ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

μυρρίνη

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ

Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2022

μυρρίνη

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ

Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου

Επιστημονική επιμέλεια

Νίκος Μερούσης, Μαριάννα Νικολαΐδου, Λιάνα Στεφανή

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΜΥΡΡΙΝΗ
Μελέτες Αιγαιακής Προϊστορίας
Τιμητικός τόμος για την Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου

Επιστημονική επιμέλεια:
Νίκος Μερούσης, Μαριάννα Νικολαΐδου, Λιάνα Στεφανή

Σχεδιασμός έκδοσης – Γραφιστική επιμέλεια:
Φώτης Υφαντίδης

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 50
Σύλλογος Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. «ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ»
Προ-Ιστορήματα, Παράρτημα 2

ISBN 978-960-9621-46-5

© ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ & ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ
Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή η αναπαραγωγή του συνόλου ή μέρους του παρόντος με οποιοδήποτε τρόπο και μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτογραφικό ή άλλο καθώς και κάθε εκμετάλλευση του χωρίς τη γραπτή άδεια εκείνων που αναφέρονται και κατέχουν τα πνευματικά δικαιώματα (copyright).

Θεσσαλονίκη 2022

Η μυρτιά του εξωφύλλου στηρίζεται στην τοιχογραφία του «Ἀλσους» από την Αγία Τριάδα σύμφωνα με τον M. Cameron: D. Evely (επιμ.), *Ένα διαβατήριο για το παρελθόν. Η μινωική Κρήτη με τη ματιά του M. Cameron*, Αθήνα 1999, εξώφυλλο και σελ. 3.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες vi

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ

Από τον Στέλιο Ανδρέου 3

Από τον Νίκο Ευστρατίου 7

Από την Αγγελική Κουκουβού 11

Από τον Γιάννη Τζανή 13

Από τους επιμελητές 15

Βιογραφία και εργογραφία Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 21

ΜΕΛΕΤΕΣ

Οικισμοί και *οίκοι*: βίος, τεχνολογία, κοινωνία

Μαγειρεύοντας με δημητριακά στις κουζίνες του Αρχοντικού Γιαννιτσών κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: μια αρχαιοβοτανική διερεύνηση
Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη & Χρυσή Πετρίδου 35

Πρακτικές παραγωγής και χρήσης κανθαρόσχημων αμφορίσκων από το Αρχοντικό Γιαννιτσών στα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού
Ευαγγελία Βούλγαρη 51

Ξύλινο πασσαλόπηκτο μονοπάτι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον λιμναίο οικισμό Ανάργυροι IXb στο λεκανοπέδιο Αμυνταίου Φλώρινας
Τρύφων Γιαγκούλης 69

Πήλινα πηνία της Υστεροελλαδικής IIIΓ περιόδου από το Τείχος Δυμαίων
Μιχάλης Γκαζής 85

Husbandry and Hunting Strategies at Angelochori Imathias (Western Macedonia, Greece) during the Late Bronze Age
Aurélien Creuzieux & Armelle Gardeisen 101

Μαγειρικά αγγεία της Εποχής του Χαλκού από το Αρχοντικό Γιαννιτσών και το Αγγελοχώρι Ημαθίας: τεχνολογικά χαρακτηριστικά και ίχνη χρήσης
Αναστασία Δημουλά, Ζωή Τσιρτσώνη, Ευαγγελία Βούλγαρη, Λιάνα Στεφανή & Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη 119

Μακρολιθικά εργαλεία της Εποχής του Χαλκού από το Αρχοντικό
Τάσος Μπεκιάρης 139

Excavation at the Coastal Site of Aghios Antonios, Potos, Thasos: Spatial Organization and Domestic Activity during the Early Bronze Age
Stratis Papadopoulos, Nerantzis Nerantzis & Sophia Tsoutsoubei-Lioliou 155

Εφαρμογή πειραματικών μεθόδων για την κατανόηση των προϊστορικών μαγειρικών πηλοκατασκευών: η περίπτωση του Αρχοντικού Γιαννιτσών
Εύη Παπαδοπούλου 177

Νεολιθικά ομοιώματα σπιτιών του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας
Γεώργιος Τουφεξής 199

Νεκροταφεία και ταφικές πρακτικές

«Περί πυραύνων»: αναζητώντας τις χρήσεις και την κοινωνική ταυτότητα των χρηστών
Θώμη Σαββοπούλου 219

Η διαχείριση του νεκρού σώματος στην προϊστορική Μακεδονία:
μια σύνθετη ματιά μέσα από τα σκελετικά κατάλοιπα και τις ταφικές πρακτικές
Σεβαστή Τριανταφύλλου 235

Τα ημιορεινά νεκροταφεία τύμβων στην Αλμωπία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
Αναστασία Χρυσοστόμου 251

Κόσμηση και καλλωπισμός

Oils and Unguents in Hittite Anatolia and Mycenaean Greece:
Integrating Linguistic and Archaeological Evidence
Ioannis Fappas 269

Ενδείξεις για την παρασκευή και χρήση αρωματικών και καλλωπιστικών υλών από την ανακτορική εγκατάσταση της Ζάκρου
Λευτέρης Πλάτων 283

“Warming the Cockles of Their Hearts”: Perforated Shells in Central Macedonia, Northern Aegean,
during the Neolithic, Bronze Age, and Early Iron Age
Rena Veropoulidou 297

Προσωπική κόσμηση στη νεολιθική Ελλάδα: πανοράματα και θολές εστιάσεις
Φώτης Υφαντίδης 313

Κοσμήματα της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου από την Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας
Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη 329

Με αφορμή τρεις οστέινες περόνες με κεφαλή από το Κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης
Ροζαλία Χρηστίδου & Στέλιος Ανδρέου 351

Εικονογραφία και συμβολισμός

Συλλογικές ταυτότητες στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού:
ενδείξεις από την αποτύπωση του τοπίου στις τοιχογραφίες
Παντελής Κομνηνός 373

Θέματα από την ταφική εικονογραφία της μετανακτορικής εποχής: η λάρνακα από τους Αθανάτους Ηρακλείου
Νίκος Μερούσης 391

Διπλοί πελέκεις στην προϊστορική και πρωτοϊστορική Μακεδονία
(Ύστερη Εποχή του Χαλκού – Εποχή του Σιδήρου): παραλλαγές σ’ ένα πολυταξιδεμένο θέμα
Μαριάννα Νικολαΐδου 411

Ὄψεις των έμφυλων ταυτοτήτων στη Μινωική Κρήτη: το σώμα και το ένδυμα ως φορείς συμβολικής έκφρασης
Λιάνα Στεφανή 435

Από το παρόν στο παρελθόν

Το «Φαινόμενο του Ματθαίου» και το «Φαινόμενο της Ματθίλδης»:
η Sally Rosen Binford και η Νέα Αρχαιολογία
Δήμητρα Κοκκινίδου 453

Προϊστορικά ειδώλια: μια πρόταση κριτικής ανάγνωσης με βάση την πολυτροπική θεωρία της επικοινωνίας
Κοσμάς Τουλούμης 467

Γνήσιο ή πλαστό; Σκέψεις με αφορμή ένα σφραγιστικό δακτυλίδι κρητομυκηναϊκού τύπου στο
Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Ευαγγελία Τσαγκαράκη 479

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Για τις συντομογραφίες της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας ακολουθείται το σύστημα του *American Journal of Archaeology* (https://www.ajaonline.org/submissions/journals-series, https://www.ajaonline.org/submissions/standard-reference)

Επιπρόσθετα, χρησιμοποιούνται οι παρακάτω συντομογραφίες:

ΑΑΑ = Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ = Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ = Αρχαιολογική Εφημερίς

ΑΕΑΜ = Το Αρχαιολογικό Ἔργο στην Ἄνω Μακεδονία

ΑΕΜΘ = Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη

ΑΕΣΘΕ = Το Αρχαιολογικό Ἔργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας

ΚΧ = Κρητικά Χρονικά

ΠΑΕ = Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΙΡΙΣ = Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή & Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *ΙΡΙΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2010

Μακεδονία 100 χρόνια = Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης & Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012,* Θεσσαλονίκη 2014

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ
ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ

Αρχοντικό Πέλλας. Αικατερίνη Παπευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου (Σεπτέμβριος 2006) *(αρχείο Εύης Παπαδοπούλου)*.

Η ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΣ ΜΟΥ Η ΚΑΤΕΡΙΝΑ

Την Κατερίνα τη γνωρίζω από το 1970. Όταν ήμουν στα τελευταία έτη της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., είχε μόλις διοριστεί βοηθός του Νικόλαου Πλάτωνα, ο οποίος λίγα χρόνια νωρίτερα είχε εκλεγεί ως ο πρώτος καθηγητής προϊστορικής αρχαιολογίας στο Α.Π.Θ. Γνωριζόμασταν πολύ λίγο, κυρίως από τα μαθήματα του Πλάτωνα, τα οποία παρακολουθούσα ανελλιπώς. Από εκείνη την εποχή έχει εντυπωθεί στη μνήμη μου η εικόνα μιας σύντομης αλλά κρίσιμης για το δικό μου μέλλον συνάντησης μαζί της. Είχα πάει στο γραφείο του Πλάτωνα για να παραλάβω τη συστατική επιστολή που του είχα ζητήσει για μεταπτυχιακές σπουδές στην Αμερική. Από τα μαθήματα της προϊστορικής είχα ακούσει για τον Blegen και τον Caskey και τις ανασκαφές του πανεπιστημίου του Cincinnati σε Τροία, Πύλο και Λέρνα και είχα πάρει τις αποφάσεις μου. Ο Πλάτωνας ήταν θετικός και προσφέρθηκε να γράψει και προσωπική επιστολή στον Caskey, που τον γνώριζε καλά. Τις επιστολές τις παρέλαβα από την Κατερίνα. Δεν τη ρώτησα ποτέ αν τις είχε διαβάσει. Το πιθανότερο είναι να μην θυμάται καθόλου το γεγονός. Εγώ όμως δεν ξεχνώ το εγκάρδιο χαμόγελο και το βλέμμα της, που το ερμήνευσα τότε ως βλέμμα επιβράβευσης. Θεώρησα, ότι είχε διαβάσει τις επιστολές και χαιρόταν για τα καλά λόγια του καθηγητή. Το ίδιο χαμόγελο και το ίδιο βλέμμα πάντως, τα ξαναείδα αρκετές φορές στα 30 χρόνια που ήμασταν συνάδελφοι. Τα αναγνώριζα εύκολα, όταν στο τέλος της εξέτασης μιας καλής μεταπτυχιακής ή διδακτορικής διατριβής η Κατερίνα πλησίαζε τους επιτυχόντες υποψήφιους, δικούς της ή άλλων συναδέλφων, για να τους συγχαρεί.

Τα αμέσως επόμενα χρόνια συναντιόμασταν κάποιες φορές στην Κρήτη, όταν κατέβαινε για την ανασκαφή του Πλάτωνα στη Ζάκρο ή για να μελετήσει τα αντικείμενα καλλωπισμού στο Μουσείο του Ηρακλείου για τη διατριβή της. Συχνά με τη φίλη της, την τόσο πρόωρα χαμένη Κική Πιλάλη. Περνούσα και εγώ τότε αρκετούς μήνες το χρόνο στο νησί μελετώντας την προανακτορική και παλαιοανακτορική κεραμική, για τη διατριβή μου, στο ίδιο μουσείο με την Κατερίνα και την Κική.

Η φιλία μας με την Κατερίνα ξεκίνησε στην πραγματικότητα όταν γίναμε συνάδελφοι και συνεχίζεται ακόμη. Τα περισσότερα από τα 30 χρόνια που συνυπηρετήσαμε, τα περάσαμε σε διπλανά γραφεία, στη σουίτα 304, όπου και το γραφείο της Κικής, με τις πόρτες μας ανοιχτές.

Θεωρώ τον εαυτό μου πολύ τυχερό που από τις αρχές του 1983 ξαναβρέθηκα στη Φιλοσοφική Σχολή ως μέλος της ειδικότητας της προϊστορικής αρχαιολογίας. Δίδασκαν ήδη εκεί η Κατερίνα, η Κική και ο Γιώργος Χουρμουζιάδης, που είχε μόλις αναλάβει ως καθηγητής στην τότε έδρα της προϊστορικής. Πολύ σύντομα προστέθηκε στα μέλη της ειδικότητας και ο Κώστας Κωτσάκης.

Σε όλους όσοι ασχολούμαστε με την προϊστορική αρχαιολογία στο Αριστοτέλειο από τη δεκαετία του 80 και μετά, άφησε ανεξίτηλο το αποτύπωμά του ο Χουρμουζιάδης με τις ριζοσπαστικές και καινοτόμες ιδέες του. Η καλή συνεργασία μαζί του και μεταξύ μας οδήγησαν στη συγκρότηση μιας διακριτής παράδοσης της προϊστορικής αρχαιολογίας στο Α.Π.Θ., που εκφραζόταν βέβαια με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τις καταβολές, την προσωπικότητα και τα αντικείμενα του καθενός. Κοινά χαρακτηριστικό της ήταν η υιοθέτηση ερμηνειών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων που σχετίζονται με τις κοινωνικοοικονομικές και συμβολικές όψεις των προϊστορικών κοινωνιών, τη σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος, την τεχνολογία, τη διατροφή κ.ά. Η Κατερίνα κόμιζε σε αυτή τη νέα παράδοση της προϊστορικής αρχαιολογίας τα στοιχεία της προοδευτικής, προδικτατορικής παράδοσης της Φιλοσοφικής Σχολής. Επίσης κόμιζε την αρχαιολογική διδασκαλία του Νικόλαου Πλάτωνα, ο οποίος είχε εισαγάγει στη σχολή μια αρχαιολογική προσέγγιση διαφορετική από αυτή της κλασικής αρχαιολογίας. Η προσέγγιση αυτή ήταν απαλλαγμένη από τα δεσμά των κειμένων και σε συνεργασία με τις φυσικές επιστήμες ερευνούσε μια πλειάδα νέων θεμάτων πέρα από την αρχαία τέχνη. Η Κατερίνα συνέβαλε και συμβάλλει καίρια στην ενδυνάμωση της παράδοσης της

προϊστορικής αρχαιολογίας της Θεσσαλονίκης με τα μαθήματά και τις διαλέξεις της, τις μελέτες της για τον ατομικό καλλωπισμό, τις αντιλήψεις και τις ταυτότητες των προϊστορικών κοινωνιών του Αιγαίου, με τις ανασκαφές στο Μάνδαλο και το Αρχοντικό και τις διεπιστημονικές έρευνες για το περιβάλλον, την οικονομία, την τεχνολογία και τη διατροφή στη Μακεδονία της εποχής του χαλκού.

Η συνεργασία μεταξύ των μελών της ειδικότητας είναι και αυτή στοιχείο που χαρακτήρισε την ίδια παράδοση της προϊστορικής αρχαιολογίας. Δεν μπορεί βέβαια να μην αναφερθεί στο σημείο αυτό η στενή, μακροχρόνια, πολύπλευρη και ιδιαίτερα παραγωγική συνεργασία, που βρήκε μιμητές μεταξύ και άλλων συναδέλφων τους, ανάμεσα στην Κατερίνα και στην αξέχαστη Κική Πιλάλη. Το κέρδος ήταν μεγάλο για τις ίδιες, για την έρευνα και τους φοιτητές τους. Σημαντικό ρόλο στη συνεργασία αυτή έπαιξαν ίσως, στην αρχή της ερευνητικής τους σταδιοδρομίας, το κοινό ενδιαφέρον τους για την Κρήτη, στη συνέχεια οι κοινοί θεωρητικοί και ερευνητικοί προσανατολισμοί και συνεχώς η αλληλοκατανόηση και η αλληλοεκτίμηση. Είναι όμως αναμφισβήτητο, για όσους τις ζήσαμε από κοντά, ειδικά την περίοδο της ασθένειας της Κικής, όταν η Κατερίνα δεν έφυγε στιγμή από δίπλα της, ότι η συνεργασία αυτή στηριζόταν κατά κύριο λόγο σε μια σπάνια και βαθιά προσωπική φιλία.

Η συνεργασία μας με την Κατερίνα σε επίπεδο διδασκαλίας, εξετάσεων, εκλογών, και δραστηριοτήτων του Τομέα και του Τμήματος υπήρξε στενή και αποτελεσματική. Η επιτυχία της χρωστάει πολλά στο γεγονός ότι η Κατερίνα είναι συμβιβαστική και πάντα ανοικτή σε νέες προτάσεις και στο γεγονός ότι ποτέ δεν της άρεσαν τα πολλά λόγια. Ιδιαίτερα στενή υπήρξε η συνεργασία μας σε επίπεδο διδακτορικών διατριβών. Συχνά είχα την εντύπωση ότι οι υποψήφιοί μου ήταν και δικοί στης καθώς και το αντίστροφο. Δε συνεργαστήκαμε ποτέ σε κάποιο συγκεκριμένο ερευνητικό έργο, λόγω συγκυριών θα έλεγα. Είχαμε και έχουμε ωστόσο πολλά κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα και η ανταλλαγή πληροφοριών και απόψεων και συνεργατών ήταν συνεχής και πάντα εποικοδομητική. Αυτό συνεχίζεται και σήμερα, αν και σπανιότερα.

Μεταξύ των συναδέλφων στον Τομέα και το Τμήμα η Κατερίνα υπήρξε πάντα η φωνή της λογικής και της μετριοπάθειας. Το γεγονός αυτό, οι βαθιά δημοκρατικές της αντιλήψεις, η σοβαρότητα, η συνέπεια και η επιστημονική της συγκρότηση την έχουν τοποθετήσει ψηλά στην εκτίμηση όλων.

Δεν μπορώ να μην αναφερθώ βέβαια και στο συνεχές ενδιαφέρον της για τους φοιτητές. Η σχέση της μαζί τους δεν ήταν ούτε απόμακρη ούτε όμως διαχυτική αλλά ταυτόχρονα αυστηρή και τρυφερή. Αναρωτιέμαι, αν σ' αυτό μπορεί να συνέβαλε ο πολλαπλός της ρόλος ως εργαζόμενη, ως μητέρα τριών παιδιών και ως σύζυγος εκπαιδευτικού. Όσοι όμως φοιτητές είχαν την τύχη να έρθουν πιο κοντά της, στις ανασκαφές ή στις εκπαιδευτικές εκδρομές, γνώρισαν καλά τον ειλικρινή, ζεστό και εγκάρδιο χαρακτήρα της. Πώς να ξεχάσω άλλωστε τους χορούς στην τελευταία από τις πολλές εκπαιδευτικές εκδρομές που κάναμε μαζί στην Κρήτη!

Με την Κατερίνα διανύσαμε μια παράλληλη επιστημονική πορεία, καθώς και οι δύο ξεκινήσαμε ερευνητικά από την Κρήτη και τελικά στραφήκαμε στην μελέτη της προϊστορίας της Μακεδονίας. Ίσως η κοινή μας πορεία να συνέβαλε στην αλληλοκατανόηση και την αμοιβαία εκτίμηση πάνω στις οποίες χτίστηκαν η συναδελφικότητα και η φιλία που χαρακτηρίζουν τα 30 χρόνια συνεργασίας μας στον Τομέα Αρχαιολογίας και συνεχίζουν μέχρι σήμερα. Σίγουρα όμως ο λόγος δεν είναι μόνο αυτός. Για τη φιλία μας, τη συνεργασία μας και τα σημαντικά χρόνια που περάσαμε μαζί την ευχαριστώ.

Στέλιος Ανδρέου

Ομ. Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

Η Αικ. Παπανθίμου (δεύτερη από αριστερά) στην τελετή αναγόρευσης του Σπύρου Βρυώνη ως επίτιμου διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. (1992) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Η Αικ. Παπανθίμου, αριστούχος αποφοιτήσασα, διαβάζει τον όρκο στην τελετή ορκωμοσίας πτυχιούχων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. (Νοέμβριος 1968) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Η Κατερίνα Παπανθίμου αφυπηρέτησε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. το 2012 έχοντας συμπληρώσει ευδόκιμα πολλά χρόνια προσφοράς στην εκπαίδευση νέων αρχαιολόγων και ερευνητών στο Πανεπιστήμιό μας. Οι λίγες προσωπικές γραμμές που ακολουθούν, με την ευκαιρία της έκδοσης του τόμου προς τιμή της, αποτελούν μικρή συμβολή στη μακρόχρονη εκπαιδευτική, επιστημονική και ερευνητική παρουσία της στο Τμήμα μας, αλλά και στο ήθος για το οποίο ξεχώριζε στον αρχαιολογικό, ακαδημαϊκό μας μικρόκοσμο. Το μικρό αυτό κείμενο δεν φιλοδοξεί να αναφερθεί λεπτομερώς στο εκπαιδευτικό, ερευνητικό και συγγραφικό έργο της αλλά αντίθετα καταθέτει την προσωπική μαρτυρία μου για την Κατερίνα ως συνάδελφο για ένα διάστημα που ξεπερνά μία τριακονταετία.

Την Κατερίνα Παπανθίμου την πρωτοσυνάντησα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο στα χρόνια των προπτυχιακών σπουδών μου στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν η Προϊστορία προσπαθούσε να κάνει τα πρώτα επιστημονικά της βήματα στην Ελλάδα ως ξεχωριστός κλάδος μέσα από τη διδασκαλία γνωστών προϊστοριολόγων. Η μακρόχρονη θητεία του Νικολάου Πλάτωνα στην έδρα της προϊστορίας του Α.Π.Θ. είχε θέσει αυτές τις βάσεις. Ήταν τα χρόνια που η Κατερίνα μαζί με την Κική Πιλάλη-Παπαστερίου, που έφυγε δυστυχώς νωρίς από τη ζωή, συνόδευαν ως βοηθοί τον Ν. Πλάτωνα στα μαθήματα της Εποχής του Χαλκού, της μινωικής και μυκηναϊκής αρχαιολογίας. Οι φιγούρες και των δύο νέων κυριών νοιώθω ότι ακόμα «διατρέχουν» τους διαδρόμους και τις αίθουσες διδασκαλίας –που παραμένουν, μάλλον κακώς, ακριβώς οι ίδιες– με μόνη διαφορά τα νέα εποπτικά μέσα που αντικατέστησαν τις διαφάνειες και τις μηχανές προβολής τους. Αν οι ήχοι που συνοδεύουν τους χώρους αυτούς είναι κομμάτι της αρχαιολογικής τους ταυτότητας στο χρόνο, όπως διατείνονται κάποιοι, τότε είναι βέβαιο ότι ακόμα και σήμερα μπορεί κανείς να αφουγκραστεί την παρουσία των προσώπων που αποχώρησαν αλλά άφησαν σημάδια της έντονης παρουσίας τους στα πράγματα.

Ο ερχομός του χαρισματικού δασκάλου Δημήτρη Θεοχάρη στον Τομέα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. –είχε μόλις εκλεγεί καθηγητής– σήμανε μια νέα και σημαντική αλλαγή στη διδασκαλία της προϊστορίας του ελλαδικού χώρου. Η έμφαση στη Νεολιθική Εποχή ήρθε να εξισορροπήσει την μέχρι τότε κυριαρχία των σπουδών της Εποχής του Χαλκού. Η Κατερίνα και η Κική ανέλαβαν να συνεχίσουν τη βαριά παράδοση της διδασκαλίας της λεγόμενης «κλασικής προϊστορίας» του ελλαδικού χώρου, μαζί με τον ερευνητικό ενθουσιασμό που άφηνε πίσω του ο Νικόλαος Πλάτων για τη Μινωική Κρήτη. Η εκλογή του Γιώργου Χουρμουζιάδη στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. το 1981 καθόρισε σε μεγάλο βαθμό στα χρόνια που ακολούθησαν τις εκπαιδευτικές και ερευνητικές κατευθύνσεις των συναδέλφων που δίδασκαν προϊστορική αρχαιολογία στο Α.Π.Θ. Η έμφαση στην έρευνα και τη μελέτη της Νεολιθικής Εποχής μέσα από νέες ανασκαφές, οι σύγχρονες θεωρητικές κατευθύνσεις στην ερμηνεία του παρελθόντος –συχνά με δημιουργικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις «διαφορετικές» αρχαιολογίες– δημιούργησαν, πιστεύω, ένα ενδιαφέρον κλίμα το οποίο λειτούργησε συνεκτικά ανάμεσα στους παλαιούς και νεότερους προϊστορικούς συναδέλφους –συχνά με διαφορετικά ενδιαφέροντα– που είχαν αρχίσει σταδιακά να συμπληρώνουν την «προϊστορική ομάδα» του τρίτου ορόφου του νέου κτιρίου της Φιλοσοφικής. Η Κατερίνα Παπανθίμου υπήρξε βασικό μέλος αυτής της νέας επιστημολογικής αντίληψης που άρχιζε σταδιακά να κυριαρχεί και στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στη δημοκρατικότητα που διέκρινε τον Χουρμουζιάδη στις καθημερινές, μεγάλες και μικρές, επιλογές του αλλά και στην ελευθερία που έδινε στους συνεργάτες του στον τρόπο διδασκαλίας και τις θεματικές που είχαν αρχίσει σταδιακά να διαμορφώνονται στα νέα προγράμματα σπουδών. Δεν μπορώ να μη σημειώσω τις ανοικτές αντιλήψεις και τη θετική παρουσία της Κατερίνας στις συζητήσεις μεταξύ μας, που ουσιαστικά έδωσαν και το στίγμα της διδασκαλίας της προϊστορίας στο Τμήμα μας, διευρύνοντας ταυτόχρονα και το δικό της προσωπικό ερευνητικό και μελετητικό ενδιαφέρον για την Εποχή του Χαλκού με νέες αναφορές.

Η παρουσία του Γ. Χουρμουζιάδη ήταν καταλυτική για τη μελέτη της πρώιμης προϊστορίας, κάτι που άλλαζε ραγδαία στο Τμήμα μας, τόσο σε σχέση με τις πολιτισμικές περιόδους οι οποίες άρχισαν να αποτελούν αντικείμενα ανασκαφικής έρευνας, με έμφαση στη Νεολιθική Εποχή, όσο και στις αρχαιολογικές μεθόδους που εφαρμόζονταν στο πεδίο. Αλλά ήταν κυρίως η Μακεδονία που άρχισε να αποτελεί μετά από πολλές δεκαετίες τον χώρο συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας και ενδιαφέροντος. Έτσι, η Κατερίνα κάπου στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μέχρι το 1988 σε συνεργασία με την Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου και τον συνάδελφο Κ. Κωτσάκη ξεκινάει την ανασκαφική έρευνα στον οικισμό του Μάνδαλου στη Δυτική Μακεδονία με στόχο να τεκμηριωθούν αρχαιολογικά και να μελετηθούν οι τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής και η Εποχή του Χαλκού στην περιοχή. Η ανασκαφή αυτή υπήρξε από πολλές πλευρές πρωτοποριακή για την προϊστορία του βορειοελλαδικού χώρου και τις καινοτόμες ερευνητικές κατευθύνσεις του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνοντας μία ομάδα από νέους συναδέλφους, ειδικούς επιστήμονες από την Ελλάδα και το εξωτερικό και φοιτητές –που στα χρόνια που ακολούθησαν έθεσαν τις βάσεις για συστηματικές επιτόπιες έρευνες στη Βόρεια Ελλάδα και οδήγησαν τη μελέτη της μακεδονικής προϊστορίας σε μια καινούργια και δημιουργική φάση. Σε αυτή τη νέα δυναμική της προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία η παρουσία της Κατερίνας Παπανθίμου ήταν πολύ σημαντική. Διακριτική και χαμηλών τόνων ως ερευνήτρια αλλά επίμονη και αποφασιστική, κατόρθωσε να αναδείξει σημαντικές πλευρές της αρχαιολογίας του προϊστορικού οικισμού του Μάνδαλου μέσα από ελληνικές και διεθνείς συνεργασίες.

Οι σχέσεις της με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, αλλά κυρίως με τους μεταπτυχιακούς και τους υποψήφιους διδάκτορες, νομίζω ότι αποτελούσαν για την ίδια ένα σημαντικό κομμάτι της ακαδημαϊκής της καθημερινότητας και συμμετοχής της στη διδασκαλία της προϊστορίας στο πανεπιστήμιο. Ανέπτυξε με κάποιους από αυτούς ουσιαστικές επιστημονικές και συναδελφικές σχέσεις, κυρίως μέσα από τη συμμετοχή τους και τη συνεργασία τους μαζί της στο επόμενο μεγάλο ερευνητικό έργο που σημάδεψε την ανασκαφική της πορεία στο Πανεπιστήμιο, την ανασκαφή του οικισμού του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Στις σχετικές δημοσιευμένες μελέτες που ακολούθησαν εύκολα κανείς αναγνωρίζει τη ευρύτητα του αρχαιολογικού προβληματισμού της και την εξέλιξη των ερευνητικών επιλογών της στο χρόνο. Η ίδια υιοθέτησε κάθε νέα αναλυτική εργαστηριακή μέθοδο στην επεξεργασία των διαφορετικών κατηγοριών ανασκαφικού υλικού (βιοαρχαιολογικά κατάλοιπα, κεραμική, λίθινα εργαλεία, κοσμήματα, περιβάλλον, χρονολόγηση) της ανασκαφής της που στη συνέχεια χρησιμοποίησε στις μικρές και μεγαλύτερες συνθέσεις της, με έμφαση στο περιβάλλον, την οργάνωση του χώρου, την αρχιτεκτονική, τις αποθηκευτικές πρακτικές, τη διατροφή και ιδεολογία, με στόχο την προσέγγιση της καθημερινότητας στην προϊστορία. Θα ήθελα να επισημάνω ιδιαίτερα τη διάθεση της Κατερίνας –που είναι εμφανής σε πολλά από τα δημοσιευμένα έργα της– μέσα από τις συνεργασίες της, να προχωρήσει σε νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες για τα ανασκαφικά της ευρήματα, πολλά από τα οποία της είχαν αναμφίβολα προσφέρει πλούσιες αφορμές για ενδιαφέρουσες ανασυνθέσεις. Παράλληλα, η ίδια προχώρησε και σε ευρύτερες συνθετικές απόπειρες πάνω σε ιδιόμορφες, θα έλεγα, κατηγορίες ανασκαφικού υλικού όπως λ.χ. τα αντικείμενα καλλωπισμού, τα εργαλεία υφαντικής και τα ειδώλια, θεματικές που την είχαν απασχολήσει για πολλά χρόνια.

Μια άλλη πλευρά της προσωπικότητας της Κατερίνας Παπαευθυμίου, όπως είχα την ευκαιρία προσωπικά να τη γνωρίσω, ήταν η δίψα της για τα ταξίδια, όχι αποκλειστικά μόνο τα αρχαιολογικά, αλλά αυτά που προσφέρουν στους ταξιδιώτες τη συγκίνηση του άγνωστου και του διαφορετικού. Θυμάμαι τις ζωντανές συζητήσεις μας για τις εξορμήσεις της στην Οδησσό αλλά και αυτές που η ίδια κατέγραψε στο «Οδοιπορικό στις ακτές του Ανατολικού Αιγαίου» που δημοσίευσε στο περιοδικό *Φιλόλογος* το 2002.

Φεύγοντας η Κατερίνα από το Τμήμα μας το 2012 μου παραχώρησε το γραφείο της, ό,τι και αν αυτό

σημαίνει για τη σημειολογία των χώρων και την παρουσία των ανθρώπων που δεν παύει να είναι ζωντανή. Ἑνας ακόμα λόγος να γράψω τις λίγες αυτές γραμμές για τη γνωριμία μας και το πέρασμά της από το Πανεπιστήμιό μας.

Νίκος Ευστρατίου

Ομ. Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

Η Αικ. Παπανθίμου, ο Δημήτρης Παντερμαλής και η Λιάνα Στεφανή στο φουαγιέ του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης μετά τη διάλεξη του Δ. Παντερμαλή για το Μουσείο της Ακρόπολης, 6/2/2019 *(αρχείο Α.Μ.Θ.)*.

Αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά και τιμή που χαιρετίζω εκ μέρους του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης την έκδοση του συλλογικού αυτού έργου που τιμά την Κατερίνα Παπαευθυμίου-Παπανθίμου. Η σχέση του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Πανεπιστημίου της πόλης υπήρξε πάντοτε στενή και δημιουργική. Δεσμοί φοιτητών και καθηγητών που έγιναν δεσμοί συνεργατών, επιστημονικές συνέργειες, σχέσεις καθοριστικής επίδρασης και αμοιβαίου σεβασμού.

Η πρωτοβουλία για την έκδοση ενός χαριστήριου τόμου που τιμά την πολύχρονη και πολύτιμη προσφορά της καθηγήτριας της προϊστορικής αρχαιολογίας οφείλεται στους αγαπημένους μαθητές της Νίκο Μερούση, Μαριάννα Νικολαΐδου και Λιάνα Στεφανή. Δυστυχώς, χρονικές συγκυρίες και τα διαφορετικά ερευνητικά μου ενδιαφέροντα δεν επέτρεψαν να τη γνωρίσω στενά προσωπικά. Είχα, ωστόσο, την τύχη να ακούω όλα αυτά τα χρόνια τη Λιάνα, που μιλούσε για την καθηγήτριά της πάντα με τον ενθουσιασμό, την αγάπη, τον σεβασμό και την εκτίμηση που γεννά ένας εξαιρετικός δάσκαλος. Ιδιαίτερα σε εμάς τους αρχαιολόγους η σχέση μαθητείας με τους πανεπιστημιακούς δασκάλους δεν περιορίζεται στα έδρανα και στις βιβλιοθήκες. Το «μεγάλο σχολείο» των πανεπιστημιακών ανασκαφών κρατά πάντα στην καρδιά μας μεγάλη θέση. Εκεί η καθημερινή ανθρώπινη επαφή μπορεί να ενώσει την επιστημονική καθοδήγηση με την ενθάρρυνση και να δώσει στον νέο επιστήμονα τη σιγουριά να σταθεί στα πόδια του αλλά και τα φτερά για να πετάξει. Τέτοια ευτυχής περίπτωση ήταν για τους μαθητές της σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό στάδιο η Κατερίνα Παπανθίμου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο Μάνδαλο και το Αρχοντικό. Με συνέπεια, αφοσίωση, ευθυκρισία και προσήνεια, καθοδήγησε και οδήγησε στην ωριμότητα μια ολόκληρη γενιά αρχαιολόγων που ασχολήθηκαν συστηματικά και με επιτυχία με την αιγαιακή αρχαιολογία.

Ο τόμος με την υψηλή ποιότητα των άρθρων και την εξαιρετική επιμέλεια της έκδοσης είναι βέβαιο ότι θα εμπλουτίσει τη βιβλιογραφία και θα διευρύνει την επιστημονική συζήτηση σε θέματα που αποτελούν τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντα της τιμώμενης. Συγχαρητήρια οφείλονται στους επιμελητές του τόμου και σε όλους τους συγγραφείς που συνέβαλαν στην πραγμάτωση της σημαντικής αυτής έκδοσης.

Όλο το προσωπικό του Μουσείου, και εγώ προσωπικά, ευχόμαστε στην τιμώμενη να συνεχίσει να εργάζεται παραγωγικά, προωθώντας την αιγαιακή αρχαιολογική έρευνα και ανοίγοντας τον δρόμο στους νέους επιστήμονες.

Στο έργο συμμετείχε ως επιμελήτρια η Λιάνα Στεφανή, διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης από το 2018. Γνωρίζω προσωπικά πόσο μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον και η φροντίδα για την έκδοση αυτού του τόμου, δώρο ξεχωριστό για την καθηγήτρια. Η Λιάνα με τη γνωστή της ζωντάνια δούλευε για τη συγκέντρωση και επιμέλεια του υλικού, δείχνοντας την επιστημονική αφοσίωση που τη διέκρινε πάντα. Τότε που όλα έδειχναν ότι βάδιζε στην πιο δημιουργική περίοδο της, που δούλευε με αυτοπεποίθηση και ενθουσιασμό, σχεδίαζε και ονειρευόταν, με τη φλόγα της ζωής που θεριεύει η ανάσα του θανάτου. Η έκδοση αυτή, που η ολοκλήρωσή της θα της έδινε μεγάλη χαρά, υπήρξε μια από τις τελευταίες της φροντίδες.

Δρ. Αγγελική Κουκουβού

Αναπληρώτρια Προϊσταμένη, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Ξενάγηση στον Ακράγαντα. Εκδρομή με τον Σύλλογο Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. «Φιλόλογος». *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Πρέσπες. Άγιος Γερμανός. Η Αικ. Παπανθίμου με τη Γιώτα Ατζακά σε εκδρομή του Συλλόγου Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. «Φιλόλογος» (Μάιος 2006) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Η ΚΑΙΤΗ ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ ΚΑΙ Ο «ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ»

Η Καίτη Παπάνθιμου, καθηγήτρια αρχαιολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έχει μεγάλη προσφορά στον Σύλλογο Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης «Φιλόλογος», με ομιλίες της στα «Βραδινά του Φιλολόγου», με δημοσιεύσεις άρθρων στο περιοδικό *Φιλόλογος* και, κυρίως, με ξεναγήσεις της σε εκδρομές, μονοήμερες και πολυήμερες, του Συλλόγου. Με πρόταση του Χρίστου Τσολάκη, προέδρου του Συλλόγου για δεκαέξι χρόνια, η Καίτη Παπάνθιμου ήρθε πολύ κοντά στα εκάστοτε Διοικητικά Συμβούλια και έγινε ένα πολύ δραστήριο μέλος και στέλεχος, απαραίτητο σε όλες τις δραστηριότητες του Συλλόγου από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Από τις δημοσιεύσεις της στον *Φιλόλογο* θα αναφέρουμε τρεις χαρακτηριστικές: «Προϊστορικές έρευνες στο νομό Πέλλας», τχ. 90 (1997) 436-448· «Οδοιπορικό στις ακτές του Ανατολικού Αιγαίου από την Τροία στην Αττάλεια», τχ. 109 (2002) 381-403 και «Εκατό χρόνια ανασκαφικής έρευνας στη Μακεδονία (1912-2012)», τχ. 154 (2012) 515-527.

Η Καίτη Παπάνθιμου έκανε αρκετές ομιλίες στα «Βραδινά του Φιλολόγου», στο διάστημα από το 1997 μέχρι και σήμερα, με θέματα αρχαιολογικά, όπως: «Στις ακτές του Ανατολικού Αιγαίου: από την Τροία στην Αττάλεια», «Σαμοθράκη 2001», «Εκατό χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στη Μακεδονία» και άλλα. Οι ομιλίες της προκάλεσαν ζωηρή εντύπωση στους ακροατές με την ολοκληρωμένη κάθε φορά γνώση του θέματος, την αναλυτική του παρουσίαση και την εμβέλεια στην επικοινωνία μαζί τους.

Η Καίτη Παπάνθιμου είχε μεγάλη προσφορά στον Σύλλογο και με τις ξεναγήσεις της. Ξενάγησε αρκετές εκδρομές σε διάφορα μέρη: Αθήνα, ακτές του Ανατολικού Αιγαίου, Σαμοθράκη, δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, Κωνσταντινούπολη, Κάτω Ιταλία, Πελοπόννησο, Βεργίνα, Μίεζα, Λευκάδια, Βέροια, Πρέβεζα, Νικόπολη, νεκρομαντείο Αχέροντα, Ζάλογγο, Καππαδοκία, θράκη, Αδριανούπολη και αλλού. Εντυπωσίασε τους εκδρομείς με την επιστημονική της κατάρτιση, τις γνώσεις, την πνευματική της συγκρότηση και την ευχέρεια στη γλώσσα και στη ροή του λόγου.

Τα μέλη καθώς και οι φίλοι του Συλλόγου που παρακολουθούν τις διάφορες εκδηλώσεις του αισθάνονται τυχεροί για την επικοινωνία τους με την καθηγήτρια πανεπιστημίου Καίτη Παπάνθιμου, τη θυμούνται με αγάπη και την ευγνωμονούν για την επίδραση στην προσωπικότητά τους. Πολλοί συνάδελφοι φιλόλογοι γνώρισαν την πατρίδα μέσα από τις ξεναγήσεις της.

Ο Σύλλογος Αποφοίτων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. «Φιλόλογος» ευχαριστεί την Καίτη Παπάνθιμου για τη μακροχρόνια συμβολή, τη συμμετοχή της στις εκδηλώσεις του και την προσφορά του πολύτιμου χρόνου της και τη συγχαίρει για το επιστημονικό της έργο.

Γιάννης Τζανής

εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου «Φιλολόγος»

Μάνδαλο Πέλλας. Αικ. Παπανθίμου και Λ. Στεφανή, στο βάθος Μαριάννα Νικολαΐδου και Νίκος Μερούσης (Σεπτέμβριος 1988) *(αρχείο Θώμης Σαββοπούλου)*.

Ανασκαφή στο Μάνδαλο Πέλλας (Σεπτέμβριος 1985) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Η ΔΑΣΚΑΛΑ ΜΑΣ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ

Πέρασαν δεκαετίες από τότε που, προπτυχιακοί φοιτητές, πρωτογευτήκαμε τη γοητεία της αιγαιακής προϊστορίας μέσα από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις της Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου. Μείναμε κατάπληκτοι όταν αντικρίσαμε, όπως και η ίδια πιο πριν –το γράφει στη διατριβή της– τα αριστουργηματικά καλλιτεχνήματα αλλά και το ταπεινό πήλινο δοχείο με τις απανθρακωμένες ελιές, που έφερε στο φως ο δάσκαλός της Νικόλαος Πλάτων στη Ζάκρο. Ὡπως η ίδια μαθήτευσε κοντά σε δάσκαλο σοφό, ευτυχήσαμε κι εμείς να μαθητεύσουμε κοντά της· να διδαχτούμε από τον λιτό και μεστό λόγο της και, ακόμη περισσότερο, από το παράδειγμά της.

Μας ενέπνευσε την αγάπη για τη μινωική και μυκηναϊκή αρχαιολογία. Ακολουθώντας τα δικά της βήματα, αντλήσαμε για τις διατριβές μας θέματα από τον ανεξάντλητο πλούτο του κρητομυκηναϊκού κόσμου. Το δικό της έμπειρο χέρι, μαζί με της αξέχαστης Αγγελικής Πιλάλη, κατεύθυνε τα πρώτα μας βήματα μέσα στον ερευνητικό λαβύρινθο, ώστε να μην χαθούμε σε άσκοπες περιπλανήσεις αλλά να ψάξουμε με στοχευμένη, καθαρή σκέψη και με τόλμη απαντήσεις στα δελεαστικά ερωτήματα που πρόβαλλαν μέσα από το αρχαιολογικό υλικό. Η ψύχραιμη και προσγειωμένη καθοδήγησή της, θεμελιωμένη πάντοτε στα αρχαιολογικά δεδομένα, στο «υλικό» όπως μας έλεγε με έμφαση, στάθηκε για μας τους νεόκοπους αρχαιολόγους πολύτιμο μάθημα επιστημονικής μεθόδου και συλλογιστικής. Ιδιαίτερα μάλιστα στις δεκαετίες του ’80-’90, όταν η προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα, και μάλιστα στη Θεσσαλονίκη, στροβιλιζόταν στους γοητευτικούς ρυθμούς της πρωτόγνωρης τότε Νέας Αρχαιολογίας, που καλούσε υπό σειρήνια κελεύσματα σε νέες συναρπαστικές προσεγγίσεις αλλά κάποτε ισορροπούσε σε επισφαλές έδαφος, όταν το σταθερό έρμα της αρχαιολογικής γνώσης, το υλικό, μετατοπιζόταν στο περιθώριο…

Η Κατερίνα, ίσως περισσότερο όλων στον προϊστορικό τομέα του Αρχαιολογικού Θεσσαλονίκης, μας δίδαξε την αξία αυτού του έρματος. Χωρίς να ενθουσιαστεί υπέρμετρα από τις επαγγελίες της Νέας Αρχαιολογίας και άλλων θεωρητικών σχολών, είχε το θάρρος των επιστημονικών της πεποιθήσεων· στάση καθόλου αυτονόητη για μια επιστήμονα που τότε άρχιζε τη σταδιοδρομία της, πρώτη γυναίκα-μέλος του ανδροκρατούμενου προϊστορικού τομέα στο αρχαιολογικό τμήμα του Α.Π.Θ. και για χρόνια μειοψηφία μαζί με την Αγγελική Πιλάλη· ισχνή ήταν, εξάλλου, τότε η παρουσία του γυναικείου φύλου στο ακαδημαϊκό περιβάλον γενικά. Ὁταν άρχισαν να διδάσκουν, οι δυο τους ήταν οι μόνες εκπρόσωποι των κρητομκυναϊκών σπουδών και η Κατερίνα Παπανθίμου, με την αθόρυβη αυτοπεποίθηση που πηγάζει από βαθιά παιδεία και συγκροτημένη προσωπικότητα, έδωσε το δικό της στίγμα: ανοιχτή σε διάλογο με νέα ρεύματα και τρόπους σκέψης, αλλά σταθερή στις μεθοδολογικές και ερμηνευτικές της επιλογές. Η συνέπεια, η ακεραιότητα, η αδιάσειστη λογική, η ευρύτητα πνεύματος και η σεμνότητα που διέπουν την επιστημοσύνη και τη διδασκαλία της την ανέδειξαν σε μία από τις σεβάσμιες κυρίες της αρχαιολογίας, όπως εύστοχα τη χαρακτηρίζει η Σέβη Τριανταφύλλου στην αφιέρωσή της. Με αυτά τα εφόδια κατάφερε να διασχίσει, άφοβη ταξιδιώτισσα στο χθες και στο σήμερα, το προϊστορικό Αιγαίο, από τη μινωική Κρήτη και με ενδιάμεσους σταθμούς στο νεολιθικό Σέσκλο και στη μυκηναϊκή Φίλια μέχρι την ενδοχώρα της Μακεδονίας, όπου έθεσε τη σφραγίδα της με τις πανεπιστημιακές ανασκαφές-ορόσημα στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό.

Σε αυτές τις ανασκαφές, η καθηγήτρια Αικατερίνη Παπανθίμου έγινε γρήγορα για μας η Κατερίνα. Τις θυμόμαστε, αυτή και την Κική Πιλάλη, να μας νοιάζονται σχεδόν μητρικά, εμάς τους λίγους φοιτητές που, δειλοί αλλά ενθουσιώδεις, μαζευόμασταν γύρω τους. Και, χωρίς πολλά λόγια, να μας διδάσκει προϊστορία, ανασκαφική μέθοδο, επιστημονικό προβληματισμό. Από την πρώτη μέρα νιώθαμε ότι μας εμπιστεύεται, αλλά και ότι θεωρούσε αυτονόητο πως θα δίναμε τον καλύτερο εαυτό μας–όπως και συνέβαινε. Ο ήρεμος τόνος και η αφοπλιστική λογική της κατάφερναν να ισορροπούν το υπέρμετρο άγχος για τα λάθη μας στο σκάμ-

μα, τις αγωνίες μας για την επικείμενη εξεταστική (η ανασκαφή γινόταν πάντα τον Σεπτέμβριο), τον εύκολο εντυπωσιασμό μας με ό,τι νεωτεριστικό κυκλοφορούσε στο «υποψιασμένο» Αρχαιολογικό του Α.Π.Θ., τα μεγαλεπήβολα σχέδιά μας για μεταπτυχιακά και διατριβές. Θυμόμαστε όμως και τις πολύτιμες, αβίαστες κουβέντες, όταν μας ενθάρρυνε να αφεθούμε στη γοητεία του εκάστοτε καινούργιου ακόμη κι όταν η ίδια δεν ήταν έτοιμη να το ενστερνιστεί. Θυμόμαστε την έκφρασή της να γλυκαίνει στη θύμηση των δικών της δασκάλων –Ανδρόνικου, Πλάτωνα, Κακριδή... Θυμόμαστε τον εφηβικό ενθουσιασμό της όταν ξεπρόβαλλε μέσα από το χώμα κάποιο καινούργιο ειδώλιο, μια «Σουμέλα» όπως έλεγαν οι ντόπιοι εργάτες τα εύσαρκα νεολιθικά ειδώλια, που η ίδια δημοσίευσε. Αλλά και την καθιερωμένη μας έξοδο στην ταβέρνα του Μάνδαλου τα βράδια της Κυριακής, πριν αρχίσει η νέα ανασκαφική εβδομάδα.

Τη θυμόμαστε να χαράζει, ιδιοχείρως, τα ανασκαφικά τετράγωνα πάνω στην προϊστορική τούμπα. Και τις Παρασκευές που θα γυρίζαμε στη Θεσσαλονίκη, να υπολογίζει τα πλυντήρια και τα μαγειρέματα που την περίμεναν το σαββατοκύριακο στο σπίτι, μάνα με τρία παιδιά. Λέγεται συχνά για γυναίκες σαν την Κατερίνα (με θαυμασμό, αλλά και με κάποια αθέλητη συγκατάβαση) ότι ανέβηκαν ψηλά παρόλο που είχαν οικογένεια. Θεωρούμε όμως το αντίστροφο: ότι, δηλαδή, στους πολλαπλούς οικογενειακούς της ρόλους καλιέργησε αυτές ακριβώς τις δεξιότητες που την καθιέρωσαν: τις αντοχές, την πρακτική ματιά, τη ζεστασιά, τη στοργική αυστηρότητα, την αδιαφορία προς τις μόδες, την αναζήτηση της ουσίας. Την ίδια ποιότητα αποπνέουν και τα γραπτά της: γλώσσα μεστή και ανεπιτήδευτη, ευαισθησία, προσοχή στην ανθρώπινη λεπτομέρεια, δομημένη σκέψη. Τα έγραψε το χέρι που με την ίδια σιγουριά ερευνούσε τα προϊστορικά νοικοκυριά και συνάρμοζε το δικό της σπιτικό, ήξερε να δρέπει τη γνώση των ειδικών αλλά και να αποστάζει νόημα μέσα από ατέλειωτα λογοτεχνικά διαβάσματα.

Η βαθιά φιλία και μακρόχρονη συνεργασία της Κατερίνας Παπανθίμου με την άωρα χαμένη Αγγελική Πιλάλη άφησε εποχή στα αρχαιολογικά χρονικά του Α.Π.Θ. και γενικότερα στην έρευνα της Μακεδονίας. Μαζί συνέχισαν την παράδοση της γόνιμης γυναικείας σύμπραξης, που εγκαινίασαν πρωτοπόρες ερευνήτριες στις αρχές του 20ού αι. (Harriet Boyd Hawes, Blanche Wheeler και Edith Hall Dohan στην Κρήτη, Hetty Goldman και Alice Walker Cosmopoulos στις Αλές...). Οι αχώριστες Κατερίνα και Κική αλληλοσυμπληρώνονταν θαυμαστά· ήταν για όλους μας υποδείγματα ανθρωπιάς και επιστημονικού ήθους. Στη μνήμη της Κικής προσφέραμε την ανθισμένη *Ἶριδα* το 2010. Στην Κατερίνα χαρίζουμε τώρα την ευώδη *Μυρρίνη*· τη μυρτιά που βλαστάνει πλούσια σε έργα της μινωικής τέχνης που η ίδια τόσο αγάπησε.

Η πορεία αυτού του τόμου σημαδεύτηκε από δύο τεράστιες απώλειες: της Λιάνας Στεφανή το 2019 και του Νίκου Παπάνθιμου κοντά στο τέλος (2022). Μαζί με τη Λιάνα εμπνευστήκαμε την ιδέα του βιβλίου και κάναμε τα πρώτα σχέδια. Μένει κοντά μας παρούσα με το άρθρο της, κόσμημα κρυστάλλινης σκέψης και λόγου γλαφυρού. Ελπίζουμε ότι η δική της και οι άλλες μελέτες θα προσφέρουν στην Κατερίνα, που ξέρει να στέκεται ακλόνητη σε απανωτές τρικυμίες, μια αναλαμπή σε μέρες οδύνης.

Το ανά χείρας δεν θα είχε υλοποιηθεί χωρίς την καθοριστική συμβολή του Φώτη Υφαντίδη, που ανέλαβε πρόθυμα, αναλώνοντας αμέτρητες ώρες και με την άψογη αισθητική του όλη τη γραφιστική και όχι μόνο επιμέλεια, και συνεργάστηκε μαζί μας με απίστευτη υπομονή και οξυδέρκεια σε όλα τα στάδια της προετοιμασίας του πονήματος. Τον ευχαριστούμε από καρδιάς.

Επίσης, ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς του τόμου –γενιές φίλων, συναδέλφων, συνεργατών, μαθητών της Κατερίνας Παπανθίμου– που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα και προσέφεραν τις επιστημονικές τους συμβολές αλλά και τα προσωπικά τους ενθυμήματα. Η θεματική των άρθρων παραπέμπει στα ερευνητικά ενδιαφέροντα της τιμώμενης και καθρεφτίζει το εύρος της προσφοράς της και την παράδοση που δημιούργησε με το έργο και τη διδασκαλία της για σαράντα χρόνια. Η συνεργασία μας με όλους τους συγγραφείς υπήρξε αγαστή, κάποτε και συγκινητική όταν ξαναζωντάνεψαν μνήμες από τις στιγμές που ζή-

Μάνδαλο Πέλλας. Η Αικ. Παπανθίμου και η Θώμη Σαββοπούλου (Σεπτέμβριος 1983) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Περιήγηση στις υπώρειες του Πάικου στη διάρκεια της ανασκαφής στο Μάνδαλο Πέλλας (Σεπτέμβριος 1985) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Άγιος Αντώνιος Ποτού, Θάσος. Ο Στρατής Παπαδόπουλος (αριστερά) ξεναγεί στην ανασκαφή την Αικ. Παπανθίμου και τον Νίκο Παπάνθιμο (καλοκαίρι 2010) *(αρχείο Σ. Παπαδόπουλου)*.

Αρχοντικό Πέλλας. Ανασκαφική ομάδα τον Σεπτέμβριο 1996. *(αρχείο Εύης Παπαδοπούλου)*.

σαμε κοντά στην Κατερίνα. Ευχαριστίες οφείλουμε και στην πρόεδρο του «Φιλόλογου», ομότιμη καθηγήτρια κα Άννα Συμεωνίδη, για το ευγενικό ενδιαφέρον της. Ευχαριστούμε, επίσης, θερμά την αναπληρώτρια διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Αγγελική Κουκουβού, η οποία ενέταξε τον τιμητικό τόμο στη σειρά δημοσιευμάτων του Μουσείου, εκπληρώνοντας την επιθυμία της Λιάνας. Ο τόμος δημοσιεύεται ως παράρτημα στη σειρά του περιοδικού *Προ-Ιστορήματα*. Πάνω από όλους, ευχαριστούμε τη δασκάλα μας, Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, που, όπως πάντα, στάθηκε κοντά μας σε όλη την πορεία του εγχειρήματος. Της αφιερώνουμε το αποτέλεσμα με ευγνωμοσύνη, αγάπη και θαυμασμό.

Νίκος Μερούσης – Μαριάννα Νικολαΐδου

Η Αικ. Παπανθίμου στην Β΄ τάξη στο 3ο Πρότυπο Δημοτικό της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης (1953) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Η Αικ. Παπανθίμου σημαιοφόρος του Ζ΄ Γυμνασίου Θηλέων Θεσσαλονίκης, στην παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου 1962 *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ

Η Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου γεννήθηκε το 1945 στη Θεσσαλονίκη. Το 1963 αποφοίτησε με άριστα από το Ζ΄ Γυμνάσιο Θηλέων Θεσσαλονίκης και την ίδια χρονιά, μετά από εισαγωγικές εξετάσεις, ενεγράφη στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια ακολούθησε την κατεύθυνση Ιστορίας & Αρχαιολογίας. Αποφοίτησε το 1968, έχοντας υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών σε όλη τη διάρκεια των σπουδών της. Το 1970 διορίστηκε βοηθός στην Έδρα της Προϊστορικής Αρχαιολογίας με Καθηγητή τον Νικόλαο Πλάτωνα. Υπό την εποπτεία του ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές της και το 1979 υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή της, η οποία βαθμολογήθηκε με «άριστα». Το 1984 εκλέχτηκε Επίκουρη Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 1990 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια και από το 1997 έως το 2012 υπηρέτησε ως Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο ίδιο Τμήμα.

Η Αικατερίνη Παπανθίμου συμμετείχε στην ανασκαφή του μινωικού ανακτόρου στην Κάτω Ζάκρο της ανατολικής Κρήτης με τον Καθηγητή Ν. Πλάτωνα (1975-1981), καθώς και στην πανεπιστημιακή ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού του Σέσκλου Θεσσαλίας με τον Καθηγητή Δ. Θεοχάρη (1976-1977). Το 1980 ανέλαβε την ανασκαφή, μαζί με την αείμνηστη Καθηγήτρια Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου, της μυκηναϊκής φάσης του ιερού της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια Καρδίτσας.

Το 1981 μαζί με τους Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου, Κώστα Κωτσάκη και Θώμη Σαββοπούλου ξεκίνησε την ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό της τούμπας Σιτσάν-Τεπέ, κοντά στο χωριό Μάνδαλο του νομού Πέλλας. Η ανασκαφή συνεχίστηκε μέχρι το 1988 και σε αυτήν συμμετείχαν φοιτητές του Αρχαιολογικού Τμήματος του Α.Π.Θ. καθώς και άλλων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Υπήρξε η πρώτη ελληνική ανασκαφή στον χώρο της Μακεδονίας με διεπιστημονικό προσανατολισμό, όπου εφαρμόστηκαν σύγχρονες τεχνικές στην ανασκαφή και στη μετέπειτα έρευνα, όπως η μελέτη των αρχαιοζωολογικών και αρχαιοβοτανικών καταλοίπων. Το 1984 χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της μαγνητικής διασκόπησης για τον προσδιορισμό των ορίων του οικισμού από μέλη του Εργαστηρίου Γεωφυσικής του Α.Π.Θ. Στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας οργανώθηκε πρόγραμμα για τη χρονολόγηση των φάσεων του οικισμού με C14 και θερμοφωταύγεια, που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» υπό την εποπτεία του δρα Γιάννη Μανιάτη, διευθυντή του εργαστηρίου Αρχαιομετρίας, και το Τμήμα Φυσικής του Ινστιτούτου Max Planck της Χαϊδελβέργης. Το 1987 μαζί με τους άλλους συνεργάτες της ανασκαφής, επιμελήθηκε την έκθεση στο Μουσείο της Πέλλας επιλεγμένου υλικού από τις ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο.

Από το 1992 άρχισε μαζί με την Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου την ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού στην τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών, την οποία διευθύνει μετά τον αδόκητο θάνατο εκείνης το 2004. Στο πλαίσιο της ανασκαφικής έρευνας οργανώθηκαν ερευνητικά προγράμματα με ειδικούς επιστήμονες από το Α.Π.Θ., το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του «Δημόκριτου», τα πανεπιστήμια στη Valencia, στο Sheffield και στο Reading, το CNRS της Γαλλίας. Τα προγράμματα αυτά αφορούν τη χρονολόγηση του οικισμού, τη μελέτη της κεραμικής και του παλαιοπεριβάλλοντος (αρχαιοζωολογία, αρχαιοβοτανολογία, ανθρακολογία κλπ.). Παράλληλα, οργάνωσε και επέβλεψε μαζί με την Αγγ. Πιλάλη την καταγραφή και μελέτη του αρχαιολογικού υλικού από το Μάνδαλο και το Αρχοντικό, που πραγματοποιείται από μεταπτυχιακούς φοιτητές και διδάκτορες αρχαιολόγους, μέλη των ανασκαφικών ομάδων. Οι δύο ανασκαφές, στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό, προσέφεραν πλήθος νέων και πολύτιμων δεδομένων για δύο σημαντικές, αλλά ελάχιστα γνωστές τότε περιόδους της προϊστορικής Μακεδονίας, την Τελική Νεολιθική και το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και την αρχή της Μέσης.

Η Αικατερίνη Παπανθίμου συμμετείχε ως υπεύθυνη ή συνεργάτις στα παρακάτω ερευνητικά προγράμματα:

«Χρονολογήσεις των φάσεων του προϊστορικού οικισμού στο Μάνδαλο με C14 και θερμοφωταύγεια» σε συνεργασία με το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» και το Max Planck Institut, Heidelberg.

«Ραδιοχρονολογήσεις του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό» σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

«Παλαιογεωγραφία και φυσικό περιβάλλον των προϊστορικών και ιστορικών πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου με αρχαιολογικές, παλαιοκλιματολογικές και παλαιοωκεανογραφικές έρευνες: προϊστορικός οικισμός Αρχοντικού» σε συνεργασία με τον τομέα Γεωλογίας και Φυσικής Γεωγραφίας του Α.Π.Θ.

«Μελέτη για την προέλευση και διακίνηση του οψιανού στον ελλαδικό χώρο κατά την προϊστορική εποχή» σε συνεργασία με το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του «Δημόκριτου».

«Αρχαιομετρική διερεύνηση της πυροτεχνολογίας των πηλοκατασκευών και της κεραμικής από το Αρχοντικό Γιαννιτσών» σε συνεργασία με τον δρα Γ. Μανιάτη και την αρχαιολόγο δρα Ε. Παπαδοπούλου.

«Πολιτιστική διαδρομή στη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού» στο πλαίσιο του προγράμματος Interreg III.

Κατά τη διάρκεια της θητείας της στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. δίδαξε σε προπτυχιακό επίπεδο μαθήματα για τις κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού (κυκλαδικό, μινωικό, μυκηναϊκό πολιτισμό), όπως οργάνωση του χώρου, θρησκεία, τέχνη, οικονομία κ.ά. Στον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών δίδαξε ειδικά θέματα για τον μινωικό πολιτισμό και την προϊστορική Μακεδονία κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού. Παράλληλα, επέβλεψε πλήθος μεταπτυχιακών εργασιών και διδακτορικές διατριβές. Ακόμα συμμετείχε σε πολλές εισηγητικές επιτροπές για την εξέλιξη και εκλογή μελών Δ.Ε.Π. του Α.Π.Θ. και άλλων Πανεπιστημίων. Κατά το διάστημα 1990-1992 ήταν διευθύντρια του Τομέα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Κατά τη διάρκεια της θητείας της μελέτησε σε βιβλιοθήκες της Οξφόρδης, της Ρώμης και του Βερολίνου.

Έχει συμμετάσχει σε μεγάλο αριθμό συνεδρίων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Επίσης, πραγματοποίησε σειρά διαλέξεων και σεμιναρίων με θέματα σχετικά με την προϊστορική αρχαιολογία και με γενικότερα αρχαιολογικά θέματα. Εκτός από την ενασχόλησή της με την προϊστορία της Μακεδονίας, όπου επικεντρώθηκε και η ανασκαφική της δραστηριότητα, ασχολήθηκε με τη νεολιθική Θεσσαλία, καθώς και με τον μινωικό πολιτισμό. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα καλύπτουν ποικίλους τομείς, κατά κύριο λόγο τον καλλωπισμό, την προσωπική κόσμηση, την υφαντική και την ένδυση, την ειδωλοπλαστική, την τελετουργία, το περιβάλλον και την οικονομία, την οργάνωση του χώρου, την οικοτεχνία και τα ταφικά έθιμα. Πέρα από τη δημοσίευση αρχαιολογικού υλικού, την απασχόλησαν θεωρητικά θέματα ιδεολογίας, συμβολισμού και κοινωνικής οργάνωσης στο προϊστορικό Αιγαίο.

Η Κατερίνα, όπως είναι γνωστή στους οικείους και φίλους της, ήταν παντρεμένη με τον φιλόλογο Νίκο Παπάνθιμο, με τον οποίο έζησε για περισσότερα από πενήντα χρόνια μέχρι τον πρόσφατο θάνατό του την άνοιξη του 2022. Απέκτησαν τρία παιδιά και τέσσερα εγγόνια. Η αγάπη για τη λογοτεχνία και τα ταξίδια ήταν ανάμεσα στα κοινά τους ενδιαφέροντα. Ταξίδεψαν μαζί σε πολλές χώρες, από όπου η ίδια διατηρεί ζωντανές αναμνήσεις. Ωστόσο, η γενέτειρά τους Θάσος υπήρξε το αγαπημένο οικογενειακό καταφύγιο κάθε καλοκαίρι και εξακολουθεί να είναι για την Κατερίνα.

Ζάκρος 1973. Αικ. Παπανθίμου, δίπλα της ο Χρήστος Μπουλώτης *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

Ζάκρος 1973. Διακρίνονται ο Νικόλαος Πλάτων, η σύζυγος και τα τέκνα του (ο Λευτέρης Πλάτων δίπλα στην Αικ. Παπανθίμου, στο κέντρο), ο Αθανάσιος Τζαφάλιας (αριστερά του Ν. Πλάτωνος), η Χαρά Γεωργίου και ο σύζυγός της (δεξιά του), και η αρχιτέκτων Μαρία Ξύδα (τρίτη από αριστερά) *(αρχείο Αικ. Παπανθίμου)*.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο, διδακτορική διατριβή, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, Παράρτημα αρ. 23, Θεσσαλονίκη 1979.

Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο, Θεσσαλονίκη 1997.

Εισαγωγή στους πολιτισμούς της προϊστορίας, Θεσσαλονίκη 2007.

Η θάσος στην τροχιά των αιώνων (επιστημονική επιμέλεια), Αθήνα 2014.

Οδοιπορικό στην προϊστορική Μακεδονία. Από την Παλαιολιθική μέχρι την εποχή του Σιδήρου, Θεσσαλονίκη 1997 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Οι ανασκαφές του Δ. Ρ. Θεοχάρη στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου. Πήλινα μικροαντικείμενα, Δημοσιεύματα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό δημοσίευση.

ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ

Μινωική μήτρα από τον Πόρο Ηρακλείου, *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, 375-396.

Πήλινα ειδώλια Μουσείου Εκμαγείων, στο Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Πήλινα ειδώλια*. Μουσείο Εκμαγείων Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1982, 1-13.

Αθλήματα στη μινωική Κρήτη και στη μυκηναϊκή Ελλάδα, *Αρχαιολογία* 4, 1982, 16-21.

Νέα ανασκαφική έρευνα στο Ιερό της Φίλιας. Τα ευρήματα, *Ανθρωπολογικά* 4, 1983, 57-67.

Μινωικά και μυκηναϊκά περισφύρια, στο Μ. Καρρά (επιμ.), *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, 615-628.

Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας, στο Ν. Γιανναδάκης, Λ. Καστρινάκη & Γ. Ορφανού (επιμ.), *ΕΙΛΑΠΙΝΗ. Τόμος τιμητικός για τον Καθηγητή Ν. Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, 171-177.

Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο, στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία. Στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, 78-84.

Μανόλης Ανδρόνικος και Νικόλαος Πλάτων (νεκρολογία), *Φιλόλογος* 68, 1992, 154-157.

Προϊστορικές έρευνες στο νομό Πέλλας, *Φιλόλογος* 90, 1997, 436-448.

Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο, *Εγνατία* 6, 2002, 83-167.

Οδοιπορικό στις ακτές του Ανατολικού Αιγαίου: από την Τροία στην Αττάλεια, *Φιλόλογος* 109, 2002, 381-403.

Η αρχαιότητα (Από την προϊστορική περίοδο ως τα ελληνιστικά χρόνια. Η ελληνιστική εποχή. Η ρωμαϊκή εποχή.). Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Λ. Τσακτσίρας (επιμ.) *Θεσσαλονίκη, η πόλη και τα μνημεία της*, Θεσσαλονίκη 2003, 32-78.

Η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, *Εγνατία* 14, 2010, 257-274.

Συμβολική και ιδεολογική ζωή, στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία, Προ-Ιστορήματα*, Παράρτημα Νο 1, http://proistoria.wordpress.com (2005).

Καλαθοπλεκτική, ένδυση και υφαντική, στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία, *Προ-Ιστορήματα*, Παράρτημα Νο 1, http://proistoria.wordpress.com (2005).

Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και οι προϊστορικές σπουδές, στο Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης & Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012,* Θεσσαλονίκη 2014, 37-43.

Ο προϊστορικός οικισμός στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, στο Ε. Τσιγαρίδα & Σ. Νανόγλου (επιμ.), *Πριν από τη Μεγάλη Πρωτεύουσα. Πρακτικά Ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας (12 Απριλίου 2016)*, Θεσσαλονίκη 2018, 49-53.

Παιδικές ταφές στο Αρχοντικό, στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του Καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη,* Θεσσαλονίκη 2019, 179-194.

Τα «αόρατα» ειδώλια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, *Διεθνές Συμπόσιο, Το ειδώλιο στο Βορειοελλαδικό χώρο από την Προϊστορία έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, 11-13 Οκτωβρίου 2018, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης* (υπό δημοσίευση).

The Prehistoric Settlement of Archontiko Giannitson within the Cultural Context of the EBA III and the Beginning of the MBA, στο S. Triantafyllou (επιμ.), *Stellar Ventures: From the Shores of Crete to the Plains of Macedonia. Studies Presented to Professor Stelios Andreou* (υπό δημοσίευση).

Περιβάλλον και οικονομία στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, στο Μ. Τσιγαρίδα & Α. Χρυσοστόμου (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τη Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη* (υπό δημοσίευση).

ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο Δ. Μακεδονίας (1985-86), *Εγνατία* 1, 1986, 17-28 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή στο Μάνδαλο, *ΑΕΜΘ* 1, 1987, 173-177 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή στο Μάνδαλο, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 127-135 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Η ανασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο (1987-1990), *Εγνατία* 2, 1990, 411-421 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia, στο Y. Maniatis (επιμ.), *Archaeometry. Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam 1989, 679-685 (σε συνεργασία με Κ. Κωτσάκη, Θ. Σαββοπούλου, Γ. Μανιάτη & Β. Krommer).

Προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: νέα στοιχεία στην προϊστορία της Δυτικής Μακεδονίας, *Αρχαία Μακεδονία, 5ο Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1989, 1207-1216 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, *Εγνατία* 3, 1992, 199-208 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-

Παπαστερίου).

Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 151-161 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή Αρχοντικού 1993. Προϊστορικός τομέας, *ΑΕΜΘ* 7, 1993, 147-154 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή Αρχοντικού 1994 (Τομέας Β), *ΑΕΜΘ* 8, 1994, 83-90 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή Αρχοντικού 1994 (Τομέας Β), *Εγνατία* 5, 1994, 283-295 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή Αρχοντικού 1995 (Τομέας Β), *ΑΕΜΘ* 9, 1995, 137-142 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Carpathian Obsidian in Macedonia, Greece, *Journal of Archaeological Science* 23, 1996, 343-349 (σε συνεργασία με Β. Κιλίκογλου, Γ. Μπασιάκο, Α. Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά.).

Οικήματα στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, *Αρχαία Μακεδονία, 6ο Διεθνές Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη 1996, 887-892 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και το Αρχοντικό Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 10 Α, 1996, 143-158 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Νέα στοιχεία για την προέλευση του οψιανού στη Μακεδονία, *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Μακεδονικά*, Παράρτημα αρ. 6, Θεσσαλονίκη 1997, 277-282 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού κατά το 1997, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 165-172 (σε συνεργασία με Α.Πιλάλη-Παπαστερίου).

Η υφαντική στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού, στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη & Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 177-188 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Αρχοντικό 1999, *ΑΕΜΘ* 13, 1999, 465-472 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Ε. Παπαδοπούλου, Ε. Τσαγκαράκη & Ι. Φάππα).

Αρχοντικό 2000. Τυπολογική παρουσίαση και ερμηνευτικά προβλήματα των πηλόκτιστων κατασκευών, *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 421-433 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Δ. Μπασογιάννη, Ε. Παπαδοπούλου, Ε. Τσαγκαράκη & Ι. Φάππα).

Ένας προϊστορικός οικισμός στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. Νέα στοιχεία από την καθημερινή ζωή των προϊστορικών κατοίκων της Μακεδονίας, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 74, 2000, 79-83 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Προσδιορισμός με C 14 των οικιστικών φάσεων του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, στο Ι. Μπασιάκος, Ε. Αλούπη & Γ. Φακορέλλης (επιμ.), *Αρχαιομετρικές μελέτες για την ελληνική προϊστορία και αρχαιολογία*, Αθήνα 2001, 27-35 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Die Ausgrabungen auf der Toumba von Archontiko, *Prähistorische Zeitschrift* 77, 2002, 137-147 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Firing Temperature Determinations of Low Fired Clay Structures, στο V. Kilikoglou, A. Hein & Y. Maniatis (επιμ.), *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Papers Presented at the 5th European Meeting on Ancient Ceramics, Athens 1999* (*BAR* IS 1011), Oxford 2002, 59-68 (σε συνεργασία με Γ. Μανιάτη, Γ. Φακορέλη & Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

From *Metron* to Context in Neolithic/Early Bronze Age Mandalon, Northwestern Greece: The Example of Ceramics, στο K. P. Foster & R. Laffineur (επιμ.), *METPON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference / 9e Rencontre égéenne internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002* (*Aegaeum* 24), Leuven-Liège 2003, 317-326 (σε συνεργασία με Ν. Μερούση, Μ. Νικολαΐδου & Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Αρχοντικό 2002: παρόν και μέλλον, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 457-464 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Ο προϊστορικός οικισμός του Αρχοντικού Γιαννιτσών, στο Μ. Τριανταφυλλίδου (επιμ.), *Γιαννιτσά,* 2003 (αρχαιολογικός οδηγός σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Προϊστορικά μαγειρέματα στην τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών: τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα, *ΑΕΜΘ* 17, 2003, σ. 497-503 (σε συνεργασία με Σ.-Μ. Βαλαμώτη & Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Les installations culinaires dans un village du Bronze Ancien en Grèce du Nord: Archontiko Giannitsa, στο C. Mee & J. Renard (επιμ.), *Cooking Up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford 2007, 136-147 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη-Παπαστερίου & Ε. Παπαδοπούλου).

Ζητήματα οργάνωσης του χώρου στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: τα νέα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 21, 2007, 77-82 (σε συνεργασία με Ε. Παπαδοπούλου & Γ. Μανιάτη).

Cooking Ingredients from Bronze Age Archontiko: the Archaeobotanical Evidence, στο Y. Facorellis, N. Zacharias & K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens 28-31 May 2003* (*BAR* IS 1746), Oxford 2008, 187-194 (σε συνεργασία με Σ. Μ. Βαλαμώτη & Α. Πιλάλη-Παπαστερίου).

Η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών κατά την περίοδο 2008, *ΑΕΜΘ* 22, 2008, 113-118 (σε συνεργασία με Ε. Παπαδοπούλου).

Holocene Palaeogeography of the Northern Margins of Giannitsa Plain in Relation to the Prehistoric Site of Archontiko (Macedonia-Greece), *Zeitschrift für Geomorphologie,* Supplementary Issues 53/1, 2009, 71-82 (σε συνεργασία με Γ. Συρίδη, Κ. Αλμπανάκη, Κ. Βουβαλίδη, Α. Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά.).

Archontiko Yiannitson: A Settlement in Macedonia during the Late Third and Early Second Millennium B.C., στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (επιμ.), *MESOHELLADIKA, La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international, Athènes 8-12 Mars 2006* (*BCH* Supplément 52), Athènes 2010, 975-980 (σε συνεργασία με Α. Πιλάλη & Ε. Παπαδοπούλου).

Στρωματογραφικές έρευνες από το νότιο τομέα της τούμπας του Αρχοντικού, *ΑΕΜΘ* 24, 2010, 159-168 (σε συνεργασία με Δ. Ισαακίδου & Ε. Παπαδοπούλου).

Μαγειρική στο Αρχοντικό: τα μαγειρικά σκεύη της πρώιμης/μέσης και της ύστερης εποχής του χαλκού, *ΑΕΜΘ* 25, 2011, 223-229 (σε συνεργασία με Γ. Δελιόπουλο & Ντ. Ούρεμ-Κώτσου).

Ceremonial Adornment and Purification Practices in Mycenaean Greece: Indigenous Developments and Near Eastern Influences, στο M. L. Nosch & R. Laffineur (επιμ.) *KOSMOS: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010* (*Aegaum* 33), Leuven-Liège 2012, 779-787 (σε συνεργασία με Ι. Φάππα).

Food Storage in the Context of an Early Bronze Age Household Economy: New Evidence from Archontiko Giannitson, στο S. Voutsaki & S.-M. Valamoti (επιμ.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World* (*PHAROS* Supplement 1), Leuven 2013, 103-111 (σε συνεργασία με Σ. Βαλαμώτη, Ε. Παπαδοπούλου, Ε. Τσαγκαράκη & Ε. Βούλγαρη).

Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης & Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012,* Θεσσαλονίκη 2014, 271-280 (σε συνεργασία με Ε. Παπαδοπούλου).

Η κεραμική παράδοση των προχωρημένων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης & Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012,* Θεσσαλονίκη 2014, 561-573 (σε συνεργασία με Γ. Δελιόπουλο & Γ. Παπαδιά).

A Bottom-up View of Food Surplus: Using Stable Carbon and Nitrogen Isotope Analysis to Investigate Agriculture Strategies and Diet at Bronze Age Archontiko and Thessaloniki Toumba, Northern Greece, *World Archaeology* 49, 2017, 1-33 (σε συνεργασία με E. Nitsch, S. Andreou, A. Creuzieux, A. Gardeisen κ.ά.)

Prehistoric Cereal Foods of Southeastern Europe: An Archaeological Exploration, *Journal of Archaeological Science* 104, 2019, 97-113 (σε συνεργασία με S. M. Valamoti, E. Marinova, A.G. Heiss, I. Hristova κ.ά.).

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία: τα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, στο Χ. Ντούμας, Ο. Κουκά & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: νέα δεδομένα. Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 11-14 Απριλίου 2008* (υπό δημοσίευση, σε συνεργασία με Ε. Παπαδοπούλου).

ΜΕΛΕΤΕΣ

οικισμοί και *οίκοι*:
βίος, τεχνολογία, κοινωνία

ΜΑΓΕΙΡΕΥΟΝΤΑΣ ΜΕ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ ΣΤΙΣ ΚΟΥΖΙΝΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ: ΜΙΑ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη & Χρυσή Πετρίδου

Το Αρχοντικό Γιαννιτσών είναι μια τούμπα με έκταση 60 στρέμματα και ύψος 20 μέτρα, με φάσεις κατοίκησης από τη Νεολιθική έως την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Πιλάλη-Παπαστερίου 1995. Παπαδοπούλου 2010). Η κατοίκηση συνεχίστηκε κατά την Εποχή του Σιδήρου, οπότε διαμορφώθηκε τράπεζα στα βόρεια και ανατολικά της τούμπας. Συστηματικές ανασκαφές από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης έχουν αποκαλύψει τρεις φάσεις κατοίκησης κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ο οικιακός εξοπλισμός με πλήθος κατασκευών και αγγείων ήρθαν στο φως σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης λόγω της καταστροφής του οικισμού από φωτιά (Papadopoulou & Dermarkar 2007. Παπαδοπούλου 2010. Papanthimou και άλ. 2013). Προκαταρκτικές μελέτες του πλούσιου αρχαιοβοτανικού υλικού έχουν αποκαλύψει μια μεγάλη ποικιλία φυτικών ειδών που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν στη διατροφή των κατοίκων (Valamoti και άλ. 2008α), καθώς και ενδείξεις για την επεξεργασία των δημητριακών με στόχο την παρασκευή τροφίμων παρόμοιων με το πλιγούρι, τον τραχανά και πιθανό αλκοολούχο σκεύασμα από βύνη (Valamoti 2002. Valamoti και άλ. 2008β. Valamoti 2018). Η εργασία αυτή αποτελεί την πρώτη συστηματική μελέτη των δημητριακών από τη φάση IV του Αρχοντικού με έμφαση στο στάδιο επεξεργασίας τους. Στόχος μας είναι η κατανόηση της συμβολής των δημητριακών τόσο στην καθημερινή διατροφή των κατοίκων του Αρχοντικού όσο και σε ειδικές περιστάσεις κατά τις οποίες καταναλώνονταν μεγάλες ποσότητες τροφής.

Το αρχαιοβοτανικό υλικό

Το αρχαιοβοτανικό υλικό που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη προέρχεται από τις αρχαιολογικές αποθέσεις της φάσης IV του οικισμού, που χρονολογείται στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (2135-2020 BC) (Παπαδοπούλου και άλ. 2010). Πρόκειται για 322 δείγματα χώματος συνολικού όγκου που ξεπερνά τα 4.000 λίτρα, από τα οποία προήλθε πλούσιο απανθρακωμένο αρχαιοβοτανικό υλικό. Τα δείγματα προέρχονται από επτά οικιστικές μονάδες, που συγκροτούν έναν πυκνό οικιστικό ιστό, με κτήρια κτισμένα παράλληλα το ένα με το άλλο, με κάποια από αυτά να χωρίζονται με μεσοτοιχίες (Papanthimou και άλ. 2013. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014).

Κατά τα έτη 1993 έως 2008 συλλέχθηκαν περισσότερα από 450 δείγματα χώματος από τις αποθέσεις της φάσης IV. Η επεξεργασία των δειγμάτων έγινε με τη μέθοδο της επίπλευσης στους χώρους του Αρχαιολογικού Μουσείου Πέλλας (French 1971). Από αυτή τη διαδικασία προέκυψε πλούσιο απανθρακωμένο αρχαιοβοτανικό υλικό. Τα δείγματα προέρχονται από τα κτήρια Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ και Ζ, και αντιπροσωπεύουν μια σειρά από πηλοκατασκευές, όπως αποθηκευτικές κατασκευές, πλατφόρμες, φούρνους και εστίες, καθώς και αγγεία και πασσαλότρυπες (Παπαδοπούλου 2010. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπα-

Εικ. 1. Χωρική κατανομή θραυσμάτων και μαζών δημητριακών από τη φάση IV του Αρχοντικού Γιαννιτσών.

δοπούλου 2014). Συνολικά 106 αρχαιοβοτανικά δείγματα, που αντιστοιχούν σε περισσότερα από 3.000 λίτρα χώματος, επελέγησαν για διεξοδική μελέτη μετά από σάρωση που απέκλεισε τα σχετικά φτωχά σε κατάλοιπα δείγματα (δείγματα με <100 φυτικά μέρη) και επικεντρώθηκε σε 92 δείγματα με περισσότερα από 100 αρχαιοβοτανικά μέρη ανά δείγμα και άλλα 14 δείγματα που περιείχαν επεξεργασμένα τρόφιμα δημητριακών. Αυτά τα δείγματα εξετάζονται στην παρούσα μελέτη με έμφαση στα δημητριακά. Τα δείγματα προέρχονται από τα κτήρια Α-ΣΤ της φάσης IV. Τα 22 δείγματα από την οικία Ζ, τα οποία έχουν εξεταστεί για αρχαιοβοτανικό υλικό, είναι φτωχά σε αρχαιοβοτανικά μέρη και έτσι ο χώρος αυτός δεν έχει συμπεριληφθεί στην παρούσα ανάλυση. Ο προσδιορισμός των ειδών και γενών των φυτών έγινε στο Εργαστήριο Διεπιστημονικής Αρχαιολογικής Έρευνας (Ε.Δ.Α.Ε.) του Τομέα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., με χρήση της συλλογής αναφοράς και σχεδίων διαθέσιμων στη βιβλιογραφία. Ο προσδιορισμός των επεξεργασμένων καταλοίπων που παρουσιάζονται εδώ βρίσκεται σε εξέλιξη και πραγματοποιείται σε συνδυασμό με την παράλληλη μελέτη πειραματικού υλικού αναφοράς από διάφορες κατηγορίες επεξεργασμένων τροφίμων δημητριακών, έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult. Η

Δημητριακά	Ὀσπρια	Ελαιοδοτικά φυτά	Φρούτα και καρποί
T. monoccum	*Lens* sp.	*Linum usitatissimum*	*Quercus* sp.
T. dicoccum	*Lathyurs sativus*	*Lallemantia* sp.	*Vitis vivifera*
T. Spelta	*Vicia eryilia*		*Ficus carica*
Σιτάρι ντυμένου νέου τύπου (New glum wheat)	*Vicia faba*		*Rubus fruticosus*
T. aestivum / durum			*Sambucus* sp.
Hordeum sp.			*Cornus mas*
			Prunus sp.

Πίν 1. Τα είδη των φυτών που εντοπίζονται στα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα της φάσης IV.

μελέτη του συνόλου των βοτανικών καταλοίπων της φάσης IV έχει ολοκληρωθεί ως προς το εργαστηριακό μέρος.

Η προκαταρκτική εξέταση του υλικού από τα κτήρια της φάσης IV (Valamoti και άλ. 2008α. Papanthimou και άλ. 2013) καθώς και η υπό εξέλιξη έρευνα έχουν δώσει πλήθος πληροφοριών ως προς τα είδη των φυτών (**πίν. 1**). Περιλαμβάνονται πολλά είδη δημητριακών, οσπρίων, ελαιοδοτικών φυτών καθώς και καρπών της άγριας βλάστησης όπως τα βελανίδια. Τα δημητριακά φαίνεται να κυριαρχούν στο αρχαιοβοτανικό υλικό.

Στα κτήρια του Αρχοντικού έχουν εντοπιστεί συγκεντρώσεις ελαιοδοτικών φυτών όπως το λινάρι (*Linum usitatissimum*) και η *Lallemantia* (Jones & Valamoti 2005). Το λινάρι εντοπίζεται σε διαφορετικά κτήρια, δηλώνοντας τη διαδεδομένη καλλιέργεια του είδους και, κατ' επέκταση, τη σημασία του ως συγκομιζόμενου προϊόντος για τους κατοίκους του οικισμού (Valamoti 2011α). Συχνή, επίσης, είναι η παρουσία της *Lallemantia* (Jones & Valamoti 2005) σε διάφορα σημεία και σε χαμηλά ποσοστά, με μόνο μία πλούσια και αμιγή συγκέντρωση εντοπισμένη στο κτήριο Δ. Τα όσπρια, αν και παρόντα στα δείγματα, δεν έχουν εντοπιστεί σχεδόν ποτέ σε πλούσιες, αμιγείς συγκεντρώσεις. Εξίσου περιορισμένη είναι η παρουσία φρούτων και καρπών της άγριας βλάστησης, με εξαίρεση τα βελανίδια, τα οποία σε κάποια δείγματα είναι άφθονα σε ορισμένα κτήρια (π.χ. κτήριο Δ όπου βρέθηκαν 158 κοτυληδόνες βελανιδιών).

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται μόνο τα δείγματα που περιέχουν δημητριακά σε ποσοστό πάνω από το 40% του συνόλου κάθε δείγματος, με βάση την αρχαιοβοτανική τους σύσταση. Τα ποσοστά των διαφόρων ειδών δημητριακών καθώς και των φυτικών τους μερών εξετάζονται με στόχο να διαπιστωθούν οι αποθηκευμένες συγκεντρώσεις σπόρων δημητριακών καθώς και το στάδιο επεξεργασίας τους. Πιο αναλυτικά, παρουσιάζονται τα κτήρια Α και ΣΤ όπου η παρουσία των δημητριακών είναι εντυπωσιακή. Τέλος, εξετάζεται η χωρική κατανομή πιθανών τροφίμων με βάση δημητριακά όπως σπόροι, σπόροι φυτρωμένοι, θραύσματα, μάζες θραυσμάτων, μάζες αδιάγνωστες (**εικ. 1**). Μέσα από τη χωρική ανάλυση επιτυγχάνεται η πληρέστερη κατανόηση των διατροφικών καταλοίπων που έχουν εντοπιστεί στο Αρχοντικό και αποκαλύπτεται, όπως θα δούμε παρακάτω, μια ενδιαφέρουσα κουζίνα με πολλές μαγειρικές δυνατότητες.

Οικία Α

Από την οικία αυτή προέρχονται 39 δείγματα που αριθμούν συνολικά 44.399 φυτικά μέρη. Ως προς τα δημητριακά, τα είδη που έχουν εντοπιστεί είναι τα εξής: μονόκοκκο σιτάρι (*Triticum monococcum)* (**εικ. 2**), δίκοκκο σιτάρι (*T. dicocccum*), σιτάρι σπέλτα (*T. spelta*), κοινό/σκληρό σιτάρι (*T. aestivum/du-*

Εικ. 2. Σπόροι μονόκοκκου σιταριού από το Αρχοντικό, φάση IV.

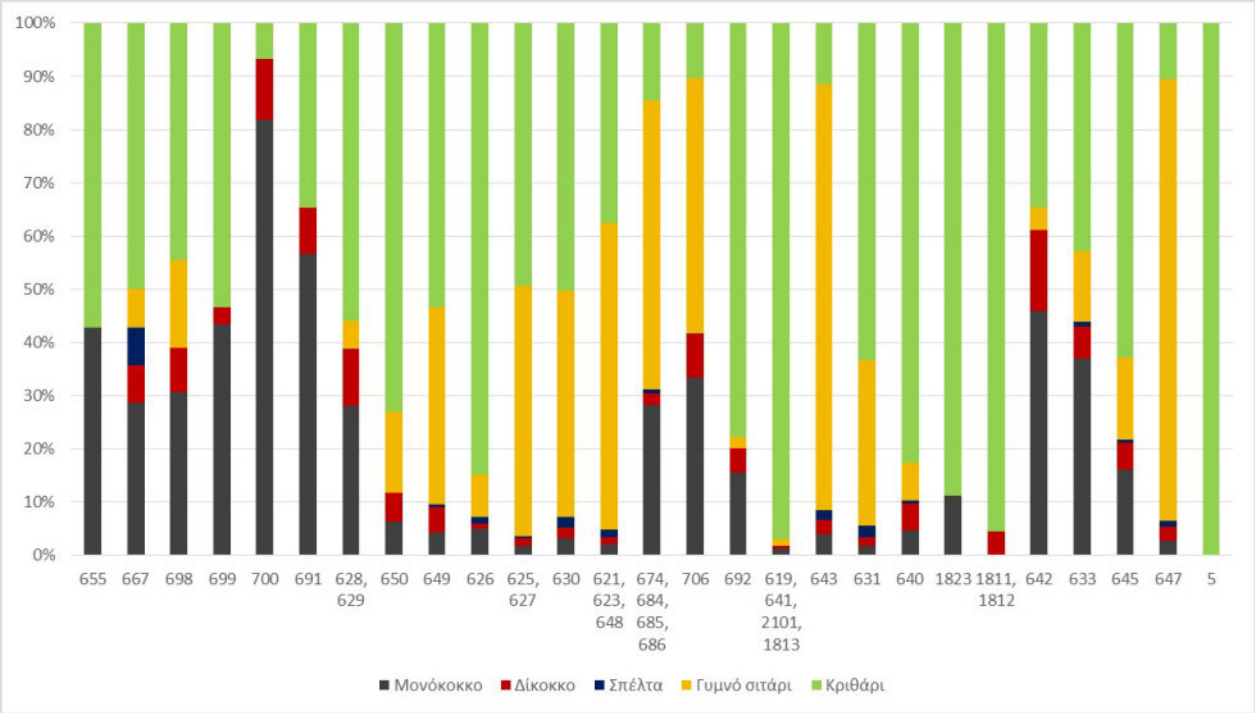
Εικ. 3. Σπόροι κοινού/σκληρού σιταριού από το Αρχοντικό, φάση IV.

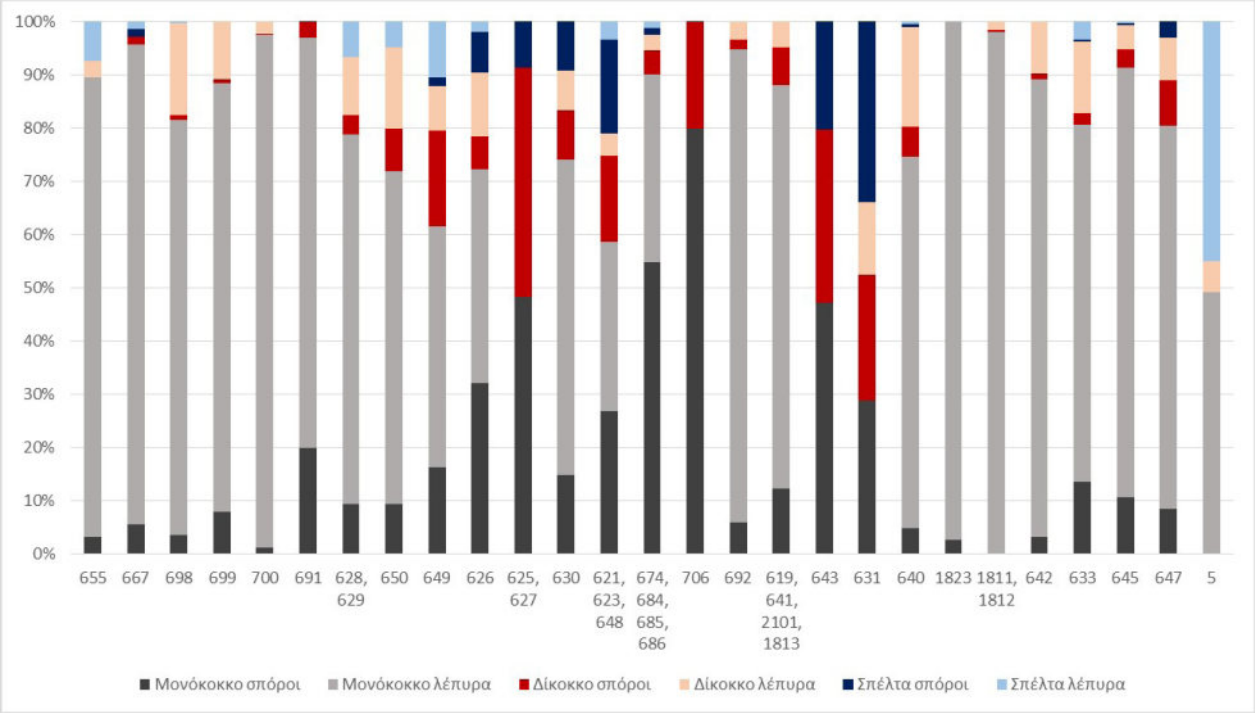
Εικ. 4. Σπόροι κριθαριού από το Αρχοντικό, φάση IV.

rum), και κριθάρι (*Hordeum* sp.). Στο κτήριο κυριαρχούν οι σπόροι των δημητριακών και ειδικότερα του κοινού/σκληρού σιταριού και του κριθαριού (**εικ. 3-5**), ενώ σε ορισμένα δείγματα κυρίαρχα είναι τα λέπυρα και τα ζιζάνια, που δηλώνουν την παρουσία υποπροϊόντων του καθαρισμού των ντυμένων σιταριών από λέπυρα (**εικ. 6**). Ως προς την κατανομή των συγκεντρώσεων ειδών δημητριακών στον χώρο, φαίνεται ότι υπάρχουν διαφορετικές συγκεντρώσεις σπόρων κριθαριού και γυμνού σιταριού, οι οποίες πιθανότητα ήταν αποθηκευμένες ξεχωριστά σε συγκεκριμένες περιοχές της οικίας, ενδεχομένως σε κατασκευές ή αγγεία.

Εκτός από τους ακέραιους σπόρους, σε όλο το κτήριο Α βρέθηκαν μάζες αλεσμένων δημητριακών (**εικ. 7**) σε διαφορετικές ποσότητες, ωστόσο σε ορισμένες περιοχές εντοπίζονται σημαντικές ποσότητες θραυσμάτων δημητριακών (**εικ. 8**). Σχετικά με την κατανομή τους στον χώρο, τα δείγματα που είναι πλουσιότερα σε διατροφικά κατάλοιπα αποτελούμενα από επεξεργασμένα δημητριακά, είναι συγκεντρωμένα προς το ανατολικό τμήμα της οικίας Α, όπου υπάρχει μια συγκέντρωση πηλοκατασκευών. Μια δεύτερη συγκέντρωση επεξεργασμένων δημητριακών εντοπίζεται στο κεντρικό μέρος του κτιρίου, προς τον βόρειο τοίχο, μια περιοχή όπου έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός αγγείων. Προς το παρόν δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι μάζες να βρίσκονταν σε αγγείο μαζί με υγρό (βύνη και νερό μετά από εκχύλιση στους 70°C) με σκοπό την παραγωγή αλκοολούχου ποτού όπως η μπίρα. Η ολοκλήρωση της έρευνας στο πλαίσιο του PlantCult έχει ως στόχο να διερευνήσει αυτό το ενδεχόμενο με τη βοήθεια πειραματικού υλικού. Σε αυτή την περίπτωση θα ανέμενε κανείς συγκεκρι-

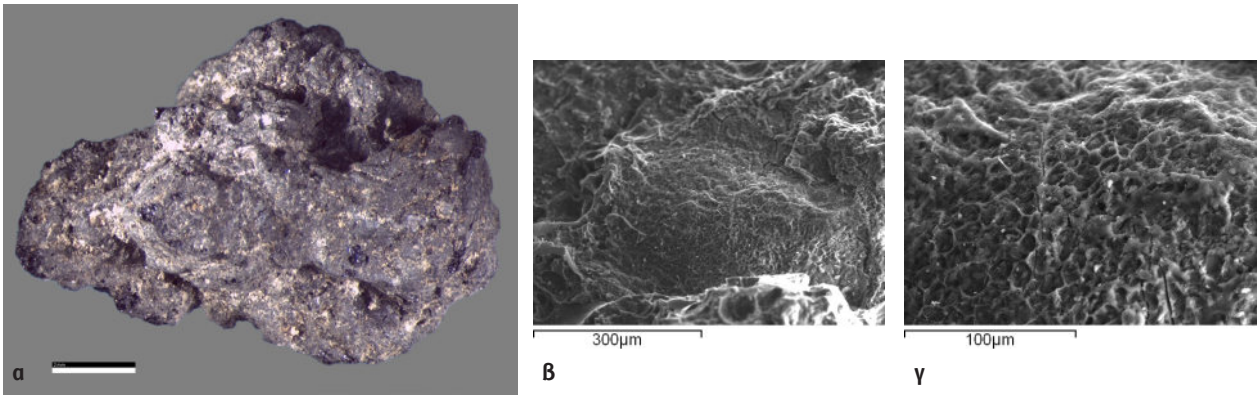

Εικ. 5. Η αναλογία των δημητριακών με βάση τους σπόρους στα δείγματα από την οικία Α.

Εικ. 6. Η αναλογία σπόρων και λεπύρων των ντυμένων σιταριών στα δείγματα της οικίας Α.

μένα ίχνη φθοράς στο εσωτερικό των αγγείων, κάτι για το οποίο μέχρι στιγμής υπάρχουν πολύ περιορισμένες ενδείξεις από το Αρχοντικό (τομή Μ, οικία ΣΤ, αγγείο ΑΡ8, βλ. Δημουλά και άλ. στον παρόντα τόμο).

Εικ. 7. Μάζα αλεσμένων δημητριακών από την οικία Α:
α. φωτογραφία από στερεοσκόπιο,
β. φωτογραφία από το ΗΜΣ,
γ. λεπτομέρεια της β: περικάρπιο από σπόρο δημητριακού, ζώνη αλευρώνης.

Οικία Β

Το σύνολο των δειγμάτων από την οικία Β είναι 15, στην πλειοψηφία τους φτωχά. Από αυτά, πέντε δείγματα είναι πλούσια και περιλαμβάνουν 1.337 φυτικά μέρη και διατροφικά κατάλοιπα, τα οποία έχουν κυρίως τη μορφή μαζών που περιέχουν δημητριακά. Αν και ο αριθμός των δειγμάτων είναι σχετικά μικρός, στα δείγματα της οικίας Β αναγνωρίστηκε ποικιλία δημητριακών, που περιλαμβάνει σιτάρι μονόκοκκο, δίκοκκο και γυμνό καθώς και κριθάρι. Τα ευρήματα αυτά προέρχονται από το ανατολικό μέρος του κτηρίου, σε μια περιοχή όπου εντοπίζεται συστάδα πηλοκατασκευών.

Οικία Γ

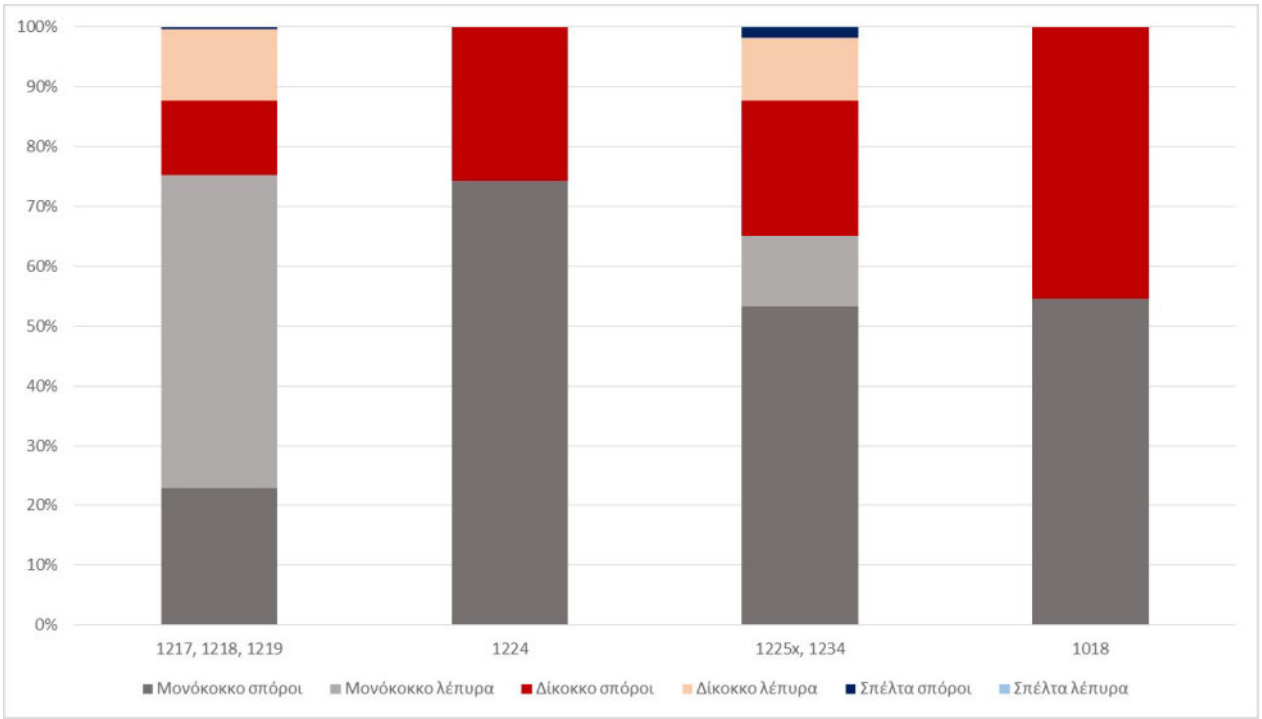
Από την οικία Γ προέρχονται 13 πλούσια δείγματα που έχουν δώσει 24.623 φυτικά κατάλοιπα. Αν και το ρεπερτόριο των ειδών δεν διαφέρει από αυτό της οικίας Α, εδώ είναι εμφανής η κυριαρχία των ντυμένων σιταριών, του μονόκοκκου και του δίκοκκου (**εικ. 9**). Πλούσια συγκέντρωση μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού εντοπίζεται στο κέντρο περίπου του κτηρίου. Εδώ, η παρουσία των σπόρων μαζί με τα λέπυρα παραπέμπει στην αποθήκευση των σιτηρών με τη μορφή σταχιδίων, δηλαδή του σπόρου με το σκληρό περίβλημα που στα ντυμένα σιτηρά, όπως το δίκοκκο και το μονόκοκκο, απομακρύνεται μόνο μετά από ειδική επεξεργασία, που συνήθως γινόταν πριν την κατανάλωση της τροφής (Βαλαμώτη 2009). Από την ίδια περιοχή προέρχεται μικρή συγκέντρωση καθαρών σπόρων μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού, καθαρισμένων από τα λέπυρά τους. Το αρχαιοβοτανικό σύνολο της οικίας Γ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εδώ, τα κατάλοιπα επεξεργασμένων δημητριακών βρίσκονται κυρίως κοντά σε πηλοκατασκευές: αλεσμένα δημητριακά, θραύσματα αλεσμένων δημητριακών συνενωμένα σε μάζες και δύο συγκεντρώσεις από φυτρωμένους σπόρους δημητριακών, πιθανότατα σιταριού (**εικ. 10**), οι οποίες προέρχονται από το εσωτερικό δύο πηλοκατασκευών. Η μεγαλύτερη από αυτές τις συγκεντρώσεις, αποτελούμενη από 62 φυτρωμένους σπόρους, έχει βρεθεί στο εσωτερικό της πηλοκατασκευής 89 (Παπαδοπούλου 2010) μαζί με μικρό αριθμό από θραύσματα αλεσμένων δημητριακών και μάζες δημητριακών. Η κατασκευή αυτή βρίσκεται στο ανατολικό μέρος του κτηρίου και δεν μπορεί να αναγνωριστεί με βεβαιότητα λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης. Πρόκειται είτε για δύο αποθηκευτικές κατασκευές είτε για μια πολύχωρη θερμική, έναν τύπο που είναι χαρακτηριστικός στο Αρχοντικό. Η πηλοκατασκευή 16 στα δυτικά (Παπαδοπούλου 2010), όπου έχει βρεθεί η μικρότερη από τις συγκεντρώσεις, θεωρείται αποθηκευτική.

Οικία Δ

Τα 13 δείγματα από την οικία Δ έχουν δώσει 3.250 φυτικά κατάλοιπα, στα οποία έχουν αναγνωριστεί τέσσερα είδη σιταριού (μονόκοκκο, δίκοκκο, σπέλτα και γυμνό σιτάρι) και κριθάρι. Στα δείγματα που περιέχουν κατάλοιπα δημητριακών κυριαρχούν τα λέπυρα των ντυμένων σιταριών, τα οποία αντιπροσωπεύουν κυρίως υποπροϊόντα της επεξεργασίας τους για τον καθαρισμό του σπόρου από τα λέπυρα. Το αρχαιοβοτανικό σύνολο της οικίας Δ περιλαμβάνει, επίσης, διατροφικά κατάλοιπα, που βρίσκονται κυρίως με τη μορφή μαζών από αλεσμένα δημητριακά, και θραύσματα αλεσμένων δημητριακών, τα οποία εντοπίζονται κυρίως σε σχέση με πηλοκατασκευές ή με αγγεία.

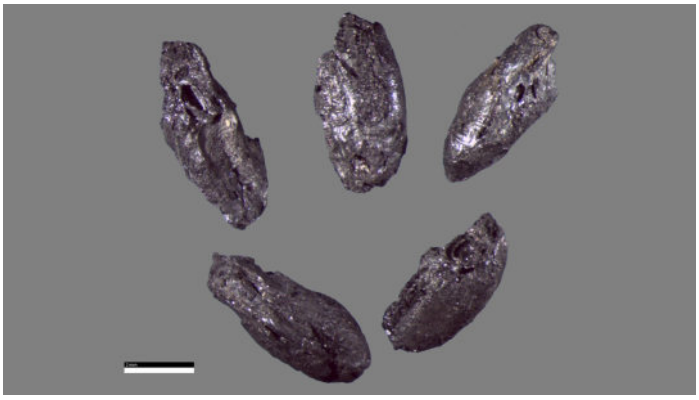
Εικ. 8. Θραύσματα αλεσμένων δημητριακών από την οικία Α του Αρχοντικού.

Εικ. 9. Η αναλογία σπόρων και λεπύρων των ντυμένων σιταριών στα δείγματα της οικίας Γ.

Οικία Ε

Από την οικία Ε προέρχονται εννέα δείγματα που αριθμούν 29.684 φυτικά κατάλοιπα. Ως προς τους σπόρους δημητριακών, αυτό που κυριαρχεί είναι το κριθάρι. Τα κατάλοιπα σιταριών αφορούν όμως κυρίως σε λέ-

Εικ. 10. Φυτρωμένοι σπόροι σιταριού από το ΝΚ 1026, πηλοκατασκευή 89 της οικίας Γ.

πυρα, τα οποία δείχνουν ότι το μονόκοκκο σιτάρι ήταν το προτιμώμενο είδος. Στο αρχαιοβοτανικό σύνολο του κτηρίου, κυρίως γύρω από πηλοκατασκευές, υπάρχουν κατάλοιπα επεξεργασμένων δημητριακών, τα οποία βρίσκουμε ως μάζες με αλεσμένους σπόρους.

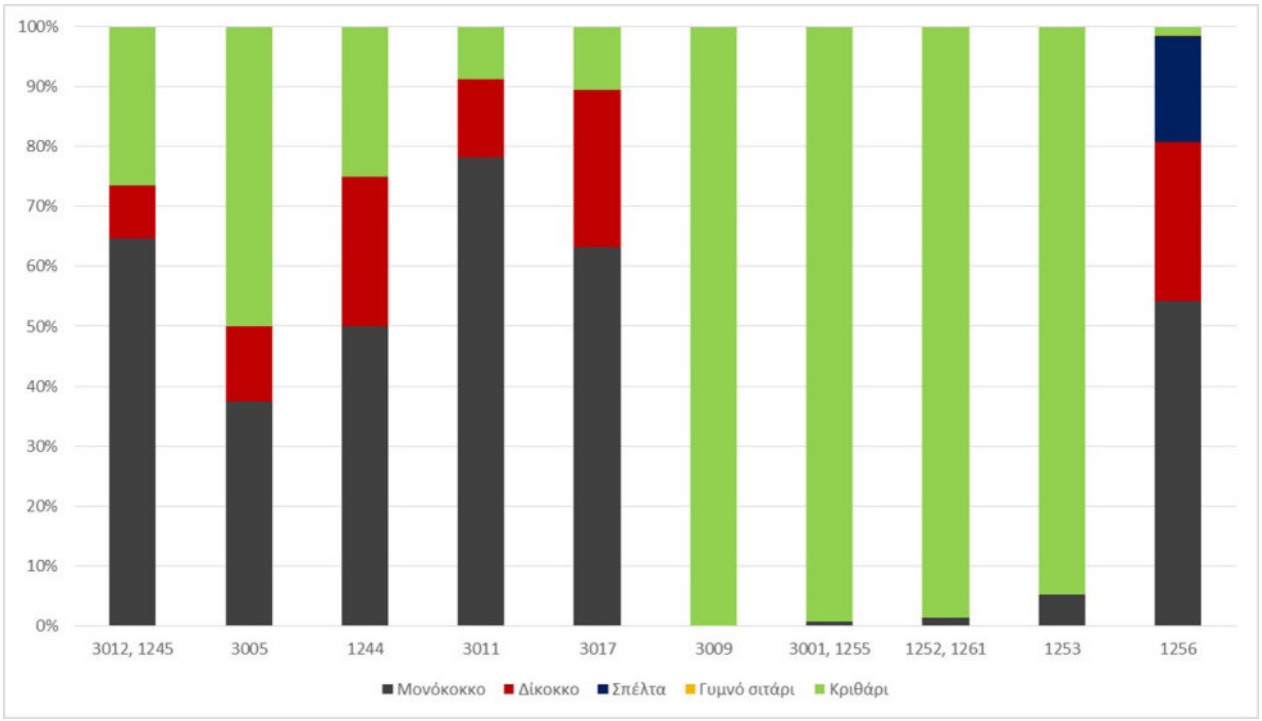
Οικία ΣΤ

Από την οικία ΣΤ προέρχονται 14 δείγματα με 36.968 φυτικά κατάλοιπα. Τα είδη των δημητριακών που έχουν εντοπιστεί είναι το μονόκοκκο σιτάρι, το δίκοκκο, το σπέλτα και το σιτάρι νέου τύπου, το κοινό/σκληρό σιτάρι και το κριθάρι. Εδώ, όπως και στην οικία Γ, τα είδη που κυριαρχούν είναι το μονόκοκκο, το δίκοκκο και το σπέλτα, δηλαδή τρία είδη ντυμένου σιταριού (**εικ. 11-12**). Από την ανάλυση των δειγμάτων προκύπτει ότι σε πολλά δείγματα κυριαρχούν τα λέπυρα μαζί με σπόρους από φυτά της άγριας βλάστησης, στοιχείο που παραπέμπει στην παρουσία υποπροϊόντων της επεξεργασίας ντυμένων σιταριών. Εντοπίζονται, ωστόσο, δύο συγκεντρώσεις αποθηκευμένων δημητριακών: μία συγκέντρωση κριθαριού και μία ιδιαίτερα πλούσια συγκέντρωση από σταχίδια ντυμένων σιταριών, μονόκοκκου, δίκοκκου και σπέλτα, με κυρίαρχο το μονόκοκκο σιτάρι. Ως προς τις ενδείξεις για την παρουσία επεξεργασμένων δημητριακών, παρόλο που μάζες δημητριακών βρίσκονται διάσπαρτες σε αρκετά από τα δείγματα, είναι πάντα σε πολύ μικρές ποσότητες.

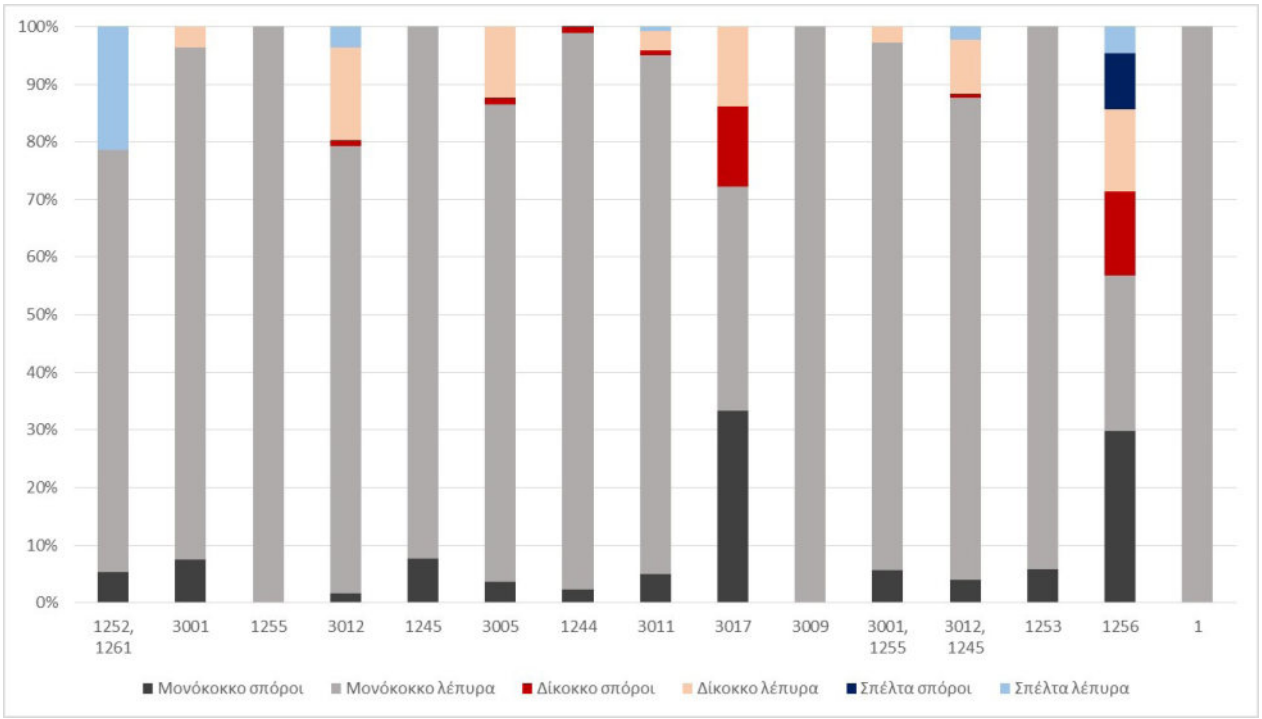
Η αποθήκευση και επεξεργασία των δημητριακών στο Αρχοντικό κατά τη φάση IV του οικισμού

Όπως έδειξε η ανάλυση που προηγήθηκε, στα κτήρια της φάσης IV του Αρχοντικού ήταν αποθηκευμένοι σπόροι γυμνών σιτηρών, δηλαδή κριθαριού και κοινού/σκληρού σιταριού, και σταχίδια ντυμένων σιτηρών, όπως το μονόκοκκο, το δίκοκκο και το σιτάρι σπέλτα, με κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τα κυρίαρχα είδη σε κάθε κτήριο. Στα κτήρια Α, Δ και Ε εντοπίστηκαν, επίσης, υποπροϊόντα των τελικών σταδίων της επεξεργασίας των ντυμένων δημητριακών, δηλαδή λέπυρα και ζιζάνια, που είχαν απομακρυνθεί, αφήνοντας τον σπόρο καθαρό για περαιτέρω επεξεργασία και για κατανάλωση ως ανθρώπινη τροφή. Τα υποπροϊόντα αυτά ενδεχομένως ήταν αποθηκευμένα για άλλες χρήσεις. Εκτός από τις αποθηκευμένες ποσότητες δημητριακών και τα υποπροϊόντα του καθαρισμού του σπόρου, εντοπίστηκαν επεξεργασμένα τρόφιμα με βάση τα δημητριακά, που περιλαμβάνουν: α) θραύσματα δημητριακών, β) μάζες θραυσμάτων δημητριακών, γ) μάζες με πορώδες υλικό και θραύσματα και δ) φυτρωμένους σπόρους. Οι μάζες από αλεσμένα δημητριακά και οι αλεσμένοι σπόροι δημητριακών εντοπίζονται κυρίως στα κτήρια Α, Ε και Δ, ωστόσο σε μικρότερες ποσότητες έχουν βρεθεί και στα κτήρια Β, Γ και ΣΤ. Τα επεξεργασμένα αυτά τρόφιμα συσχετίζονται στον χώρο είτε με συγκεντρώσεις κεραμικών οστράκων που παραπέμπουν σε αγγεία, όπως στην περίπτωση του κτιρίου Δ, ή με περιοχές γύρω από πηλοκατασκευές (κτήριο Β).

Από προηγούμενες μελέτες είχε διαπιστωθεί ότι τα θραύσματα δημητριακών προέκυψαν σκόπιμα από άλεση κατά τους προϊστορικούς χρόνους (Valamoti 2002), ωστόσο σε αυτές τις προκαταρκτικές μελέτες δεν διαπιστώθηκε αν τα θραύσματα είχαν υποστεί επεξεργασία με νερό ή κάποιο άλλο υγρό (π.χ. γάλα)· ούτε οι μάζες που είχαν εντοπιστεί μπορούσαν με σαφήνεια να θεωρηθούν ως σκόπιμα δημιουργημένες κατά τα προϊ-

Εικ. 11. Η αναλογία των δημητριακών με βάση τους σπόρους στα δείγματα από την οικία ΣΤ.

Εικ. 12. Η αναλογία σπόρων και λεπύρων των ντυμένων σιταριών στα δείγματα από την οικία ΣΤ.

στορικά χρόνια και όχι τυχαία, ως αποτέλεσμα της απανθράκωσης (Valamoti 2002. Valamoti και άλ. 2008β).

Τα επιμέρους χαρακτηριστικά των θραυσμάτων του Αρχοντικού, ενδεικτικά της μηχανικής και θερμικής επεξεργασίας με ή χωρίς την παρουσία υγρών, αποτελούν αντικείμενο μελέτης σε εξέλιξη στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult, με τη βοήθεια σειράς πειραμάτων τα οποία θα συμβάλλουν στην κατανόηση των σταδίων της επεξεργασίας των δημητριακών για την παρασκευή τροφίμων κατά τα προϊστορικά

χρόνια. Το πειραματικό υλικό παρήχθη με την παρασκευή αλεύρων από σπόρους δημητριακών αλεσμένους με αντίγραφα νεολιθικών εργαλείων άλεσης που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο και μελετάται, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα, με τη χρήση ηλεκτρονικού μικροσκόπιου σάρωσης. Δεν αποκλείεται τα θραύσματα των δημητριακών να προέκυψαν με χρήση ξύλινων γουδιών και γουδοχεριών, που δεν άφησαν κατάλοιπα· αυτά τα εργαλεία θα ήταν ενδεχομένως καταλληλότερα για την άλεση βύνης, που είναι ιδιαίτερα εύθρυπτη και δεν χρειάζεται μεγάλη πίεση.

Μέχρι στιγμής, η έρευνα που διεξάγεται στο αρχαιοβοτανικό υλικό του Αρχοντικού έχει αποκαλύψει την παρουσία μαζών οι οποίες προέκυψαν μάλλον σκόπιμα και όχι τυχαία, δεδομένου ότι στο κτήριο Α εντοπίζονται συγκεντρώσεις μαζών σχεδόν παντού, ενώ τα θραύσματα μόνο σε μία περιοχή. Αν οι μάζες είχαν διαμορφωθεί λόγω της απανθράκωσης, θα αναμέναμε ένα συνδυασμό θραυσμάτων και μαζών σε όλο το κτήριο Α. Επίσης, η εξωτερική επιφάνεια αρκετών μαζών δείχνει ότι αυτές είχαν μάλλον δημιουργηθεί εξαρχής με αυτή τη συγκεκριμένη μορφή, ως σβώλοι, καθώς σε όλη την σε όλη την εξωτερική επιφάνειά τους φανερώνουν ενιαία εικόνα. Αν είχαν προκύψει από τυχαία συνενωμένα θραύσματα, τότε αυτά πιθανώς θα έσωζαν την εξωτερική επιφάνεια μόνο εν μέρει. Ωστόσο, η διερεύνηση της επίδρασης της απανθράκωσης σε θραύσματα δημητριακών βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, καθώς η συνένωση θραυσμάτων λόγω των συνθηκών απανθράκωσης φαίνεται να διαφοροποιείται ανάλογα με την παρουσία υγρού και το μέγεθος των σπόρων, κάτι που εξετάζεται στο πλαίσιο του προγράμματος PlantCult. Έχουν εντοπιστεί, επίσης, μάζες με άμορφο υπόβαθρο και θραύσματα ενσωματωμένα σε αυτό (Valamoti και άλ. 2019, εικ. 12, 105), κάτι που υποδηλώνει σκόπιμη μίξη λόγω απανθράκωσης. Η έρευνα των θραυσμάτων βρίσκεται σε εξέλιξη (Valamoti και άλ. 2021). Τα επεξεργασμένα δημητριακά που εντοπίζονται στο Αρχοντικό θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε μια ποικιλία τροφίμων, όπως το πλιγούρι ή ο τραχανάς (Valamoti 2011β), ή και τροφίμων που σήμερα δεν παρασκευάζονται πλέον, όπως η *μάζα* των αρχαίων Ελλήνων (Μίχα-Λαμπάκη 1984. Valamoti και άλ. ετοιμάζεται).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση φυτρωμένων σπόρων, η οποία θα μπορούσε να υποδηλώνει την παρασκευή βύνης. Η παρουσία βύνης πιθανόν να συνδέεται με την παρασκευή μιας μορφής προϊστορικής μπίρας στον οικισμό (Valamoti 2018), ωστόσο και άλλα τρόφιμα θα μπορούσαν να παραχθούν με τη βύνη (Heiss και άλ. 2020). Η συνδυασμένη παρουσία μαζών και θραυσμάτων, όπως και των φυτρωμένων σπόρων, αν ιδωθεί στο πλαίσιο των σταδίων παρασκευής μπίρας, θα μπορούσε να αντιστοιχεί στα βασικά συστατικά που παρείχαν τα απαραίτητα σάκχαρα για την αλκοολική ζύμωση: αλεσμένοι σπόροι, πιθανώς βρασμένοι όπως το πλιγούρι, φυτρωμένοι σπόροι που είχαν αλεστεί, μάζες από αλεσμένους σπόρους, αλεύρι και νερό που είχαν ήδη υποστεί ζύμωση και στη συνέχεια αφεθεί να στεγνώσουν στον ήλιο, όπως έχει προταθεί για τη θέση Tall Bazi βάσει πειραμάτων (Zarnkow και άλ. 2011), ενώ από την αρχαία Αίγυπτο το μείγμα για παρασκευή μπίρας περιείχε βύνη και θραύσματα (Samuel 1996). Αυτά τα συστατικά ίσως ήταν αποθηκευμένα σε αγγεία ή/και πηλοκατασκευές για να χρησιμοποιούνται στη διάρκεια του έτους, ανάλογα με τις ανάγκες σε ποσότητα ενός αλκοολούχου ποτού με βάση το κριθάρι. Η μείξη τους με νερό σε συνθήκες θερμοκρασίας περίπου 70°C, με χρήση των σύνθετων θερμικών κατασκευών, θα αποτελούσε τη βάση για την παρασκευή του ποτού αυτού. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι η θερμική επεξεργασία σε χαμηλές θερμοκρασίες, που είναι απαραίτητη για τη ζυθοποίηση, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στις σύνθετες θερμικές κατασκευές του Αρχοντικού καθώς, με βάση τις πειραματικές έρευνες της Παπαδοπούλου (2010), ο δεύτερος θάλαμος των κατασκευών δεν ξεπερνούσε θερμοκρασίες περίπου 70°C. Η έρευνα των συστατικών του μείγματος που πιθανώς μετατρεπόταν σε μπίρα στο Αρχοντικό, βρίσκεται σε εξέλιξη στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult. Σίγουρα υπήρχαν τα κύπελλα για την κατανάλωση ενός ιδιαίτερου ποτού, όπως προκύπτει από τη μελέτη της κεραμικής της φάσης IV (Βούλγαρη στον παρόντα τόμο).

Βέβαια, το ενδιαφέρον του αρχαιοβοτανικού υλικού από τη φάση IV του Αρχοντικού δεν αφορά μόνο

στα δημητριακά και στα πιθανά τρόφιμα που παράγονταν με βάση αυτά. Το σύνολο των ειδών που έχουν έρθει στο φως αποκαλύπτει ποικιλία στις καλλιέργειες καθώς και στη χρήση φυτών της άγριας βλάστησης. Η περιορισμένη παρουσία των οσπρίων στο Αρχοντικό, σε σχέση με τα δημητριακά που, όπως είδαμε, είναι παρόντα σε όλα τα κτήρια και σε διάφορες μορφές, ενδέχεται να συνδέεται με τις χρήσεις των συγκεκριμένων κτηρίων του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ. που έφερε στο φως η ανασκαφική έρευνα στον οικισμό. Ενδεχομένως η περιοχή αυτή του Αρχοντικού κατά τη φάση IV συγκέντρωνε συγκεκριμένες φυτικές ύλες, σπόρους δημητριακών και ελαιοδοτικών φυτών, που απαιτούσαν επεξεργασία στις θερμικές κατασκευές που ήρθαν στο φως στη συγκεκριμένη περιοχή του οικισμού. Αν και η περιορισμένη παρουσία των οσπρίων στη συγκεκριμένη περιοχή του οικισμού θα μπορούσε να είναι τυχαία (π.χ. αποτυχία των καλλιεργειών τη χρονιά που κάπκαν τα κτήρια), το γεγονός ότι εντοπίζεται σε όλα σχεδόν τα κτήρια και ότι τα όσπρια δεν είναι πλήρως απόντα, υποδηλώνει ότι τα όσπρια καλλιεργούνταν στον οικισμό αλλά η έμφαση στα ανασκαμμένα κτήρια της φάσης IV ήταν σε άλλες καλλιέργειες.

Συνδυάζοντας τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τα κτήρια της φάσης IV του Αρχοντικού με τα λοιπά ανασκαφικά συμφραζόμενα και κυρίως τις θερμικές κατασκευές, είναι πιθανό σε αυτή την περιοχή του οικισμού να παρασκευάζονταν τρόφιμα με βάση τα δημητριακά, τα οποία στη συνέχεια αποθηκεύονταν ως μάζες αλεσμένων σπόρων και αλεσμένης βύνης καθώς και ως χονδροαλεσμένοι σπόροι. Αυτά τα σκευάσματα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε διάφορες μαγειρικές συνταγές, μία από της οποίες είναι πολύ πιθανό να ήταν μία μορφή μπίρας. Αυτό το ποτό μπορεί να παραγόταν τόσο σε τακτά χρονικά διαστήματα, ως βασικό συστατικό της διατροφής, όσο και στο πλαίσιο ειδικών περιστάσεων, για παράδειγμα συλλογικών γευμάτων, για τις οποίες θα έπρεπε να παραχθεί τροφή και ποτό για μεγάλο αριθμό ανθρώπων· αυτό έχει προταθεί με βάση τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα και τον μεγάλο αριθμό κυπέλλων, όπως για παράδειγμα στην Ἀργισσα των αρχών της Μέσης Εποχής του Χαλκού (Valamoti 2018, 620. Για συλλογικά γεύματα στο Αρχοντικό βλ. Βούλγαρη στον παρόντα τόμο). Η περαιτέρω μελέτη των δεδομένων από το Αρχοντικό (αρχιτεκτονική, κεραμική, θερμικές κατασκευές) πιθανόν να συμβάλλει στη διερεύνηση αυτού του θέματος. Ειδικότερα οι ενδείξεις από τη χωρική κατανομή των κυπέλλων, που έχουν έρθει στο φως στα κτήρια της φάσης IV κατά το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ., όπως και στοιχεία για τη χωρητικότητα των αγγείων θα μπορούσαν να δηλώνουν την παρασκευή μεγάλης ποσότητας τροφίμων και ποτών.

Συνοψίζοντας, η αρχαιοβοτανική έρευνα του Αρχοντικού και ειδικότερα της φάσης IV, αποκάλυψε μία μεγάλη ποικιλία στις μαγειρικές πρακτικές με βάση τα δημητριακά. Τρόφιμα όπως η βύνη, το πλιγούρι, ο τραχανάς και η μπίρα θα μπορούσαν να παράγονται είτε για καθημερινά γεύματα είτε στο πλαίσιο ειδικών περιστάσεων. Η ολοκλήρωση της έρευνας που διεξάγεται στο πλαίσιο του PlantCult θα συμβάλλει ουσιαστικά στην πληρέστερη κατανόηση της προϊστορικής κουζίνας στην κεντρική Μακεδονία του τέλους της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στις ανασκαφείς του Αρχοντικού, την τιμώμενη στον τόμο Κατερίνα Παπανθίμου και την αείμνηστη Αγγελική Πιλάλη, οι οποίες εμπιστεύτηκαν την αρχαιοβοτανική έρευνα στο Αρχοντικό στη μία εκ των συγγραφέων (Σ.Μ.Β.) ήδη από το 1993. Ευχαριστούμε θερμά για την υπομονή τους όλα αυτά τα χρόνια της επίπονης εργαστηριακής μελέτης. Ελπίζουμε ότι το αποτέλεσμα άξιζε την αναμονή. Η μελέτη μέρους του αρχαιοβοτανικού υλικού από το Αρχοντικό και των πειραματικών σκευασμάτων με βάση τα δημητριακά αποτελούν αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της Χρυσής Πετρίδου, που εκπονείται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult. Η φωτογράφηση του υλικού έγινε στο ΕΔΑΕ

του Τομέα Αρχαιολογίας και στο εργαστήριο PlantCult, ΚΕΔΕΚ του Α.Π.Θ., ενώ οι μικροφωτογραφίες έχουν ληφθεί στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης του Α.Π.Θ. με τη βοήθεια της καθηγήτριας του Τομέα Γεωλογίας κας. Λαμπρινής Παπαδοπούλου, στην οποία οφείλονται θερμές ευχαριστίες. Ευχαριστούμε, επίσης, τον Σταύρο Δημακόπουλο για τη φωτογράφηση των σπόρων των εικόνων 2-4 και 8 και τον Θέμη Ρουστάνη για τη βοήθεια στη δημιουργία της εικόνας 1. Θα θέλαμε, τέλος, να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στους επιμελητές του τόμου, Νίκο Μερούση και Μαριάννα Νικολαΐδου, για την πρόσκλησή τους να συμμετάσχουμε στον τιμητικό αυτό τόμο για την πολύ αγαπητή καθηγήτρια Κατερίνα Παπανθίμου καθώς και για την ιδιαίτερη φροντίδα τους κατά την επιμέλεια του δοκιμίου. Η παρούσα έρευνα έχει χρηματοδοτηθεί από τους «Μύλους Θράκης» (ερευνητικό έργο «Οι σπόροι της Δήμητρας» 91225 ΕΛΚΕ Α.Π.Θ., με επιστημονικώς υπεύθυνη τη Σ. Μ. Βαλαμώτη) και το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP), για τη διαλογή και τους προσδιορισμούς μέρους του αρχαιοβοτανικού υλικού. Η έρευνα που δημοσιεύεται εδώ διεξάγεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult και χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας (European Research Council-ERC) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Πρόγραμμα Έρευνα και Καινοτομία Ορίζοντας 2020 (Αρ. Σύμβασης 682529).

Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη
sval@hist.auth.gr

Χρυσή Πετρίδου

Εργαστήριο ΕΔΑΕ,
Τομέας Αρχαιολογίας,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,
Θεσσαλονίκη

Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας και Καινοτομίας (ΚΕΔΕΚ - Α.Π.Θ.),
Balkan Centre, Θεσσαλονίκη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μίχα-Λαμπάκη, Α. 1984. *Η διατροφή των αρχαίων Ελλήνων κατά τους αρχαίους κωμωδιογράφους*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.

Παπαδοπούλου, Ε. 2010. *Οι πηλοκατασκευές του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: συμβολή στη μελέτη της τεχνολογίας της τροφής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Παπαδοπούλου, Ε. 2014. Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 271-280.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1995. Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 6, 151-161.

French, D. H. 1971. An Experiment in Water Sieving, *AnatSt* 21, 59-64.

Heis και άλ. 2020: Heiss, A. G., Berihuete Azorín, M., Antolín, F., Kubiak-Martens, L., Marinova, E., Arendt, E. K., Biliaderis, C. G., Kretschmer, H., Lazaridou, A., Stika, H-P., Zarnkow, M., Baba, M., Bleicher, N., Ciałowicz, K. M., Chłodnicki, M., Matuschik, I., Schlichtherle, H. & Valamoti, S.-M., Mashes to Mashes, Crust to Crust: Presenting a Novel Microstructural Marker for Malting in the Archaeological Record, *PLoS ONE* 15.

Jones, G. & Valamoti, S.-M. 2005. *Lallemantia*, an Imported or Introduced Oil Plant in Bronze Age Northern Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 571-577.

Papadopoulou, E. & Prévost-Dermarkar, S. 2007. Il n'y a pas de cuisine sans feu. Une approche des techniques culinaires au Néolithique et à l'Âge du Bronze Ancien à travers les structures de combustion en Grèce du Nord, στο C. Mee & J. Renard (επιμ.), *Cooking up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford, 123-135.

Papanthimou και άλ. 2013: Papanthimou, A., Valamoti, S.-M., Papadopoulou, E. & Voulgari, E., Food Storage in the Context of an Early Bronze Age Household Economy: New Evidence from Archontiko Giannitson, στο S. Voutsaki & S.-M. Valamoti (επιμ.), *Diet, Economy and Society in Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference, Athens, Netherlands Institute at Athens, 22-24 March 2010* (*PHAROS* Supplement 1), Leuven, 103-111.

Samuel, D. 1996. Archaeology of Ancient Beer, *Journal of the American Society of Brewing Chemists,* 54 (3), 11.

Valamoti, S.-M. 2002. Food Remains from Bronze Age Archondiko and Mesimeriani Toumba in Northern Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 11, 17-22.

Valamoti, S.-M. 2011α. Flax in Neolithic and Bronze Age Greece: Archaeobotanical Evidence, *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 549-560.

Valamoti, S.-M. 2011β. Ground Cereal Food Preparations from Greece: The Prehistory and Modern Survival of Traditional Mediterranean "Fast Foods", *Archaeological and Anthropological Sciences* 3, 19-39.

Valamoti, S.-M. 2018. Brewing Beer in Wine Country? First Archaeobotanical Indications for Beer Making in Early and Middle Bronze Age Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 27, 611-625.

Valamoti και άλ. 2008α: Valamoti, S.-M., Papanthimou, A. & Pilali, A., Cooking Ingredients from Bronze Age Archondiko: The Archaeobotanical Evidence, στο Y. Facorellis, N. Zacharias & K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th International Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, Athens, National Hellenic Research Foundation, 28-31 May 2003*, Oxford, 187-194.

Valamoti και άλ. 2008β: Valamoti, S.-M., Samuel, D., Bayram, M. & Marinova, E., Prehistoric Cereal Foods from Greece and Bulgaria: Investigation of Starch Microstructure in Experimental and Archaeological Charred Remains, *Vegetation History and Archaeobotany* 17, 265-276.

Valamoti και άλ. 2019: Valamoti, S.-M., Marinova, E., Heiss, A. G., Hristova, I., Petridou, C., Popova, T., Michou, S., Papadopoulou, L., Chrysostomou, P., Darcque, P., Grammenos, D., Iliev, S., Kotsos, S., Koukouli-Chrysanthaki, C., Leshtakov, K., Malamidou, D., Merousis, N., Nikolov, V., Nikov, K., Panayotova, K., Papanthimou, A., Popov, H., Stefani, L., Tsirtsoni, Z. & Kanceva-Ruseva, T., Prehistoric Cereal Foods of Southeastern Europe: An Archaeobotanical Exploration, *JAS* 104, 97-113.

Valamoti και άλ. 2021: Valamoti, S.-M., Petridou, C., Berihuete-Azorín, M., Stika, H. P., Papadopoulou,

L. & Mimi, I. 2021. Deciphering Ancient 'Recipes' from Charred Cereal Fragments: An Integrated Methodological Approach Using Experimental, Ethnographic and Archaeological Evidence, *JAS* 128, 105347.

Valamoti και άλ. ετοιμάζεται: Valamoti, S.-M., Fyntikoglou, V. & Symponis, K., *Plant Foods in Ancient Greek Cuisine: From Charred Seeds to Ancient Texts*, Θεσσαλονίκη.

Zarnkow και άλ. 2011: Zarnkow, M., Otto, A. & Einwag, B., Interdisciplinary Investigations into the Brewing Technology of the Ancient Near East and the Potential of the Cold Mashing Process, στο W. Schiefenhövel & H. Macbeth (επιμ.), *Liquid Bread: Beer and Brewing in Cross-Cultural Perspective*, New York, 47-54.

COOKING WITH CEREAL IN THE EARLY BRONZE AGE KITCHENS AT ARCHONTIKO GIANNITSON: AN ARCHAEOBOTANICAL INVESTIGATION OF PHASE IV

Soultana Maria Valamoti & Chrisi Petridou

This paper examines the archaeobotanical assemblage from the Early Bronze Age buildings of phase IV at the site of Archontiko Giannitson, with special emphasis on cereal species and cereal food products. The material retrieved by flotation comprises 106 samples and a total of 144.168 macrobotanical remains. A wide range of cereal crops, oil plants, and plants harvested from the wild have been identified in pure, rich concentrations. Glume wheats at the site include einkorn, emmer, new glume wheat type, and spelt wheat. Free-threshing cereals were found stored in some of the houses, and include free-threshing wheat (bread/durum wheat) and hulled barley. Of these, the most prominent cereals in the assemblage are einkorn, free-threshing wheat, and barley. Besides cereals, linseed is encountered in several houses, as well as a rich *Lallemantia* sp. concentration. In addition to a great variety of stored products, phase IV at Archontiko has revealed a wealth of remains that correspond to processed cereal food remains. These include cereal fragments, lumps of cereal fragments, and sprouted cereal grain. The paper examines their spatial distribution across the different buildings of phase IV, and attempts to explore possible recipes and corresponding foodstuffs that had cereals as their main ingredient at Archontiko. The investigation of the details of cereal food preparation at Archontiko is part of the goals of the ERC-funded project PlantCult.

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗΣ ΚΑΝΘΑΡΟΣΧΗΜΩΝ ΑΜΦΟΡΙΣΚΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

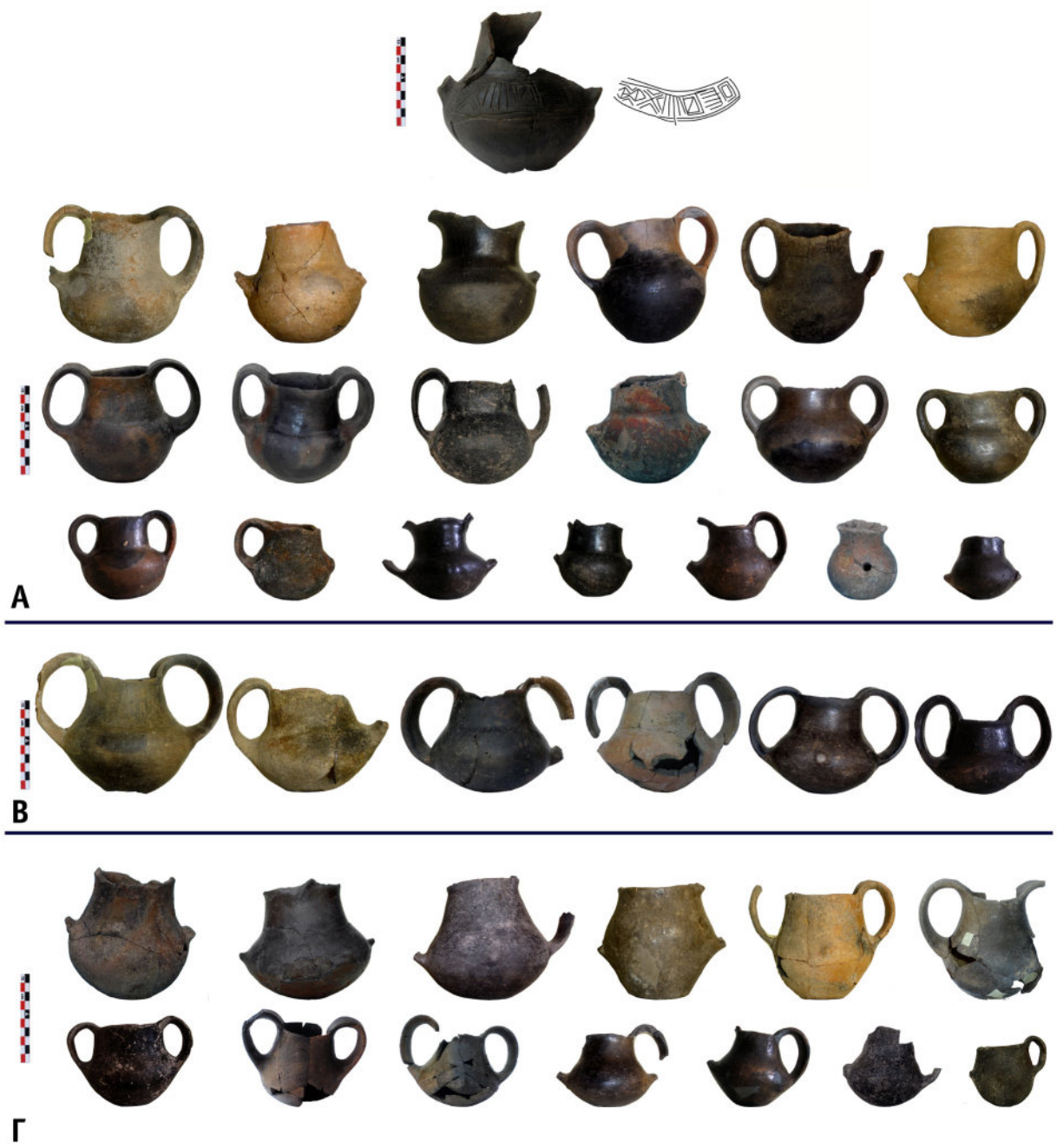
Ευαγγελία Βούλγαρη

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στον οικιστικό ορίζοντα IV του Αρχοντικού Γιαννιτσών (βαθμονομημένη ραδιοχρονολόγηση 2135-2020 BCE· Παπαδοπούλου και άλ. 2007, 78. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014) βρέθηκαν 48 ακέραιοι ή σχεδόν ακέραιοι κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι. Η αριθμητική υπεροχή τους στους καταλόγους των ανασκαφικών ημερολογίων έναντι άλλων τύπων αγγείων ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους η μελέτη της κεραμικής από τον συγκεκριμένο ορίζοντα επικεντρώθηκε συστηματικά στη συγκόλληση θραυσμάτων. Ένας από τους βασικούς στόχους αυτής της προσπάθειας ήταν να διαπιστωθεί εάν η αριθμητική υπεροχή των κανθαρόσχημων αμφορίσκων ήταν πλασματική, αποτέλεσμα συνδυασμού αποθετικών, μεταποθετικών διαδικασιών και χαρακτηριστικών αυτών των αγγείων, όπως το μικρό μεγέθους τους, ή αν αποτελούσε το υλικό κατάλοιπο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συνθήκης. Από τη συστηματική συγκόλληση και αποκατάσταση των αγγείων φάνηκε πως η συχνότητά τους στο κεραμικό σύνολο[1], αν και σαφώς μικρότερη από αυτή που αποτυπώνεται στα ανασκαφικά ημερολόγια, δεν ήταν συγκυριακό εύρημα αλλά δείκτης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ανάγκης. Φάνηκε, επίσης, μέσα από τη σύγκριση των κανθαρόσχημων αμφορίσκων με το σύνολο της οικοσκευής γενικά, αλλά και με τύπους αγγείων αντίστοιχου μεγέθους ειδικότερα, πως για να προσεγγίσει κανείς την κοινωνική ανάγκη που εξυπηρετούσαν, χρειάζεται να υπερβεί τον συνήθη χαρακτηρισμό τους ως αγγεία πόσης. Ενδεικτικά, από τα 250 αγγεία του οικιστικού ορίζοντα IV που έχουν αποκατασταθεί και μελετηθεί έως σήμερα, εκτός των κανθαρόσχημων αμφορίσκων, μόνο είκοσι επιπλέον αγγεία ποικίλων τύπων μπορούν να χαρακτηριστούν ως κύπελλα. Τα άωτα ή μόνωτα, βαθιά ή ρηχά, ανοικτά ή ευρύστομα σώματά τους, με άλλοτε κυλινδρικό, άλλοτε σφαιρικό ή ημισφαιρικό σχήμα, διακρίνονται εύκολα από τα βαθιά, κλειστά με λαιμό σώματα των κανθαρόσχημων αμφορίσκων με τις υπερυψωμένες λαβές.

Από τις μέχρι σήμερα έρευνες και μελέτες είναι γνωστό πως η κοινωνική συνθήκη που καθιστά τα σιγμοειδή αγγεία με δύο κάθετες υπερυψωμένες λαβές ένα διακριτό σύνολο στην κεραμική του οικιστικού ορίζοντα IV του Αρχοντικού (**εικ. 1**), ξεπερνά τα όρια του συγκεκριμένου οικισμού. Τα εν λόγω σκεύη απαντώνται συχνά σε οικισμούς και νεκροταφεία του βόρειου ελλαδικού χώρου και των Βαλκανίων, που χρονολογούνται στις προχωρημένες φάσεις της Πρώιμης Εποχής Χαλκού ΙΙ και στη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής Χαλκού ΙΙΙ (Μαυροειδή και άλ. 2006, 485. Ψαράκη & Μαυροειδή 2013, 3-6. Χρυσοστόμου &

1 Δεν προσδιορίζεται η σχετική συχνότητα αυτών των αγγείων, καθώς η μελέτη της κεραμικής από τον οικιστικό ορίζοντα IV βρίσκεται σε εξέλιξη. Η προσπάθεια αποκατάστασης των κανθαρόσχημων αμφορίσκων έγινε μόνο επιλεκτικά και περιορίστηκε, κυρίως, στην εύρεση θραυσμάτων των λαβών τους, για λόγους που θα γίνουν κατανοητοί στη συνέχεια.

Εικ. 1. Κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι από τον οικιστικό ορίζοντα IV του Αρχοντικού, τύποι Α-Γ *(φωτογραφίες: Ε. Βούλγαρη)*.

Γεωργιάδου 2018, 15). Συγκεκριμένα, τα δίωτα κύπελλα αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά αγγεία του τελευταίου τέταρτου της 3ης χιλ. π.Χ. σε μια ευρεία περιοχή, από την ανατολική Αλβανία έως τη Θράκη και από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία έως την κοιλάδα του νότιου Μοράβα. Η αριθμητική υπεροχή τους σε κεραμικά σύνολα και η ευρεία εξάπλωσή τους στα κεντρικά Βαλκάνια οδήγησε μερικούς μελετητές να κάνουν λόγο για τον πολιτισμό ή τον ορίζοντα των δίωτων κυπέλλων (Bulatovic 2011, 62-63, υποσημ. 3). Η εξάπλωσή τους αποδόθηκε άλλοτε στην εισβολή νέων φυλών και άλλοτε στα περίπλοκα δίκτυα ανταλλαγών και επαφών που φαίνεται να αναπτύσσουν αυτήν την εποχή οι επιμέρους πολιτισμικές ομάδες. Παράλληλα, οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, χρησιμοποιήθηκαν ως δηλωτικά γνωρίσματα των εν λόγω ομάδων. Με βάση τις παραπάνω προσεγγίσεις,

τα δίωτα αγγεία με τις υπερυψωμένες λαβές από το Αρχοντικό εντάσσονται στην πολιτισμική ομάδα του Αρμενοχωρίου ή, σύμφωνα με μια άλλη ονομασία, στην ομάδα της Πελαγονίας (Garašanin 1983, 723-6, Bulatovic 2013, 11, 2014, 63-64· για κριτική σε αυτήν την προσέγγιση βλ. Gori 2017, 274).

Ωστόσο, ούτε η ευρεία διάδοση των δίωτων κυπέλλων ούτε η διάκριση των επιμέρους πολιτισμικών ομάδων, που έδρασαν στα τέλη της 3ης χιλιετίας στον νότιο βαλκανικό χώρο, μπορούν να μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε την κοινωνική συνθήκη που επέβαλε τη συχνότητα αυτών των αγγείων στον οικισμό του Αρχοντικού. Αφετηρία για την κατανόηση της μπορεί να αποτελέσει, κατά την άποψή μου, η λεπτομερής μελέτη των κατασκευαστικών και μορφολογικών τους χαρακτηριστικών.

Μορφολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά

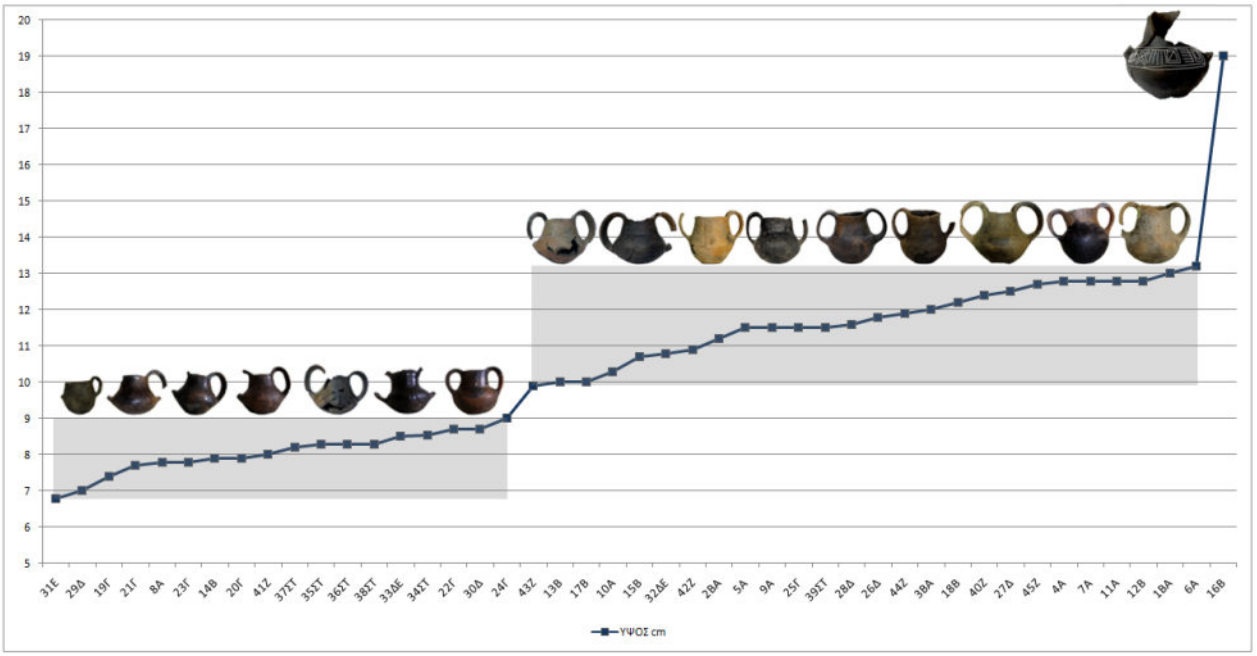
Όσον αφορά στα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά, οι κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι αντιπροσωπεύουν αγγεία καλής ποιότητας μέσα στο κεραμικό σύνολο στο οποίο ανήκουν. Από τις μακροσκοπικές παρατηρήσεις και τις πετρογραφικές αναλύσεις προκύπτει πως χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες κεραμικές ύλες[2] και ότι οι ίδιες ύλες εξυπηρέτησαν την κατασκευή διαφόρων τύπων αγγείων. Οι περισσότεροι αμφορίσκοι είναι κατασκευασμένοι από μεσόκοκκη κεραμική ύλη, με πλήθος κόκκων μεταξύ 0,7 και 0,3 χιλιοστών και με κανονική, κατά κανόνα, κατανομή εγκλεισμάτων, ενώ ενίοτε υπάρχουν στο μείγμα και μερικοί μεγάλοι κόκκοι, που προεξέχουν από τα τοιχώματα. Η βάση και το κάτω μέρος του σώματος γίνονταν συνήθως από ένα κομμάτι πηλόμαζας και στη συνέχεια προστίθενταν οι κουλούρες για το πάνω μέρος του σώματος και για το λαιμό. Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται από 3,5 έως 7,5 χιλιοστά, ενώ οι αυξομειώσεις ± 2 χιλιοστών είναι αποτέλεσμα του αρθρωτού τρόπου κτισίματός τους. Οι λαβές προσκολλώνται στο χείλος με απλή πίεση και στο σώμα με τη μέθοδο του «καρφιού». Συχνά, για την καλύτερη στερέωσή τους, το «καρφί» καλύπτεται μετά την τοποθέτηση του από μια μικρή μάζα πηλού που άλλοτε εξομαλύνεται κι άλλοτε όχι.

Η εξωτερική επιφάνεια στιλβώνεται πάντοτε και ο βαθμός στιλπνότητας είναι υψηλός σε αρκετά αγγεία. Τα ίχνη του στιλβωτήρα παραμένουν συχνά ορατά, μαρτυρώντας ποικιλία εργαλείων και μηχανικών κινήσεων. Επιμελημένες είναι και οι εσωτερικές επιφάνειες: ο λαιμός είναι πάντοτε στιλβωμένος, ενώ στα περισσότερα αγγεία το κάτω μέρος του σώματος έχει δεχθεί μεγαλύτερη επιμέλεια απ' ό,τι το πάνω μέρος, προφανώς λόγω του περιορισμένου χώρου κίνησης του αγγειοπλάστη -στριας στο τελευταίο. Συγκρίνοντας την επεξεργασία των επιφανειών των κανθαρόσχημων αμφορίσκων με την επεξεργασία άλλων τύπων αγγείων, που σχετίζονται με την κατανάλωση και αποθήκευση υγρών, προκύπτει το συμπέρασμα πως η επιμέλειά τους πλεονάζει της ανάγκης για απλή στεγανοποίησή τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένας κανθαρόσχημος αμφορίσκος δεν έχει σαρωμένες επιφάνειες, χαρακτηριστικό γνώρισμα των αμφορέων και των πρόχων του οικιστικού ορίζοντα IV[3]. Η εξωτερική επιφάνεια άλλοτε έμενε ακόσμητη και άλλοτε διακοσμούνταν με δύο αντωπές, μικρές, μαστοειδείς αποφύσεις, τοποθετημένες στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος και στον ενδιάμεσο των λαβών χώρο. Μόνο ένα αγγείο διαφοροποιείται και διακοσμείται στις δύο πλευρές του με ομάδα τριών, οριζόντια διατεταγμένων αποφύσεων.

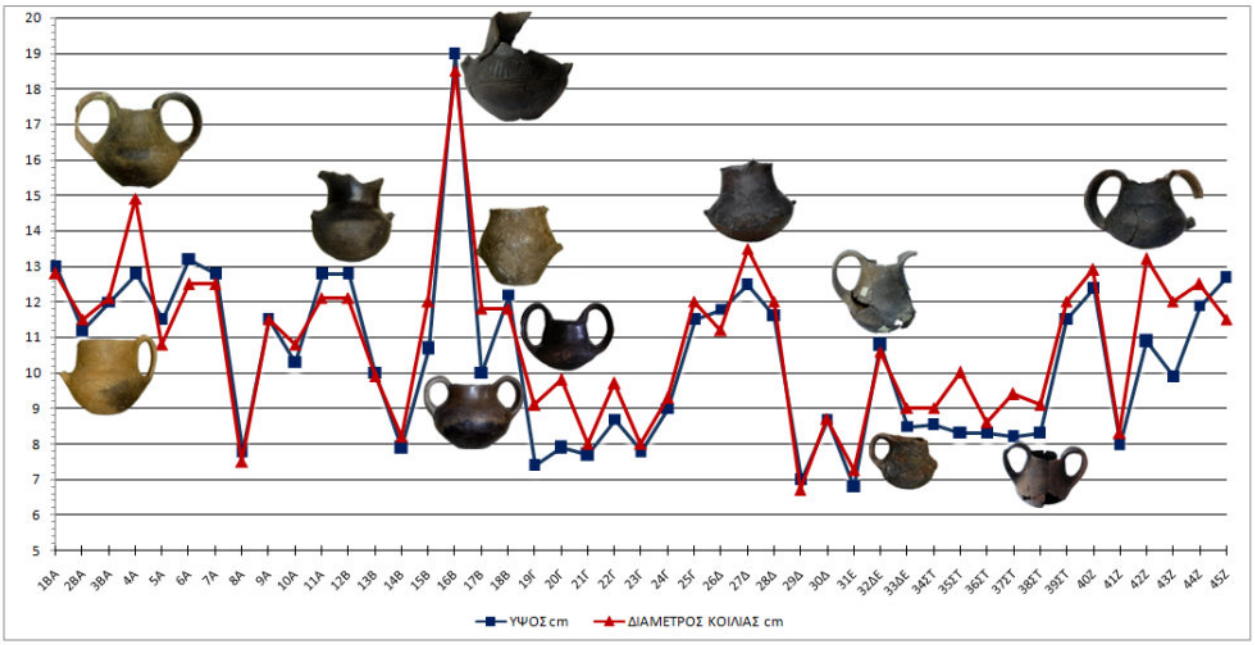
Τέλος, τα αγγεία ψήνονταν επί το πλείστον σε αναγωγικές συνθήκες όπτησης. Τα χρώματα που επικρατούν

2 Πετρογραφική ανάλυση σε δύο αμφορίσκους, έναν λεπτόκοκκο και έναν μεσόκοκκο, έδειξε ότι στην κεραμική ύλη του πρώτου συνυπάρχουν υλικά προερχόμενα τόσο από το νότιο Πάικο όσο και από την περιοχή της Αλμωπίας, ενώ στον δεύτερο τα υλικά προέρχονται από την Παιονία (Δ. Σαράντης, προσ. επικ.).

3 Αντίθετα, οι δύο κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι που βρέθηκαν στο νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Πέλλα έχουν σαρωμένες επιφάνειες (Ακαμάτης 2009, 203).

Εικ. 2. Μεγέθη κανθαρόσχημων αμφορίσκων με βάση το ύψος (δίπλα στον αύξοντα αριθμό κάθε αγγείου σημειώνεται ο χώρος εύρεσής του).

Εικ. 3. Σχέση ύψους και διαμέτρου κοιλιάς με βάση την χωρική κατανομή των κανθαρόσχημων αμφορίσκων.

είναι το μαύρο, το φαιό και το σκούρο καστανό, ενώ μερικά αγγεία έχουν τη μία πλευρά σκουρόχρωμη και την άλλη ερυθρή ή ανοικτή καστανή. Συχνά οι επιφάνειες καλύπτονται με ποικιλόχρωμα νέφη. Εξαίρεση αποτελούν τέσσερις αμφορίσκοι, που έχουν ανοικτή καστανή ή ερυθρή επιφάνεια. Όσον αφορά στις διαστάσεις, διακρίνονται δύο βασικά μεγέθη: το ύψος στους μεγαλύτερους κυμαίνεται από 10 έως 13,2 εκ. και η περιεκτικότητα σε νερό από 420 έως 1000 ml, ενώ στους μικρότερους το ύψος κυμαίνεται από 6,8

έως 9 εκ. και η περιεκτικότητα σε νερό από 90 έως 320 ml. (**εικ. 2**)[4]. Κατά την κατασκευή τους φαίνεται πως οι αγγειοπλάστες/στριες υπολόγιζαν το ύψος να είναι περίπου ίσο με τη διάμετρο της κοιλιάς (**εικ. 3**). Ωστόσο, η περιεκτικότητα των αγγείων, πέρα από τις διαστάσεις τους, καθορίζεται από τη θέση και το σχήμα της κοιλιάς. Εξαίρεση, όσον αφορά στις διαστάσεις, αποτελεί ένα αγγείο που βρέθηκε στο κτήριο Β. Έχει ύψος 19 εκ., διάμετρο χείλους 8,2 εκ. και κοιλιάς 18,5 εκ. Επίσης, είναι το μοναδικό αγγείο αυτού του τύπου με εγχάρακτη διακόσμηση (**εικ. 1** πάνω, **εικ. 3**).

Τα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά των κανθαρόσχημων αμφορίσκων παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ποικιλία, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε η κατάταξή τους σε υποκατηγορίες να είναι προβληματική και το κάθε αγγείο να χαρακτηρίζεται από μια σχεδόν απόλυτη μοναδικότητα. Σε σχετικές μελέτες, η πιο συνηθισμένη κατηγοριοποίηση αυτών των αγγείων στηρίζεται: α) στη σχέση σώματος και λαιμού και β) στη θέση των λαβών (Ζιώτα 2007. Δελιόπουλος 2014. Gori 2015). Με βάση το πρώτο κριτήριο, μια και η θέση των λαβών είναι ίδια σε όλους τους κανθαρόσχημους αμφορίσκους από τον ορίζοντα IV, είναι δυνατό στο Αρχοντικό να διακριθούν τρεις τύποι, με ή χωρίς διακριτή μετάβαση από τον ώμο στο λαιμό:

1. τύπος Α με σφαιρικό σώμα και λαιμό (**εικ. 1α**),
2. τύπος Β με πεπιεσμένο σώμα και λαιμό (**εικ. 1β**),
3. τύπος Γ με ενιαίο περίγραμμα και σχήμα απιόσχημο ή με ελαφρά τροπίδωση κοντά στη βάση[5] (**εικ. 1γ**).

Ωστόσο, οι παραπάνω τύποι δεν σχετίζονται με καμία άλλη από τις υπό εξέταση μεταβλητές: πηλό, επεξεργασία επιφανειών, διαστάσεις, περιεκτικότητα, κατανομή στον χώρο κτλ. Η διάμετρος του χείλους ποικίλει, αλλά είναι πάντοτε μεγαλύτερη από τη διάμετρο της βάσης (ο μέσος όρος του λόγου της διαμέτρου του χείλους προς τη διάμετρο της βάσης είναι 1,63). Οι επίπεδες βάσεις σπανίζουν. Συνήθως είναι ελαφρώς κοίλες ή κυρτές. Οι λαβές, κατακόρυφες πλατιές ταινιωτές, εκφύονται σε όλα τα αγγεία από το χείλος και απολήγουν στη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Ο λόγος του ύψους των λαβών προς το ύψος του αγγείου κυμαίνεται από 0,61 έως 0,98, ενώ στα περισσότερα αγγεία το ύψος των λαβών αντιστοιχεί στα 2/3 του ύψους τους. Υπερυψώνονται 0,2 έως και 2,7 εκ. από το χείλος και η μέγιστη απόσταση της εσωτερικής πλευράς τους από το σώμα κυμαίνεται από 2 ως 5,5 εκ. Σε δέκα από τα είκοσι εννέα αγγεία που σώζουν λαβές, η ράχη των λαβών είναι κοίλη, άλλοτε σε όλο το μήκος και άλλοτε μόνο στο πάνω τμήμα τους[6]. Η κοιλότητα αυτή, σε συνδυασμό με το σχετικά μεγάλο πλάτος των λαβών, εξασφαλίζει μεγαλύτερη σταθερότητα κατά τη χρήση του σκεύους.

Κατά την άποψή μου, οι υπερυψωμένες λαβές σχετίζονται άμεσα με την κοινωνική ανάγκη που εξυπηρετούσαν τα εν λόγω αγγεία. Η προσάρτηση δύο λαβών, που καλύπτουν μεγάλο μέρος της επιφάνειας

---

4 Αντίστοιχα είναι τα μεγέθη των κανθαρόσχημων αμφορίσκων που ανήκουν στους οικιστικούς ορίζοντες ΙΙΙ και ΙΙ του Αρχοντικού. Ο Δελιόπουλος (2014, 163-164) σημειώνει πως στον ορίζοντα ΙΙΙ το ποσοστό των μικρών και μεγάλων αμφορίσκων είναι όμοιο στα δύο οικήματα που μελέτησε, ενώ στον ορίζοντα ΙΙ χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι μικροί. Την παρατήρηση αυτή συμπληρώνουν τα δεδομένα του ορίζοντα IV, όπου φαίνεται να υπερτερούν οι αμφορίσκοι μεγάλου μεγέθους. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η εικόνα εδώ είναι πολύ πιο σύνθετη, καθώς ανάμεσα στους χώρους παρατηρούνται διαφοροποιήσεις με χαρακτηριστικότερη την περίπτωση των κτηρίων Γ και ΣΤ, όπου υπερτερούν οι αμφορίσκοι μικρού μεγέθους (βλ. **πίν. 2**).

5 Απουσιάζει ο τύπος Β του οικιστικού ορίζοντα ΙΙ του Αρχοντικού (Δελιόπουλος 2014, 164), καθώς και τα κανθαρόσχημα με χαμηλό ευρύ σώμα, ευρύ στόμιο και εξωστρεφές χείλος, που προέρχονται από την περιοχή των τελετουργικών δραστηριοτήτων στο νεκροταφείου του Ξηροπήγαδου Κοιλάδας, στην Κοζάνη (Ζιώτα 2007, 240-241, σχ. 3).

6 Λαβές με κοίλη ράχη έχουν και μερικά από τα κανθαρόσχημα αγγεία από το Ξηροπήγαδο (Ζιώτα 2007, 240), ενώ τόσο στο Αρχοντικό όσο και στο Ξηροπήγαδο απουσιάζουν οι λαβές με οπές, που βρέθηκαν στο Αρμενοχώρι (Heurtley 1939, 194).

Εικ. 4. Πειραματική κατανάλωση νερού σε κανθαρόσχημους αμφορίσκους: στους δύο πρώτους η πόση με τα χείλη είναι σχεδόν αδύνατη λόγω της έντονης πίεσης που ασκούν οι λαβές στα μάγουλα *(φωτογραφίες: Ε. Βούλγαρη)*.

αυτών των μικρών αγγείων και υψώνονται πάνω από το στενό στόμιό τους, φαίνεται πως υπερβαίνει τις απλές χρηστικές ανάγκες ενός αγγείου πόσης. Ο χαρακτηρισμός του ρόλου τους ως «πλεονάζοντος» της λειτουργικότητάς τους, ενισχύεται και από τη σύγκρισή τους με τις λαβές που φέρουν άλλοι τύποι αγγείων από τον οικιστικό ορίζοντα IV, όπως μόνωτα κύπελλα, πρόχοι και αμφορείς. Επιπλέον, η παρουσία τους μεγιστοποιεί τον απαιτούμενο αποθηκευτικό χώρο και θα μπορούσε να αποτελέσει την «αχίλλειο πτέρνα» των εν λόγω σκευών όσον αφορά στη διάρκεια χρήσης τους. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί πως σε μερικά αγγεία η υπερύψωση των λαβών, σε συνδυασμό με το μικρό στόμιο, περιορίζει την ικανότητα κατανάλωσης του περιεχομένου με τα χείλη, καθιστώντας την σε μερικές περιπτώσεις αδύνατη ή οριακά δυνατή (**εικ. 4**). Με βάση την παραπάνω παρατήρηση, μπορεί κανείς να υποθέσει πως η πόση θα γινόταν με τη βοήθεια κάποιου σωλήνα ή/και πως οι λαβές μπορεί να λειτουργούσαν ως μέσο ελέγχου της ροής του υγρού περιεχομένου. Η παρουσία τους, πέρα από τις επιταγές μιας κεραμικής παράδοσης, μπορεί να σχετίζεται και με τις προδιαγραφές μιας συγκεκριμένης κοινωνικής συμπεριφοράς, δηλαδή με έναν κοινωνικά ενδεδειγμένο και συγκεκριμένο τρόπο χειρισμού του σκεύους· ή ακόμη και με τη χρήση του από περισσότερα του ενός ατόμου κατά την κατανάλωση του περιεχομένου. Η μεγάλη απόσταση των λαβών από το σώμα του αγγείου και το μέγεθός τους επιτρέπουν να δοθεί εύκολα το σκεύος από το ένα άτομο στο άλλο[7]. Οι παραπάνω υποθέσεις ενισχύονται από τη συχνή έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους των αγγειοπλαστών/-στριών να εξασφαλίσουν για τα εν λόγω αγγεία, και κατ' επέκταση και για το περιεχόμενό τους, μια σταθερή επιφάνεια έδρασης.

Συνοψίζοντας όσα αναφέρθηκαν, οι κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι του ορίζοντα IV του Αρχοντικού αποτελούν μια πολυπληθή και διαφοροποιημένη ως προς τα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά της ομάδα, με δύο κοινές συνισταμένες: αφενός τον προσεγμένο και επιμελημένο τρόπο κατασκευής, που στοχεύει σε κάτι πέρα από τη στεγανοποίηση των τοιχωμάτων τους, και αφετέρου την παρουσία των δύο πλατιών ταινιωτών λαβών, των οποίων το τονισμένο ύψος ξεπερνά την ανάγκη σταθερού κρατήματος των αγγείων.

7 Αξίζει να σημειωθεί ότι, πλην των κανθαρόσχημων αμφορίσκων, άλλα παρόμοια μικρά, κλειστά μόνωτα αγγεία με λαιμό είναι ιδιαίτερα σπάνια στον οικιστικό ορίζοντα IV.

Χωρική κατανομή και ενδείξεις χρήσης

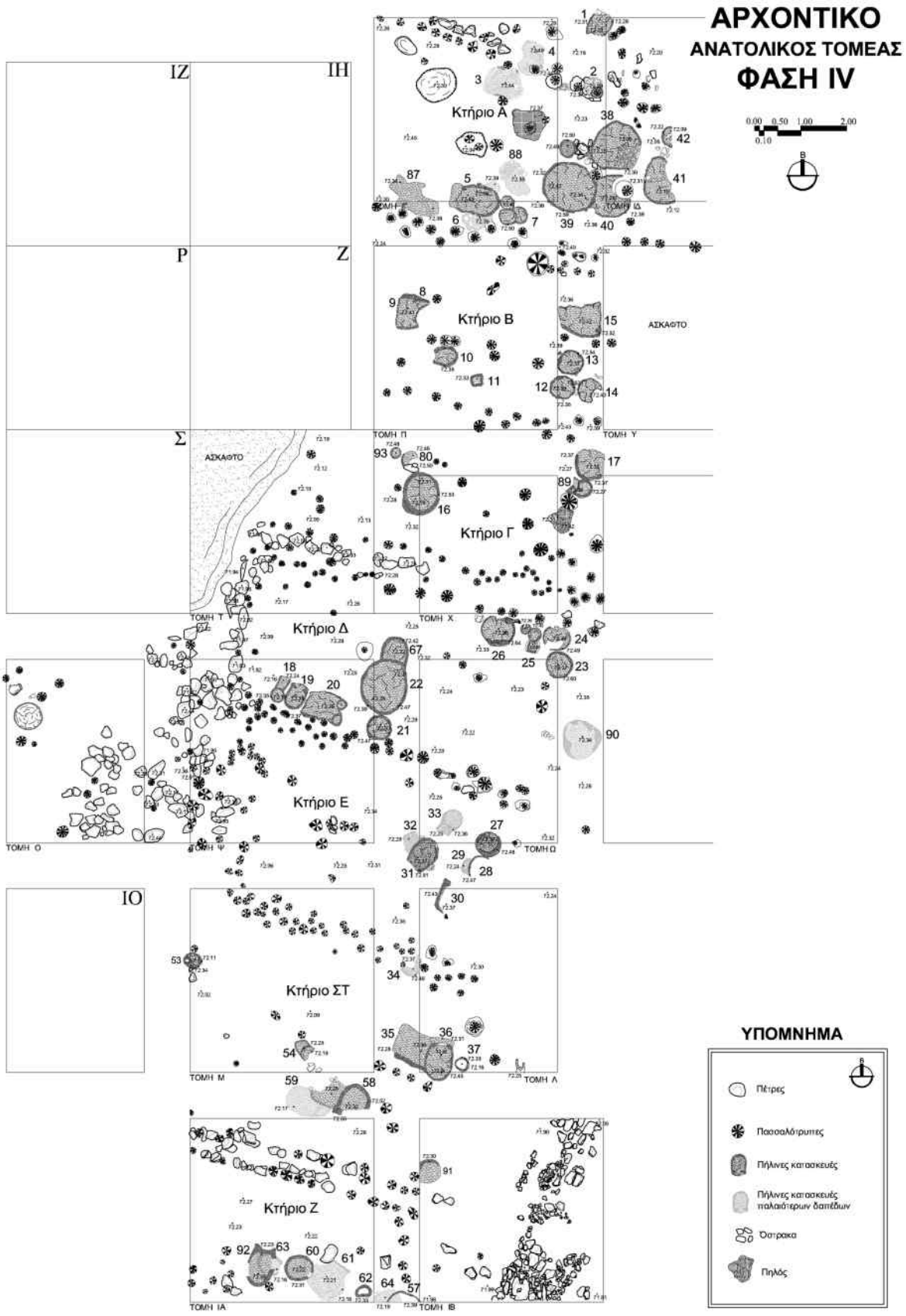
Στον οικιστικό ορίζοντα IV αναγνωρίστηκαν οκτώ πασσαλόπηκτα, δρομικά κτήρια και πολύ μικρό τμήμα ενός ένατου (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014, 272) (**εικ. 5**). Κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι βρέθηκαν σε όλες τις οικιστικές μονάδες, δεδομένο που ενισχύει το χαρακτηρισμό τους ως βασικό και απαραίτητο συστατικό της οικοσκευής. Τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της χωρικής κατανομής τους παρουσιάζουν ποικιλία αντίστοιχη με αυτή των κατασκευαστικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών τους. Συνυπολογίζοντας την ανασκαμμένη έκταση των κτηρίων και τον έως σήμερα βαθμό αποκατάστασης της οικοσκευής σε καθένα από αυτά, διαπιστώνουμε με μια πρώτη ματιά ότι δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα κτήρια όσον αφορά στον αριθμό των κανθαρόσχημων αμφορίσκων[8], αφού σε όσα έχουν αποκαλυφθεί σε μεγαλύτερη έκταση, ο αριθμός των εν λόγω αγγείων κυμαίνεται από έξι έως οκτώ. Εξαίρεση αποτελεί το κτήριο Ε, όπου βρέθηκε μόνο ένας κανθαρόσχημος αμφορίσκος (**πίν. 1**).

Ωστόσο, η αρχική εντύπωση που δημιουργεί η σχεδόν ισόποση κατανομή των αμφορίσκων ανάμεσα στα κτήρια, αίρεται από την ποικιλία που παρουσιάζουν τα ιδιαίτερα κατά περίπτωση συμφραζόμενά τους. Βρέθηκαν άλλοτε μεμονωμένοι, χωρίς να σχετίζονται με κάποιο αρχιτεκτονικό στοιχείο ή με άλλα σκεύη, άλλοτε μαζί με άλλα αγγεία διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, και σε άλλες περιπτώσεις κοντά σε πασσαλότρυπες, ένδειξη πως είτε κρέμονταν είτε ήταν τοποθετημένοι κοντά στον τοίχο ή βρίσκονταν σε κάποιο ερμάριο. Αλλού βρέθηκαν κοντά σε αποθηκευτικές πηλοκατασκευές ή σε αποθέτη ή κοντά σε ταφή.

Η συχνή εύρεση των κανθαρόσχημων αμφορίσκων κοντά σε πασσαλότρυπες ή κοντά σε σιρούς, συχνά με σύνολα εργαλείων κλωστοϋφαντουργίας, μαρτυρά πως πέρα από την κατασκευή αυτών των αγγείων, οι κάτοικοι του Αρχοντικού φρόντιζαν και για την φύλαξή τους (**πίν. 2**, **εικ. 6**) (για τον χαρακτηρισμό των πηλοκατασκευών -στο εξής ΠΚ- του Αρχοντικού βλ. Παπαδοπούλου 2007· για την αποθήκευση των υφαντικών βαρών του ορίζοντα IV μέσα ή κοντά σε σιρούς βλ. Παπαδοπούλου 2002, 205). Ωστόσο, η παραπάνω διαπίστωση σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να στηρίξει την υπόθεση πως επρόκειτο για σκεύη που χρησιμοποιούνταν μόνο σε συγκεκριμένες περιστάσεις και το υπόλοιπο διάστημα αποσύρονταν και φυλάσσονταν κάπου χωριστά. Η επίσης συχνή συνεύρεσή τους με διάφορους τύπους αγγείων, κυρίως αγγεία σερβιρίσματος και κατανάλωσης, αναιρεί την εντύπωση πως οι κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι ήταν απόντα σκεύη στις καθημερινές τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες.

Την ενεργό χρήση αυτών των σκευών στην κάλυψη καθημερινών, σταθερών ή έκτακτων, αναγκών μαρτυρούν τα ελάχιστα δεδομένα που έχουμε όσον αφορά στο περιεχόμενό τους. Παρά το γεγονός ότι το χώμα από το εσωτερικό όλων των κανθαρόσχημων αμφορίσκων συλλέχθηκε συστηματικά, μόνο σε δύο αγγεία βρέθηκαν λιγοστοί απανθρακωμένοι σπόροι, σταφυλιού και κριθαριού στο ένα και κριθαριού μαζί με μάζες δημητριακών στο άλλο (Σ. Μ. Βαλαμώτη προσ. επικ.). Επιπλέον, δύο κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι από το κτήριο Ζ περιείχαν από ένα σφονδύλι, στοιχείο που μαρτυρά την παροδική χρήση τους ως σκεύη φύλαξης, ενώ ένας από τους κανθαρόσχημους αμφορίσκους που βρέθηκαν στον χώρο βόρεια του κτηρίου Α, περιείχε λιμναία όστρεα (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και άλ. 1999, 467, 472, εικ. 2). Σύμφωνα με τη Ρένα Βεροπουλίδου (Βεροπουλίδου 2011, 326), η οποία μελέτησε τα όστρεα της φάσης IV, πρόκειται για

8 Η εικόνα του Αρχοντικού έρχεται σε αντίθεση με την κατανομή αυτών των αγγείων στο Αρμενοχώρι όπου κατά την ανασκαφή του Heurtley, 30 αγγεία αυτού του τύπου βρέθηκαν στη σειρά, ακουμπισμένα στα κατάλοιπα ενός καμένου πλίνθινου τοίχου (Heurtley 1939, 59, 192-194, pl. XV), ενώ στην ανασκαφική έρευνα που διεξήγαγε στην τούμπα ο Χρυσοστόμου 65 χρόνια αργότερα, δεν εντοπίστηκε ανάλογη συγκέντρωση, και τα περισσότερα αγγεία αυτού του τύπου αποκαλύφθηκαν στον εξωτερικό χώρο ΙΙ (Χρυσοστόμου 1998, 345, εικ. 5).

Εικ. 5. Αρχιτεκτονική αποτύπωση του οικιστικού ορίζοντα IV του Αρχοντικού *(Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014)*.

Χώρος / Συγκείμενα	Μεμονωμένοι	Σε ομάδες αγγείων	Κοντά σε τοίχο	Κοντά σε σιρό	Σε αποθέτη / κοντά σε ταφή	ΣΥΝΟΛΟ
ΒΟΡΕΙΑ ΚΤ. Α		3				**3**
ΚΤΗΡΙΟ Α	1			3	4	**8**
ΚΤΗΡΙΟ Β		5			2	**7**
ΚΤΗΡΙΟ Γ	1			2	4	**7**
ΚΤΗΡΙΟ Δ	3	2	1			**6**
ΚΤΗΡΙΟ Ε	1					**1**
ΔΥΤΙΚΑ ΚΤ. Ε		1	1			**2**
ΚΤΗΡΙΟ ΣΤ	1	3	2			**6**
ΚΤΗΡΙΟ Ζ			8			**8**
ΣΥΝΟΛΟ	**7**	**14**	**12**	**5**	**10**	**48**

Πίν. 1. Συγκείμενα κανθαρόσχημων αμφορίσκων.

δώδεκα καμένες ακέραιες θυρίδες από όστρεα *U. pictorum*. Τα μαλάκια είχαν συντηρηθεί με τη μέθοδο του καπνίσματος και είχαν τοποθετηθεί στο αγγείο ύστερα από την παρατεταμένη καύση τους, πιθανώς για να καταναλωθούν αργότερα. Ωστόσο, είναι πιθανό, σύμφωνα με τη Βεροπουλίδου, ότι το σύνολο αυτό είχε ειδικότερη χρήση, καθώς είναι γνωστό από εθνογραφικά παραδείγματα ότι η κατανάλωση καμένων οστρέων μαζί με κάποιες φυτικές ουσίες (φαρμακευτικές, αρωματικές ή ψυχοτρόπες) διευκολύνει την πρόσληψη των τελευταίων από τον ανθρώπινο οργανισμό[9].

Όσον αφορά στην εύρεση των κανθαρόσχημων αμφορίσκων σε σύνολα αγγείων, τα δεδομένα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ένα από αυτά τα κεραμικά σύνολα αποκαλύφθηκε στα δυτικά του κτηρίου Β, περιμετρικά της εστίας ΠΚ8 (**εικ. 7α**). Αποτελείται από είκοσι δύο αγγεία, εκ των οποίων τα περισσότερα είναι ιδιαίτερα καλής ποιότητας. Κάποια απαντώνται σπάνια, ενώ κάποια άλλα, όπως ο μεγάλος εγχάρακτος κανθαρόσχημος αμφορίσκος και μία πρόχους με επίθετη διακόσμηση (**εικ. 7β**), δεν έχουν εντοπιστεί σε κανέναν άλλον από τους ανασκαμμένους χώρους. Βαθιές και ρηχές φιάλες, φιάλες με προχοή, τρεις πρόχοι, ένα σκεύος για «κάπνισμα»[10], δύο ανοικτά κύπελλα, πέντε κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι, δύο αμφορείς και πέντε πιθοειδή διαφόρων μεγεθών συνθέτουν ένα σύνολο που παραπέμπει στην σκευή ενός «συμποσίου». Οι δύο πρόχοι και ο μεγάλος αμφορίσκος συνοδεύονται από τα δύο ανοικτά κύπελλα, και όλα μαζί βρέθηκαν στη νότια πλευρά της πηλοκατασκευής. Αντίθετα, οι υπόλοιποι τέσσερις κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι της ομάδας αποκαλύφθηκαν σε αρκετή απόσταση από τις πρόχους, στη βόρεια πλευρά της πηλοκατασκευής, ανάμεσα σε μεγαλύτερα αγγεία. Τα ερωτήματα που γεννά το συγκεκριμένο σύνολο είναι πολλά. Είναι πιθανό

9 Η Βεροπουλίδου (2011, 326) συσχετίζει το συγκριμένο εύρημα με την ταφή που βρέθηκε στα ανατολικά του οικήματος Α. Γι' αυτό προτείνει ότι τα όστρεα χρησίμευαν ως τροφή που συνόδευε την ταφή. Ωστόσο, ο αμφορίσκος με τα όστρεα βρέθηκε στον χώρο βόρεια του κτηρίου Α και σε απόσταση από την ταφή. Επιπλέον, τα συνευρήματα, δύο ακόμη κανθαρόσχημοι αμφορίσκοι και έξι αγγεία διαφόρων σχημάτων, ένα σφονδύλι, τρία λίθινα εργαλεία, τμήματα από κέρατα ελαφοειδών με ίχνη καύσης και μερικά με ίχνη επεξεργασίας, συγκροτούν ένα ετερογενές σύνολο, που δεν υποστηρίζει τον παραπάνω συσχετισμό.

10 Πρόκειται για έναν ιδιαίτερο τύπο σκευών τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ως λυχνάρια, σκεύη για κάπνισμα, αλλά και ως ομοιώματα φούρνων. Εκτός από το σχήμα τους, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διασπορά τους. Έχουν βρεθεί σε οικισμούς της Εποχής του Χαλκού στην Αλβανία, τη Βόρεια Μακεδονία, τη Σερβία, την κεντρική και δυτική Μακεδονία, ενώ το νοτιότερο σημείο εύρεσής τους είναι προς το παρόν το Σέσκλο (Bulatovic 2013. Gori 2017, 274-5). Στο Αρχοντικό έχουν βρεθεί έως σήμερα τέσσερα τέτοια αγγεία, τρία από τον οικιστικό ορίζοντα IV και ένα από τον ορίζοντα II.

Χώρος	Αρ. κανθαρόσχημων αμφορίσκων	Αρ. εργαλείων κλωστουφαντουργίας
ΒΟΡΕΙΑ ΚΤ. Α	3	2 σφονδύλια
ΚΤΗΡΙΟ Α	2	3 σφονδύλια και 1 αγνύθα
ΚΤΗΡΙΟ Β	1	11 αγνύθες
ΚΤΗΡΙΟ Γ	1	4 αγνύθες
ΚΤΗΡΙΟ Δ	3	6 σφονδύλια
ΚΤΗΡΙΟ Ε	1	3 αγνύθες & 1 σφονδύλι
ΔΥΤΙΚΑ ΚΤ. Ε	1	2 σφονδύλια
ΚΤΗΡΙΟ ΣΤ	1	1 αγνύθα
ΣΥΝΟΛΟ	**13/48**	**34/104**

Πίν. 2. Συνεύρεση κανθαρόσχημων αμφορίσκων και εργαλείων κλωστοϋφαντουργίας.

α β

Εικ. 6. α. Δεκατρία υφαντικά βάρη και ένας κανθαρόσχημος αμφορίσκος, δίπλα ακριβώς στο νότιο τοίχωμα του σιρού ΠΚ41. β. Κανθαρόσχημος αμφορίσκος στο εσωτερικό του σιρού ΠΚ16. Μαζί του βρέθηκαν 4 αγνύθες, ένας λειαντήρας κι ένας κρουστήρας *(φωτογραφίες από το αρχείο της ανασκαφής)*.

να αποτελεί την υλική μαρτυρία μιας συγκέντρωσης ατόμων στο κτήριο Β για την τέλεση κάποιας εκδήλωσης, η οποία περιλάμβανε την κατανάλωση υγρών. Είναι εξίσου πιθανό το σύνολο αυτό να ήταν αποθηκευμένο στο κτήριο Β. Στην πρώτη περίπτωση οι ένοικοι του κτηρίου θα είχαν έναν ιδιαίτερο ρόλο, ενώ στη δεύτερη τα συγκεκριμένα αγγεία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από μια ευρύτερη ομάδα, η οποία πιθανώς είχε αποφασίσει τη φύλαξη της σκευής στον συγκεκριμένο χώρο. Το σίγουρο είναι πως αντίστοιχο σύνολο αγγείων δεν έχει βρεθεί σε κανένα άλλο από τα κτήρια, που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα στο Αρχοντικό, και πως οι τέσσερις αμφορίσκοι, όλοι στην ίδια πλευρά της πηλοκατασκευής και μακριά από τις πρόχους, παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους.

Τη σύνθετη εικόνα, όσον αφορά στα συμφραζόμενα των κανθαρόσχημων αμφορίσκων και στις πιθανές χρήσεις αυτών των σκευών, συμπληρώνουν οι τέσσερις από τους οκτώ κανθαρόσχημους αμφορίσκους του κτηρίου Α. Βρέθηκαν μέσα σε λάκκο, βόρεια ακριβώς του σιρού ΠΚ2, μαζί με άλλα τρία ανοικτά κύπελλα, θραύσματα άλλων αγγείων και μια οστέινη σπάτουλα. Το συγκεκριμένο σύνολο αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση μεγάλου αργού λίθου που το κάλυπτε εν μέρει (**εικ. 8α-β**). Η πυκνή συγκέντρωσή των σκευών, η σχέση τους τόσο με τον σιρό ΠΚ2 όσο και με την εφαπτόμενη σε αυτόν πασσαλότρυπα, και ο θρυμματισμός τους δείχνουν μια «σχεδιασμένη απόθεση» (structured deposition) (πρβ. Garrow 2012), όπου τα αγγεία

Εικ. 7. α. Η διάταξη των αγγείων γύρω από την ΠΚ8. β. Μερικά ιδιαίτερα, σπάνια και καλής ποιότητας αγγεία που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο σύνολο *(σχέδιο και φωτογραφίες: Ε. Βούλγαρη)*.

καλύφθηκαν εσκεμμένα από τον αργό λίθο, αφού πρώτα τοποθετήθηκαν στον λάκκο με προσοχή. Αυτός ο λίθος βρέθηκε στην ίδια ευθεία με τη σειρά των λίθων στα βορειοδυτικά του χώρου, οι οποίοι πιθανώς χρησίμευαν για τη στήριξη του τοίχου του κτηρίου. Η απόθεση των αγγείων και η σφράγισή τους, δηλαδή η απομάκρυνσή τους από τον ορατό κόσμο των ζωντανών, είναι πιθανό να σχετίζεται με την ταφή-«ψευδοεγχυτρισμό» νηπίου σε τμήμα πίθου, που αποκαλύφθηκε στα νοτιοανατολικά του οικήματος, δίπλα στον σιρό ΠΚ41 (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2019, 180. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Πιλάλη-Παπαστερίου 1997, 168). Η ιδιαιτερότητα αυτού του συνόλου συνίσταται στο ότι κανένας από τους κανθαρόσχημους αμφορίσκους δεν σώζει λαβές, οι εξωτερικές επιφάνειές τους είναι ιδιαίτερα φθαρμένες (**εικ. 8γ**) και, επιπλέον, ο ένας αμφορίσκος έχει στο κέντρο της βάσης του, η οποία έχει διάμετρο 4,8 εκ., κυκλική οπή διαμέτρου 1,6 εκ. Η οπή ανοίχθηκε μετά την όπτηση του αγγείου και διαμορφώθηκε με επιμέλεια (**εικ. 8δ**). Οπές που ανοίχθηκαν μετά την όπτηση έχουν βρεθεί στον πυθμένα και στο κάτω μέρος του σώματος ενός ταφικού πίθου από το νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Πέλλα (Ακαμάτης 2009, 205, εικ. 8). Οπή βρέθηκε στον πυθμένα τεφροδόχου φιάλης στο νεκροταφείο της ίδιας περιόδου στη Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής (Τσιγαρίδα & Μανταζή 2004, 150, εικ. 4). Σύμφωνα με τον Ακαμάτη (2009, 209-10), τα ανοίγματα στα σώματα αυτών των αγγείων θα πρέπει να σχετίζονται με νεκρική τελετουργία, να έχουν δηλαδή παρόμοια χρήση με τις κυκλικές οπές σε ταφικά αγγεία ιστορικών χρόνων. Ωστόσο, ανάλογα ευρήματα απουσιάζουν από τα νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Ξηροπήγαδο Κοιλάδας και στην Τούρλα Γουλών Κοζάνης, όπως και από το νεκροταφείο στην Τούμπα του Αγίου Μάμα (Ζιώτα 2007. Pappa 2010).

Τα παραπάνω δεδομένα συμπληρώνει ο κανθαρόσχημος αμφορίσκος από το κτήριο Ζ, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε ένα σφονδύλι. Το αγγείο φέρει οπή διαμέτρου 0,72 x 0,77 εκ., ακριβώς κάτω από την ένωση της μίας λαβής με την κοιλιά. Η οπή ανοίχθηκε μετά την όπτηση, δεν εξομαλύνθηκε και προκλήθηκε με χτύπημα από την έσω επιφάνεια, όπως μαρτυρά η απολέπιση της επιφάνειας γύρω από την οπή. Επίσης, κατά την αποκατάσταση του σκεύους, διαπιστώθηκε πως η οπή δεν έγινε μετά το σπάσιμο της λαβής, αλλά ανοίχθηκε όταν το αγγείο έφερε και τις δύο λαβές[11]. Με βάση τα παραπάνω φαίνεται πως η οπή δεν

11 Κανθαρόσχημος αμφορίσκος με οπή αβέβαιης λειτουργίας κάτω από τη ρίζα της μίας λαβής βρέθηκε στο νεκροταφείο του Ξηροπήγαδου Κοζάνης (Ζιώτα 2007, 144, 251).

Εικ. 8. α-γ. Η δομημένη απόθεση κανθαρόσχημων αμφορίσκων και κυπέλλων σε λάκκο και η σφράγιση τους με λίθο. δ. Ο κανθαρόσχημος αμφορίσκος με την οπή στη βάση *(α & β: από το φωτογραφικό αρχείο της ανασκαφής, γ & δ: από Ε. Βούλγαρη)*.

ανοίχθηκε για να παρατείνει τη χρήση του σκεύους, αλλά για να την τροποποιήσει. Αν ο κανθαρόσχημος αμφορίσκος στον αποθέτη του κτηρίου Α δίνει την εικόνα ενός αγγείου που χρησιμοποιήθηκε σε κάποια τελετουργία, πιθανώς σπονδική, το αγγείο του κτηρίου Ζ προσφέρει ενδείξεις για τη χρήση του σε αντίστοιχο κοινωνικό γεγονός.

Τέλος, όσον αφορά στα ίχνη χρήσης στις επιφάνειές των κανθαρόσχημων αμφορίσκων, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ελάχιστα. Συχνά υπάρχουν απολεπίσεις τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική επιφάνεια. Μόνο σε τρία αγγεία παρατηρείται φθορά στη βάση λόγω τριβής, σε ένα άλλο αγγείο έχει τριφτεί τμήμα της επιφάνειας στο ύψος της κοιλιάς, ενώ προσπάθεια εξομάλυνσης και επιδιόρθωσης των σημείων αποκόλλησης των λαβών παρατηρήθηκε σε πέντε αγγεία, ένα εκ των οποίων είναι ο μεγαλύτερος αμφορίσκος με την εγχάρακτη διακόσμηση. Παρά τον μικρό αριθμό των κανθαρόσχημων αμφορίσκων, επτά στο σύνολο, που δέχθηκαν επιδιόρθωση ή/και αλλαγή χρήσης[12], οι επεμβάσεις αυτές

12 Αντίθετα, στο νεκροταφείο του Ξηροπήγαδου Κοιλάδας βρέθηκαν αρκετά κανθαρόσχημα αγγεία με οπές, οι οποίες αναφέρεται ότι ανοίχθηκαν στα αγγεία μετά το σπάσιμο των λαβών τους και ερμηνεύονται ως οπές ανάρτησης (Ζιώτα 2007, 82, 84, 144,

αποτελούν μια επιπλέον ένδειξη της ιδιαίτερης αξίας που απέδιδαν στα συγκεκριμένα σκεύη οι κάτοικοι του οικισμού. Στο σύνολο των 250 αγγείων που έχουν μελετηθεί έως τώρα, αντίστοιχες επεμβάσεις έχουν παρατηρηθεί μόνο σε άλλα επτά αγγεία, διαφόρων σχημάτων.

Συζήτηση

Με βάση όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, μπορούμε να ανασυνθέσουμε μερικά από τα στοιχεία της κοινωνικής συνθήκης, που καθιστά τους κανθαρόσχημους αμφορίσκους απαραίτητο στοιχείο της οικοσκευής για τους κατοίκους του Αρχοντικού. Η κατανάλωση ενός νέου αλκοολούχου ποτού, όπως η μπίρα, στα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Valamoti 2017. Βαλαμώτη & Πετρίδου στον παρόντα τόμο) μπορεί εν μέρει μόνον να αιτιολογήσει τη συχνότητα εύρεσης των εν λόγω αγγείων. Άλλωστε, το ότι η μορφή των λαβών και η ποιότητα της στίλβωσής τους δεν υπαγορεύονται μόνο από τις χρηστικές απαιτήσεις ενός αγγείου πόσης, επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν ήταν αυτή καθαυτή η κατανάλωση του υγρού. Το κύριο κίνητρο για την κατασκευή του συγκεκριμένου σχήματος αγγείου δεν ήταν η ανάγκη για ένα σκεύος πόσης ή σερβιρίσματος, αλλά για ένα αντικείμενο επίδειξης του προς κατανάλωση περιεχομένου μέσω συγκεκριμένου τρόπου παρουσίασης, ο οποίος ακολουθούσε συγκεκριμένους κανόνες και επέβαλε συγκεκριμένες κινήσεις και συμπεριφορές. Το μεγάλο εύρος τιμών στη περιεκτικότητα των αμφορίσκων σε νερό, από 90 έως 1000 ml χωρίς να υπολογίζεται η περιεκτικότητα του μεγαλύτερου παραδείγματος που βρέθηκε στο κτήριο Β, μπορεί να σχετίζεται με την κατανάλωση διαφόρων υγρών ή με τη χρήση των αγγείων σε διαφορετικές περιστάσεις ή ακόμη να ανακλά διαφορές και αντιθέσεις μεταξύ των κατόχων ή/και των χρηστών τους. Ο χαρακτηρισμός τους ως ατομικά σκεύη δεν συνάγεται τόσο από το μέγεθός τους όσο από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους. Η «ατομικότητά» τους θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο ανταγωνισμού μεταξύ των αγγειοπλαστών/-στριών ως προς τις τεχνικές τους δεξιότητες ή/και μεταξύ των χρηστών ως προς την επίδειξη του προς κατανάλωση προϊόντος. Ο εικαζόμενος ανταγωνισμός, ωστόσο, δεν φαίνεται να πηγάζει ή να συγκροτείται μέσα από σταθερές σχέσεις διάκρισης. Κανένα οίκημα ή σύνολο αγγείων δεν φαίνεται να διαθέτει κανθαρόσχημους αμφορίσκους που διαφοροποιούνται λόγω της επιμελούς κατασκευής ή του μεγέθους τους. Τέλος, η προσεκτική αποθήκευσή των αμφορίσκων, σε συνδυασμό με την περιστασιακή χρήση τους στην κάλυψη ποικίλων αναγκών, τις επιδιορθώσεις των σπασμένων λαβών σε πέντε τέτοια αγγεία και την εσκεμμένη απομάκρυνσή κάποιων άλλων από τον ορατό κόσμο των ζωντανών, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η «βιογραφία» αυτών των σκευών δεν αποτελείται απλώς από μία σειρά διαδοχικών χρήσεών τους, αλλά ότι η κοινωνική τους αξία διαφοροποιείται μέσα από συγκεκριμένες συνθήκες της κατασκευής, της ιδιοποίησης, της χρήσης, της ανάλωσης και σε μερικές περιπτώσεις της απόρριψής τους. Τέλος, η πολλαπλότητα και ρευστότητα της σημασίας των κανθαρόχημων αμφορίσκων, όπως διαφαίνεται στο αρχαιολογικό υλικό, επιβάλλει την αναθεώρηση μονοσήμαντων ερμηνευτικών σχημάτων και ανάπτυξη πιο ευέλικτων προσεγγίσεων για τη μελέτη των κεραμικών σκευών.

Ευχαριστίες

Σημαντικό μέρος της μελέτης της κεραμικής από τον οικιστικό ορίζοντα IV του Αρχοντικού χρηματοδοτήθηκε από το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP). Η πολυετής συνεργασία μου με την

155, 251). Επιδιορθώσεις σπασμένων λαβών παρατηρούνται και στους κανθαρόσχημους αμφορίσκους από τους οικιστικούς ορίζοντες ΙΙΙ και ΙΙ του Αρχοντικού.

Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και την αείμνηστη Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου, διευθύντριες της ανασκαφής και καθηγήτριές μου, επηρέασε ποικιλότροπα τη σκέψη μου. Πέρα από την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν, παραχωρώντας μου το συγκεκριμένο υλικό, σε αυτή την περίσταση θα ήθελα ευχαριστήσω ιδιαίτερα την Κατερίνα Παπανθίμου για τις συζητήσεις μαζί της, πηγή γόνιμου προβληματισμού, τις συμβουλές, την αμέριστη ηθική και έμπρακτη συμπαράστασή της. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πέλλας για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε στη μελέτη του υλικού και τους επιμελητές αυτού του τόμου για την πρωτοβουλία τους και τα γόνιμα σχόλιά τους στη μελέτη μου.

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ.
voulevan@hist.auth.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακαμάτης, Ι. 2009. Προϊστορική Πέλλα. Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού, στο Σ. Δρούγου και άλ. (επιμ.), *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα, 193-213.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2011. *Ὀστρεα από τους οικισμούς του θερμαϊκού κόλπου: ανασυνθέτοντας την κατανάλωση μαλακίων στη Νεολιθική και την Εποχή Χαλκού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δελιόπουλος, Γ. 2014. *Η οργάνωση της παραγωγής και η λειτουργία της κεραμικής των οικιστικών οριζόντων Ι-ΙΙΙ από το Αρχοντικό Γιαννιτσών,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Ζιώτα, Χ. 2007. *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Μαυροειδή και άλ. 2006: Μαυροειδή, Ι., Ανδρέου, Σ. & Παππά, Μ., Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στον Ἁγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Προκαταρκτική έκθεση μελέτης του υλικού, *ΑΕΜΘ* 20, 479-490.

Παπαδοπούλου, Ε. 2002. *Πήλινα μικροαντικείμενα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου, Ε. 2010. *Οι πηλοκατασκευές του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: συμβολή στη μελέτη της τεχνολογίας της τροφής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου και άλ. 2007: Παπαδοπούλου, Ε., Παπανθίμου, Α. & Μανιάτης, Ι., Ζητήματα οργάνωσης του χώρου στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: τα νέα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 21, 77-82.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 2019. Παιδικές ταφές στο Αρχοντικό, στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*, Θεσσαλονίκη, 179-194.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Παπαδοπούλου, Ε. 2014. Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Μακεδονία 100 χρόνια,* 271-280.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1997. Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού κατά το 1997, *ΑΕΜΘ* 11, 165-172.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και άλ. 1999: Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Πιλάλη-Παπαστερίου, Α., Παπαδοπούλου, Ε., Τσαγκαράκη, Ε. & Φάππας, Ι., Αρχοντικό 1999, *ΑΕΜΘ* 13, 465-472.

Τσιγαρίδα, Ε. & Μανταζή, Δ. 2004. Προϊστορικό νεκροταφείο Νέας Σκιώνης Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 18, 149-156.

Χρυσοστόμου, Α. & Γεωργιάδου, Α. 2018**.** Η εγκατάσταση της Πρώιμης Εποχής Χαλκού στο λόφο «Τούμπα» των Εργατικών Κατοικιών της Σκύδρας, *Προ-Ιστορήματα* 8. http://proistoria.wordpress.com [τελευταία επίσκεψη στις 30-10-2019].

Χρυσοστόμου, Π. 1988. Τούμπα Αρμενοχωρίου, στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη & Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τόμος στην μνήμη Μαρίας Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη, 335-353.

Ψαράκη, Κ. & Μαυροειδή, Ι. 2013. Η κεραμική της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία* (*Προ-Ιστορήματα,* Παράρτημα Νο 1). http://proistoria.wordpress.com [τελευταία επίσκεψη στις 30-7-2019].

Bulatovic, A. 2011. Relations Between Cultural Groups in the Early Bronze Age in Southeastern Serbia, Western Bulgaria and Northeastern Macedonia, *Archaeologia Bulgarica* XV (2), 1-13.

Bulatovic, A. 2013. Oven Models from Early Bronze Age Settlements in Central and Southern Parts of the Balkan Peninsula: Contribution to the Understanding of Cultural Links Between Northern Greece and the Central Balkans in the Early Bronze Age, *Archaeologia Bulgarica* XVII (1), 1-13.

Bulatovic, A. 2014. New Finds as a Contribution to the Study of the Early Bronze Age in the Southern Part of the Central Balkans, *Starinar* 64, 57-75.

Garašanin, M. 1983. Grupa Bubanj-Hum III, στο A. Benac (επιμ.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, Sarajevo, 719-722.

Garrow, D. 2012. Odd Deposits and Average Practice: A Critical History of the Concept of Structured Deposition, *Archaeological Dialogues* 19 (2), 85-115.

Gori, M. 2015. *Along the Rivers and Through the Mountains: A Revised Chrono-Cultural Framework for the*

South-Western Balkans during the Late 3rd and Early 2nd Millennium BCE, Bonn.

Gori, M. 2017. The Aegean Seen from the North-West. Overcoming Old Interpretative Frameworks in the Field of Aegean-Balkan Relations, στο A. Vlachopoulos, Y. Lolos, R. Laffineur & M. Fotiadis (επιμ.), *HESPEROS. The Aegean Seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016* (*Aegaeum* 41), Leuven-Liège, 271-278.

Heurtley, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia: An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge.

Pappa, M. 2010. Die Nekropole der frühen Bronzezeit beim prähistorischen Olynth, στο B. Hänsel και I. Aslanis (επιμ.), *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Ausgrabung und der Baubefund* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 23), Rahden/Westf., 382-440.

Valamoti, S.-M. 2017. Brewing Beer in Wine Country? First Archaeobotanical Indications for Beer Making in Early and Middle Bronze Age Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 27 (4), 611-628.

MODES OF PRODUCTION AND USE OF THE KANTHAROID BEAKERS FROM ARCHONTIKO GIANNITSON AT THE END OF THE EARLY BRONZE AGE

Evangelia Voulgari

Excavations at the late third-millennium BCE settlement of Archontiko Giannitson uncovered 48 pear-shaped beakers of the so-called Armenochori type with two high-rising handles. The mending and restoration of the vessels revealed that their frequency in the ceramic assemblage was not the result of recovery circumstances, but an indicator of a particular social need in the ancient settlement. This particular ceramic shape seems to have been integral to the construction and negotiation of the social world, and to the identities of the producers and users. By examining the morphological and technological characteristics of the kantharoid beakers we infer that the cause of their production was not just the need for a drinking vessel, but rather the presentation of both the vessel and its content through particular ways of displaying and specific bodily movements. The careful storage of these pots, their occasional use to meet various needs, their placement in a luxurious serving set but also in sets of everyday consumption, and their dominant presence in an unusual structured deposit, alongside the repairs on five such vessels and the holes in the walls of other two, allow us to assume that their social meaning evolved and changed during their use-life, and across the various contexts of their consumption.

ΞΥΛΙΝΟ ΠΑΣΣΑΛΟΠΗΚΤΟ ΜΟΝΟΠΑΤΙ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΙΜΝΑΙΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΑΝΑΡΓΥΡΟΙ IXb ΣΤΟ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟ ΑΜΥΝΤΑΙΟΥ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Τρύφων Γιαγκούλης

«... ἐν μέσῃ ἕστηκε τῇ λίμνῃ, ἔσοδον ἐκ τῆς ἠπείρου
στεινὴν ἔχοντα μιῇ γεφύρῃ...»

Ηροδότου Ιστορίαι Ε, 16.2

Με εξαίρεση σποραδικές πληροφορίες προερχόμενες κυρίως από περισυλλογές επιφανειακού υλικού (Τρανταλίδου 1989, 1595-1599, 1607-1615. Kokkinidou & Trantalidou 1991, 97-98. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2002, 40-59), το λεκανοπέδιο Αμυνταίου αποτελούσε μια ουσιαστικά άγνωστη αρχαιολογικά περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας όσον αφορά στη μορφή, στη χρονολογική ένταξη και στη χωρική κατανομή των προϊστορικών θέσεων (**εικ. 1α**). Η εικόνα αυτή άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000, όταν η ΚΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα η Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας (στο εξής ΕΦ.Α.) ξεκίνησαν την υλοποίηση ενός συστηματικού προγράμματος ελέγχων στα όρια επέκτασης του Ορυχείου Πεδίου Αμυνταίου της Δ.Ε.Η., καθώς και στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τις λίμνες του λεκανοπεδίου. Αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών υπήρξε ο εντοπισμός 54 άγνωστων αρχαιολογικών θέσεων, χρονολογούμενων από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα (Chrysostomou & Giagkoulis 2016, 5).

Η εντατικοποίηση των δραστηριοτήτων της Δ.Ε.Η. και η επέκταση της εξορυκτικής ζώνης σε περιοχές όπου είχαν ήδη εντοπιστεί αρχαιότητες οδήγησαν στην πραγματοποίηση, κατά την προηγούμενη δεκαετία, μεγάλης κλίμακας σωστικών ανασκαφών σε μια σειρά προϊστορικών θέσεων. Πρόκειται για τις χερσαίες εγκαταστάσεις Ανάργυροι XI, XIII και XIIIa και τους λιμναίους οικισμούς Ανάργυροι IXa και IXb. Τα εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα πολυπληθή τεχνουργήματα που ήρθαν στο φως συνιστούν τις υλικές αποτυπώσεις ενός πολιτισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε στο ιδιαίτερο φυσικό υδατοπεριβάλλον της περιοχής και χαρακτηρίστηκε ως «πολιτισμός των τεσσάρων λιμνών» (Chrysostomou και άλ. 2015, 24-25).

Ο προϊστορικός λιμναίος οικισμός Ανάργυροι IXb

Η θέση εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 3 χλμ. βόρεια-βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού των Αναργύρων, σε μία περιοχή στις βορειονατολικές παρυφές της λίμνης Χειμαδίτιδας που ήταν ελώδεις μέχρι τις δεκαετίες 1950-1960, οπότε πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένα αποστραγγιστικά έργα **(εικ. 1α-β, 2)**. Η εγκατάσταση είχε τη μορφή χαμηλού εξάρματος και κάλυπτε έκταση περίπου 28.000 τ.μ. Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής των ετών 2012-2016 διερευνήθηκαν μέχρι το φυσικό έδαφος περίπου 12.000 τ.μ.

Εικ. 1.
α. Λεκανοπέδιο Αμυνταίου.
β. Άποψη της ανασκαφής στον οικισμό Ανάργυροι IXb.

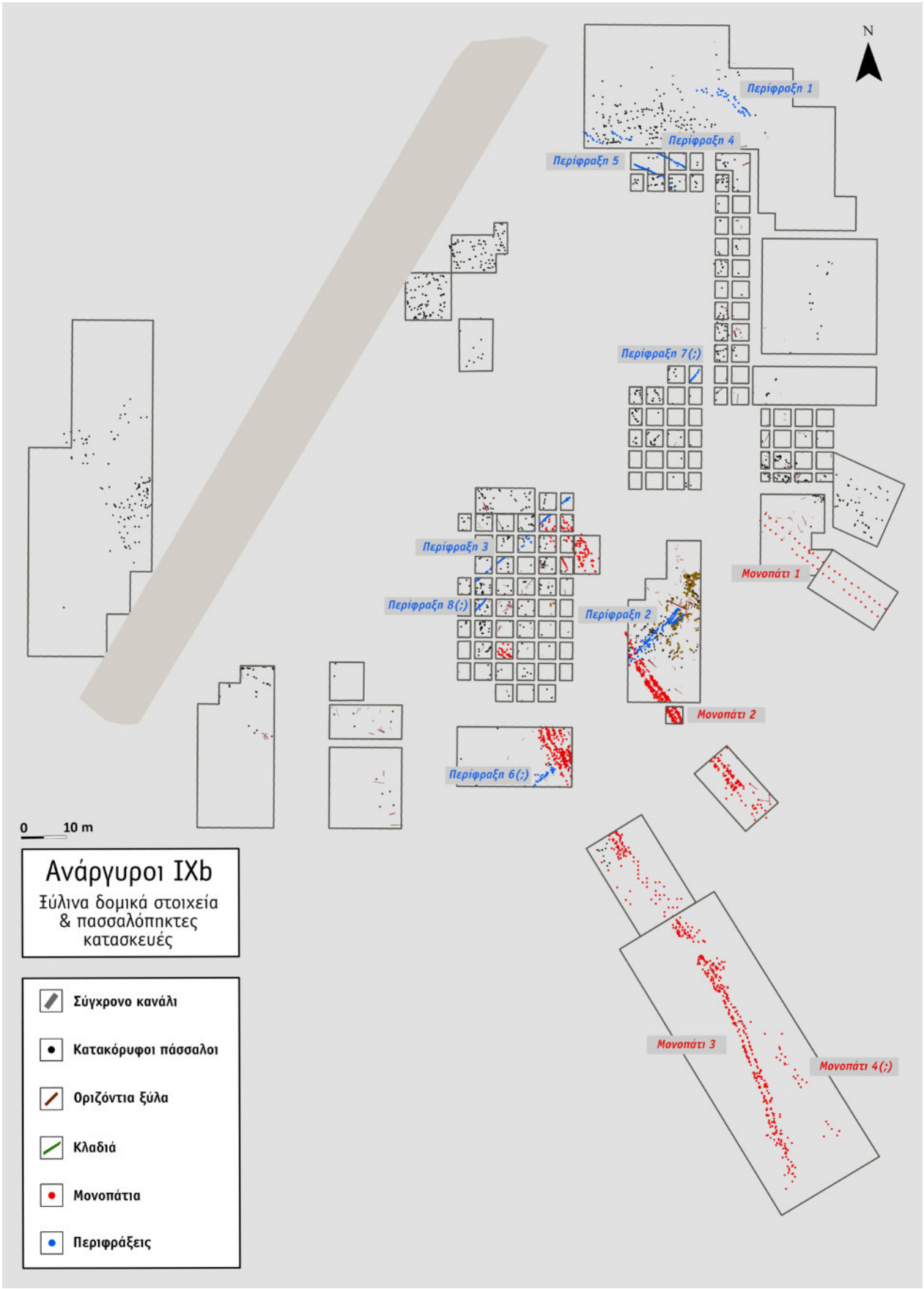
Εικ. 2. Πανοραμική άποψη της ανασκαφής στον οικισμό Ανάργυροι IXb κατά την ανασκαφή του 2015 *(αρχείο ΕΦ.Α. Φλώρινας)*.

στην περιφέρεια της εγκατάστασης, ενώ στην κεντρική περιοχή η ανασκαφή έφτασε μόνο μέχρι τα ανώτερα αρχαιολογικά στρώματα, σε έκταση περίπου 7.200 τ.μ. Το πάχος των ανθρωπογενών επιχώσεων στη βόρεια, νότια και ανατολική περιφέρεια της θέσης φτάνει τα 2,7 μ., ενώ στο κέντρο προσεγγίζει τα 3,80 μ. Η αποτύπωση και ανασύνθεση των παρειών τριών ανασκαφικών τετραγώνων στη νότια ανασκαμμένη περιοχή απέδωσαν δεδομένα προκειμένου να επιχειρηθεί μια προκαταρκτική προσέγγιση της στρωματογραφικής ακολουθίας, τουλάχιστον στη συγκεκριμένη ανασκαφική περιοχή. Τα κατώτερα ανασκαφικά στρώματα IV και V χαρακτηρίζονται κυρίως από την έντονη παρουσία οργανικών καταλοίπων, είτε πρόκειται για κατακόρυφα και οριζόντια ξύλινα δομικά στοιχεία είτε για άλλα ανθρωπογενή ή μη υλικά, των οποίων η διατήρηση ευνοήθηκε από τις ιδιαίτερες ταφονομικές συνθήκες. Χωρίς να είναι προς το παρόν δυνατόν να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια ο βαθμός ή/και η περιοδικότητα παρουσίας του νερού, η μορφή και σύσταση των επιχώσεων, καθώς και τα χαρακτηριστικά της κατασκευής και οργάνωσης του χώρου, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια, παραπέμπουν σε εγκατάσταση και σε ανθρώπινες δραστηριότητες μέσα ή κοντά σε υγρό περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, η ανασκαφική εικόνα, τόσο από τα χαρακτηριστικά των επιχώσεων όσο και από τη διατήρηση και μορφή των αρχαιολογικών καταλοίπων στα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα I-III, δεν διαφέρει σημαντικά από αυτήν ενός οικισμού που αναπτύχθηκε σε σταθερό έδαφος (Giagkoulis 2019, I, 21-25 και III, σχ. 1· 2020. Γιαγκούλης υπό δημοσίευση).

Το 2017 η ΕΦ.Α. Φλώρινας δρομολόγησε τη συνεργασία με το Institute of Archaeological Sciences και το Laboratory for the Analysis of Radiocarbon with AMS του Πανεπιστημίου της Βέρνης (Ελβετική Συνομοσπονδία), αποστέλλοντας για ραδιοχρονολόγηση 80 ειδικά επιλεγμένα δείγματα απανθρακωμένων οργανικών υλικών και ξύλινων πασσάλων από τα στρώματα και τις πασσαλόπηκτες κατασκευές που εντοπίστηκαν στους Αναργύρους IXb. Το αποτέλεσμα ήταν η ασφαλής τεκμηρίωση της διαχρονικής ανάπτυξης της εγκατάστασης και η ένταξή της στο χρονολογικό πλαίσιο της Νεολιθικής περιόδου της ευρύτερης περιοχής (Giagkoulis 2019, III, σχ. 3). Η ραδιοχρονολόγηση του πασσάλου ANARG_IXb_S66 από τη νότια περιοχή του ανασκαμμένου χώρου πρόσφερε την πρωιμότερη ένδειξη ανθρώπινης δραστηριότητας στον οικισμό (5480-5362 cal BC). Στη συνέχεια, μία σειρά χρονολογήσεων καλύπτουν ολόκληρη τη Νεότερη Νεολιθική I (Andreou και άλ. 2001. Μανιάτης 2014), από το β' μισό της 6ης χιλ. π.Χ. μέχρι και τους δύο πρώτους αιώνες της 5ης χιλ. π.Χ. Η παρατηρούμενη μείωση των δειγμάτων που εντάσσονται στις επόμενες δύο ή τρεις εκατονταετίες, δηλαδή στη Νεότερη Νεολιθική II, θα μπορούσε να οδηγήσει σε κάποιες προκαταρκτικές υποθέσεις για ενδεχόμενη μείωση στην ένταση και την έκταση της ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο ή για κάποια αλλαγή στη χρήση του. Ικανός αριθμός χρονολογήσεων από τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα καλύπτουν τις πρώτες δύο εκατονταετίες της Τελικής Νεολιθικής, μετά τα μέσα της 5ης χιλ., και φτάνουν μέχρι περίπου το 4200 π.Χ. (δείγμα άνθρακα ANARG_IXb_S27, 4331-4240 cal BC), γεγονός που πιθανώς πιστοποιεί τη διακοπή της εντατικής κατοίκησης και χρήσης του χώρου. Οι επόμενες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας χρονολογούνται στις αρχές ή τα μέσα της 3ης χιλ. π.Χ. και προέρχονται από συγκεκριμένες χωροοργανωτικές κατασκευές που εντοπίστηκαν στην περιφέρεια της εγκατάστασης και παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Τα ξύλινα δομικά στοιχεία και οι πασσαλόπηκτες κατασκευές

Η κυρίαρχη παρουσία των ξύλινων δομικών στοιχείων στα κατώτερα υγρά στρώματα της ανασκαφής των Αναργύρων IXb συνιστά ένα μοναδικό σε ανασκαμμένη έκταση και ποσότητα σύνολο για την έρευνα των προϊστορικών οικισμών της Ελλάδας (**εικ. 2, 3**). Η ειδική βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε για την καταγραφή και επεξεργασία των σχετικών ανασκαφικών δεδομένων περιλαμβάνει συνολικά 3.643 καταχωρήσεις ξύλινων στοιχείων διαφόρων κατηγοριών, προερχόμενων κυρίως από την περιφέρεια του ανασκαμμένου χώρου. Στην πλειονότητά τους (2.841) είναι κατακόρυφοι πάσσαλοι, μπηγμένοι συνήθως στο φυσικό ελώδες έδαφος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις διαταράσσουν προγενέστερες ανθρωπογενείς επιχώσεις. Ση-

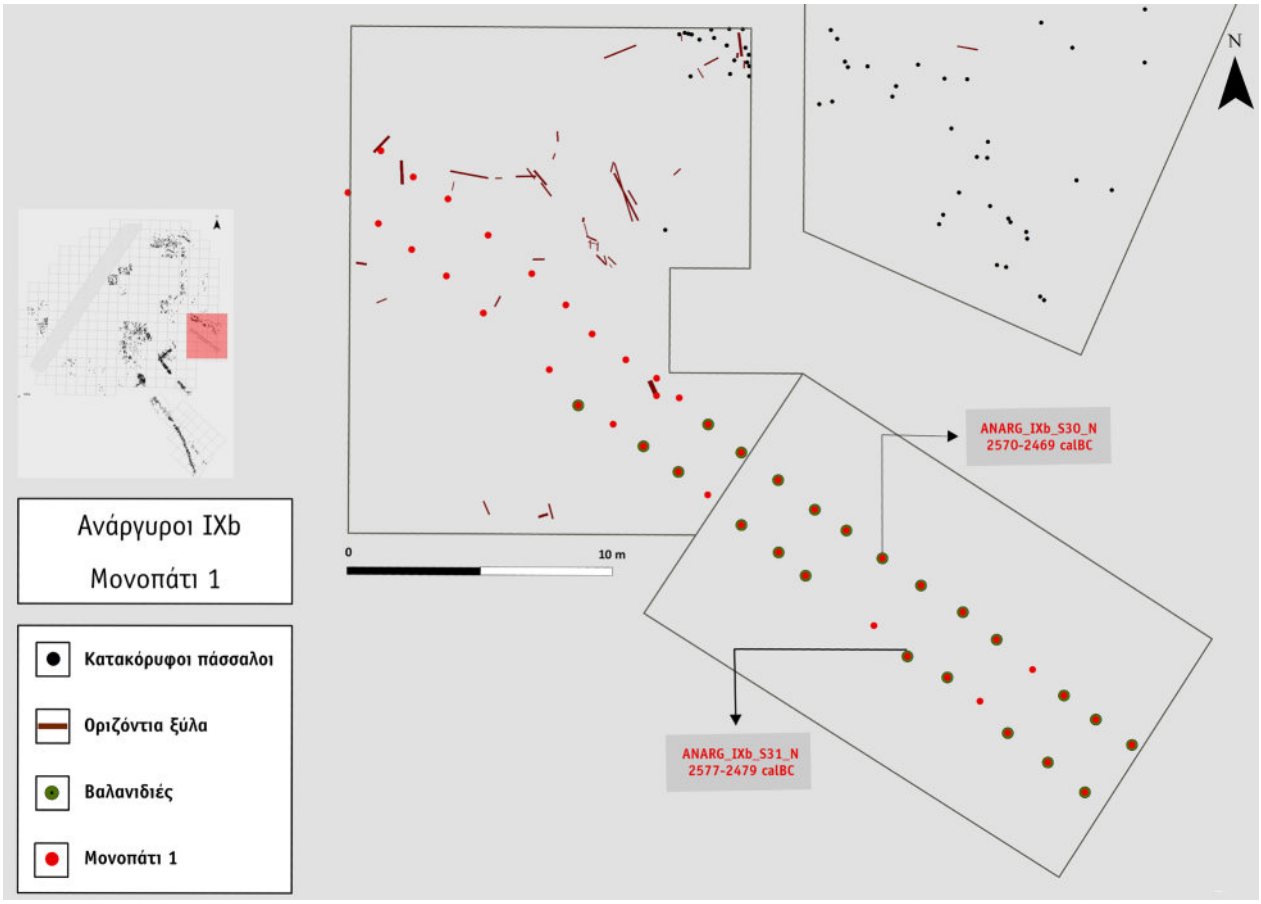
Εικ. 3. Ψηφιακή αποτύπωση των ξύλινων δομικών στοιχείων και των πασσαλόπηκτων κατασκευών στα κατώτερα στρώματα του οικισμού Ανάργυροι IXb.

μαντικά μικρότερος (465) είναι ο αριθμός των ξύλων που εντοπίστηκαν οριζόντια μέσα στις ανασκαφικές επιχώσεις, με την αρχική τους θέση καθώς και το δομικό τους ρόλο στις πασσαλόπηκτες κατασκευές να μην είναι εύκολα προσδιορίσιμα λόγω των ποικίλων αποθετικών και μεταποθετικών διαδικασιών. Το κατώτερο τμήμα σχεδόν όλων των κατακόρυφων πασσάλων είχε υποστεί ειδική διαμόρφωση προκειμένου να διευκολυνθεί η κατακόρυφη τοποθέτησή τους, ενώ στην κατηγορία των οριζόντιων στοιχείων εντάσσεται ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός σανίδων ή άλλων τεμαχισμένων και επεξεργασμένων κορμών. Πιθανά υπολείμματα των προηγούμενων διαδικασιών επεξεργασίας αποτελούν τα μικρά τεμάχια ξύλου που εντοπίστηκαν διάσπαρτα στην ανασκαμμένη περιοχή, μαζί με κλαδιά δέντρων και άλλα λεπτότερα ξύλινα στοιχεία. Από τη μικροσκοπική εξέταση και την καταγραφή των ανατομικών χαρακτηριστικών 805 δειγμάτων από ξύλινα δομικά στοιχεία όλων των κατηγοριών προέκυψε πως οι κορμοί βαλανιδιάς αποτελούσαν τη βασική πρώτη ύλη (79,9%) για την κατασκευή των πασσαλόπηκτων κτισμάτων, ενώ τα κωνοφόρα (15,6%) και τα ελάχιστα άλλα φυλλοβόλα (1,6%) συνιστούσαν δευτερεύουσες ή συμπληρωματικές επιλογές.

Η μελέτη της χωρικής κατανομής και ορισμένων μορφολογικών και τεχνικών χαρακτηριστικών των ξύλινων στοιχείων των Αναργύρων IXb οδήγησαν στην αναγνώριση κατασκευαστικών ενοτήτων, κυρίως στην περιφέρεια της προϊστορικής εγκατάστασης. Επιπλέον, η πυκνότητα και διάταξη των κατακόρυφων πασσάλων, η μορφή, η θέση και ο προσανατολισμός τους σε σχέση με την εγκατάσταση επιτρέπουν με αρκετή ασφάλεια την ερμηνεία ορισμένων ως κατασκευών πρόσβασης προς την κεντρική οικιστική ζώνη, ενώ κάποιες άλλες προφανώς σχετίζονται με την οριοθέτηση περιοχών ή/και δραστηριοτήτων. Ως Μονοπάτι 2 χαρακτηρίστηκε η επιμήκης κατασκευή στις νοτιανατολικές παρυφές του ανασκαμμένου χώρου, η οποία αποτελείται από δύο σχεδόν παράλληλα μέτωπα κατακόρυφων δομικών στοιχείων με σωζόμενο μήκος 83,6 μ. και μέσο πλάτος περίπου 2 μ. και προφανώς συνέδεε την πρωιμότερη εγκατάσταση με το απέναντι χαμηλό φυσικό έξαρμα, στο οποίο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τα λείψανα του οικισμού Ανάργυροι XI. Η ραδιοχρονολόγηση δέκα πασσάλων του μονοπατιού τεκμηριώνει τη θεμελίωση και χρήση του -με ενδεχομένως περισσότερες από μία κατασκευαστικές φάσεις- στη Νεότερη Νεολιθική Ι, ανάμεσα περίπου στο 5300-5000 cal BC. Το Μονοπάτι 2 διασταυρώνεται με την Περίφραξη 2, μία σχετικά πυκνή διάταξη ξύλινων δομικών στοιχείων με κατεύθυνση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, η οποία ενδεχομένως συνιστά το σωζόμενο τμήμα μεγαλύτερης κατασκευής οριοθέτησης του οικιστικού χώρου κατά την Νεότερη Νεολιθική Ι. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες ραδιοχρονολογήσεις, στην ίδια χρονική περίοδο εντάσσονται και οι Περιφράξεις 1, 4 και 5 στις βορειοανατολικές παρυφές της εγκατάστασης· πρόκειται για τρεις σχεδόν παράλληλες επιμήκεις διατάξεις πασσάλων με γενική κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, ανάμεσα στις οποίες εντοπίζονται χώροι, με σχετικά χαμηλή κατασκευαστική δραστηριότητα. Στις αρχές της 5ης χιλ. και ανάμεσα περίπου στο 5000-4800 cal BC τοποθετείται η κατασκευή και χρήση του Μονοπατιού 3, το οποίο με συνολικό σωζόμενο μήκος 122 μ. και μέσο πλάτος περίπου 1,60 μ. αποτέλεσε την κύρια πρόσβαση προς τον οικισμό, μετατοπισμένη προς τα νοτιοδυτικά σε σχέση με το πρωιμότερο Μονοπάτι 2. Η Περίφραξη 3, η οποία αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 29,7 μ., και η γειτονική αποσπασματικά σωζόμενη σειρά πασσάλων που χαρακτηρίστηκε ως Περίφραξη 8 (;) φαίνεται πως διαφοροποιούνται αρκετά από τις προηγούμενες κατασκευές, τόσο ως προς τη χρονολογική τους ένταξη στα μέσα της 5ης χιλ. (ανάμεσα στα 4600-4400 cal BC) όσο και ως προς τη χωροθέτησή τους προς το κέντρο της ανασκαμμένης περιοχής, χαρακτηριστικά τα οποία ενδεχομένως σχετίζονται με τις υστερότερες φάσεις ανάπτυξης του οικισμού σε σταθερό έδαφος.

Το πασσαλόπηκτο Μονοπάτι 1

Από τη διερεύνηση επιφάνειας περίπου 470 τ.μ. κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2014-2015, προέκυψε μια σχετικά διαφοροποιημένη εικόνα στα ανατολικά σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ανασκαμμένου χώρου, τόσο ως προς την πυκνότητα όσο και ως προς τη διάταξη των σωζόμενων ξύλινων δομικών στοιχεί-

Εικ. 4. Ψηφιακή αποτύπωση του Μονοπατιού 1.

ων (**εικ. 4**). Σε επίχωση συνολικού πάχους 1,12 μ. σκούρου καστανού χώματος πλούσιου σε αποσαθρωμένα οργανικά υλικά, εντοπίστηκαν 44 κατακόρυφοι πάσσαλοι. Τοποθετημένοι ο ένας απέναντι από τον άλλο σε αποστάσεις που κυμαίνονταν από 2,34 έως 2,55 μ., σχημάτιζαν διπλή σειρά ξύλινων στοιχείων, η οποία αποκαλύφθηκε σε μήκος 36,65 μ. και με κατεύθυνση από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά. Θα ήταν αρκετά επισφαλές να υποστηριχθεί ότι τα λίγα οριζόντια ξύλα που αποκαλύφθηκαν στα βορειοανατολικά της ανασκαμμένης αυτής περιοχής αποτελούσαν δομικά μέρη της συγκεκριμένης κατασκευαστικής ενότητας, αφού ούτε η στρωματογραφική τους συσχέτιση με τη διπλή πασσαλοσειρά στάθηκε δυνατή, αλλά ούτε η χωρική τους διάταξη επιτρέπει μια τέτοια υπόθεση.

Η αντιπαραβολή αυτής της ανασκαφικής εικόνας με τις υπόλοιπες κατασκευές πρόσβασης των Αναργύρων IXb οδήγησε στον χαρακτηρισμό, με μεγάλη βεβαιότητα, της συγκεκριμένης δομικής ενότητας ως Μονοπάτι 1 (**εικ. 4, 5**). Είναι προφανές ότι η κατασκευή συνεχιζόταν προς τα νοτιοανατολικά, σε μία περιοχή πέραν των ορίων του ανασκαμμένου χώρου, ενώ είναι πιθανό πως το Μονοπάτι 1 συνεχιζόταν και προς τα βορειοδυτικά, σε μία περιοχή όπου τα κατώτερα υγρά στρώματα δεν ανασκάφηκαν. Το γεγονός ότι το ακριβές σημείο εκκίνησης και η απόληξη δεν ήταν δυνατόν να τεκμηριωθούν ανασκαφικά οδηγεί στη διατύπωση υποθέσεων -οι οποίες συζητιούνται στη συνέχεια- σχετικά με τη μορφή του μονοπατιού, τη θέση του στο άμεσο και ευρύτερο υδάτινο περιβάλλον της εγκατάστασης, καθώς και τις ενδεχόμενες λειτουργίες του.

Παρά το ότι το ανώτερο μέρος των σωζόμενων πασσάλων της κατασκευής ήταν διαβρωμένο και ξηρό –γεγονός το οποίο σχετίζεται με την παρατεταμένη έκθεσή τους στις περιβαλλοντικές συνθήκες, ενδεχομένως ήδη κατά την αρχαιότητα– η αποκάλυψη του καλά διατηρημένου κατώτερου μέρους τους, που παρέ-

α

β

γ

Εικ. 5.
α. Γενική άποψη του Μονοπατιού 1 από τα ανατολικά προς τα δυτικά *(αρχείο ΕΦ.Α. Φλώρινας)*.
β-γ. Οι πάσσαλοι κατά τη διαδικασία της αποκάλυψης *(αρχείο ΕΦ.Α. Φλώρινας)*.

μεινε μέσα σε υγρό ή βαλτώδες έδαφος, επέτρεψε να τεκμηριωθούν τα φυσικά και τεχνικά χαρακτηριστικά των κατακόρυφων δομικών στοιχείων του Μονοπατιού 1. Η καταγραφή συστηματικότερων παρατηρήσεων προέκυψε από την ένταξη 23 από τους συνολικά 44 πασσάλους της κατασκευής στο πρόγραμμα δειγματοληψίας του 2015. Το πρωταρχικό και ταυτόχρονα αποφασιστικό βήμα για την περαιτέρω μελέτη του Μονοπατιού 1 έγινε με τη ραδιοχρονολόγηση δύο επιλεγμένων πασσάλων (ANARG_IXb_S30_N, 2570-2469 cal BC και ANARG_IXb_S31_N, 2577-2479 cal BC), σύμφωνα με την οποία η κατασκευή και χρήση του τοποθε-

τούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και πιο συγκεκριμένα στα μέσα της 3ης χιλ. π.Χ. Με την εξαίρεση ενός ακόμα κατακόρυφου πασσάλου, ο οποίος πιθανώς ανήκει στην αποσπασματικά σωζόμενη κατασκευή στις νότιες παρυφές του οικισμού, που αναγνωρίστηκε με επιφύλαξη ως Μονοπάτι 4 (;) και χρονολογήθηκε στα 2862-2581 cal BC, το Μονοπάτι 1 συνιστά προς το παρόν τη μοναδική τεκμηριωμένη ένδειξη για την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας στην ανασκαμμένη περιοχή του οικισμού Ανάργυροι IXb κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Ως προς τα ειδικά χαρακτηριστικά της πασσαλόπηκτης αυτής κατασκευής, η μικροσκοπική εξέταση των δειγμάτων τεκμηρίωσε την αποκλειστική αξιοποίηση κορμών βαλανιδιάς ως πρώτης ύλης. Οι 16 πάσσαλοι προέρχονται από δένδρα ηλικίας άνω των 30 ετών, όπως πιστοποιήθηκε από τη μέτρηση των ετήσιων αυξητικών δακτυλίων τους. Το σωζόμενο μήκος των κατακόρυφων πασσάλων κυμαίνεται από 0,60 έως 1,51 μ., με συνηθέστερη διάμετρο ανάμεσα στα 9 και 12 εκ. Ενδιαφέρον ως προς τις κατασκευαστικές πρακτικές και ταυτόχρονα ενδεικτικό των ειδικών αναγκών τοποθέτησης και σταθεροποίησης των κατακόρυφων δομικών μερών του μονοπατιού είναι το γεγονός ότι όλοι οι πάσσαλοι που αφαιρέθηκαν από το φυσικό έδαφος ήταν επεξεργασμένοι στο κατώτερο μέρος τους (**εικ. 6**). Από το εργαλείο κοπής και επεξεργασίας και τη φορά κρούσης του πάνω στον ξύλινο κορμό προέκυψαν ορατά ίχνη, ο αριθμός και το μέγεθος των οποίων ποικίλει. Κατά συνέπεια, το κατώτερο μέρος 26 πασσάλων έχει γίνει σχετικά αιχμηρό (**εικ. 6β** και **6δ**), 13 έχουν αποκτήσει σφηνοειδή απόληξη (**εικ. 6γ**), δύο είναι αποστρογγυλεμένοι, ενώ τέσσερις πάσσαλοι δεν στάθηκε δυνατόν να ενταχθούν σε κάποια από τις προηγούμενες κατηγορίες.

Η αξιολόγηση όλων των παραπάνω διαθέσιμων ανασκαφικών δεδομένων για το Μονοπάτι 1 της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η σύγκριση τους με τα δομικά χαρακτηριστικά των αντίστοιχων μονοπατιών που αποκαλύφθηκαν στις παρυφές της νεολιθικής εγκατάστασης, καθώς και η εξέταση ανασκαφικών παραλλήλων από λιμναίες εγκαταστάσεις στην κεντρική Ευρώπη είναι δυνατόν να συμβάλλουν στην προσπάθεια ανασύνθεσης της μορφής της εν λόγω κατασκευής.

Η αξιοποίηση πασσάλων με διάμετρο που κυμαίνεται από 7-10 εκ. και 5-8 εκ. για την κατασκευή των νεολιθικών Μονοπατιών 2 και 3, αντίστοιχα, συνιστά μια σαφώς διαφορετική επιλογή πρώτης ύλης σε σχέση με τους μεγαλύτερους κορμούς βαλανιδιάς που χρησιμοποιήθηκαν για τη θεμελίωση του Μονοπατιού 1. Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται τόσο ως προς το σωζόμενο μήκος των πασσάλων όσο και ως προς το βάθος έμπηξής τους, με τα μετρικά δεδομένα από το Μονοπάτι 1 να είναι σαφώς μεγαλύτερα σε σχέση με αυτά των προγενέστερων κατασκευών. Επίσης, στην περίπτωση και των δύο νεολιθικών μονοπατιών οι πάσσαλοι σχηματίζουν δύο παράλληλα επιμήκη μέτωπα πυκνά τοποθετημένων κατακόρυφων στοιχείων χωρίς κάποια οργανωμένη διάταξη, σε αντίθεση με την ακριβή τοποθέτηση των πασσάλων σε αντικριστά ζεύγη και σε σχεδόν ίσες αποστάσεις, τόσο στον κατά μήκος όσο και στον κατά πλάτος άξονα του Μονοπατιού 1. Ωστόσο, η απουσία οριζόντιων ξύλων, που προφανώς διαμόρφωναν την επιφάνεια χρήσης των κατασκευών πρόσβασης των Αναργύρων IXb, δυσχεραίνει τη διατύπωση απόλυτα ασφαλών και ακριβέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά.

Στην περίπτωση ενός τόσο μοναδικού κατασκευαστικού συνόλου όπως το ξύλινο πασσαλόπηκτο Μονοπάτι 1, η αναζήτηση συγκρίσιμων, χρονολογικά και μορφολογικά, παραδειγμάτων στις όμορες περιοχές είναι σχετικά δύσκολη λόγω της σπανιότητας ανασκαφικών ερευνών σε λιμναίες προϊστορικές εγκαταστάσεις. Το πλησιέστερο γεωγραφικά παράλληλο προέρχεται από την περιοχή της Κορυτσάς και συγκεκριμένα από τον οικισμό του Sovjan στις παρυφές της αποξηραμένης λίμνης Maliq, όπου βόρεια του πασσαλόπηκτου αψιδωτού σπιτιού "Maison du Canal" της Μέσης Εποχής του Χαλκού αποκαλύφθηκε μία καλά διατηρημένη σειρά οριζόντιων κορμών, οι οποίοι εδράζονταν πάνω σε ξύλινο πλαίσιο και υποστηρίζονταν από κατακόρυφους πασσάλους (Lera και άλ. 2000, 639-642. Lera & Touchais 2004, 1109). Η κατασκευή χαρακτηρίζεται από τους ανασκαφείς ως μονοπάτι ή διάδρομος και σχετίζεται με τη διευκόλυνση της κίνησης στην περιφέρεια ή

α

β γ δ

Εικ. 6.
α. Ξύλινα δομικά στοιχεία από το Μονοπάτι 1 *(αρχείο ΕΦ.Α. Φλώρινας)*.
β-δ. Λεπτομέρειες επεξεργασμένων πασσάλων *(αρχείο ΕΦ.Α. Φλώρινας)*.

εντός της εγκατάστασης. Ακόμα πιο δύσκολα αξιοποιήσιμη είναι η εκτίμηση πως κάποιοι από τους σχετικά λίγους κατακόρυφους πασσάλους που εντοπίστηκαν στον σχετικά πρόσφατα ανασκαμμένο οικισμό της Ύστερης Εποχής Χαλκού Mrdaja στη νότια όχθη της Λίμνης Δοϊράνης, κοντά στη γραμμή των συνόρων Ελλάδας - Βόρειας Μακεδονίας, μπορεί να σχετίζονται με κάποια ξύλινη πασσαλόπηκτη γέφυρα (Rujak 2014, 30).

Στην Αμφίπολη ο Δημήτρης Λαζαρίδης αποκάλυψε τη δεκαετία του 1970 τμήμα της μοναδικής σωζόμε-

νης πασσαλόπηκτης ξύλινης γέφυρας στον ελλαδικό χώρο (Λαζαρίδης 1977, 42, πίν. 19α-β, 20α· 1978, 51-52, πίν. 40). Στην περιοχή της Πύλης Γ εντοπίστηκαν περίπου 1.250 ξύλινα δομικά στοιχεία, από τα οποία τα 220 αποκαλύφθηκαν σε μήκος 42,3 μ., από την οχύρωση προς την απέναντι όχθη του ποταμού Στρυμόνα. Από τους κατακόρυφους πασσάλους που βρέθηκαν σε διαφορετικά ανασκαφικά στρώματα, αυτοί των κατώτερων επιχώσεων ήταν κυκλικής ή ορθογώνιας διατομής, διαμέτρου έως 29 εκ. και σωζόμενου μήκους έως 1,6 μ., ενώ το τμήμα που ήταν βυθισμένο στο υγρό έδαφος ήταν επεξεργασμένο. Ήταν τοποθετημένοι σε περίπου 12 παράλληλες συστοιχίες των τριών ή τεσσάρων πασσάλων που υποστήριζαν τη γέφυρα πλάτους 4-6 μ., από την επιφάνεια χρήσης της οποίας σώθηκαν αποσπασματικά κάποια οριζόντια ξύλα που έφταναν σε μήκος τα 4,5 μ. Σύμφωνα με μία σειρά πρόσφατων ραδιοχρονολογήσεων, η αρχαιότερη φάση της πασσαλόπηκτης γέφυρας ενδεχομένως τοποθετείται στον 8ο αι. π.Χ., ενώ αυτή συνέχιζε να χρησιμοποιείται με συνεχόμενες ανακατασκευές έως τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, ακόμα και κατά την οθωμανική περίοδο (Maniatis και άλ. 2010, 50).

Η σχεδόν παντελής έλλειψη ανασκαφικών παραλλήλων συγκρίσιμων με το πασσαλόπηκτο Μονοπάτι 1 των Αναργύρων IXb από τις όμορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και της νότιας Βαλκανικής οδηγεί αναπόφευκτα στην αναζήτηση τεκμηριωμένων παραδειγμάτων στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης είναι αδύνατον να παρουσιαστούν όλα τα παραδείγματα, τα οποία ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης ενός εξειδικευμένου κλάδου έρευνας, ο οποίος σχετίζεται με πασσαλόπηκτες κατασκευές πρόσβασης, επικοινωνίας και διέλευσης των προϊστορικών λιμναίων εγκαταστάσεων (ενδεικτικά βλ. Hafner 2002. Bayerische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie 2011. Brunning & McDermott 2013. Eberschweiler & Heumüller 2016. Heumüller 2016). Η αναφορά στον οικισμό Siedlung Forschner, που αποκαλύφθηκε στο έλος Federsee της νοτιοδυτικής Γερμανίας, έχει σημασία τόσο λόγω της παρουσίας ενός σύνθετου συστήματος αλλεπάλληλων ξύλινων περιβόλων γύρω από την κεντρική οικιστική περιοχή, αλλά κυρίως λόγω του εντοπισμού μιας σαφώς δομημένης κατασκευής πρόσβασης στις νοτιοανατολικές παρυφές της εγκατάστασης. Παρά την υστερότερη, σε σχέση με το Μονοπάτι 1, χρονολόγηση αυτής της κατασκευής στα μέσα περίπου της 2ης χιλ. π.Χ., η διαμόρφωσή της από δύο παράλληλες σειρές κατακόρυφων πασσάλων σε απόσταση περίπου 2,5 μ. και με σωζόμενο μήκος 60 μ., οι οποίοι προφανώς έφεραν οριζόντια ξύλινα στοιχεία που δεν διατηρήθηκαν, συνιστούν συγκρίσιμα μορφολογικά χαρακτηριστικά με αυτά της κατασκευής των Αναργύρων IXb (Torke 2009, 232-240. Köninger 2016, 227, εικ. 319). Αντίστοιχη σύγκριση μπορεί να γίνει με ορισμένες από τις πολυάριθμες επιμήκεις διατάξεις κατακόρυφων ξύλινων στοιχείων που έχουν τεκμηριωθεί στα σχετικά ρηχά νερά του ισθμού μήκους περίπου 1,5 χλμ., ο οποίος χωρίζει τη βόρεια από τη νότια όχθη της λίμνης της Ζυρίχης στην περιοχή Hurden-Rapperswil. Ανάμεσα σε διάφορες διακριτές κατασκευές που χρονολογούνται από τα προϊστορικά μέχρι και τα νεότερα χρόνια, ενδιαφέρον παρουσιάζουν η κατασκευή 3, μία διπλή σειρά πασσάλων τοποθετημένων σε απόσταση 2,60-3,35 μ., καθώς και η κατασκευή 4 που εντοπίστηκε λίγα μόλις μέτρα δυτικότερα, με παρόμοια διάταξη κατακόρυφων στοιχείων πλάτους 2,10-2,40 μ.· και οι δύο χρονολογούνται στα μέσα της 2ης χιλ. π.Χ. (Eberschweiler 2004, 18-25. Scherer & Wiemann 2008, 12-17, εικ. 4). Μολονότι τα κατάλοιπα της ξύλινης κατασκευής που αποκαλύφθηκαν σε μήκος 45 μ. στην περιοχή Rennertshofen-Feldmühle στη Βαυαρία χρονολογούνται, σύμφωνα με δενδροχρονολόγηση, στην περίοδο Hallstatt (821-698 cal BC), το συγκεκριμένο παράδειγμα παρατίθεται λόγω της διάταξης των κατακόρυφων πασσάλων σε δύο παράλληλες σειρές, με την κανονικότητα που καταγράφεται στην ανασκαφική εικόνα του Μονοπατιού 1 (Schußmann 2012, 126-132). Τέλος, το ενδιαφέρον για την ακόμα οψιμότερη κατασκευή από το Bad Buchau-Wuhrstraße στο έλος Federesee της ύστερης περιόδου Hallstatt (626-625 cal BC) έγκειται στην ομοιομορφία της επεξεργασίας των κατακόρυφων δομικών στοιχείων, όπως αυτή καταγράφεται στα σχεδόν πανομοιότυπα ίχνη κρούσης του εργαλείου, η οποία οδήγησε στην ενδιαφέρουσα άποψη πως πρόκειται για την

αποτύπωση μιας ιδιότυπης υπογραφής του τεχνίτη κατά τη διαδικασία κατασκευής του συγκεκριμένου μονοπατιού (Heumüller & Million 2013, 132).

Συζήτηση

Σε ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης του Μονοπατιού 1 των μέσων της 3ης χιλ. π.Χ., της ανασύνθεσης δηλαδή της μορφής του, η αποκλειστική αξιοποίηση κορμών βαλανιδιάς, μεγαλύτερων στο μέγεθος και στην ηλικία σε σχέση με τα υπόλοιπα ξύλινα δομικά στοιχεία που εντοπίστηκαν στου Αναργύρους IXb, και η προσεκτική -σχεδόν ομοιόμορφη- επεξεργασία του κατώτερου τμήματός τους προκειμένου να εισχωρήσουν και να σταθεροποιηθούν στο ελώδες έδαφος, συνιστούν επαρκώς τεκμηριωμένες επιλογές των προϊστορικών κατασκευαστών. Η αποσύνθεση του ανώτερου τμήματος των κατακόρυφων πασσάλων θεμελίωσης, το οποίο ενδεχομένως θα έφερε ίχνη επεξεργασίας για την υποδοχή οριζόντιων κατασκευαστικών στοιχείων, αλλά κυρίως ο μη εντοπισμός οριζόντιων ξύλων τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν τα δομικά μέρη της επιφάνειας χρήσης, δεν ευνοούν την λεπτομερή αναπαράσταση της μορφής του Μονοπατιού 1. Κατά συνέπεια, μόνο η κανονικότητα στην τοποθέτηση των κατακόρυφων πασσάλων σε δύο παράλληλες σειρές, σε συνδυασμό με την αντιπαραβολή της ανασκαφικής εικόνας με τα ευρωπαϊκά παράλληλα που ενδεικτικά παρατέθηκαν εδώ, είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην υπόθεση πως η συγκεκριμένη κατασκευή πρόσβασης θα μπορούσε να έχει τη μορφή μιας γέφυρας με σταθερή θεμελίωση και αντίστοιχη ξύλινη επιφάνεια χρήσης.

Προκειμένου να γίνει κατά το δυνατόν πιο συγκεκριμένη η παραπάνω πρόταση, μπορεί κανείς να ανατρέξει στην εργασία-ορόσημο του Hajo Hayen (1957), στην οποία ο ερευνητής προχώρησε σε ολιστική προσέγγιση των ξύλινων πασσαλόπηκτων κατασκευών πρόσβασης, βασίζοντας τις παρατηρήσεις του στο σημαντικό αριθμό αρχιτεκτονικών συνόλων που ερευνήθηκαν, κυρίως μεταπολεμικά, στις ελώδεις περιοχές της βόρειας-βορειοδυτικής Γερμανίας. Με βάση την τυπολογική κατηγοριοποίηση του Hayen –η οποία ακόμα και σήμερα αξιοποιείται συχνά για την περιγραφή αντίστοιχων ευρημάτων και στηρίζεται στην εξέταση των διαφορετικών κατηγοριών ξύλου ως δομικών υλικών, των διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών κατασκευής- το Μονοπάτι 1 των Αναργύρων IXb θα μπορούσε να ενταχθεί στην ευρύτερη ομάδα των γεφυρών (ό.π. 172-180). Ωστόσο, είναι προφανές πως τα διαθέσιμα δεδομένα, καθώς και το μέχρι τώρα επίπεδο μελέτης και ανασύνθεσης της ανασκαφικής εικόνας της εγκατάστασης σε οριζόντιο αλλά και σε στρωματογραφικό επίπεδο δεν επιτρέπουν λεπτομερείς παρατηρήσεις όσον αφορά στην πιθανή διάταξη τον οριζόντιων δομικών στοιχείων της επιφάνειας χρήσης ή στον βαθμό υπερύψωσης της κατασκευής πάνω από το ελώδες έδαφος ή το νερό.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η συζήτηση για τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του Μονοπατιού 1 δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη, με βάση το μέχρι τώρα επίπεδο επεξεργασίας και μελέτης των ανασκαφικών συγκειμένων της κατασκευής από τους Αναργύρους IXb. Ως εκ τούτου, θα ήταν ενδεχομένως περισσότερο χρήσιμο να συζητηθούν κάποιες ερμηνευτικές προτάσεις σχετικά με τις πιθανές χρήσεις και λειτουργίες της κατασκευής, λαμβάνοντας υπόψη τα διαθέσιμα δεδομένα από την έρευνα των τελευταίων ετών στις γειτονικές προϊστορικές εγκαταστάσεις.

Η προσέγγιση αυτή δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει διαφορετικά από την προφανέστερη ερμηνεία του Μονοπατιού 1 ως μιας κατασκευής πρόσβασης, που ένωνε την περιοχή του οικιστικού χώρου των Αναργύρων IXb με το απέναντι χαμηλό φυσικό έξαρμα στα νοτιοανατολικά. Σε αυτήν την περιοχή με τη συμβατική ονομασία Ανάργυροι XI, η πραγματοποίηση μιας από τις πλέον εκτεταμένες σωστικές ανασκαφικές έρευνες στο Ορυχείο Πεδίου Αμυνταίου της Δ.Ε.Η. αποκάλυψε τα λείψανα διαχρονικής ανθρώπινης δραστηριότητας από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι και τους υστεροβυζαντινούς χρόνους (Χρυσοστόμου & Γιαγκούλης 2018, 216-221). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα συζήτηση παρουσιάζουν τα ποικίλα αρχιτεκτονι-

κά κατάλοιπα της εγκατάστασης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως οι τρεις ελλειψοειδείς τάφροι που προφανώς περιέβαλλαν τον οικισμό σε αντίστοιχες διαδοχικές οικιστικές φάσεις, καθώς επίσης τα επιμήκη λαξεύματα, οι πασσαλότρυπες και οι λάκκοι διαφόρων μεγεθών και πιθανών χρήσεων. Όλα αυτά τα στοιχεία χωροοργάνωσης εντοπίστηκαν κυρίως στη βόρεια περιοχή του ανασκαμμένου χώρου, όπου πιθανότατα βρισκόταν το νοτιοανατολικό σημείο θεμελίωσης του Μονοπατιού 1 στις παρυφές του φυσικού εξάρματος. Εφόσον η συγκεκριμένη χωρική διάταξη επιβεβαιωθεί και συσχετιστεί με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού των Αναργύρων XI, είναι δυνατόν να προκύψει μια αρκετά ενδιαφέρουσα εικόνα της οργάνωσης και χρήσης του χώρου στις παρυφές του έλους της λίμνης Χειμαδίτιδας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι προς το παρόν δεν υπάρχουν τεκμηριωμένες ενδείξεις σχετικά με τη μορφή και την έκταση της ανθρώπινης δραστηριότητας στον κυρίως ανασκαμμένο χώρο των Αναργύρων IXb κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, γεγονός που καθιστά αινιγματική την παρουσία του Μονοπατιού 1 στις νοτιοανατολικές παρυφές της προϊστορικής εγκατάστασης.

Οι δυσκολίες στην ερμηνεία μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για τη διατύπωση μιας διαφορετικής προσέγγισης, σύμφωνα με την οποία το Μονοπάτι 1 αποτελούσε τμήμα ενός σύνθετου δικτύου ξύλινων μονοπατιών στο ευρύτερο περιβάλλον της λίμνης Χειμαδίτιδας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των εγκαταστάσεων αυτής της περιόδου γύρω από τις λίμνες και τα έλη του λεκανοπεδίου του Αμυνταίου (Chrysostomou και άλ. 2015, 26) καθιστά αρκετά πιθανή την ύπαρξη ενός τέτοιου δικτύου, παρόμοιου με αυτά που έχουν τεκμηριωθεί σε υδροτόπους της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Η υπόθεση ότι το Μονοπάτι 1, ως δομικό κομμάτι του δικτύου αυτού, μπορεί απλώς να διερχόταν πάνω ή μέσα από το ήδη διαμορφωμένο κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού χαμηλό έξαρμα των Αναργύρων IXb προκειμένου να διευκολύνει τη μετάβαση προς κάποια άλλη περιοχή της λίμνης Χειμαδίτιδας, θα μπορούσε να αποτελέσει εναλλακτική ερμηνεία για την πιθανή απουσία λειψάνων αυτής της περιόδου στον ανασκαμμένο χώρο.

Μολονότι χειροπιαστές ενδείξεις ή συγκεκριμένα ευρήματα δεν έχουν εντοπιστεί, η πρόταση για ενδεχόμενη χρήση του Μονοπατιού 1 για την κίνηση οχημάτων (τροχήλατων ή μη) ελκόμενων από ζώα είναι απαραίτητο αναφερθεί. Από τη στιγμή, μάλιστα, που σε αρκετές ευρωπαϊκές λιμναίες εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί καλά διατηρημένες ξύλινες άμαξες, ζυγοί και τροχοί, με τα πρωιμότερα παραδείγματα να χρονολογούνται ήδη στην 4η χιλ. π.Χ. (βλ. ενδεικτικά Köninger και άλ. 2002. Pétrequin και άλ. 2006. Cufar και άλ. 2013). Εφόσον δεχτεί κανείς ως υπόθεση εργασίας ότι τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του Μονοπατιού 1 παραπέμπουν σε γέφυρα με σχετικά βατή ξύλινη επιφάνεια χρήσης, τότε η αξιοποίησή της για την κίνηση ανθρώπων και τη μεταφορά προϊόντων με τη χρήση τροχήλατων ή μη οχημάτων δεν θα πρέπει να αποκλειστεί.

Αν οι παραπάνω υποθέσεις προκρίνουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο την ερμηνεία του υπό μελέτη μονοπατιού ως μέσου επικοινωνίας στις παρυφές της λίμνης Χειμαδίτιδας, θα ήταν εξίσου χρήσιμο να εξεταστεί το ενδεχόμενο μια τέτοια κατασκευή να χρησιμοποιήθηκε-ως μέσο ελέγχου της κίνησης ανθρώπων και, πιθανώς, ζώων από ή προς την περιοχή των Αναργύρων IXb. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες παρόμοια μονοπάτια ή γέφυρες, σε συνδυασμό με ξύλινους περιβόλους, θεωρούνται κρίσιμα οργανικά μέρη σύνθετων έργων προστασίας εγκαταστάσεων ήδη από τη Νεολιθική (βλ. ενδεικτικά Pétrequin & Bailly 2004, 40. Viellet 2009, 285). Ενδεχομένως το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του ξύλινου μονοπατιού από τον οικισμό της Μέσης Εποχής του Χαλκού Siedlung Forschner, σε συγκεκριμένο σημείο της πορείας του οποίου εντοπίστηκε κατασκευή που οι ανασκαφείς χαρακτηρίζουν ως «πύργο», ενώ μερικά μέτρα πιο πέρα ένα κενό ανάμεσα στους κατακόρυφους πασσάλους ερμηνεύτηκε ως σημείο ελέγχου με αποσπώμενες, κατά περίπτωση, ξύλινες σανίδες (Köninger 2016, 227, εικ. 319).

Ως μια κατασκευή μεγάλης κλίμακας -σε σχέση με οικιστικές ή άλλες δομικές ενότητες της εγκατάστα-

σης- το Μονοπάτι 1 ενδεχομένως αποτέλεσε το έργο ενδοκοινοτικής συλλογικής δράσης, με ειδικές απαιτήσεις λήψης αποφάσεων και συντονισμού των επιμέρους εργασιών. Σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα προσέγγιση των ξύλινων μονοπατιών της Εποχής του Χαλκού που εντοπίστηκαν στην περιοχή East Anglian Fenland της Μ. Βρετανίας, η ακριβής χωροθέτηση, η επιλογή της μορφής, η εμπλοκή μελών της κοινότητας με εξοικείωση στην επιλογή, προμήθεια και αξιοποίηση των πρώτων υλών θεωρήθηκαν ότι συνιστούν παραμέτρους ενός προσεκτικά σχεδιασμένου κατασκευαστικού προγράμματος (Malim 2015, 147-148). Δεν αποκλείεται, επομένως, οι αντίστοιχες διαδικασίες της δημιουργίας και της μετέπειτα διαχείρισης του Μονοπατιού 1 να αποτελούσαν παράγοντες διαμόρφωσης δυναμικών σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας που χρησιμοποιούσαν την εν λόγω κατασκευή. Εφόσον, μάλιστα, ισχύει η υπόθεση εργασίας αναφορικά με την ένταξη του μονοπατιού σε ένα δίκτυο κατασκευών επικοινωνίας μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον γύρω από τη λίμνη Χειμαδίτιδα, θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί η πιθανότητα εμπλοκής στην κατασκευή, καθώς και στη διαχείριση του Μονοπατιού 1 περισσότερων από μιας κοινοτήτων που κατοικούσαν και δραστηριοποιούνταν στην περιοχή στα μέσα της 3ης χιλ. π.Χ.

Επίμετρο

Το γεγονός ότι, περίπου 2.500 χρόνια μετά τη γλαφυρή προδότεια περιγραφή μιας λιμναίας εγκατάστασης στη μακρινή χώρα των Παιόνων (*Ιστορίαι* Ε, 16.2), η αρχαιολογική συζήτηση ξεκινά από την *«…ἔσοδον ἐκ τῆς ἠπείρου στεινὴν μιῇ γεφύρῃ…»*, ενδεχομένως να μη δικαιώνει απόλυτα την προσμονή όσων ευελπιστούσαν πως η ανασκαφική διερεύνηση μιας λιμναίας εγκατάστασης θα έδινε αφορμές για την επαλήθευση ή μη της εικόνας για τη μορφή και τη θέση ενός οικισμού που περιέγραψε -αλλά ενδεχομένως ποτέ δεν είδε- ο πρωτοπόρος ιστορικός. Ωστόσο, η δενδροχρονολόγηση των καλά διατηρημένων ξύλινων πασσάλων του Μονοπατιού 1 και η προοπτική μιας ακόμα πιο ακριβούς τοποθέτησης της κατασκευής εντός της 3η χιλ. π.Χ., σε συνδυασμό με δεδομένα που θα προκύψουν από τη λεπτομερή μελέτη της στρωματογραφικής ακολουθίας στη νοτιοανατολική περιφέρεια του οικισμού των Αναργύρων IXb, καθώς επίσης και από τη μελέτη της κεραμικής και των τεχνουργημάτων, συνιστούν τα βασικά μεθοδολογικά εργαλεία για την περαιτέρω μελέτη της εν λόγω κατασκευής. Ζητούμενο παραμένει η ανάπτυξη μιας συνολικής προσέγγισης, η οποία, ακολουθώντας την πιθανή πορεία του Μονοπατιού 1 από τις υδαρείς παρυφές της προϊστορικής εγκατάστασης προς τη στέρεα όχθη της Λίμνης Χειμαδίτιδας, θα επιχειρήσει να εντοπίσει άγνωστες όψεις τις διακοινοτικής οργάνωσης κατά την Πρώιμη Εποχή Χαλκού σε έναν μέχρι πρότινος ανεξερεύνητο αρχαιολογικά, πλην όμως εξαιρετικά ενδιαφέροντα και ιδιαίτερο περιβαλλοντικά χώρο ανάπτυξης της ανθρώπινης δραστηριότητας στο Λεκανοπέδιο Αμυνταίου.

Ευχαριστίες

Για την Κατερίνα Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, με απέραντη ευγνωμοσύνη για την ανεκτίμητη διδασκαλία της μεθοδικότητας και της συνέπειας στην έρευνα και τη ζωή.

Τομέας Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.
tgiagkou@hist.auth.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιαγκούλης, Τ. υπό δημοσίευση. Ξύλινες πασσαλόπηκτες κατασκευές από το νεολιθικό λιμναίο οικισμό Ανάργυροι IXb της περιοχής Αμυνταίου Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 31 (2018).

Λαζαρίδης, Δ. 1977. Ανασκαφαί και έρευναι εις Αμφίπολιν, *ΠΑΕ* 132 (Α), 38-45.

Λαζαρίδης, Δ. 1978. Ανασκαφαί και έρευναι εις Αμφίπολιν, *ΠΑΕ* 132, 50-58.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2002. Από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την ύστερη αρχαιότητα, στο *Η Φλώρινα και η περιοχή της,* Φλώρινα, 40-59.

Μανιάτης, Γ. 2014. Χρονολόγηση με άνθρακα-14 των μεγάλων πολιτισμικών αλλαγών στην προϊστορική Μακεδονία: πρόσφατες εξελίξεις, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 205-222.

Τρανταλίδου, Κ. 1989. Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες της Φλώρινας και του Αμυνταίου (Δυτική Μακεδονία), στο *Αρχαία Μακεδονία* V, Θεσσαλονίκη, 1593-1622.

Χρυσοστόμου, Π. & Γιαγκούλης, Τ. 2018. Εντός και εκτός ορίων: όψεις της χωροοργάνωσης στους προϊστορικούς οικισμούς Ανάργυροι IXa και Ανάργυροι XI στο Λεκανοπέδιο Αμυνταίου, *AEAM* 3, 207-228.

Andreou και άλ. 2001: Andreou, S., Fotiadis, M. & Kotsakis, K., The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, στο T. Cullen (επιμ.), *Aegean Prehistory: A Review*, Boston, 259-597.

Bayerische Gesellschaft für Unterwasserarchäologie (επιμ.). 2011. *Archäologie der Brücken*, Regensburg.

Brunning, P. & McDermott, C. 2012. Trackways and Roads Across the Wetlands, στο F. Menotti & A. O' Sullivan (επιμ.), *The Oxford Handbook of Wetland Archaeology*, Oxford, 359-384.

Chrysostomou, P. & Giagkoulis, T. 2016. Land und Seeufersiedlungen der „Kultur der Vier Seen", Griechenland. Neue archäologische Einblicke in den prähistorischen Siedlungen im Amindeon-Becken, *Plattform* 23-24, 4-9.

Chrysostomou και άλ. 2015: Chrysostomou, P., Giagkoulis T. & Mäder, A. The "Culture of Four Lakes": Prehistoric Lakeside Settlements (6th-2nd mil. BC) in the Amindeon Basin, Western Macedonia, Greece, *Archäologie der Schweiz* 38(3), 24-32.

Cufar και άλ. 2013: Cufar, K., Velušcek, A. & Kromer, B., Two Decades of Dendrochronology in the Pile Dwellings of the Ljubljankso Barje, Slovenia, στο N. Bleicher, H. Schlichtherle, P. Gassmann & N. Martinelli (επιμ.), *Dendro: Chronologie, Typologie, Ökologie. Festschrift André Billamboz zum 65. Geburtstag*, Freiburg im Breisgau, 35-40.

Eberschweiler, B. 2004. Ur- und frühgeschichtliche Verkehrswege über den Zürichsee: erste Ergebnisse aus den taucharchäologischen Untersuchungen beim Seedamm, *Mitteilungen des historischen Vereins des Kantons Schwyz* 96, 11-32.

Eberschweiler, B. & Heumüller, M. 2016. Durchs Moor und übers Wasser. Wege und Brücken, στο Archäologisches Landemuseum Baden-Württemberg und Landesamt für Denkmalpflege im Regierungspräsidium Stuttgart (επιμ.), *4000 Jahre Pfahlbauten*, Ostfildern, 394-397.

Giagkoulis, T. 2019. *The Pile-Field and the Wooden Structures of the Neolithic Lakeside Settlement Anarghiri IXb Western Macedonia, Greece,* Vol. I-III, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Faculty of Humanities, University of Bern. https://baselbern.swissbib.ch/Record/575617896?expandlib=FREE#holding-institution-IDSBB-FREE [τελευταία επίσκεψη στις 26/11/2019].

Giagkoulis, T. 2020. On the Edge: The Pile-field of the Neolithic Lakeside Settlement Anarghiri IXb (Amindeon, Western Macedonia, Greece) and the Non-Residential Wooden Structures on the Periphery of the Habitation, στο A. Hafner, E. Dolbunova, A. Mazurkevich, E. Pranckenaite & M. Hinz (επιμ.), *Settling Waterscapes in Europe: The Archaeology of Neolithic and Bronze Age Pile-Dwellings (Open Series in Prehistoric Archaeology* 1), Bern and Heidelberg, 137-155.

Hafner, A. 2002. Prähistorische Weganlagen der Westschweiz – Beispiele vom Bieler und Neuenburger See, στο Köninger και άλ., 139-142.

Hayen, H. 1957. Zur Bautechnik und Typologie der vorgeschichtlichen, frühgeschichtlichen und mittelalterlichen hölzernen Moorwege und Moorstraßen, *Oldenburger Jahrbuch* 56(2), 83-170.

Heumüller, M. 2016. Die vorgeschichtlichen Wege des Federseemoores, στο Landesamt für Denkmalpflege im Regierungspräsidium Stuttgart (επιμ.), *Siedlungsarchäologie im Alpenvorland* XIII. *Die früh- und mittelbronzezeitliche „Siedlung Forschner" im Federseemoor. Naturwissenschaftliche Untersuchungen. Bohlenwege, Einbäume und weitere botanische Beiträge*, Darmstadt, 361-473.

Heumüller M. & Million, S. 2013. Ein Bohlenweg der Hallstattzeit und weitere vorgeschichtliche Wege zur Insel Buchau (Bad Buchau, Kr. Biberach), στο N. Bleicher, H. Schlichtherle, P. Gassmann & N. Martinelli (επιμ.), *Dendro: Chronologie, Typologie, Ökologie. Festschrift André Billamboz zum 65. Geburtstag*, Freiburg im Breisgau, 125-138.

Köninger, J. 2016. Verkehrsgünstig und befestigt. Bronzezeitliche Pfahlbauten rund um die Alpen, στο Archäologisches Landemuseum Baden-Württemberg und Landesamt für Denkmalpflege im Regierungspräsidium Stuttgart (επιμ.), *4000 Jahre Pfahlbauten*, Ostfildern, 216-227.

Köninger και άλ. 2002: Köninger, J., Mainberger, M., Schlichtherle, H. & Vosteen, M. (επιμ.), *Schlitten, Schleife, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen* (*Hemmenhofener Skripte* 3), Freiburg im Breisgau.

Kokkinidou, D. & Trantalidou, K. 1991. Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, *BSA* 86, 93-106.

Lera και άλ. 2000: Lera, P., Prendi, F. & Touchais, G., Sovjan (Albanie), *BCH* 124 (2), 631-642.

Lera, P. & Touchais, G. 2004. Sovjan (Albanie), *BCH* 128-129 (2.1), 1096-1147.

Malim, T. 2015. Roads, Routes and Ceremonies: The Fenland Superhighway, στο A. Vianello (επιμ.), *Rivers in Prehistory*, Oxford, 137-150.

Maniatis και άλ. 2010: Maniatis, Y., Malamidou, D., Koukouli-Chryssanthaki, H. & Facorellis, Y., Radiocarbon Dating of the Amphipolis Bridge in Northern Greece, Maintained and Functioned for 2500 years, *Radiocarbon* 52(1), 41-63.

Pétrequin, P. & Bailly, M. 2004. Lake-dwelling Research in France: From Climate to Demography, στο F. Menotti (επιμ.), *Living on the Lake in Prehistoric Europe: 150 Years of Lake-dwelling Research*, London & New York, 36-49.

Pétrequin και άλ. 2006: Pétrequin, P., Arbogast, R.-M & Pétrequin, A.-M. (επιμ.), *Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère*, Paris.

Rujak, Z. 2014. Preliminarni rezultati od arheoloshkite istrazuvania na palafitnata nashelba vo Dojranskoto Ezero na lokalitetot Mrdaja od preodnitot period pomegu bronzenoto I zeleznoto vreme, στο Zavod za zashtita na spomenicite na kulturata i muzej – Strumica (επιμ.), *Zbornik na trudovi vo spomen na Emilija Petkovska*, Strumica, 27-39.

Scherer, Th. & Wiemann, Ph. 2008. Freienbach SZ-Hurden Rosshorn: Ur- und frühgeschichtliche Wege und Brücken über den Zürichsee, *Jahrbuch Archäologie Schweiz* 91, 7-38.

Schußmann, M. 2012. Die hallstattzeitliche Sumpfbrücke bei Rennertshofen-Feldmühle im Wellheimer Tal, *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 52, 125-136.

Torke, W. 2009. Die Siedlung Forschner im siedlungsarchäologischen Kontext des nördlichen Alpenvorlandes, στο A. Billamboz, J. Köninger, H. Schlichtherle & W. Torke (επιμ.), *Siedlungsarchäologie im Alpenvorland* XI. *Die früh- und mittelbronzezeitliche „Siedlung Forschner" im Federseemoor. Befunde und Dendrochronologie,* Stuttgart, 71-360.

Viellet, A. 2009. Apport des études dendrochronologiques à la connaissance des sites lacustres néolithiques de Chalain et Clairvaux (Jura). Clairvaux II-IIbis, Chalain 19 et Chalain 2, *GalliaPrHist* 51, 273-318.

AN EARLY BRONZE AGE WOODEN TRACKWAY FROM THE LAKESIDE SETTLEMENT ANARGHIRI IXb IN THE AMINDEON BASIN, FLORINA

Tryfon Giagkoulis

Anarghiri IXb is one of the most prominent settlements in the Amindeon Lignite Mining Zone, which was investigated during the large-scale rescue excavations undertaken between 2012 and 2016 by the Florina Ephorate of Antiquities. The discovery of numerous wooden elements, mainly at the periphery of the prehistoric habitation, and the study of their physical attributes and spatial distribution led to the identification of several well-preserved wooden structures, access ways and enclosures, of Late Neolithic and early Final Neolithic date (mid-6th-late 5th mil. BC).

Another wooden structure, Trackway 1, is the most easily recognizable feature at the eastern edge of the excavated zone, due to the distinguishable layout of the vertical posts of its foundation and their exceptional preservation. According to the ^{14}C analysis with AMS of two posts, the structure is dated to the mid-third millennium BC, thus providing secure evidence for human activities in the settlement's area during the Early Bronze Age. The study of the physical and technical attributes of the 44 oaken posts of the trackway enabled some tentative conclusions regarding its construction and form. In addition, the examination of comparable structures documented in several European prehistoric wetlands provided the opportunity for a general interpretative discussion about the use(s) of Trackway 1 as a means of communication and transportation within the Lake Chimaditis wetland, as well as its possible role(s) in the development of various socioeconomic interactions among the local Early Bronze Age communities.

ΠΗΛΙΝΑ ΠΗΝΙΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΙΙΙΓ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΔΥΜΑΙΩΝ

Μιχάλης Γκαζής

Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων αποτελεί τον πλέον εμβληματικό αρχαιολογικό χώρο της Δυτικής Αχαΐας με τεκμηριωμένη ιστορική συνέχεια για πάνω από 5.500 χρόνια. Η ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως στοιχεία ανθρώπινης παρουσίας που χρονολογούνται από τα τέλη της 4ης χιλιετίας π.Χ. έως τη Β΄ Ενετοκρατία, σποραδικά δε μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Γκαζής 2010).

Χτισμένη κοντά στο ακρωτήριο του Αράξου, η ακρόπολη βρίσκεται ανάμεσα σε δύο λιμνοθάλασσες, του Πάππα και του Πρόκοπου. Τα γεωλογικά δεδομένα υποδηλώνουν ότι, κατά την Εποχή του Χαλκού τουλάχιστον, η αλουβιακή πεδιάδα στα βόρεια της ακρόπολης προς τη λιμνοθάλασσα Πάππας ήταν καλυμμένη από θάλασσα, δημιουργώντας μια σειρά προστατευμένους κολπίσκους (Bouzos & Kontopoulos 1998, 247-258. Avramidis 2012. Donadio & Stamatopoulos 2014, 283-296)[1]. Έτσι, η περιοχή αποτελούσε ιδανικό αραξοβόλι για τους ναυτικούς της εποχής, καθιστώντας το Τείχος Δυμαίων σημείο ελέγχου της επικοινωνίας με τη Δύση, στο ανατολικό άκρο της ασφαλέστερης και συντομότερης διαδρομής που ένωνε τις ακτές της Αδριατικής με τη βορειοδυτική Πελοπόννησο (Gazis 2017).

Επιτομή της αμυντικής λειτουργίας του Τείχους Δυμαίων αποτελεί η ισχυρή κυκλώπεια οχύρωση, που κατασκευάστηκε στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. και παρέμεινε σε χρήση επί σειρά αιώνων. Ωστόσο, ενώ είναι προφανές ότι η κατασκευή της οχύρωσης απαιτούσε σημαντική επένδυση φυσικών πόρων και ανθρώπινης εργασίας, δεν έχουμε ενδείξεις ότι η εξουσία που ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει μια τέτοια επένδυση είχε την έδρα της εδώ (Γκαζής 2010, 243-244).

Μια ακόμα παράμετρος, που σχετίζεται με την κατασκευή της οχύρωσης, έχει σχέση με τη θέση της Δυτικής Αχαΐας στο εκτεταμένο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών μεταξύ του αιγαιακού χώρου και της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου, ιδίως κατά τη μετανακτορική εποχή, από τις αρχές του 12ου αι. π.Χ. και μετά. Η παρουσία μεταλλικών αντικειμένων, των ονομαζόμενων "Urnfield Bronzes", αγγείων γκρίζας τροχήλατης κεραμικής, γνωστής και ως ψευδομινύειας (Gazis 2017, πίν. CLXXXVIII, a-c. Για παράλληλα από το Διμήνι βλ. Αδρύμη-Σισμάνη 2006, 106, εικ. 7), και σημαντικής ποσότητας χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (Handmade Burnished Ware, στο εξής ΧΣΚ) δείχνει ισχυρή σύνδεση με την Ιταλία (Gazis 2017, πίν. CLXXXVII. Για παράλληλα από την Τίρυνθα βλ. Kilian 2007). Οι σχέσεις της Αχαΐας με την ιταλική χερσόνησο από τον 13ο αι. π.Χ. είναι πλέον καλά τεκμηριωμένες με βάση τα δεδομένα και από τις δύο πλευρές του Ιονίου[2]. Εντούτοις, όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχουν ακόμα αρκετές πτυχές τους που είτε παραμένουν

1 Βλ. Hänsler και άλ. 2014, 60-77 σχετικά με τις διαδικασίες δημιουργίας των λιμνοθαλασσών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου.

2 Η βιβλιογραφία είναι εκτενής. Βλ. Moschos 2009. Gazis 2017.

λιγότερο σαφείς, είτε μας γεννούν ερωτήματα προς διερεύνηση.

Πήλινα πηνία

Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει μια κατηγορία αντικειμένων που όσο και αν δείχνουν αδιάφορα στην όψη[3], μπορούν, ωστόσο, να μας δώσουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις ιστορίες των ανθρώπων που τα χρησιμοποιούσαν. Πρόκειται για ένα σύνολο από κυλινδρικά επιμήκη αντικείμενα με αποστρογγυλεμένα άκρα, κατασκευασμένα από άψητο πηλό, τα οποία αναφέρονται ως «πηνία». Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία συνήθως αναφέρονται ως "clay spools", καθώς επίσης και ως "cylindrical clay loomweights", "reels", "bobbins", "spoolweights" κ.ά. Δεν πρόκειται για σπάνια ευρήματα, παρόμοια είναι γνωστά από πολλές θέσεις του αιγαιακού χώρου και της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου κατά την ύστερη μυκηναϊκή περίοδο. Ο Rahmstorf (2011, 390) κάνει λόγο για συνολικά 57 θέσεις στη Μεσόγειο κατά τον 12ο – 11ο αι. π.Χ.[4]. Το σχήμα είναι γνωστό ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική και την πρώιμη Χαλκοκρατία σε θέσεις της βόρειας Ελλάδας (χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι οι Σιταγροί: Elster 2003, 238-240· τα Σέρβια: Carington-Smith 2000, 227-232· η Νέα Νικομήδεια: Pyke 1994, 124-126· η Δήμητρα: Γραμμένος 1997, πίν. 34.17· ο Καστανάς: Hochstetter 1987, πίν. 20.8, 22.1-6. 36.16, 17) και της Θεσσαλίας (π.χ. Οτζάκι: Milojcic και άλ. 1971, τ. ΙΙ, πίν. D13-15· Αχίλλειο: Gimbutas και άλ. 1989, 252-253, εικ. 8.6· Διμήνι και Σέσκλο: Τσούντας 1908, 346, εικ. 278-279). Ωστόσο, τα πρώιμα αυτά πηνία είναι μικρότερων διαστάσεων και συνήθως είναι διάτρητα κατά τον διαμήκη άξονα. Από το Τείχος Δυμαίων έχουμε δύο παραδείγματα λίθινων κυλινδρικών πηνίων της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, ίδιου σχήματος, με βασική ουσιαστική διαφορά το μέγεθος (Γκαζής 2018, 36, εικ. 7).

Αφορμή για την ενασχόληση με αυτή την κατηγορία ευρημάτων αποτέλεσε η συχνή εύρεσή τους σε συνάφεια με ΧΣΚ, φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί και αλλού (Rahmstorf 2011). Μια πιθανή συσχέτιση των δύο κατηγοριών αντικειμένων είχε διατυπωθεί αρχικά από τον Rahmstorf στη μελέτη του για τα πηνία από την Τίρυνθα (Rahmstorf 2003, 406), έχοντας μάλιστα θεωρηθεί ως ένδειξη της ύπαρξης ενός «πακέτου» αντικειμένων, άγνωστων μέχρι τότε, που κάνει την εμφάνισή του στον αιγαιακό χώρο στα τέλη του 13ου και πιο έντονα κατά τον 12ο αι. π.Χ. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μια τέτοια σύνδεση δεν μπορεί να υποστηριχθεί στην περίπτωση του Τείχους Δυμαίων, τουλάχιστον όχι χωρίς την ολοκλήρωση της μελέτης όλου του υλικού.

Τα πηνία από το Τείχος Δυμαίων που δημοσιεύονται εδώ προέρχονται από την ανασκαφική έρευνα των ετών 2002-2008. Η ανασκαφή έγινε στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του χώρου (Κολώνας 2008), σε κάνναβο που αναπτύχθηκε στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης (**εικ. 1**). Πρόκειται συνολικά για 54 πηνία (34 ακέραια και 20 αποσπασματικά σωζόμενα) από οκτώ διαφορετικές τομές (ΓΓ, ΔΔ, ΕΕ, ΕΖ, ΕΗ, ΖΕ, ΖΖ, ΖΗ).

Θα εστιάσουμε στα 28 που βρέθηκαν στην τομή ΕΖ (**εικ. 2**), καθώς στην τομή αυτή ήλθε στο φως σημαντική ποσότητα ΧΣΚ, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Άλλα 12 πηνία (7 ακέραια και 5 αποσπασματικά) εντοπίστηκαν μέσα στα κιβώτια με την κεραμική από τις ανασκαφές του Ευθυμίου Μαστροκώστα, της δεκαετίας του 1960 (ενδεικτικά βλ. Μαστροκώστας 1965, πίν. 180α). Μορφολογικά και τεχνολογικά εί-

3 Η Alram-Stern τα χαρακτηρίζει "extremely unattractive" (Alram-Stern 2003, 19).

4 Βλ. Carington-Smith 1975, 454· 1983, 291. Τζαχίλη 1997. Mårtensson και άλ. 2009. Οι πλησιέστερες δημοσιεύσεις αφορούν το Λευκαντί (Evely 2006) και την Τίρυνθα (Rahmstorf 2003· 2008. Rahmstorf και άλ. 2015). Για πηνία από την Κύπρο βλ. Karageorghis & Demas 1988. Rahmstorf 2008, 67· και την Ιταλία βλ. Gleba 2008. Rahmstorf και άλ. 2015· για τη Συρο-Παλαιστίνη βλ. Rahmstorf 2008, 68. Fischer & Bürge 2013, 151-152, εικ. 13.

Εικ. 1. Τείχος Δυμαίων. Κάνναβος ανασκαφής. Τομή ΕΖ.

Εικ. 2. Τομή ΕΖ - Στρώση στ'.

ναι όμοια με το σύνολο των ανασκαφών 2002-2008, ωστόσο η έλλειψη στρωματογραφικής τεκμηρίωσης δεν επιτρέπει να τα συμπεριλάβουμε στην πραγμάτευσή μας.

Τα πηνία είναι κατασκευασμένα από άψητο πηλό, κατά κανόνα ερυθρωπό έως γκριζοκάστανο, με αμμώδεις-χαλικώδεις προσμίξεις. Τα περισσότερα φέρουν ίχνη καύσης, συνήθως εντονότερα στη μία τους πλευρά, ανάλογα με τη θέση έκθεσης στην πηγή της φωτιάς, ορισμένα δε είναι εντελώς καμένα, με μαυρισμένη όχι μόνο την επιφάνεια αλλά και τον πυρήνα τους. Το μήκος των πηνίων κυμαίνεται από 4,4 εκ. έως 10 εκ., η διάμετρος από 2,5 εκ. έως 5,3 εκ. και το βάρος τους από 45 γρ. έως 306 γρ.

Το ζήτημα της χρήσης των πήλινων πηνίων έχει απασχολήσει για αρκετό διάστημα τους μελετητές, με αρκετές απόψεις να έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς (Rahmstorf 2003, 402-403). Έτσι έχει προταθεί η χρήση τους ως διαχωριστικά μέσα στους κεραμικούς κλιβάνους, ως κουβαρίστρες για το τύλιγμα του νήματος, ακόμα και ως μια μορφή αποθήκευσης άψητου πηλού, έτοιμου για χρήση όταν υπήρχε ανάγκη (Evely 2006, 296). Με βάση τόσο μορφολογικές παρατηρήσεις όσο και πειραματικές εφαρμογές της χρήσης τους, θεωρείται πλέον κοινώς αποδεκτή η άποψη ότι τα πηνία αυτά χρησιμοποιούνταν ως υφαντικά βάρη σε κάθετο αργαλειό (Τζαχίλη 1997, 156-158. Evely 2006, 296. Rahmstorf 2011, 322)[5]. Βασικό λειτουργικό χαρακτηριστικό των υφαντικών βαρών φαίνεται ότι είναι το βάρος (Τζαχίλη 1997, 178) σε συνδυασμό με τη διάμετρο. Στα μορφολογικά και τεχνικά χαρακτηριστικά δεν αποδίδεται λειτουργικός ρόλος: "Shape, material and decoration are non-functional parameters that depend on the available resources, environment, traditions and culture" (Mårtensson και άλ. 2009, 397).

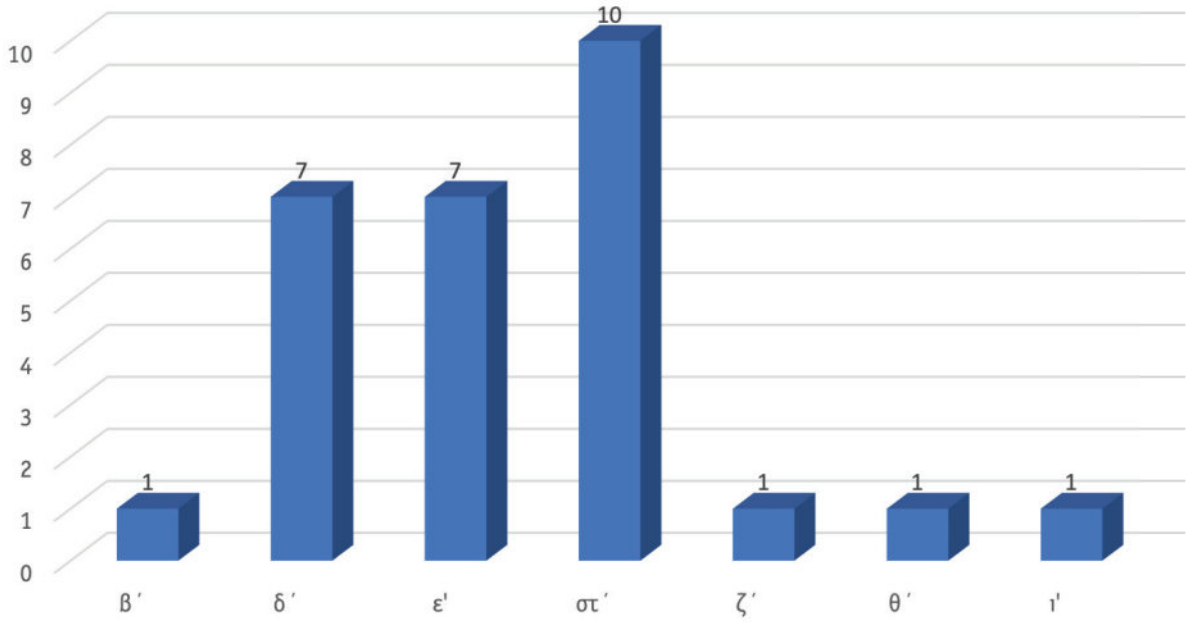
Με βάση την παραδοχή αυτή μπορούμε να χωρίσουμε το υλικό από το Τείχος Δυμαίων σε τρεις γενικούς τύπους (**εικ. 3**). Στον τύπο Ι ανήκουν πηνία με μέση διάμετρο 4,9 εκ. και βάρος πάνω από 150 γρ. (**εικ. 3**, Ε 788, Ε 874). Ο τύπος ΙΙ, στον οποίο ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των πηνίων του Τείχους Δυμαίων (**εικ. 3**, Ε 853, Ε 871, Ε 877, Ε 906), περιλαμβάνει πηνία με μέση διάμετρο 3,4 εκ. και βάρος μεταξύ 100 και 150 γρ. Τέλος, στον τύπο ΙΙΙ εντάσσονται πηνία με μέση διάμετρο 2,9 εκ. και βάρος 50-60 γρ. (**εικ. 3**, Ε 805, Ε 1057, Ε 1098). Μορφολογικά, οι δύο πρώτοι τύποι έχουν κυλινδρικό σώμα (κάποια με ελαφρά στένωση στο μέσο του πηνίου) και αποστρογγυλεμένα άκρα και ήταν οι πιο κατάλληλοι για χρήση σε κάθετο αργαλειό με βάρη (warp-weighted loom). Ο τύπος ΙΙΙ, τα μικρότερα και ελαφρύτερα πηνία, έχει το σχήμα της «κουβαρίστρας» με έντονη στένωση στο μέσο του σώματος και ίσως χρησιμοποιούνταν για ύφανση σε μικρά τελάρα (tablet weaving) (Barber 1997, πίν. CXCII, c, 516. Gleba 2008, 140–141, εικ. 98. Rahmstorf 2015, 9), αν δεν είχαν άλλη χρήση, π.χ. για το τύλιγμα του νήματος.

Τομή ΕΖ

Η ανασκαφική έρευνα στην τομή ΕΖ περιέλαβε 11 ανασκαφικές στρώσεις (πάσες α΄ έως ια΄). Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τεσσάρων τοίχων (Τχ 38, 42, 43 και 44), οι οποίοι σχηματίζουν γωνίες ανά δύο, οριοθετώντας έτσι δύο χώρους (**εικ. 2**): τον χώρο Ι, μεταξύ των Τχ 43-44, και τον χώρο ΙΙ, μεταξύ των Τχ 38-42. Μεταξύ των δύο χώρων υπάρχει ένας διάδρομος πλάτους 0,62 μ. (διάδρομος Τχ 42-43). Η τομή ΕΖ έδωσε τον μεγαλύτερο αριθμό πηνίων από όλες τις ανασκαφικές τομές (**εικ. 4**). Τα 28 πηνία αποτελούν το 51,85% του συνόλου των μέχρι σήμερα γνωστών παραδειγμάτων από το Τείχος Δυμαίων. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην περαιτέρω μελέτη της συγκεκριμένης τομής, ως μελέτη περίπτωσης.

Στον **πίν. 1** αποτυπώνεται η κατανομή των πηνίων ανά ανασκαφική στρώση (πάσα), ενώ στον **πίν. 2** έχει

5 Για πειραματικές εφαρμογές χρήσης διαφόρων υφαντικών βαρών σε κάθετο αργαλειό βλ. Mårtensson και άλ. 2009.

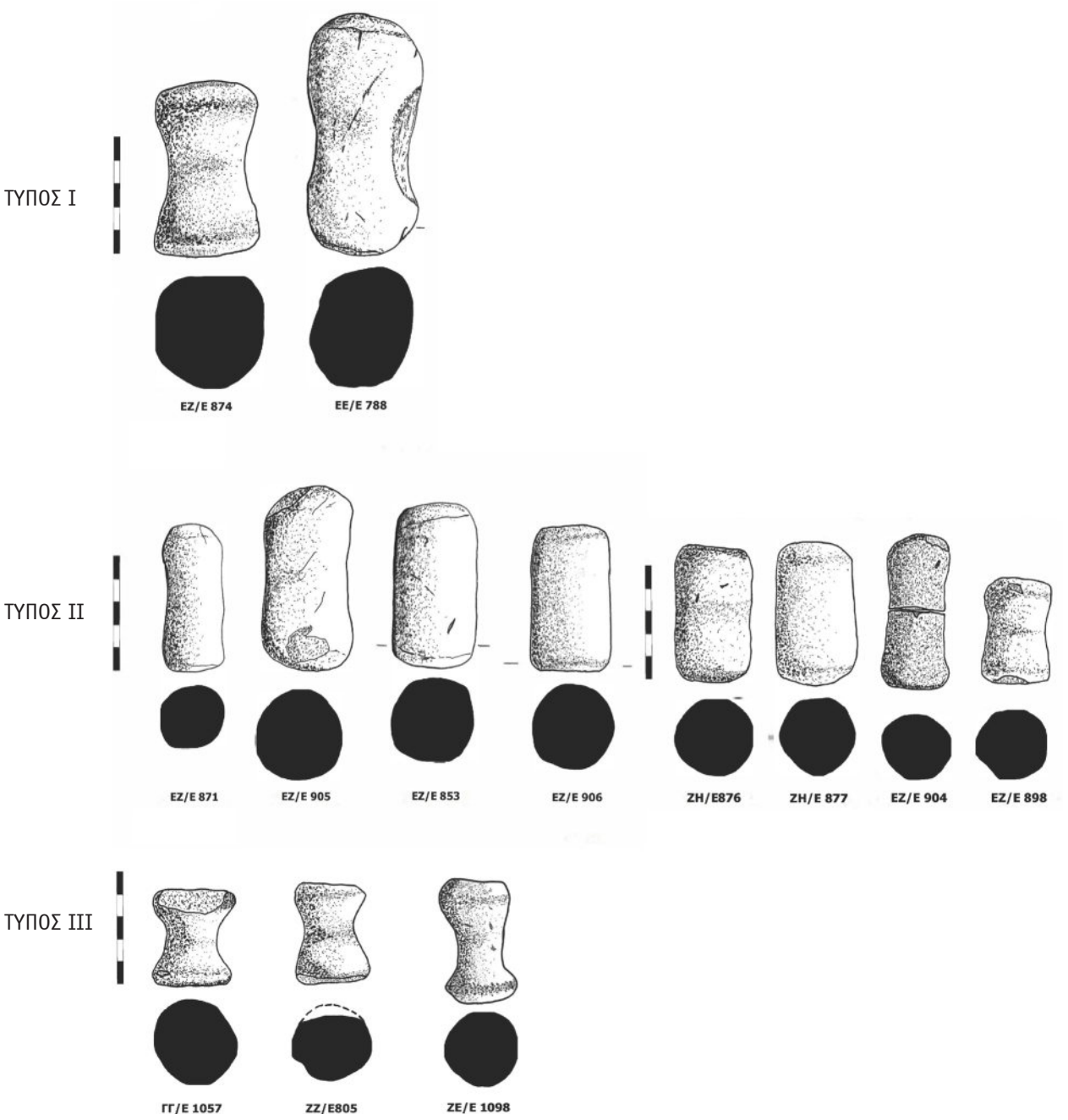

Πίν. 1. Τομή ΕΖ. Κατανομή των πηνίων ανά ανασκαφική στρώση.

Στρώση	Μυκηναϊκή	ΧΣΚ	Γκρίζα	ΣΥΝΟΛΟ	% ΧΣΚ + Γκρίζα	Πηνία	Χρονολόγηση
α′	27			27	0		
β′	67	4		71	5,63	1	ύστερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ
γ′	93	17		110	15,45		
δ′	187	30		217	13,82	7	μέση - ύστερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ
δ′ + ε′	19	5		24	20,83		
ε′	124	32		156	20,51	7	μέση Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ
στ′	140	40		180	22,22	10	
ζ′	54	12		66	18,18	1	
η′	30	16		46	34,78		πρώιμη - μέση Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ
θ΄	21	12		33	36,36	1	πρώιμη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ
ι′	38	22		60	36,66	1	
ια′	25	8	2	35	28,57		
ΣΥΝΟΛΟ	**829**	**200**	**2**	**1031**	**19,59**	**28**	

Πίν. 2. Τομή ΕΖ. Κατανομή κεραμικής και πηνίων ανά ανασκαφική στρώση.

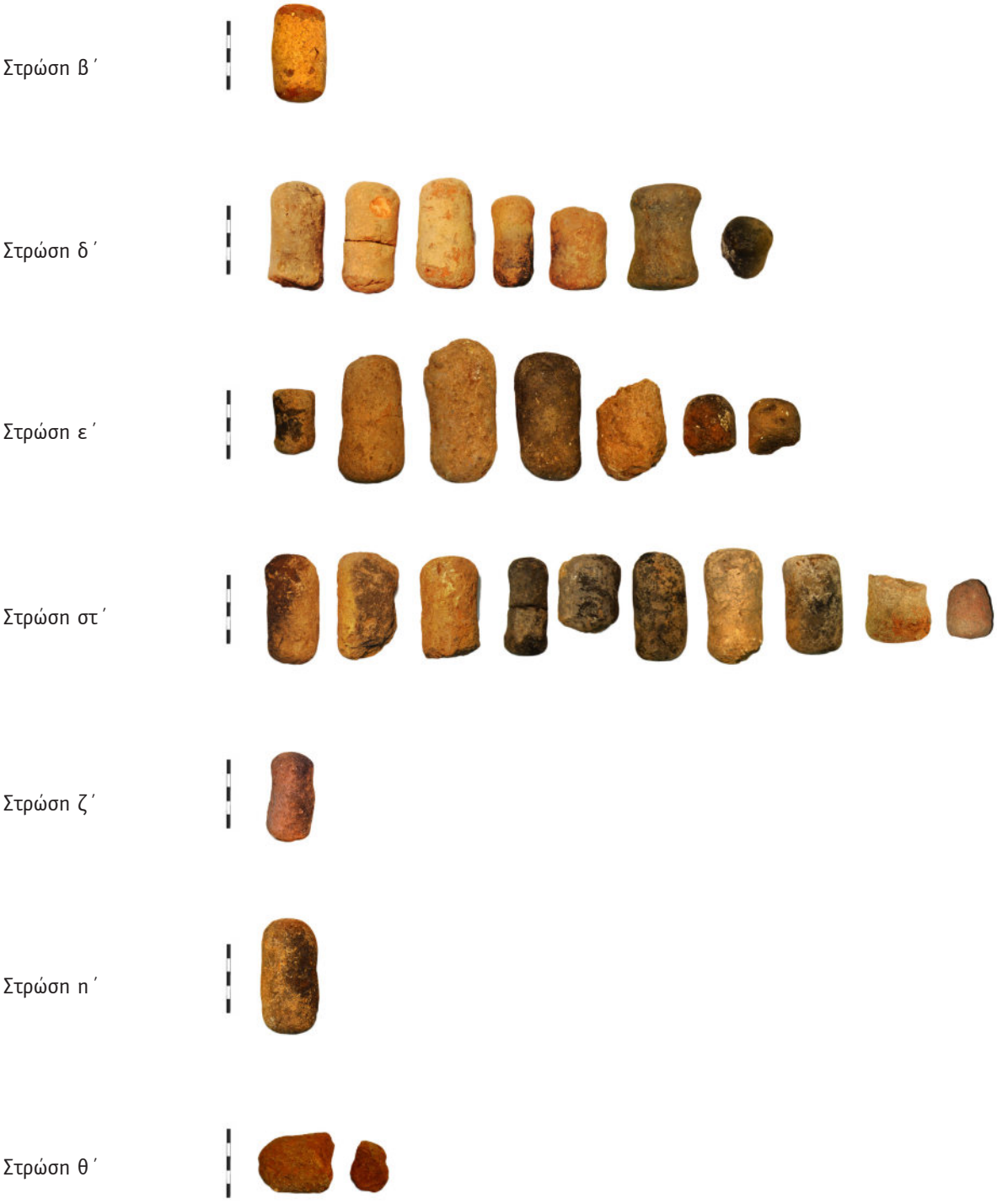
προστεθεί η κεραμική κάθε στρώσης και η χρονολογική εκτίμηση με βάση την προκαταρκτική μελέτη της. Η πλειονότητα των πηνίων βρέθηκε στις στρώσεις δ΄(εφτά πηνία), ε΄(εφτά πηνία) και στ΄ (δέκα πηνία), δηλαδή σε ένα χρονολογικό πλαίσιο μεταξύ μέσης και ύστερης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Στην ύστερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ανήκει ένα ακόμα πηνίο της στρώσης β΄. Στην πρώιμη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ μπορούν να αποδοθούν δύο πηνία (από ένα στις στρώσεις θ΄και ι΄), ενώ ένα ακόμα (στρώση ζ΄) χρονολογείται στις αρχές της μέσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Συνολικά έχουμε 25 πηνία της μέσης - ύστερης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ και

Εικ. 3. Τομή ΕΖ - Σχέδια πηνίων.

τρία της πρώιμης - μέσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Η χρονολόγηση των πηνίων στις περιόδους αυτές βρίσκεται σε συμφωνία με την επικρατούσα εικόνα, που τοποθετεί τη μέγιστη διάδοση των πηνίων στο β΄ μισό του 12ου αι. π.Χ. (Rahmstorf 2011, 321)[6]. Δεδομένου ότι τα τρία πηνία των πρωιμότερων και των ύστερων φάσεων (στρώσεις θ΄, ι΄ και β΄ αντίστοιχα) αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα για τις αντίστοιχες στρώσεις, η εύρεσή τους στις συγκεκριμένες ανασκαφικές συνάφειες θα μπορούσε να οφείλεται σε παράγοντες που έχουν σχέση με μετα-αποθετικούς παράγοντες και όχι σε πρωτογενείς διαδικασίες απόθεσης.

6 Οι πρωιμότερες ενδείξεις για ύπαρξη πηνίων προέρχονται από τα Χανιά και την Τροία, στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. (Rahmstorf 2005, 149), και από το Λευκαντί κατά την πρώιμη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (Evely 2006).

Εικ. 4 Τομή ΕΖ - Φωτογραφίες πηνίων.

Η θέση εύρεσης των πηνίων μπορεί να δώσει πληροφορίες σχετικά με την πιθανή χρήση συγκεκριμένων χώρων. Από τα 28 πηνία της τομής ΕΖ, τα 20 βρέθηκαν εντός του Χώρου Ι, στις στρώσεις δ΄, ε΄ και στ΄ (**εικ. 2**). Από αυτά, μάλιστα, μια ομάδα πέντε πηνίων βρέθηκε στο εσωτερικό ενός θραυσμένου πίθου (πίθος 4) στη στρώση στ΄, μαζί με κεραμική της μέσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Άλλα έξι πηνία βρέθηκαν στο Χώρο ΙΙ, (δύο στη στρώση ε΄και απο ένα στις στρώσεις στ΄, ζ΄, θ΄ και ι΄), ένα βρέθηκε στον διάδρομο μεταξύ των χώρων Ι και ΙΙ (στρώση δ΄) και ένα ακόμα στη στρώση β΄, σε επίπεδο που

βρίσκεται ψηλότερα από τα σωζόμενα θεμέλια των τοίχων και συνεπώς δεν μπορεί να ταυτιστεί με κάποιον από τους δύο χώρους. Αν και δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε σαφώς δάπεδα κατοίκησης και επομένως να μιλήσουμε με ασφάλεια για τη χρήση κάθε χώρου, ωστόσο η παραπάνω εικόνα είναι πιθανό να αποτελεί ανάκλαση μιας οικοτεχνικής δραστηριότητας, που λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του χώρου Ι και σχετιζόταν με την ύφανση. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι στην τομή ΕΖ βρέθηκαν μόνο τρία πήλινα σφονδύλια (Χώρος Ι/ στρώση θ΄ και Χώρος ΙΙ / στρώσεις ζ΄ και ι΄) και μάλιστα σε ανασκαφικές συνάφειες όπου είτε δεν βρέθηκαν καθόλου πηνία (Χώρος Ι / στρώση θ΄) είτε μόνο ένα (Χώρος ΙΙ / στρώσεις ζ΄ και ι΄). Αν αυτό δεν οφείλεται σε παράγοντες που σχετίζονται με τις συνθήκες απόθεσης, ίσως αποτελεί ένδειξη διαχωρισμού των σταδίων της υφαντικής, όπου το γνέσιμο (σφονδύλια) ίσως γινόταν σε άλλο χώρο και αλλού η ύφανση (πηνία). Σε κάθε περίπτωση, τα πήλινα πηνία αποτελούν το πιο ευάριθμο σύνολο αντικειμένων που σχετίζονται με την υφαντική στο Τείχος Δυμαίων. Η διαπίστωση αυτή τονίζεται επιπλέον από το γεγονός ότι, με βάση τα μέχρι σήμερα διαθέσιμα στοιχεία, δεν έχουν βρεθεί υφαντικά βάρη άλλου τύπου, όπως πυραμιδόσχημες ή κωνικές αγνύθες, σε συνάφεια με τα πήλινα πηνία ή έστω σε αντίστοιχους χρονολογικούς ορίζοντες.

Χειροποίητη Στιλβωμένη Κεραμική (ΧΣΚ)

Η σημασία της ΧΣΚ στο πλαίσιο της παρούσας συζήτησης έγκειται στην πιθανή συσχέτισή της με τα πήλινα πηνία, δεδομένης της συχνής ανεύρεσής στις ίδιες ανασκαφικές συνάφειες και σε αντίστοιχες χρονολογικές φάσεις. Αυτό που έγινε εξαρχής σαφές κατά την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής από την τομή ΕΖ ήταν ότι η ΧΣΚ αποτελεί σημαντικό μέρος του συνόλου της κεραμικής σε όλες τις φάσεις της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, όπως είχε διαπιστωθεί από τη μελέτη άλλων τομών (Proulx 2020). Αυτό που δεν ήταν αναμενόμενο ήταν η χρονολογική ένταξη σημαντικού μέρους της ΧΣΚ στη μέση Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ και ιδίως στην ύστερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (**πίν. 2**). Κάτι τέτοιο δεν είχε μέχρι σήμερα διαπιστωθεί στο Τείχος Δυμαίων, όπου η ΧΣΚ χρονολογείται κυρίως στην πρώιμη Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ και σε μικρότερο βαθμό στη μέση Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (Gazis 2017, 465. Proulx 2020). Στις περισσότερες θέσεις του αιγαιακού χώρου η επιβίωση της ΧΣΚ μετά τις αρχές της μέσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ αποτελεί την εξαίρεση, χαρακτηρίζεται δε από αισθητή μείωση της ποσότητας (Lis 2009, 161. Τίρυνθα: Stockhammer 2008, 287, εικ. 71. Rahmstorf 2011, 318· Μυκήνες: Romanos 2011, 193· Αιγείρα: Deger-Jalkotzy 2003, εικ. 8.6· Λευκαντί: Popham και άλ. 2006, 174-175, 180). Στην ανατολική Μεσόγειο, επίσης, η παρουσία ΧΣΚ φαίνεται ότι είναι εντονότερη στις αρχές του 12ου αι. π.Χ., με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Tell Kazel (Jung 2018, 293) και φθίνει αισθητά μέχρι και το τέλος του ίδιου αιώνα, όπως στην Τροία (Romanos 2011, 35), την Κύπρο (Pilides 1994) και περιοχές της Συρο-Παλαιστίνης (Boileau και άλ. 2010. Rahmstorf 2011, 319. Fischer & Bürge 2013, 162). Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η εικόνα στις περιοχές αυτές είναι πιο σύνθετη, καθώς υπάρχουν και άλλες κατηγορίες χειροποίητης κεραμικής που διαφοροποιούνται, τόσο τυπολογικά όσο και τεχνολογικά, από την ΧΣΚ του αιγαιακού χώρου (Lis 2009. Rahmstorf 2011).

Η ΧΣΚ αποτελεί βασικό γνώρισμα και απτή υλική ένδειξη της παρουσίας πληθυσμών «ξένης» προέλευσης στον αιγαιακό χώρο. Η συχνή συσχέτιση στα αρχαιολογικά ευρήματα της ΧΣΚ με τα λεγόμενα χάλκινα "Urnfield"[7] (κυρίως ξίφη Naue ΙΙ, εγχειρίδια και περόνες) έχει οδηγήσει στη διατύπωση θεωριών σχετικά με τον ρόλο και την προέλευση τόσο των αντικειμένων όσο και των φορέων τους στη μυκηναϊκή επικράτεια. Ως χρήστες της ΧΣΚ και των χάλκινων "Urnfield" έχουν αναγνωριστεί πληθυσμοί με προέλευση την

7 Ο Molloy (2016) χρησιμοποιεί τον όρο "entangled bronzes", εντάσσοντάς τα σε μια ευρύτερη εικόνα κινητικότητας ανθρώπων και ιδεών από τα τέλη του 12ου αι. π.Χ. κ.ε.

Ιταλία, πιθανώς μισθοφόροι, έμποροι, δούλοι ή, στις περισσότερες περιπτώσεις, τεχνίτες που συνδέονται με την παραγωγή τέτοιων χάλκινων αντικειμένων (Bettelli 2002, 258. Strack 2007. Jung 2006, 147. Romanos 2011. D'Agata και άλ. 2012, 295-330. Jung & Mehofer 2013, σποράδην)[8]. Η πρώτη εμφάνιση της ΧΣΚ πριν από την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, ταυτόχρονα με τα χάλκινα "Urnfield", φαίνεται να υποστηρίζει την τελευταία προσέγγιση. Οι νέες μεταλλουργικές τεχνολογίες εισήχθησαν ως αποκορύφωμα των προ πολλού παγιωμένων αλληλεπιδράσεων μεταξύ του Αιγαίου και της Ιταλικής χερσονήσου, η οποία με τη σειρά της ήταν μέρος ενός ευρύτερου δικτύου επαφών μεταξύ κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου.

Το στοιχείο που ξεχωρίζει αναφορικά με την ΧΣΚ στο Τείχος Δυμαίων είναι η ποσοτική της διάσταση, σε σημείο που να αποκτά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής σε δύο από το σύνολο των ένδεκα ανασκαμμένων τομών των ετών 2002-2008 (τομές ΕΖ και ΓΓ) έδειξε ότι η ΧΣΚ αποτελεί κατά μέσο όρο το 18% του συνόλου της κεραμικής, ενώ σε ορισμένα ανασκαφικά στρώματα (πάσες) το ποσοστό φτάνει το 36,66%. Στις περισσότερες από τις θέσεις του αιγαιακού χώρου όπου έχει βρεθεί ΧΣΚ, το ποσοστό της παραμένει κατά κανόνα κάτω από 2,5-3% επί του συνόλου (ενδεικτικά βλ. Lis 2009, 152. Romanos 2011, 52). Μεγαλύτερα ποσοστά έχουν καταγραφεί στην Τίρυνθα, με 9,85% στην κάτω πόλη (Stadt-Nordost) κατά την φάση 3 / ΥΕ ΙΙΙΓ εξελιγμένη (Stockhammer 2008, 287, πίν. 71), καθώς και σε συγκεκριμένους χώρους της κάτω ακρόπολης (Unterburg), όπως το δωμάτιο 127 (Belardelli & Bettelli 1999. Bettelli 2002, 136). Η διαφορά είναι πολύ σημαντική για να είναι τυχαία. Παρόλο που θα ήταν παρακινδυνευμένο να εκλάβουμε τους αριθμούς ως έκφραση μια ευθείας αναλογίας μεταξύ ποσότητας κεραμικής και μεγέθους πληθυσμού (σκεύη=άνθρωποι), ωστόσο δεν παύουν να αποτελούν μια ισχυρή ένδειξη για την ένταση και τη διάρκεια του φαινομένου της ΧΣΚ στο Τείχος Δυμαίων. Η αιτιώδης ερμηνεία θα πρέπει να αναζητηθεί στη διερεύνηση βαθύτερων κοινωνικών παραμέτρων, όπως αυτές φωτίζονται από τη μελέτη της παραγωγής και χρήσης της συγκεκριμένης κεραμικής. Θα πρέπει, για παράδειγμα, να αποσαφηνιστεί η φυσιογνωμία των χρηστών της ΧΣΚ (τι είδους αγγεία χρησιμοποιούσαν και για ποιο σκοπό), το ακριβές χρονικό πλαίσιο της παρουσίας τους σε κάθε θέση, ο βαθμός και ο τρόπος ένταξης ή αποκλεισμού τους στον υφιστάμενο μυκηναϊκό κοινωνικό ιστό.

Στην Αχαΐα, μέχρι σήμερα, ΧΣΚ έχει βρεθεί μόνο στο Τείχος Δυμαίων και στην Αιγείρα, δηλαδή στις δύο οχυρωμένες ακροπόλεις (Deger-Jalkotzy 1977). Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι κεραμική «ξένης» τυπολογίας των δύο τελευταίων αιώνων της Υστεροελλαδικής περιόδου (ΧΣΚ και γκρίζα τροχήλατη κεραμική) έχει βρεθεί μόνο σε θέσεις με ρόλο διοικητικού κέντρου ή σε οχυρωμένους οικισμούς (Strack 2007, 76. Borgna & Levi 2015, 126). Στους άλλους δύο ανασκαμμένους μυκηναϊκούς οικισμούς της δυτικής Αχαΐας, στον Σταυρό Χαλανδρίτσας (Κ. Σούρα, προσ. επικ.) και στη Μυγδαλιά (Morgan 2009-2010, 60. Κ. Πασχαλίδης, προσ. επικ.), δεν έχει εντοπιστεί ΧΣΚ.

Συζήτηση

Η εικόνα που έχουμε δείχνει μια τάση διάδοσης των πήλινων πηνίων από το Αιγαίο προς την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή, συχνά, αλλά όχι πάντα, παράλληλα με την ΧΣΚ. Κατά τον Rahmstorf, ωστόσο, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη τη συσχέτιση ΧΣΚ και πήλινων πηνίων, με την έννοια ότι αποτελούν ένα «πακέτο» που χαρακτηρίζει τους πληθυσμούς που τα χρησιμοποιούσαν. Τα δύο φαινόμενα είναι περίπου σύγχρονα, ωστόσο, στον αιγαιακό χώρο τουλάχιστον, η ΧΣΚ φαίνεται ότι χρονικά προηγείται των πηνίων κά-

8 Οι ερμηνείες αυτές δεν εξαντλούν τη συζήτηση σχετικά με την εμφάνιση και τη σημασία της ΧΣΚ, η οποία δεν αποτελεί τη μόνη κατηγορία χειροποίητης κεραμικής της Ὑστερης Χαλκοκρατίας (Βλ. Lis 2009· 2018).

ποτε κατά έναν αιώνα, όπως στην Τίρυνθα (Rahmstorf 2008, 60· 2011, 323), και παύει να εμφανίζεται στα τέλη της μέσης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, ενώ τα πηνία εξακολουθούν ακόμα και μέχρι την Πρωτογεωμετρική περίοδο (Carington-Smith 1983, 290. Rahmstorf 2003, 400). Ενώ η τυπολογική σύνδεση της ΧΣΚ κυρίως με περιοχές της νότιας Ιταλίας θεωρείται πλέον κοινός τόπος, μια παρόμοια σύνδεση των πηνίων με συγκεκριμένο τόπο προέλευσης δεν έχει διαπιστωθεί. Ίσως ο καθαρά χρηστικός χαρακτήρας των αντικειμένων αυτών δεν αφήνει περιθώρια για ιδιαίτερη τυπολογική διαφοροποίηση, σε αντίθεση με την περίπτωση των κεραμικών τύπων και σχημάτων. Τα περισσότερα σύνεργα της υφαντικής, όπως σφονδύλια, υφαντικά βάρη, πηνία κτλ. παραμένουν μορφολογικά λίγο πολύ αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου, στο βαθμό που οι τεχνικές και οι μέθοδοι για τις οποίες φτιάχτηκαν δεν αλλάζουν. Το σχήμα, για παράδειγμα, των πηνίων της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη Μακεδονία ελάχιστα διαφέρει από εκείνο των πηνίων του 12ου αι. π.Χ. στη νότια Ελλάδα, αν και τα χωρίζουν σχεδόν πέντε χιλιετίες. Η Carington-Smith συνοψίζει την ευκολία χρήσης των πηνίων ως υφαντικά βάρη λέγοντας ότι είναι "... easily made at home and easily replaced when broken" (Carington-Smith 1983, 291).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις φαίνεται ότι βρίσκουν εφαρμογή στην περίπτωση της μυκηναϊκής μετανακτορικής Αχαΐας. Πιο αναλυτικά, μας είναι γνωστά 54 παραδείγματα πήλινων πηνίων από το Τείχος Δυμαίων, τέσσερα από την Αιγείρα και δύο από τη Μυγδαλιά. Τα παραδείγματα της Αιγείρας χρονολογούνται στην ύστερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ (Deger-Jalkotzy & Alram-Stern 2006, 128-129, πίν. XIX104-107), ενώ εκείνα της Μυγδαλιάς προέρχονται από στρώμα καταστροφής της μέσης - ύστερης Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Είναι σαφές ότι στο Τείχος Δυμαίων διαπιστώνεται, με διαφορά, η μεγαλύτερη συγκέντρωση τόσο ΧΣΚ όσο και πήλινων πηνίων και μάλιστα στις ίδιες χρονολογικές περιόδους. Αν τα στοιχεία μας σταματούσαν εδώ, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να μιλήσουμε για σύνδεση των δύο κατηγοριών ευρημάτων, δηλαδή της ΧΣΚ και των πήλινων πηνίων. Ωστόσο, η περίπτωση της Αιγείρας, ακόμα δε περισσότερο της Μυγδαλιάς, μας αναγκάζουν να ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά. Ο συντριπτικά μικρότερος αριθμός πηνίων στις δύο θέσεις δεν επιτρέπει να διατυπώσουμε οποιαδήποτε ασφαλή υπόθεση σχετικά με τη σημασία τους για τους αντίστοιχους οικισμούς, αφού πρόκειται για περιπτώσεις μεμονωμένων ευρημάτων. Από την άλλη πλευρά, η πλήρης απουσία ΧΣΚ από την κεραμική της Μυγδαλιάς, αλλά η ύπαρξη δύο πηνίων τυπολογικά απολύτως συγκρίσιμων με αυτά του Τείχους Δυμαίων, μπορεί να αποτελεί ένδειξη ότι τα δύο φαινόμενα θα μπορούσαν κάλλιστα να εμφανίζονται παράλληλα, χωρίς όμως να συνδέονται μεταξύ τους. Σε μια τέτοια περίπτωση θα πρέπει να μας απασχολήσει το ζήτημα της προέλευσης και της χρηστικής αξίας των πήλινων πηνίων, που γνωρίζουν διάδοση από τα μέσα του 12ου αι. π.Χ. Αποτελούν ανάκλαση μιας τεχνολογικής καινοτομίας, δηλαδή της υιοθέτησης ενός νέου τύπου αργαλειού, ή μήπως είναι προϊόντα που χαρακτηρίζουν μια περίοδο κρίσης, όπως αυτή που ακολουθεί την κατάρρευση των ανακτόρων (Rahmstorf 2008, 73);

Την αδυναμία προσδιορισμού της προέλευσης των πηνίων, ιδιαίτερα σε σχέση με την Ιταλία, τονίζει ο Rahmstorf (2011, 321). Αυτό που ο ίδιος ονομάζει "clay spool phenomenon" δεν μπορεί να σχετιστεί με ασφάλεια με την ΧΣΚ, τουλάχιστον όχι με βάση τα υφιστάμενα στοιχεία και όχι ως γενικό συμπέρασμα[9]. Σε ό,τι αφορά τα αίτια της εμφάνισης των πηνίων, ο Rahmstorf έχει διατυπώσει δύο υποθέσεις (Rahmstorf 2008, 73). Η πρώτη συσχετίζει την εμφάνιση των πηνίων με την υποβάθμιση της ποιότητας κατασκευής των υφαντικών βαρών, ενώ η δεύτερη υπόθεση αναφέρεται στην υιοθέτηση μιας νέας τεχνολογίας ύφανσης, δηλαδή ενός νέου τύπου αργαλειού. Ο συνδυασμός των δύο υποθέσεων δεν αποκλείεται. Ο Rahmstorf υιοθετεί τη δεύτερη υπόθεση, αναφέροντας ως παράδειγμα την περίπτωση του οικισμού

9 Σχετικά αναφέρει: "A possible Italian component is still elusive in regard to the clay spools" και παρακάτω "... it would be unwise to assume the existence of a package of 'barbarian' elements which can be regarded as interconnected novelties and therefore to be explained as indications of the migration of people" (Rahmstorf 2011, 323).

του Καστανά στη Μακεδονία, όπου φαίνεται ότι στα τέλη του 12ου – αρχές 11ου αι. π.Χ. συντελείται μια μεταβολή στην τεχνολογία ύφανσης με μαλλί (Hochstetter 1987, εικ. 16). Τα αρχαιοζωολογικά δεδομένα από τον Καστανά υποδεικνύουν την εισαγωγή ενός νέου είδος προβάτου, που, σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη ηλικία σφαγής των ζώων, ερμηνεύτηκε ως στροφή σε ένα νέο μοντέλο εκμετάλλευσης του ζωικού κεφαλαίου, προσανατολισμένο στην παραγωγή μαλλιού παρά κρέατος (Becker 1995, 106f). Ακόμα κι αν στο μέλλον αποδειχτεί ότι μια αντίστοιχη μεταβολή στην τεχνολογία ύφανσης συνέβη πράγματι και σε άλλες θέσεις, έχοντας μάλιστα βασιστεί σε αρχαιοζωολογικά στοιχεία, εξακολουθεί να παραμένει άλυτο το πρόβλημα της προέλευσης και των αιτίων αυτής της μεταβολής[10]. Το παράδειγμα του Καστανά δεν αποτελεί ερμηνευτική προσέγγιση στο ζήτημα της προέλευσης των πήλινων πηνίων του Τείχους Δυμαίων. Η παράθεσή του έχει ενδεικτικό μόνο χαρακτήρα στο πλαίσιο της παρούσας συζήτησης, κυρίως ως παράδειγμα της ανάγκης συνθετικών προσεγγίσεων προκειμένου να πετύχουμε την αποσαφήνιση λιγότερο ευδιάκριτων αρχαιολογικών ερωτημάτων.

Η κληρονομιά του λαμπρού ανακτορικού παρελθόντος εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό να ρίχνει τη βαριά σκιά της στην αντίληψή μας για την περίοδο της μετανακτορικής πραγματικότητας του 12ο αι. π.Χ., όπως συχνά φανταζόμαστε ότι επισκίαζε τις αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής εκείνης. Σκοπός όσων παρατέθηκαν στις προηγούμενες σελίδες ήταν να φανεί πώς κάποιες λιγότερο εντυπωσιακές και σίγουρα υποφωτισμένες πτυχές του αρχαιολογικού υλικού μπορούν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις και την κατανόησή μας για σημαντικά ζητήματα της ανασύστασης των τότε κοινωνικών συνθηκών. Τα «ταπεινά» πήλινα πηνία και η «βαρετή» ΧΣΚ, ξένα και πρωτόγνωρα και τα δύο σε σχέση με την κυρίαρχη μυκηναϊκή παράδοση, αποτελούν ωστόσο τεκμήρια ανθρώπινων δραστηριοτήτων, που ήταν σημαντικό μέρος της μετανακτορικής πραγματικότητας του 12ου αι. π.Χ. Η ακριβής προέλευση και οι λόγοι εμφάνισης των πήλινων πηνίων παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αδιευκρίνιστα. Αναμφίβολα, πολλή δουλειά χρειάζεται να γίνει σε επίπεδο τόσο συγκριτικής μελέτης, ώστε να φτάσουμε στο σημείο να αναγνωρίσουμε την προέλευσή των πηνίων και τις ιδιαιτερότητες της εμφάνισής τους σε κάθε θέση, όσο και αναφορικά με τα ζητήματα της οργάνωσης της υφαντουργικής παραγωγής, όπως το κοινωνικό και έμφυλο υπόβαθρό της (Στεφανή 2013, 212-218).

Ευχαριστίες

Την Κατερίνα Παπανθίμου συνάντησα για πρώτη φορά το 1986 στην πανεπιστημιακή ανασκαφή του Μανδάλου, εκεί που πρωτοέμαθα τι είναι «πάσα», «αλφαδολάστιχο» και "Munsell". Μας περιέβαλε όλους στη μικρή εκείνη ομάδα, μαζί με την αείμνηστη Κική Πιλάλη, με ζεστασιά, δείχνοντας μας από την πρώτη στιγμή εμπιστοσύνη και ειλικρινές ενδιαφέρον, με ένα τρόπο σχεδόν μητρικό. Ο τρόπος αυτός την χαρακτήρισε όλα τα χρόνια της γνωριμίας μας, μαζί με την παροιμιώδη αμεσότητα ενός ανθρώπου που πατάει και με τα δυο πόδια γερά στη γη. Η συνεισφορά μου στον τόμο αυτό αποτελεί ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης και αγάπης του μαθητή προς τη δασκάλα.

Οι φωτογραφίες και τα σχέδια της παρούσας μελέτης έγιναν από τον γράφοντα. Για την ψηφιακή επεξεργασία των σχεδίων ευχαριστώ θερμά την Κωνσταντίνα Ακτύπη, συνάδελφο και συνοδοιπόρο στη ζωή. Ευχαριστίες οφείλω στον Benoit Proulx, ο οποίος πρόθυμα έθεσε στη διάθεσή μου την αδημοσίευτη διδα-

10 Για τον Καστανά έχει διατυπωθεί η πρόταση ότι τα αρχαιοζωολογικά και αρχαιοβοτανικά δεδομένα του τέλους της 2ης χιλ. π.Χ. πρέπει να ερμηνευτούν ως μέρος μιας ευρύτερης αλλαγής του παραγωγικού παραδείγματος, προάγγελου της «έλευσης» της Εποχής Σιδήρου (Kroll 2000, 62).

κτορική διατριβή του. Ευχαριστώ επίσης τους συναδέλφους Κωνσταντίνα Σούρα και Κωνσταντίνο Πασχαλίδη για τα στοιχεία σχετικά με τους οικισμούς της Χαλανδρίτσας και της Μυγδαλιάς αντίστοιχα.

Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2006. Η γκρίζα ψευδομινύεια και η στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική από τον μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου, *ΑΕΣΘΕ* 1, 95-120.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2013. *Ο μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου: 1977-1997. 20 χρόνια ανασκαφών*, Βόλος.

Γκαζής, Μ. 2010. Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων. Σε αναζήτηση ταυτότητας, στο *ΙΡΙΣ*, 237-255.

Γκαζής, Μ. 2018. Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων, στο Ε. Ζυμή, Α.-Β. Καραπαναγιώτου & Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο. Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου (Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012)*, Καλαμάτα, 33-48.

Γραμμένος, Δ. 1997. *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα.

Μαστροκώστας, Ε. 1965. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ* 1965, 122-136.

Στεφανή, Ε. 2013. *Η γυναικεία ενδυμασία στην ανακτορική Κρήτη. Πρόταση ανάγνωσης ενός κώδικα επικοινωνίας* (*Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών. Δημοσιεύματα* αρ. 14), Θεσσαλονίκη.

Τζαχίλη, Ί. 1997. *Υφαντική και υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο. 2000-1000 π.Χ.*, Ηράκλειο.

Τσούντας, Χ. 1908, *Αί προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (*Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14), Αθήναι.

Alram-Stern, E. 2003. Characteristic Finds of LH IIIC from Aigeira and Their Contexts, στο S. Deger-Jalkotzy & M. Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms* II: *LH IIIC Middle*, Wien, 15-26.

Avramidis, P. 2012. Acoustic Floor Classification and Sediment Transport Pathways of a Shallow Coastal Lagoon: Pappas Lagoon, NW Peloponnesus, Greece, *International Journal of Sediment Research* 27, 1-17.

Barber, E. J. W. 1997. Minoan Women and the Challenges of Weaving for Home, Trade, and Shrine, στο R. Laffineur & P. Betancourt (επιμ.), *ΤΕΧΝΗ. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996* (*Aegaeum* 16), Leuven-Liège, 515-519.

Becker, C. 1995. Zur Rekonstruktion von Aktivitätsmustern in spätbronzezeitlichen Haushalten, untersucht am Fundmaterial aus Kastanas (Nordgriechenland), *PZ* 70 (1), 96-114.

Belardelli, C. & Bettelli, M. 1999. La Raum 127 dell' Unterburg di Tirinto: distribuzione della ceramica pseudominia e HMB, στο V. La Rosa, D. Palermo & L. Vagnetti, *Επί πόντον πλαζόμενοι. Simposio italiano di studi egei dedicato a Luigi Bernabò Brea e Giovanni Pugliese Carratelli*, *Roma, 18-20 febbraio 1998*, Roma, 473-474.

Bettelli, M. 2002. *Italia meridionale e mondo miceneo. Ricerche su dinamiche di acculturazione e aspetti archeologici, con particolare riferimento ai versanti Adriatico e Ionico della Penisola Italiana*, Firenze.

Boileau και άλ. 2010: Boileau, M.- C., Badre, L., Capet, E., Jung, R. & Mommsen, H., Foreign Ceramic Tradition, Local Clays: The Handmade Burnished Ware of Tell Kazel (Syria), *JAS* 37 (7), 1678-1689.

Borgna, E. & Levi, S. T. 2015. The Italo-Mycenaean Connection: Some Considerations on the Technological Transfer in the Field of Pottery Production, στο W. Gauss, G. Klebinder-Gauss & C. von Rüden (επιμ.), *The Transmission of Technical Knowledge in the Production of Ancient Mediterranean Pottery,* Wien, 115-138.

Bouzos, D. & Kontopoulos, N. 1998. Sedimentary Observations in the Lagoon of Pappa (NW Peloponnese), *Bulletin of Geological Society of Greece* 32 (2), 247-258.

Carington-Smith, J. 1975. *Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece: From the Beginning of the Neolithic to the End of the Mycenaean Ages; with Particular Reference to the Evidence Found on Archaeological Excavations*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Tasmania, Hobart.

Carington-Smith, J. 1983. The Evidence for Spinning and Weaving, στο W. A. McDonald, W. D. E. Coulson & J. Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Volume III: *Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis, 287-291.

Carington-Smith, J. 2000. Spinning and Weaving Implements, στο C. Ridley, K. A. Warlde & C. A. Mould (επιμ.), *Servia* I: *Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73, Directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (*BSA* Supplement 32), London, 227-232.

D'Agata και άλ. 2012: D'Agata, A. L., Boielau, M.-C. &

De Angelis, S., Handmade Burnished Ware from the Island of Crete: A View from the Inside, *Rivista di Scienze Preistoriche* LXII, 295-330.

Deger-Jalkotzy, S. 1977. *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland: Zu einer Gruppe handgemachter Keramik aus den Myk. III C Siedlungsschichten von Aigeira* (*Österreichische Akademie der Wissenschaften* Bd 326), Wien.

Deger-Jalkotzy, S. 2003. Work in Progress. Report on the "End of the Mycenaean Civilization". Project for the Years 1999-2001, στο M. Bietak & E. Czerny (επιμ.), *The Synchronization of Civilization in the Eastern Mediterranean in the IInd Millennium BC. Proceedings of the SCIEM 2000- 2nd Euro-Conference*, Vienna, 455-470.

Deger-Jalkotzy, S. & Alram-Stern, E. 2006. *Aigeira* I. *Die Mykenische Akropolis*. Faszikel 3: *Vormykenische Keramik, Kleinfunde, Archäozoologische und Archäobotanische Hinterlassenschaften, Naturwischenshaftliche Datierung*, Wien, 128-129.

Donadio, C. & Stamatopoulos, L. 2014. Genesis and Evolution of Some Lagoons in Greece and Italy: Preliminary Data for a Key to Geomorphological Model Interpretation, στο I. K. Kalavrouziotis & A. N. Angelakis (επιμ.)*, Regional Symposium on Water, Wastewater and Environment: Traditions and Culture. E-Proceedings*, Patras, 283-296.

Elster, E. & Renfrew, C. (επιμ.) 2003. *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles.

Evely, D. 2006. The Small Finds, στο D. Evely (επιμ.), *Lefkandi* IV: *The LH IIIC Settlement at Xeropolis* (*BSA* Supplement 39), London, 296-302.

Fischer, P. & Bürge, T. 2013. Cultural Influences of the Sea Peoples in Transjordan. The Early Iron Age at "Tell Abu Haraz", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-) 129 (2), 132-170.

Gazis, M. 2017. Teichos Dymaion, Achaea. An Acropolis-Harbour of the Ionian Sea Looking Westwards, στο M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos & A. Vlachopoulos (επιμ.), *HESPEROS. The Aegean Seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016* (*Aegaeum* 41), Leuven-Liège, 263-272.

Gimbutas και άλ. 1989: Gimbutas, M., Winn, S. & Shimabuku, D., *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly-Greece, 6400-5600 BC* (*Monumenta Archaeologica* 14), Los Angeles.

Gleba, M. 2008. *Textile Production in Pre-Roman Italy*, Oxford.

Hänsler και άλ. 2014. Hänsler, E., Unkel, I., Dorfler, W. & Nadeau, M.-J., Driving Mechanisms of Holocene Lagoon Development and Barrier Accretion in Northern Elis, Peloponnese, Inferred from the Sedimentary Record of the Kotychi Lagoon, *E&G Quaternary Science Journal* 63 (1), 60-77.

Hallager, E. & Hallager, B. 2000. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khania 1970-1987*. Vol. II. *Text and Plates: The Late Minoan IIIC Settlement,* Stockholm.

Hochstetter, A. 1987. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 6), Berlin.

Jung, R. 2006. I "bronzi internazionali" ed il loro contesto sociale fra Adriatico, penisola balcanica e coste levantine, στο E. Borgna & P. Cassola Guida (επιμ.), *Dall' Egeo all' Adriatico: Organisazzioni sociali, modi di scambio e internazionale in età post-palaziale (XII-XIsec. a. C.). Seminario internazionale, 1-2 Dicembre 2006*, Roma, 129-157.

Jung, R. 2018. Push and Pull Factors of the Sea Peoples: Between Italy and the Levant, στο J. Driessen (επιμ.), *An Archaeology of Forced Migration: Crisis-induced Mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Eastern Mediterranean* (*Aegis* 15), Louvain-la-Neuve, 273-306.

Jung, R. & Mehofer, M. 2013. Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: Cooperation, Trade or War?, *ArchKorrBl* 43, 195-204.

Kilian, K. & Mühlenbruch, T. 2007. *Die handgemachte geglattete Keramik mykenischer Zeitstellung* (*Tiryns* XV), Wiesbaden.

Kroll, H. 2000. Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece at the Beginning of the First Millenium B.C., στο J.-M. Luce (επιμ.), *Paysage et alimentation dans le monde Grec: Les innovations du premier millénaire av. J.C.* (*Pallas* 52), Toulouse, 61-68.

Lis, B. 2009. Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the End of the Bronze Age: Towards an Explanation for its Diversity and Geographical Distribution, στο C. Bachhuber & R. G. Roberts (επιμ.), *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an International Symposium Held at St. John's College, University of Oxford, 25-26th March 2006*, Oxford, 152-163.

Lis, B. 2018. Hand-made Pottery Groups in Mainland

Greece during the 13th and 12th c. BC as a Sign of Economic Crisis? στο I. Caloi & C. Langohr (επιμ.), *Technology in Crisis: Technological Changes in Ceramic Production During Periods of Trouble* (*Aegis* 16), Louvain-la-Neuve, 139-151.

Mårtensson και άλ. 2009: Mårtensson, L., Nosch, M.-L. & Andersson Strand, E., Shape of Things: Understanding a Loom Weight, *OJA* 28 (4), 373-398.

Milojcic-v. Zumbusch, I. & Milojcic, V. 1971**.** *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien* I: *Das frühe Neolithikum* (*Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes*, Band 11), Bonn.

Moschos, I. 2009. Evidence of Social Re-organization and Re-construction at LH IIIC Achaea and Modes of Contacts and Exchanges via the Ionian and Adriatic Sea, στο E. Borgna & P. Cassola Guida (επιμ.), *Dall' Egeo all' Adriatico: Organisazzioni sociali, modi di scambio e internazionale in età post-palaziale (XII-XIsec. a. C.)*. *Seminario internazionale, 1-2 Dicembre 2006*, Roma, 345-414.

Molloy, B. P. C. 2016. Nought May Endure but Mutability: Eclectic Encounters and Material Change in the 13th to 11th Centuries BC Aegean, στο B. P. C. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction Between Prehistoric Aegean Societies and Their Neighbours* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 10), Oxford, 343-384.

Morgan, C. 2009-2010. Archaeology in Greece 2009-2010, *AR* 56, 1-201.

Pilides, D. 1994. *Handmade Burnished Wares of the Late Bronze Age in Cyprus* (*SIMA* CV), Jonsered.

Popham και άλ. 2006. Popham, M., Schofield, E. & Sherratt, S., The Pottery, στο D. Evely (επιμ.), *Lefkandi IV. The LH IIIC Settlement at Xeropolis* (*BSA* Supplement 39), London, 137-218.

Proulx, B. 2020. *Handmade Burnished Ware at Teichos Dymaion: Pots, People and Technological Practices in Late Mycenaean Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sheffield, Sheffield.

Pyke, G. 1994. *The Stratigraphy, Structures and Small Finds of Nea Nikomedeia, Northern Greece*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, University of Birmingham, Birmingham.

Rahmstorf, L. 2003. Clay Spools from Tiryns and Other Contemporary Sites. An Indication of Foreign Influence in LH IIIC? στο N. Κυπαρίσση-Αποστολίκα & Μ. Παπακωνσταντίνου, (επιμ.) *Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Λαμία, 397-417.

Rahmstorf, L. 2005. Ethnicity and Changes in Weaving Technology in Cyprus and the Eastern Mediterranean in the 12th century BC, στο V. Karageorghis, H. Matthäus & S. Rogge (επιμ.), *Cyprus: Religion and Society from the Late Bronze Age to the End of the Archaic Period*. *Proceedings of an International Symposium on Cypriote Archaeology, Erlangen, 23-24 July 2004*, Möhnesee, 143-69.

Rahmstorf, L. 2008. *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit* (*Tiryns* XVI), Wiesbaden.

Rahmstorf, L. 2011. Handmade Pots and Crumbling Loom Weights: "Barbarian" Elements in the Eastern Mediterranean in the Last Quarter of the 2nd millennium BC, στο V. Karageorghis & O. Kouka (επιμ.), *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loom Weights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions*. *An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th-7th 2010*, Nicosia, 315-330.

Rahmstorf, L. 2015. An Introduction to the Investigation of Archaeological Textile Tools, στο E. Andersson Strand & M.-L. Nosch (επιμ.), *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age* (*Ancient Textiles Series* 21), Oxford, 1-23.

Rahmstorf και άλ. 2015: Rahmstorf, L., Siennicka, M., Andersson Strand, E., Nosch, M.-L. & Cutler, J., Textile Tools from Tiryns, Mainland Greece, στο E. Andersson Strand & M.-L. Nosch (επιμ.), *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age* (*Ancient Textiles Series* 21), Oxford, 267-278.

Romanos, C. L. 2011. *Handmade Burnished Ware in Late Bronze Age Greece and its Makers*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Birmingham.

Stockhammer, P. 2007. *«Kontinuität» und «Wandel»: Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Heidelberg.

Strack, S. 2007. *Regional Dynamics and Social Change in the Late Bronze and Early Iron Age: A Study of Handmade Pottery from Southern and Central Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Edinburgh, Edinburgh.

LATE HELLADIC IIIC CLAY SPOOLS FROM TEICHOS DYMAION, ACHAEA

Michalis Gazis

The sizeable body of evidence from the excavations at the prehistoric acropolis of Teichos Dymaion, Achaea, includes an assemblage of cylindrical clay spools, generally considered to be loom weights and dating to the Late Helladic IIIC period. The present study was prompted by the fact that a significant number of such spools were commonly found alongside Handmade Burnished Ware pottery, a feature that has been observed in a number of other sites throughout the Aegean and the eastern Mediterranean. One excavation trench (trench EZ) was used as a case study, having yielded the largest number of clay spools so far as well as a considerable quantity of Handmade Burnished Ware pottery. The quantitative and contextual analysis of both classes of artefacts has shown a parallel development at Teichos Dymaion throughout the Late Helladic IIIC. Moving from the local to the regional and taking into account the available data from excavated settlement sites in western Achaea, it is argued that an association between the clay spools and Handmade Burnished Ware in the form of a «package» cannot be substantiated at present.

HUSBANDRY AND HUNTING STRATEGIES AT ANGELOCHORI IMATHIAS (WESTERN MACEDONIA, GREECE) DURING THE LATE BRONZE AGE

Aurélien Creuzieux & Armelle Gardeisen

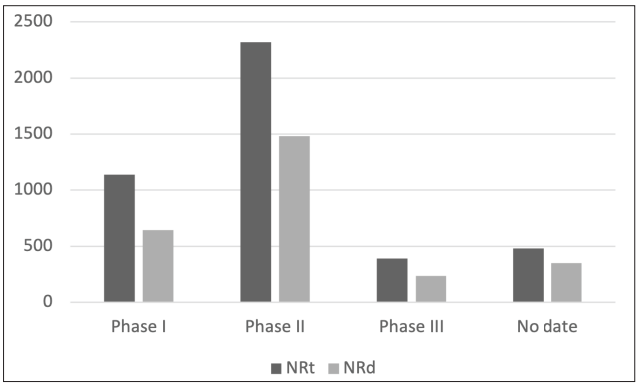
Sampling strategy and methodology

The archaeozoological material comes from excavations conducted in 1994, 1996 to 1998, and 2001 to 2003 on the Angelochori *toumba* (tell). The remains of animal bone were collected manually, which explains the low percentage of small-sized bones or bones from very small species. Analyses were conducted for each main phase: the beginning of the Late Bronze Age (Phase III), the middle of the Late Bronze Age (Phase II), and the Late Bronze Age - Iron Age transition (Phase I). Bone identification was based on comparative anatomy and reference works (Schmid 1972. Barone 1986). The distinction between sheep (*Ovis aries*) and goat (*Capra hircus*) was possible using the criteria established by Payne (1985), Prummel & Frisch (1986), Halstead et al. (2002), and Zeder & Lapham (2010). Cervids were identified based on the studies of Lister (1996) and Fernandez (2001). The Minimum Number of Individuals (henceforth MNI) is obtained by combining information linked to the gender, size, and age of the animal (bone formation, epiphyseal welding, and dental attrition). The age categories are: Fœtus-Newborn, Very Young, Young, Young Adult, Adult, Old (Gardeisen 1997). In addition, the total number of bones is noted as NRt, the number of determined and indeterminate remains as NRd and NRind, respectively, and the weight of meat as WM.

A good bone preservation

The total number of bone and dental remains is 4,329 elements, including 2,711 fully determined (anatomy and species). The determination rate is about 60%. A little more than half of the remains come from the 147 excavated units (*πάσες*) dating to the middle of the Late Bronze Age (Phase II), with an NRd of 1,480. The 73 units from the transitional levels between the Late Bronze Age and the Iron Age (Phase I) contained 645 remains, whereas the 37 units from the beginning of the Late Bronze Age (Phase III) comprised 236 remains (**table 1**). Very few natural alterations have been observed on the bone surfaces, in all the assemblages. Out of all the determined remains, for all the different phases, only 174 bones present traces of alteration, combustion, concretion, root marks, desquamation, or carnivore gnawing. This represents a very low percentage in relation to the total number of bones (**table 2**).

Burnt bones are very rare at the site of Angelochori, representing less than 1% of the NRt. They are not related to a particular taxon, as seven domestic and wild species present traces of burning. It is interesting to point out this low number, particularly for the two earliest phases for which signs of destruction by fire are visible in all excavated units, over the entire site. This low number raises the question

	NRt	NRd	NRind	Nr of units (*πάσες*)
Phase I	1138	645	493	73
Phase II	2320	1480	840	147
Phase III	390	236	154	37
No date	481	350	131	99
Total	**4329**	**2711**	**1618**	**356**

Table 1. NRt, NRd, and NRind for all Late Bronze Age assemblages at Angelochori.

of the cooking of the corresponding meat portions. As few traces of fire action are visible, does this mean that the bones were not directly exposed to fire, or that they contained a sufficient quantity of flesh to protect them from exposure to fire? Or that other cooking methods, such as boiling, were preferred? There are no examples of partially burnt bones at Angelochori that could reflect the use of controlled fire. Combustion traces are visible on all types of remains, including long bones, extremities, and vertebrae, and affected the whole surface of the fragments, which suggests a natural post-depositional phenomenon, or bones thrown into the fire after consumption, rather than the result of food preparation.

Traces of gnawing were observed on four distinct species, in very low proportions. The most affected species is the red deer with about 8% of gnawed bones, most of them dating to the two earliest phases (I and II). If we associate these numbers with the very low relative ratio of remains with traces of alteration due to long periods of open-air exposure, it appears that these bones were buried rapidly, in a sedimentary environment favourable to the preservation of the bone surface. This hypothesis is confirmed by the very low number of bones with traces of combustion, particularly for the phases with occupation levels destroyed by fire. Therefore, the bone remains were probably not exposed on the surface when these destructive episodes took place.

The limited presence of traces of natural wear in such a sizeable assemblage is a mark of very good preservation. It is also important to note that the evidence is consistent during the entire length of occu-

	Phase I		Phase II		Phase III		No date		**Total**	
	NR	% NRd	NR	% NRd	NR	% NRd	NR	% NRd	NR	% NRd
Alteration	6	0,9	24	1,6	3	1,3	2	0,6	**35**	1,3
Partial combustion	2	0,3	8	0,5	4	1,7			**14**	0,5
Combustion	1	0,2							**1**	0,1
Concretion	8	1,2	39	2,6	6	2,5	2	0,6	**55**	2
Root marks	2	0,3							**2**	0,1
Gnawing	21	3,3	37	2,5	3	1,3	2	0,6	**63**	2,3
Desquamation			4	0,3					**4**	0,1
Total	**40**	**6,1**	**112**	**7,5**	**16**	**6,8**	**6**	**1,7**	**174**	**6,4**

Table 2. Alterations visible on bone surfaces, controlled by phase (% over total NRd recovery).

pation at the site. These results highlight considerable homogeneity among the assemblages of the three phases, and consequently point to marked continuity in carcass processing methods and waste management throughout the Late Bronze Age. Lastly, traces of deterioration do not appear on bones from one species only, but affect all highly represented animal remains. This aspect suggests that consumption waste was treated in the same way for large and small animals, as well as for domestic and wild species. Uniformity is also confirmed by the patterns of spatial distribution, which do not indicate any preferential treatment of species or any specialized processing zone (see below).

Angelochori III (1630–1495 BCE)

During the initial phase of the Late Bronze Age, the bone assemblage reveals meat provisioning focused on domestic fauna (**table 3**). Representing 89% of the NRd, the domestic triad of pig (*Sus domesticus*), cattle (*Bos taurus*), and caprines (*Ovis aries / Capra hircus*) were the most widely exploited animals. The dog (*Canis familiaris*) and the equids (*Equus* sp.) are only represented by several isolated bones, and played a very limited role in the meat diet of the inhabitants.

Slaughtering strategies for small stock pursued both quantity and quality, with the selection of lambs, young goats, and piglets, as well as older animals that supplied more food. Regarding large cattle, the exclusive presence of mature individuals reflects the quest for maximal quantities of meat, a strategy different from that applied to small stock. Skeletal distribution shows the marked consumption of portions such as the shoulder, the ham, the ham knuckles, and the leg for small stock; the shoulder, the sirloin,

Phase III		NRd	% NRd	MNI	% NMI	Average NRd per individual
Pig	*Sus domesticus*	70	37,4	6	25	11,7
Sheep/Goat	*Caprinae*	45	24,1	5	20,8	9
Sheep	*Ovis aries*	6	3,2	1	4,2	6
Goat	*Capra hircus*	2	1,1	2	8,3	1
Cattle	*Bos taurus*	35	18,7	3	12,5	11,7
Equidae	*Equidae*	2	1,1	1	4,2	2
Horse	*Equus caballus*	4	2,1	1	4,2	4
Dog	*Canis familiaris*	3	1,6	1	1	3
Total domestic fauna		**167**	**89,3**	**16**	**66,7**	**10,4**
Cervidae	*Cervidae*	2	1,1	6	25	0,3
Red deer	*Cervus elaphus*	6	3,2	3	12,5	2
Roe deer	*Capreolus capreolus*	6	3,2	2	8,3	3
Fallow deer	*Dama dama*	3	1,6	1	4,2	3
Boar	*Sus scrofa*	3	1,6	2	8,3	1,5
Total wild fauna		**20**	**10,7**	**8**	**33,3**	**2,5**
Total		**187**	**100**	**24**	**100**	**7,8**

Table 3. Number of determined bones (NRd), Minimum Number of Individuals (MNI) for Phase III (% over total NRd, MNI recoveries).

and the shank, or portions mainly from the legs for large stock.

The wild faunal spectrum is relatively rich, with four species present, including three cervids: red deer (*Cervus elaphus*), fallow deer (*Dama dama*), and roe deer (*Capreolus capreolus*). This food source played an important role, accounting for a quarter of the meat intake. In spite of the small number of remains, skeletal distribution shows the presence of most anatomic parts, which indicates that the carcasses were brought whole to the site before being processed.

It is important to underline the diversity of the wild fauna. This phenomenon is very frequent at other Late Bronze Age sites and, more generally, during the entire Bronze Age period in northern Greece[1]. The Late Bronze Age settlers chose to exploit as many species as they could; across northern Greece, species diversity is strongly related to the type of environment that surrounds each settlement (Creuzieux 2013, 287). This correlation highlights the opportunistic character of hunting activities and reliance on the products of wild fauna.

The spatial distribution of bones across species shows that the remains of both domestic and wild fauna are very dispersed. Waste does not seem to have been organized by species, skeletal parts, or age classes. Three-quarters of the bone remains were found in secondary deposition, amid landfill and terracing works; therefore they do not reflect actual waste practices, but simply give a general image of the scale of discard on the site. Only 56 remains, or about 17% of the total, were discovered in primary contexts, such as small pits or habitation levels. Detailed analysis of these contexts showed that their composition is no different from the rest of the material. The spatial organization of waste and, by inference, of pastoral activities is particularly difficult to bring to light for this first phase of occupation. Stalling areas and areas reserved for carcass preparation, meat consumption, and waste cannot be identified through the analysis of bone remains. The paucity of archaeozoological evidence correlates with the small quantities of architectural remains, cooking and storage structures, ceramics, and archaeobotanical material (Βαλαμώτη 2010, 174. Στεφανή 2010, 143. Χατζητουλούσης 2010, 97).

Angelochori II (1495–1290 BCE)

The middle phase of the Late Bronze Age occupation comprises the largest series, with 2,320 bone and dental remains, including 1,120 fully determined elements (species and anatomy). The assemblage is almost exclusively made up of mammal bones, more specifically, of domestic mammals. Caprines, pig, and to a lesser extent cattle are the best represented species in terms of the number of remains and the number of individuals, with about 60% of the total. Three other domestic taxa complete the spectrum: the horse, the donkey, and the dog, all with very few remains. Twelve wild faunal taxa have been identified; this is twice as many as the number of species of the domestic fauna, but with three times fewer remains. Cervid bones represent about 14% of the wild taxa, including fallow deer (6.4% of the NRd), red deer (3.4% of the NRd), and roe deer (2.5% of the NRd). The wild boar (*Sus scrofa*) also plays an important role with over 5% of the NRd, and the tortoise represents 3.1%. The other taxa only yielded a few remains, and their impact on the subsistence economy is more marginal. Among these species, we note the hare (*Lepus europaeus*, four remains), the badger (*Meles meles*, three remains), the wolf[2] (*Canis lupus*), the cat (*Felis sylves-*

1 Diversity reaches 11 species, including 10 mammals at Archontiko (Phase A-1) and up to 17 at Kastanas, where 12 mammals are present (Creuzieux 2013, 295).

2 On account of its dimensions, this calcaneus is very different from the dog remains identified in northern Greece during the

Phase II		NRd	%	MNI	%	Average NRd per individual	Weight of Meat	%
Pig	*Sus domesticus*	271	24,2	22	24,2	12,3	871	17,9
Ox	*Bos taurus*	205	18,3	12	13,2	17,1	1902	39,1
Sheep/goat	*Caprinae* (all)	193	17,2	22	24,2	14,1	319	6,6
Sheep	*Ovis aries*	81	7,2	10	11,0	8,1	167	3,4
Goat	*Capra hircus*	37	3,3	6	6,6	6,2	94	1,9
Dog	*Canis familiaris*	29	2,6	2	2,2	14,5	20	0,4
Equids	*Equidae*	17	1,5	4	4,4	10	690	14,2
Donkey	*Equus asinus*	1	0,1	1	1,1	1	180	3,7
Horse	*Equus caballus*	22	2,0	2	2,2	11	360	7,4
Total domestic fauna		**856**	**76,4**	**62**	**68,1**	**13,8**	**3802**	**78,2**
Cervids	*Cervidae*	20	1,8	13	14,3	12,2	702	14,4
Red deer	*Cervus elaphus*	38	3,4	4	4,4	9,5	275	5,7
Fallow deer	*Dama dama*	72	6,4	5	5,5	14,4	350	7,2
Roe deer	*Capreolus capreolus*	28	2,5	4	4,4	7	77	1,6
Boar	*Sus scrofa*	61	5,4	7	7,7	8,7	348	7,2
Tortoise	*Testudo Hermanni*	35	3,1	4	4,4	/	/	/
Hare	*Lepus europaeus*	4	0,4	1	1,1	4	2	0,1
Badger	*Meles meles*	3	0,3	1	1,1	3	/	/
Wolf	*Canis lupus*	1	0,1	1	1,1	1	10	0,2
Cat	*Felis sylvestris*	1	0,1	1	1,1	1	/	/
Beaver	*Castor fiber*	1	0,1	1	1,1	1	/	/
Total wild fauna		**264**	**23,6**	**29**	**31,9**	**9,1**	**1062**	**21,8**
Total		**1120**	**100**	**91**	**100**	**12,3**	**4864**	**100**

Table 4. Number of determined bones (NRd), Minimum Number of Individuals (MNI) and Weight of Meat (WM) for Phase II (% over total NRd, MNI, and WM recoveries).

tris) and the beaver (*Castor fiber*), each represented by one remain. The NRd/MNI ratio shows differences in skeletal representation across species. The fallow deer, the dog, and the equids yielded more than ten remains per individual on average, whereas the wild carnivores, the hare, or the badger yielded far fewer

Late Bronze Age, and corresponds perfectly to an adult wolf (Becker 1986. Yannouli 1994. Greenfield & Fowler 2005).

remains (**table 4**). During the middle of the Late Bronze Age, as in the preceding phase, the meat intake is mainly based on domestic species, in particular those of the caprine-pig-cattle triad. The predominance of these domesticates is widespread in northern Greece during the Late Bronze Age and in the preceding periods (Creuzieux 2013, 273).

Mixed livestock management

The analysis of the pig livestock brings to light the existence of mixed slaughtering practices, focusing on both young and mature animals. This choice illustrates the pursuit of quality as well as quantity, with animals supplying tender meat combined with mature individuals. The anatomic distributions show a good overall representation of carcasses, with a marked preference for the limbs and girdle: ham, shoulder, rear and fore legs, as well as cranial and mandibular bones (**fig. 1**). The cutting-up of the fore limb and meat retrieval from the rear leg are clearly illustrated by cut marks. The results concerning caprines are very similar to those of the pig, indicating similar management of the different species of small domestic livestock. Slaughtering took place at varied ages, a reflection of the combined pursuit of tender meat and a maximum quantity of food. Skeletal distributions suggest that slaughtering concentrated on the fore leg and the upper part of the rear leg (similarly to the pig), but also on the mandibles (**fig. 2**). For cattle, cranial bones, coxal, tibia, and ribs are the most exploited parts, and slaughtering ages are more centred on subadults and adults (up to 67% of the MNI versus 50% for young individuals; **fig. 3**).

On the one hand, similarities appear in the management methods of small and large domestic livestock, as is evident in a preference for limbs and a less marked interest for the axial skeleton. On the other hand, meat quality seems to have been important for small livestock, whereas for larger-sized animals the focus was clearly on quantity. There is thus a real intention to make the most efficient use of large livestock, probably because of the high maintenance cost of these animals and the reduced flexibility of large animal herds as compared to smaller livestock. In addition, milk production was probably one of the reasons why cattle were kept for so long, in a context where secondary products were very important (Sherratt 1981. Bökönyi 1986. Isaakidou 2006. Greenfield 2010). Caprines may also have supplied milk and wool, showing the diversity of their contributions to the subsistence economy of the site.

The donkey, the horse, and the dog are used as complementary food sources, consumed occasionally. Several other examples of horse meat consumption in the Late Bronze Age have been identified in northern Greece, at the sites of Kastanas and Megalo Nisi Galanis (Becker 1986. Greenfield & Fowler 2005. Creuzieux 2013, 336). Thus the consumption of equids at the site of Angelochori is not an exception. The use of draught horses or riding horses is probable, but cannot be confirmed solely by the study of the bone remains. No pathology related to these activities has been observed, and no associated objects, such as harnesses or cart elements have been discovered. As for dog meat consumption, several sites in northern Greece have yielded material interpreted as consumption waste: Olynthos, Archontiko, and Dhimitra (Yannouli 1997, 118. Snyder & Klippel 2003. Becker 2008, 82. Creuzieux 2013, 178). Although this practice is not an isolated occurrence, it is nevertheless of limited importance.

Hunting as a way of diversifying provision

The wild fauna is well represented, particularly when we focus on the number of individuals. This high representation rate is consistent during the Late Bronze Age, and these species contributed significantly to supplying the site with meat resources and other products (Halstead 1984, 74-75. Hubbard 1995). Most

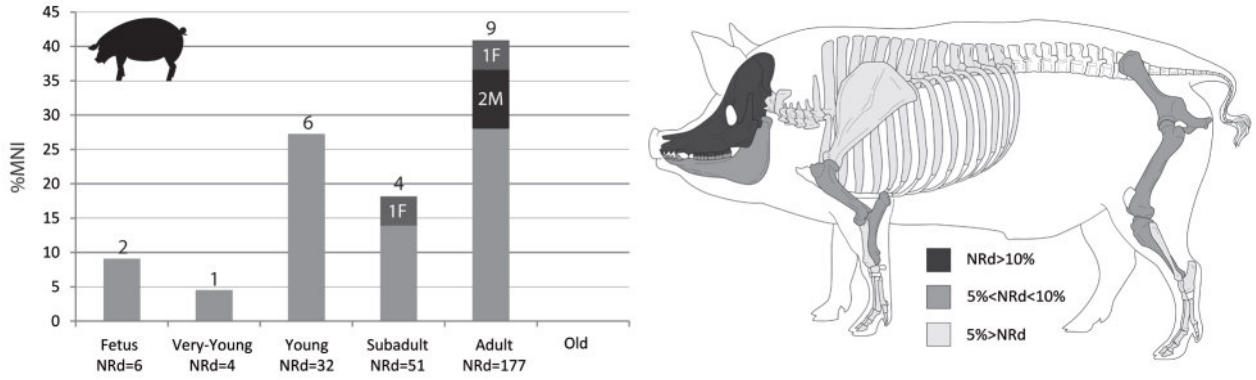

Fig. 1. Slaughter ages and anatomical distributions of pig bones, Phase II. NRt=271.

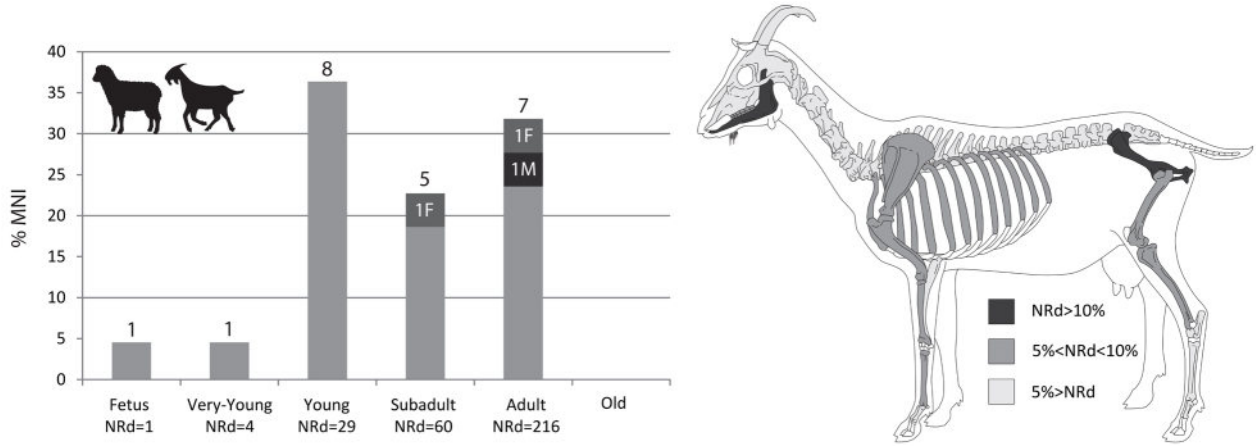

Fig. 2. Slaughter ages and anatomical distributions of caprine bones, Phase II. NRt=310.

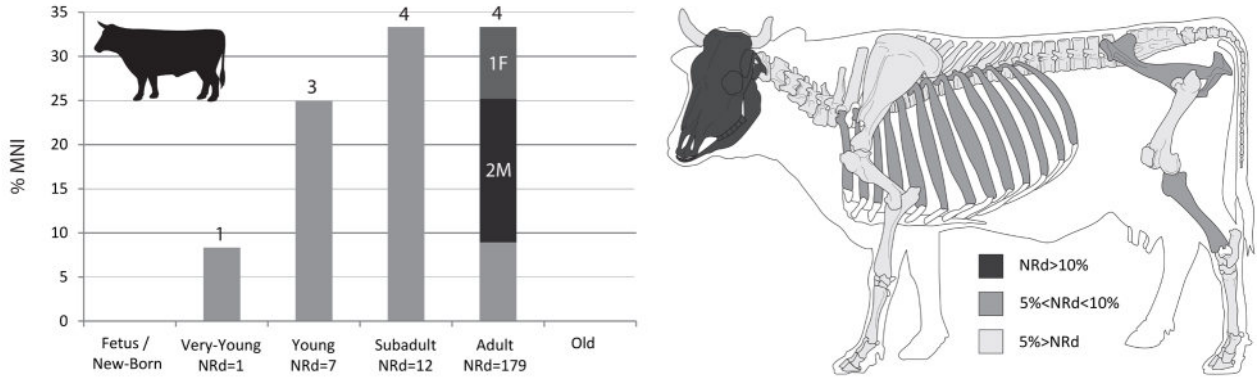

Fig. 3. Slaughter ages and anatomical distributions of cattle bones, Phase II. NRt=205.

of the provisioning relies on large game, including red deer, fallow deer, wild boar, and to a lesser extent roe deer. The slaughtered animals are mainly mature individuals. This reflects a real choice during hunting, that is, an intention to recover as much meat as possible by targeting large game, in a manner similar to the exploitation of large domestic cattle. Furthermore, it is possible that the inhabitants of the tell wanted to maintain some control over these populations by selecting mature animals to slaughter and saving young animals as much as possible, in order to ensure the durability of the herds.

The skeletal distributions as well as the dismemberment marks observed on the bone surfaces of the wild boar and the red deer underline the participation of large game in meat provisioning, with strong

preference for the fleshy front and hind legs. The absence of data concerning sexual differences does not enable us to extrapolate about a possible sexual selection of these wild populations, especially of large game such as the fallow deer, red deer, and wild boar.

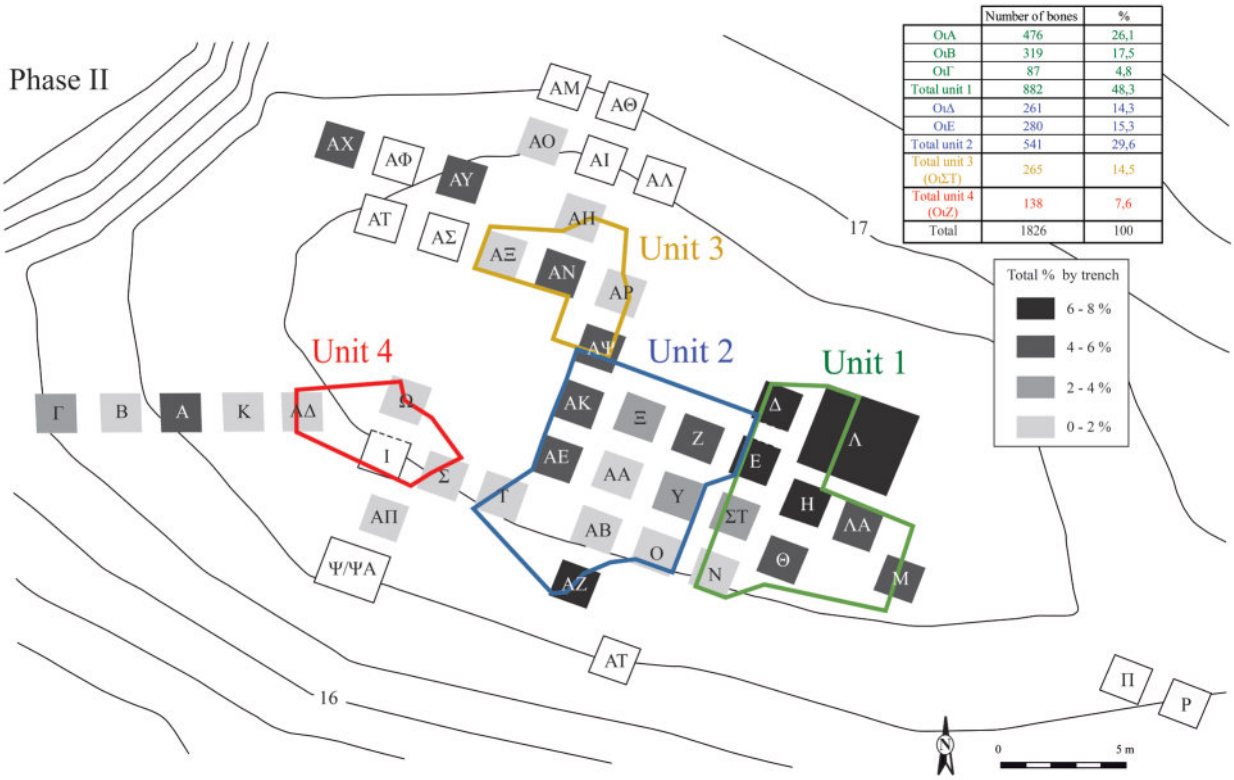
Other species are only hunted very occasionally, and their contribution to the subsistence economy is negligible. Nevertheless, they represent a good means of diversifying the supply of animal products such as fur, fat, etc. In addition to the large mammals, the tortoise plays a significant role in the economy during this phase, with a number of remains similar to that recorded for the red deer, albeit with a very low number of individuals. Not only was this species probably eaten; its carapace could also have been used for artefacts, as shown by the upper shell of Hermann's tortoise that had been modified as a container in the Late Bronze Age levels at the neighbouring site of Archontiko (Βεροπουλίδου et al. 2011. Creuzieux 2013, 350).

A very homogenous distribution of the remains

The analysis of the spatial distribution for all the material indicates that nearly 80% of the bones occur in occupation and destruction levels of the seven buildings on the top of the tell: Οι Α, Οι Β, Οι Γ, Οι Δ, Οι Ε, Οι ΣΤ, and Οι Ζ ("Οι" stands for *οικιστικός πυρήνας* [habitational nucleus]; Στεφανή 2010, 164) (**fig. 4**). The remaining 20% come from exterior areas: courtyards, levelling layers, and earthworks. A clear concentration is visible in Unit 1 (outlined in green on the site plan, **fig. 4**), which contains about half of the total number of remains dating to this phase, with particular concentration in building Οι Α: 20% of the NRd (Trenches Δ, Ε, Η, Λ, **fig. 4**). Unit 2 (outlined in blue on the plan), comprising buildings Οι Δ and Οι Ε (respectively, trenches ΑΕ, ΑΖ, and Ζ), contains nearly a quarter of the total number of bones. Units 3 (building Οι ΣΤ, outlined in yellow on the plan) and 4 (building Οι Ζ, outlined in red on the plan) yielded, respectively, 14.5% and 8%. Therefore most of the bones were found in the western part of the settlement, where a preferred location for carcass processing may have existed. All the stages of carcass butchery as well as post-consumption discharge could have taken place there, as demonstrated by the presence of all skeletal parts. In addition, combustion structures which could have been used for food preparation, were identified in trenches Δ, Ε, Ν, and ΑΑ, namely, in architectural units 1 and 2 (Στεφανή 2010, 138-140) which also yielded the most bones (**fig. 4**).

The analysis of distribution per building/house shows the systematic occurrence, in each inferred household, of the main identified species: cattle, pig and caprines. However, their proportions vary depending on the building considered. Regarding domestic fauna, caprines are ubiquitous and represent at least a quarter of the determined remains in each building, with the exception of Unit 4 (building Οι Ζ) on the western part of the summit, with only 12%. Cattle, as far as they are concerned, represent between 14% and 24%; whereas the pig shows more variable proportions, fluctuating between 12% for building Οι Ζ (trenches Σ, Ω, ΑΔ) and 40% for building Οι ΣΤ (mostly in trenches ΑΝ and ΑΨ). The distribution of the other, less dominant domesticates such as the dog and the equids is identical to that of the principal species in the assemblage, with a small concentration in the levels of Unit 1. Thus these animals, too, probably underwent the same types of processing and discharge.

The wild fauna is likewise well represented in the buildings of architectural Unit 1 (buildings Οι Α, Οι Β and, Οι Γ), where it represents 25% of the wild fauna recovery; but it is particularly abundant in the westernmost building Οι Ζ (Unit 4), where is represents 46% of the remains, of which about 33% are from cervids. By contrast, in building Οι ΣΤ (Unit 3) there are few wild faunal remains and abundant pig bones; whereas the assemblage in house Οι Ζ is particular and differs from those in the other buildings, due to the

	Number of bones	%
ΟιΑ	476	26,1
ΟιΒ	319	17,5
ΟιΓ	87	4,8
Total unit 1	882	48,3
ΟιΔ	261	14,3
ΟιΕ	280	15,3
Total unit 2	541	29,6
Total unit 3 (ΟιΣΤ)	265	14,5
Total unit 4 (ΟιΖ)	138	7,6
Total	1826	100

Fig. 4. Spatial distribution of faunal remains on the topographic plan of the site, Phase II *(after Στεφανή 2010, Εικ. 4.6.1)*.

significant proportion of wild species which account for nearly half the NRd (**fig. 4**). This unusual composition could point to a particular function of this house as slaughtering locale, and maybe even to different areas of carcass processing for domestic and wild fauna, on the tell summit (building Unit 1) and in the western part of the settlement (Unit 4), respectively. The wild species, mostly cervids, would conceivably have been processed in this sector of house ΟιΖ. However, this hypothesis is undermined by the regular presence of wild faunal remains in the other habitation units as well, which proves that there were no specific processing areas for the different types of fauna.

The six pits discovered at the top of the tell and used as dumps (Στεφανή 2010, 155) display very similar bone composition to each other and to the overall faunal composition of the site. These pits are located in different places: in exterior zones on the top of the tell, and on the northern and western slopes (trenches A, ΑΔ, ΑΧ, and ΑΖ; **fig. 4**). They do not contain vast quantities of bones or remains of other ecofacts, such as seeds, wood, or shell (Βαλαμώτη 2010, 174. Βεροπουλίδου 2010, 222-223). It seems, therefore, that the inhabitants of each building/household abandoned their waste near preparation and consumption areas, rather than in large waste pits used by the community.

Spatial distributions are thus very homogeneous throughout the site, with a relatively similar faunal spectrum in the different levels of each building. The very regular presence of all the anatomic portions of the main species in each context suggests the consumption and disposal of bones on a household scale, rather than on a wider site scale. The presence of storage structures over the entire tell, and of food preparation structures in the main habitation units confirms the hypothesis of independent consumption management for each unit (Στεφανή 2010, 267), irrespective of whether herd management took place on a community level or only by a group of households. No stalling area has been clearly identified. There are a few naturally fallen animal teeth, but no concentrations to suggest a demarcated space where livestock

could have been kept for a long duration of time. By contrast, the number of worked bones in habitation Unit 1 suggests that a craftwork sector existed nearby. This pattern of localized processing in the eastern part of the summit supports the hypothesis advanced by Liana Stefani, who suggested that the north–south alignment of the houses on the mound left to the east and west of the buildings open-air spaces, sunny and protected from the winds, where the processing of animals and plants, food preparation, and other household activities took place (Στεφανή 2010, 261).

Angelochori I (1350–940 BCE)

This transitional phase between the Late Bronze Age and the Early Iron Age comprises 645 bone and dental remains, including 503 for which the species was determined. The assemblages consist mostly of mammal bones, in particular from domestic animals. Caprines, pig, and to a lesser extent cattle are the best represented species in terms of the number of remains and the minimum number of individuals, and they make up between 52 and 60% of the assemblages. Three other domestic taxa complete the spectrum: the horse, the donkey, and the dog, each with very few remains. Nine taxa of wild fauna have been identified for a number of remains totaling about a quarter of the NRd. Cervid bones represent 17% of the NRd, including the European fallow deer (7.2% of the NRd), the red deer (6.6% of the NRd), and to a lesser extent the roe deer (1.4% of the NRd). In addition there is wild boar, which yielded 22 remains. The other taxa occur only sporadically, and their contribution to the animal economy is very limited. Among these species, we note the presence of the tortoise (three remains), the hare, the badger, the beaver, and a non-identified carnivore (one remain each). The faunal spectrum thus demonstrates the importance of large game, cervids and wild boar, in the provisioning from hunting activities. The NRd/MNI ratio highlights the importance of the pig and cattle. In addition, these numbers clearly distinguish between domestic and wild fauna; the former is represented on average twice as much as the latter (**table 5**).

Management strategies

At the end of the Late Bronze Age, meat contributions to the diet came mainly from domestic species, in particular from the pig-cattle-caprine triad. Equids, although represented by a very low number of remains and individuals, nevertheless potentially supply a large quantity of meat. They are a non-negligible food source, in the same way as the dog (albeit to a lesser extent). The wild fauna represents between a quarter and a third of the bone assemblages. Fallow deer, red deer, and boar form the vast majority of the remains, indicating that hunting focused mainly on these three species. The others were hunted very occasionally, and only supplied a very small quantity of food, if they were consumed at all. Due to the small number of determined remains and in the absence of butchery marks, we cannot demonstrate that they were actually eaten.

The slaughtering ages of the domestic triad indicate the use of varied strategies for the management of herds. The ages of the pigs are very diversified, unlike those of the caprines and bovines which were generally slaughtered at an adult age. Many immature pigs were slaughtered before the end of growth, denoting the intention to obtain quality meat. The skeletal distribution of pork clearly indicates the preferential consumption of certain elements, such as the shoulder and knuckles. The representation of all anatomic parts for mature individuals suggests the complete processing of carcasses. Few differences emerge between the main age categories, which reflects a marked consistency in carcass processing techniques. For the caprines, the limbs and in particular the shoulder were preferentially used. There are several sim-

Phase I		NRd	% NRd	MNI	Average NRd per individual	NRd/MNI ratio
Pig	*Sus domesticus*	168	33,4	12	24	14,0
Sheep/goat	*Caprinae*	74	14,7	9	18	8,2
Sheep	*Ovis aries*	18	3,6	5	10	3,6
Goat	*Capra hircus*	15	3	3	6	5,0
Ox	*Bos taurus*	67	13,3	5	10	13,4
Dog	*Canis familiaris*	19	3,8	3	6	6,3
Equids	*Equidae*	9	1,8	3	6	3,0
Donkey	*Equus asinus*	1	0,2	1	2	1,0
Horse	*Equus caballus*	9	1,8	2	4	4,5
Total domestic fauna		**380**	**75,5**	**32**	**64**	**11,9**
Cervids	*Cervidae*	18	3,6	9	18	2,0
Red deer	*Cervus elaphus*	33	6,6	4	8	8,3
Fallow deer	*Dama dama*	36	7,2	3	3	12,0
Roe deer	*Capreolus capreolus*	7	1,4	2	2	3,5
Boar	*Sus scrofa*	22	4,4	4	4	5,5
Tortoise	*Testudo Hermanni*	3	0,6	1	1	3,0
Carnivora	*Carnivora*	1	0,2	1	1	1,0
Hare	*Lepus europaeus*	1	0,2	1	1	1,0
Badger	*Meles meles*	1	0,2	1	1	1,0
Beaver	*Castor fiber*	1	0,2	1	1	1,0
Total wild fauna		**123**	**24,5**	**18**	**36**	**6,8**
Total		**503**	**100**	**50**	**100**	**10,1**

Table 5. Number of determined bones (NRd), Minimum Number of Individuals (MNI) for Phase I (% over total MRd, MNI recoveries).

ilarities among the species of small domestic livestock, such as the low representation of the axial skeleton, the very high presence of cranial bones, or the predominance of the girdle and lower leg portions. For cattle, distribution is more homogeneous and no portion is clearly over-represented, apart from the very fragmented cranial remains.

Regarding the wild fauna, more than two-thirds of the animals were slaughtered at adult age. Only the three best represented species of the assemblage, namely, the fallow deer, red deer, and wild boar, each comprise one animal which was not fully grown at the time of slaughter. These young specimens represent only a very small percentage of the total number of individuals. The cervids show similar skeletal distri-

butions, with a high representation of limb bones, but also several differences regarding the girdle and the hind legs. Large wild animals thus seem to have been used for the same purposes as large domestic livestock, that is, for obtaining as much meat as possible. These characteristics indicate distinctive management, and aims depending on the size of the animal. Large game and large livestock supplied considerable quantities of meat, while small game and livestock supplied a more varied range of products and meat qualities. This duality of management techniques corresponds well to results obtained from other contemporary sites in northern Greece, particularly the Late Bronze Age levels at Archontiko and Kastanas in the same region (Becker 1986, 295. Creuzieux 2013, 183).

Discussion: Permanence of strategies during the Late Bronze Age

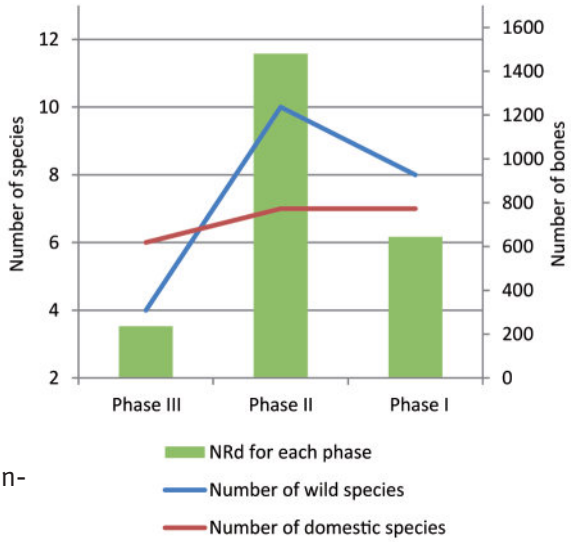
Many similarities emerge among the three occupation phases, indicating continuity in animal management methods during the Late Bronze Age. At the same time, several clear developments over time have been identified in the choice of animal husbandry and hunting strategies.

First of all, the number of exploited species changes from six domestic and four wild taxa in the earliest occupation (Phase III) to seven domestic and ten wild taxa in Phase II, and seven domestic and eight wild species at the end of the Late Bronze Age (Phase I). When we compare these spectra to the size of the bone sample, we observe that the poor representation of wild fauna during Phase III is due to the small size of the assemblage and the small number of analyzed stratigraphic units. Moreover, only the wild fauna seems dependent on these parameters, whereas the number of domestic taxa is generally stable throughout the Late Bronze Age (**table 6**).

Several developments in the ratio of domestic to wild fauna have been identified during the course of the Late Bronze Age (**tables 6-7**). The main change regards the percentage increase in the number of determined wild species remains between the beginning of the occupation (Phase III) and the two later phases, II and I. However, this change is not reflected in the MNI; on the contrary, we even observe a significant decrease in the percentage of the hunted meat weight. In other words, although the number of wild individuals is stable or even declining, the average number of bones increases. Carcass processing was thus more developed towards the middle and the end of the Late Bronze Age than during the beginning of the occupation. In the latter phase, a significant proportion of the wild species were only represented by a small number of bones.

A new development appears between the middle and the end of the Late Bronze Age (Phases II and I), that is, the increased importance of wild fauna during the last period of occupation. This diversification results in much more varied provisioning, probably in order to respond to the increasingly complex needs of the inhabitants of Angelochori in terms of meat quality.

The results of the relationship between the NRd and the MNI bring to light an increase in the average number of bones for all the species between the beginning and the middle of the Late Bronze Age (Phases III and II), sometimes in very high proportions (from 3 to 14.5 bones per individual for the dog, 4 to 11 for the horse, 1 to 6.2 for the goat). However, this numerical increase does not indicate an actual change in the intensity of carcass processing, but is linked to the limited size of the sample from the first occupation phase. Between the middle and the end of the Late Bronze Age (Phases II and I), the counts for most species decrease. Only the pig progresses slightly, from 12.3 to 14 bones per individual, illustrating specific, modestly increasing exploitation throughout the period. This singularity may reflect the resolve to increase processing of the pig carcass. Since this species only supplies meat (unlike the caprines which

un-

	Phase III	Phase II	Phase I
Wild species	4	10	8
Domestic species	6	7	7
NRd	236	1480	645
Nb passa	37	147	73

Table 6. Relation between taxonomical diversity and size of the sample, controlled by phase.

% Nrd	Phase III	Phase II	Phase I
Domestic fauna	89,3	76,2	75,5
Wild fauna	10,7	23,8	24,5

% MNI	Phase III	Phase II	Phase I
Domestic fauna	66,7	67,8	64
Wild fauna	33,2	32,2	36

% MW	Phase III	Phase II	Phase I
Domestic fauna	72,9	77,3	73,3
Wild fauna	**27,1**	22,7	26,7

Table 7. Ratios of domestic and wild faunas during the Late Bronze Age

provide the possibility to recover milk or wool as well), the intensification of carcass processing resulted in maximum returns from breeding these animals.

The results from the taphonomic and fragmentation analysis show that the bone assemblages from the three different phases underwent similar pre- and postdeposition processes, indicating continuity in processing techniques and waste disposal methods. Continuity is also visible in the organization of the site itself, with interrupted succession of the occupation levels from the three phases in all the excavated sectors (Στεφανή & Μερούσης 2010, 53-57).

A clear selection of the processed portions

The skeletal distributions show that all parts of caprine and cattle skeletons are represented, from the primary butchering remains (skull, limb extremities) to the meat-bearing portions pointing to consumption. The presence of all skeletal parts indicates that carcass processing took place on site. The same observation applies to pig. The best represented anatomical portions of small domestic livestock are the front and hind legs, as well as the scapular and pelvic girdle portions. For pigs, there is preference for the lower part of the shoulder (humerus) and the knuckle (tibia). For caprines, distribution is more homogeneous among the important areas of the leg (pelvic girdle and rear leg), the shoulder (scapular girdles and front leg), and the ribs. The results for cattle show that the whole carcass was processed; meat portions from the legs, the girdle, the axial skeleton, and the mandible were all cut up and eaten. We observe a better preservation of the pelvic girdle and the tibia, as compared to the scapular zone and the front leg. The high percentages of cranial remains for all the species of the domestic triad are mainly due to the good preservation of dental elements and to a relatively high rate of fragmentation of the cranial bones. The latter condition may be due to the secondary deposition of the assemblages, but could also have resulted from the extraction of consumable flesh such as the cheeks, the tongue, or the brain.

By contrast, not all anatomic portions of the wild species were brought to the top of the tell; this was

especially the case with red deer and fallow deer. The anatomic distributions show that the entire front and hind legs, from the girdle to the extremities, were found in the different sectors of the site, but that the axial skeleton and the skull are absent from the entire site. A preference for the hind leg (haunch) in relation to the front leg (shoulder) is apparent. Only the legs and the antlers were brought back; it seems that specific parts were selected directly on the hunting spot (Κωνσταντινίδου 2010, 207).

Consumption on a household scale

As regards the main species, two principal observations emerge from the distribution analyses. First, there is a strong homogeneity among individual buildings. No particular concentrations have been found. Second, each anatomical part of pigs, cattle, and caprines, including the skull, axial skeleton, front and hind legs, and extremities, has been found in each building. As a result, faunal assemblages are very similar across the site. In addition, the NRd percentages associated with the elimination of the extremities and the skull during primary butchery activities, and those linked to consumption are relatively similar for all the excavated zones that produced faunal material. These undiversified values point to consumption on a household scale. This organization would have resulted in discharging bones in or near each operating unit. Similar household-based organization was observed for the levels of phase B-IV at Archontiko (Creuzieux 2013, 154). Lastly, very few naturally fallen teeth were found in the different sectors, throughout the site sequence[3]. Therefore, the analysis of their distribution did not enable us to advance a hypothesis on the existence of a stalling zone for the animals on the tell.

Acknowledgments

It is a great pleasure to contribute to this volume in honour of Katerina Papanthimou, with whom we had the good fortune to collaborate in the study of the faunal material from Archontiko. It was during that time that we also became friends and worked closely with Liana Stefani, now dearly missed. For this reason, we dedicate the present study to the memory of Liana too.

Τη μελέτη αυτή την αφιερώνουμε και στη Λιάνα Στεφανή.

Aurélien Creuzieux would also like to thank University Montpellier III – Paul Valéry for the doctoral contract which allowed him to carry out this study under good conditions.

Aurélien Creuzieux

creuzieux.aurelien@gmail.com

Armelle Gardeisen

armelle.gardeisen@cnrs.fr

3 Only a fourth lower deciduous bovine tooth and a fourth deciduous upper caprine tooth were identified.

ASM - Archéologie des Sociétés Méditerranéennes,
UMR 5140, CNRS, Labex ARCHIMEDE,
PIA- ANR-11-LABX-0032-01,
Montpellier, France

BIBLIOGRAPHY

Βαλαμώτη, Σ. Μ. 2010. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στο Αγγελοχώρι μέσα από τα φυτά και τις χρήσεις τους: η συμβολή των αρχαιοβοτανικών δεδομένων, in Στεφανή 2010, 171-197.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2010. Το οστρεοαρχαιολογικό σύνολο, in Στεφανή 2010, 221-228.

Βεροπουλίδου et al. 2011: Βεροπουλίδου, Ρ., Creuzieux, A. & Θεοδωροπούλου, Τ., Η αξιοποίηση των ζωικών πηγών στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: στοιχεία περιβάλλοντος και οικονομίας, *ΑΕΜΘ* 25, 213-222.

Κωνσταντινίδου, Α. 2010. Προκαρταρκτική ανάλυση και ερμηνεία του αρχαιοζωολογικού υλικού, in Στεφανή 2010, 199-214.

Στεφανή, Ε. 2010. *Αγγελοχώρι Ημαθίας. Οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού,* τόμος Ι, Θεσσαλονίκη 2010.

Στεφανή, Λ. & Μερούσης, Ν. 2010. Αναζητώντας τη Μέση Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία. Παλιές και νέες έρευνες στην Ημαθία, in A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright. (eds.), *MESOHELLADIKA: la Grèce continentale au Bronze Moyen*, *Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens*, *Athènes 8-12 mars 2006* (*BCH* Supplement 52), Athènes, 981-986.

Χατζητουλούσης, Σ. 2010. Οι οικοδομικές πρακτικές στο Αγγελοχώρι: η συμβολή της μελέτης των οικοδομικών θραυσμάτων πηλού, in Στεφανή 2010, 91-122.

Barone, R. 1986. *Anatomie comparée des mammifères domestiques,* vol. 1 *:* Ostéologie, Paris.

Becker, C. 1986. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Tierknochenfunde* (*Prähistorische Archäologie in Südesteuropa* 5), Berlin.

Becker, C. 2008. Die archäozoologischen Befunde, in C. Becker & H. Kroll, *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Ausgrabung und der Baubefund* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 23), Rahden/Westf., 49-118.

Bökönyi, S. 1986. Faunal Remains, in C. Renfrew, M. Gimbutas & E. Elster (eds.), *Excavations at Sitagroi, a Prehistoric Village in Northeast Greece*, Volume 1 (*Monumenta Archaeologica* 13), Los Angeles, 63-132.

Creuzieux, A. 2013. *Economie animale au cours de l'âge du Bronze en Grèce septentrionale*, unpublished doctoral dissertation, Université Montpellier III – Paul Valéry.

Fernandez, H. 2001. *Ostéologie comparée des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genre* Rupicapra, Ovis, Capra *et* Capreolus*): diagnose différentielle du squelette appendiculaire*, unpublished doctoral dissertation, Genève.

Gardeisen, A. 1997. Exploitation des prélèvements et fichiers de spécialités, *Lattara* 10, 260-270.

Greenfield, H. J. 2010. The Secondary Products Revolution: The Past, the Present and the Future, *WorldArch* 42 (1), 29-54.

Greenfield, H. J. & Fowler, K. 2005. *The Secondary Products Revolution in Macedonia: The Zooarchaeological Remains from Megalo Nisi Galanis, A Late Neolithic - Early Bronze Age Site in Greek Macedonia* (*BAR* IS 1414), Oxford.

Halstead, P. 1984. *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece*, unpublished doctoral dissertation, University of Cambridge.

Halstead et al. 2002: Halstead, P., Collins, P. & Isaakidou, V., Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra*, *JAS* 29, 545-553.

Hubbard, R. N. L. B. 1995. Fallow Deer in Prehistoric Greece and the Analogy between Faunal Spectra and Pollen Analyses, *Antiquity* 69, 527-538.

Isaakidou, V. 2006. Ploughing with Cows: Knossos and the "Secondary Products Revolution", in D. Serjeantson & D. Field (eds.), *Animals in the Neolithic*, Oxford, 95-112.

Lister, A. M. 1996. The Morphological Distinction between Bones and Teeth of Fallow Deer (*Dama dama*) and Red Deer (*Cervus elaphus*), *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 119-143.

Payne, S. 1985. Morphological Distinction between the Mandibular Teeth of Young Sheep, *Ovis*, and Goats, *Capra*, *JAS* 12, 139-147.

Prummel, W. & Friesch, H.-J. 1986. A Guide for the Distinction of Species, Sex and Body Side in Bones of Sheep and Goat, *JAS* 13, 567-577.

Schmid, E. 1972. *Atlas of Animal Bones*, Amsterdam & New York.

Sherratt, A. G. 1981. Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution, in I. Hodder, G. Isaac & N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge, 261-306.

Snyder, L. & Klippel, W. 2003. From Lerna to Kastro: Further Thoughts on Dogs as Food in Ancient Greece. Perceptions, Prejudices and Reinvestigations, in E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble & P. Elefanti (eds.), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances* (*BSA Studies* 9) 221-231.

Wilson et al. 1982: Wilson, B., Grigson, C. & Payne, S., *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites* (*BAR* British Series 109*)*, Oxford.

Yannouli, E. 1994. *Aspects of Animal Use in Prehistoric Macedonia, Northern Greece. Examples from the Neolithic and Bronze Age,* unpublished doctoral dissertation, University of Cambridge.

Yannouli, E. 1997. Dimitra, a Neolithic and Late Bronze Age Village in Northern Greece: The Faunal Remains, in Δ. Γραμμένος (ed.), *Νεολιθική Μακεδονία* (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 56), Αθήνα, 101-128.

Zeder, M. A. & Lapham, H. A. 2010. Assessing the Reliability of Criteria Used to Identify Postcranial Bones in Sheep, *Ovis*, and Goats, *Capra*, *JAS* 37, 2887-2905.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΚΑΙ ΚΥΝΗΓΙ ΣΤΟ ΑΓΓΕΛΟΧΩΡΙ ΗΜΑΘΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Aurélien Creuzieux & Armelle Gardeisen

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της αρχαιοζωολογικής έρευνας στον οικισμό του Αγγελοχωρίου Ημαθίας. Από την έρευνα συνάγεται ότι η διατροφή του πληθυσμού που κατοικούσε στην τούμπα κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού βασιζόταν κυρίως στην κτηνοτροφία και ιδιαίτερα στην εκτροφή μικρών ζώων, χοίρων και αιγοειδών. Η μεικτή στρατηγική σφαγιασμού ζώων από διαφορετικές ηλικίες επέτρεπε τόσο τον επαρκή εφοδιασμό για τις ανάγκες των κατοίκων όσο και την ευκαιριακή κατανάλωση νεαρών ζώων με πιο τρυφερό και ποιοτικά καλύτερο κρέας. Η αφθονία άγριας πανίδας στο γύρω οικοσύστημα εξασφάλιζε την περαιτέρω διαφοροποίηση των πηγών κρέατος. Η διαχρονική ανάλυση των δεδομένων αποκαλύπτει αξιοσημείωτη σταθερότητα των κτηνοτροφικών μεθόδων στη διάρκεια της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού. Τέλος, η χωρική κατανομή των απορριμμάτων καταδεικνύει ότι η διαχείριση των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων και η εκμετάλλευση των σφαγίων ήταν κοινοτική υπόθεση, ενώ η κατανάλωση γινόταν σε μικρότερη κλίμακα, πιθανώς κατά οικιστική ενότητα / νοικοκυριό. Τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν το Αγγελοχώρι Ημαθίας ένα καλό παράδειγμα των τρόπων με τους οποίους οι κοινότητες στη βόρεια Ελλάδα εκμεταλλεύονταν την πανίδα, εξημερωμένη και άγρια, κατά το β΄ μισό της 2ης χιλ. π.Χ.

ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΓΕΛΟΧΩΡΙ ΗΜΑΘΙΑΣ: ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΙΧΝΗ ΧΡΗΣΗΣ

Αναστασία Δημουλά[α-β], Ζωή Τσιρτσώνη[γ], Ευαγγελία Βούλγαρη[β], Λιάνα Στεφανή & Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη[α-β]

Εισαγωγή

Τα μαγειρικά αγγεία της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία διακρίνονται γενικά από τεχνολογικά χαρακτηριστικά αμετάβλητα στη διάρκεια του χρόνου και από την υιοθέτηση κοινών μορφολογικών χαρακτηριστικών σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές (Horejs 2005. Gimatzidis 2017). Η πρώτη παράμετρος συνδέεται άμεσα με τον προορισμό αυτών των αγγείων για χρήση στη φωτιά, που απαιτεί συγκεκριμένες τεχνολογικές προϋποθέσεις (Skibo 2013. Tite & Kilikoglou 2002). Η δεύτερη παράμετρος συνδέεται με την τροφοπαρασκευαστική λειτουργία των αγγείων καθαυτή, η οποία σχετίζεται με ευρέως διαδεδομένες στον μακεδονικό και βαλκανικό χώρο μαγειρικές μεθόδους και συνήθειες, τα διαθέσιμα υλικά και τις διατροφικές προτιμήσεις (Rice 1987, 465), καθώς και με τις συναφείς κοινωνικές νοηματοδοτήσεις αυτών των επιλογών (Κωτσάκης 2010. Albero Santacreu 2014. Ivanova και άλ. 2018). Ως αποτέλεσμα αυτής της ομοιομορφίας, μέχρι πολύ πρόσφατα τα μαγειρικά αγγεία αναφέρονταν μόνο συνοπτικά στις μελέτες προϊστορικής κεραμικής, συχνά μάλιστα μαζί με άλλες κατηγορίες και κάτω από τον τίτλο «χονδροειδής κεραμική». Λόγω του ότι στην πλειονότητά τους είναι ακόσμητα, χονδρόκοκκα και απλά στο σχήμα και τη μορφή, θεωρήθηκε ότι δεν μπορούν να παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τη διάκριση χρονολογικών φάσεων, οικονομικών δομών και κοινωνικών συμπεριφορών (βλ. Lis 2010).

Πιο συγκεκριμένα, οι αναλυτικές μελέτες μαγειρικών αγγείων της Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Μακεδονίας εξαντλούνται, αφενός, σε επιμέρους κεφάλαια διδακτορικών διατριβών και σε περιορισμένα άρθρα (Τούμπα Θεσσαλονίκης, Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Κυριατζή 2000. Αρχοντικό, Πρώιμη και Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Δελιόπουλος 2014. Δελιόπουλος και άλ. 2011. Ἅγιος Αθανάσιος, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Μαυροειδή 2014). Αφετέρου, στις δημοσιεύσεις κεραμικών συνόλων τα μαγειρικά αγγεία περιλαμβάνονται σχεδόν πάντα σε ευρείες τυπολογικές κατηγορίες, για παράδειγμα «πιθοειδή αγγεία» σε ελληνόφωνες δημοσιεύσεις (Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Γραμμένος & Κώτσος 2002. Σίνδος, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Ανδρέου 2000), "jars" σε αγγλόφωνες δημοσιεύσεις (Σιταγροί, Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: Sherrat 1986. Ἄσσηρος, Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Wardle και άλ. 1980. Τορώνη, Πρώιμη και Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Morris 2009) και "Töpfe" σε γερμανόφωνες δημοσιεύσεις (Καστανάς, Πρώιμη και Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Aslanis 1985. Hochstetter 1984. Ἅγιος Μάμμας, Πρώιμη και Ὑστερη Εποχή του Χαλκού: Hänsel & Aslanis 2010. Horejs 2007), χωρίς αναλυτική συζήτηση των ενδεχόμενων χρήσεων τους.

Είναι γεγονός ότι στην έρευνα της προϊστορικής κεραμικής οι τυπολογικές κατηγορίες των αγγείων, κατά κανόνα, δεν συνδέονται με τις αντίστοιχες χρηστικές (Tsirtsoni 2001. Andreou & Psaraki 2007). Συνεπώς, σε πολλές περιπτώσεις τα μαγειρικά αγγεία είναι σχεδόν αδύνατο να διαχωριστούν μακροσκοπικά

από άλλες χρηστικές κατηγορίες, κυρίως από τα αποθηκευτικά που φέρουν παρεμφερή τυπολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά σχεδόν σε όλες τις φάσεις της Εποχής του Χαλκού (πρβ. Aslanis 1985. Horejs 2007). Ένα καθιερωμένο κριτήριο διαχωρισμού, το μέγεθος, πρακτικά δεν επαρκεί, καθώς απαντώνται και μικρού μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία, όπως και μεγάλου μεγέθους μαγειρικά αγγεία. Ένα δεύτερο κριτήριο, τα ίχνη φωτιάς, μπορεί επίσης να είναι παραπλανητικό, καθώς αποθετικές διαδικασίες, όπως η καύση, μπορούν να επιφέρουν στην επιφάνεια των αγγείων παρόμοια ίχνη με αυτά της χρήσης σε φωτιά για το μαγείρεμα. Τέλος, μία παράμετρος που θα πρέπει να έχουμε πάντα υπόψη είναι ότι τα ίδια αγγεία πιθανότατα εξυπηρετούσαν περισσότερες από μία χρήσεις.

Επομένως, η διερεύνηση της χρήσης των αγγείων, και ιδιαίτερα των μαγειρικών, απαιτεί συνδυαστική προσέγγιση διαμέσου διαφορετικών παραμέτρων. Αυτές περιλαμβάνουν το ανασκαφικό πλαίσιο, τον τόπο εύρεσης των αγγείων, τη συνάφειά τους με κατασκευές και διάφορες κατηγορίες αντικειμένων, τα μορφολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των αγγείων καθώς και τα σωζόμενα ίχνη χρήσης. Στην εργασία αυτή θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα αυτής της πολυπαραμετρικής προσέγγισης στη μελέτη μαγειρικών αγγείων από δύο οικισμούς της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, το Αρχοντικό (Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού) και το Αγγελοχώρι (Ύστερη Εποχή του Χαλκού), με ιδιαίτερη έμφαση στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά και τα ίχνη χρήσης. Στόχος μας είναι να ανασυνθέσουμε την τεχνολογία κατασκευής των συγκεκριμένων σκευών, καθώς και τη χρήση τους στη φωτιά σε σχέση με συναφείς θερμικές κατασκευές και ενδεχόμενους τρόπους μαγειρέματος. Με αυτόν τον τρόπο ευελπιστούμε να αποκαταστήσουμε την τεχνολογική και χρηστική, αλλά και την τυπολογική ταυτότητα των αγγείων, έτσι ώστε να συνδέσουμε τις τεχνολογικές επιλογές με τις μαγειρικές μεθόδους και συνήθειες, στο ευρύτερο πλαίσιο των παραδόσεων και νεωτερισμών της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία.

Μεθοδολογία

Η μελέτη που πραγματοποιήθηκε είναι δειγματοληπτική, δεν μελετήθηκε δηλαδή το σύνολο των μαγειρικών αγγείων των δύο οικισμών, αλλά επιλεγμένα αγγεία και θραύσματα. Η μέθοδος της μελέτης περιλαμβάνει τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο έγινε επιλογή συγκεκριμένων ανασκαφικών συνόλων, όπου εντοπίστηκαν μαγειρικά αγγεία σε συνάφεια με θερμικές κατασκευές, δηλαδή χώρων τροφοπαρασκευής, καθώς και τμημάτων αγγείων που διατηρούν μορφολογικές πληροφορίες, κυρίως ως προς το σχήμα. Σε δεύτερο στάδιο έγινε μακροσκοπική μελέτη των αγγείων που επιλέχθηκαν από τους χώρους αυτούς, με καταγραφή των μορφολογικών και τεχνολογικών τους χαρακτηριστικών, όπως σχήμα, μέγεθος και χωρητικότητα[1], τεχνικές κατασκευής, επεξεργασία επιφάνειας και όπτηση, καθώς και των ιχνών χρήσης, όπως νέφη φωτιάς, ίχνη απανθράκωσης τροφής, ίχνη τριβής και φθοράς (Rice 1987. Skibo 2013. Lis 2015. Forte και άλ. 2018). Στο τρίτο στάδιο πραγματοποιήθηκε πετρογραφική ανάλυση αντιπροσωπευτικών δειγμάτων οστράκων[2] από τους χώρους, τα σχήματα και τους τύπους που αναγνωρίστηκαν μακροσκοπικά. Στόχος της μελέτης είναι να κατανοηθούν οι διαδικασίες κατασκευής και χρήσης των συγκεκριμένων σκευών, τα οποία με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα και τη μακροσκοπική παρατήρηση θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί στο μα-

1 Η χωρητικότητα των αγγείων υπολογίστηκε με το ηλεκτρονικό πρόγραμμα Pot Utility, το οποίο δημιουργήθηκε από τον Jean Paul Thalmann στο πλαίσιο του ARCANE Project (http://www.arcane.uni-tuebingen.de).

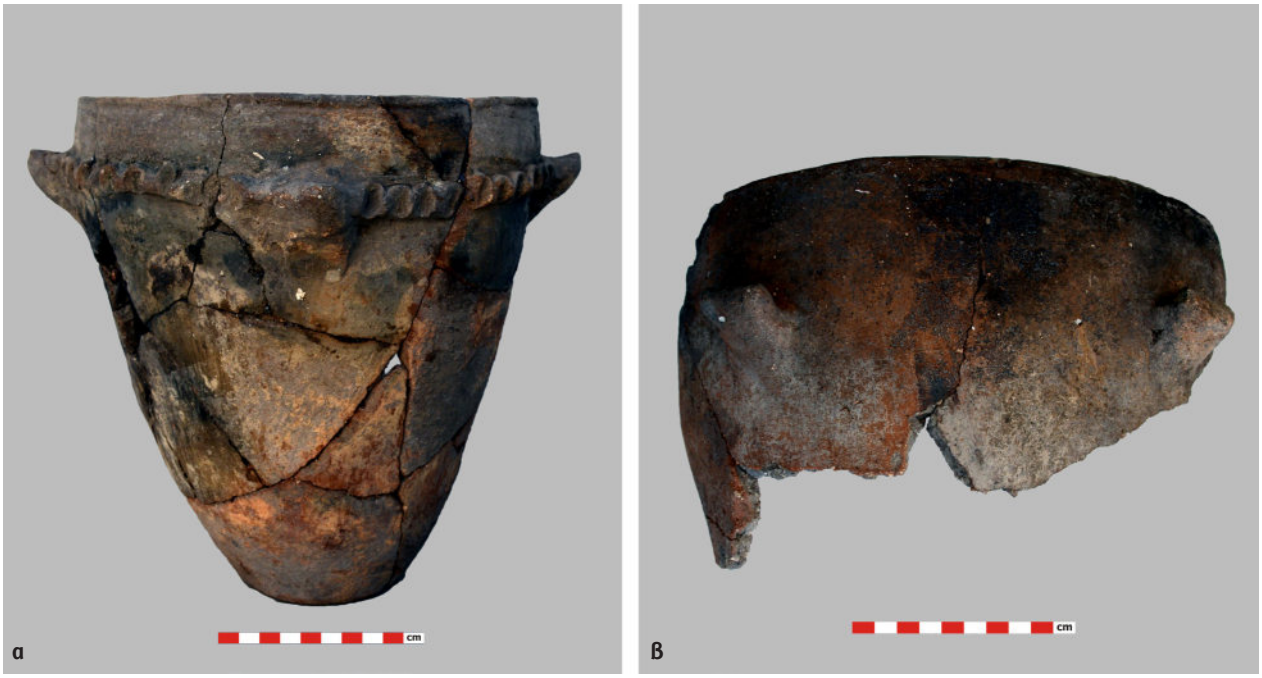
2 Η προετοιμασία των λεπτών τομών έγινε στο εργαστήριο του Τομέα Ορυκτολογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ. από τον Ν. Κηπουρό υπό την επίβλεψη της καθ. Λ. Παπαδοπούλου. Η πετρογραφική εξέταση πραγματοποιήθηκε από την Α. Δημουλά στο εργαστήριο του ερευνητικού προγράμματος PlantCult στο ΚΕΔΕΚ, Α.Π.Θ., με τη χρήση πολωτικού μικροσκοπίου Leica DM2700 P. Οι μικροφωτογραφίες λήφθηκαν με κάμερα μικροσκοπίου Leica MC190 HD και με χρήση του λογισμικού LAS V4.12. Η περιγραφή και ο χαρακτηρισμός των κεραμικών υλών έγινε με βάση το σύστημα που έχει προτείνει ο Whitbread (1995).

γείρεμα. Ἐτσι η έρευνά μας επικεντρώθηκε στην προέλευση των πρώτων υλών, στην ανασύνθεση των τεχνολογικών επιλογών σε κάθε κατασκευαστικό στάδιο, αλλά και στην ανάκτηση αναλυτικών δεδομένων για τη χρήση των αγγείων (πρβ. Whitbread 2015).

Αρχοντικό Γιαννιτσών

Από τον οικισμό του Αρχοντικού επιλέχθηκαν χώροι του ορίζοντα IV, της φάσης που χρονολογείται στην όψιμη Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και πρώιμη Μέση Εποχή του Χαλκού (2135-1980 π.Χ. με βάση ραδιοχρονολογήσεις: Παπαδοπούλου και άλ. 2007, 78). Πρόκειται για χώρους των παράλληλων, επιμήκων πασσαλόπηκτων κτηρίων Β, Ε, ΣΤ και Ζ, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκε ποικιλία θερμικών και αποθηκευτικών κατασκευών (Παπαδοπούλου 2010, 369-374. Παπαδοπούλου στον παρόντα τόμο). Μελετήθηκαν αναλυτικά είκοσι αγγεία (**πίν. 1**), εκ των οποίων δεκαεπτά θεωρούνται μαγειρικά και τρία ανήκουν στον τύπο του αμφορέα, ο οποίος με βάση τη μορφολογία θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και μεταφορά υγρών (Δελιόπουλος 2014, 149-154). Τα τελευταία αναλύθηκαν για λόγους σύγκρισης στην πετρογραφική εξέταση, οπότε θα γίνει συζήτηση μόνο στο σχετικό υποκεφάλαιο. Ὅσον αφορά στα μαγειρικά σκεύη, λήφθηκαν δείγματα από αγγεία που, σύμφωνα με την προηγηθείσα μελέτη, βρέθηκαν κοντά σε θερμικές κατασκευές (Παπαδοπούλου 2010). Εννέα μαγειρικά αγγεία ανήκαν στη σκευή του Κτηρίου ΣΤ, στο κέντρο του οποίου εντοπίστηκαν δύο μονόχωρες πεταλόσχημες θερμικές κατασκευές, καθεμία συνοδευόμενη από μία πλατφόρμα, καθώς και μία δίχωρη θερμική κατασκευή. Τέσσερα μαγειρικά αγγεία και δύο αμφορείς προέρχονται από το κτήριο Ε, το οποίο είναι εξοπλισμένο με μία μονόχωρη πεταλόσχημη θερμική κατασκευή και μία δίχωρη, ενώ ένα μαγειρικό αγγείο από το κτήριο Ζ, που διαθέτει μία πεταλόσχημη θερμική κατασκευή. Τέλος, τρία μαγειρικά αγγεία και ένας αμφορέας προέρχονται από το δυτικό τμήμα του κτηρίου Β, που περιέχει δύο πεταλοειδείς μονόχωρες και μία δίχωρη θερμική κατασκευή.

Τα μαγειρικά σκεύη του οικισμού ανήκουν σε έναν τύπο ανοιχτών αγγείων με ωοειδές σχήμα, στενή επίπεδη βάση, χείλος εσωτερικά λοξότμητο και αποφύσεις στον ώμο, και φέρουν περιμετρική σχοινοειδή δι-

Εικ. 1. Αρχοντικό, τύποι μαγειρικών αγγείων: α. Τύπος Α1 (δείγμα ΑΡ 5), β. Τύπος Β (δείγμα ΑΡ 6).

Δείγμα	Κτήριο/ Τομή	Τύπος Αγγείου/ Τμήμα	Κεραμική ύλη	Επεξεργασία επιφάνειας	Ίχνη χρήσης εξωτερικά	Ίχνη χρήσης εσωτερικά	Ίχνη χρήσης πετρογραφικά
ΑΡ 1	Ε/Μαρτ. Ψ-Ω	Α1/ προφίλ	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα και μέση	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 2	Β/Π	Β/ προφίλ	Μεμον.	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, μέση και βάση	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 3	ΣΤ/Μ		Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, μέση και βάση	Αναγωγή	Εσωτερικό καθαρό
ΑΡ 4	ΣΤ/Λ και Μαρτ. Λ-Μ	Α1/ολόκληρο	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, μέση και βάση	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 5	ΣΤ/ΙΑ	Α1/ολόκληρο	Ι	Εξ αδρή λείανση, εσ λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, οξείδωση στη βάση	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 6	Ζ/Μαρτ. ΙΑ-ΙΒ	Β/άνω μέρος	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη στο άνω τμήμα	Νέφη στο άνω τμήμα	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 7	ΣΤ/Μαρτ. ΙΑ-Μ	Α1/άνω μέρος	Μεμον.	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη στο άνω τμήμα	Νέφη στο άνω τμήμα	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 8	ΣΤ/Μ	Β/προφίλ	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, οξείδωση στη βάση	Νέφη σε άνω τμήμα και βάση Απολεπίσεις	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 9	Ε/Ψ	Α-Β/βάση	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 10	Ε/Ψ, Μ και Μαρτ. Ψ-Μ	Γ/σώμα	ΙΙΙ	Εξ σάρωση, εσ αδρό	-	-	Εσωτερικό καθαρό
ΑΡ 11	Ε/Μαρτ. Λ-Ω	Α2/ολόκληρο	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Αναγωγή	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 12	ΣΤ/Μ	Α1/ολόκληρο	ΙΙ	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη σε άνω τμήμα, μέση και βάση	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 13	Β/Π	Α1/άνω μέρος	ΙΙ	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη στο άνω τμήμα	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 14	Β/Π	Β/άνω μέρος	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη στη μέση	Νέφη σε άνω τμήμα και μέση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 15	Ε/Μαρτ. Ψ-Ω	Α1/άνω μέρος	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη στο άνω τμήμα	Νέφη σε άνω τμήμα και μέση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 16	ΣΤ/Λ	Α-Β/βάση	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 17	Ε/Ψ	Γ/σώμα	ΙΙΙ	Εξ σάρωση, εσ αδρό	-	-	Εσωτερικό καθαρό
ΑΡ 18	Β/Π	Γ/σώμα	ΙΙΙ	Εξ σάρωση, εσ αδρό	-	-	Εσωτερικό καθαρό
ΑΡ 19	ΣΤ/Λ	Α-Β/βάση	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΡ 20	ΣΤ/Λ	Α-Β/βάση	Ι	Εξ λείανση, εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο

Πίν. 1. Αρχοντικό. Σύνοψη των χαρακτηριστικών των δειγμάτων μαγειρικών αγγείων.

ακόσμηση (βλ. και Δελιόπουλος 2014, 130-144). Με βάση κυρίως τη διακόσμηση, μπορούν να διακριθούν δύο κατηγορίες (Τύποι Α1 και Β) (**εικ. 1, πίν. 1**) και μία υποκατηγορία με βάση το μέγεθος (Τύπος Α2) (**πίν. 1**). Ο πρώτος τύπος (Α1, 8 αγγεία) (**εικ. 1α, πίν. 1**) έχει ωοειδές προς κωνικό σχήμα και φέρει δύο ή τέσσερις γλωσσοειδείς ή κερατόσχημες αποφύσεις στον ώμο, καθώς και σχοινοειδή διακόσμηση με εμπιέσεις ή, σε μία περίπτωση, με κάθετες εγχαράξεις. Σε ένα παράδειγμα η σχοινοειδής διακόσμηση αναπτύσσεται και πάνω από τις αποφύσεις, κάθετα, ως το χείλος. Οι διαστάσεις των αγγείων κυμαίνονται ως εξής: ύψος 22-28 εκ., διάμετρος χείλους 17-27 εκ., διάμετρος βάσης 9-10 εκ., πάχος τοιχωμάτων 0,5-1,2 εκ. και βάσης 1-1,3 εκ. Η υποκατηγορία Α2 (1 αγγείο) (**πίν. 1**) χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο ύψος (36 εκ.) και διάμετρο χείλους (29 εκ.). Ο δεύτερος τύπος (Β, 4 αγγεία) (**εικ. 1β, πίν. 1**) έχει πιο έντονα ωοειδές, ανοιχτό περίγραμμα και δύο γλωσσοειδείς αποφύσεις στον ώμο. Οι διαστάσεις κυμαίνονται στο ενδιάμεσο των δύο υποκατηγοριών του τύπου Α, με ύψος 26-30 εκ., διάμετρο χείλους 22-27 εκ., διάμετρο βάσης 11 εκ. και πάχος τοιχωμάτων 0,7-1,2 εκ. Στις παραπάνω κατηγορίες ανήκουν και τα τέσσερα τμήματα βάσεων που αναλύθηκαν (τύποι Α, Β) (**πίν. 1**). Τα τρία τμήματα αμφορέων αποτελούν ξεχωριστή τυπολογική και χρηστική κατηγορία, που δεν εμπίπτει στη γενική συζήτηση αυτού του άρθρου (Τύπος Γ) (**πίν. 1**). Όσον αφορά στην κατανομή, δεν εντοπίζεται διαφοροποίηση στους μαγειρικούς τύπους Α και Β ανάμεσα στα κτήρια.

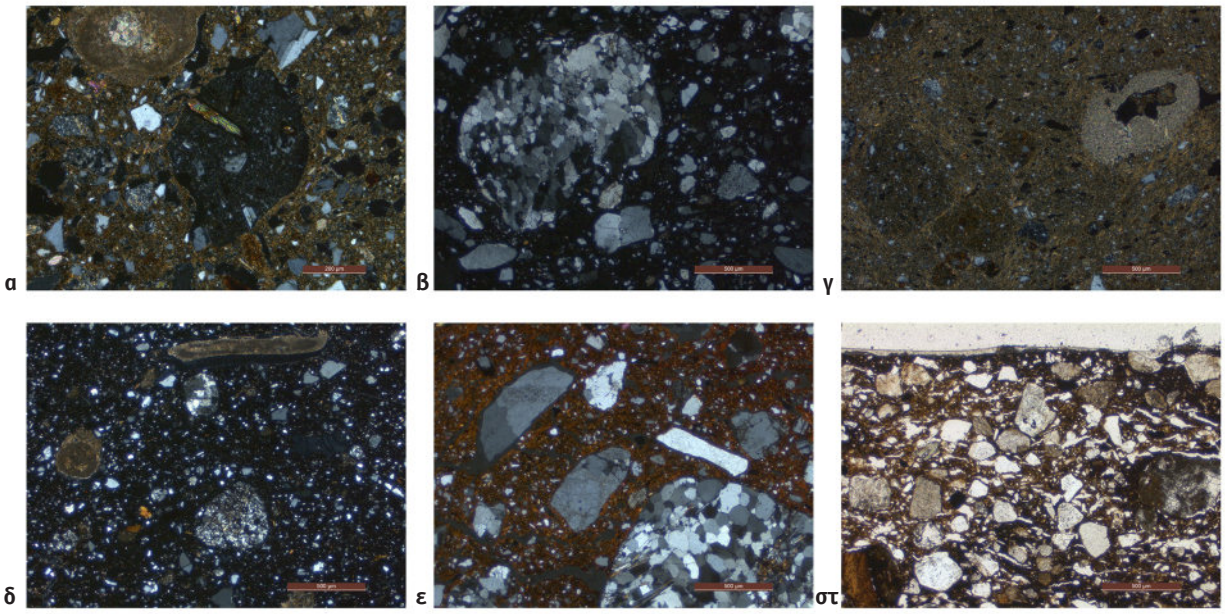
α. Τεχνολογικά χαρακτηριστικά

Τα αποτελέσματα της πετρογραφικής ανάλυσης της κεραμικής του Αρχοντικού έδειξαν ότι η πλειονότητα των μαγειρικών αγγείων (13/17) (**πίν. 2**) ανήκει σε μία ομάδα χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης (κεραμική ύλη Ι) (**εικ. 2α**) με φτωχή κοκκομετρική διαβάθμιση. Η σύσταση της πηλόμαζας έχει υψηλή περιεκτικότητα σε σίδηρο (πβλ. Quinn 2013, 44), ενώ τα εγκλείσματα περιλαμβάνουν κυρίως θραύσματα μεταμορφωμένων (γνεύσιος, χαλαζίτης) και ιζηματογενών (ασβεστόλιθος, κερατόλιθος) και λιγότερο ηφαιστειακών πετρωμάτων (γρανίτης, τραχείτης, ανδεσίτης, βασάλτης, δολερίτης). Σε όλα υπερισχύουν τα ορυκτά συστατικά (πυριτικά και ανθρακικά ορυκτά, μαρμαρυγίες, κυρίως μοσχοβίτης, πυρόξενοι, κεροστίλβες), εκτός από αυτά, όμως, κοινή είναι η παρουσία οργανικών εγκλεισμάτων, όπως όστρεα και φυτικές προσμείξεις. Η ποικίλη αυτή σύσταση, όπου συνυπάρχουν όλα τα γνωστά είδη πετρωμάτων, τα οποία σε μεγάλο βαθμό εμφανίζονται αλλοιωμένα, εξηγείται με βάση τη γεωμορφολογία της περιοχής, που χαρακτηρίζεται από ποτάμιες, χειμαρρώδεις και ρηχές θαλάσσιες αποθέσεις (Ghilardi και άλ. 2008). Τα ρέματα και τα ποτάμια μεταφέρουν πυριγενή και μεταμορφωμένα πετρώματα από τις μητρικές τους αποθέσεις στις περιοχές της Αλμωπίας και του όρους Πάικο, βόρεια και βορειοδυτικά της θέσης, τα οποία στην πορεία αναμιγνύονται μαζί με τα ιζηματογενή της περιοχής αλλά και με τα όστρεα, κατάλοιπα των ρηχών θαλάσσιων αποθέσεων κοντά στη θέση (Βεροπουλίδου 2011, 300-302).

Λίγα δείγματα μαγειρικών αγγείων (2/17) (**πίν. 2**) χαρακτηρίζονται από μια δεύτερη κεραμική ύλη (κεραμική ύλη ΙΙ) (**εικ. 2β**), επίσης χονδρόκοκκη. Η σύστασή της διακρίνεται από την κυριαρχία μεταμορφωμένων πετρωμάτων (γνεύσιοι, χαλαζίτες, σχιστόλιθοι) και των ορυκτών συστατικών τους (πυριτικά και μαρμαρυγίες) με συμμετοχή φυτικών προσμείξεων και απουσία ανθρακικών. Ένα μεμονωμένο δείγμα (ΑΡ 2) (**εικ. 2δ, πίν. 2**) έχει μεσόκοκκη ύλη με καλύτερη κοκκομετρική διαβάθμιση. Τα εγκλείσματα περιλαμβάνουν κυρίως πυριτικά και ανθρακικά θραύσματα, καθώς και μαρμαρυγίες, επί το πλείστον βιοτίτη, αλλά και όστρεα. Ένα δεύτερο μεμονωμένο δείγμα (ΑΡ 7) (**εικ. 2ε, πίν. 2**) έχει χονδρόκοκκη κεραμική ύλη με κυρίαρχα τα μεταμορφωμένα πετρώματα, όπως χαλαζίτη και σερπεντινίτη, σε λεπτόκοκκη μαρμαρυγιούχα πηλόμαζα. Η σύστασή των παραπάνω δειγμάτων δεν είναι ασύμβατη με το γεωλογικό περιβάλλον της θέσης, υποδεικνύει, όμως, διαφορετικές περιοχές προμήθειας των πρώτων υλών από όπου εκλείπουν τα ηφαιστειακά ή τα ιζηματογενή πετρώματα. Για το τελευταίο δείγμα (ΑΡ 7) (**πίν. 2**) θα μπορούσε να υποστηριχθεί προέλευση από άλλη περιοχή λόγω της διαφορετικής σύστασης και κυρίως της υφής της κεραμικής ύλης σε σχέση με

Κεραμική ύλη	Δείγματα	Χρώμα	Συχνότητα/ Μέγεθος κόκκων	Σχήμα/ Διαβάθμιση κόκκων	Σύσταση	Πορώδες	Προσανατολισμός επιμηκών στοιχείων	Οπτική αντίδραση πλόμαζας	Ίχνη επιχρίσματος
I	ΑΡ 1, 3-6, 8-9, 11, 14-16, 19-20	Καστανό-σκούρο καστανό	Χονδρόκοκκη <5 χιλ. μέσο 0,2-0,4 χιλ.	Υπογωνιώδες-υποστρογγυλεμένο / Φτωχή	Σιδηρούχα Μεταμορφωμένα, ιζηματογενή, ηφαιστειακά πετρώματα, όστρεα, φυτικές προσμείξεις	Μέτριο-Υψηλό	Τυχαίος, κυκλικός, διαγώνιος στα τοιχώματα	Ενεργή-ανενεργή	Όχι
II	ΑΡ 12-13	Σκούρο καστανό	Χονδρόκοκκη <3 χιλ. μέσο 0,2-0,3 χιλ.	Υπογωνιώδες-υποστρογγυλεμένο / Φτωχή	Σιδηρούχα Μεταμορφωμένα πετρώματα, φυτικές προσμείξεις	Υψηλό	Τυχαίος, διαγώνιος στα τοιχώματα	Ανενεργή	Όχι
III	ΑΡ 10, 17-18	Καστανό	Μεσόκοκκη <2 χιλ. μέσο 0,1-0,2 χιλ.	Υπογωνιώδες-υποστρογγυλεμένο / Φτωχή	Πυριτικά και ανθρακικά θραύσματα, μεταμορφωμένα και ιζηματογενή, όστρεα, φυτικές προσμείξεις	Μέτριο	Παράλληλος στα τοιχώματα	Ενεργή	Όχι
Μεμον.	ΑΡ 2	Σκούρο καστανό	Μεσόκοκκη <2 χιλ. μέσο 0,1-0,2 χιλ.	Υπογωνιώδες-υποστρογγυλεμένο / Καλή	Πυριτικά και ανθρακικά θραύσματα, όστρεα	Μέτριο	Τυχαίος	Ανενεργή	Όχι
Μεμον.	ΑΡ 7	Κόκκινο	Χονδρόκοκκη <3 χιλ. μέσο 0,2-0,3 χιλ.	Υπογωνιώδες-υποστρογγυλεμένο / Φτωχή	Μαρμαρυγιούχα Μεταμορφωμένα πετρώματα	Υψηλό	Παράλληλος στα τοιχώματα	Ενεργή	Όχι

Πίν. 2. Αρχοντικό. Σύνοψη των χαρακτηριστικών των κεραμικών υλών.

Εικ. 2. Αρχοντικό, μικροφωτογραφίες πετρογραφικών δειγμάτων:
α. Κεραμική Ύλη I (δείγμα ΑΡ 3), β. Κεραμική Ύλη II (δείγμα ΑΡ 13),
γ. Κεραμική Ύλη III (δείγμα ΑΡ 18), δ. Μεμονωμένο δείγμα ΑΡ 2,
ε. Μεμονωμένο δείγμα ΑΡ 7, στ. Κεραμική Ύλη I (δείγμα ΑΡ 11)
[α-ε. με πολωμένο φως και αναλυτή, στ. με πολωμένο φως].

τις υπόλοιπες ομάδες.

Τα τρία δείγματα αμφορέων (**πίν. 2**) παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα (κεραμική ύλη ΙΙΙ) (**εικ. 2γ**) με μεσόκοκκη κεραμική ύλη φτωχής κοκκομετρικής διαβάθμισης. Από τη σύστασή τους απουσιάζουν τα πυριγενή πετρώματα και υπερισχύουν οι πυριτικοί και ανθρακικοί κόκκοι, όπως και οι μαρμαρυγίες, μαζί με θραύσματα από μεταμορφωμένα και ιζηματογενή πετρώματα, λίγα όστρεα και οργανικές προσμείξεις.

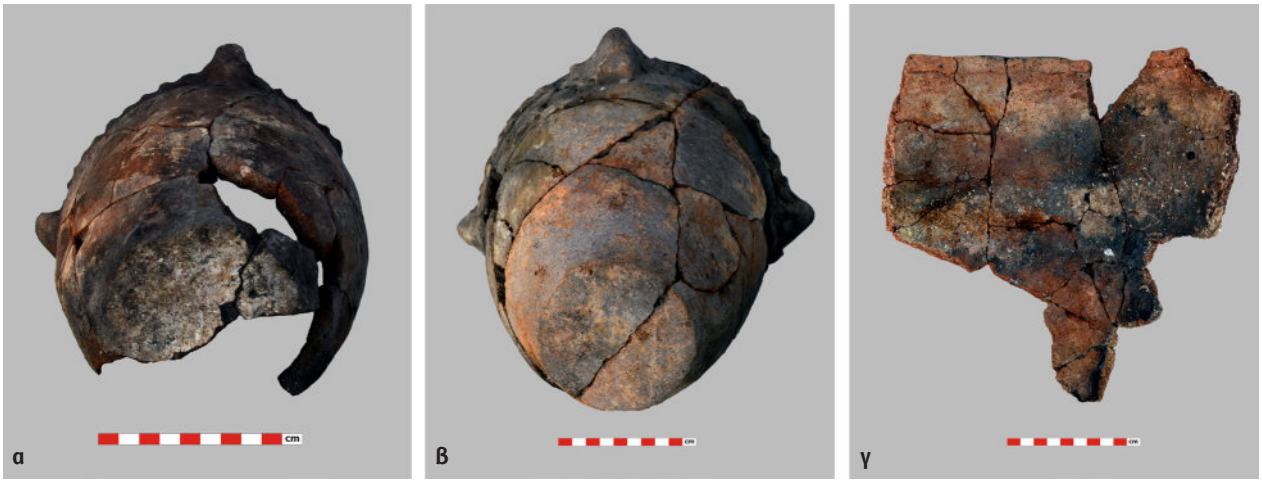
Σε όλες τις περιπτώσεις, τα μεγάλα σε μέγεθος εγκλείσματα έχουν ελαφρά γωνιώδες - καμπύλο σχήμα και πιθανότατα αποτελούν φυσικά στοιχεία χονδρόκοκκων ιζημάτων παρά σκόπιμη προσθήκη. Δεν μπορεί, βέβαια, να αποκλειστεί η ανάμειξη πηλών διαφορετικής σύστασης, π.χ. με ανθρακικά ή/και οργανικά υλικά, κάτι που δυστυχώς δεν τεκμηριώνεται πετρογραφικά, αλλά θα δικαιολογούσε το υψηλό πορώδες σε αρκετά δείγματα μαγειρικών αγγείων (**εικ. 2στ, πίν. 2**). Μόνο στο μεμονωμένο δείγμα ΑΡ7 (**εικ. 2ε, πίν. 2**) τεκμηριώνεται σκόπιμη πρόσμειξη θρυμματισμένων πετρωμάτων σε λεπτόκοκκη πηλόμαζα.

Όσον αφορά στις τεχνικές χτισίματος των μαγειρικών αγγείων, είναι εμφανής η χρήση της τεχνικής της κουλούρας, που στο μικροσκόπιο αναγνωρίζεται κυρίως με βάση τον τυχαίο προσανατολισμό επιμήκων πόρων και εγκλεισμάτων, με εξαίρεση το ΑΡ 5, όπου είναι εμφανής κυκλικός σχηματισμός (**πίν. 2**). Η μακροσκοπική εξέταση των αμφορέων κατέδειξε ότι είναι κατασκευασμένοι με την τεχνική «σφυρί και αμόνι» (Δελιόπουλος 2014, 77-78), δηλαδή με χτύπημα της εξωτερικής επιφάνειας με κάποιου είδους πεπλατυσμένο εργαλείο και ταυτόχρονη αντίσταση στην εσωτερική επιφάνεια με ανάλογο εργαλείο. Αποτέλεσμα αυτής της τεχνικής είναι τα λεπτά τοιχώματα με μεταβαλλόμενο πάχος και τα βαθουλώματα στην εσωτερική επιφάνεια από το εργαλείο αντίστασης (Rye 1981, 84-86). Είναι χαρακτηριστικό ότι στη λεπτή τομή τα δείγματα αυτά εμφανίζουν παράλληλο προσανατολισμό των επιμήκων πόρων και εγκλεισμάτων προς τα τοιχώματα του αγγείου.

Η επεξεργασία της επιφάνειας των μαγειρικών αγγείων γίνεται κυρίως με αδρή λείανση και σπάνια με πιο επιμελημένη, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Αντίθετα, στους αμφορείς η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια είναι σαρωμένες. Ίχνη επιχρίσματος δεν εντοπίστηκαν σε κανένα δείγμα, ούτε στίλβωση. Τέλος, η όπτηση των αγγείων πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες μεικτές προς αναγωγικές, με βάση το χρώμα των πυρήνων, με σύντομη διάρκεια και χαμηλές θερμοκρασίες (<750 °C), όπως συνάγεται από την παρουσία ανθρακικών κόκκων στην πλειονότητα των δειγμάτων αλλά και την οπτική αντίδραση της πηλόμαζας στο πολωτικό μικροσκόπιο. Στις περιπτώσεις που τα δείγματα δεν παρουσιάζουν οπτική αντίδραση, θεωρούμε ότι αυτή η απόκλιση είναι αποτέλεσμα της υψηλής παρουσίας οργανικών υλικών σε συνδυασμό με τις αναγωγικές συνθήκες όπτησης (**εικ. 2β**). Μόνο το μεμονωμένο δείγμα ΑΡ 7 έχει ψηθεί σε οξειδωτικές συνθήκες και πάλι όμως σε χαμηλές θερμοκρασίες (**εικ. 2ε, πίν. 2**).

β. Ίχνη χρήσης

Παρόλο που τα υπό εξέταση αγγεία έχουν επηρεαστεί από αποθετικές διαδικασίες, και συγκεκριμένα καταστροφή από φωτιά, που έχουν αλλοιώσει τα αρχικά ίχνη χρήσης, μπορούν να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις με βάση τα μακροσκοπικά και πετρογραφικά δεδομένα (**πίν. 1**). Τα μαγειρικά αγγεία τύπου Α και Β έχουν κατά κανόνα εσωτερική επιφάνεια μαύρου χρώματος, προϊόν αναγωγικής όπτησης, όπου δεν διακρίνονται ίχνη χρήσης, ενώ οι εξαιρέσεις που δεν είναι μαύρες φέρουν εκτεταμένα και έντονα νέφη, πιθανώς αποτέλεσμα της καταστροφής. Η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων είναι καστανέρυθρου χρώματος, εκτός από ένα με μαύρη, και τα νέφη φωτιάς επικεντρώνονται κάτω από την περιοχή του χείλους, στις αποφύσεις και στη σχοινοειδή διακόσμηση, αλλά και στην κοιλιά του αγγείου (**εικ. 1**). Στα αγγεία που σώζουν τη βάση τους παρατηρούμε ότι φέρουν νέφη φωτιάς στην κάτω επιφάνεια της βάσης και στο κάτω μέρος του αγγεί-

Εικ. 3. Αρχοντικό, ίχνη χρήσης σε μαγειρικά αγγεία: α. Βάση αγγείου με νέφη φωτιάς (δείγμα ΑΡ 4), β. Βάση αγγείου οξειδωμένη (δείγμα ΑΡ 5), γ. Εσωτερικό αγγείου με απολεπίσεις (δείγμα ΑΡ 8).

ου (**εικ. 3α**) ή τα τμήματα αυτά είναι οξειδωμένα, σε ερυθρές αποχρώσεις (**εικ. 3β**). Η δεύτερη περίπτωση αποτελεί ένδειξη ότι τα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν με τη βάση τοποθετημένη μέσα στην καύσιμη ύλη, στα κάρβουνα, οπότε και οξειδώθηκε, ενώ η πρώτη περίπτωση υποδηλώνει ότι τα αγγεία χρησιμοποιήθηκαν σε υπερυψωμένη θέση, με τη φωτιά από κάτω, οπότε και μαύρισαν, και έπειτα δεν χρησιμοποιήθηκαν ξανά μέσα σε πυροστιά (Dimoula και άλ. 2020). Τέλος, μόνο στο εσωτερικό του αγγείου ΑΡ 8 (**εικ. 3γ, πίν. 1**) παρατηρήθηκαν ίχνη φθοράς στο εσωτερικό, με τη μορφή συστηματικών απολεπίσεων στην επιφάνεια κάτω από τη στάθμη του υγρού περιεχομένου, το οποίο πιθανώς ήταν όξινο (βλ. Arthur 2002).

Στο μικροσκόπιο, η πλειονότητα των δειγμάτων παρουσιάζει σκούρο εσωτερικό περιθώριο, που αντιπροσωπεύει τη διείσδυση απανθρακωμένων στοιχείων στο εσωτερικό τοίχωμα του αγγείου (**εικ. 2στ**). Αυτό έχει θεωρηθεί αποτέλεσμα της μεθόδου μαγειρέματος με μέτρια ποσότητα υγρού (Skibo 2013, 96-98). Πιο συγκεκριμένα, σε υγρές συνθήκες τα σωματίδια της τροφής διεισδύουν στην ανεπίχριστη, πορώδη επιφάνεια του αγγείου και στη συνέχεια απανθρακώνονται με τη συνεχή χρήση, κυρίως κατά τη διάρκεια χαμηλού και αργού βρασμού ή την προετοιμασία πηκτών φαγητών, όπου το υγρό εξατμίζεται. Συνεπώς, η πλειονότητα των αγγείων που εξετάστηκαν πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν για την παρασκευή υγρών τροφών, όπως σούπες και χυλοί.

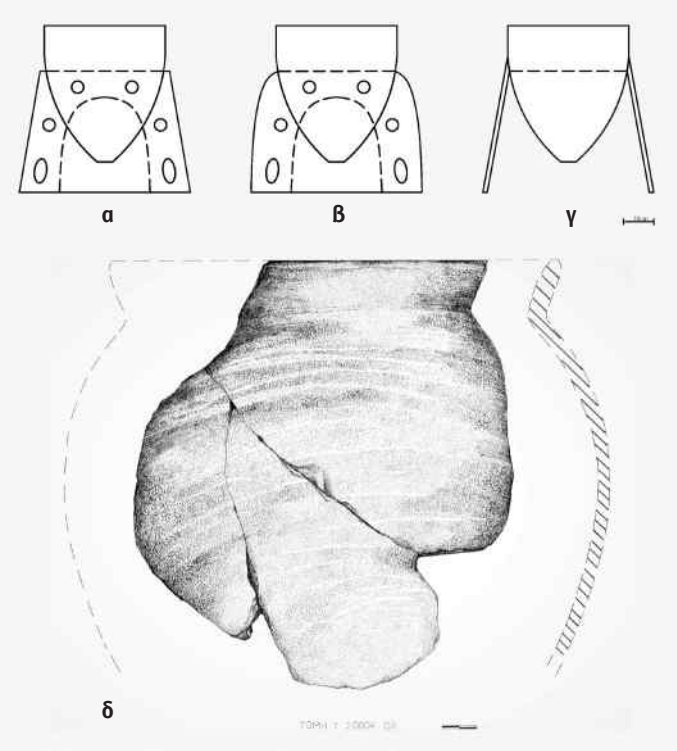
Τέλος, όσον αφορά στη χωρητικότητα των αγγείων, οι μετρήσεις των σκευών που σώζουν ολόκληρο περίγραμμα, δείχνουν χωρητικότητα 7-9 λίτρα για τα αγγεία τύπου Α1 και 15 λίτρα για το αγγείο Α2, καθώς και 10-12 λίτρα για τα αγγεία τύπου Β.

Αγγελοχώρι Ημαθίας

Τα μαγειρικά αγγεία που εξετάστηκαν από τον οικισμό του Αγγελοχωρίου προέρχονται από δύο οικιστικούς πυρήνες της φάσης ΙΙ της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (1495-1290 π.Χ. με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις βλ. Μανιάτης 2010, 87). Πρόκειται για εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους κτηρίων από τον οικιστικό πυρήνα Α (Τομές Δ-Ε και Τομή Λ, αντίστοιχα) (**πίν. 3**) και τον οικιστικό πυρήνα Δ (Τομή Ξ και Ζ, αντίστοιχα) (**πίν. 3**) (Στεφανή 2010, 169, εικ. 4.6.1). Πιο συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του κτηρίου του πυρήνα Α εντοπίστηκαν δύο ανοιχτές πεταλόσχημες θερμικές κατασκευές, μία στο βόρειο (τομή Δ) και μία στο νότιο τμήμα (τομή Ε). Η πρώτη μάλιστα συνοδεύεται από βοηθητικά θρανία εκατέρωθεν και πλατφόρμα σε κοντινή θέση (Στεφανή 2010, 140-141).

Δείγμα	Κτήριο/ Τομή	Τύπος Αγγείου/ Τμήμα	Κεραμική ύλη	Επεξεργασία επιφάνειας	Ίχνη χρήσης εξωτερικά	Ίχνη χρήσης εσωτερικά	Ίχνη χρήσης πετρογραφικά
ΑΓΓ 1	Α εσωτερικό/Δ	Α2/αγγείο-ποδιά	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	-	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 2	Α εσωτερικό/Δ	Α1/αγγείο-ποδιά	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	-	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 3	Α εσωτερικό/Δ	Γ/χείλος	ΙΙ	Εξ-εσ στίλβωση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 4	Α εσωτερικό/Δ	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 5	Α εσωτερικό/Δ	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Απανθράκωση	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 6	Α εσωτερικό/Ε	Α3/αγγείο-ποδιά	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	Νέφη	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 7	Α εσωτερικό/Ε	Α3/αγγείο-ποδιά	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 8	Α εσωτερικό/Ε	Β/σώμα	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Αναγωγή	Αναγωγή	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 9	Α εσωτερικό/Ε	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Οξείδωση	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 10	Α εσωτερικό/Ε	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Οξείδωση	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 11	Α εσωτερικό/ Δ-Ε	Α2/ποδιά	Ι	Εξ αδρή λείανση/ εσ αδρό	-	Νέφη	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 12	Α εσωτερικό/ Δ-Ε	Γ/χείλος	ΙΙ	Εξ-εσ στίλβωση	Νέφη	Νέφη και απανθράκωση	Εσωτερικό καθαρό
ΑΓΓ 13	Β εξωτερικό/Ζ	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 14	Β εξωτερικό/Ζ	Α3/αγγείο-ποδιά	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 15	Β εσωτερικό/Ξ	Α1/αγγείο-ποδιά	Μεμον.	Εξ-εσ αδρή λείανση	-	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 16	Β εσωτερικό/Ξ	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 17	Β εσωτερικό/Ξ	Β/σώμα	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	-	Νέφη	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 18	Α εξωτερικό/Λ	Α/βάση	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Οξείδωση	Απανθράκωση	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 19	Α εξωτερικό/Λ	Α/αγγείο	Ι	Εξ-εσ αδρή λείανση	Νέφη	Νέφη	Εσωτερικό απανθρακωμένο
ΑΓΓ 20	Β εξωτερικό/Ζ	Α1/ποδιά	Ι	Εξ αδρή λείανση/ εσ αδρό	-	Νέφη	Εσωτερικό καθαρό

Πίν. 3. Αγγελοχώρι. Σύνοψη των χαρακτηριστικών των δειγμάτων μαγειρικών αγγείων.

Εικ. 4. Αγγελοχώρι, τύποι μαγειρικών αγγείων: α. Τύπος Α1, β. Τύπος Α2, γ. Τύπος Α3, δ. Τύπος Γ [α-γ. σχηματική αναπαράσταση, δ. σχέδιο αγγείου].

Η διατήρηση της κεραμικής από το Αγγελοχώρι είναι δυστυχώς πολύ αποσπασματική, οπότε δεν στάθηκε δυνατόν να γίνουν πλήρεις αποκαταστάσεις σχημάτων, παρά μόνο επιμέρους παρατηρήσεις. Τα μαγειρικά αγγεία διακρίνονται σε δύο τύπους, που εμφανίζονται με την ίδια συχνότητα τόσο στους εσωτερικούς όσο και στους εξωτερικούς χώρους των κτηρίων. Ο κυρίαρχος τύπος είναι αυτός του πυραύνου (τύπος Α) (**εικ. 4, πίν. 3**), που αποτελείται από δοχείο με ενσωματωμένο στήριγμα για την υπερύψωσή του. Το δοχείο είναι κατά κανόνα ωοειδούς ή κωνικού σχήματος απλό επίπεδο χείλος επίπεδο στην κορυφή και στενή βάση, επίπεδη ή κοίλη. Κάτω από το χείλος μπορεί να φέρει λαβές, οριζόντιες ή κάθετες, κυκλικής ή ελλειψοειδούς διατομής, αλλά πιο συχνά μεγάλου μεγέθους αποφύσεις, γλωσσοειδείς ή κομβιόσχημες, που ενίοτε φέρουν εμπίεστη κυκλική βάθυνση σπείρας. Όσον αφορά στο στήριγμα, τη λεγόμενη «ποδιά», αυτό προσαρτάται στο άνω τμήμα του δοχείου, κάτω από τις λαβές ή τις αποφύσεις. Τα θραύσματα που μελετήθηκαν δηλώνουν την παρουσία τριών τύπων στηριγμάτων. Ο πρώτος και ο δεύτερος τύπος περιβάλλουν το δοχείο και η μορφή τους είναι κολουροκωνική με γωνιώδες περίγραμμα (τύπος Α1) (**εικ. 4α**) ή κωδωνόσχημη με καμπύλο, δηλαδή, περίγραμμα (τύπος Α2) (**εικ. 4β**). Στο πρόσθιο μέρος φέρουν καμπυλόσχημο άνοιγμα για την τοποθέτηση της καύσιμης ύλης, ενώ τα τοιχώματα είναι διάτρητα με οπές εξαερισμού, κυκλικής ή ελλειψοειδούς διατομής (μέση διάμετρος 4 εκ.). Οπές εξαερισμού τοποθετούνται, επίσης, περιμετρικά του αγγείου, δίπλα στο σημείο προσάρτησης του στηρίγματος, αλλά και στο κάτω μέρος του στηρίγματος, κοντά στο περιχείλωμά του. Ο τρίτος τύπος στηρίγματος δεν περιβάλλει το δοχείο, αλλά έχει τη μορφή επίπεδης πλάκας (πλάτος 12 εκ.) που προσαρτάται σε δύο σημεία της περιφέρειας του δοχείου για να το στηρίξει ως πόδι (τύπος Α3) (**εικ. 4γ**). Το χείλος των στηριγμάτων είναι απλό επίπεδο και λοξότμητο εσωτερικά, προκειμένου να επιτυγχάνεται η σταθερή έδρασή του παρά την πλάγια κλίση των τοιχωμάτων. Αυτό, άλλωστε, αποτέλεσε και κριτήριο του διαχωρισμού ανάμεσα στα χείλη των δοχείων και αυτά των στηριγμάτων.

Οι πύραυνοι δεν φέρουν κανένα στοιχείο διακόσμησης, με εξαίρεση ένα παράδειγμα όπου το μεγάλο άνοιγμα του στηρίγματος περιβάλλεται από πλαστική διακόσμηση με καμπυλόγραμμο κόσμημα. Οι πύραυνοι παρουσιάζουν διαφορετικά μεγέθη, κυρίως μεγάλα, όπως δηλώνει η διάμετρος του χείλους τους που κυμαίνεται στα 30-40 εκ., με ελάχιστα παραδείγματα μικρότερης διαμέτρου, όπως 20 εκ. Οι σωζόμενες βάσεις έχουν συνήθως διάμετρο 5 εκ. και πάχος 1,5-2,5 εκ., ενώ το πάχος των τοιχωμάτων, τόσο του αγγείου όσο και του στηρίγματος, είναι 1-1,3 εκ.

Οι άλλοι γνωστοί τύποι μαγειρικών αγγείων από θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία (βλ. Horejs 2005), απαντώνται ελάχιστα στη θέση. Υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία ωοειδών ή κωνικών αγγείων με επίπεδη βάση, λαβές ή αποφύσεις κάτω από το χείλος, και πλαστική ή επίθετη διακόσμηση

Κεραμική ύλη	Δείγματα	Χρώμα	Συχνότητα/ Μέγεθος κόκκων	Σχήμα/ Διαβάθμιση κόκκων	Σύσταση	Πορώδες	Προσανατολισμός επιμηκών στοιχείων	Οπτική αντίδραση πηλόμαζας	Ίχνη επιχρίσματος
I	ΑΓΓ 1-2, 4-14, 16-20	Καστανόσκούρο καστανό	Χονδρόκοκκη <4 χιλ. μέσο 0,3-0,5 χιλ.	Γωνιώδεις-υπογωνιώδεις Φτωχή	Σιδηρούχα Ηφαιστειακά πετρώματα	Μέτριο	Τυχαίος – διαγώνιος στα τοιχώματα	Μέτρια ενεργή	Όχι
II	ΑΓΓ 3, 12	Σκούρο καστανό	Χονδρόκοκκη <3 χιλ. μέσο 0,2-0,4 χιλ.	Στρογγυλεμένοι- υποστρογγυλεμένοι Φτωχή	Σιδηρούχα Μεταμορφωμένα πετρώματα	Υψηλό	Παράλληλος στα τοιχώματα	Ανενεργή	Όχι
Μεμον.	ΑΓΓ 15	Ανοιχτό καστανό	Χονδρόκοκκη <3 χιλ.	Παράλληλος στα τοιχώματα	Ανενεργή	Όχι	Παράλληλος στα τοιχώματα	Ενεργή	Όχι

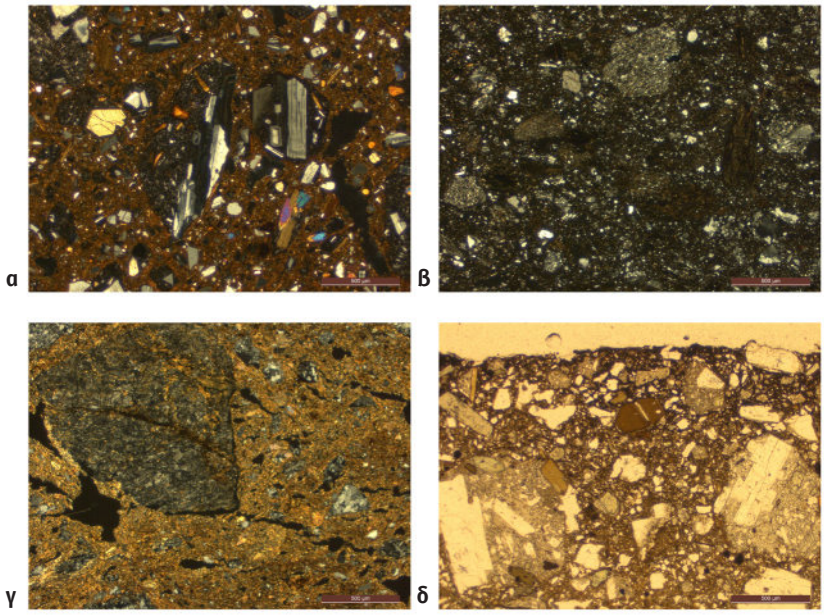
Πίν. 4. Αγγελοχώρι. Σύνοψη των χαρακτηριστικών των κεραμικών υλών.

(τύπος Β) (**πίν. 3**), αλλά η μεγάλη αποσπασματικότητα του υλικού δεν επιτρέπει την αποκατάστασή τους ή τον διαχωρισμό τους από τους πυραύνους. Ο δεύτερος σαφής τύπος μαγειρικού σκεύους (τύπος Γ) (**εικ. 4δ, πίν. 3**) είναι αυτός της χύτρας με σφαιρικό σώμα και καμπύλη ή επίπεδη βάση, χαμηλό λαιμό και εξωστρεφές χείλος. Τα λίγα παραδείγματα που διατηρούνται, έχουν διάμετρο χείλους 15-20 εκ. και πάχος τοιχωμάτων 0,5-0,8 εκ. Πρόκειται για αγγεία σαφώς μικρότερα σε μέγεθος από τους πυραύνους.

α. Τεχνολογικά χαρακτηριστικά

Τα αποτελέσματα της πετρογραφικής ανάλυσης είκοσι δειγμάτων μαγειρικών σκευών από το Αγγελοχώρι κατέδειξαν τη χρήση δύο ομάδων κεραμικών υλών. Και οι δύο ομάδες είναι χονδρόκοκκες, με φτωχή κοκκομετρική διαβάθμιση των εγκλεισμάτων και απουσία ασβεστίου στη σύστασή τους (**πίν. 3-4**). Η πρώτη ομάδα, που περιλαμβάνει την πλειονότητα των δειγμάτων και αποκλειστικά πυραύνους (17/20) (**εικ. 5α, πίν. 4**), χαρακτηρίζεται από την κυρίαρχη παρουσία πυριγενών πετρωμάτων, ενδιάμεσων με πορφυριτικό ιστό, όπως ανδεσίτης ή τραχείτης, και των ορυκτών συστατικών τους, όπως πλαγιόκλαστα, καλιούχοι άστριοι, χαλαζίας, κεροστίλβη, βιοτίτης, πυρόξενοι. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει πολύ λίγα δείγματα αποκλειστικά χυτρών (2/20) (**εικ. 5β, πίν. 4**) και διακρίνεται από την κυρίαρχη παρουσία θραυσμάτων λεπτόκοκκων, μεταμορφωμένων πετρωμάτων, όπως σχιστόλιθοι και φυλλίτες, καθώς και των ορυκτών συστατικών τους, δηλαδή πυριτικά ορυκτά και μαρμαρυγίες.

Η σύσταση των δύο ομάδων παραπέμπει στα γεωλογικά χαρακτηριστικά του ευρύτερου περιβάλλοντος (Ghilardi και άλ. 2008). Δυτικά της θέσης και κοντά σε αυτήν, στο όρος Βέρμιο, εντοπίζονται οφιολιθικοί σχηματισμοί με μεταμορφωμένα πετρώματα. Βόρεια και σε μεγαλύτερη απόσταση από τη θέση εκτείνονται οι σχηματισμοί της Αλμωπίας, που χαρακτηρίζονται από τα πυριγενή πετρώματα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ρέματα που βρίσκονται κοντά στον οικισμό πηγάζουν στο όρος Βέρμιο, οπότε θα περίμενε κανείς πιο ευρεία χρήση πηλών με οφιολιθικά εγκλείσματα. Από την άλλη πλευρά, δεν αποκλείεται οι κάτοικοι του Αγγελοχωρίου να προμηθεύονταν πρώτες ύλες από πιο μακρινές πηγές, συγκεκριμένα προς την περιοχή της Αλμωπίας. Μόνο ένα δείγμα παρουσιάζει διαφορετική σύσταση (ΑΓΓ 18) (**εικ. 5γ, πίν. 4**). Είναι μεν χονδρόκοκκο, αλλά η πηλόμαζά του διακρίνεται από υψηλό ποσοστό ασβεστίου. Στα εγκλείσματα κυριαρχούν θραύσματα μεταμορφωμένων πετρωμάτων, χαλαζιτών και σχιστόλιθων, που εμφανίζουν υψηλό βαθμό αλλοίωσης. Η διαφορετική αυτή σύσταση υποδεικνύει πιθανή εισαγωγή του συγκεκριμένου

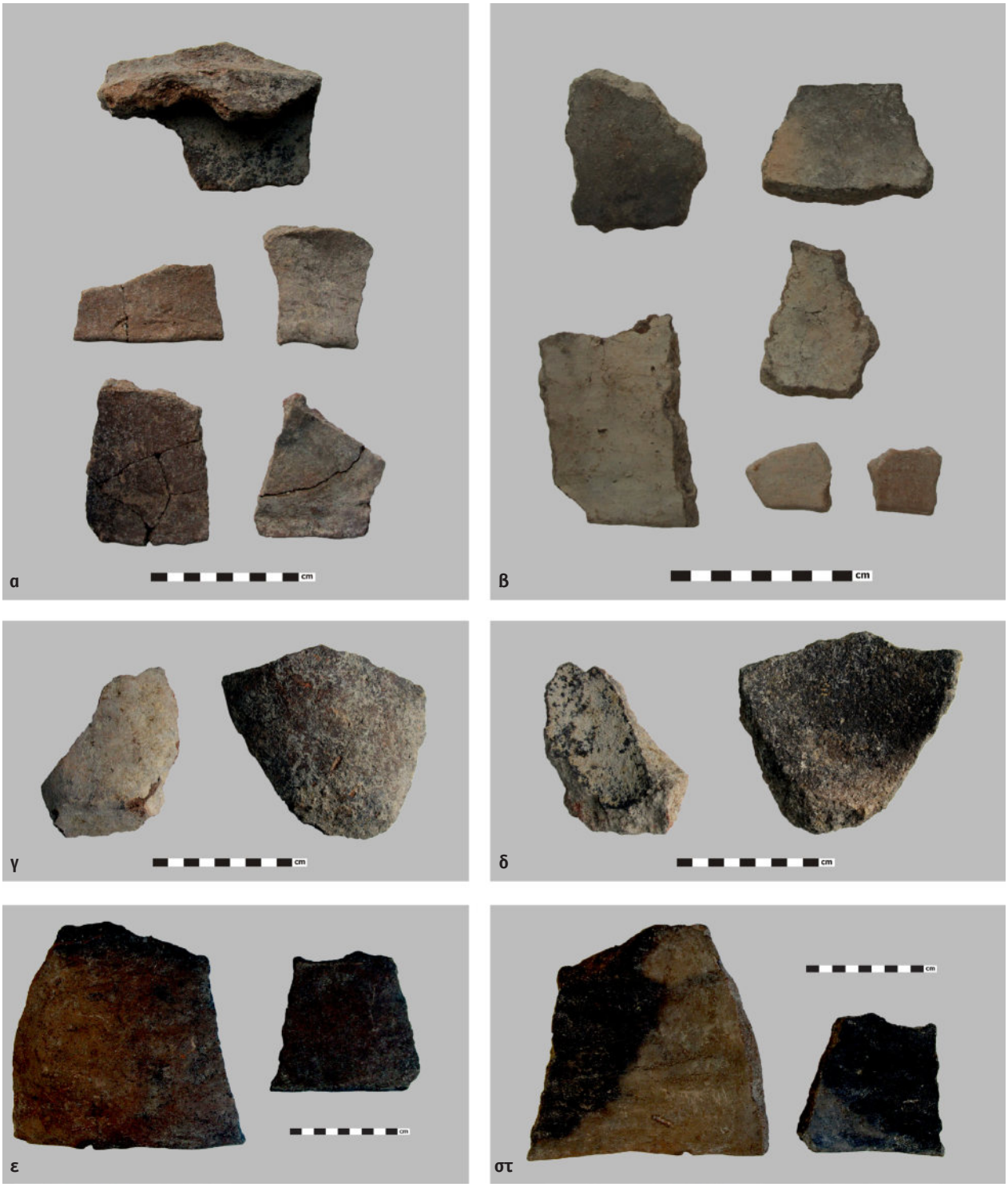
Εικ. 5. Αγγελοχώρι, μικροφωτογραφίες πετρογραφικών δειγμάτων: α. Κεραμική Ύλη Ι (δείγμα ΑΓΓ 18), β. Κεραμική Ύλη ΙΙ (δείγμα ΑΓΓ 3), γ. Μεμονωμένο δείγμα ΑΓΓ 15, δ. Κεραμική Ύλη Ι (δείγμα ΑΓΓ 2) [α-γ. με πολωμένο φως και αναλυτή, στ. με πολωμένο φως].

πυραύνου στον οικισμό από κάποια άλλη περιοχή.

Τα εγκλείσματα της πρώτης κεραμικής ύλης έχουν γωνιώδες σχήμα και θα μπορούσαν να έχουν θρυμματιστεί και προστεθεί σε μια σχετικά λεπτόκοκκη πηλόμαζα, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι πρόκειται για ένα πρωτογενές φυσικό ίζημα. Στη δεύτερη κεραμική ύλη τα εγκλείσματα είναι στρογγυλεμένα και φαίνεται να αποτελούν φυσικά στοιχεία ενός χονδρόκοκκου ιζήματος. Και οι δύο κεραμικές ύλες εμφανίζονται ομοιογενείς και όχι ιδιαίτερα πορώδεις.

Όσον αφορά στις τεχνικές χτισίματος των αγγείων, τόσο μακροσκοπικά όσο και μικροσκοπικά τεκμηριώνεται η χρήση της τεχνικής της κουλούρας, με τυχαίο και ενίοτε παράλληλο ή διαγώνιο προσανατολισμό των επιμήκων πόρων και εγκλεισμάτων προς τα τοιχώματα του αγγείου. Η επεξεργασία της επιφάνειας των πυραύνων περιορίζεται στην αδρή λείανση τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, ενώ το εσωτερικό του στηρίγματος και συχνά το κάτω μέρος του αγγείου, που καλύπτεται από αυτό, παραμένουν αδρά. Ατελής είναι και η επεξεργασία των οπών εξαερισμού, οι οποίες συνήθως φέρουν διογκωμένο περιχείλωμα, αποτέλεσμα της διάνοιξής τους χωρίς περαιτέρω επεξεργασία. Επίσης, αδρή είναι η κατασκευή των λαβών και αποφύσεων αλλά και της σπάνιας πλαστικής ή εμπίεστης διακόσμησης. Αντίθετα, οι χύτρες χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα επιμελημένες επιφάνειες, στιλβωμένες εξωτερικά και καλά λειασμένες εσωτερικά. Ίχνη επιχρίσματος δεν εντοπίστηκαν σε κανένα δείγμα. Τέλος, το χρώμα του πυρήνα των οστράκων της πρώτης κεραμικής ύλης είναι ομοιογενές και, σε συνδυασμό με τη μέτρια ενεργή οπτική αντίδραση του πηλού στο πολωτικό μικροσκόπιο (**εικ. 5, πίν. 4**), συνάγονται θερμοκρασίες όπτησης που δεν υπερέβαιναν τους 900 °C, σε συνθήκες μεικτές και αναγωγικές για συγκεκριμένα αγγεία μαύρου χρώματος. Αντίθετα, η δεύτερη κεραμική ύλη χαρακτηρίζεται από υψηλότερες θερμοκρασίες, σε οξειδωτικές συνθήκες (>900 °C). Το μεμονωμένο δείγμα ΑΓΓ 15 χαρακτηρίζεται από μεικτές συνθήκες και χαμηλές θερμοκρασίες όπτησης (>750 °C).

Συνδυάζοντας τα παραπάνω δεδομένα γίνεται εμφανές ότι οι δύο τύποι μαγειρικών σκευών, πύραυνοι και χύτρες, χαρακτηρίζονται από δύο διαφορετικές κεραμικές ύλες και τεχνικές κατασκευής. Οι πύραυνοι φτιάχνονται από πρωτογενείς πηλούς με ηφαιστειακά θραύσματα, οι πηγές των οποίων εντοπίζονται σε σχετικά μακρινή απόσταση από τη θέση. Επιπλέον, οι επιφάνειές τους δεν δέχονται ιδιαίτερη επεξεργασία και ψήνονται σε σχετικά χαμηλές θερμοκρασίες υπό μεικτές συνθήκες. Αντίθετα, οι χύτρες φτιάχνονται από δευτερογενείς πηλούς με σχιστολιθικά θραύσματα, οι πηγές των οποίων εντοπίζονται κοντά στη θέση. Οι επιφάνειές τους είναι ιδιαίτερα επιμελημένες και ψήνονται σε υψηλές θερμοκρασίες υπό οξειδωτικές συνθήκες.

Εικ. 6. Αγγελοχώρι, ίχνη χρήσης σε μαγειρικά αγγεία: α. Θραύσματα αγγείου και στηρίγματος πυραύνου, εξωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 1), β. Θραύσματα αγγείου και στηρίγματος πυραύνου, εσωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 7), γ. Βάση πυραύνου, εξωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 5), δ. Βάση πυραύνου, εσωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 5), ε. Θραύσματα στηρίγματος πυραύνου, εξωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 11), στ. Θραύσματα στηρίγματος πυραύνου εσωτερικό (δείγμα ΑΓΓ 11).

β. Ἰχνη χρήσης

Η αποσπασματικότητα των μαγειρικών αγγείων του Αγγελοχωρίου, σε συνδυασμό με την καταστροφή του οικισμού από φωτιά, δυσχεραίνει τη μελέτη των ιχνών χρήσης τους. Παρόλα αυτά κάποιες παρατηρή-

σεις είναι δυνατές. Όσον αφορά στους πυραύνους, αρκετά δείγματα φέρουν ίχνη απανθράκωσης στο εσωτερικό, τόσο στον πυθμένα του δοχείου όσο και στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων (**εικ. 6β, δ, πίν. 3**). Η βάση του δοχείου είναι συνήθως οξειδωμένη εξωτερικά λόγω της τοποθέτησής της σε επαφή με την καύσιμη ύλη, αλλά εντοπίζονται και παραδείγματα με νέφη που υποδηλώνουν απόσταση του αγγείου από τη φωτιά (**εικ. 6γ**). Εκτεταμένα είναι τα νέφη φωτιάς στο εσωτερικό του στηρίγματος (**εικ. 6α, στ**) σε αντίθεση με το εξωτερικό, όπου σχεδόν απουσιάζουν (**εικ. 6ε**). Στο εξωτερικό του δοχείου τα νέφη περιορίζονται στο πάνω μέρος και συγκεκριμένα πάνω από τις οπές εξαερισμού, οι οποίες τοποθετούνται δίπλα στο σημείο προσάρτησης του αγγείου στο στήριγμα. Οι χύτρες, από την άλλη πλευρά, χαρακτηρίζονται από την παρουσία νεφών σε μία πλευρά του άνω τμήματος και στην περιοχή του χείλους εξωτερικά, πράγμα που υποδηλώνει διαφορετική τοποθέτησή τους σε σχέση με τη φωτιά, πιθανώς δίπλα σε αυτήν, έτσι ώστε μόνο η μία όψη της επιφάνειας να έρχεται σε επαφή. Επιπλέον, φέρουν εσωτερικά νέφη στην περιοχή κάτω από το χείλος, πιθανώς πάνω από τη στάθμη του υγρού περιεχομένου τους.

Η πετρογραφική ανάλυση των δειγμάτων έδειξε ότι η πλειονότητα των πυραύνων φέρει ίχνη απανθράκωσης της τροφής στο εσωτερικό των τοιχωμάτων (**εικ. 4δ**), γεγονός που μαρτυρεί μαγείρεμα με μέτρια ποσότητα υγρού, για παράδειγμα σούπες και χυλοί (Skibo 2013, 96-98). Αντίθετα στις χύτρες, αν και εντοπίζονται μακροσκοπικά ίχνη απανθράκωσης στην εσωτερική επιφάνεια κάτω από το χείλος, αυτά δεν φαίνεται να έχουν διαπεράσει το τοίχωμα του αγγείου, ένδειξη αποκλειστικά βρασμού με υψηλή ποσότητα υγρού. Τέλος, η χωρητικότητα των αγγείων εκτιμάται στα 15-30 λίτρα για τους πυραύνους και 6-8 λίτρα για τις χύτρες.

Συζήτηση

Η σύνθεση των διαθέσιμων δεδομένων (ανασκαφικό πλαίσιο, τυπολογία, τεχνολογία, χρήση) για τα μαγειρικά αγγεία του Αρχοντικού και του Αγγελοχωρίου προσφέρει ενδείξεις για σαφώς διαφορετικές μαγειρικές μεθόδους και συνήθειες σε κάθε εποχή και οικισμό. Τα μαγειρικά αγγεία του Αρχοντικού, που είναι χρονικά πρωιμότερα, περιορίζονται μορφολογικά σε έναν τύπο με ουσιαστικές παραλλαγές μόνο στη διακόσμηση και στο μέγεθος (7-15 λίτρα). Η τεχνολογία των αγγείων, όπως αποκάλυψε η πετρογραφική ανάλυση, είναι επίσης ομοιογενής τόσο στις πρώτες ύλες όσο και στις τεχνικές κατασκευής. Τα σωζόμενα ίχνη χρήσης υποδηλώνουν τοποθέτηση των αγγείων μέσα στην καύσιμη ύλη ή πάνω από αυτήν, πιθανώς στις μονόχωρες πεταλόσχημες θερμικές κατασκευές κλειστών χώρων, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Τέλος, οι τρόποι μαγειρέματος φαίνεται να περιλαμβάνουν ανάμειξη υγρών σε μέτρια ποσότητα.

Στον μεταγενέστερο οικισμό του Αγγελοχωρίου, η τυπολογία των μαγειρικών αγγείων είναι τελείως διαφορετική, με κυρίαρχη τη χρήση πυραύνων, κυρίως μεγάλου μεγέθους, και περιορισμένη παρουσία χυτρών. Μάλιστα, η τεχνολογία των αγγείων διαφοροποιείται με βάση αυτούς τους δύο τύπους, τόσο στις πρώτες ύλες όσο και στην επεξεργασία της επιφάνειας και στην όπτηση. Όσο για τη χρήση, στους πυραύνους η καύσιμη ύλη τοποθετείται κάτω από το στήριγμα του αγγείου, ενώ οι χύτρες τοποθετούνταν πιθανότατα δίπλα στη φωτιά τόσο σε εσωτερικούς χώρους, σε θερμικές κατασκευές, όσο και σε εξωτερικούς. Και τα δύο αγγεία χρησιμοποιούνταν για μαγείρεμα υγρών, οι χύτρες όμως αποκλειστικά για βράσιμο μικρότερων ποσοτήτων (6-8 λίτρα).

Τα μορφολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των μαγειρικών αγγείων και των δύο θέσεων εντάσσονται στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, πιστοποιώντας έτσι συμμετοχή στα δίκτυα επαφών της περιοχής, διατήρηση των παραδόσεων αλλά και υιοθέτηση των νεωτερισμών που συντελούνται με την πάροδο του χρόνου. Η τυπολογία των αγγείων του Αρχοντικού ανήκει σε μία σχετικά ομοιογενή παράδοση τύπων αγγείων με ευρεία διάδοση στην περιοχή της Μακεδονίας κατά την

Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού , η οποία έχει τις ρίζες της σε πρωιμότερες φάσεις της περιόδου (πρβ. τις σύγχρονες με το Αρχοντικό φάσεις σε Καστανά: Aslanis 1985. Ἅγιο Μάμα: Hänsel & Aslanis 2010. Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου: Γραμμένος & Κώτσος 2002. Και τις πρωιμότερες φάσεις σε Ἅγιο Αθανάσιο: Μαυροειδή 2014. Σίνδο: Ανδρέου 2000. Σιταγρούς: Sherrat 1986). Αντίστοιχα, οι τύποι των μαγειρικών αγγείων του Αγγελοχωρίου γνωρίζουν ευρεία διάδοση στη Μακεδονία κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού, σημαντική όμως διαφορά είναι ότι σε άλλες σύγχρονες θέσεις δεν παρατηρείται κυριαρχία του πυραύνου έναντι των άλλων μαγειρικών τύπων (πρβ. Τούμπα Θεσσαλονίκης: Κυριατζή 2000. Αρχοντικό: Δελιόπουλος 2014. Καστανάς: Hochstetter 1984. Ἅγιος Μάμας: Horejs 2007. Ἀσσηρος: Wardle και άλ. 1980).

Η αλλαγή των μαγειρικών τύπων κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού συνδέεται καταρχάς με την εισαγωγή του πυραύνου ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού σε θέσεις της Μακεδονίας και των Βαλκανίων (Fischl και άλ. 2001. Horejs 2005. Gimatzidis 2017). Πρόκειται για έναν τύπο αγγείου που γνωρίζει άμεση και ευρεία υιοθέτηση, προφανώς για λόγους πρακτικούς, όπως αυτονομία, φορητότητα και εύκολη χρήση και σε εξωτερικούς χώρους. Επιπλέον, η μεγάλη χωρητικότητά των πυραύνων (15-30 λίτρα) διευκόλυνε την παραγωγή μεγάλης ποσότητας φαγητού. Αντίθετα οι χύτρες, τουλάχιστον στο Αγγελοχώρι που αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης, φαίνεται να λειτουργούν συμπληρωματικά, για μικρότερες ποσότητες και πιθανώς για βράσιμο δίπλα στη φωτιά.

Η ανάλυση των δειγμάτων από τους δύο οικισμούς κατέδειξε ότι τα μαγειρικά αγγεία συνδέονται άμεσα με συγκεκριμένη «συνταγή» κεραμικής, προφανώς δοκιμασμένη για τις αντοχές της στις θερμικές πιέσεις, δηλαδή χονδρόκκοκκη με ορυκτά και οργανικά εγκλείσματα. Στο Αρχοντικό η κεραμική ύλη των μαγειρικών διαχωρίζεται σαφώς από αυτήν που χρησιμοποιείται για τους αμφορείς, των οποίων η χρήση για υγρά έχει άλλες απαιτήσεις. Το ίδιο ισχύει για τα αγγεία του Αγγελοχωρίου, όπου οι δύο τύποι μαγειρικών σκευών συνοδεύονται από αντίστοιχες κεραμικές ύλες με διακριτές πηγές προέλευσης, πράγμα που πιθανώς υποδηλώνει περαιτέρω εξειδίκευση στη χρήση ή και διαφοροποίηση στους κεραμείς ή στα εργαστήρια. Τέλος, τα αποτελέσματα της ανάλυσης αναγνώρισαν κάποια μικρής κλίμακας διακίνηση μαγειρικών αγγείων και στις δύο θέσεις. Πιο συγκεκριμένα, ένα αγγείο στο Αρχοντικό φαίνεται να έχει εισαχθεί από άλλη περιοχή, όπως και ένας πύραυνος στο Αγγελοχώρι. Αυτό δείχνει ότι ακόμα και τα μαγειρικά αγγεία, και μάλιστα σχετικά μεγάλα σε μέγεθος, λάμβαναν μέρος στα δίκτυα διακίνησης της κεραμικής σε όλη τη διάρκεια της Εποχής Χαλκού στη Μακεδονία.

Συμπεράσματα

Τα μαγειρικά αγγεία της Εποχής Χαλκού στη Μακεδονία χαρακτηρίζονται από τεχνολογικά χαρακτηριστικά σχεδόν αμετάβλητα στην πάροδο του χρόνου και από ευρεία γεωγραφική υιοθέτηση συγκεκριμένων τύπων. Ωστόσο, η συνδυαστική ανάλυση διαφορετικών παραμέτρων, που αφορούν αυτά τα σκεύη, κατέδειξε ότι η τυπολογική ομοιογένεια κάθε εποχής ενέχει ποικιλία στα επιμέρους τεχνολογικά χαρακτηριστικά, κάτι που πιθανώς σχετίζεται με διαφορετικές μαγειρικές χρήσεις, με διαφορετικούς κεραμείς ή/και με τη συμμετοχή σε δίκτυα μετακίνησης ή διακίνησης ανθρώπων, υλικών και τεχνογνωσίας. Επιπλέον, η σύνθεση όλων των δεδομένων της παραγωγής και χρήσης των μαγειρικών αγγείων μαρτυρεί αλλαγή στις μαγειρικές μεθόδους στον ευρύτερο χώρο της Βόρειας Ελλάδας. Η ευρεία υιοθέτηση νέων τύπων αγγείων υποδηλώνει διαφορετικούς τρόπους μαγειρέματος, αλλά και πιθανώς διαφορετική κοινωνική οργάνωση ως προς τη δομή και το μέγεθος των ομάδων που μοιράζονταν καθημερινά την τροφή.

Ευχαριστίες

Η μελέτη αυτή έχει χρηματοδοτηθεί από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας (ERC), στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος PLANTCULT «Προσδιορίζοντας τους πολιτισμούς της διατροφής στην αρχαία Ευρώπη», που πραγματοποιείται μέσω του Προγράμματος Έρευνας και Καινοτομίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ορίζοντας 2020 (Συμφωνία Επιχορήγησης Αρ. 682529). Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά την Ομότιμη Καθηγήτρια Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και τον δρα Νίκο Μερούση για την παραχώρηση δειγμάτων μαγειρικών αγγείων από το Αρχοντικό και το Αγγελοχώρι, αντίστοιχα, καθώς και για τη θετική τους καθοδήγηση στη μελέτη. Επίσης, το προσωπικό των Εφορειών Πέλλας και Ημαθίας, όπως και της αρμόδιας Διεύθυνσης του ΥΠΠΟΑ για τη διεκπεραίωση των σχετικών αδειών. Τέλος, ευχαριστούμε τους δρα Τάσο Μπεκιάρη, Μάγδα Τσίγκα και Ιωσήφ Βούρβαχη για την ψηφιακή επεξεργασία των εικόνων.

Αναστασία Δημουλά

adimoula@hist.auth.gr

Ζωή Τσιρτσώνη

zoi.tsirtsoni@cnrs.fr

Ευαγγελία Βούλγαρη

voulevan@hist.auth.gr

Σουλτάνα Μαρία Βαλαμώτη

sval@hist.auth.gr

α. Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας και Καινοτομίας (ΚΕΔΕΚ-Α.Π.Θ.), Balkan Center, Θεσσαλονίκη

β. Εργαστήριο Διεπιστημονικής Αρχαιολογικής Έρευνας (ΕΔΑΕ), Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

γ. UMR 7041 Archéologies et Sciences de l'Antiquité, CNRS-Université de Paris I-Université de Paris Nanterre-Ministère de la Culture et de la Communication, MSH Mondes, Nanterre Cedex, France

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου, Σ. 2000. Σίνδος: αποθέτης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, *ΑΔ* 31-32, Μελέτες, 51-84.

Βεροπουλίδου, Ε. 2013. *Ὀστρεα από τους οικισμούς του θερμαϊκού Κόλπου: ανασυνθέτοντας την κατανάλωση των μαλακίων στη Νεολιθική και την Εποχή Χαλκού,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος, Δ. Β. & Κώτσος, Σ. 2002. *Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου Ν. Θεσσαλονίκης. Ανασκαφικές περίοδοι 1992, 1994-1996, 2001,* Θεσσαλονίκη.

Δελιόπουλος, Γ. 2014. *Η οργάνωση της παραγωγής και η λειτουργία της κεραμικής των οικιστικών οριζόντων Ι – ΙΙΙ από το Αρχοντικό Γιαννιτσών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δελιόπουλος και άλ. 2011: Δελιόπουλος, Γ., Ούρεμ-Κώτσου, Ν. & Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Αικ., 2011. Μαγειρική στο Αρχοντικό: τα μαγειρικά σκεύη της Πρώιμης και της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 25, 223-229.

Κυριατζή, Ε. 2000. *Κεραμική τεχνολογία και παραγωγή: η κεραμική της ΥΕΧ από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Κωτσάκης, Κ. 2010. Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής στη Βόρεια Ελλάδα, στο Ν. Παπαδημητρίου & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα, 66-75.

Μανιάτης, Ι. 2010. Χρονολόγηση δειγμάτων με άνθρακα-14, στο Ε. Στεφανή, *Αγγελοχώρι Ημαθίας: οικισμός της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού, Τόμος* Ι, Θεσσαλονίκη, 79-84.

Μαυροειδή, Ι. 2014. *Ο οικισμός του Αγίου Αθανασίου, νομού Θεσσαλονίκης. Οι ενδοκοινοτικές σχέσεις σε μια κοινότητα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού μέσα από τη μελέτη της κεραμικής και της αρχιτεκτονικής οργάνωσης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου, Ε. 2010. *Οι πηλοκατασκευές του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. Συμβολή στη μελέτη της τεχνολογίας της τροφής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου και άλ. 2007: Παπαδοπούλου, Ε., Παπανθίμου, Αικ. & Μανιάτης, Ι., Ζητήματα οργάνωσης του χώρου στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: τα νέα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 21, 77-82.

Στεφανή, Ε. 2010. *Αγγελοχώρι Ημαθίας: οικισμός της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού, Τόμος* Ι, Θεσσαλονίκη.

Albero Santacreu, D. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*, Warsaw.

Andreou, S. & Psaraki, K. 2007. Tradition and Innovation in the Bronze Age Pottery of the Thessaloniki Toumba, στο H. Todorova, M. Stefanovic & V. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria), Serres–Amphipolis (Greece) 27.09–01.10.2004. In the Steps of James Harvey Gaul,* Vol. 2, Sofia, 397-420.

Arthur, J. W. 2000. Pottery Use-Alteration as an Indicator of Socioeconomic Status: An Ethnoarchaeological Study of the Gamo of Ethiopia, *Journal of Archaeological Method & Theory* 9 (4), 331-355.

Aslanis, I. 1985. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4), Berlin.

Dimoula και άλ. 2020: Dimoula, A., Tsirtsoni, Z., Yiouni, P., Stagkidis, I., Ntinou, M., Prevost-Dermarkar, S., Papadopoulou, E. & Valamoti, S.-M., Experimental Investigation of Ceramic Technology and Plant Food Cooking in Neolithic Northern Greece, *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*. DOI:10.1080/20548923.2020.1762370.

Fischl και άλ. 2001: Fischl, K., Kiss, V. & Kulcsár, G., Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (pyraunoi) im Karpatenbecken II (Spätbronzezeit – Früheisenzeit), στο C. Kacsó (επιμ.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998*, Baia Mare, 125-156.

Forte και άλ. 2018: Forte, V., Nunziante Cesaro, S. & Medeghini, L., Cooking Traces on Copper Age Pottery from Central Italy: An Integrated Approach Comprising Use Wear Analysis, Spectroscopic Analysis and Experimental Archaeology, *JAS Reports* 18: 121-138.

Ghilardi και άλ. 2008: Ghilardi, M., Kunesch, S., Styllas, M., Fouache, E., Reconstruction of Mid-Holocene Sedimentary Environments in the Central Part of the Thessaloniki Plain (Greece), Based on Microfaunal Identification, Magnetic Susceptibility and Grain-Size Analyses, *Geomorphology* 97 (3-4), 617-630.

Gimatzidis, S. 2017. Cooking Pots and Ancient Identities: Indicators or Obscurers of Cultural Change, στο H. Popov & J. Tzvetkova (επιμ.), *ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ. Volume in Honour of Professor Peter Delev*, Sofia, 253-268.

Hänsel, B. & Aslanis, I. 2010. *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Grabung und der Baubefund* (*Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa* 23), Rahden/Westf.

Hochstetter, A. 1984. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3), Berlin.

Horejs, B. 2005. Kochen am Schnittpunkt der Kulturen - zwischen Karpatenbecken und Ägäis, στο B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, and B. Teržan (επιμ.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, Bonn, 71-94.

Horejs, B. 2007. *Das Prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1* (*Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa* 21), Rahden/Westf.

Ivanova και άλ. 2018: Ivanova, M., Athanassov, B., Petrova, V., Takorova, D. & Stockhammer, P. (επιμ.), *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*, Oxford- Philadelphia.

Lis, B. 2010. Cooking Pottery in the Late Bronze Age Aegean – an Attempt at a Methodological Approach, στο B. Horejs, R. Jung & P. Pavúk (επιμ.), *Analysing Pottery: Processing, Classification, Publication*, Bratislava, 235-244.

Lis, B. 2015. From Cooking Pots to Cuisine: Limitations and Perspectives of a Ceramic-based Approach, στο M. Spataro & A. Villing (επιμ.), *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford & Philadelphia, 104-114.

Morris, S. P. 2009. Prehistoric Torone: A Bronze Age Emporion in the Northern Aegean. Preliminary Report on the Lekythos Excavations 1986 and 1988–1990, *Mediterranean Archaeology* 22/23, 1–67.

Quinn, P., 2013. *Ceramic Petrography: The Interpretation of Archaeological Pottery and Related Artefacts in Thin Section*, Oxford.

Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook*, Chicago.

Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*, Taraxacum.

Sherrat, A. 1986. The Pottery of Phases IV and V: The Early Bronze Age, στο C. Renfrew, M., Gimbutas & E. Elster (επιμ.), *Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Vol. 1 (*Monumenta Archaeologica* 13), Los Angeles CA, 429-76.

Skibo, J. M. 2013. *Understanding Pottery Function,* New York.

Tite, M. & Kilikoglou, V. 2002. Do We Understand Cooking-Pots and Is There an Ideal Cooking-Pot?, στο V. Kilikoglou, A. Hein & Y. Maniatis (επιμ.), *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Papers Presented at the 5th European Meeting on Ancient Ceramics, Athens 1999*, Oxford, 1-8.

Tsirtsoni, Z. 2001. Les poteries du début du Néolithique Récent en Macédoine: 2. Les fonctions des recipients, *BCH* 125, 1–39.

Wardle και άλ. 1980: Wardle, K. A., Halstead, P. & Jones, G., Excavations at Assiros, 1975-9: A Settlement Site in Central Macedonia and Its Significance for the Prehistory of South-East Europe, *BSA* 75, 229-267.

Whitbread, I., 1995. *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study*, Athens.

Whitbread, I., 2015. Materials Choices in Utilitarian Pottery: Kitchen Wares in the Berbati Valley, Greece, στο M. Spataro & A. Villing (επιμ.), *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford & Philadelphia, 28-36.

BRONZE AGE COOKING POTS FROM ARCHONTIKO GIANNITSON AND ANGELOCHORI IMATHIAS: TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS AND USE WEAR TRACES

Anastasia Dimoula, Zoi Tsirtsoni, Evangelia Voulgari, Liana Stefani & Soultana Maria Valamoti

Cooking pots constitute a particular category of ceramic containers, due to their specific technological attributes, which are directly related to their function over fire, and their common morphological characteristics, which concern their use in culinary practices. In this paper we attempt to explore these relationships diachronically and on a regional scale by comparing the results of the analysis of two cooking pot assemblages, one from the Early Bronze Age – Middle Bronze Age settlement at Archontiko and the other from the Late Bronze Age settlement at Anglelochori. Both sites are located in the broader region of western Macedonia in northern Greece. The applied methodology includes the macroscopic study of morpho-technological characteristics and use wear traces, along with petrographic analysis which provides more refined data on the provenance, technology, and use of pots. The results of the study allow the reconstruction of the manufacturing processes and the interpretation of the use traces on cooking pots, thus providing evidence for diverse technological choices and a spectrum of context-specific culinary functions during the Bronze Age.

ΜΑΚΡΟΛΙΘΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟ

Τάσος Μπεκιάρης

Εισαγωγή

Για τον προϊστορικό οικισμό στο Αρχοντικό Γιαννιτσών δεν χρειάζονται ιδιαίτερες συστάσεις. Η θέση βρίσκεται σε απόσταση 5 χλμ. από τα Γιαννιτσά και την Πέλλα (**εικ. 1**). Πρόκειται για μια τούμπα-τράπεζα με ιδιαίτερα σύνθετη ιστορία, αποτέλεσμα της πολύμορφης χρήσης του χώρου σε διαφορετικές περιόδους (Παπανθίμου & Πιλάλη 1992, 151. Pilali & Papanthimou 2002, 139. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1992). Η προϊστορική τούμπα του Αρχοντικού έχει ύψος περίπου 20 μ. και απλώνεται σε έκταση 60 στρεμμάτων (**εικ. 2**). Η ανασκαφική διερεύνησή της ξεκίνησε το 1992 από το Τμήμα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και έχει επικεντρωθεί στις επιχώσεις της Εποχής του Χαλκού, οι οποίες αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό μέρος της οικιστικής ιστορίας της προϊστορικής θέσης (Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014, 271). Η πρωιμότερη χρήση του χώρου τοποθετείται στη Νεότερη Νεολιθική, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για ανθρώπινη δραστηριότητα έως τους Ὑστερους Βυζαντινούς χρόνους (Παπανθίμου & Πιλάλη 1992, 151).

Στις επιχώσεις της Εποχής του Χαλκού έχουν αναγνωριστεί δύο αρχαιολογικές φάσεις (Παπαδοπούλου 2010, 118. Παπαδοπούλου και άλ. 2007, 77): η φάση Β΄ της όψιμης Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (2135-1890 π.Χ. σύμφωνα με βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις), με επάλληλα στρώματα κατοίκησης (ορίζοντες ΙΙ-ΙV) που χαρακτηρίζονται από τα καμένα κατάλοιπα πασσαλόπηκτων οικημάτων, και η φάση Α΄ της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού (1510-1400 π.Χ. σύμφωνα με βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις), με κατοίκηση (ορίζοντας Ι) που συνοδεύεται από σημαντικές αλλαγές στην οικοδομική τεχνολογία και την κεραμική (Δελιόπουλος 2006· 2014).

Μεταξύ των πολυπληθών ευρημάτων που προέκυψαν από τη μακρόχρονη ανασκαφική έρευνα στο Αρχοντικό, περιλαμβάνονται 388 μακρολιθικά (=λίθινα τριπτά) αντικείμενα που προέρχονται κυρίως από τα στρώματα της Εποχής του Χαλκού[1]. Η μελέτη της μακρολιθικής λιθοτεχνίας του Αρχοντικού ξεκίνησε το 2017 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα[2]. Περίπου 300 αντικείμενα, κυρίως εργαλεία, έχουν ήδη μελετηθεί μακροσκοπικά από τον γράφοντα[3]. Παράλληλα βρίσκεται σε εξέλιξη η πετρογραφική μελέτη των λίθινων πρώ-

---

1 Δεν μπορεί, ωστόσο, να αποκλειστεί η παρουσία νεολιθικών αντικειμένων, τα οποία βρέθηκαν σε δοκιμαστικές τομές στην περιφέρεια της τούμπας.

2 Καθώς η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη, τόσο ο συνολικός αριθμός των μακρολιθικών εργαλείων της θέσης όσο και οι αριθμοί των επιμέρους τυπολογικών κατηγοριών ενδέχεται να τροποποιηθούν.

3 Τα 123 εργαλεία άλεσης μελετήθηκαν στα πλαίσια μεταδιδακτορικής έρευνας του γράφοντα που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και στο ERC Πρόγραμμα PlantCult με επιβλέπουσα την καθηγήτρια Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη (βλ. Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση). Σε δέκα εργαλεία άλεσης πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία ιζήματος από τη Δρ

Εικ. 1. Χάρτης της Βόρειας Ελλάδας. Σημειώνεται το Αρχοντικό Γιαννιτσών και άλλες θέσεις της Εποχής του Χαλκού που αναφέρονται στο κείμενο *(σχεδιασμός χάρτη: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Εικ. 2. Η προϊστορική τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

των υλών[4].

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση της μακρολιθικής λιθοτεχνίας του Αρχοντικού της Εποχής του Χαλκού, με έμφαση στην εξέταση συγκεκριμένων όψεων της βιογραφίας (του κύκλου ζωής) των αντικειμένων. Ειδικότερα, θα συζητηθούν ζητήματα που σχετίζονται με την πρόσκτηση και επιλογή των πρώτων υλών, τις διαδικασίες μετασχηματισμού τους, τα τυπολογικά, τεχνολογικά και μορφολογικά χα-

Δανάη Χονδρού και τη Γεωργία Κασαπίδου, με στόχο τη μελέτη των φυτικών μικροκαταλοίπων, ενώ τα ίδια εργαλεία υποβλήθηκαν σε ανάλυση μικρο-ιχνών χρήσης από τη Δανάη Χονδρού. Οι εν λόγω μελέτες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ERC PlantCult.

4 Τόσο η μακροσκοπική μελέτη του μακρολιθικού υλικού όσο και η μελέτη των πρώτων υλών χρηματοδοτήθηκαν τα έτη 2019 και 2020 από το INSTAP. Η μελέτη των λίθινων πρώτων υλών πραγματοποιείται από τον γεωλόγο και υποψήφιο διδάκτορα του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., Χρήστο Στεργίου σε συνεργασία με την Καθηγήτρια του ιδίου Τμήματος Λαμπρινή Παπαδοπούλου.

ρακτηριστικά των μακρολιθικών τεχνουργημάτων, τον τρόπο χρήσης των εργαλείων, καθώς και τις δευτερογενείς πρακτικές αξιοποίησής τους. Επιπλέον, όπου είναι εφικτό, γίνεται σύγκριση με άλλα μακρολιθικά σύνολα από τη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού. Σε σύγκριση με τη Νότιο Ελλάδα, όπου οι αναφορές σε μακρολιθικά αντικείμενα από θέσεις της Εποχής του Χαλκού δεν είναι σπάνιες (βλ. αναφορές σε Bekiaris και άλ. 2020), τα συγκρίσιμα δεδομένα από τη Μακεδονία είναι λιγοστά (**εικ. 1**) και αφορούν κυρίως στα ευρήματα των Σιταγρών (Elster 2003a), της Μεσημεριανής Τούμπας (Alisøy 2002), της Τούμπας Θεσσαλονίκης (Αγατζιώτη 2000. Τσιολάκη 2012), του Καστανά (Aslanis 1985. Hochstetter 1987), του Αγγελοχωρίου (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση) και των Σερβίων (Mould και άλ. 2000). Η μελέτη της λιθοτεχνίας του Αρχοντικού στοχεύει να συμπληρώσει την αποσπασματική εικόνα για τα μακρολιθικά αντικείμενα της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία.

Κατηγορίες μακρολιθικών αντικειμένων

Με βάση τα τεχνομορφολογικά τους χαρακτηριστικά τα μακρολιθικά αντικείμενα του Αρχοντικού διαχωρίστηκαν στις ακόλουθες κατηγορίες (**πίν. 1)**:

1. Εργαλεία άλεσης, 2. Ακόνια, 3. Βότσαλα/Στιλβωτήρες, 4. Διάφορα εργαλεία τριβής, 5. Εργαλεία κρούσης, 6. Εργαλεία κοπής, 7. Πολυλειτουργικά εργαλεία, δηλαδή εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα για τριβή και κρούση, και 8. Διάφορα μακρολιθικά αντικείμενα (βλ. επιμέρους τύπους σε **πίν. 1**). Όλες οι κατηγορίες θα συζητηθούν εκτενώς, εκτός από τις κατηγορίες 4, 7 και 8, των οποίων η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη.

Κατηγορία	Τύπος	Αριθμός
Εργαλεία τριβής	Βότσαλα / Στιλβωτήρες	85
	Εργαλεία άλεσης	123
	Διάφορα ενεργητικά τριβής	42
	Ακόνια	15
	Σύνολο	*265*
Εργαλεία κρούσης	Σφαιροειδείς κρουστήρες	22
	Κρουστήρες με άκρο	7
	Σύνολο	*29*
Εργαλεία κοπής	Με οπή	30
	Χωρίς οπή	38
	Πρώτες ύλες (;)	1
	Σύνολο	*69*
Πολυλειτουργικά εργαλεία	Τριβής / κρούσης	5
	Σύνολο	*5*

Πίν. 1. Κατηγορίες μακρολιθικών τεχνουργημάτων του Αρχοντικού κατά την Εποχή του Χαλκού.

1. Εργαλεία άλεσης

Τα 123 εργαλεία της κατηγορίας ενδέχεται να αποτελούσαν τμήματα αλεστικών ζευγών που

Εικ. 3. Ακέραιο εργαλείο άλεσης (τριβείο). Εμπρόσθια και πλευρική όψη *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης, copyright: ERC PLANTCULT)*.

Εικ. 4. Ακέραια εργαλεία άλεσης (τριπτήρες) μεγάλου (πάνω) και μικρού (κάτω) μεγέθους *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης, copyright: ERC PLANTCULT)*.

χρησιμοποιήθηκαν για την άλεση φυτικών τροφών (π.χ. δημητριακών, οσπρίων), όπως υποδεικνύει και η ανάλυση των μικρο-ιχνών χρήσης που πραγματοποιήθηκε σε τμήμα του υλικού (Chondrou και άλ. 2019), αλλά πιθανώς και για την επεξεργασία άλλων υλικών (π.χ. ορυκτών, οστρέων, μπαχαρικών/καρυκευμάτων, χρωστικών υλικών, φαρμακευτικών φυτών), όπως είναι γνωστό από εθνογραφικά παραδείγματα (Searcy 2011, 120-123. Hamon & Le Gall 2013. Nixon-Darcus & D'Andrea 2017). Τα 45 από αυτά έχουν χρησιμοποιηθεί σε παθητική/στατική κατάσταση και αντιπροσωπεύουν τριβεία ή «μυλόλιθους» (**εικ. 3**), ενώ τα 60 έχουν χρησιμοποιηθεί ενεργητικά/κινητικά και μπορούν να χαρακτηριστούν ως τριπτήρες (**εικ. 4**). Δεν είναι σαφές αν τα υπόλοιπα 18 αντικείμενα είχαν παθητική ή ενεργητική χρήση.

Μόνο 31 από τα 123 εργαλεία άλεσης διασώζονται ακέραια. Τα υπόλοιπα αντικείμενα είναι σπασμένα, με τα περισσότερα (76 ή >60% του συνόλου) να διατηρούνται σε ποσοστό μικρότερο του 50%. Πολλά από τα εργαλεία αυτά δεν φαίνεται να έσπασαν τυχαία, αλλά είναι προϊόντα στοχευμένων και συχνά πολλαπλών χτυπημάτων. Η σκόπιμη θραύση μακρολιθικών και άλλων αντικειμένων τεκμηριώνεται σε αρχαιολογικά σύνολα της προϊστορικής Ελλάδας (βλ. Bekiaris και άλ. 2020), αλλά και πέρα από αυτήν (π.χ. Adams 2008), και έχει συνδεθεί με τον παροπλισμό των μέσων παραγωγής στο πλαίσιο μιας συμβολικής ή και τελετουργικής συμπεριφοράς, όπως η συμβολική «θανάτωση» αντικειμένων (Stroulia & Chondrou 2013). Στην περίπτωση του Αρχοντικού, ωστόσο, η πρακτική αυτή φαίνεται να αξιοποιείται κυρίως για τον επανασχεδιασμό των εργαλείων και όχι τόσο για τον παροπλισμό τους (βλ. Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση).

Τα περισσότερα εργαλεία άλεσης είναι κατασκευασμένα από γρανίτες του Φανού, που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 30 χλμ. βόρεια του Αρχοντικού. Σε μικρότερα ποσοστά απαντούν και άλλα τοπικά πετρώματα, όπως γνεύσιοι, χαλαζιακές φλέβες, ψαμμίτες, ασβεστόλιθοι και κροκαλοπαγή. Τα πετρώματα συλλέγονταν στη μορφή της κροκάλας από το υδρογραφικό δίκτυο που αναπτύσσεται στην ευρύτερη περιοχή της θέσης. Δύο εργαλεία είναι κατασκευασμένα από μη-τοπικές ποικιλίες γρανίτη: ένα αντικείμενο από γρανίτη του Βαρνούντα (Καστοριάς-Φλώρινας) και ένα από κεροστιλβικό γρανίτη άγνωστης προέλευσης (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση).

Δύο κατασκευαστικές τεχνικές, η απολέπιση και το σφυροκόπημα, έχουν χρησιμοποιηθεί μεμονωμένα ή σε συνδυασμό για την κατασκευή των περισσότερων εργαλείων άλεσης (83), κυρίως για τη διαμόρφωση των αλεστικών επιφανειών. Οι διαδικασίες αυτές εκτελούνταν πιθανότατα με τα εργαλεία που περιγράφονται πιο κάτω. Σε 40 εργαλεία δεν αναγνωρίστηκε τεχνική μετασχηματισμού. Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται κυρίως για μικρές κροκάλες που συλλέχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως τριπτήρες, χωρίς την ανάγκη οποιασδήποτε μετασκευής. Κανένα ημίεργο εργαλείο άλεσης δεν έχει προκύψει από το ανεσκαμμένο τμήμα της θέσης. Εάν η πρωτογενής διαμόρφωση αυτών των αντικειμένων γινόταν εντός του οικισμού, οι χώροι κατεργασίας δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη.

Τα εργαλεία άλεσης του Αρχοντικού περιλαμβάνουν τύπους που απαντούν συχνά στις μακρολιθικές λιθοτεχνίες άλλων κοινοτήτων της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία (Καστανάς: Aslanis 1985, 199. Hochstetter 1987, 55. Αγγελοχώρι: Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση. Τούμπα Θεσσαλονίκης: Αγατζιώτη 2000. Τσιολάκη 2009, 56-63. Μεσημεριανή Τούμπα: Alisøy 2002. Σιταγροί: Elster 2003a, 186-188) και στη Νότια Ελλάδα (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση). Κυρίαρχα είναι τα εργαλεία ελλειπτικού και ορθογώνιου σχήματος με ευρείες και ανοιχτές επιφάνειες χρήσης. Τα μετρικά δεδομένα των ακέραιων περιπτώσεων μαρτυρούν πως τα μεγαλύτερα αλεστικά ζεύγη θα αποτελούνταν από τριβεία με μήκος 31 έως 50 εκ. και από τριπτήρες με μήκος 21.5 έως 27 εκ., ενώ τα μικρότερα ζεύγη από τριβεία με μήκος <20 εκ. και τριπτήρες με μήκη 20-10 εκ. (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση).

Τα περισσότερα εργαλεία άλεσης του Αρχοντικού (94) διαθέτουν μόνο μία επιφάνεια χρήσης. Οι ενεργές επιφάνειες είναι συνήθως επίπεδες, κοίλες ή κυρτές στους άξονες του μήκους και του πλάτους, ενώ σε αρκετά παραδείγματα αναγνωρίζεται η «σελοειδής» διαμόρφωση (saddle configuration), γνωστή και από άλλα προϊστορικά μακρολιθικά σύνολα (Stroulia και άλ. 2017). Οι παραπάνω διαμορφώσεις συνιστούν συνήθως παράγωγο της χρήσης των εργαλείων και έχουν αναπτυχθεί σε επιφάνειες που αρχικά ήταν επίπεδες. Οι αλεστικές επιφάνειες πολλών εργαλείων είναι έντονα χρησιμοποιημένες και έχουν λειανθεί πλήρως από την παρατεταμένη χρήση.

Η βιογραφία των εργαλείων άλεσης του Αρχοντικού είναι αρκετά σύνθετη (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση). Τα εργαλεία δέχονται τακτική συντήρηση μέσω σφυροκοπήματος, ενώ μετά το πέρας της αρχικής τους χρήσης κάποια ανακυκλώνονται αποκτώντας νέους λειτουργικούς ρόλους. Σπασμένα τριβεία χρησιμοποιούνται ως τριπτήρες, ενώ άλλα αξιοποιούνται ως ενεργητικά εργαλεία κρούσης ή ακόνια. Κάποια από τα αντικείμενα αυτά αναδιαμορφώνονται πριν την ανακύκλωσή τους προκειμένου προκειμένου να είναι πλήρως συμβατά με τα νέα τους καθήκοντα. Ορισμένα σπασμένα εργαλεία άλεσης συλλέγονται ξανά και επαναχρησιμοποιούνται μετά από κάποια περίοδο εγκατάλειψης, όπως μαρτυρεί η αλληλουχία φυσικής φθοράς και φθοράς χρήσης στις επιφάνειές τους (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση).

2. Εργαλεία τριβής/ακόνια

Το ολιγάριθμο αυτό σύνολο περιλαμβάνει 15 κροκάλες και μικρές πλάκες λεπτόκοκκου ψαμμίτη με υψηλή περιεκτικότητα σε χαλαζία, που μεταποιήθηκαν αποκλειστικά μέσω χρήσης. Οι διαστάσεις τους δεν ξεπερνούν τα 10 εκ. σε μήκος και τα 6 εκ. σε πλάτος, στοιχείο που δηλώνει πως πρόκειται για εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν με κράτημα στο χέρι. Οι ενεργές επιφάνειες τους φέρουν έντονα ίχνη τριβής. Σε κάποιες περιπτώσεις είναι ταυτόσημες με τις ευρείες όψεις των κροκαλών, οι οποίες έχουν επιπεδοποιηθεί από τη χρήση. Ἀλλοτε οι ενεργές επιφάνειες έχουν τη μορφή αβαθούς κοιλότητας διατομής U (**εικ. 5**) ή αυλάκωσης διατομής V. Οι διαμορφώσεις αυτές έχουν προκύψει από την κατεργασία τεχνουργημάτων με ανάλογη μορφολογία: αντικείμενα με κυρτές όψεις οδήγησαν στη διαμόρφωση κοιλότητας U, ενώ η τριβή αιχμηρών αντικειμένων στη διαμόρφωση αυλακώσεων V. Τα εργαλεία αυτά θα μπορούσαν να

Εικ. 5. Ακόνι με αυλάκωση διατομής U. Εμπρόσθια και πλευρική όψη *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Εικ. 6. Βότσαλο/στιλβωτήρας. Διακρίνονται διάχυτα γραμμικά ίχνη στην ενεργή όψη του *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

χρησιμοποιηθούν για τη διαμόρφωση οστέινων εργαλείων (π.χ. δημιουργία οξύληκτου ενεργού άκρου), ή άλλων λίθινων και ξύλινων αντικειμένων (Adams 2002).

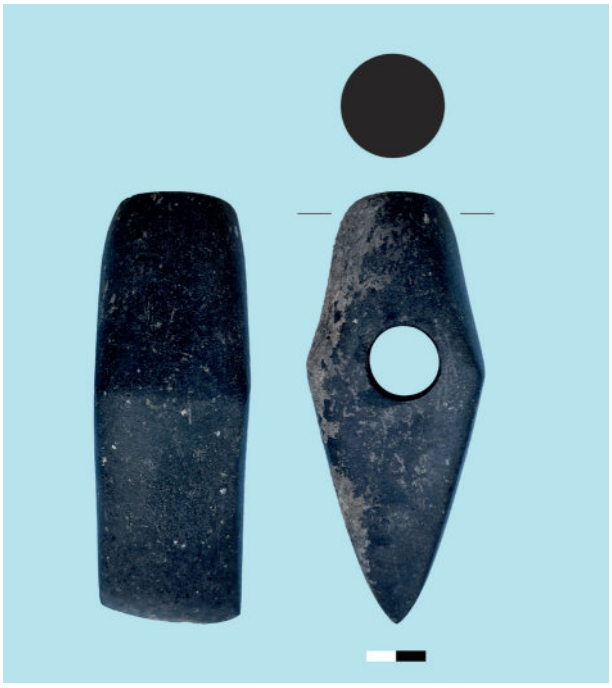
3. Εργαλεία στίλβωσης & διάφορα βότσαλα

Στο σύνολο περιλαμβάνονται 85 ενεργητικά αντικείμενα. Πρόκειται για λεπτόκοκκα βότσαλα, συνήθως μικρού μεγέθους, τα οποία σε μεγάλο βαθμό διατηρούν τις φυσικά διαβρωμένες από το νερό επιφάνειές τους. Στις πρώτες ύλες κυριαρχεί ο δακίτης/ανδεσίτης και ο ασβεστόλιθος, ενώ αντιπροσωπεύονται και ο ρυόλιθος, ο γρανίτης του Φανού και ο χαλαζίας. Τα μήκη των αντικειμένων κυμαίνονται από 3 έως 14.1 εκ., με τα περισσότερα να είναι από 5 έως 8 εκ.

Από τα 85 αντικείμενα του συνόλου, τα 49 έχουν μεταποιηθεί μέσω χρήσης. Οι επιφάνειές τους καλύπτονται από ίχνη τριβής, έντονη στίλβη και πυκνά γραμμικά ίχνη (**εικ. 6**). Τα εργαλεία αυτά θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στίλβωση αντικειμένων. Πιθανότατα θα χρησιμοποιούνταν στην κεραμική παραγωγή της κοινότητας και ειδικότερα στην επεξεργασία των επιφανειών συγκεκριμένων κεραμικών κατηγοριών, όπως τα λειασμένα και στιλβωμένα αγγεία (Δελιόπουλος 2014, 84). Επιπλέον, μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη διαμόρφωση οστέινων τεχνουργημάτων, κοσμημάτων, δερμάτων και ξύλινων αντικειμένων. Πολλές από τις ενεργές όψεις των εργαλείων διατηρούν τη φυσική, κυρτή μορφολογία τους, ενώ άλλες έχουν μεταποιηθεί από τη χρήση και έχουν αναπτύξει ποικίλες διαμορφώσεις (π.χ. κοίλες, επίπεδες, επιπεδόκυρτες, κεκλιμένες). Οι διαμορφώσεις αυτές σχετίζονται με τη μορφολογία του υπό κατεργασία αντικειμένου, αλλά και με τον τρόπο κρατήματος και τη θέση του εργαλείου κατά τη χρήση (π.χ. παράλληλη ή πλάγια θέση). Τα γραμμικά ίχνη των στιλβωτήρων παραπέμπουν συνήθως στην εκτέλεση παλινδρομικών ή κυκλικών κινήσεων.

Εικ. 7. Βότσαλο/στιλβωτήρας με οξύληκτο άκρο. Εμπρόσθια και πλευρική όψη *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Εικ. 8. Διάτρητο, μεγάλου μεγέθους εργαλείο με κόψη. Πλευρική και εμπρόσθια όψη, και εγκάρσια τομή στη φτέρνα *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Μια ομάδα στιλβωτήρων πρέπει να αναφερθεί ξεχωριστά. Πρόκειται για 15 αντικείμενα, τα οποία έχουν αναπτύξει ένα είδος οξύληκτης ακμής/κόψης σε ένα από τα δύο άκρα τους εξαιτίας της χρήσης (**εικ. 7**). Τα εργαλεία αυτά έχουν χρησιμοποιηθεί ιδιαίτερα έντονα με όλες τις όψεις τους, αλλά η χρήση μοιάζει να είναι εντονότερη στα ανώτερα τμήματα των δύο μακρών πλευρών, στοιχείο που οδήγησε σταδιακά στην ιδιότυπη αυτή διαμόρφωση. Παρόμοια εργαλεία δεν είναι γνωστά, έως τώρα, από άλλη θέση της Εποχής του Χαλκού και της Νεολιθικής στην Ελλάδα. Ενδεχομένως να αποτελούσαν κάποιο ιδιαίτερο τεχνολογικό στοιχείο της κοινότητας του Αρχοντικού.

Σε 36 βότσαλα δεν αναγνωρίστηκαν μακροσκοπικά ίχνη χρήσης. Τα 8 από αυτά έχουν ατρακτοειδές σχήμα και θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν πεσσούς ή βλήματα σφενδόνας. Η χρήση των υπόλοιπων 29 αντικειμένων είναι ασαφής. Ίσως πρόκειται για ελαφρώς χρησιμοποιημένους στιλβωτήρες, στους οποίους τα ίχνη χρήσης δεν είναι διακριτά μακροσκοπικά, ή για βότσαλα που είχαν συλλεγεί για να χρησιμοποιηθούν ως στιλβωτήρες.

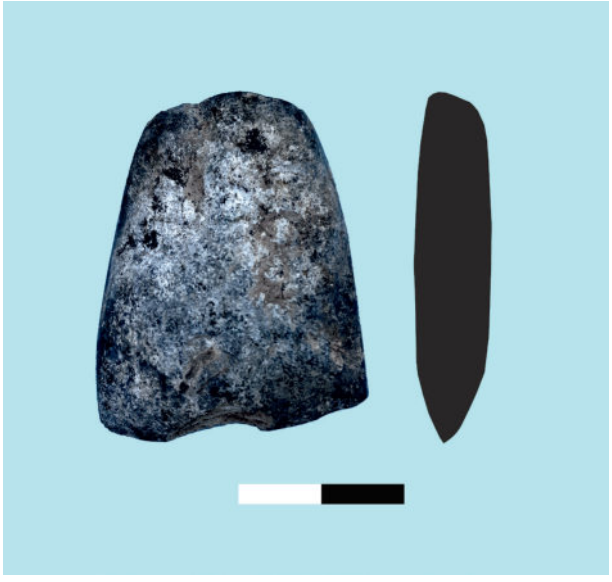
4. Εργαλεία με κόψη

Κύριο διαγνωστικό χαρακτηριστικό των 68 τεχνουργημάτων της κατηγορίας αποτελεί η διαμόρφωση κόψης στο ένα άκρο τους. Στο σύνολο περιλαμβάνονται, επίσης, αντικείμενα στα οποία η κόψη δεν διασώζεται, είτε γιατί έσπασε, είτε γιατί καταστράφηκε από κάποια δευτερογενή, συνήθως κρουστική, χρήση του εργαλείου. Στην πλειονότητά τους τα αντικείμενα αυτά αντιπροσωπεύουν τα λίθινα τμήματα σύνθετων εργαλείων. Στην ακέραιη μορφή τους αποτελούνταν από έναν ξύλινο, οστέινο ή κεράτινο στειλεό (βλ. ανάλογα ευρήματα στους Σιταγρούς: Elster 2003β) και κάποιου είδους προσδετικό υλικό (π.χ. κόλλα, σχοινί, δέρμα). Ωστόσο, μπορεί να χρησιμοποιούνταν και ως εργαλεία χειρός, δίχως στειλεό.

Εργαλεία κοπής	Ποσοστά πληρότητας								Σύνολο	
	100-75% (Ακέραια)		75-50%		50-25%		<25%		No	%
	8	11,8%	20	29,4%	21	30,9%	19	27,9%	68	100,0%
Μη διάτρητα	7	18,4%	12	31,6%	9	23,7%	10	26,3%	38	100,0%
Διάτρητα	1	3,3%	8	26,7%	12	40,0%	9	30,0%	30	100,0%
Σύνολο	*8*	*11,8%*	*20*	*29,4%*	*21*	*30,9%*	*19*	*27,9%*	*68*	*100,0%*

Πίν. 2. Ποσοστά πληρότητας ανά τους επιμέρους τύπους των εργαλείων κοπής του Αρχοντικού.

Τα εργαλεία κοπής του Αρχοντικού διαχωρίστηκαν σε δύο υποσύνολα: σε τεχνουργήματα που φέρουν οπή στειλέωσης (30, **εικ. 8**) και σε αντικείμενα χωρίς οπή (38), από τα οποία κάποια θα ήταν στειλεωμένα με διαφορετικό τρόπο (**εικ. 9**). Η διάνοιξη οπής για τη στειλέωση των εργαλείων με κόψη συνιστά μια τεχνολογική ιδιαιτερότητα που έχει συνδεθεί με την Εποχή του Χαλκού (Τσούντας 1908, 320. Elster 2003a, 182), καθώς αντίστοιχα ευρήματα εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και μετά (για τη Μακεδονία βλ. Καστανάς: Aslanis 1985, 198. Τούμπα Θεσσαλονίκης: Αγατζιώτη 2000. Τσιολάκη 2009, 45-55. Σιταγροί: Elster 2003a: 176-186), ενώ είναι σχετικά σπάνια σε νεολιθικές θέσεις (Κρεμαστή Κοιλάδα: Στρούλια 2010. Βαρεμένοι: Stroulia 2018. Μακρύγιαλος: Tsoraki 2008). Τα διάτρητα εργαλεία κοπής του Αρχοντικού είναι στιβαρά αντικείμενα, με μήκος που συχνά ξεπερνά τα 8 εκ. και σε κάποιες περιπτώσεις φτάνει τα 15 εκ. Το μέσο σωζόμενο πλάτος τους είναι 5 εκ. και το μέσο σωζόμενο πάχος τους επίσης 5 εκ. Τα διάτρητα εργαλεία κοπής του Αρχοντικού φαίνεται να είναι ελαφρώς μεγαλύτερα σε σχέση με τα λιγοστά συγκρίσιμα παραδείγματα στους Σιταγρούς (Elster 2003a, 179), στη Μεσημεριανή (Alisøy 2002, 279) και στο Κτήριο Α στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Αγατζιώτη 2000, 55-56). Το μήκος στα μη διάτρητα αντικείμενα κυμαίνεται από 2.5 έως 7.5 εκ., το μέσο σωζόμενο πλάτος τους 5 εκ. και το πάχος τους 3 εκ., παραπέμποντας σε εργαλεία μικρού και μεσαίου μεγέθους, παρόμοια με αυτά που αποκαλύφθηκαν στις παραπάνω θέσεις. Μόνο ένα διάτρητο εργαλείο κοπής διασώζεται ακέραιο. Τα υπόλοιπα αντικείμενα διατηρούνται σε ποσοστό <50% των αρχικών διαστάσεών τους (**πίν. 2**). Τα πιο πολλά έχουν σπάσει κοντά στην οπή στειλέωσης, όπως παρατηρείται σε άλλες προϊστορικές θέσεις της Μακεδονίας (Καστανάς: Aslanis 1985, 198. Τούμπα: Τσιολάκη 2009, 52. Σιταγροί: Elster 2003a, 181) και των Βαλκανίων (Divostin: Prinz 1988, 274). Η αποσπασματική διατήρηση χαρακτηρίζει και τα αντικείμενα χωρίς οπή στειλέωσης (**πίν. 2**).

Εικ. 9. Μικρού μεγέθους εργαλείο με κόψη, χωρίς οπή. Εμπρόσθια όψη και τομή στον άξονα του μήκους *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Ως πρώτες ύλες για την παραγωγή των εργαλείων κοπής του Αρχοντικού επιλέγονται σκληρά πυριγενή και μεταμορφωμένα πετρώματα, κυρίως σερπεντινίτες, γάββροι (24 για κάθε τύπο πετρώματος) και δολερίτες (14). Πετρώματα με ιδιαίτερη σκληρότητα, όπως οι γάββροι και οι δολερίτες, αξιοποιούνται για την κατασκευή των μεγαλύτερων, διάτρητων εργαλείων, τα οποία δέχονται και υψηλότερο βαθμό καταπόνησης κατά τη χρήση. Αντίθετα, οι σερπεντινίτες κυριαρχούν στα μικρού μεγέθους τεχνουργήματα. Η πηγή προέλευσης των

Ακολουθίες χρήσεων εργαλείων κοπής	No	%
Μία χρήση	28	41,2%
Επανασχεδιασμένα	9	13,2%
Ανακυκλωμένα	11	16,2%
Απροσδιόριστα	20	29,4%
Σύνολο	*68*	*100,0%*

Πίν. 3. Ακολουθίες χρήσεων των εργαλείων κοπής του Αρχοντικού.

συγκεκριμένων υλικών παραμένει προς το παρόν αινιγματική. Οφιολιθικοί σχηματισμοί απαντούν σε απόσταση 20-30 χλμ. βόρεια της θέσης. Ωστόσο, οι έρευνες πεδίου στην ευρύτερη περιοχή του Αρχοντικού δεν εντόπισαν στα ρέματα κατάλληλες οφιολιθικές κροκάλες για την παραγωγή τέτοιων εργαλείων. Το ενδιαφέρον αυτό ζήτημα θα διερευνηθεί περισσότερο στο μέλλον, μέσα από επιπρόσθετες έρευνες πεδίου και πετρογραφικές αναλύσεις.

Τα εργαλεία κοπής του Αρχοντικού συνιστούν παράγωγα σύνθετων, ενδεχομένως χρονοβόρων και απαιτητικών ως προς τις δεξιότητες και τα τεχνικά μέσα κατασκευαστικών διαδικασιών[5]. Έξι κατασκευαστικές τεχνικές αναγνωρίστηκαν στα υπό μελέτη αντικείμενα: απολέπιση, σφυροκόπημα, πριόνισμα, διάτρηση, τριβή/λείανση και στίλβωση. Τα μικρότερα μη διάτρητα εργαλεία διατηρούν μόνο ίχνη τριβής ή/και πριονίσματος. Κάποια από αυτά είναι πιθανό να προέκυψαν από τον ανασχεδιασμό μεγαλύτερων εργαλείων (Mould και άλ. 2000, 112). Η κατασκευή των μεγαλύτερων, διάτρητων εργαλείων ήταν πιο πολύπλοκη, καθώς συχνά απαιτούσε τη χρήση απολέπισης, σφυροκοπήματος και πριονίσματος για τη δημιουργία ενός αδρού υποβάθρου, το οποίο στη συνέχεια ολοκληρωνόταν με τριβή. Η διάνοιξη της οπής θα γινόταν πιθανώς πριν από την τελική διαμόρφωση του εργαλείου. Οι οπές είναι συνήθως αμφικωνικές, με μέση διάμετρο 2 εκ.

Η στίλβωση αποτελεί το τελικό στάδιο κατασκευής αρκετών εργαλείων κοπής. Εφαρμόζεται συχνότερα στα μικρότερα μη διάτρητα εργαλεία και σπανιότερα στα μεγαλύτερου μεγέθους τεχνουργήματα. Προς το παρόν οι λόγοι αυτής της διαφορετικής μεταχείρισης δεν είναι σαφείς. Μπορεί να ανακλούν διαφορετικές αισθητικές επιλογές, τις δεξιότητες των τεχνητών, να σχετίζονται με τον χρόνο παραγωγής κάθε εργαλείου, τον τρόπο λειτουργίας του, ή την κοινωνική θέση του δημιουργού/χρήστη τους (Στρούλια 2010, 65).

Τα περισσότερα εργαλεία κοπής του Αρχοντικού έχουν σχήμα ορθογώνιο, τριγωνικό ή τραπέζιο και εγκάρσιες τομές τετράγωνες, επιπεδόκυρτες ή ελλειπτικές. Τα περιγράμματα των πιο πολλών (40) είναι συμμετρικά, παραπέμποντας μορφολογικά σε τσεκούρια, ενώ λιγότερα είναι τα ασύμμετρα τεχνουργήματα (14), τα οποία θυμίζουν αξίνες (Elster 2003a, 176). Οι κόψεις τους είναι συνήθως κυρτές ή ελαφρώς κυρτές και άλλοτε ευθύγραμμες ή επικλινείς σε κάτοψη, αλλά και μετωπικά. Είναι γνωστό τόσο εθνογραφικά (Malinowski 1963, 191 και αναφορές σε Stroulia 2010, 74) όσο και αρχαιολογικά (Χριστοπούλου 1992) πως τα εργαλεία κοπής θα μπορούσαν να στειλεώνονται με διαφορετικούς τρόπους και να χρησιμοποιούνται άλλοτε σαν αξίνες και άλλοτε σαν τσεκούρια. Σε άλλα στάδια χρήσης τους μπορεί να χρησιμοποιούνται ως σμίλες, με εναλλακτικές μορφές στειλέωσης που θα επέτρεπαν το κράτημα στο χέρι (Mould και άλ. 2000, 114).

5 Για μια ενδελεχή παρουσίαση των διαδικασιών παραγωγής νεολιθικών εργαλείων κοπής βλ. Stroulia 2018.

Εικ. 10. Μικρού μεγέθους εργαλείο με κόψη, χωρίς οπή. Διακρίνονται ίχνη πριονίσματος για την επιδιόρθωση του σπασμένου τμήματος της κόψης *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Εικ. 11. Καμένος σφαιρικός κρουστήρας από το δάπεδο οικίας της Φάσης IV *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Εικ. 12. Βότσαλο με ίχνη κρούσης στο ένα άκρο *(φωτ.: Τάσος Μπεκιάρης)*.

Οι κόψεις των εργαλείων διατηρούν ποικίλα ίχνη χρήσης, όπως ίχνη απολέπισης, γραμμικά ίχνη και στίλβη. Η περαιτέρω μελέτη του υλικού σε συνδυασμό με ενδεχόμενες αναλύσεις μικρο-ιχνών ενδέχεται να διαφωτίσουν κάποιες από τις χρήσεις των εργαλείων κοπής του Αρχοντικού. Είναι ασφαλές, πάντως, να υποθέσουμε πως τα εργαλεία αυτά θα συμμετείχαν σε πολλές δραστηριότητες, ιδιαίτερα δε στην υλοτόμηση και επεξεργασία των ξύλων που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων της προϊστορικής κοινότητας (Παπαδοπούλου 2010, 119-158). Σε 18 εργαλεία οι κόψεις έχουν ακονιστεί ξανά, συχνά κατ' επανάληψη, προκειμένου να επανέλθει η οξύτητά τους. Αντίθετα, οι κόψεις 41 αντικειμένων δεν φαίνεται να υποβλήθηκαν σε διαδικασίες συντήρησης. Η πλειονότητα των εργαλείων κοπής του Αρχοντικού (28) αντιπροσωπεύει εργαλεία μιας χρήσης (**πίν. 3**). Τα εργαλεία αυτά φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για την κοπή ή την απόξεση υλικών, ως αξίνες, τσεκούρια ή σμίλες. Εννέα εργαλεία επανασχεδιάστηκαν μέσω απολέπισης, σφυροκοπήματος ή πριονίσματος. Επιδίωξη αυτών των παρεμβάσεων ήταν είτε να μεταποιηθεί το μέγεθος των εργαλείων, ώστε να είναι συμβατό με μια διαφορετικής μορφής στειλέωση, είτε να επιδιορθωθεί η τραυματισμένη κόψη του εργαλείου (**εικ. 10**). Τα αντικείμενα αυτά συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως εργαλεία κοπής και μετά τον επανασχεδιασμό τους. Σε 11 αντικείμενα οι κόψεις έχουν καταστραφεί ολοσχερώς. Οι περιπτώσεις αυτές αντιπροσωπεύουν εργαλεία που ανακυκλώθηκαν για να χρησιμοποιηθούν για ενεργητική κρούση με ένα ή και τα δύο άκρα τους, πρακτική κοινή και σε πολλές άλλες θέσεις στη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού (π.χ. Τούμπα:

Αγατζιώτη 2000, 112. Τσιολάκη 2009, 50).

5. Εργαλεία κρούσης

Η κατηγορία περιλαμβάνει 29 εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ως κρουστήρες. Παρόμοια τεχνουργήματα έχουν εντοπιστεί στους Σιταγρούς (Elster 2003a, 187), στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Αγατζιώτη 2000, 94-97. Τσιολάκη 2009, 66-71) και στη Μεσημεριανή (Alisøy 2002, 286-287). Πρόκειται για αντικείμενα κυρίως ευκαιριακού σχεδιασμού, για τα οποία προτιμήθηκαν σκληρές κροκάλες ανδεσίτη/δακίτη, περιδοτίτη, χαλαζία, ρυόλιθου και γρανίτη, σε σχήματα και μεγέθη βολικά για κράτημα στο χέρι. Κυρίαρχες είναι οι σφαιροειδείς κροκάλες (**εικ. 11**) μέσης διαμέτρου 7 εκ., που χρησιμοποιήθηκαν με τις φυσικές κυρτές πλευρές τους, και οι ελλειπτικές, επιμήκεις κροκάλες με μήκη 7 έως 9.6 εκ., οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί με τα άκρα τους (**εικ. 12**). Σε 7 αντικείμενα αναγνωρίζονται τροποποιητικές παρεμβάσεις. Χαρακτηριστική είναι η απόσπαση μεγάλων φολίδων από τις αρχικά κυρτές όψεις των κροκαλών, προκειμένου να διευκολυνθεί το κράτημα του εργαλείου.

Οι κρουστήρες του Αρχοντικού συμμετείχαν σε ένα ευρύ φάσμα καθημερινών δραστηριοτήτων, όπου απαιτούνταν κρουστικές ενέργειες, όπως η διαμόρφωση και η συντήρηση των εργαλείων άλεσης και άλλων μακρολιθικών ή απολεπισμένων εργαλείων, στη θραύση καρπών, οστών και οστρέων, και στη κεραμική παραγωγή, στη μεταλλοτεχνία και στην αρχιτεκτονική.

Κατανομή στον χώρο και τον χρόνο

Η μελέτη της κατανομής των μακρολιθικών τεχνουργημάτων στους επιμέρους οικιστικούς ορίζοντες του προϊστορικού Αρχοντικού και η διερεύνηση των χωρικών συγκείμενών τους βρίσκεται σε εξέλιξη. Συνεπώς, η σύντομη συζήτηση που ακολουθεί έχει προκαταρκτικό χαρακτήρα. Από τα 300 μακρολιθικά αντικείμενα που έχουν μελετηθεί μέχρι στιγμής, τα 178 μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια σε κάποιον από τους οικιστικούς ορίζοντες της εγκατάστασης (**πίν. 4**). Τα υπόλοιπα ευρήματα έχουν προκύψει από επιφανειακά στρώματα, καθαρισμούς, διαταραγμένες επιχώσεις ή από δοκιμαστικές στρωματογραφικές τομές στην περιφέρεια της θέσης.

Οικιστικός ορίζοντας	Μακρολιθικά τεχνουργήματα
I	19
I/II	9
II	41
II/III	9
III	37
III/IV	2
IV	61
Σύνολο	*178*

Πίν. 4. Κατανομή των μακρολιθικών τεχνουργημάτων του Αρχοντικού στους οικιστικούς ορίζοντες της Εποχής του Χαλκού.

Τα περισσότερα μακρολιθικά αντικείμενα προέρχονται από τη Φάση IV (**πίν. 4**). Πρόκειται για τον πληρέστερα διερευνημένο οικιστικό ορίζοντα της θέσης, στον οποίο αποδίδονται οκτώ ορθογώνια, πασσαλόπηκτα οικήματα, τα οποία καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Τα οικήματα έχουν κοινό προσανατολισμό και οργανώνονται σε επιμέρους οικοδομικές συστάδες, μεταξύ των οποίων διανοίγονται στενοί, υπαίθριοι χώροι (Παπαδοπούλου και άλ. 2007. Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014). Κάθε οίκημα ήταν εξοπλισμένο με πηλοκατασκευές σχετικές με την προετοιμασία και την αποθήκευση της τροφής, όπως φούρνους, εστίες, πλατφόρμες και δοχεία αποθήκευσης (Παπαδοπούλου 2010).

Η κατανομή των μακρολιθικών ευρημάτων στα οικήματα της Φάσης IV (**πίν. 5**) παρουσιάζει ιδιαίτε-

Τύποι μακρολιθικών αντικειμένων	Οικήματα							Ανοιχτοί χώροι	Επίχωση	Σύνολο
	Α	Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Ζ			
Ακόνι	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Εργαλείο κοπής	2	-	2	1	1	2	2	2	1	13
Εργαλείο άλεσης	2	-	1	4	5	3	8	2	1	26
Τριπτήρας / Κρουστήρας	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Κρουστήρας	-	2	-	3	2	2	-	2	-	8
Διάφορα	1	-	-	1	-	-	1	-	-	3
Στιλβωτήρας	-	-	1	1	-	2	4	-	-	8
Διάφορα τριβής	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Σύνολο	*5*	*2*	*4*	*10*	*8*	*9*	*16*	*5*	*2*	*61*

Πίν. 5. Κατανομή των μακρολιθικών τεχνουργημάτων του Αρχοντικού στα οικήματα και στους ανοιχτούς χώρους της Φάσης IV.

ρο ενδιαφέρον. Με εξαίρεση το οίκημα Β, όλα τα οικήματα περιέχουν παρόμοιους τύπους μακρολιθικών αντικειμένων, όπως εργαλεία άλεσης, εργαλεία με κόψη, κρουστήρες και στιλβωτήρες (**πίν. 5**), κάτι που παρέχει ενδείξεις για την αυτάρκεια και ομοιογένεια των οικιακών αυτών μονάδων ως προς τον μακρολιθικό εξοπλισμό τους. Η αυτονομία των οικημάτων της Φάσης IV, άλλωστε, επιβεβαιώνεται από άλλες κατηγορίες ευρημάτων (π.χ. πηλοκατασκευές), τον τρόπο χωροοργάνωσης και την οικοδομική τεχνολογία τους (βλ. Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014). Άλλοι μακρολιθικοί τύποι, όπως τα ακόνια, απαντούν σπανιότερα στα οικήματα της Φάσης IV. Τα επιμέρους οικήματα εμφανίζονται, επίσης, ομοιόμορφα ως προς τις λίθινες πρώτες ύλες που αξιοποιούν για την παραγωγή των μακρολιθικών προϊόντων, ενώ αξίζει να αναφερθεί η παρουσία ενός τριπτήρα από κεροστιλβικό γρανίτη μη τοπικής προέλευσης στο οίκημα Α. Επιμέρους συγκεντρώσεις εργαλείων στα δάπεδα των κτιρίων, όπως οι τρειςσφαιρικοί κρουστήρες στο οίκημα Δ ή οι τέσσερις στιλβωτήρες στο οίκημα Ζ, ενδέχεται να παραπέμπουν στην άσκηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων εντός των κτιρίων. Ο χαρακτήρας αυτών των δραστηριοτήτων θα διερευνηθεί περισσότερο στο μέλλον σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρήματα των οικημάτων. Οφείλουμε, ωστόσο, να επισημάνουμε πως οι χώροι εύρεσης των μακρολιθικών εργαλείων δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τους χώρους χρήσης τους. Ο μακρολιθικός εξοπλισμός ήταν κατά κανόνα φορητός και είχε τη δυνατότητα να μεταφέρεται μεταξύ των ποικίλων χώρων δράσης των προϊστορικών νοικοκυριών (κλειστοί-ανοιχτοί χώροι, εντός-εκτός του οικισμού).

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των εργαλείων άλεσης που προέρχονται από τα οικήματα της Φάσης IV. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους τα ευρήματα αυτά αντιπροσωπεύουν θραύσματα και όχι εργαλεία που ήταν σε χρήση όταν καταστράφηκαν τα οικήματα (Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση). Τα περισσότερα βρέθηκαν ενσωματωμένα μέσα στα τοιχώματα ή τα δάπεδα θερμικών κατασκευών, σε πασσαλότρυπες ή στους τοίχους των οικημάτων και όχι στα δάπεδά τους, κοντά στις τροφοπαρασκευστικές κατασκευές, όπως θα ανέμενε κανείς με βάση την εικόνα από κάποια κτήρια άλλων θέσεων της ίδιας περιόδου (βλ. Καμένη Οικία των Σιταγρών, Elster 2003a, 193-194). Δεν γνωρίζουμε τους λόγους για τους οποίους οι κάτοικοι του Αρχοντικού επέλεξαν να ενσωματώσουν σπασμένα εργαλεία άλεσης στις κατασκευές τους, αν δηλαδή πρόκειται για στρατηγική ανακύκλωσης εργαλείων που δεν ήταν πλέον χρήσιμα ή για μια συμπεριφορά με ενδεχόμενες συμβολικές και κοινωνικές προεκτάσεις (Rosenberg 2013). Είναι πάντως σαφές πως τα περισσότερα οικήματα της Φάσης IV του Αρχοντικού δεν περιείχαν ακέραια εργαλεία άλεσης, τουλάχιστον τη στιγμή της καταστροφής τους. Η άλεση της τροφής πρέπει να πραγματοποιούνταν ως ένα βαθμό στους εξωτερικούς υπαίθριους χώρους δραστηριότητας των νοικοκυριών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (βλ. Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση).

Επίλογος

Τα πρώτα αποτελέσματα της μελέτης της μακρολιθικής λιθοτεχνίας του Αρχοντικού παρέχουν πολλαπλές και ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την τεχνολογία, τις πρώτες ύλες και τις διαδικασίες παραγωγής τους, τις πολύμορφες ποικίλες χρήσεις τους, τους χώρους χρήσης και απόθεσής τους. Η τυπολογική ποικιλία που χαρακτηρίζει τη μακρολιθική λιθοτεχνία του Αρχοντικού, ο ικανός αριθμός αντικειμένων που συνθέτουν σημαντικά επιμέρους σύνολα (π.χ. εργαλεία άλεσης, εργαλεία κοπής, στιλβωτήρες), καθώς και το γεγονός ότι τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από ασφαλή ανασκαφικά συμφραζόμενα με σαφή οικιστικό χαρακτήρα (οικήματα, ανοιχτές περιοχές, χώρους μαγειρέματος, αποθήκευσης και κατανάλωσης της τροφής, απορριμματικές περιοχές), όλα αυτά συγκροτούν μια εξαιρετικά γόνιμη περίπτωση μελέτης. Η ολοκλήρωση της εν λόγω έρευνας, με τη συνδρομή και άλλων ειδικών εργαστηριακών αναλύσεων (π.χ. αναλύσεις μικρο-ιχνών χρήσης, φυτικών μικρο-καταλοίπων, πετρογραφικές αναλύσεις), μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη διερεύνηση των συνθηκών παραγωγής, χρήσης και απόθεσης των μακρολιθικών προϊόντων σε διαφορετικούς χώρους, όπου δραστηριοποιούνται και αλληλοεπιδρούν τα νοικοκυριά της Εποχής του Χαλκού. Ταυτόχρονα, η έρευνα για τα μακρολιθικά αντικείμενα του Αρχοντικού ελπίζουμε να αποτελέσει αφορμή για νέες έρευνες, ώστε σταδιακά να συμπληρωθεί η αποσπασματική εικόνα που έχουμε ως τώρα για αυτά τα τεχνουργήματα στη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού.

Ευχαριστίες

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Αικατερίνη Παπανθίμου για την ευκαιρία που μου έδωσε να μελετήσω το μακρολιθικό υλικό του Αρχοντικού. Επίσης, στην Καθηγήτρια του Τμήματος Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Σ.-Μ. Βαλαμώτη για την ερευνητική και υλική στήριξη στη μελέτη των εργαλείων άλεσης, στο πλαίσιο του Προγράμματος ERC PlantCult (Consolidator Grant, Horizon 2020 Research and Innovation Program, Grant Agreement No 682529). Η εν λόγω μελέτη δεν θα μπορούσε να είχε υλοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη συνδρομή των αρχαιολόγων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πέλλας Αναστασίας Γεωργιάδου και Στράτου Νανόγλου, τους οποίους ευχαριστώ θερμά για την βοήθειά τους σε ποικίλα ζητήματα. Επιπλέον, ευχαριστώ ιδιαίτερα τους αρχαιολόγους Ανδρέα Σαμούρη, Πελαγία Θεοδοσάκη και Αποστόλη Τσόχα για την καθοριστική βοήθειά τους σε ποικίλα στάδια της μελέτης. Τέλος, ευχαριστώ την αρχαιολόγο Άννα Στρούλια για τις σκέψεις και τις παρατηρήσεις στο παρόν κείμενο, καθώς και τους επιμελητές του παρόντος τόμου.

Τομέας Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

anasbek3@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγατζιώτη, Σ. 2000. *Τριπτά λίθινα εργαλεία από τον οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης*, μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δελιόπουλος, Γ. 2006. Η κεραμική από τη φάση των οικημάτων με τα λίθινα θεμέλια στον προϊστορικό οικισμό του αρχοντικού Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 20, 685-702.

Δελιόπουλος, Γ. 2014. *Η οργάνωση της παραγωγής και η λειτουργία της κεραμικής των οικιστικών οριζόντων Ι-ΙΙΙ από το Αρχοντικό Γιαννιτσών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1992. Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 6, 151-161.

Παπανθίμου, Α. & Παπαδοπούλου, Ε. 2014. Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Μακεδονία 100 χρόνια,* 271-280.

Παπαδοπούλου, Ε. 2010. *Οι πηλοκατασκευές του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: συμβολή στη μελέτη της τεχνολογίας της τροφής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου και άλ. 2007: Παπαδοπούλου, Ε., Παπανθίμου, Α. & Μανιάτης, Ι., Ζητήματα οργάνωσης του χώρου στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: τα νέα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 21, 77-83.

Στρούλια, Ἀ. 2010. Εργαλεία με κόψη από την Κρεμαστή Κοιλάδα, νομού Κοζάνης: βιογραφικές παρατηρήσεις, *ΑΕΜΘ* 24, 63-71.

Τσιολάκη, Ε. 2009. *Τριπτά λίθινα εργαλεία της Μέσης και Ὑστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης,* μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Τσούντας, Χ. 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Χριστοπούλου, Α. 1992. Ἰχνη χρήσης στα λειασμένα λίθινα εργαλεία του Σέσκλου Α, στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη*, Αθήνα, 64-70.

Χρυσοστόμου, Α. & Χρυσοστόμου, Π. 1992. Συστηματική ανασκαφή της Τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτσών 1992, *ΑΕΜΘ* 6, 163-175.

Adams, J. L. 2002. *Ground Stone Analysis. A Technological Approach*, Salt Lake City.

Adams, J. L. 2008. Beyond the Broken, *στο* Y. Rowan & J. Ebeling (επιμ.), *New Approaches to Old Stones: Recent Studies of Ground Stone Artifacts*, London, 213-229.

Alisøy, H. A. 2002. Ground Stone Tools from Mesimeriani, στο Δ. Γραμμένος & Σ. Κώτσος (επιμ.), *Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου Ν. Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη, 277-309.

Aslanis, I. 1985. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4), Berlin.

Bekiaris και άλ. 2020: Bekiaris, T., Chondrou, D., Ninou, I., & Valamoti, S.-M., Food-processing Ground Stone Tools in the Greek Neolithic and Bronze Age. A Synthesis of the Published Data, *Journal of Greek Archaeology* 5, 135-196.

Bekiaris και άλ. υπό δημοσίευση: Bekiaris, T., Stergiou, Ch., Papadopoulou, L. & Valamoti, S.-M., Grinding Technologies in the Bronze Age of Northern Greece: New Data from the Sites of Archontiko and Angelochori, στο *Ground Stone Tools and Past Foodways. The 3rd Meeting of the Association for Ground Stone Research, Copenhagen, 12th-15th September 2019*.

Chondrou και άλ. 2019 προφορική ανακοίνωση: Chondrou, D., Bofill, M., Procopiou, H., Vargiolu, R., Zahouani, H., Bekiaris, T., Ninou, I., Kasapidou, G., McNamee, C., Tsartsidou, G. & Valamoti, S.-M., Grinding Practices in Prehistoric Northern Greece: Integrating Archaeological and Experimental Data, στο *Ground Stone Tools and Past Foodways. The 3rd Meeting of the Association for Ground Stone Research, Copenhagen, 12th-15th September 2019*.

Elster, E. S. 2003α. Grindstones, Polished Edge-Tools and Other Stone Artifacts, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 175-195.

Elster, E. S. 2003β. Bone Tools and Other Artifacts, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 31-81.

Hamon, C. & Le Gall, V. 2013. Millet and Sauce: The

Uses and Functions of Querns Among the Minyanka (Mali), *JAnthArch* 32, 109-121.

Hochstetter, A. 1987. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 6), Berlin.

Malinowski, B. 1934. Stone Implements in Eastern New Guinea, στο E. E. Evans-Pritchard, R. Firth, B. Malinowski & I. Schapera (επιμ.), *Essays Presented to C. G. Seligman*, Kegan, 189-196.

Mould και άλ. 2000: Mould, C. A., Ridley, C. & Wardle, K. A., The Stone Small Finds, στο *Servia* I: *Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73, Directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (*BSA* Supplement 32), London, 107-191.

Nixon-Darcus, L. & D'Andrea, A. C. 2017. Necessary for Life: Studies of Ancient and Modern Grinding Stones in Highland Ethiopia, *African Archaeological Review* 34, 1-31.

Pilali-Papasteriou, A. & Papapefthyimiou-Papanthimou, A. 2002. Die Ausgrabungen auf der Toumba von Archontiko, *PZ 77* (2), 137-147.

Prinz, B. 1988. The Ground Stone Industry from Divostin, στο A. McPherron & D. Srejovic (επιμ.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh, 255-299.

Searcy, M. T. 2011. *The Life-giving Stone: Ethnoarchaeology of Maya Metates,* Tuscon.

Stroulia, A. 2018. Making Tools, Reconstructing Manufacturing Processes: The Celt Industry of Varemeni Goulon in Northern Greece, *Journal of Greek Archaeology* 3, 47-74.

Stroulia, A. & Chondrou, D. 2013. Destroying the Means of Production: The Case of Ground Stone Tools from Kremasti-Kilada, Greece, στο J. Driessen (επιμ.), *Destruction: Archaeological, Philological and Historical perspectives*, Louvain, 109-131.

Stroulia και άλ. 2017. Stroulia, A., Dubreuil, L., Robitaille, J. & Nelson, K., Salt, Sand, and Saddles: Exploring An Intriguing Work Face Configuration Among Grinding Tools, *Ethnoarchaeology* 9 (2), 119-145.

Tsoraki, C. 2008. *Neolithic Society in Northern Greece: The Evidence of Ground Stone Artefacts,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Archaeology, University of Sheffield.

MACROLITHIC TOOLS FROM THE BRONZE AGE SITE OF ARCHONTIKO

Tasos Bekiaris

Excavations at the prehistoric mound of Archontiko (c. 2135-1400 cal BC) brought to light one of the largest macrolithic industries known from the Bronze Age of Northern Greece, comprising nearly 400 artefacts. The assemblage consists mostly of tools, such as grinding slabs, grinders, edge tools, hammers, abraders, and polishers, with a few additional unworked pieces and by-products from the production sequences of some types. This paper summarises the preliminary results of the macroscopic analysis of the macrolithic industry from the Bronze Age site of Archontiko. Emphasis is given to the technology of these artefacts, and to different aspects of their biography (for example, production, consumption, curation, destruction). Finally, the paper aims to place the macrolithic assemblage from Bronze Age Archontiko in its wider cultural context, by comparison with other macrolithic industries known from Bronze Age Macedonia.

EXCAVATION AT THE COASTAL SITE OF AGHIOS ANTONIOS, POTOS, THASOS: SPATIAL ORGANIZATION AND DOMESTIC ACTIVITY DURING THE EARLY BRONZE AGE

Stratis Papadopoulos, Nerantzis Nerantzis & Sophia Tsoutsoubei-Lioliou

1. Introduction

The existence of a prehistoric settlement on the hilltop of Aghios Antonios[1], near Potos in southwestern Thasos has been known since the 1970s, yet systematic excavation was initiated only in 2008 (**fig. 1**). A small-scale investigation limited to the opening of two trial trenches took place in 1971, but produced insufficient evidence about the chronological sequence. Nevertheless, the significance of this settlement for the study of prehistory on Thasos has repeatedly been noted in the relevant literature (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971, 415· 1992, 722. Παπαδόπουλος 2002).

The earliest excavation at Aghios Antonios was carried out by the 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in 1971 (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1967, 423), with the aim to locate an ancient sanctuary on the hill summit, the presence of which was attested by indirect evidence. Eventually, this early investigation did not reveal the remains of a sanctuary, but instead, confirmed the existence of a Bronze Age settlement (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971, 415). Preliminary examination of the prehistoric material recovered at Aghios Antonios during the 1970s fieldwork was carried out by Chaido Koukouli-Chrysanthaki two decades later, in her doctoral thesis (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 705).

Fig. 1. The hilltop of Aghios Antonios Potos, view from the north *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

During the forty years separating the two excavation projects, Aghios Antonios has been considered as one among several important maritime settlements on the island, along with those at Skala Sotiros (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988· 1990. Παπαδόπουλος et al. 2007), Limenaria (Μανιάτης & Φακορέλλης 2012. Παπαδόπουλος & Μαλαμίδου 2012), Aghios Ioannis (Παπαδόπουλος et al. 2001. Lespez & Papadopoulos 2008. Maniatis & Papadopoulos 2011), and the cave dwellings at Maries

1 Map Reference: Geographical Service of the Greek Army (ΓΥΣ) 1:50.000, (1970) > 40°36΄03.83΄΄ / 24°36΄33.94΄΄

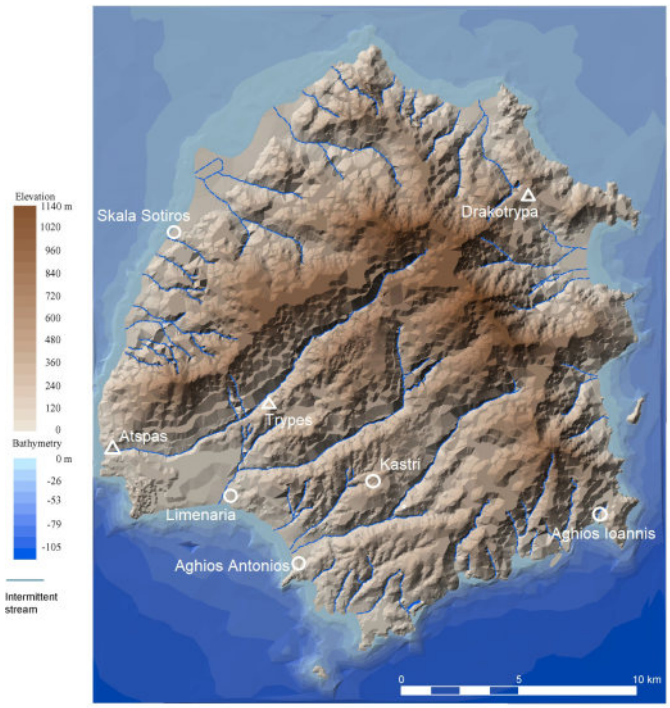

Fig. 2. Map of Thasos showing the major Bronze Age sites mentioned in the text (circles=coastal settlements, triangles=caves) *(© the authors)*.

(Trypes and Atspas) and Panagia (Drakotrypa) (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992· 2005. Koukouli-Chrysanthaki & Papadopoulos 2016. Σύρος 2017). During the Early Bronze Age, these littoral settlements and cave dwellings (**fig. 2**) followed an Aegean pattern of coastal sites offering opportunities for a new type of maritime trade. Such engagement, combined with an apparent intensification in textile production and metalworking, successfully replaced the earlier reciprocal relations that were transacted predominantly through mainland routes and, to a lesser extent, via sea communications in the northern Aegean (Papadopoulos 2005. Papadopoulos & Nerantzis 2014).

The above considerations provided the incentive for further archaeological research on the hilltop of Aghios Antonios, with the principal aim to better understand the spatial organization and economy of one such settlement on Thasos. Until the late 2000s, no such investigation had been undertaken at any other prehistoric site on the island (Παπαδόπουλος et al. 2011· 2014. Παπαδόπουλος & Νεραντζής 2014). This article focuses on the results of a three-year excavation project centred on the best understood phase of occupation, the Early Bronze Age.

2. Overview of the 2008-2010 archaeological research programme

The three-year excavation campaign of 2008-2010 brought to light significant remains of the unexplored Bronze Age settlement. Apparently, the site had been chosen for habitation due to its favourable location within reach of various ecological zones. This proximity to diverse landscapes allowed for easy access to and exploitation of:

a. the rich alluvial soils of the coastal zone that were suitable for cultivation;

b. the semi-mountainous zone that offered pasture land;

c. the highland zone that covered the needs for hunting, collection of wild fruits, and procurement of timber and mineral resources; and

d. the coastal zone offering opportunity for maritime trading contacts, which seem to have interested the island's inhabitants from the 4th millennium BC onwards.

2.1 Geomorphological research and geophysical and field survey

During the previous decade, a large-scale palaeoenvironmental project was carried out on Thasos under the direction of Prof. Laurent Lespez of Caen University, France (Lespez & Papadopoulos 2002. Lespez et al. 2004. Lespez 2012). This extensive research project has confirmed that during the Middle and the Late Holocene, that is, from 5000 years BP onwards, alluvial deposits of 1.00-4.00 m. thickness accumulated on the coastal lowlands and the valleys of the island. Thinner alluvial layers were deposited during the Late Neolithic and the Bronze Age (Lespez & Papadopoulos 2002, 50-52).

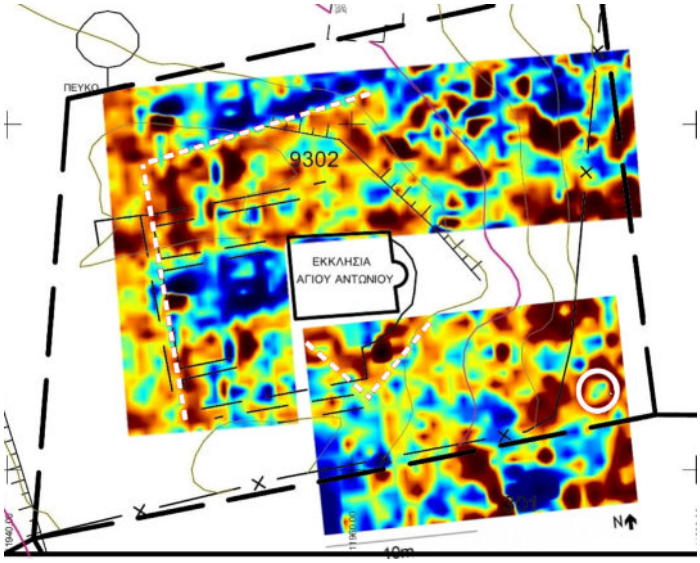

Fig. 3. Results from the geophysical survey. Linear features were revealed to the north, west, and south of the chapel. A circular feature was noted to the southeast *(© the authors)*.

Geologically, the hilltop of Aghios Antonios is part of the Miocene crystalline mass, of which the southeastern part of the island is composed. During the last two millennia, erosion has contributed to the formation of the main valleys and the building up of alluvial fans. The prehistoric settlement sits on top of a natural rocky outcrop of heterogeneous composition (as compared to the surrounding lowlands), which in antiquity lay about 2.00 m. lower than today and had been filled with alluvial deposits since prehistory (Lespez et al. 2004, 762).

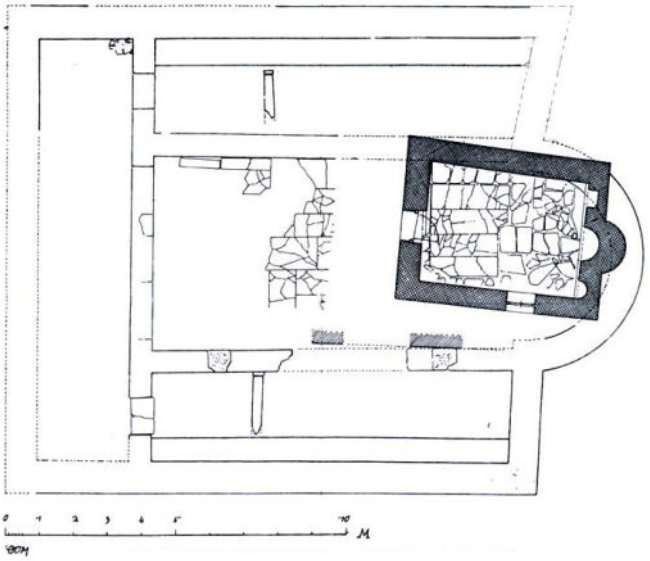

Fig. 4. Plan of the Early Byzantine basilica and the later Aghios Antonios chapel (grey-coloured walls)
(© Ephorate of Antiquities of Kavala).

Small-scale geophysical tests were carried out in June 2002 by the British School at Athens with the aim to investigate, as far as possible, the area immediately surrounding the eponymous church of Aghios Antonios on the summit (Παπαδόπουλος et al. 2011, 515) (**fig. 1**). The instrument used was a Geoscan FM-36, which measures fluctuations in the earth's magnetic field. In total, an area of 550 m^2 was investigated to the north, west, and south of the church, and a further 100 m^2 were scanned on a lower terrace. The survey detected architectural remains, probably of historical date (**fig. 3**).

An intensive survey on the hilltop and the slopes was carried out in the summer of 2008. On the hill summit, architectural remains of an Early Byzantine basilica and the later Aghios Antonios chapel were identified (**fig. 4**). In the immediate vicinity of the northern basilica wall, stone rubble of West-to-East orientation was visible. It is possible that this rubble is related to the enclosure wall of the Roman cem-

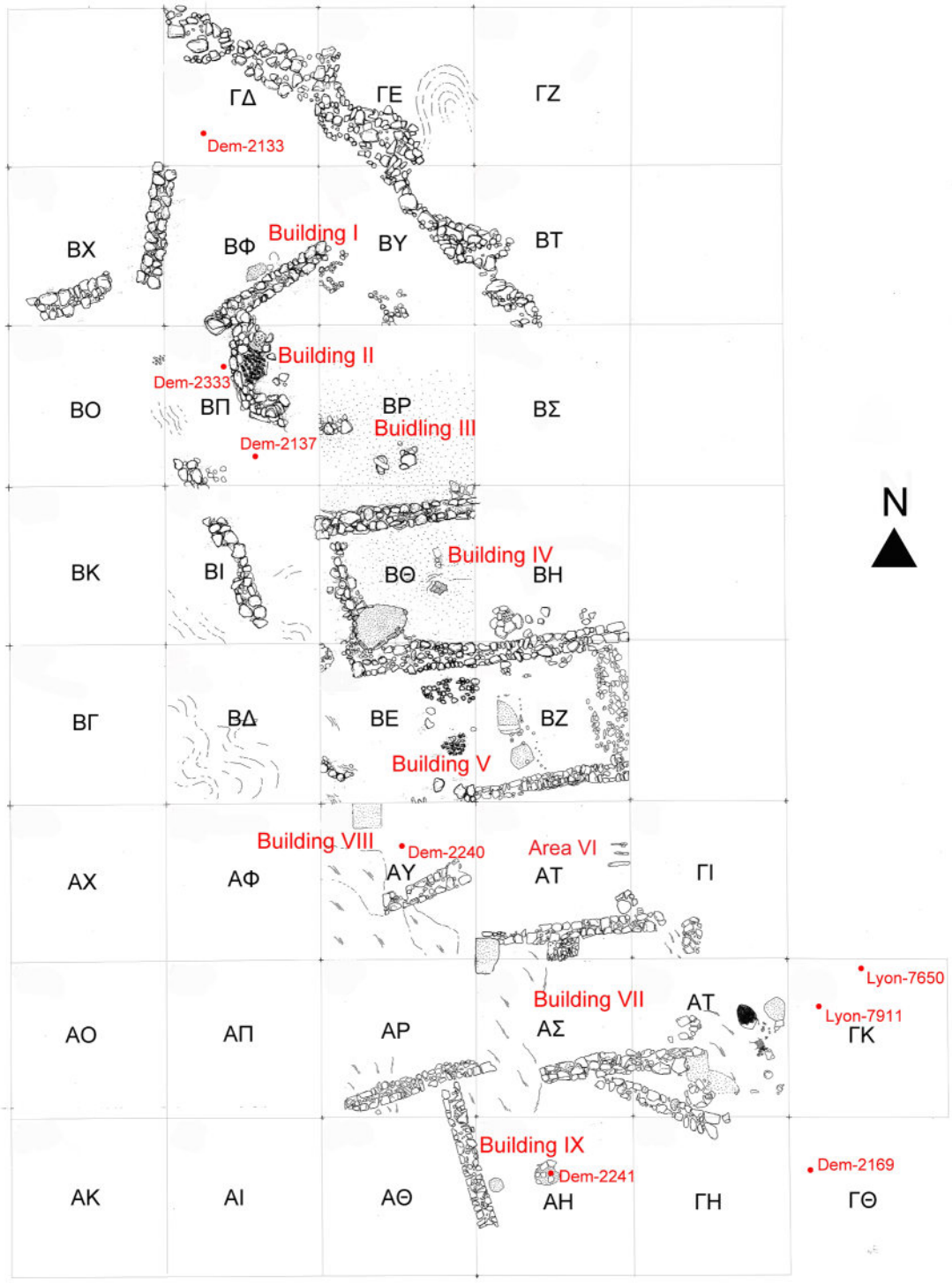

Fig. 5. Topographic plan of the excavation, with Bronze Age buildings (each trench measures 5 x 5 m.) *(© Ephorate of Antiquities of Kavala).*

etery that extends towards the northern slope. Exposed building remains include: a) on the southeastern edge of the slope, a badly preserved dry wall, possibly also part of the Roman cemetery enclosure, and b) a track of indeterminate date that leads to the chapel and had cut through the archaeological deposits. Across the entire surface of the hilltop, the presence of metallurgical slag has been noted. The collected surface pottery consists of prehistoric sherds and a great quantity of Hellenistic sherds. A trial trench

measuring 3.00 x 1.50 m. was opened on the southwestern slope, at a distance of 150 m. from the summit. A small wall was revealed; it is the first evidence that architectural remains possibly lie buried on the southern periphery of the summit and further down the slopes.

3. The excavation

The northern and eastern slopes of the hilltop were investigated in a total of 24 trenches (**fig. 5**). The excavated architectural remains belong to houses of the prehistoric settlement, disturbed at various places by a number of tombs dating to the Late Roman period. The Early Bronze Age [henceforth EBA] is marked by the execution of a carefully planned architectural pattern, with rectangular houses sharing walls spread over the northern and eastern slopes (**fig. 6**). Specifically, Buildings I, II, III, IV, V, and VII belong to this period. Within the houses, clay installations provided heating and lighting, while benches were used for food processing and various domestic activities (Παπαδόπουλος et al. 2014). The finding of an open-air space between Buildings V and VII (**fig. 5**), which was later named Area VI, might suggest that there were at least two ways of access to the settlement, from the east and the north.

Fig. 6. Eastern sector: the Early Bronze Age cluster of buildings, view from the north
(© Ephorate of Antiquities of Kavala).

The majority of houses on the eastern part of the summit were single-spaced with a rectangular plan, while one had an apsidal wall. They were constructed of local limestone and gneiss for the foundations, mud or clay as binding material, and wattle-and-daub for the superstructure. There is no sufficient evidence for their roofing, which would have been made of light, perishable material in a slightly pitched form. The adjoining walls of neighbouring houses indicate strong intracommunal bonds among the inhabitants. The alignment of the buildings on an East-West axis ensured natural light during the day. The architectural remains of the eastern sector belong to the EBA, whereas fragmentary buildings of the Late Bronze Age [henceforth LBA] came to light on the southwestern and northwestern edges of the excavated area (Παπαδόπουλος et al. 2014).

3.1 Habitation phases

Six phases of habitation have been distinguished, based on both relative and absolute dating. According to the preliminary study of diagnostic pottery wares (**fig. 7, 8**), it is estimated that the settlement was first established around the beginning of the 4th millennium BC, that is, during an advanced phase of the Final Neolithic [henceforth FN] (Phase AA I). During the EBA (phases AA II-IV), habitation seems to have been uninterrupted for a long period of time until the end of the 3rd millennium; the main EBA occupation of the monumental buildings in the eastern sector belongs to this chronolog-

Fig. 7. Examples of diagnostic pottery representative of the main habitation phases *(© Ephorate of Antiquities of Kavala)*.
a. Crusted ware of Phase AA I (Final Neolithic)
b. Bowl with tubular handle of Phase AA II (Early Bronze Age I)
c. Incised bowl of Phase AA III (Early Bronze Age II)
d. *Depas amphikypellon* of Phase AA III (Early Bronze Age II)
e. Globular, one-handled cup of Phase AA IV (Early Bronze Age III)
f. Minyan ware of Phase AA V (Middle Bronze Age)

Fig. 8. Diagnostic pottery from Aghios Antonios. Upper row: sherds with incised and impressed decoration from phase VI (Late Bronze Age); lower row: sherds of Minyan ware from phase V (Middle Bronze Age) *(© Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

ical horizon.

The presence of Minyan pottery confirms that the site continued to be inhabited probably up to the middle of the 2nd millennium, during the Middle Bronze Age [henceforth MBA] (phase AA V). Minyan pottery, generally regarded as a MBA phenomenon of southern Greece and the eastern Aegean islands (Horejs 2007. Ασλάνης 2009. Pavuk 2010. Pavuk & Horejs 2012), is rare in a North Aegean context. Equally intriguing is the presence, in the southern sector, of an unusual incised ware that shows no resemblance to the standard incised style of the LBA, as represented on Thasos at Kastri and its cemeteries (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992). The pottery from Aghios Antonios is decorated with bands of vertical or oblique incisions and impressions, hatched triangles and rhombi, and rhomboid and spiral motifs (**fig. 8, 9**). This incised/impressed tradition can be dated to the earliest stages of the LBA (phase AA VI) (compare Δελιόπουλος 2006; 2010) and certainly predates Mycenaean pottery that was also found on site (**fig. 10**).

The absolute dating of charcoal and bone samples that was carried out at N.C.S.R. "Demokritos" and the University of Claude-Bernard in Lyon, corroborates the ceramic chronology. The dated material consists of animal bones that are found in great abundance in almost every excavated layer, and of charcoal (Maniatis et al. 2015). Absolute dates for each habitation phase are presented in **table 1**, while a modelling of the entire phase sequence is schematically presented in **fig. 11**.

The absolute dates place Aghios Antonios phase AA I in the advanced 4th millennium BC, thus extending the FN chronology beyond what was hitherto

Habitation phase	Relative chronology	Start range	End range	Start - End (mean)	Start - End (median)
AA I	FN	4093-3666	3789-3180	3829-3602	3788-3661
AA II	EBA I	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.
AA III	EBA II	3524-2638	2814-1976	2989-2403	2925-2437
AA IV	EBA III	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.
AA V	MBA	2387-1776	1716-1441	2025-1581	1986-1589
AA VI	LBA	1615-1329	1496-987	1477-1316	1472-1363

Table 1. Modelled C14 dates for the habitation phases at Aghios Antonios. All dates in 2σ (95.4%) probabilities and expressed in cal BC. AA = Aghios Antonios; n.d. = not dated.

known. Such low C14 dates for a FN context have so far not been observed on Thasos or at any other site in northern Greece (ibid. 816). Phase AA II (EBA I) is not represented by dated C14 samples. Phase AA III (EBA II) seems to start at around 2925 BC and to end around 2437 BC. Although we lack absolute dates for phase AA IV (EBA III), we can get an estimate for its duration from the model applied, roughly between 2000 and 1800 BC (**fig. 11**). The MBA, corresponding to habitation phase AA V, seems to start at 1986 BC and to end at 1589 BC. These absolute dates are compatible with those from many sites in northern Greece (Μανιάτης 2014). The LBA (phase AA VI) is represented by a single C14 sample. The model gives a median start date for this phase at 1472 BC, while its end is deduced from the end boundary of the whole model (**fig. 11**), at 1363 BC (Maniatis et al. 2015, 818).

Fig. 9. Ceremonial (?) clay tripod decorated with incised linear and curved motifs *(© Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

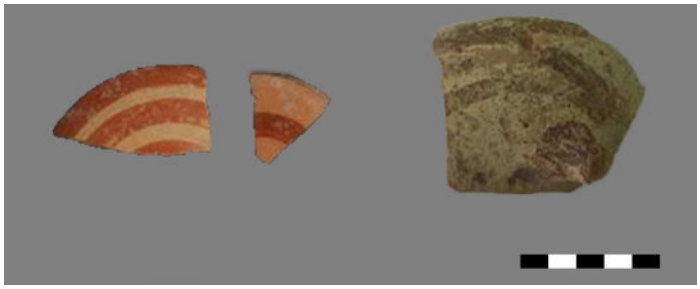

Fig. 10. Mycenaean sherds from the southern sector *(© Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

3.2 Building I (trenches ΒΦ and ΒΠ)

The northernmost excavated Building I, attributed to the EBA I (AA phase II), was laid out on a rectangular plan and a Northwest-Southeast orientation. Its preservation is fragmentary, largely due to the fact that a second building (Building II) was founded on the same place at a later phase (**fig. 12**). The single remaining wall of Building I, measuring a total length of 4.60 m. and a width of 0.50 m., has two surviving courses of masonry with yellow clay as binding material. In the middle of the building, a patch of yellow

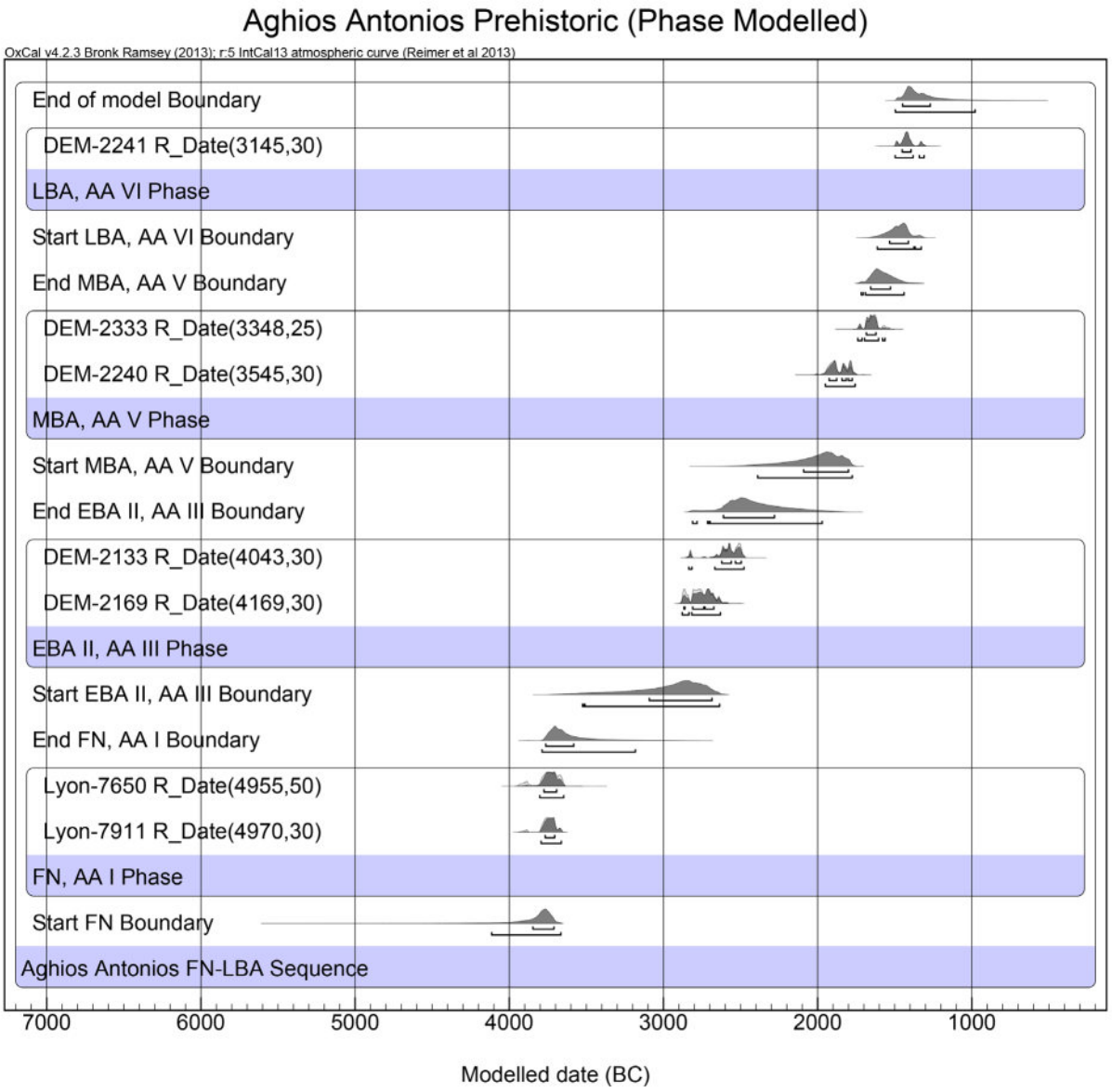

Fig. 11. Modelling of the radiocarbon dates of Aghios Antonios, co-processed with the occupation and cultural phases (OxCal v.4.2.3) *(© the authors)*.

compact clay was revealed, belonging to its floor, with surviving dimensions of 2.07 x 1.58 m. At the eastern end of the house, a small stone-paved surface and a shallow storage pit dug into a brown silty layer were uncovered. The first cooking installation within building I is a circular stone-built feature with a diameter of 1.00 m., consisting of small slabs set vertically. Nearby and towards the southeast area of the house, a second installation came to light, consisting of stones set in an elliptical plan and measuring 1.00 x 0.80 m. The presence of a ditch dug in the bedrock nearby, suggests that this installation was located in an exterior area. North of the wall, outside of the building, a refuse pit was found containing grey soil and gravel, animal bones, and pottery. Further north, a second refuse pit was recovered in the same stratum.

3.3 Building II (Trenches ΒΠ, ΒΦ)

Building II, dating to the EBA II (AA phase III), was erected on top of building I. It was an apsidal edi-

fice, of which the curved wall has survived. The apsidal wall, of which two courses of masonry are preserved, defines the west end of the house. The external perimeter of the apse is 4.00 m. At the western end of the wall a marble door socket was found in secondary use, incorporated in the masonry of the upper surviving course. This find is indirect evidence for the quality of materials that would have been used in architectural features (Παπαδόπουλος et al. 2014).

An extensive grey layer of 0.40 m. in thickness was revealed, which likely represents destruction caused by fire; the same stratum was also found in other contexts of the excavated area. Its presence within the apse indicates that Building II was destroyed during a conflagration incident that spread across the settlement. Within the apsidal space, two heating and cooking installations came to light (**fig. 13**). The first one consists of a red clay layer and is elliptical in shape, with dimensions of 1.10 x 0.80 m.; this structure was an oven, of which only the floor survives, built of pottery sherds carefully placed within the red clay coating and over a thick yellow clay bed that formed the floor's substratum. The second installation, adjacent to the previous one, is a hearth consisting of red clay that forms a bed, with a thin layer of pebbles on top; it measures 0.70 x 0.60 m.

Fig. 12. Building I, on the left, and overlying apsidal wall of Building II. Roman graves on the right and foreground. View from the west. *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).*

Fig. 13. Building II, featuring two heating installations at the apsidal end. View from the south.
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

3.4 Building III (Trenches BP, BΣ)

Further south, a third building was investigated, also dating to the EBA II (AA phase III). Building III is rectangular in plan, with an East-West alignment (**fig. 14**). Its southern wall survives at a length of 5.00 m, preserving two courses of masonry and a width of 0.60 m. Adjacent to the southern wall, an installation (S1) was constructed of red clay and stones; it is located on the northeastern corner of trench BΘ (**fig. 5**) and measures 0.80 x 0.60 m. This structure was founded on the yellow clay floor of the house, and was probably used as a bench. At the centre of the building, a heap of stones covered the activity

Fig. 14. Building III, southern wall with attached stone-built bench (S1), grey soil (S2), horseshoe-shaped installation (S3). View from the east. *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

Fig. 15. Building IV, the surviving north, south, and west walls and interior installations (S1-S4). View from the east.
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

Fig. 16. Building IV, the well-preserved oven (S3) in the southwestern corner *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

stratum below, which yielded a number of artefacts. Upon removal of the stones, an extensive patch of grey soil (S2) and ashes of fire-related activities were found in the western part of the house, possibly related to a refuse pit. The largest quantity of slag found on the site was recovered from this ashy grey stratum, and has left a trace of reddish soil on the floor. Adjacent to the patch of grey soil, a horseshoe-shaped arrangement of small stones possibly represents a stand for a ceramic vessel (S3). At the centre of the house, two querns and other stone implements associated with food processing were discovered.

3.5 Building IV (Trenches BΘ, BP, BE, BZ)

Adjacent to Building III, to the south, a fourth edifice was revealed, Building IV (**fig. 15**). The two buildings shared a common wall, which shows that they might have been erected simultaneously during the EBA II phase. Building IV is rectangular in plan. Its shared northern wall is preserved to a length of 5.00 m., while the complete western and southern walls are, respectively, 4.00 m. and 9.00 m. long. Yellow clay was used as binding material in the masonry; a red clay floor (S1) has been partly preserved in the interior. In the northwestern corner of the house, a domestic oven (S2) came to light. At the same spot, a marble door socket was found incorporated in the western wall, in secondary use. In the southwestern corner, a well-preserved domestic oven (S3) of impressive size was revealed. It is oval in shape, measuring 1.80 x 1.40 m.; the outline is defined by vertically set stones, while the surface is covered with a thick layer of red clay (**fig. 16**). Next to the oven, a second installation (S4) was uncovered, possibly some sort of ancillary hearth, made of small stones and pebbles

set in a circular arrangement of 0.90 m. in diameter. Another feature (S5) was located east of the oven; it measures 1.10 m. in diameter, is circular in plan, and consists of large stones that surround a surface paved with pebbles.

3.6 Building V (Trenches BE, BZ)

Building V is attached to the previous house, on its southern side. Excavation revealed its rectangular plan, defined by two surviving walls enclosing an area of nearly 25 m^2 (**fig. 17**). The southern wall, which runs parallel to the north wall that is shared with Building IV, survives at a length of 5.50 m. and 0.40 m. The "fish-bone" technique had been used in wall construction, a masonry style widespread across the Aegean during the EBA (**fig. 18**). Of the longest, northern wall five courses of masonry have been preserved, while the southern one bears four courses for most of its length. A linear rubble, possibly the remains of a badly preserved eastern wall, was revealed on the eastern side (Παπαδόπουλος et al. 2014).

Fig. 17. Building V, with three surviving walls and interior installations (S1-S5). View from the southeast.
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

Fig. 18. The common wall shared by buildings IV and V, featuring the "fishbone" technique. View from the south.
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

A large number of clay and stone-built installations was uncovered in the house's interior. The largest one is an oven (S1), 1.70 x 1.70 m. in size, that was solely constructed of red clay without supporting stones around it. At close distance to the west, a small hearth (S2) was revealed; it was constructed of small stones surrounding a circular surface of 0.80 m. in diameter, which was paved with sherds of large vessels. A third structure (S3) has been found a little further north, made of stones encircling an area of sandy soil, 2.00 x 0.70 m. in size. A fourth, semi-circular installation (S4) was found to the northeast, and a fifth one (S5), composed of thin stone slabs, was uncovered to the northwest. In addition, two other installations came to light in the area west of building V. The first one is circular with a diameter of 1.00 m., and its periphery is defined by four stones. The second installation, possibly a hearth, consists of a reddish-brown soil with a surface of compacted sherds. We infer that these had been open-air structures (Παπαδόπουλος et al. 2014).

From the building's interior came numerous finds, mainly associated with food preparation, spinning and weaving. The assemblage of stone tools is the largest found on the settlement and suggests that the building was used predominantly for food processing, although weaving seems to have been an equally important activity.

3.7 Area VI (Trenches BZ, AT)

South of Building V, an open space was excavated, labelled Area VI (**fig. 19**). Upon its surface, stone features came to light, yet the absence of floors and clay structures suggests that this space was an open courtyard between two houses, Buildings V and VII. Its surface area reaches roughly 25 m^2, and its outline is rectangular. Two installations have been investigated in the southern part of this courtyard. The first one (S1) is situated close to the northern wall of Building VII (to be discussed below); it is made of a large circular stone surrounded by smaller stones, forming a bench or platform of 0.70 m. in diameter. The direct topographic association of this feature with building VII indicates its possible use as an ancillary structure of that house. The second installation (S2) was found ca. 1.00 m. north of the previous one, and it consists of three oblong stones with total dimensions of 0.70 x 0.70 m.

Fig. 19. Area VI, an open space between buildings V and VII *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala)*.

3.8 Building VII (Trenches AT, AΣ, ΓΘ)

Building VII represents the southernmost house of the EBA cluster with shared walls occupying the eastern slope of the hill. The house is rectangular in plan. The northern wall runs to a preserved length of 5.80 m., while the parallel southern one has a total length of 5.25 m. and preserves two courses of masonry. Both walls are roughly 0.50 m wide. Among the building blocks of the surviving upper course of the southern wall, we noted a stone block in secondary use, measuring 0.30 x 0.30 m. and bearing shallow cavities. This type of stone, called "kernos" or "offering table", is well-known in the Minoan world. On Thasos, another such "kernos" was found at Limenaria and dates to a late phase of the EBA (Papadopoulos & Malamidou 2008, 433).

Within building VII, a thick destruction layer associated with the latest phase of occupation contained collapsed architectural material, such as yellow clay and mud-brick fragments, together with a large quantity of pottery (**fig. 20**). The finding of two examples of *depas amphikypellon* dates this phase to the second half of the 3rd millennium BC (AA phase III). It also testifies to the close cultural relations of Aghios Antonios with other contemporary settlements on the island, such as Skala Sotiros and Limenaria where similar vessels have been found (Papadopoulos 2005, 251), and with important maritime sites

of the Northeastern Aegean, such as Troy in Asia Minor (Korfmann 1995. Easton et al. 2002. Blum 2016), Poliochni on Lemnos (Bernabò-Brea 1976. Doumas & La Rossa 1997), and Palamari on Skyros (Parlama 2007).

Below this EBA II destruction layer, an earlier one was revealed, which should be dated to the second half of the 4th millennium BC and contained a large quantity of storage vessels. This phase (AA II) belongs to the EBA I period, which is still extremely rare across northern Greece (Papadopoulos 2009. Maniatis & Papadopoulos 2011, 22). At an even deeper level, we recovered pottery of the Final Neolithic (AA phase I), namely, carinated bowls with graphite paint and also sherds bearing unfired paints and coatings. This layer represents the earliest phase of occupation on the hilltop of Aghios Antonios, recently dated by C14 between 3900 and 3600 cal. BC (Maniatis et al. 2015) (**table 1**). South of Building VII, a slightly curved wall was revealed, which possibly dates to an early phase of the EBA according to stratigraphic evidence (**fig. 21**).

Within Building VII, two stone-built structures and a shallow pit came to light. The first structure is a bench (S1) adjacent to the northern wall, built of carefully set stones forming a rectangular surface with dimensions 1.00 x 0.60 m. The second structure (S2) is circular, 0.80 m. in diameter, and was found close to the southern wall. Two more installations (S3 and S4), similar in shape and size to each other, were found between the southern wall of the building and the curved wall mentioned above. Each consists of small stones that had been arranged to form a circular bench, 1.00 m in diameter, surrounded by a layer of yellow clay. Finally, a flat surface of red soil and pebbles, rectangular in plan and measuring 1.50 x 1.50

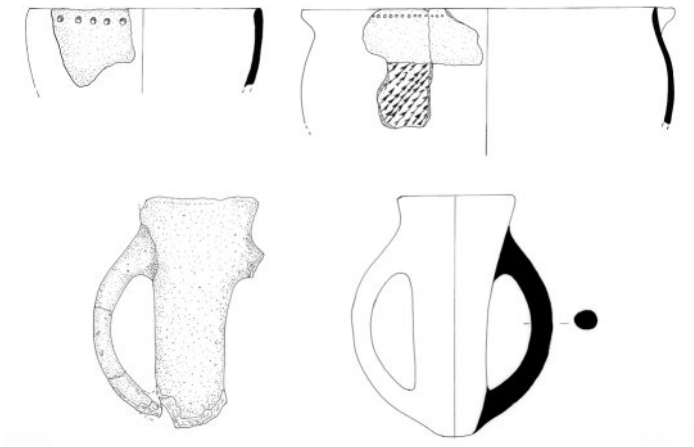

Fig. 20. Aghios Antonios phase III (EBA II), pottery from the upper destruction layer in Building VII. Storage jars and *depas ampikypellon*. *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).*

Fig. 21. Curved wall and stone-built installations associated with Building VII (S1-S4). The transitional FN/EBA destruction layer is shown to the right, at a lower level. View from the south. *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).*

Fig. 22. Polished stone double axe found in Building VII *(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).*

m. in size, was found in the immediate vicinity of the bench outside the northern wall of the building; it possibly represents a paved area common to both Court VI and Building VII.

The abundance of large storage jars suggests the safeguarding of agricultural surpluses. One-handled cups and jugs are common, as is also the *depas amphikypellon*, a type of cup/beaker widespread during the 3rd millennium in the Aegean and northern Greece (Sherratt 1986. Παπαδόπουλος et al. 2001, 58. Darcque et al. 2011, 193). A large number of small finds were recovered as well. The most numerous category are the ground stone tools: 43 in total, of which 23 are round grinders. A large quern and a mortar were found at the centre of the house. A double-edged axe made of finely polished stone (**fig. 22**) was perhaps used as a status symbol. Loom weights and spindle-whorls are evidence for the existence of a loom within the house.

In concluding this brief account of the excavated buildings, we note that the size and/or degree of preservation of each building appear to have some correlation with the number of recovered finds. For instance, Buildings II, VIII, and IX, which yielded only 16, 9, and 14 finds, respectively, have survived only partially. By contrast, Buildings III, V, and VII yielded the largest number of finds. Building III, in particular, contained 30 items thanks to its extensive floor deposit that was excavated in full. The interiors of both Building V and Building VII are the largest surviving on site, a fact that explains the high number and diversity of finds recovered therein; they yielded 77 and 95 items, respectively, representing the largest amounts of finds recovered from single buildings. By contrast, the scarcity of finds from building IV is difficult to explain, given the house's spacious area of 25 m^2, which is roughly equal to that of buildings V and VII. This observation might suggest a special purpose or function reserved for buildings V and VII.

4. Domestic activity on site: food processing, weaving, metalworking

Ground stone tools utilised for the processing of cereals were found in large quantities, with varying distributions within the different houses. The main categories represented at Aghios Antonios are round grinders, polishers, and mortars. Chipped stone tools are almost absent, as has also been noted in other settlements of northern Aegean towards the end of the EBA, when tools, weapons, and ornaments made of copper started to replace their lithic counterparts (Wardle 1980, 253. Παπαδόπουλος 2010, 163).

The abundance of EBA spindle-whorls, and their diversity in terms of shape and size, suggest that the inhabitants of Aghios Antonios were engaged in intensive spinning and weaving, and possibly trading their products. A greater abundance is noted in houses V and VII, a fact that

Fig. 23. Clay spindle-whorls with impressed, incised, and dotted decoration
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

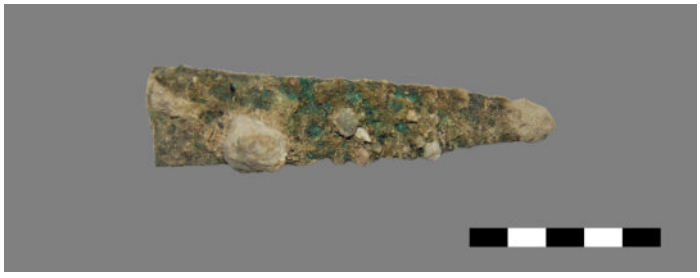

Fig. 24. Dagger of arsenical copper found north of Building I. Edge view.
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

might imply the special purpose of these buildings for craft activities. Among the spindle-whorls, a large number is decorated with incised, impressed, and dotted elements and motifs, including zones of hatched triangles on the body and "solar" pattern on the base (**fig. 23**). The presence of the vertical loom is also implied by the finding of loom-weights for the stretching of the warp (compare Elster 2003).

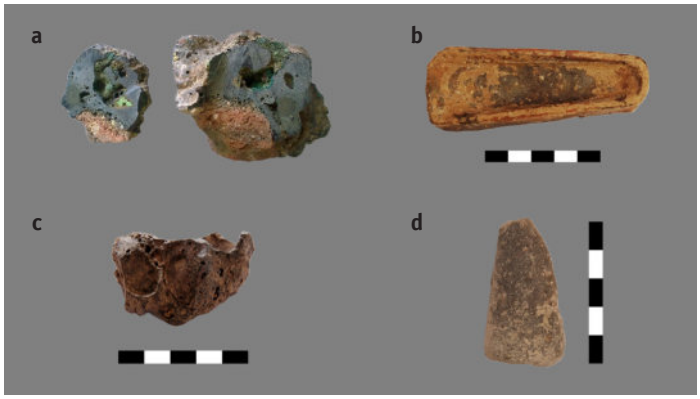

Fig. 25. Metallurgical finds:
a. Slagged furnace wall
b. Clay mould
c. Copper slag
d. Clay nozzle
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

Fig. 26. Inhumation burial of the Bronze Age
(© Photographic Archive of the Ephorate of Antiquities of Kavala).

The single metal find of the excavation is the pointy edge of a copper dagger found in trench ΒΦ, north of Building I (**fig. 5, 24**). It dates to the EBA II phase (AA phase III), and upon analysis by SEM/EDX it was found to be of arsenical-copper composition, with a 2% arsenic content (Nerantzis et al. 2016). This finding points to the possible use of Thasian copper ores that, apart from arsenic, also contain characteristic impurities such as zinc and silver (Vavelidis et al. 1988. Μπασιάκος 2012). Significant finds related to metalworking practices were also recovered. These include a slagged fragment of furnace wall, fragments of two crucibles, a clay mould bearing a single socket for the casting of chisels, a small nozzle used for the blowing of air during heating and, possibly, the alloying of copper with other metals, and pieces of slag (**fig. 25**). A preliminary analysis of the slag from the EBA layers has shown that it derives from the smelting of copper ores (Nerantzis & Papadopoulos 2013). The presence of arsenic -within prills of metallic copper contained in the slag- in contents between 2% and 4% is significant, because it indicates the smelting of copper ores rich in arsenic or the deliberate co-smelting of arsenic-bearing ores along with copper minerals. The current data suggest an integration of Thasos in the broader Aegean technological framework, as evidenced by technical similarities with Cycladic metal-production sites (Bassiakos & Philaniotou 2007. Georgakopoulou et al. 2011).

5. The prehistoric burial

The only evidence concerning the burial customs of the site's prehistoric inhabitants derives from trench BI (**fig. 5**). An inhumation burial came to light there; the deceased was placed in a crouched posi-

tion within a pit dug into the natural bedrock (**fig. 26**)[2]. Close to this burial a vessel was deposited within a smaller cavity, possibly as a grave offering to the deceased. This find is unique for EBA Thasos, a fact that may caution against inferring island-wide mortuary customs of intramural burial during the 3rd millennium. Overall, the information on burial customs on Thasos before the LBA is very limited[3].

6. Conclusions

The excavation at Aghios Antonios has contributed significant new data concerning the prehistory of Thasos. The hilltop is inhabited for the first time around 4000 BC, during the Final Neolithic. The settlement's floruit comes after 3000 BC, when it participates in the general trend of this period for habitation close to the sea, due to novel lifeways and strategies based more substantially on the maritime trade of commodities (Andreou 2010. Ανδρέου 2014). The emergence of new settlements at Aghios Ioannis and Skala Sotiros in the first centuries of the Bronze Age could be explained under the light of such new economic patterns (Παπαδόπουλος & Μπεχτσή 2003. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2005). At the same time, earlier coastal sites such as Limenaria and Aghios Antonios continue to flourish, while inland sites become abandoned, as in the case of Kastri, the inhabitants of which possibly move towards the coast, at Aghios Antonios (Maniatis et al. 2015).

Construction of the large cluster of adjoining houses on the eastern hill slope does not conform to the familiar northern Greek pattern of timber-built houses (Renfrew et al. 1986. Darcque et al. 2007). By contrast, it recalls architectural complexes of the northeastern Aegean islands, such as those at Thermi (Lamb 1936), Poliochni (Tinè & Traverso 2001), Myrina (Αρχοντίδου-Αργύρη & Κοκκινοφόρου 2004), and Palamari (Παρλαμά 2007); Anatolian sites, such as Liman Tepe (Kouka 2013· 2014); and sites in Eastern Thrace, such as Asagi Pinar and Kanligeçit at Kirkaleri province (Özdogan & Parzinger 2000· 2012). The cultural affinity with those regions might reveal analogies in social structure between coastal proto-urban centers and Aghios Antonios. The analogy could be justified given the size and monumental character of the stone-built houses, as well as the wealth and diversity of finds. Additionally, we should consider the following facts:

Only a rather restricted part of the Aghios Antonios settlement has been excavated, probably no more than 1/5 of the total inhabited area.

On the small island of Thasos, settlements of modest proportions are common during the Early Bronze Age. None of the excavated sites surpasses 0.05 hectares. Based on the available data, the absence of enclosures at Aghios Antonios, such as the one known since the 1980s from Skala Sotiros, indicates that an open-type settlement was established here, on an entirely different layout than the fortified citadels. In any case, the coexistence of unfortified and defended settlements has also been observed in the Central Aegean (Broodbank 2000, 498. Davis 2001. Cline 2010).

The impressive number of decorated spindle-whorls is one distinctive feature. The great variety of their shapes and sizes, which is apparently related to specialized raw materials and textile products, is not attested at the other sites of the island. Likewise, the presence of quartz is predominant at Aghios

2 The study of skeletal remains has been entrusted to Dr. Christina Papageorgopoulou, Assistant Professor at the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace.

3 The known examples are a Neolithic (6th mill.) infant burial and scattered bones from inhumations at Limenaria, and a mid-4th millennium area reserved for burials close to the houses at Aghios Ioannis.

Antonios, where it represents an almost exclusive raw material for flaked stone tools. The low percentage of flint tools, which hardly exceeds 2% of the total recovery, is peculiar and could be compared only with the case of Aghios Ioannis. At Limenaria and Skala Sotiros, flint and obsidian, although not abundant, are not totally absent. The absence of metal finds, also peculiar to Aghios Antonios, could be attributed to the possible recycling of copper. Certainly, the abundant presence of storage jars is consistent with the general patterns of the Aegean Early Bronze Age, a culture characterised by intensification in production and increasing storage of primary surpluses.

Acknowledgments

We would like to extend our gratitude to the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) for the generous funding of this project. We also thank the Thasian Society of Kavala (Θασιακή Ἕνωση Καβάλας) for contribution to the labour force of our excavation team. For the instrumental analysis of materials in terms of compositional and provenance studies and the dating of finds, collaboration with the Laboratory of Archaeometry at N.C.S.R "Demokritos" has been established and is ongoing. Participation of a number of undergraduate and postgraduate students of the Department of History and Ethnology and the Department of Philology, Democritus University of Thrace, has been significant. The contribution of the 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Ministry of Culture and Sports, has been indispensable and should be acknowledged. We should also note that this volume's honoree, Professor Emerita Katerina Papaeuthymiou-Papanthimou, visited the site during each excavation season, taking advantage of her summer stays on Thasos. Although her visits had no formal character, they were nevertheless essential, and her suggestions and advice were indeed valuable.

Stratis Papadopoulos
efstratiospa@gmail.com

Nerantzis Nerantzis
Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine,
Université libre de Bruxelles
nerantzis.nerantzis@gmail.com

Sophia Tsoutsoubei-Lioliou
Archaeological Museum of Thasos
sofilthasos@hotmail.com

BIBLIOGRAPHY

Ανδρέου, Σ. 2014. Εκατό χρόνια έρευνας στην Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας: τι άλλαξε, in *Μακεδονία 100 χρόνια*, 141-152.

Αρχοντίδου-Αργύρη, Α. & Κοκκινοφόρου, Μ. 2004. *Η Μύρινα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού*, Λήμνος.

Ασλάνης, Ι. 2009. Ἅγιος Μάμας Νέας Ολύνθου (Προϊστορική Ὄλυνθος). Ἕνας περιφερειακός οικισμός του μεσοελλαδικού κόσμου. Τα δεδομένα της μινυακής κεραμικής, in Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (eds.), *Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη 20 χρόνια* (επετειακός τόμος), Θεσσαλονίκη, 31-40.

Δελιόπουλος, Γ. 2006. Η κεραμική από τη φάση των οικημάτων με τα λίθινα θεμέλια στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 20, 685-702.

Δελιόπουλος, Γ. 2010. Η εγχάρακτη κεραμική της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, in *ΙΡΙΣ,* 75-92.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1967. Θάσος, *ΑΔ* 22, Χρονικά, 423.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1971. Θάσος, *ΑΔ* 26, Χρονικά, 414-416.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1988. Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου, *ΑΕΜΘ* 2, 421-431.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1990. Ανασκαφή Σκάλας Σωτήρος, *ΑΕΜΘ* 4, 531-545.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί* (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* αρ. 45), Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2005. Θάσος, in Α. Βλαχόπουλος (ed.), *Αρχαιολογία* Ι - *Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 80-91.

Μανιάτης, Γ. 2014. Χρονολόγηση με άνθρακα-14 των μεγάλων πολιτισμικών αλλαγών στην προϊστορική Μακεδονία: πρόσφατες εξελίξεις, in *Μακεδονία 100 χρόνια*, 205-222.

Μανιάτης, Γ. & Φακορέλλης, Γ. 2012. Χρονολόγηση με ραδιοάνθρακα των οικιστικών φάσεων του προϊστορικού οικισμού στα Λιμενάρια Θάσου, in Σ. Παπαδόπουλος & Δ. Μαλαμίδου (eds.), *Πρακτικά Ημερίδας «Δέκα χρόνια ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου»*, Θεσσαλονίκη, 275-291.

Μπασιάκος, Γ. 2012. Πρώιμη παραγωγή χαλκού και αργύρου στα Λιμενάρια Θάσου: μια τεχνολογική προσέγγιση in Σ. Παπαδόπουλος & Δ. Μαλαμίδου (eds.) *Πρακτικά Ημερίδας «Δέκα Χρόνια Ανασκαφική Ἔρευνα στον Προϊστορικό Οικισμό Λιμεναρίων Θάσου»*, Θεσσαλονίκη, 197-225.

Παπαδόπουλος, Σ. 2002. *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία* (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* αρ. 82), Αθήνα.

Παπαδόπουλος, Σ. 2010. Η Ὑστερη Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία: παλαιά και νέα δεδομένα, in *ΙΡΙΣ,* 159-179.

Παπαδόπουλος et al. 2001: Παπαδόπουλος, Σ., Αριστοδήμου, Γ., Κουγιουτζόγλου, Δ. & Μεγαλούδη, Φ., Η Τελική Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Θάσο: η ανασκαφική έρευνα στις θέσεις Ἅγιος Ιωάννης και Σκάλα Σωτήρος, *ΑΕΜΘ* 15, 55-65.

Παπαδόπουλος, Σ. & Μπεχτσή, Α. 2003. Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες σε προϊστορικές θέσεις της Θάσου, *ΑΕΜΘ* 17, 61-69.

Παπαδόπουλος et al. 2007: Παπαδόπουλος, Σ., Παπαλαζάρου, Β. & Τσουτσουμπέη-Λιόλιου, Σ., Νέα δεδομένα από τον οικισμό της Σκάλας Σωτήρος, *ΑΕΜΘ* 21, 427-433.

Παπαδόπουλος, Σ. & Μαλαμίδου, Δ. 2012. Προϊστορικός οικισμός Λιμεναρίων: το χρονικό της έρευνας, in Σ. Παπαδόπουλος & Δ. Μαλαμίδου (eds.), *Πρακτικά Ημερίδας «Δέκα χρόνια ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου»*, Θεσσαλονίκη, 37-50.

Παπαδόπουλος et al. 2011: Παπαδόπουλος, Σ., Νεραντζής, Ν. & Τσουτσουμπέη-Λιόλιου, Σ., Ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Αγίου Αντωνίου Ποτού, *ΑΕΜΘ* 25, 515-522.

Παπαδόπουλος, Σ. & Νεραντζής, Ν. 2014. Η προϊστορική έρευνα στη Θάσο: 1922-2012, in *Μακεδονία 100 χρόνια*, 67-90.

Παπαδόπουλος et al. 2014. Παπαδόπουλος, Σ., Νεραντζής, Ν. & Τσουτσουμπέη-Λιόλιου, Σ., Μια νέα αρχαιολογική θέση στον Ἅγιο Αντώνιο Ποτού, in Κ. Χιόνης (επιμ.) *ΣΤ΄ Συμπόσιο Θασιακών Μελετών «Η Θάσος διά μέσου των αιώνων. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός»* (*Θασιακά* 16), Καβάλα, 371-380.

Παρλαμά, Σ. 2007. Παλαμάρι Σκύρου: παρατηρήσεις στην εξέλιξη του οικισμού κατά την 3η π.Χ. χιλιετία και προβλήματα αστικοποίησης, in Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Λ. Γ. Μενδώνη, Α. Α. Λαιμού & Ν. Κούρου (eds.), *Αμύμονα Ἔργα. Τιμητικός τόμος για τον καθ. Β. Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα, 25-48.

Σύρος, Α. 2017. Σπήλαια Θάσου. Αναδρομή στην έρευνα, in Κ. Χιόνης (επιμ.) *Ζ΄ Συμπόσιο Θασιακών Μελετών* (*Θασιακά* 18), Καβάλα, 513-538.

Tinè, S. & Traverso, A. 2001. *Πολιόχνη. Η αρχαιότερη πόλη της Ευρώπης*, Αθήνα.

Andreou S. 2010. Northern Aegean, in Cline 2010, 643-659.

Bassiakos, Y. & Philaniotou, O. 2007. Early Copper Production on Kythnos: Archaeological Evidence and Analytical Approaches to the Reconstruction of Metallurgical Process, in P. M. Day & R. C. P. Doonan (eds.), *Metallurgy of the Early Bronze Age Aegean* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 7), Oxford, 19-56.

Bernabò-Brea, L. 1976. *Poliochni: Città preistorica nell' isola di Lemnos,* Roma.

Blum, S. W. E. 2016. The Final Stages of the Early Bronze Age at Troy: Cultural Development, Chronology, and Interregional Contacts, in E. Pernicka, S. Ünlüsoy & S. W. E. Blum (eds.), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts* (*Studia Troica*, Monographien 8), Bonn, 89-119.

Broodbank, C. 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.

Cline, E. H. 2010. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford.

Darcque et al. 2007: Darcque, P., Koukouli-Chrysanthaki, Ch., Malamidou, D., Treuil, R. & Tsirtsoni, Z., Recent Researches at the Neolithic Settlement of Dikili Tash: An Overview, in H. Todorova, M. Stefanovich & G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory: In the Steps of James Harvey Gaul* 2, Sofia, 247-256.

Darcque et al. 2011: Darcque, P., Koukouli-Chrysanthaki, Ch., Malamidou, D., Treuil, R. & Tsirtsoni, Z., The Chalcolithic Period at Dikili Tash (Eastern Macedonia, Greece), in Y. Boyadzhiev & S. Terzijska-Ignatova (eds.), *The Golden Fifth Millennium*: *Thrace and Its Neighbor Areas in the Chalcolithic*, Sofia, 191-201.

Davis, J. L. 2001. Review of Aegean Prehistory I: The Islands of the Aegean, in T. Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review* (*AJA* Supplement 1), 19-94.

Doumas, Ch. & La Rossa, V. 1997. *Poliochni e l' antica et*à *del Bronzo nell' Egeo settentrionale*, Athens.

Easton et al. 2002: Easton, D. F., Hawkins, J. D., Sherratt, A. G. & Sherratt, E. S., Troy in Recent Perspective, *AnatSt* 52, 75-109.

Elster, E. S. 2003. Tools of the Spinner, Weaver, and Mat Maker, in E. S. Elster & C. Renfrew (eds.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970. Volume 2: The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 229-251.

Georgakopoulou et al. 2011: Georgakopoulou, M., Bassiakos, Y. & Philaniotou, O., Seriphos Surfaces: A Study of Copper Slag Heaps and Copper Sources in the Context of Early Bronze Age Metal Production, *Archaeometry* 53(1), 123-145.

Korfmann, M. 1995. Troia: A Residential and Trading City at the Dardanelles, in R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994* (*Aegaeum* 12), Liège/Austin, 173-183.

Kouka, O. 2013. "Minding the Gap" Against the Gaps: The Early Bronze Age and the Transition to the Middle Bronze Age in the Northern and Eastern Aegean / Western Anatolia, *AJ A* 117, 569-580.

Kouka, O. 2014. Past Stories - Modern Narratives: Cultural Dialogues between East Aegean Islands and the West Anatolian Mainland in the 4th Millennium BC, in B. Horejs & M. Mehofer (eds.), *Western Anatolia before Troy: Proto-Urbanisation in the 4th millennium BC?* Vienna, 43-63.

Koukouli-Chrysanthaki, Ch. & Papadopoulos, S. 2016. Chapter 18. The Island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age: Excavation Data and Absolute Dates, in Z. Tsirtsoni (ed.), *The Human Face of Radiocarbon: Reassessing Chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal. BC* (*Travaux de La Maison de l'Orient et de la Méditerranée* No. 69), Lyon, 339-358.

Lamb, W. 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.

Lespez, L. 2012. Palaeoenvironemntal Study of Prehistoric Sites on Thasos: The Case Study of Limenaria, in Σ. Παπαδόπουλος & Δ. Μαλαμίδου (eds.), *Πρακτικά Ημερίδας «Δέκα χρόνια ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου»*, Θεσσαλονίκη, 51-65.

Lespez, L. & Papadopoulos, S. 2002. Palaeoenvironmental Study of Prehistoric Sites on Thasos: Preliminary Results of Geomorphological Research, *ΑΕΜΘ* 16, 47-56.

Lespez, L. & Papadopoulos, S. 2008. Étude Géoarchéolo-

gique du site d'Aghios Ioannis à Thasos, *BCH* 132, 667-692.

Lespez et al. 2004: Lespez, L., Malamidou, D., Papadopoulos, S. & Davidson, R., Archaeological and Environmental Changes in Northern Greece since the Neolithic: A Multi-Scalar Approach, *International Symposium on Eastern Mediterranean Geology*, Vol. 2, 761-764.

Maniatis, Y. & Papadopoulos, S. 2011. C14 Dating of a Final Neolithic-Early Bronze Age Transition Period Settlement at Aghios Ioannis on Thasos (North Aegean), *Radiocarbon* 53 (1), 21-37.

Maniatis et al. 2015: Maniatis Y., Nerantzis, N. & Papadopulos, S., Radiocarbon Dating of Aghios Antonios, Potos, and Inter-Site Chronological Variability in South Thasos, Greece, *Radiocarbon* 57 (5), 807-823.

Nerantzis, N. & Papadopoulos, S. 2013. Reassessment and New Data on the Diachronic Relationship of Thasos Island with its Indigenous Metal Resources: A Review, *Journal of Archaeological and Anthropological Sciences* 5 (3), 183-196.

Nerantzis et al. 2016: Nerantzis, N., Bassiakos, Y. & Papadopoulos, S., Copper Metallurgy of the Early Bronze Age in Thassos, North Aegean, *JAS: Reports* 7, 574-580.

Özdogan, M. & Parzinger, H. 2000. Asagi Pinar and Kanlıgeçit Excavations: Some New Evidence of Early Metallurgy from Eastern Thrace, in Ü. Yalçin (ed.), *Anatolian Metal* I, Bochum, 83-91.

Özdogan, M. & Parzinger, H. 2012. *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli: Ostthrakien während des 3. Jahrtausends v. Chr. im Spannungsfeld von anatolischer und balkanischer Kulturentwicklung*, Darmstadt.

Papadopoulos, S. 2005. The Island of Thasos before Written Sources: Recent Investigations into the Palaeolithic, Neolithic, and Bronze Ages, in J. Bouzek & L. Domaradzka (eds.), *The Culture of Thracians and Their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table "Archaeological Map of Bulgaria"* (*BAR* IS 1350), Oxford, 245-252.

Papadopoulos, S. 2009. Questions on the Chronology of the Neolithic Period in Eastern Macedonia and Thrace, and the Problem of the Fourth Millennium B.C., in F. Drasovean, D. Leopold & M. Maddison (eds.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans as Uncovered by the Last Decade of Research. Proceeding of International Conference, Museum of Banat*, Timisoara, 49-66.

Papadopoulos, S. & Malamidou, D. 2008. Limenaria, a Neolithic and Bronze Age Settlement at Thasos, in H. Erkanal, H. Hauptmann, V. Sahoglu & R. Tuncel (eds.), *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. Proceedings of the International Symposium, October 13th - 19th 1997, Urla - Izmir (Turkey)*, Ankara, 427-445.

Papadopoulos, S. & Nerantzis, N. 2014 Eastern Macedonia during the 5th Millennium BC: Stability and Innovation, in W. Schier & F. Drasovean (eds.), *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe: New Approaches to the Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millennium BC* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Band 28), Rahden/ Westf., 29-47.

Pavuk, P. 2010. "Minyan" or Not: The Second Millennium Grey Ware in Western Anatolia and Its Relation to Mainland Greece, in A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds.), *MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen* (*BCH* Supplément 52), Athens, 931–943.

Pavuk, P. & Horejs, B. 2012 *Mittel- und spätbronzezeitliche Keramik Griechenlands*, Vienna.

Renfrew et al. 1986: Renfrew C., Gimbutas M. & Elster, E. S., *Excavations at Sitagroi, a Prehistoric Village in Northeast Greece*, Volume 1 (*Monumenta Archaeologica* 13), Los Angeles.

Sherratt, A. 1986. The Pottery of Phases IV and V: The Early Bronze Age Concordance. Figures to Plates, in Refrew et al. 1986, 429-474.

Vavelidis et al. 1988: Vavelidis, M., Gialoglou, G., Pernicka E. & Wagner G. A., 1 Die Buntmetall und Eisen-Mangan-Lagerstatten von Thasos, in G. A. Wagner & G. Weisgerber (eds.), *Antike Edel- und Buntmetallgewinnung auf Thasos*, *Der Anschnitt*. Bochum, 40-58.

Wardle, K. A. 1980. Excavations at Assiros 1975-1979, *BSA* 75, 253.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟΝ ΠΟΤΟ ΘΑΣΟΥ: ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στρατής Παπαδόπουλος, Νεραντζής Νεραντζής, Σοφία Τσουτσουμπέη-Λιόλιου

Στον λόφο του Αγίου Αντώνιου Ποτού, στη Νότια Θάσο, εντοπίστηκε και διερευνήθηκε ανασκαφικά κατά την τριετία 2008-2010 ένας παράκτιος προϊστορικός οικισμός. Επτά κτίσματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού αναπτύσσονται στο βόρειο πρανές, σε συστάδα με ενιαίο προσανατολισμό. Είναι ορθογώνια, με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από πλίνθους. Στην τοιχοδομία ορισμένων κτισμάτων διαπιστώθηκε η τεχνική «ψαροκόκαλου» και η πρακτική της μεσοτοιχίας. Στη Μέση και Ὑστερη Εποχή του Χαλκού ανήκουν δύο κτίσματα στην κορυφή του λόφου, με διαφορετική τοιχοδομία και προσανατολισμό, αλλά και με σημαντικά ευρήματα που μαρτυρούν επαφές του οικισμού με τη Νότια Ελλάδα. Η οικονομία του οικισμού βασιζόταν στην αγροτική παραγωγή, όπως μαρτυρούν τα πολυάριθμα λίθινα εργαλεία επεξεργασίας των σιτηρών. Η νηματουργία κατείχε εξέχουσα θέση, καθώς βρέθηκε μεγάλος αριθμός εντυπωσιακά διακοσμημένων σφονδυλιών. Η κεραμική, που αποτελείται κυρίως από αποθηκευτικά σκεύη και αγγεία πόσης, φέρει εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση. Μινυακή και Μυκηναϊκή κεραμική είναι επίσης παρούσες στα οψιμότερα στρώματα της θέσης. Εντοπίστηκαν επίσης ευρήματα που σχετίζονται με τη μεταλλουργία χαλκού. Στον βόρειο και τον κεντρικό τομέα ανασκάφηκε νεκροταφείο με κτιστούς και κιβωτιόσχημους τάφους που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΑΓΕΙΡΙΚΩΝ ΠΗΛΟΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Εύη Παπαδοπούλου

Εισαγωγή

Η εφαρμογή του πειραματισμού στη μελέτη της προϊστορικής τεχνολογίας της τροφής αποτελεί μια μεθοδολογική προσέγγιση που συμβάλλει στην ανασύνθεση των τεχνικών αυτών του παρελθόντος, οι οποίες συνήθως συνάγονται από τα σωζόμενα αρχαιολογικά ευρήματα (Metheny 2017, 230-235). Οι θερμικές τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές συνιστούν άμεση υλική μαρτυρία των μαγειρικών παραδόσεων του παρελθόντος. Στις δεκαετίες του '60 και του '70, σημειώθηκε εντατική χρήση του πειραματισμού στη μελέτη των καταλοίπων τους και των σχετιζόμενων με αυτές μαγειρικών τεχνικών (O' Kelly 1954. Ryder 1966· 1969. Coles 1979, 122-130). Τα πειράματα αυτής της περιόδου, όμως, στόχευαν κυρίως στην «απομίμηση» των υπό μελέτη τεχνικών, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μια σειρά από αδυναμίες[1]. Στη δεκαετία του '80, με την επικράτηση του θετικισμού στην αρχαιολογία, ο πειραματισμός υιοθέτησε νέες αναλυτικές τεχνικές των φυσικών επιστημών και επεκτάθηκε επίσης στη μελέτη των αποθετικών και μετα-αποθετικών διαδικασιών που επιδρούν στη διαμόρφωση των θερμικών δομών και των καταλοίπων τους (Coudret και άλ. 1989. March 1995. March & Wünsch 2003. March και άλ. 2014. Soler 2003). Έκτοτε έχουν υλοποιηθεί διάφορες πειραματικές μελέτες, οι οποίες εξετάζουν ένα ευρύ φάσμα ερωτημάτων μέσα από ποικίλες προσεγγίσεις, όπως η ιστορική αναλογία, τα εθνογραφικά-εθνοαρχαιολογικά παράλληλα ή/και οι εργαστηριακές αναλύσεις. Με βάση τους στόχους που θέτουν, τα πειράματα αυτά μπορούν να διακριθούν σε πέντε διαφορετικές ομάδες[2].

Στην πρώτη ομάδα επίκεντρο του ενδιαφέροντος αποτελούν οι κατασκευαστικές τεχνικές, οι ιδιότητες των πρώτων υλών και οι τεχνικές επιλογές (Prévost-Dermarkar 2003. Germain-Vallée και άλ. 2011. Duricic 2014. Παπαδοπούλου 2010, 309-315). Στη δεύτερη, στόχος είναι η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των κατασκευών (Papadopoulou & Maniatis 2013. Thoms και άλ. 2018) και, κατ' επέκταση, η ανασύνθεση των λειτουργικών διαδικασιών και των τεχνικών ψησίματος (O' Kelly 1954. Ryder 1966· 1969. Orliac & Wattez 1989, 70-71. Werner 1991. Wood 2000, 93-97· 2001, 111-117. Orliac 2003. Lucquin & March 2003. Nojima 2008, 240-244). Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει πειράματα με αντικείμενο τις αποθετικές και μετα-αποθετικές διαδικασίες που διαμορφώνουν τη χωρική διάταξη των κατασκευών και επηρεάζουν τις

1 Στην αγγλική βιβλιογραφία τα πειράματα αυτά αναφέρονται ως "imitative experiments", επειδή επιδιώκουν την ακριβή αναπαραγωγή και αντιγραφή τεχνικών αποτελεσμάτων του παρελθόντος. Για αναλυτική κριτική βλ. Ascher 1961.

2 Η προτεινόμενη κατηγοριοποίηση ακολουθεί, ως επί το πλείστον, το ταξινομικό σχήμα του Reynolds για τα αρχαιολογικά πειράματα, βάσει του οποίου οι διάφορες κατηγορίες συνυπάρχουν συνδυαστικά και αλληλοσυμπληρώνονται (Reynolds 1999, 158-162).

ιδιότητες τόσο των δομικών υλικών όσο και των υπολειμμάτων της καύσης. Απώτερος στόχος είναι η ανασύσταση της μικρο-ιστορίας των θερμικών δομών. Η συμβολή της μικρομορφολογίας και άλλων αναλυτικών τεχνικών στον τομέα αυτό είναι τεράστια (Fechner και άλ. 2002. Soler 2003, 4. Sergant και άλ. 2006. Gur-Arieh και άλ. 2012. Gur-Arieh και άλ. 2013. Gur-Arieh και άλ. 2014. March και άλ. 2014). Η τέταρτη ομάδα συγκεντρώνει σύνθετα πειράματα που εξετάζουν πολλαπλές παραμέτρους σχετικά με τον σχηματισμό των θερμικών κατασκευών και την ανασύνθεση της μορφής και της λειτουργίας τους. Ουσιαστικά αποτελούν συνδυασμό των τριών προηγούμενων πειραματικών κατηγοριών και προϋποθέτουν διεπιστημονικές συνεργασίες (March και άλ. 2014). Τέλος, στην πέμπτη ομάδα εντάσσονται οι πειραματικές εκείνες προσεγγίσεις που στοχεύουν στην εξέταση πολιτισμικών παραμέτρων οι οποίες επιδρούν στη διαμόρφωση των μαγειρικών τεχνολογιών, όπως οι διατροφικές συνήθειες, οι στρατηγικές διαβίωσης, η κοινωνική οργάνωση και οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες.

Η αρχαιολογική έρευνα στον χώρο της Μακεδονίας έχει φέρει στο φως πλήθος προϊστορικών θερμικών κατασκευών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ποικιλία μορφολογικών και τεχνολογικών χαρακτηριστικών και παραπέμπουν σε ένα ευρύ φάσμα μαγειρικών πρακτικών και παραδόσεων[3]. Ειδικότερα όσον αφορά στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3300/3100-2000 π.Χ.), τα ανασκαφικά δεδομένα από τους οικισμούς δείχνουν αύξηση του αριθμού των κατασκευών, η οποία συνδυάζεται με λειτουργική διαφοροποίηση και την τάση να τοποθετούνται σε στεγασμένους οικιακούς χώρους (Παπαδοπούλου 2010, 444-448). Παρόλα αυτά, η τεχνολογική δυναμική των δομών αυτών μόλις πρόσφατα αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης (Prévost 1993. Prévost-Dermarkar 2002. Papadopoulou & Prévost-Dermarkar 2007. Papaefthymiou και άλ. 2007. Παπαδοπούλου 2010. Germain-Vallée και άλ. 2011. Papadopoulou & Maniatis 2013. Καλογηροπούλου 2014). Στο πλαίσιο αυτό, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες υιοθετούνται πειραματικές μέθοδοι (Prévost-Dermarkar 2003. Παπαδοπούλου 2010, 309-327).

Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει τον σχεδιασμό, την υλοποίηση και τα αποτελέσματα μιας σειράς μαγειρικών πειραμάτων που πραγματοποιήθηκαν σε αντίγραφα πήλινων θερμικών κατασκευών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, και με αφορμή αυτά εξετάζει τις προοπτικές του πειραματισμού στον συγκεκριμένο τομέα της τεχνολογίας της τροφής. Ως πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν οι πηλοκατασκευές της φάσης IV από την τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών στη Δυτική Μακεδονία, οι οποίες χρονολογούνται στο τέλος της 3ης-αρχές 2ης χιλιετίας π.Χ. (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2010. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014).

1. Τα αρχαιολογικά δεδομένα: οι θερμικές κατασκευές του Αρχοντικού

Οι επιχώσεις της τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αρχοντικό έχουν αποκαλύψει ένα πλούσιο σύνολο 94 πηλόκτιστων κατασκευών με αποθηκευτική (σιροί), τροφοπαρασκευαστική (επιδαπέδιες πλατφόρμες εργασίας) και μαγειρική χρήση. Προέρχονται από τρεις διαφορετικές οικιστικές φάσεις (II, III, IV), που καταστράφηκαν από φωτιά και χρονολογούνται στο διάστημα 2135-1890 π.Χ. Εντοπίζονται στα δάπεδα πασσαλόπηκτων οικημάτων, συνήθως σε πυκνή διάταξη και οργανωμένες σε ομάδες (Παπαδοπούλου και άλ. 2007. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Παπαδοπούλου 2014, 272-274).

3 Για αναλυτική επισκόπηση των δεδομένων της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού βλ. Παπαδοπούλου 2010, 391-434. Papadopoulou και άλ. υπό δημοσίευση.

Μορφολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των κατασκευών

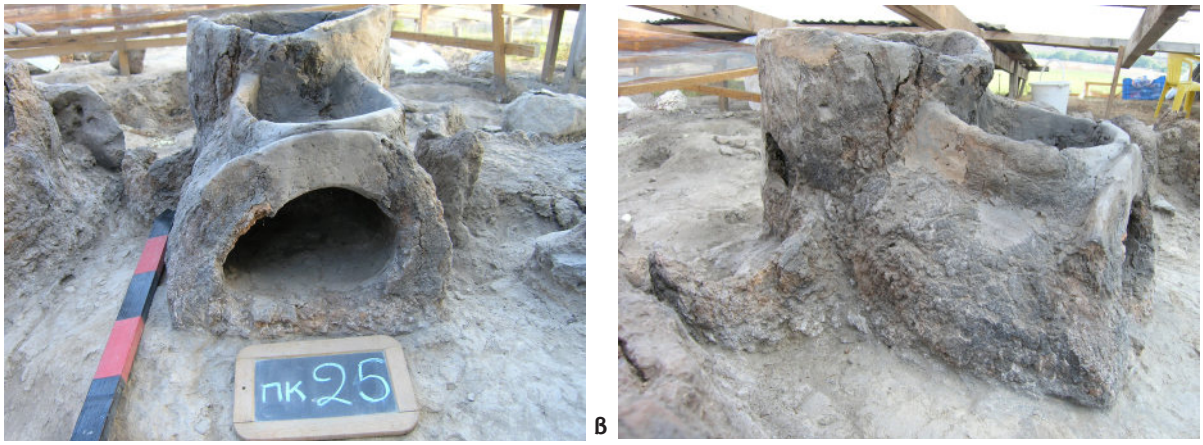
Οι πήλινες δομές του Αρχοντικού ταξινομούνται σε πέντε βασικούς μορφολογικούς τύπους (Α-Ε), οι οποίοι συμπεριλαμβάνουν επιμέρους υπο-ομάδες. Από αυτούς μόνον οι τύποι Β, Γ και Ε2 συνδέονται με θερμικές δραστηριότητες και αντιστοιχούν σε ένα σύνολο 26 κατασκευών. Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με τους δύο πρώτους τύπους, καθώς ο τρίτος αντιπροσωπεύεται από ένα μόνο παράδειγμα, το οποίο δεν διατηρείται καλά και δεν έχει παράλληλα από άλλες θέσεις (Παπαδοπούλου 2010, 165-179, 276-281).

Εικ. 1. Τύπος Β. Πεταλόσχημη εστία (πκ 5).

Στον πρώτο θερμικό τύπο (Β) εντάσσονται 16 μονόχωρες κατασκευές πεταλοειδούς κάτοψης και μία ελλειψοειδούς. Διαθέτουν πήλινο δάπεδο και κεκλιμένα τοιχώματα που απολήγουν στην κορυφή τους σε ευρύ οπαίο. Στην ευθύγραμμη πλευρά τους διαμορφώνεται στόμιο τροφοδοσίας, μπροστά από το οποίο σε ορισμένα παραδείγματα προβάλλει μια μικρή πλατφόρμα (**εικ. 1, πίν. 1**). Πρόκειται για έναν πολύ γνωστό τύπο εστίας, ο οποίος χρησιμοποιείται από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και σήμερα σε διάφορες περιοχές του κόσμου (Ευρώπη, Ασία, Αφρική, Αμερική), με τα ίδια λίγο-πολύ μορφολογικά χαρακτηριστικά, χάρη στη μεγάλη ευελιξία του ως προς τη χρήση.

Ο δεύτερος τύπος (Γ) θερμικής κατασκευής αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά στο Αρχοντικό, όπου ανευρέθηκαν οκτώ παραδείγματα. Πρόκειται για μια δίχωρη κατασκευή, που αποτελείται από έναν μικρό πεταλοειδή θάλαμο με στόμιο, ο οποίος φέρει στην οροφή του μια κυκλική θήκη, και από έναν κυλινδρικό χώρο που μοιάζει με δοχείο. Οι δυο αυτές ενότητες επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω οπής, ενώ μια δεύτερη οπή εμφανίζεται στο πλαϊνό τοίχωμα του «δοχείου», κοντά στη βάση του. Στην περιοχή αυτή ορισμένα παραδείγματα διαθέτουν μικρή κυκλική θήκη, η προσθήκη της οποίας φαίνεται πως ήταν προαιρετική (**εικ. 2α-β, πίν. 1**). Ο σύνθετος αυτός τύπος κατασκευής αποτελεί μια πρωτότυπη τεχνική λύση για μια απροσδιόριστη προς το παρόν μαγειρική τεχνική.

α β

Εικ. 2. Τύπος Γ. Δίχωρη θερμική κατασκευή (πκ 25).

Τύπος πκ		Μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις						Στόμια		
		Μήκος/Διάμετρος			Πλάτος			Πλάτος		
		Πλήθος	*Εύρος*	*Μέσος*	*Πλήθος*	*Εύρος*	*Μέσος*	*Πλήθος*	*Εύρος*	*Μέσος*
Β		16	45-104	69,81	17	37-89	58,64	9	20-43	23,57
Γ	θάλαμος	6	17-30	24	6	19-32	25,33	2	19-25	21,33
	«δοχείο»	7	17-40	31	-	-	-	-	-	-
	πλευρική θήκη	3	19-29	24	-	-	-	-	-	-

Πίν. 1. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις των κατασκευών του τύπου Β και Γ.

Τύπος πκ		Τοιχώματα						Δάπεδα		
		Ύψος			Πάχος			Πάχος		
		Πλήθος	*Εύρος*	*Μέσος*	*Πλήθος*	*Εύρος*	*Μέσος*	*Πλήθος*	*Εύρος*	*Μέσος*
Β		10	4-28	17,66	13	1,5-11	5,01	12	1,2-5	3,43
Γ	θάλαμος	6	4-26	12,5	6	1,5-7	4,5	5	1-4	2
	«δοχείο»	6	4-31	12,16	7	2,5-5	3,42	2	1,5-3,2	2,35
	πλευρική θήκη	2	9-14	11,5	3	3-5	3,66	3	1-5	3

Πίν. 2. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις των τοιχωμάτων και των δαπέδων του τύπου Β και Γ.

Το βασικό δομικό υλικό και των δυο θερμικών τύπων είναι αδρομερείς πηλοί, που θερμάνθηκαν σε χαμηλές θερμοκρασίες (< 750°C) και περιέχουν στη σύνθεσή τους υψηλά ποσοστά αδρανών υλικών, μικρού και μεγάλου μεγέθους (Παπαδοπούλου 2010, 192-194. Papadopoulou & Maniatis 2013, 118). Η βασική κατασκευαστική μέθοδος στο κτίσιμο των κατασκευών είναι η «τεχνική των φύλλων», ενώ σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, όπως στα στόμια, προτιμάται η «τεχνική της κουλούρας». Τα δάπεδά τους αποτελούνται από λεπτή στρώση πηλού, καλά λειασμένη επιφανειακά, η οποία τοποθετείται απευθείας πάνω στο έδαφος ή, σε κάποιες περιπτώσεις πεταλόσχημων κατασκευών, πάνω σε υπόστρωμα οστράκων (**πίν. 2**).

Ταφονομικές παράμετροι και αλλοιώσεις

Ως αποτέλεσμα συνδυασμού ανθρώπινων δραστηριοτήτων και ταφονομικών παραγόντων, οι πηλοκατασκευές του Αρχοντικού και οι αποθέσεις τους παρουσιάζουν μια σύνθετη εικόνα, στοιχείο που λήφθηκε υπόψη σε όλα τα στάδια των πειραμάτων, από τον σχεδιασμό τους έως την ερμηνεία των αποτελεσμάτων τους.

Ένας καθοριστικός ταφονομικός παράγοντας στην περίπτωση του Αρχοντικού υπήρξε η καταστροφή των τριών οικιστικών φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από πυρκαγιά, γεγονός που δημιούργησε ένα ενιαίο και γρήγορο αποθετικό επεισόδιο. Ειδικά στην περίπτωση της φάσης IV, που διατηρείται καλύτερα από τις υπερκείμενες II και III και έχει επηρεαστεί λιγότερο από μετα-αποθετικούς παράγοντες, το στρώμα καταστροφής σφράγισε τις επιφάνειες χρήσης, εγκλωβίζοντας σύνολα ευρημάτων. Οι αποθέσεις που κάλυψαν ή πλήρωσαν τις πηλοκατασκευές της φάσης IV, περιέχουν συνήθως υψηλά ποσοστά πήλινων θραυσμάτων από την ανωδομή τους, στοιχείο που υποδηλώνει ότι το περιεχόμενό τους δεν καθαρίστηκε μετά την κα-

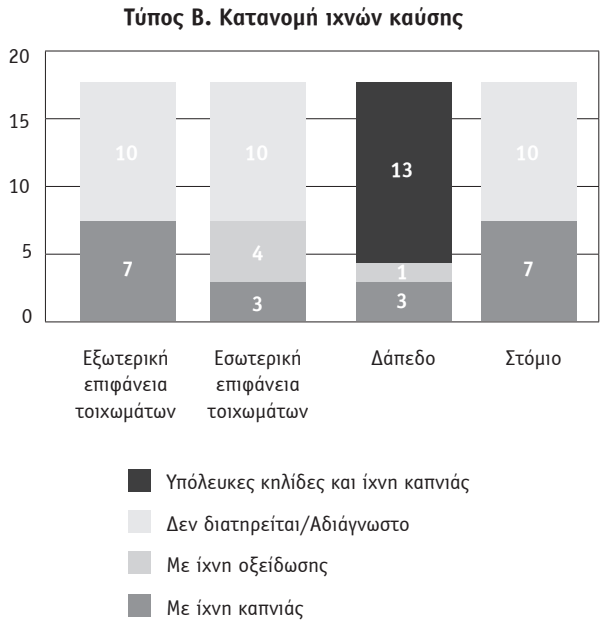

Εικ. 3. Πεταλόσχημη θερμική κατασκευή (πκ 19) με το γέμισμά της. Διακρίνονται τα κατακρημνισμένα τοιχώματά της με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, βάσει των οποίων έγινε η ανασύνθεση της κατεστραμμένης ανωδομής.

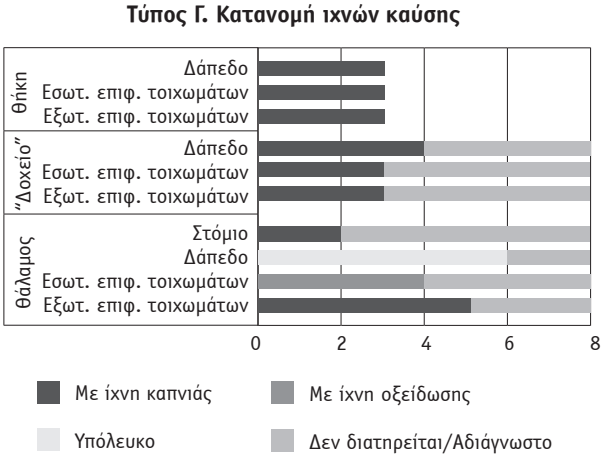
ταστροφή (**εικ. 3**). Η κατάσταση αποκάλυψης σε αυτές τις περιπτώσεις αποκρυσταλλώνει κατά πάσα πιθανότητα την «τελευταία χρήση», η οποία, ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρείται ως τυπικό παράδειγμα με γενική ισχύ, καθώς οι θερμικές κατασκευές αφενός έχουν πολυλειτουργικό χαρακτήρα, αφετέρου οι συνθήκες εγκατάλειψής τους μπορεί να διαφέρουν (Παπαδοπούλου 2010, 100-101).

Ένα σημαντικό αποθετικό στοιχείο για την αναγνώριση και κατανόηση της θερμικής λειτουργίας μιας κατασκευής αποτελούν τα κατάλοιπα της καύσης που σχετίζονται με αυτήν (στάχτες, κόκκοι ή κομμάτια απανθρακωμένων ξύλων και φυτών, θερμικές αλλοιώσεις στο χώμα πλήρωσης ή στο έδαφος). Λόγω της πυρκαγιάς, μικρά κομμάτια απανθρακωμένων ξύλων εντοπίστηκαν σε όλους τους τύπους κατασκευών, ακόμα και στις αποθηκευτικές. Αποθέσεις στάχτης, ωστόσο, βρέθηκαν μόνο στους τρεις θερμικούς τύπους Β, Γ και Ε2. Εντοπίστηκαν ακριβώς πάνω από τα δάπεδά τους, με τη μορφή εκτεταμένης στρώσης πάχους λίγων χιλιοστών, η οποία είχε υπόλευκο ή γκριζόλευκο χρώμα και λεπτόκοκκη σύσταση πλούσια σε κόκκους άνθρακα. Αξιοσημείωτο είναι ότι στον τύπο Γ, μόνον ο πεταλόσχημος χώρος είχε κατάλοιπα καύσης και μάλιστα σε όλα τα παραδείγματα όπου αυτός σωζόταν.

Μια άλλη συνέπεια της πυρκαγιάς ήταν το γεγονός ότι άφησε σημάδια καύσης στις επιφάνειες και στις αποθέσεις όλων ανεξαιρέτως των πηλοκατασκευών, καθιστώντας έτσι δύσκολη τόσο τη διάκριση μεταξύ θερμικών και μη κατασκευών, όσο και την αναγνώριση αλλοιώσεων, οι οποίες προκλήθηκαν στις επιφάνειες των πρώτων από τη χρήση. Ο βαθμός επίδρασης της πυρκαγιάς στις θερμικές κατασκευές διερευνήθηκε αφενός στο πλαίσιο των αναλύσεων FTIR, που πραγματοποιήθηκαν σε κομμάτια πηλών τα οποία λήφθηκαν από το σώμα των κατασκευών (Papadopoulou & Maniatis 2013, 116, 118-119), και αφετέρου μακροσκοπικά, καταγράφοντας λεπτομερώς για κάθε κατασκευή τη μορφή και τη θέση στα επιμέρους τμήματά της των φθορών που αποδίδονται στη δράση της φωτιάς. Στόχος είναι να αναγνωριστεί η όποια τυχόν συστη-

Γράφημα 1. Η κατανομή των ιχνών καύσης σε σύνολο 17 θερμικών κατασκευών του τύπου Β.

Γράφημα 2. Η κατανομή των ιχνών καύσης στις θερμικές κατασκευές του τύπου Γ.

ματικότητα στην κατανομή των φθορών και, κατ' επέκταση, να συνδεθούν αυτές με τη χρήση της κατασκευής.

Οι φθορές αυτές διακρίνονται σε:

α) αποθέσεις αιθάλης που έχουν επικαθίσει στις επιφάνειες,

β) χρωματικές αλλοιώσεις των πηλών, που οφείλονται σε οξειδωτικές ή αναγωγικές συνθήκες θέρμανσης και

γ) πυριγενείς ρωγμές που προκλήθηκαν από τις θερμικές καταπονήσεις και παρουσιάζονται συνήθως στις επιφάνειες των δαπέδων και αρκετά συχνά στις εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων, ως αποτέλεσμα της άμεσης επαφής τους με τις καύσιμες ύλες.

Η κατανομή των πυριγενών φθορών σε σύνολο 17 θερμικών κατασκευών του τύπου Β συνοψίζεται στο **γράφημα 1**. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στα τοιχώματά τους, και στις επτά περιπτώσεις όπου αυτά διατηρούνταν σε ικανοποιητικό ύψος, η εξωτερική τους επιφάνεια καλυπτόταν σχεδόν πλήρως από μια εξαιρετικά λεπτή απόθεση ανοιχτού γκρι χρώματος, ένδειξη καπνίσματος και αναγωγικής καύσης. Αντίθετα, οι εσωτερικές τους επιφάνειες παρουσίαζαν διαφοροποίηση, καθώς σε τρία παραδείγματα παρατηρήθηκαν νέφη καπνιάς και σε τέσσερα σαφή σημάδια οξείδωσης. Στα 16 παραδείγματα όπου σωζόταν το δάπεδο, διαπιστώθηκε ότι σε τρεις περιπτώσεις αυτό καλυπτόταν με γκριζωπές αποθέσεις αιθάλης, ενώ στις υπόλοιπες 13 υπήρχε ένας συνδυασμός καπνιάς και υπόλευκων κηλίδων. Είναι χαρακτηριστικό πως οι χρωματικές αυτές διαβαθμίσεις αφορούν μόνον στα πρώτα χιλιοστά της επιφάνειας των δαπέδων, καθώς ο πηλός τους στη συνέχεια αποκτά πορτοκαλοκίτρινο χρώμα, αποτέλεσμα οξειδωτικής όπτησης. Τα στόμια των πεταλοειδών κατασκευών, και στα επτά σωζόμενα παραδείγματα, καλύπτονται με νέφη καπνιάς, σκούρου γκρι/φαιού χρώματος.

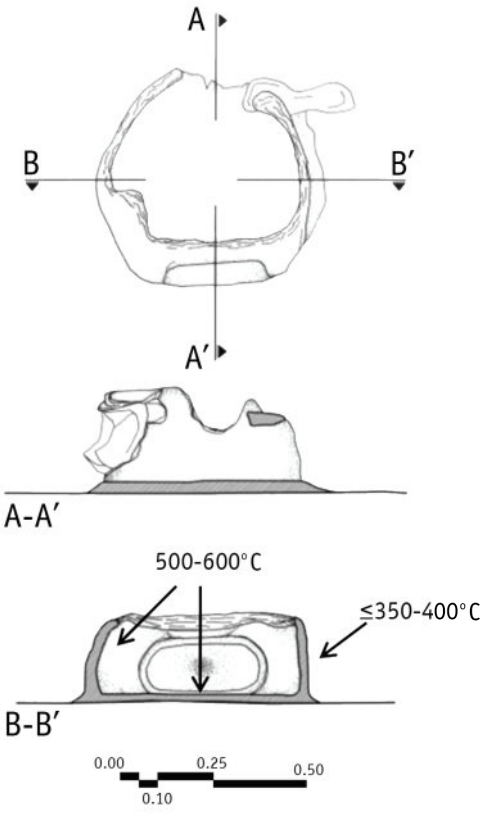
Στις κατασκευές τύπου Γ η κατανομή των ιχνών καύσης έδειξε ότι οι εξωτερικές επιφάνειες, όταν αυτές διατηρούνται, έχουν γενικά τεφρή απόχρωση (**γράφημα 2**). Το ίδιο ισχύει και για το εσωτερικό των «δοχείων» και των πλευρικών θηκών. Σε δύο, ωστόσο, παραδείγματα το χρώμα της απόθεσης μέσα στο «δοχείο» ήταν σχεδόν σκούρο μαύρο. Στο εσωτερικό των πεταλοειδών θαλάμων επαναλαμβάνεται λίγο-πολύ η εικόνα των κατασκευών τύπου Β, δηλαδή οι επιφάνειες των τοιχωμάτων παρουσιάζουν σημάδια οξείδωσης, ενώ τα δάπεδα είναι σχεδόν ολόλευκα.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι οι πυριγενείς φθορές παρουσιάζουν ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο ως προς τη διάταξή τους, ένδειξη ότι μπορεί να συνδέονται με τη θερμική λειτουργία των κατασκευών. Η υπόθεση αυτή εντάχθηκε στους ερευνητικούς στόχους των πειραμάτων.

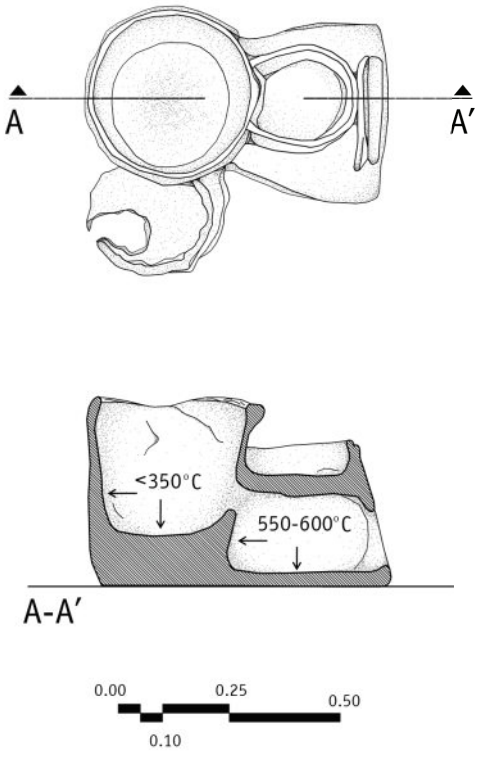
2. Οι πυροτεχνολογικές ιδιότητες των κατασκευών

Όλα τα στοιχεία δείχνουν πως οι θερμικές κατασκευές του Αρχοντικού εξυπηρετούσαν καθημερινές μαγειρικές ανάγκες οικιακού χαρακτήρα. Για τη θερμική επεξεργασία των τροφών, οι κατασκευές αυτές διέθεταν κάποιες απαραίτητες πυροτεχνολογικές ιδιότητες, οι οποίες αποτέλεσαν αντικείμενο εργαστηριακών αναλύσεων. Οι αναλυτικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η οπτική μικροσκοπία, το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM) και η περίθλαση ακτίνων X (XRD), με σκοπό τη μικρομορφολογική μελέτη και τον προσδιορισμό της ορυκτολογικής σύστασης των αργίλων, ενώ συστηματική ήταν η εφαρμογή της υπέρυθρης φασματοσκοπίας Fourier (FTIR) προκειμένου να καταγραφούν μεταβολές που προκλήθηκαν στη δομή των ορυκτών από τη θέρμανση και να εκτιμηθούν οι σχετικές θερμοκρασίες. Η τεχνική FTIR και τα αποτελέσματά της έχουν παρουσιαστεί αναλυτικά αλλού (Papadopoulou & Maniatis 2013), γι' αυτό εδώ θα επικεντρωθούμε σε ορισμένα μόνο συμπεράσματα των αναλύσεων, τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο πειραματικού ελέγχου και σχετίζονται με τις μέγιστες εκτιμώμενες θερμοκρασίες θέρμανσης των κατασκευών και τον τρόπο διάδοσης και κυκλοφορίας της θερμότητας σε αυτές.

Βάσει λοιπόν των αποτελεσμάτων της ανάλυσης FTIR, οι μέγιστες θερμοκρασίες που καταγράφηκαν στις εσωτερικές επιφάνειες των δαπέδων και των τοιχωμάτων των πεταλόσχημων κατασκευών κυμαίνονται σε 500-600°C βαθμούς και επομένως επιβεβαιώνουν την υπόθεση για την τροφοπαρασκευαστική χρήση τους.

Εικ. 4. Σχηματική απεικόνιση της διάδοσης της θερμότητας στον τύπο Β βάσει των αποτελεσμάτων της ανάλυσης FTIR.

Εικ. 5. Σχηματική απεικόνιση της διάδοσης της θερμότητας στον τύπο Γ βάσει των αποτελεσμάτων της ανάλυσης FTIR.

Παρατηρήθηκε, ωστόσο, ότι η συγκεκριμένη θερμοκρασία έχει μικρό βάθος διάδοσης στο σώμα της κατασκευής, καθώς, όσο πλησιάζει προς την εξωτερική επιφάνεια, φθίνει γρήγορα στους 350-400°C βαθμούς ή ακόμα και λιγότερο, ένδειξη χαμηλής θερμοσυσσώρευσης (**εικ. 4**).

Στις δίχωρες κατασκευές, οι αναλύσεις έδειξαν σαφή διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο δομικά τμήματά τους. Στις εσωτερικές επιφάνειες των θαλάμων καταγράφηκαν μέγιστες θερμοκρασίες ανάλογες με αυτές του τύπου Β, δηλαδή 550-600°C βαθμοί, ενώ στα κυλινδρικά τμήματα που θυμίζουν δοχείο, θερμοκρασίες κάτω των 350°C βαθμών (**εικ. 5**).

3. Τα μαγειρικά πειράματα

Ο σχεδιασμός των πειραμάτων

Στον γενικό σχεδιασμό των πειραμάτων μέλημα ήταν τα πειραματικά ομοιώματα να προσεγγίζουν όσο το δυνατόν περισσότερο τα πρωτότυπα παραδείγματα. Στόχος των μαγειρικών πειραμάτων, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, ήταν η παραγωγή εμπειρικών παρατηρήσεων χρήσιμων για την κατανόηση λειτουργικών και αποθετικών θεμάτων, όπως:

α) τα χαρακτηριστικά της καύσης, δηλαδή η ένταση της παραγόμενης θερμότητας, ο ρυθμός κλιμάκωσής της και η διάρκεια διατήρησής της,

β) η λειτουργική απόδοση και ο τρόπος διάδοσης και κυκλοφορίας της θερμότητας στο σώμα κάθε τύπου κατασκευής,

γ) οι φυσικές μεταβολές και φθορές που προκαλούνται στα υλικά των κατασκευών εξαιτίας της θερμικής επίδρασης (ρηγματώσεις, χρωματικές αλλοιώσεις, εναπόθεση νεφών καύσης) και ο συσχετισμός τους με τις αλλοιώσεις που παρουσιάζουν τα προϊστορικά παραδείγματα και

δ) η δυνατότητα ή μη σύνδεσης συγκεκριμένων μορφολογικών τύπων με κάποια χαρακτηριστική θερμική απόδοση, χαμηλή ή υψηλή, που πιθανώς να διαφοροποιεί λειτουργικά κάθε τύπο και να τον συνδέει με συγκεκριμένες μαγειρικές τεχνικές.

Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν από τις πειραματικές καύσεις αντιπαραβλήθηκαν με μακροσκοπικά χαρακτηριστικά των κατασκευών (π.χ. κατασκευαστικά στοιχεία, ίχνη φθορών από χρήση, κατάλοιπα καύσης) καθώς και με τα αποτελέσματα των αναλύσεων FTIR που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό τον προσδιορισμό της θερμοκρασίας θέρμανσής τους (βλ. Παπαδοπούλου 2010, 284-309. Papadopoulou & Maniatis 2013).

Μεθοδολογία

Για τις ανάγκες των πειραμάτων κατασκευάστηκαν δυο ομοιώματα θερμικών κατασκευών του Αρχοντικού: μιας πεταλοειδούς και μιας δίχωρης (**εικ. 6α-δ, πίν. 3**). Η πρώτη αναπαράχθηκε κατά τα πρότυπα της πκ 19, της οποίας η μορφή έχει σχεδόν στο σύνολό της αποκατασταθεί χάρη στην ανεύρεση της κατακρημνισμένης ανωδομής της (**εικ. 3**), ενώ η δεύτερη ακολούθησε τις προδιαγραφές της πκ 25 (**εικ. 2**), που διατηρείται ακέραιη[4].

4 Και οι δυο κατασκευές που χρησίμευσαν ως πρότυπα προέρχονται από το οίκημα Δ της φάσης IV του Αρχοντικού.

Εικ. 6. Οι πρωτότυπες πηλοκατασκευές και τα πειραματικά ομοιώματά τους.

Όλα τα πειράματα πραγματοποιήθηκαν στην ανασκαφή, σε έναν ημιστεγασμένο χώρο, και οι κατασκευαστικές εργασίες ανατέθηκαν σε επαγγελματία κεραμέα, ο οποίος ακολούθησε ως επί το πλείστον τεχνικές ανάλογες με εκείνες των τεχνιτών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (**πίν. 4**). Η άργιλος που χρησιμοποιήθηκε δεν προέρχεται από την περιοχή του οικισμού. Είχε, ωστόσο, δοκιμαστεί στο παρελθόν σε ξυλόφουρνους ψωμιού και διέθετε πλαστικότητα και θερμική αντοχή[5]. Η διεξαγωγή των πειραμάτων πραγματοποιήθηκε φθινόπωρο και σε περίοδο που σημειώθηκαν αρκετές βροχές, γεγονός που επιβράδυνε σημαντικά το στέγνωμα των πηλοκατασκευών, το οποίο διήρκεσε 36 ημέρες.

Για τη συστηματική καταγραφή της θερμοκρασίας τοποθετήθηκαν διάφορα θερμοστοιχεία στις κατασκευές, τα οποία συνδέθηκαν σε ηλεκτρονικό όργανο[6] συλλογής και καταγραφής δεδομένων, το οποίο πραγματοποιούσε μετρήσεις ανά λεπτό (**πίν. 5**).

Πριν την διεξαγωγή των πειραμάτων, οι πηλοκατασκευές προθερμάνθηκαν σε χαμηλή φωτιά για να αποβληθεί σταδιακά η εναπομείνασα υγρασία. Ως καύσιμες ύλες χρησιμοποιήθηκαν μικρά ξυλαράκια κερασιάς, αμυγδαλιάς και πεύκου, ενώ ως προσάναμμα άχυρα, καλάμια και κλαράκια.

---

5 Για την παρασκευή του μείγματος ο κεραμέας χρειάστηκε 100 κιλά αργίλου, στην οποία προσέθεσε 25 κιλά νερό και διάφορα εγκλείσματα, όπως πετραδάκια (5,8 κιλά), άχυρα (2,9 κιλά) και κοχύλια (1,20 κιλά), σύμφωνα με όσα είχαν διαπιστωθεί από τη μελέτη των προϊστορικών πηλών στο οπτικό μικροσκόπιο. Το μείγμα που προέκυψε είχε συνολικό βάρος περίπου 135 κιλά.

6 Φορητό ηλεκτρονικό θερμόμετρο της εταιρίας Hanna Instruments (μοντέλο HI 98804) με ενσωματωμένο μικρο-επεξεργαστή μέτρησης και καταγραφής θερμοκρασίας.

Αρ. Πηλοκατ. 19	Μήκος εξωτερικό μέγ. (εκ.)	Πλάτος εξωτερικό μέγ. (εκ)	Μήκος εσωτερικό μέγ. (εκ.)	Μήκος εσωτερικό μέγ. (εκ.)	Ύψος τοιχώματος μέγ. σωζ. (εκ.)	Πάχος τοιχώματος (εκ.)	Πάχος δαπέδου (εκ.)	Πλάτος στομίου (εκ.)
	56	42	44	39	21	3,5	-	20

Αρ. Πηλοκατ. 25	Μήκος εξωτερικό μέγ. (εκ.)	Πλάτος εξωτερικό μέγ. (εκ)	Μήκος εσωτερικό μέγ. (εκ.)	Μήκος εσωτερικό μέγ. (εκ.)	Ύψος τοιχώματος μέγ. σωζ. (εκ.)	Πάχος τοιχώματος (εκ.)	Πάχος δαπέδου (εκ.)	Πλάτος στομίου (εκ.)
πεταλοειδής θάλαμος	30	32	27	22	26	-	4	19
«δοχείο»	34	-	28-23	-	31	2-3	-	-
πλευρική θήκη	19	-	17	-	14	3	3	-

Πίν. 3. Οι διαστάσεις των προϊστορικών κατασκευών που χρησίμευσαν ως πρότυπο για τα πειραματικά ομοιώματα. Η πκ 25 διατηρείται σχεδόν ακέραια.

Τύπος κατασκευής		Εξωτερικές διαστάσεις (εκ.)			Άνοιγμα στομίου (εκ.)		Πάχος (εκ.)		Ποσότητα μείγματος (κιλά)	Χρόνος εργασίας
		Μήκος	*Πλάτος*	*Ύψος*	*Πλάτος*	*Ύψος*	*Τοίχωμα*	*Δάπεδο*		
Εστία		58	45	24	19	16	3-6	2-3	48	2 ώρες
Δίχωρη	θάλαμος	27	18	18	18	15	2	3	55,5	3 ώρες
	«δοχείο»	33	-	27	-	-	2	3		

Πίν. 4. Διαστάσεις, ποσότητα υλικού και χρόνος κτισίματος των πειραματικών αντιγράφων.

Θέση θερμο-στοιχείου	Επιφάνεια δαπέδου	Εσωτερική επιφάνεια τοιχώματος θαλάμου πλευρικά	Εσωτερική επιφάνεια τοιχώματος θαλάμου πίσω	Εσωτερική επιφάνεια τοιχώματος θαλάμου οροφή	Εξωτερική επιφάνεια τοιχώματος θαλάμου οροφή	Εξωτερική επιφάνεια τοιχώματος εστίας πίσω	Εσωτερική επιφάνεια τοιχώματος «δοχείου»
Εστία	H1	H2	H3	-	-	H4	-
Δίχωρη	C1	C2	-	C3	C4	-	C5

Πίν. 5. Η θέση των θερμοστοιχείων (αισθητήρων) καταγραφής των θερμοκρασιών της καύσης σε κάθε πειραματικό ομοίωμα κατασκευής. Όπου H=hearth και C=complex.

Είδος πκ		Θερμοκρασία		Ελάχιστος χρόνος για μέγιστη θερμοκρασία	Αρ. θερμοστοιχείων	Αρ. καύσεων
		Μέγιστη	*Μέση*			
Εστία		539,9	305	0:41	4	4
Δίχωρη	θάλαμος	432,8	264	1:31	4	3
	«δοχείο»	60	44,6	0:38	1	

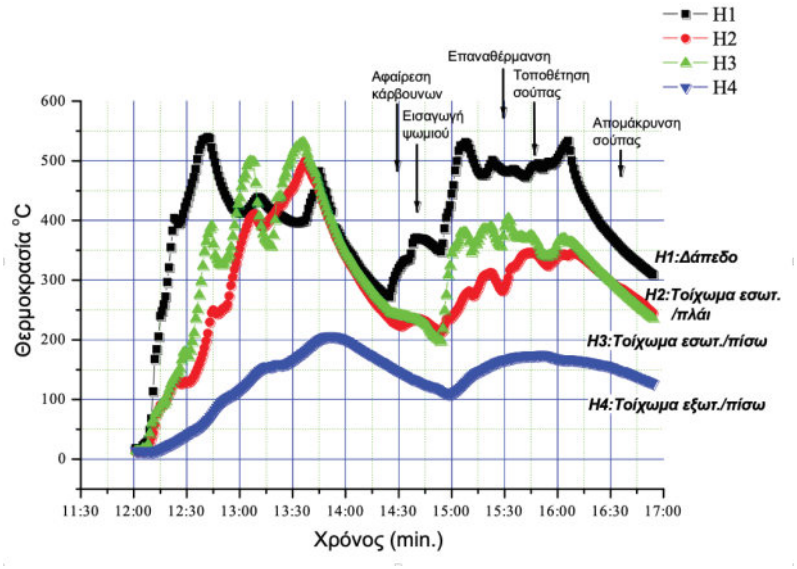
Πίν. 6. Γενικά στοιχεία των πειραματικών καύσεων.

Τα πειραματικά μαγειρέματα

Τύπος Β

Πείραμα 1

Στο πρώτο πείραμα επιχειρήθηκε το ψήσιμο ψωμιού και το βράσιμο ψαρόσουπας σε μεταλλικό σκεύος. Είχε διάρκεια περίπου πέντε ωρών και η τροφοδοσία της φωτιάς έγινε με 4 κιλά ξύλα αμυγδαλιάς (**γράφημα 3**). Απαιτήθηκαν περίπου 40 λεπτά καύσης για να φτάσει το δάπεδο της εστίας στη μέγιστη θερμοκρασία των 539,9°C βαθμών (**πίν. 6**). Το τμήμα αυτό της κατασκευής θερμάνθηκε πρώτο, ενώ η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων άγγιξε παραπλήσιες θερμοκρασίες ύστερα από μία με μιάμιση ώρα καύσης.

Γράφημα 3. Η διακύμανση της θερμοκρασίας στην πεταλοειδή εστία κατά τη διάρκεια του πειράματος 1, όπου πραγματοποιήθηκε ψήσιμο ψωμιού και βράσιμο ψαρόσουπας.

Μόλις συμπληρώθηκαν δύο ώρες και το εσωτερικό της κατασκευής είχε πλέον θερμανθεί καλά, αποσύραμε τα κάρβουνα και αναμείναμε για λίγα λεπτά, έως ότου η θερμοκρασία πέσει στους 315-330°C βαθμούς. Τότε τοποθετήσαμε το ψωμί πάνω στο δάπεδό της και κλείσαμε με ένα πήλινο καπάκι το οπαίο και με ένα κομμάτι λαμαρίνας το στόμιο (**εικ. 7α**). Το ψωμί παρέμεινε στην εστία περίπου μισή ώρα στους 200-300°C, αλλά ενδιάμεσα χρειάστηκε να προστεθούν κάρβουνα για αναθέρμανση. Το αποτέλεσμα, δυστυχώς, δεν ήταν ικανοποιητικό, καθώς το εσωτερικό του ψωμιού ήταν άψητο, ενώ εξωτερικά είχε καεί κατά τόπους.

Μετά την αφαίρεση του ψωμιού τοποθετήθηκαν εκ νέου ξύλα στην εστία. Ύστερα από 20 περίπου λεπτά καύσης, ακουμπήσαμε πάνω στο οπαίο της εστίας ένα μεταλλικό σκεύος με επίπεδη βάση, το οποίο δεν εισερχόταν καθόλου στο εσωτερικό της. Το περιεχόμενό του, μια ψαρόσουπα, ψήθηκε μέσα σε διάστημα 50 λεπτών. Κατά τη διάρκεια του βρασμού οι μέγιστες θερμοκρασίες σημειώθηκαν στο δάπεδο της εστίας και κυμαίνονταν γενικά από 480 έως 540°C.

Πείραμα 2

Η αποκάλυψη θραυσμάτων πήλινης εσχάρας στο εσωτερικό της εστίας πκ 19 οδήγησε στη διεξαγωγή ενός ακόμα πειράματος, με σκοπό να διερευνηθούν οι δυνατότητες ψησίματος με τη βοήθεια του συγκεκριμένου μέσου[7]. Αφού θερμάνθηκε καλά η εστία, τοποθετήθηκε πάνω στο οπαίο εσχάρα πάχους 4 εκ., διάτρητη, με οπές διαμέτρου 5-7 εκ., και στη συνέχεια στηρίχθηκε στην επιφάνειά της ένα πήλινο κλει-

7 Οι διαστάσεις της προϊστορικής εσχάρας, που υπολογίστηκαν από τα θραύσματά της, ήταν: μέγ. σωζόμενη διάμετρος 27 εκ., πάχος 4-5 εκ. και διάμετρος οπών 7εκ.

α β γ

Εικ. 7. Μαγειρικά πειράματα στην πεταλόσχημη εστία: α) ψήσιμο ψωμιού, β) βράσιμο σούπας λαχανικών σε πήλινο κλειστό σκεύος τοποθετημένο σε εσχάρα, γ) ψήσιμο μπριζόλας σε πήλινη εσχάρα.

στό αγγείο με σφαιρικό σώμα, που περιείχε νερό και λαχανικά (**εικ. 7β**). Η σούπα έβρασε επιτυχώς εντός 40 λεπτών. Με το πέρας του πειράματος οι θερμοκρασίες που μετρήθηκαν στην εσχάρα ήταν: 285°C βαθμοί στην άνω επιφάνεια, όπου πατούσε το αγγείο, και 515°C στην κάτω, που βρισκόταν σε επαφή με τη φωτιά. Στη συνέχεια βάλαμε ένα κομμάτι κρέατος (μπριζόλα) στην πυρακτωμένη κάτω επιφάνεια της εσχάρας και την ξανατοποθετήσαμε στην εστία, όπου πλέον έκαιγε μόνον ανθρακιά (**εικ. 7γ**). Μέσα σε 20 λεπτά το κρέας ήταν έτοιμο. Συνεπώς, η εσχάρα μπορεί να χρησιμοποιηθεί επιτυχώς για έμμεσο ψήσιμο/βράσιμο, είτε χρησιμεύοντας ως βάση για κάποιο σκεύος, είτε λειτουργώντας ως επιφάνεια τοποθέτησης των τροφίμων.

Τύπος Γ

Η θερμική συμπεριφορά των δίχωρων κατασκευών είναι πραγματικά αινιγματική, γι' αυτό, με τη βοήθεια τριών διαφορετικών πειραμάτων, εξετάστηκαν ορισμένοι πιθανοί τρόποι ελέγχου της φωτιάς κατά τη λειτουργία τους.

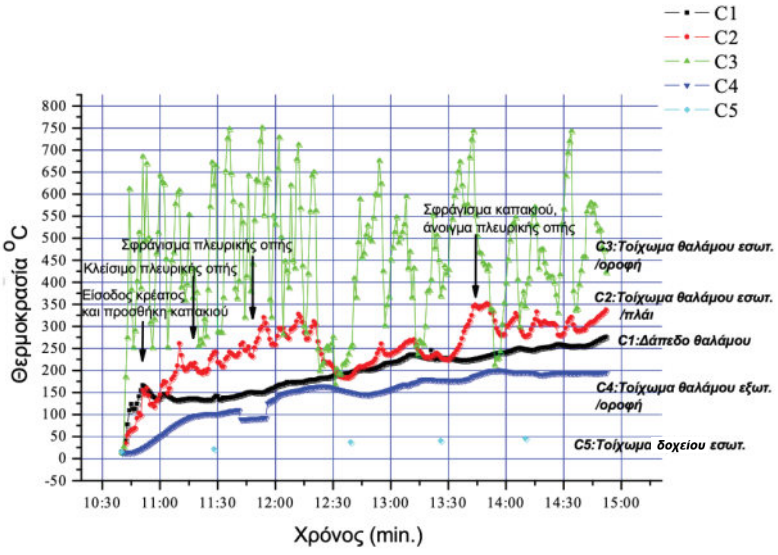
Πείραμα 1

Το πρώτο πείραμα διήρκεσε τέσσερις ώρες (**γράφημα 4**). Το άναμμα της φωτιάς και η επακόλουθη τροφοδοσία της έγιναν με πολύ μικρά κλαριά, γι' αυτό έπρεπε να συντηρείται αδιάλειπτα, τουλάχιστον στην αρχή, για να μη σβήσει. Στη φάση αυτή η κυκλοφορία του αέρα στο εσωτερικό της κατασκευής είχε ως εξής: ψυχρός αέρας εισερχόταν από το στόμιο και θερμός αέρας μαζί με καπνιά διοχετευόταν μέσω της οπής του θαλάμου στο «δοχείο».

Μετά την πάροδο 10 λεπτών θέρμανσης, αναρτήσαμε μέσα στο «δοχείο» ένα κομμάτι χοιρινού κρέατος βάρους ενός κιλού και το αφήσαμε για σχεδόν τέσσερις ώρες. Στο διάστημα αυτό έγιναν διάφοροι πειραματισμοί με τις οπές και τα ανοίγματα της κατασκευής προκειμένου να εξεταστούν οι επιπτώσεις στην ατμόσφαιρα της καύσης. Συγκεκριμένα, δοκιμάστηκε η λειτουργία της κατασκευής σε πλήρως οξειδωτικές συνθήκες αφήνοντας ανοιχτές όλες τις οπές, τον θάλαμο και το «δοχείο». Γρήγορα όμως διαπιστώθηκε πως δεν σημειωνόταν άνοδος της θερμοκρασίας στο «δοχείο» (20°C). Έτσι, αποφασίστηκε να καλυφθεί με ένα πήλινο καπάκι το χείλος του και επί μισή ώρα παρατηρήθηκαν οι αντιδράσεις της φωτιάς (**εικ. 8α**). Η καύση συνεχιζόταν στον θάλαμο κανονικά και καπνός αναδυόταν από το χείλος του «δοχείου». Ειδικότερα, στον θάλαμο σημειώθηκαν απότομες διακυμάνσεις στην οροφή, με τη θερμοκρασία να φτάνει στους 700-750°C, έστω και για πολύ σύντομα διαστήματα, ενώ στα πλευρικά τοιχώματα και το δάπεδό του η άνοδός της ήταν ήπια, εφόσον δεν υπερέβη τους 250°C βαθμούς. Αντίθετα, στο «δοχείο» δεν παρατηρήθηκε καμία αλλαγή (**γράφημα 4**). Για τον λόγο αυτό αποφασίστηκε να φραχθεί η οπή που βρίσκεται στην πλαϊνή πλευρά του «δοχείου», ενώ ταυτόχρονα διατηρήθηκε στη θέση του το καπάκι. Επειδή μέσα σε 25 λεπτά παρατηρήθηκε ανοδική κλιμάκωση της θερμοκρασίας, έστω και μικρή, προχωρήσαμε στο αεροστεγές κλείσιμο της οπής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βελτιωθεί η καύση και να σημειωθεί ανεπαίσθητη αύξηση της θερμοκρασί-

Εικ. 8. Κάπνισμα κρέατος σε δίχωρη κατασκευή: α) η κατασκευή λειτουργεί μόνον με καλυμμένο το χείλος του «δοχείου», β) η εικόνα του κρέατος μετά από 2,5 ώρες μέσα στο «δοχείο», γ) το σφράγισμα με ζυμάρι του καπακιού στο χείλος του «δοχείου» και το άνοιγμα της πλαϊνής οπής είχαν ως αποτέλεσμα την έκλυση υποκίτρινου καπνού από την τελευταία, δ) η εικόνα του κρέατος μετά από 3,5 ώρες παραμονής μέσα στο «δοχείο».

Γράφημα 4. Διακύμανση της θερμοκρασίας στη δίχωρη πηλοκατασκευή κατά την εκτέλεση του πειράματος 1, που αφορά σε κάπνισμα χοιρινού κρέατος.

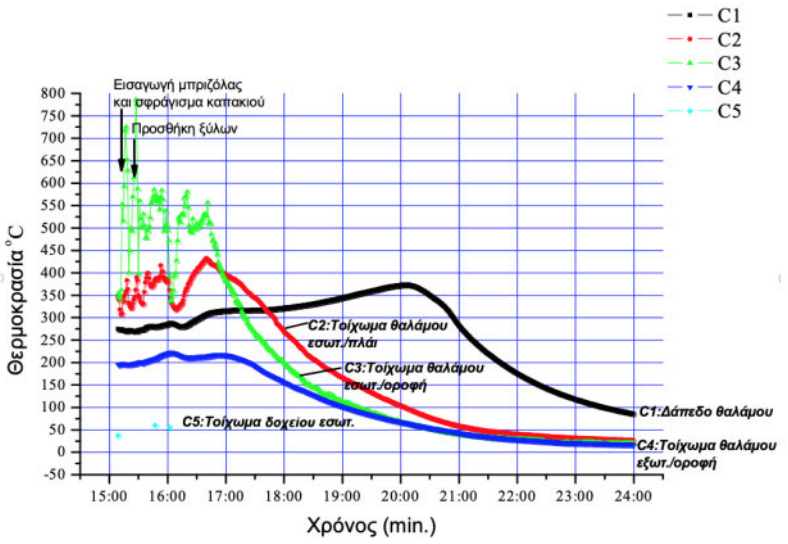
ας στο «δοχείο». Συγκεκριμένα, τα πλευρικά τοιχώματα του θαλάμου έφτασαν σε θερμοκρασίες μεταξύ 250 και 350°C βαθμών, ενώ το δάπεδο δεν ξεπέρασε το όριο των 250°C βαθμών. Στο δε «δοχείο» η θερμοκρασία ήταν γύρω στους 40°C βαθμούς (**γράφημα 4**).

Μετά την πάροδο 2,5 ωρών από την τοποθέτηση του κρέατος στο «δοχείο», ανοίξαμε το καπάκι για να το ελέγξουμε. Όπως ήταν αναμενόμενο, παρέμενε άψητο λόγω της πολύ χαμηλής θερμοκρασίας (γύρω στους 40°C), ωστόσο η επιφάνειά του ήταν αρκετά καπνισμένη (**εικ. 8β**), ενώ είχε ελα-

φρώς καεί στο σημείο που έβλεπε προς την οπή του θαλάμου. Το αποτέλεσμα αυτό μας οδήγησε στη σκέψη να συνεχίσουμε το πείραμα έχοντας σφραγισμένο καλά το καπάκι στο χείλος του «δοχείου» (κλείστηκε με ζυμάρι) για να εγκλωβιστεί όσο το δυνατόν περισσότερος καπνός και να ανοίξουμε την πλαϊνή οπή για να αποφορτίζεται ο χώρος (**εικ. 8γ**). Υπό αυτές τις συνθήκες παρατηρήθηκαν τρεις σημαντικές μεταβολές: πρώτον, η φωτιά έκαιγε στον θάλαμο πολύ πιο αργά· δεύτερον, ανέβηκε ελαφρώς η θερμοκρασία στο «δοχείο» (46°C)· και τρίτον, πλούσιος καπνός απελευθερώθηκε από την πλαϊνή οπή, ο οποίος δεν είχε πλέον γκριζωπό, αλλά υποκίτρινο χρώμα. Μετά από μία σχεδόν ώρα ελέγξαμε ξανά το κρέας. Αν και παρέμενε άψητο στο εσωτερικό του, τώρα είχε καπνιστεί πιο ομοιόμορφα (**εικ. 8δ**).

Πείραμα 2

Έχοντας διαπιστώσει πως με αυτόν τον τρόπο η κατασκευή λειτουργεί καλύτερα, αποφασίστηκε η πραγματοποίηση ενός καινούργιου πειράματος με ένα πιο λεπτό κομμάτι κρέατος. Αφού σφραγίστηκε και πάλι το καπάκι, επανατροφοδοτήθηκε η φωτιά με ένα κιλό ξύλα πεύκου και κερασιάς. Οι μέγιστες θερμοκρασίες που καταγράφηκαν στο πλαίσιο του πειράματος ήταν: 786°C στην οροφή, 374°C στο δάπεδο, 433°C στην εσωτερική και 223°C στην εξωτερική όψη του θαλάμου καύσης και 60°C στο αγγείο. Μετά τις δύο πρώτες ώρες η θερμοκρασία άρχισε σιγά-σιγά να πέφτει, με εξαίρεση το δάπεδο του θαλάμου, που ύστερα από 5 ώρες εμφάνισε τη μέγιστη θερμοκρασία του, δηλαδή 374°C βαθμούς (**γράφημα 5**). Το κρέας παρέμεινε για σχεδόν 20 ώρες μέσα στο «δοχείο». Όταν πλέον ανοίχτηκε το καπάκι, διαπιστώθηκε πως είχε καπνιστεί και πως είχε στεγνώσει στο εσωτερικό του, χωρίς ωστόσο να ψηθεί.

Γράφημα 5. Καταγραφή της θερμοκρασίας στη δίχωρη κατασκευή κατά τη διάρκεια του πειράματος 2, που αφορά σε κάπνισμα χοιρινού φιλέτου.

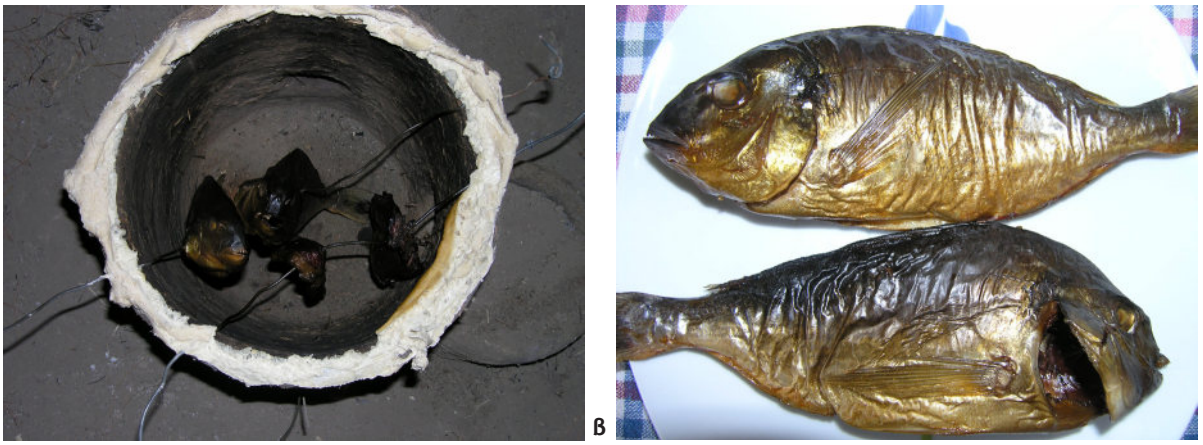
Πείραμα 3

Το ίδιο πείραμα επαναλήφθηκε με ψάρια και μπριζόλες. Αφού πρώτα τα αλατίσαμε και τα στεγνώσαμε στον ήλιο για μία με δύο ώρες, τα τοποθετήσαμε στο «δοχείο» και τα αφήσαμε να καπνιστούν για επτά ώρες. Η θερμική συμπεριφορά της κατασκευής και οι τιμές των θερμοκρασιών ήταν ίδιες με εκείνες του πειράματος 2. Το αποτέλεσμα ήταν αρκετά ικανοποιητικό και τα καπνισμένα τρόφιμα διατηρήθηκαν για διάστημα πέντε ημερών (**εικ. 9α-β**).

Τα αποτελέσματα των πειραμάτων

Η θερμική απόδοση και η λειτουργική σκοπιμότητα

Οι πειραματικές καύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην εστία παρήγαν μια σειρά χρήσιμων συμπερα-

α β

Εικ. 9. Αριστερά εικόνα από το εσωτερικό του «δοχείου» με τα καπνιστά ψάρια και το κρέας. Χαρακτηριστική είναι η πυκνή απόθεση καπνιάς στην επιφάνειά του. Δεξιά καπνισμένα ψάρια, τα οποία διατηρήθηκαν αναλλοίωτα για περίπου πέντε ημέρες.

Εστία (τύπος Β)	H1: Δάπεδο			H2: Εσωτ. επιφ. τοιχώματος/πλάι			H3: Εσωτ. επιφ. τοιχώματος/πίσω			H4: Εξωτ. επιφ. τοιχώματος		
	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD
Πείραμα 1	539,9	418	70,26	499,4	309,5	77,34	531,6	343,3	81,25	206,8	149,3	34,98

Δίχωρη (τύπος Γ)	C1: Δάπεδο θαλάμου			C2: Τοίχωμα θαλάμου εσωτ./πλάι			C3: Τοίχωμα θαλάμου εσωτ./οροφή			C4: Τοίχωμα θαλάμου εξωτ./οροφή			C5: Εσωτ. τοίχωμα «δοχείου»		
	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD	Μέγιστη	Μέσος	SD
Πείραμα 1	276,3	201,9	49,31	351,9	260,3	64,49	751,1	457,5	145,47	200,8	155,2	52,11	46,2	36,5	10,55

Πίν. 7. Οι μέγιστες και μέσες τιμές θερμοκρασίες (°C) με την αντίστοιχη σταθερή απόκλιση τετραγώνου (SD), που αποδόθηκαν στις πειραματικές πηλοκατασκευές βάσει των μετρήσεων που συλλέχθηκαν από τα διάφορα θερμοστοιχεία (Η, C). Η καταγραφή της θερμοκρασίας έγινε ανά λεπτό και, στην περίπτωση της εστίας, μετά την πάροδο μισής ώρας καύσης και για διάστημα 4,5 ωρών, ενώ στην περίπτωση της δίχωρης, μετά από 20 λεπτά καύσης και για διάστημα περίπου 4 ωρών. Το θερμοστοιχείο C3 έδωσε μεγάλες και απότομες διακυμάνσεις θερμοκρασίας, μάλλον ένδειξη μερικής επαφής του με τη φωτιά.

σμάτων για τις πηλοκατασκευές του τύπου Β. Καταρχήν, οι μέγιστες θερμοκρασίες που αναπτύχθηκαν στα πειράματα ταυτίζονται με εκείνες που αποδόθηκαν στα αρχαιολογικά παραδείγματα βάσει των αναλύσεων με φασματοσκοπία FTIR. Επίσης, οι θερμοκρασίες που καταγράφηκαν στα πειράματα, στο δάπεδο αλλά και στην εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων, ήταν λίγο πιο πάνω από τους 500°C βαθμούς (**πίν. 6**), γεγονός που επιβεβαιώνει τα φασματοσκοπικά αποτελέσματα ως προς την ομοιόμορφη κατανομή της θερμοκρασίας στο εσωτερικό της εστίας. Σημαντικές, ωστόσο, θερμοκρασιακές διακυμάνσεις σημειώθηκαν μεταξύ της εσωτερικής και εξωτερικής επιφάνειας των τοιχωμάτων. Ενώ, δηλαδή, η εξωτερική πλευρά τους έφτασε, μετά από δύο ώρες καύσης, στη μέγιστη θερμοκρασία των 200°C βαθμών, την ίδια στιγμή τα υπόλοιπα θερμοστοιχεία κατέγραφαν στο εσωτερικό της εστίας ορισμένες από τις υψηλότερες τιμές, οι οποίες άγγιζαν ή υπερέβαιναν τους 500°C βαθμούς (βλ. τις τιμές των θερμοστοιχείων Η3 και Η4 στο **γράφημα 3** και **πίν. 7**). Ανάλογες διαβαθμίσεις έχουν δείξει οι αναλύσεις FTIR στα αρχαιολογικά δείγματα, γεγονός που μαρτυρά ότι τόσο η πειραματική εστία όσο και οι πρωτότυπες υποβάλλονταν σε έντονες θερμικές καταπονήσεις.

Αν και, όπως αναφέρθηκε, δεν καταγράφηκαν διαφοροποιήσεις ως προς την κατανομή της θερμοκρασίας στο εσωτερικό της εστίας, ωστόσο επισημάνθηκαν διαφορές ως προς τον ρυθμό ανάπτυξης και τον χρόνο διατήρησής της, καθώς διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο αντιδρά πρώτο στη θερμότητα εξαιτίας της επαφής του με τα καύσιμα.

Σε όλες τις καύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην πεταλόσχημη εστία παρατηρήθηκε κατ' επανάληψη γρήγορη άνοδος της θερμοκρασίας. Τα προστατευτικά τοιχώματά της εγκλωβίζουν τα θερμά ρεύματα της φωτιάς και τα οδηγούν στην περιοχή του οπαίου, εκεί δηλαδή όπου τοποθετείται το μαγειρικό σκεύος. Η εργονομία της συγκεκριμένης κατασκευής επιτρέπει, λοιπόν, την εξοικονόμηση θερμικής ενέργειας, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον μικρό όγκο καυσίμων που καταναλώνει (μόλις 4 κιλά για 5 ώρες καύσης), αλλά και την επιτυχημένη διοχέτευση της θερμότητας προς το αγγείο ή την εσχάρα. Ωστόσο, η πεταλόσχημη εστία φαίνεται πως δεν διαθέτει μεγάλη θερμοχωρητικότητα, καθώς στάθηκε δύσκολο να ψηθεί το ψωμί με την ακτινοβολία της συσσωρευμένης στο σώμα της θερμότητας. Ίσως το μικρό πάχος των τοιχωμάτων της (3-6 εκ.) δεν επαρκεί για να αποθηκεύσει αρκετή θερμότητα.

Στην περίπτωση των δίχωρων κατασκευών του τύπου Γ, και τα τρία πειράματα που πραγματοποιήθηκαν κατέστησαν σαφές ότι αυτές δεν είναι κατάλληλες για την ανάπτυξη υψηλών θερμοκρασιών. Στον θάλαμο καύσης, τα πλευρικά τοιχώματα και το δάπεδο θερμάνθηκαν με ήπιους ρυθμούς, αγγίζοντας, αντίστοιχα, μετά από μιάμιση ώρα τους 330°C βαθμούς και μετά από δύο ώρες τους 200-250°C (**γράφημα 4**). Όσο για τη δυνατότητα θερμοσυσσώρευσης, όπως διαπιστώθηκε στο πείραμα 2, η θερμοκρασία διατηρείται στον θάλαμο για περίπου δύο ώρες και μετά αρχίζει να φθίνει.

Τα πειράματα έδειξαν επίσης ότι η διαφορά θερμοκρασίας μεταξύ εσωτερικής-εξωτερικής επιφάνειας στον θάλαμο είναι της τάξεως των 100-200°C βαθμών, δηλαδή σαφώς μικρότερη από ό,τι στην εστία, γεγονός που οφείλεται στο μικρότερο πάχος των τοιχωμάτων, το οποίο φτάνει μόλις τα 2 εκ. Αντίθετα, πολύ πιο ουσιώδης είναι η διαφοροποίηση της θερμοκρασίας μεταξύ θαλάμου και «δοχείου», καθώς κατά μέσον όρο προσεγγίζει, αντίστοιχα, τους 457,5°C και 36,5°C βαθμούς (βλ. αντίστοιχα θερμοστοιχεία C3 και C5 στο **γράφημα 4** και **πίν. 7**). Η εικόνα αυτή συνάδει με τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τις εργαστηριακές αναλύσεις και τα ανασκαφικά δεδομένα. Δεδομένου ότι ο μικρής χωρητικότητας θάλαμος καύσης καταναλώνει ελάχιστες ποσότητες καυσίμων και ότι η θερμοκρασία μέσα στο «δοχείο» δεν υπερβαίνει τους 60°C βαθμούς, αντιλαμβάνεται κανείς πως οι κατασκευές του τύπου Γ δεν προορίζονταν για το ψήσιμο τροφών. Τι ανάγκες, λοιπόν, μπορεί να εξυπηρετούσαν;

Η δυνατότητα του «δοχείου» να συγκεντρώνει καπνό όταν το χείλος του είναι σφραγισμένο, καθώς και οι μεταβολές που διαπιστώθηκαν στα τρόφιμα, προσανατόλισαν τα πειράματα στην προσπάθεια καπνίσματος κρεάτων και ψαριών. Τα αποτελέσματα των πειραμάτων έδειξαν ότι υπάρχει ισχυρό ενδεχόμενο οι δίχωρες κατασκευές να χρησίμευαν ως συσκευές καπνίσματος.

Παρά ταύτα η υπόθεση του καπνίσματος, αν και ερμηνεύει ικανοποιητικά διάφορα στοιχεία των δίχωρων κατασκευών, δεν κατορθώνει να αιτιολογήσει την παρουσία των δυο κυκλικών θηκών στην οροφή του θαλάμου και στο πλάι του «δοχείου», αντίστοιχα[8]. Δεν αποκλείεται πάντως αυτές να εκτελούσαν κάποια βοηθητική, απροσδιόριστη λειτουργία, καθώς η πλευρική τουλάχιστον θήκη απουσιάζει από ορισμένα παραδείγματα.

---

8 Οι θερμοκρασίες που καταγράφηκαν στη βάση της πρώτης θήκης κυμάνθηκαν κατά μέσον όρο στους 150°C βαθμούς (βλ. θερμοστοιχείο C4 στον πίν. 7). Κατά τη διεξαγωγή των πειραμάτων καβουρντίστηκαν επιτυχώς στο εσωτερικό της σπόροι σιταριού, ενώ επίσης τοποθετήθηκε ένα αγγείο με νερό, το οποίο αν και θερμάνθηκε, δεν κατόρθωσε να φτάσει σε βρασμό.

Φθορές και ίχνη χρήσης από τη φωτιά

Σημαντικές ήταν οι παρατηρήσεις σχετικά με τον σχηματισμό των αποθέσεων αιθάλης στο σώμα της πεταλόσχημης εστίας, αλλά και διαφόρων άλλων φθορών. Όσο η φωτιά έκαιγε στο εσωτερικό της, οι φλόγες και ο καπνός έγλειφαν το χείλος του οπαίου, δημιουργώντας στην περιφέρειά του γκριζόμαυρες κηλίδες (**εικ. 10α**). Η κατάσταση άλλαξε, ωστόσο, με την τοποθέτηση σκεύους, καθώς αποθέσεις καπνιάς έκαναν την εμφάνισή τους γύρω από το στόμιο τροφοδοσίας και στο τμήμα του αγγείου, που εξείχε πάνω από το οπαίο. Στην περίπτωση της εσχάρας, η άνω επιφάνεια και εν μέρει η περίμετρός της, όπως επίσης το αγγείο που τοποθετήθηκε πάνω της, καλύφθηκαν πλήρως από μαύρη καπνιά, σε αντίθεση με την κάτω πλευρά της, που απέκτησε μπεζ χρώμα (**εικ. 10β-γ**). Στο εσωτερικό της εστίας το δάπεδο, λόγω της επαφής του με τη στάχτη, έγινε γκριζόλευκο, ενώ τα τοιχώματα διατήρησαν ένα καφέ-μπεζ χρώμα με εξαίρεση στη βάση τους, όπου σχηματίστηκαν μικρές γκριζόμαυρες κηλίδες (**εικ. 10δ**). Ας σημειωθεί τέλος ότι σημαντικές ρωγμές προκλήθηκαν στα τοιχώματα της εστίας και κυρίως στην περιοχή του στομίου.

Στις δίχωρες πειραματικές κατασκευές τα ίχνη χρήσης στον θάλαμο καύσης είναι ίδια μ' εκείνα της εστίας, ενώ στο «δοχείο» εντύπωση προκαλούν οι έντονα μαύρες και πυκνές αποθέσεις αιθάλης που κάλυψαν το εσωτερικό του, εικόνα που παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη των αρχαιολογικών παραδειγμάτων (**εικ. 9α**).

Συγκρίνοντας τα ίχνη χρήσης των πειραματικών κατασκευών με τις θερμικές αλλοιώσεις που καταγράφηκαν στις πρωτότυπες κατασκευές του τύπου Β και Γ, αντιλαμβάνεται κανείς ότι ως επί το πλείστον συμφωνούν τόσο ως προς τα χαρακτηριστικά τους όσο και ως προς την κατανομή τους[9] (**γραφήματα 1-2**). Τα αποτελέσματα των πειραμάτων επιβεβαιώνουν συνεπώς την υπόθεση ότι κάποιες φθορές των κατασκευών του Αρχοντικού προκλήθηκαν από τη χρήση. Σε ποιους μηχανισμούς μπορούμε να αποδώσουμε το σχηματισμό τους;

Ο πρώτος τύπος αλλοίωσης, που συνίσταται σε αποχρωματισμούς των πηλών σε τόνους του ανοιχτού γκρι και ανιχνεύεται κυρίως στις εξωτερικές επιφάνειες όλων των τύπων κατασκευών (ακόμη και στις αποθηκευτικές), σε τυχαία διάταξη, δεν σχηματίστηκε στα πειραματικά παραδείγματα. Συνεπώς, η συγκεκριμένη φθορά ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα μάλλον της πυρκαγιάς παρά της χρήσης των κατασκευών. Κρίνοντας από τον επιφανειακό χαρακτήρα και τον ανοιχτό τόνο τους, οι αποχρωματισμοί παραπέμπουν σε συνθήκες αναγωγικής καύσης με χαμηλές θερμοκρασίες.

Ένας άλλος τύπος φθοράς είναι οι σκούρες γκρίζες ή ακόμα και μαύρες αποθέσεις που έχουν επικαθίσει σε οξειδωμένους πηλούς. Είναι σημαντικό ότι οι αλλοιώσεις αυτές προκλήθηκαν σταδιακά, κατά τη χρήση, και επιχωριάζουν σε συγκεκριμένες περιοχές των κατασκευών του τύπου Β και Γ: στην εξωτερική επιφάνεια, περιμετρικά των στομίων τροφοδοσίας, στα δάπεδα των πλατφορμών, που διαμορφώνονται μπροστά από τα στόμια ορισμένων πεταλόσχημων, και στο εσωτερικό των κυκλικών τμημάτων στις σύνθετες κατασκευές. Στις περιοχές των στομίων, οι συγκεντρώσεις αποθέσεων αιθάλης είναι παράγωγο της πυρόλυσης των καυσίμων και υποδεικνύουν τη δίοδο διαφυγής της καπνιάς και των αερίων της καύσης. Ειδική είναι η περίπτωση παρουσίας αιθάλης στο εσωτερικό του «δοχείου» στον τύπο Γ, η οποία, σύμφωνα με τα πειραματικά αποτελέσματα, συνδέεται με τη χρήση του.

Στα δάπεδα τόσο των πειραματικών όσο και των αρχαιολογικών παραδειγμάτων διαπιστώθηκαν υπόλευκες κηλίδες και ρωγμές, καταπονήσεις που οφείλονται στην άμεση επαφή των κατασκευών με τις καύσιμες

9 Εξαίρεση φαίνεται πως αποτελούν η εσχάρα και το χείλος του οπαίου της πεταλόσχημης εστίας πκ 19, εφόσον δεν έφεραν τα χαρακτηριστικά σημάδια αιθάλης που σημειώθηκαν στα πειραματικά αντίγραφα.

Εικ. 10. Ίχνη φθοράς που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια του μαγειρέματος στην εστία:
α. αποθέσεις αιθάλης στο χείλος του οπαίου πριν την τοποθέτηση του μαγειρικού σκεύους,
β. αποθέσεις αιθάλης στο στόμιο τροφοδοσίας, στην άνω επιφάνεια της εσχάρας και στο μαγειρικό σκεύος,
γ. η κάτω πλευρά της εσχάρας και
δ. η γκριζόλευκη επιφάνεια του δαπέδου της εστίας.

ύλες και τις παραγόμενες στάχτες. Οι θερμοκρασίες που αναπτύσσονταν στις πεταλόσχημες εστίες είχαν ως αποτέλεσμα την οξείδωση του πηλού και την πρόκληση ρηγματώσεων, όχι μόνον στα δάπεδα αλλά και στις εσωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων.

Συμπεράσματα

Στην περίπτωση του Αρχοντικού ο πειραματισμός αποδείχθηκε ένα χρήσιμο εργαλείο, καθώς παρήγαγε συμπεράσματα σχετικά με τις πυροτεχνολογικές ιδιότητες, τον τρόπο λειτουργίας και τις μαγειρικές δυνα-

τότητες των θερμικών κατασκευών. Ειδικότερα, η πειραματική διερεύνηση των μηχανισμών που προκαλούν θερμικές φθορές και αλλοιώσεις στα δομικά υλικά απέδωσε εμπειρικά χρήσιμες πληροφορίες για την ανασύνθεση των συνθηκών καύσης. Επίσης, με τα πειράματα κατέστη σαφές ότι στο Αρχοντικό η ύπαρξη διαφορετικών μορφολογικών τύπων συνδέεται με την επιδίωξη διαφορετικών μαγειρικών στόχων. Οι δίχωρες κατασκευές, είτε λειτουργούσαν ως μηχανισμοί καπνίσματος τροφίμων είτε όχι, προφανώς σχετίζονται με μια μορφή ειδικής, ήπιας θερμικής επεξεργασίας, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις φασματοσκοπικές αναλύσεις. Αντίθετα, οι πεταλόσχημες κατασκευές παρουσιάζουν διαφορετική θερμική απόδοση και έχουν την ευχέρεια να διεκπεραιώσουν μια ποικιλία μαγειρικών τεχνικών με τη χρήση αγγείου ή εσχάρας, με εξαίρεση μάλλον το φούρνισμα.

Καθοριστικό στοιχείο για την επιτυχία του πειραματικού εγχειρήματος στο Αρχοντικό υπήρξε το γεγονός ότι τα πειράματα συνδέθηκαν με συγκεκριμένα ερωτήματα που προέκυψαν στο ανασκαφικό πεδίο αλλά και από τα αποτελέσματα των εργαστηριακών αναλύσεων (πρβ. Cunningham και άλ. 2008. Outram 2008). Ο πειραματισμός μπορεί δίχως αμφιβολία να συνεισφέρει πολύπλευρα στη μελέτη των θερμικών δομών, αρκεί η εγκυρότητα των αποτελεσμάτων του να υπόκειται σε πολλαπλό έλεγχο βάσει στοιχείων που προέρχονται από το ανασκαφικό, εργαστηριακό και πειραματικό περιβάλλον.

Ξεφυλλίζοντας το ημερολόγιο της αρχαιολογικής μου ζωής, βλέπω την παρουσία της Καίτης ζωντανή και καθοριστική σε σημαντικές σελίδες. Στα πρώτα φοιτητικά χρόνια των ανήσυχων αναζητήσεων, μετά κατά την περίοδο της μύησης στην έρευνα και πολύ αργότερα ακόμα, όταν πλέον είχα χαράξει τον επαγγελματικό μου δρόμο. Στην Καίτη οφείλω γνώσεις, εμπειρίες και ευκαιρίες, για τις οποίες θα της είμαι πάντα ευγνώμων. θέλω να την ευχαριστήσω για όσα γενναιόδωρα μοιράστηκε μαζί μου, μα προπαντός γιατί μου δίδαξε με το παράδειγμά της τους άγραφους εκείνους κανόνες της ζωής και της επιστήμης, το πρέπον και το δέον, το ηθικό και το δίκαιο, δείχνοντάς μου, με τον δικό της τρόπο, τον δρόμο του «ευ ζην».

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

evapapadopoulou@culture.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Καλογηροπούλου, Ε. 2014. Αναζητώντας κοινωνικές ταυτότητες: η συμβολή των θερμικών κατασκευών στην οργάνωση του χώρου στη Νεολιθική Μακεδονία, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 359-372.

Παπαδοπούλου, Ε. 2010. *Οι πηλοκατασκευές του προϊστορικού οικισμού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. Συμβολή στη μελέτη της τεχνολογίας της τροφής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου και άλ. 2007. Παπαδοπούλου, Ε., Παπανθίμου, Α. & Μανιάτης, Ι., Ζητήματα οργάνωσης του χώρου στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού: τα δεδομένα από το Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 21, 77-82.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 2010. Η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών, *Εγνατία* 14, 257-274.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Παπαδοπούλου, Ε. 2014. Αρχοντικό Γιαννιτσών, ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 271-280.

Ascher, R. 1961. Experimental Archaeology, *American Anthropologist* 63, 793-816.

Coles, J. 1979. *Experimental Archaeology*, London.

Coudret και άλ. 1989: Coudret, P., Larrière, M. & Valentin, B., Comparer des foyers: une entreprise difficile, στο Olive & Taborin 1989, 37-45.

Cunningham και άλ. 2008: Cunningham, P., Heeb, J. & Paardekooper, R., Introduction, στο P. Cunningham, J. Heeb & R. Paardekooper (επιμ.), *Experiencing Archaeology by Experiment. Proceedings of the Experimental Archaeology Conference, Exeter 2007*, Exeter, v-ix.

Duricic, A. 2014. The Construction and Usage of the Neolithic Oven: Experimental Archaeology, στο S. Vitezovic & D. Antonovic (επιμ.), *Archaeotechnology: Studying Technology from Prehistory to the Middle Ages*, Belgrade, 257-276.

Fechner, K. & Mensil, M. (επιμ.) 2002. *Pains, fours et foyers des temps passés: archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient*, Bruxelles.

Fechner και άλ. 2002: Fechner, K., Bécu, B., Degryse, H., Doutrelepont, H. & Vrydaghs, L., Indices sédimentaires liés aux structures de combustion en Moyen Belgique, στο Fechner & Mesnil 2002, 311-362.

Frère-Sautot, M.-C. (επιμ.) 2003. *Le feu domestique et ses structures au Néolithique et aux Âges des Métaux. Actes du Colloque de Bourg-en-Bresse et Beaune, 7-8 Octobre 2000*, Montagnac.

Germain-Vallée και άλ. 2011: Germain-Vallée, C., Prévost-Dermarkar, S. & Lespez, L., Stratégies de prélèvement et de mise en oeuvre de la "terre à bâtir" des structures de combustion Néolithiques du site de Dikili Tash (Grèce) à partir d' une étude micromorphologique, *ArcheoSciences* 35, 41-63.

Gur-Arieh και άλ. 2012. Gur-Arieh, S., Boaretto, E., Maeir, A. & Shahack-Gross, R., Formation Processes in Philistine Hearths from Tell es Safi /Gath (Israel): An Experimental Approach, *JFA* 37 (2), 121-131.

Gur-Arieh και άλ. 2013: Gur-Arieh, S., Mintz, E., Boaretto, E. & Shahack-Gross, R., An Ethnoarchaeological Study of Cooking Installations in Rural Uzbekistan: Development of a New Method for Identification of Fuel Sources, *JAS* 40 (12), 4331-4347.

Gur-Arieh και άλ. 2014: Gur-Arieh, S., Shahack-Gross, R., Maeir, A. M., Lehmann, G., Hitchcock, L. A. & Boaretto, E., The Taphonomy and Preservation of Wood and Dung Ashes Found in Archaeological Cooking Installations: Case Studies from Iron Age Israel, *JAS* 46, 50-67.

Lucquin, A. & March, R. 2003. Méthodes de cuisson pré- et protohistoriques: le cas du bouilli, une approche expérimentale, στο Frère-Sautot 2003, 127-142.

March, R. J. 1995. Un détour vers l'histoire: l'étude des structures de combustion en archéologie, *Annales de la Fondation Fyssen* 10, 53-68.

March, R. J. & Wünsch, G. 2003. Loupes et lentilles obscures: à propos de la fonction des structures de combustion, στο Frère-Sautot 2003, 311-318.

March και άλ. 2014: March, R. J., Lucquin, A., Joly, D., Ferreri, J. C. & Muhieddine, M., Processes of Formation and Alteration of Archaeological Fire Structures: Complexity Viewed in the Light of Experimental Approaches, *Journal of Archaeological Method & Theory* 21 (1), 1-45.

Mee, C. & Renard, J. (επιμ.) 2007. *Cooking Up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford.

Metheny, K. B. 2017. Experimental Archaeology, Ethnoarchaeology, and the Application of Archaeological Data to the Study of Subsistence, Diet, and

Nutrition, στο J. Chrzan & J. Brett (επιμ.), *Food Research: Nutritional Anthropology and Archaeological Methods* (*Research Methods for Anthropological Studies of Food and Nutrition* Vol. 1), New York, 230-246.

Nojima, Y. 2008. *Cooking with Stones: An Ethnoarchaeological Study of Stone Oven Cooking Strategies in Island Melanesia*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Hawai'i, Hawai'i.

O' Kelly, M. J. 1954. Excavations and Experiments in Ancient Irish Cooking-places, *The Journal of Royal Society of Antiquaries of Ireland* LXXXIV (2), 105-155.

Olive, M. & Taborin, Y. 1989 (επιμ.), *Nature et fonction des foyers préhistoriques. Actes du colloque international de Nemours 1987* (*Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France* 2), Nemours.

Orliac, C. & Wattez, J. 1989. Un four Polynésien et son interprétation archéologique, στο Olive & Taborin 1989, 69-75.

Orliac, M. 2003. Diversité morphologique et fonctionnelle des fours Polynésiens, στο Frère-Sautot 2003, 67-70.

Outram, A. K. 2008. Introduction to Experimental Archaeology, *WorldArch* 40 (1), 1-6.

Papaefthymiou και άλ. 2007: Papaefthymiou, A., Pilali, A. & Papadopoulou, E., Les installations culinaires dans un village du Bronze Ancien en Grèce du Nord: Archontiko Giannitson, στο Mee & Renard 2007, 136-147.

Papadopoulou, E. & Maniatis, Y. 2013. Reconstructing Thermal Food Processing Techniques: The Application of FTIR Spectroscopy in the Analysis of Clay Thermal Structures from Early Bronze Age Archontiko, στο S. Voutsaki & S.-M. Valamoti (επιμ.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute at Athens, 22-24 March 2010* (*PHAROS* Supplement 1), Leuven, 113-122.

Papadopoulou, E. & Prévost-Dermarkar, S. 2007. 'Il n'y a pas de cuisine sans feu': une approche des techniques culinaires au Néolithique et à l'Âge du Bronze Ancien à travers les structures de combustion en Grèce du Nord, στο Mee & Renard 2007, 123-135.

Papadopoulou κ. άλ. υπό δημοσίευση: Papadopoulou, E., Prévost-Dermarkar, S., Dimoula, A., Chondrou, N. & Valamoti, S.-M., Cooking in Bronze Age Northern Greece: An investigation of Thermal Structures, στο S. M. Valamoti, A. Dimoula & M. Ntinou (επιμ.), *Cooking with Plants in Ancient Europe and Beyond: Interdisciplinary Approaches to the Archaeology of Plant Foods*, υπό δημοσίευση.

Prévost, S. 1993. *Les fours et les foyers domestiques en Egée au Néolithique et à l'Âge du Bronze*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Université de Paris I, Paris.

Prévost-Dermarkar, S. 2002. Les fours et les foyers domestiques en Egée au Néolithique et à l'Âge du Bronze, στο Fechner & Mensil 2002, 223-237.

Prévost-Dermarkar, S. 2003. Les fours Néolithiques de Dikili Tash (Macédoine, Grèce): une approche expérimentale des techniques de construction des voûtes en terre à bâtir, στο Frère-Sautot 2003, 215-223.

Reynolds, P. J. 1999. The Nature of Experiment in Archaeology, στο A. F. Harding (επιμ.), *Experiment and Design. Archaeological Studies in Honor of John Coles*, Oxford, 156-162.

Ryder, M. L. 1966. Can One Cook in a Skin? *Antiquity* 40, 225-227.

Ryder, M. L. 1969. Paunch Cooking, *Antiquity* 43, 218-220.

Sergant και άλ. 2006: Sergant, J., Crombé, P. & Perdaen, Y., The 'Invisible' Hearths: A Contribution to the Discernment of Mesolithic Non-structured Surface Hearths, *JAS* 33 (7), 999-1007.

Soler, B. 2003. *Estudio de las estructuras de combustión prehistóricas: una propuesta experimental (Servicio de Investigación Prehistórica de la EXCMA Diputación de Valencia, Serie de Trabajos Varios* 102), Valencia.

Thoms και άλ. 2018: Thoms, A. V., Short, L. M., Kamiya, M. & Laurence, A. R., Ethnographies and Actualistic Cooking Experiments: Ethnoarchaeological Pathways toward Understanding Earth-Oven Variability in Archaeological Records, *Ethnoarchaeology* 10 (2), 76-98.

Werner, A. 1991. Reconstructions and Experimental Use of Late Neolithic Bread Ovens, στο *Archéologie Expérimentale, Le Feu: le métal, la céramique. Actes du Colloque International Expérimentation en Archéologie: bilan et perspectives, Archéodrome de Beaume, 6-9 Avril 1988*, Tome 1, Paris, 210-213.

Wood, J. 2000. Food and Drink in European Prehistory, *EJA* 3 (1), 89-111.

Wood, J. 2001. *Prehistoric Cooking*, Stroud.

THE APPLICATION OF EXPERIMENTAL METHODS FOR UNDERSTANDING PREHISTORIC COOKING STRUCTURES: THE CASE OF ARCHONTIKO IN THE GIANNITSA REGION

Evi Papadopoulou

The present paper explores the potential of experimental methods for the study of clay thermal structures and, consequently, of prehistoric cooking techniques. A group of Early Bronze Age clay features from the settlement of Archontiko in Western Macedonia serves as a case study of experimental cooking replications in different types of structures, with the aim to understand the specific performance of each type, including firing conditions, deterioration of the clay materials, and wear marks caused by thermal stresses. The planning, execution, and evaluation of the experiments took into consideration the formation processes that affected the archaeological record, as well as the thermal properties of the structural clays, which were determined by laboratory analyses (FTIR).

The various cooking experiments that were executed on replicas of two different types of thermal structures, produced a series of valuable results regarding the functional and pyrotechnological capacities of these installations, and the effects of fire on their structural parts.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΟΜΟΙΩΜΑΤΑ ΣΠΙΤΙΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΛΑΡΙΣΑΣ

Γεώργιος Τουφεξής

Μορφολογική και τυπολογική ανάλυση

Η προϊστορική συλλογή του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας περιλαμβάνει μερικές δεκάδες πήλινων ομοιωμάτων σπιτιών της Νεολιθικής Εποχής, τα οποία προέρχονται κυρίως από ιδιωτικές συλλογές, που δωρήθηκαν στο Μουσείο, και δευτερευόντως από επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας[1].

Τα νεολιθικά ομοιώματα σπιτιών του ελλαδικού χώρου και, ευρύτερα, των Βαλκανίων και της νοτιοανατολικής Ευρώπης διακρίνονται, κατά μια γενική ταξινόμηση, σε ομοιώματα με στέγη και χωρίς στέγη (Marangou 1992, 204. Τουφεξής 1996, 161. Toufexis & Skafida 1998, 339)[2]. Τα θεσσαλικά ομοιώματα σχεδόν στο σύνολό τους έχουν στέγη, ενώ μόνον τρία είναι γνωστά, προς το παρόν, χωρίς στέγη. Τα περισσότερα ομοιώματα με στέγη παριστάνουν τετράγωνα ή, πιο συχνά, ορθογώνια ισόγεια οικήματα, αλλά υπάρχουν και ομοιώματα διώροφων σπιτιών. Είναι λίγο μικρότερα ή μεγαλύτερα από 10 εκ. Αντίθετα, εκείνα χωρίς στέγη είναι μικρότερα ή περίπου ίσα με 20 εκ. Το μέγεθος των θεσσαλικών ομοιωμάτων σπιτιών συμβαδίζει σε γενικές γραμμές με το μέγεθος που έχουν τα νεολιθικά ομοιώματα του ελλαδικού χώρου και, ευρύτερα, της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η διαφοροποίηση ως προς το μέγεθος των ομοιωμάτων υποδεικνύει και διαφορετικό τρόπο χρήσης τους (Marangou 1992, 204-205. Μαραγκού 2013, 15).

Στο βαθμό που επιτρέπει η αποσπασματική διατήρησή τους, τα θεσσαλικά ομοιώματα με στέγη διακρίνονται στους εξής τύπους με βάση τον αριθμό και τη μορφή των πλευρικών ανοιγμάτων τους (Toufexis & Skafida 1998, 340):

1. Ορθογώνια ή τετράγωνα ομοιώματα με τέσσερα ανοίγματα, ένα σε κάθε πλευρά ανάμεσα σε γωνιαίους πεσσούς ή στενά γωνιαία τοιχώματα (**εικ. 1α-β**).

2. Ορθογώνια ομοιώματα με έξι ανοίγματα, από δύο σε κάθε μακριά και ένα στη στενή πλευρά τους, ανάμεσα σε έξι πεσσούς, τρεις σε κάθε μακριά πλευρά.

3. Ορθογώνια ομοιώματα παρόμοια με τα προηγούμενα, με τη διαφορά ότι υπάρχουν οκτώ ανοίγματα,

---

1 Όλα τα ομοιώματα σώζονται πολύ αποσπασματικά, με εξαίρεση το ακέραιο ομοίωμα από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου για το οποίο γίνεται λόγος στη συνέχεια. Ο μεγαλύτερος αριθμός ομοιωμάτων σπιτιών προέρχεται από την ιδιωτική συλλογή του Κωνσταντίνου Θεοδωρόπουλου.

2 Η παρούσα μελέτη αποτελεί συνέχεια και επικαιροποίηση προγενέστερης μελέτης μας (Toufexis & Skafida 1998), στη δημοσίευση της οποίας είχαν παρεισφρύσει, ατυχώς, αβλεψίες.

από τρία σε κάθε μακριά και ένα στη στενή πλευρά τους, ανάμεσα σε οκτώ πεσσούς, τέσσερις σε κάθε μακριά πλευρά (**εικ. 2α-β**).

4. Ορθογώνια ομοιώματα με τέσσερα συμμετρικά ανοίγματα, ένα στο μέσον της κάθε πλευράς. Στις γωνίες των μακριών πλευρών τα τοιχώματα έχουν στο μέσον τους κατακόρυφο και στενό διαμπερές άνοιγμα, ενίοτε ως απλή σχισμή, δίνοντας την εντύπωση ότι αναπαριστούν «δίδυμους» πεσσούς, τον ένα δίπλα στον άλλο (**εικ. 3α-γ**). Σε παραλλαγές του τύπου, κάποια ομοιώματα έχουν στις γωνίες τους, στις μακριές ή και στενές πλευρές τους, στενά αψιδωτά ανοίγματα[3].

5. Ορθογώνια ομοιώματα με πέντε ανοίγματα. Στη μία μακριά πλευρά υπάρχουν δύο συμμετρικά ανοίγματα ανάμεσα σε τρεις πεσσούς, ενώ στην απέναντι πλευρά μόνο ένα μεγάλο άνοιγμα μεταξύ των γωνιαίων πεσσών. Σε κάθε στενή πλευρά υπάρχει ένα άνοιγμα ανάμεσα στους γωνιαίους πεσσούς (**εικ. 4α-β**).

6. Ομοιώματα χωρίς ανοίγματα (;). Ο τύπος αυτός είναι γνωστός μόνο στο ομοίωμα της Μυρρίνης Καρδίτσας, της Μέσης Νεολιθικής (Θεοχάρης 1973, 322. Elia 1982, 248-250). Εκτός από ένα κυκλικό άνοιγμα στη στέγη, το ομοίωμα αυτό δεν φέρει ανοίγματα στις τρεις, τουλάχιστον, από τις σωζόμενες πλευρές του, αν και η πολύ αποσπασματική διατήρηση της τέταρτης πλευράς δεν θα απέκλειε, ενδεχομένως, την παρουσία κάποιου ανοίγματος εκεί (Elia 1982, 249). Εξαιτίας της απουσίας ανοιγμάτων, το ομοίωμα θεωρήθηκε ως πιθανή αναπαράσταση ενός κοινοτικού σιτοβολώνα (Θεοχάρης 1973, 322).

Εκτός Θεσσαλίας, το ομοίωμα από τη Μαγούλα Μπαλωμένου στη Χαιρώνεια αναπαριστά ισόγειο κτίσμα με άνοιγμα μόνο σε μία πλευρά (Παπαθανασόπουλος 1996, 328, αρ. κατ. 265), ενώ ομοιώματα με ένα μόνο άνοιγμα δεν φαίνεται να συνηθίζονται στη Θεσσαλία.

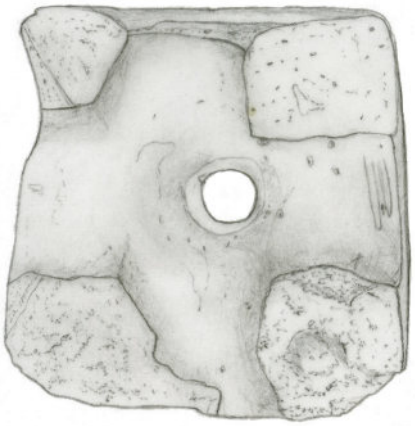
Τα ανοίγματα είναι κατά κανόνα στενόμακρα με αποστρογγυλεμένες γωνίες ή σχεδόν ωοειδή και έχουν κατακόρυφη διάταξη, αρχίζοντας λίγο πάνω από τη βάση και απολήγοντας κάτω από τη στέγη των ομοιωμάτων. Ο μεγάλος αριθμός και η μορφή τους στους τύπους ομοιωμάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω, υποδεικνύει ότι δεν αντιστοιχούσαν σε πραγματικά πρότυπα και, επομένως, η διάκρισή τους σε πόρτες ή παράθυρα είναι σχεδόν αδύνατη (Marangou 1992, 179). Ωστόσο, ένα ομοίωμα που δεν ανήκει στους παραπάνω τύπους φέρει στο μέσον των πλευρών του ανοίγματα, τα οποία παραπέμπουν σε παράθυρα (**εικ. 5**).

Αντίθετα με τα ανοίγματα, στις στέγες των ομοιωμάτων διαπιστώνονται αξιοσημείωτες αναλογίες με πραγματικές στέγες. Υπάρχουν δίριχτες (**εικ. 1α, 2α-β, 6-8**), τετράριχτες και επίπεδες στέγες (**εικ. 9-11, 14**), αλλά σε αρκετές περιπτώσεις η μορφή δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια λόγω της σχηματικής απόδοσής τους. Οι δίριχτες στέγες είναι πιο συνηθισμένες και στις στενές πλευρές τους διαμορφώνονται περισσότερο ή λιγότερο σαφή αετώματα (**εικ. 1α, 6, 8**). Η τετράριχτη στέγη έχει κλίσεις προς όλες τις πλευρές του ομοιώματος, χωρίς αετώματα. Αυτός ο τύπος στέγης δεν συναντάται συχνά· ως το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα θεωρείται η στέγη του ομοιώματος της Μέσης Νεολιθικής από τον Κραννώνα (Χουρμουζιάδης 1973. Elia 1982, 246-247). Υπάρχουν, ωστόσο, στέγες που δίνουν την εντύπωση ότι είναι τετράριχτες, αλλά πιθανώς πρόκειται για σχηματοποιημένες δίριχτες. Η διάκριση των δύο αυτών τύπων είναι συχνά δύσκολη και ασαφής, καθώς οι δίριχτες στέγες μπορεί να παρουσιάζουν ελαφρά κλίση και προς τις στενές πλευρές των ομοιωμάτων (**εικ. 2α-β, 6, 7**), όπως οι τετράριχτες, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις εξίσου ασαφής είναι και η διάκριση μεταξύ δίριχτης και επίπεδης στέγης. Ο ξύλινος σκελετός της στέγης μπορεί να αποδίδεται με γραπτές γραμμές (**εικ. 12**) ή εγχαράξεις, ενώ με πλαστικές αποφύσεις δηλώνονται συχνά οι απολήξεις του κεντρικού οριζόντιου δοκαριού (του καβαλάρη) στις κορυφές των αετωμάτων, όπως και των τεγίδων στις μακρές πλευρές της στέγης (**εικ. 2α-β, 6-8, 13**). Σε μία στέγη αποδίδεται περίτεχνα

3 Πρβ. το ομοίωμα από τους Μαυραχάδες (Παπαθανασόπουλος 1996, 327, αρ. κατ. 262).

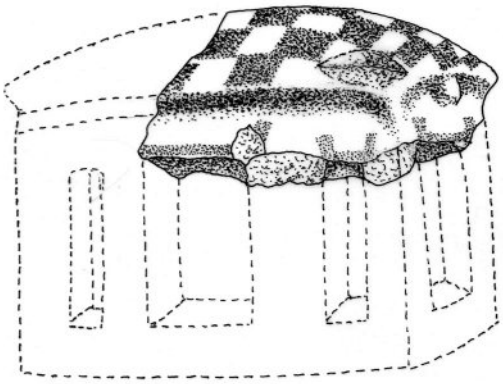
1α

1β
άνοψη

2α

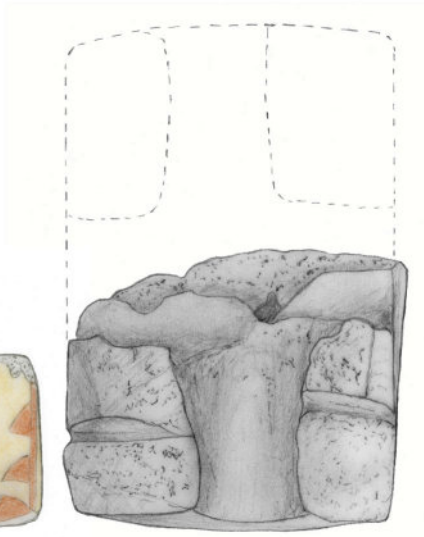
2β

3α

3β
όψη

3γ

Εικ. 1-3. Ομοιώματα σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής με στέγη και ανοίγματα στις πλευρές τους.
Εικ. 1α-β. Μήκος: 6,3 εκ. Προέλευση: Άγιος Γεώργιος Λάρισας 5 (Μαγούλα Μπέη). Αριθμός Τοπογραφικού Αρχείου Εφορείας Λάρισας (στο εξής ΑΤΑΕ) 57.
Εικ. 2α-β. Σωζόμενο μήκος: 4,9 εκ. Προέλευση: Άγιος Γεώργιος Λάρισας 5 (Μαγούλα Μπέη). ΑΤΑΕ 57.
Εικ. 3α-γ. Σωζόμενο ύψος: 2,8 εκ. Από νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.

με πλαστικό τρόπο σχεδόν ολόκληρος ο ξύλινος σκελετός της **(εικ. 14**). Σε μία άλλη οι άκρες των τεγίδων δηλώνονται με εγχαράξεις, σε αντίθεση με την υπόλοιπη επιφάνεια που είναι λεία, παραπέμποντας πιθανώς σε στέγη με επίστρωση πηλού πάνω σε ξύλινο σκελετό (**εικ. 15**). Οι στέγες μπορεί να εξέχουν ελαφρώς από τις πλευρές του οικήματος, σχηματίζοντας στενά γείσα. Στο κέντρο τους υπάρχει κυκλικό άνοιγμα-«οπαίον», που δεν φαίνεται να απουσιάζει από κανένα θεσσαλικό ομοίωμα και το οποίο φέρει ενίοτε χαμηλό περιχείλωμα[4] (**εικ. 12**). Επίσης, υπάρχουν επίπεδες στέγες που φαίνεται ότι έφεραν στις στενές πλευρές τους ένα είδος κατακόρυφου επιθήματος-«μετόπης», η οποία όμως δεν σώθηκε σε κανένα ομοίωμα (**εικ. 10**).

Κάποια θραύσματα ομοιωμάτων σπιτιών έχουν στο κέντρο τους ρηχή κυκλική εμβάθυνση αντί οπής και δεν είναι βέβαιο εάν αντιστοιχούσαν σε επίπεδες στέγες ή, το πιθανότερο, σε βάσεις ομοιωμάτων (**εικ. 4α-β**). Στη δεύτερη περίπτωση, η εμβάθυνση κάτω από το διαμπερές «οπαίον» της στέγης απέδιδε μάλλον την εστία, παρόλο που τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι εστίες ανευρίσκονται και σε άλλες θέσεις του σπιτιού. Το ομοίωμα του Κραννώνα, ωστόσο, φέρει στο κέντρο της βάσης του διαμπερή οπή, η οποία πιθανώς χρησίμευε για τη στήριξή του σε κάποιο στέλεχος (Χουρμουζιάδης 1973, 230), ενώ σε ένα ομοίωμα από το Σέσκλο αναφέρονται στο κέντρο της βάσης δύο οπές, οι οποίες θεωρήθηκε ότι δηλώνουν τη θέση πασσάλων που στήριζαν τη στέγη (Θεοχάρης 1973, 322).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στη συλλογή του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας υπάρχουν και ομοιώματα διώροφων σπιτιών, επίσης πολύ αποσπασματικά διατηρημένων (**εικ. 16α-β, 17α-β**). Το μέγεθός τους δεν διαφέρει από τα ισόγεια στεγασμένα ομοιώματα, ενώ σε δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ο όροφος φαίνεται ότι είχε ανοίγματα σε όλες τις πλευρές του[5]. Το ισόγειο ενός εκ των δύο αυτών ομοιωμάτων σώζει αποσπασματικά μικρό τετράγωνο άνοιγμα στη μια πλευρά, ενώ ο όροφος φέρει στην πλευρά αυτή ένα είδος μικρού εξώστη, το οποίο υποδηλώνει ότι επρόκειτο για την μπροστινή όψη του οικήματος (**εικ. 16α-β**). Στο ισόγειο του άλλου ομοιώματος δεν διαπιστώθηκε με βεβαιότητα άνοιγμα, τουλάχιστον στις δύο σωζόμενες πλευρές του (**εικ. 17α-β**). Η παρουσία, κατά τα φαινόμενα, μόνο ενός ανοίγματος στα ισόγεια των ομοιωμάτων αυτών υποδεικνύει ότι επρόκειτο μάλλον για «κλειστούς» βοηθητικούς χώρους αποθήκευσης, εργαστηριακής χρήσης ή/και σταβλισμού, ενώ οι όροφοι αποτελούσαν τον κύριο χώρο κατοίκησης με ανοίγματα στις πλευρές τους. Υπάρχουν, επίσης, λίγα ομοιώματα που φαίνεται ότι έφεραν ένα είδος ορόφου, η μορφή του οποίου όμως παραμένει άγνωστη καθώς σώζονται μόνο οι απαρχές, πιθανώς, των τοιχωμάτων του (**εικ. 18**). Σε αντίθεση με τα προηγούμενα διώροφα σπίτια, το «ισόγειο» των ομοιωμάτων αυτών έχει πολλά ανοίγματα και δεν φαίνεται ότι διέφερε κατά πολύ από τα ισόγεια οικήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Εκτός Θεσσαλίας, νεολιθικά διώροφα ομοιώματα σπιτιών βρέθηκαν στη Μακεδονία, με πιο χαρακτηριστικά τα ομοιώματα από το Λιμνοχώρι ΙΙ (Χρυσοστόμου 2017α, 132), τον Κλείτο 1 και 2 (Ζιώτα 2009, 217-218. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 240) και την Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2014, 341· 2017, 27). Σε αντίθεση με τα δύο ομοιώματα της Θεσσαλίας που αναφέρθηκαν παραπάνω, στα εν λόγω παραδείγματα οι ισόγειοι χώροι έχουν τοιχώματα με ανοίγματα σε όλες τις πλευρές τους αλλά όχι δάπεδο, ενώ ως τέτοιο θα μπορούσε προφανώς να χρησιμεύει η επιφάνεια στην οποία εδράζονταν (Μαραγκού 2013, 11). Στα ομοιώματα από το Λιμνοχώρι ΙΙ, και τον Κλείτο 1 και 2 ο δεύτερος όροφος είναι ανοιχτός και στο

4 Στο ομοίωμα της Μυρρίνης, ωστόσο, το «οπαίον» βρίσκεται κοντά σε γωνία και όχι στο μέσον της στέγης (Θεοχάρης 1973, 322).

5 Τα ομοιώματα αυτά προέρχονται από τη Μαγούλα Βραστερή ή Αμπέλια (Αγ. Γεώργιος Λάρισας 2, ΑΤΑΕ 61) και Μαγούλα Μπουκούμ (Νίκαια 12, ΑΤΑΕ 8). Βλ. Γαλλής 1992, 87, 164-166. Και στα δύο ομοιώματα οι εσωτερικές όψεις των τοιχωμάτων του ορόφου είναι αδρά επεξεργασμένες, ένδειξη ότι δεν ήταν ορατές λόγω της ύπαρξης στέγης. Με βάση την επιφανειακή κεραμική, η Μαγούλα Μπουκούμ χρονολογείται στην Αρχαιότερη - Νεότερη Νεολιθική, ενώ η Μαγούλα Βραστερή στην Αρχαιότερη-Μέση Νεολιθική. Το δε ομοίωμα από την πρώτη θέση χρονολογείται το πιθανότερο στη Μέση ή Νεότερη Νεολιθική και από τη δεύτερη στη Μέση Νεολιθική.

4α

4β

5

6

7

8

Εικ. 4α-β. Βάση ομοιώματος σπιτιού. Μέση Νεολιθική. Μήκος: 6 εκ. Προέλευση: Μεσορράχη 1 (Μαγούλα Βραστήρες). ΑΤΑΕ 2.
Εικ. 5. Ομοίωμα σπιτιού της Μέσης Νεολιθικής με παράθυρο. Σωζόμενο ύψος: 6,2 εκ. Από νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.
Εικ. 6-8. Στέγες ομοιωμάτων σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής.
Εικ 6. Μήκος: 9,6 εκ. Από νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.
Εικ. 7. Μήκος: 8,8 εκ. Προέλευση: Σιτόχωρο.
Εικ. 8. Μήκος: 7 εκ. Προέλευση: Άγιος Γεώργιος Λάρισας 3 (Μαγούλα Δραγατσί). ΑΤΑΕ 65.

εσωτερικό του αποδίδονται κατασκευές (φούρνος και θρανίο), ενώ ο όροφος στο ομοίωμα του Λιμνοχωρίου ΙΙ φαίνεται ότι έφερε επιπλέον περιμετρικά μπαλκόνι. Αντιθέτως, στο ομοίωμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας, το οποίο δίνει περισσότερο την εντύπωση υπερυψωμένης ορθογώνιας οικίας, ο όροφος είναι στεγασμένος με δίριχτη στέγη και φέρει πόρτα, καθώς και προστώο με παραστάδες στην πλευρά της εισόδου. Ο ισόγειος χώρος της οικίας είναι χαμηλός, με άνοιγμα στο μέσον της κάθε πλευράς του, και θα προοριζόταν για βοηθητική οικιακή χρήση (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2014, 341).

Τα ομοιώματα σπιτιών χωρίς στέγη δεν φαίνεται, προς το παρόν, ότι ήταν πολύ συνηθισμένα στη Θεσσαλία. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι γνωστά από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Gallis 1985. Alram-Stern υπό δημοσίευση [α, β]) (**εικ. 20**) και Μαγούλα Αλήφακα (Γαλλής 1992, 129)[6] (**εικ. 19**), ενώ ακόμη ένα αναφέρεται με επιφυλάξεις από το Οτζάκι (Marangou 1992, 36,140,180). Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι τα ομοιώματα αυτά έφεραν κάποιο είδος ξεχωριστής στέγης που θα μπορούσε να αφαιρείται, αν και μια στέγη τέτοιου τύπου, της Νεότερης Νεολιθικής, αναφέρεται από τη Δήμητρα στην Κεντρική Μακεδονία (Marangou 1992, 29, 179, 204). Τα ομοιώματα από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και τη Μαγούλα Αλήφακα παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους, καθώς αναπαριστούν το εσωτερικό μονόχωρων σπιτιών με χαμηλά τοιχώματα, φούρνο στο μέσον της μιας πλευράς τους και χαμηλή πήλινη εξέδρα δίπλα σ' αυτόν και στη γωνία του ομοιώματος. Το ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου είχε είσοδο στην πλευρά απέναντι από τον φούρνο (όπως, πιθανώς, και το δεύτερο ομοίωμα) και έφερε στο εσωτερικό του εννέα κινητά πήλινα ειδώλια ανθρώπων, καθώς και ένα πήλινο ομοίωμα τριπτήρα ανάμεσα στον φούρνο και την παρακείμενη πήλινη εξέδρα. Φαίνεται πιθανόν, πάντως, ότι και άλλα ομοιώματα αυτού του τύπου θα μπορούσαν να φέρουν ειδώλια στο εσωτερικό τους, έστω και περιστασιακά.

Εκτός Θεσσαλίας, ομοιώματα σπιτιών χωρίς στέγη είναι γνωστά στη Μακεδονία στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο: από τους Σιταγρούς, όπου παριστάνεται ισόγεια οικία (Renfrew 1986, 215. Marangou 1992, 24, 204. Nikolaidou 2003, 438-439, πίν. 26, 27e), και τον Προμαχώνα-Topolnica, όπου παριστάνεται τριμερής αψιδωτή οικία με χαμηλή βάση, ωοειδή παράθυρα και προστώο στην μπροστινή πλευρά της (Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2003, 100. Ασλάνης 2010, 41, 45). Ανοικτά ομοιώματα σπιτιών αναφέρονται με επιφυλάξεις και από τη Θέρμη Β και τα Βασιλικά στη Νεότερη Νεολιθική (Marangou 1992, 435, 437, 441-443). Χωρίς στέγη ήταν και το διώροφο ομοίωμα οικίας από το Λιμνοχώρι ΙΙ (Χρυσοστόμου 2017α, 132) και, πιθανώς, αυτό από τον Κλείτο 1 (Ζιώτα 2009, 218).

Διακόσμηση

Τα θεσσαλικά ομοιώματα σπιτιών με στέγη χρονολογούνται κατεξοχήν στη Μέση Νεολιθική με βάση τη διακόσμησή τους, όπως, κατά τα φαινόμενα, και τα περισσότερα ακόσμητα ομοιώματα αυτού του τύπου με βάση τεχνοτροπικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους[7]. Η διακόσμηση είναι κατά κανόνα γραπτή, με

6 Η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και η Μαγούλα Αλήφακα βρίσκονται στην κοιλάδα της Πηνειάδας που συνδέει την ανατολική με τη δυτική θεσσαλική πεδιάδα, σε απόσταση περίπου 9,5 χλμ. μεταξύ τους. Το γνωστό ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου αποτελεί ανασκαφικό εύρημα του τέλους της Μέσης - αρχής της Νεότερης Νεολιθικής, ενώ το ομοίωμα από τη Μαγούλα Αλήφακα επιφανειακό εύρημα. Με βάση την επιφανειακή έρευνα, ο δεύτερος οικισμός κατοικείται στη Νεότερη Νεολιθική, στην Εποχή του Χαλκού καθώς και στην Κλασική/Ελληνιστική περίοδο (Γαλλής 1992, 129). Το εν λόγω ομοίωμα σπιτιού θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη Νεότερη Νεολιθική με βάση τυπολογικές και μορφολογικές αναλογίες με το ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου.

7 Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όλα τα ομοιώματα σπιτιών στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας, πλην του ομοιώματος από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, είναι επιφανειακά ευρήματα. Επομένως δεν υπάρχουν στρωματογραφικά στοιχεία για τη χρονολόγηση ούτε για τα ανασκαφικά συμφραζόμενά τους.

9

10

11

12

13

14

Εικ. 9-14. Στέγες ομοιωμάτων σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής.

Εικ. 9. Μέγιστο μήκος: 9,4 εκ. Προέλευση: Ζάππειο 2 (Μαγούλα Κούτσουρο ή Κουτούκι). ΑΤΑΕ 48.

Εικ. 10. Σωζόμενο ύψος: 5 εκ. Προέλευση: Χαρά 1 (Μαγούλα Πανάγου). ΑΤΑΕ 133.

Εικ. 11. Μήκος: 9,7 εκ. Από νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.

Εικ. 12. Σωζόμενο μήκος: 6,2 εκ. Προέλευση: Δοξαράς 1. ΑΤΑΕ 170.

Εικ. 13. Πλάτος: 8,2 εκ. Προέλευση: Δοξαράς 1. ΑΤΑΕ 170.

Εικ. 14. Σωζόμενο μήκος: 6,7 εκ. Από νεολιθικό οικισμό της Θεσσαλίας.

ερυθρά γραμμικά και συμπαγή μοτίβα (βαθμιδωτά, τρίγωνα, τετράγωνα σε διάταξη «σκακιέρας») πάνω σε λευκό/υπόλευκο επίχρισμα, σπανίως δε απευθείας στην επιφάνεια του πηλού, τα οποία συναντώνται, επίσης, στην κεραμική. Η διακόσμηση τονίζει τα κύρια μέρη του σπιτιού, δηλαδή τη βάση, τις γωνίες, τα ανοίγματα και τη στέγη. Στις στέγες απαντάται συχνά το μοτίβο της «σκακιέρας», που πιθανώς απηχεί τη διάταξη των κάθετων και οριζόντιων δοκίδων του σκελετού της στέγης (**εικ. 2α-β, 7, 11, 13**)· τα ανοίγματα, οι βάσεις και γωνίες των ομοιωμάτων περιγράφονται με γραμμές ή τριγωνικά αλλά και συμπαγή βαθμιδωτά μοτίβα (**εικ. 3α-β, 5, 21**). Η πλευρά του ομοιώματος διώροφου σπιτιού από τη Μαγούλα Μπουκούμ φέρει μαιανδροειδές κόσμημα από εξίτηλο χρώμα (Γαλλής 1992, 164-166) (**εικ. 16α-β**). Η διακόσμηση απηχεί, κατά πάσα πιθανότητα, έγχρωμα κονιάματα ή εγχάρακτες διακοσμήσεις σε τοίχους πραγματικών σπιτιών, που είναι γνωστά σε ανασκαμμένα νεολιθικά σπίτια στη μαγούλα Ἰμβρου Πηγάδι (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2009, 841), στον Κλείτο 1 (Ασλάνης 2010, 41. Ζιώτα 2014, 323) και στην Αυγή (Στρατούλη 2004, 111-112)[8], αλλά μακρινή επιβίωσή τους μπορεί να αναζητηθεί και σε προβιομηχανικά πλίθινα σπίτια της Θεσσαλίας (Χουρμουζιάδης 1973, 224-227).

Η στέγη ενός θεσσαλικού ομοιώματος σπιτιού της Μέσης Νεολιθικής έφερε στην κορυφή ενός αετώματος πήλινο κεφάλι βοοειδούς (Toufexis 1994, 165, 2003, 269) (**εικ. 22α-β**), ενώ από τη Μακεδονία και άλλες περιοχές των Βαλκανίων είναι γνωστά όχι μόνο ομοιώματα κτισμάτων διακοσμημένα με ζώα και βουκράνια, αλλά και πραγματικά σπίτια που έφεραν στους τοίχους τους βουκράνια (Marangou 1992, 184-185. Marangou & Grammenos 2005, 13-15). Στον Προμαχώνα-Topolnica ανάγλυφα βουκράνια διακοσμούν το αέτωμα καθώς και τους εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους των ομοιωμάτων σπιτιών της Νεότερης Νεολιθικής (Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2003,100. Ασλάνης 2010, 41, εικ. 3-4). Στο Ντικιλί Τας Ι ένα φυσικό βουκράνιο εξημερωμένου βοδιού, επαλειμμένο με άψητο πηλό, ήταν πιθανώς προσαρτημένο στον τοίχο ενός οικήματος (Treuil & Darcque 1998). Βουκράνια κοσμούσαν, επίσης, τα τοιχώματα του μεγάλου «κοινοτικού» υπόσκαφου χώρου στον Προμαχώνα-Topolnica (Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2013), ενώ μεγάλα πήλινα κεφάλια ζώων του τέλους της Μέσης - αρχών Νεότερης Νεολιθικής βρέθηκαν στα Βασιλικά και στο Δισπηλιό (Marangou & Grammenos 2005, 13). Τα ευρήματα αυτά φανερώνουν ότι τα σχετικά ομοιώματα σπιτιών απηχούσαν, πράγματι, την παρουσία τέτοιων κτισμάτων σε οικισμούς. Επίσης, από την περιοχή του Αμυνταίου Φλώρινας αναφέρονται νεολιθικά ομοιώματα οικίσκων με επίστεψη γυναικείας μορφής (Χρυσοστόμου 2017β, 24), τα οποία θυμίζουν τα νεολιθικά ομοιώματα της Πελαγονίας (Naumov 2013, 70-71).

Με βάση όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι η συσχέτιση των θεσσαλικών ομοιωμάτων σπιτιών με πραγματικά σπίτια παρουσιάζει διαβαθμίσεις. Στα ομοιώματα με στέγη δύσκολα μπορούν να αναγνωριστούν πρότυπα, αφού παριστάνονται οικήματα «ανοιχτά» από όλες τις πλευρές, ενίοτε σαν «στέγαστρα», που φέρουν πολλά ανοίγματα ανάμεσα σε πεσσούς ή τοίχους, χωρίς να είναι δυνατή η διάκριση θυρών και παραθύρων. Ωστόσο, στον τύπο των ομοιωμάτων με τέσσερα ανοίγματα (ένα σε κάθε πλευρά· βλ. παραπάνω, τύπος 1), και συγκεκριμένα στο ομοίωμα του Κραννώνα, αναζητήθηκε κάποια συσχέτιση με το «ασυνήθιστο» Οίκημα 37 του Σέσκλου της Μέσης Νεολιθικής, το οποίο έφερε από μια πόρτα σε τρεις πλευρές καθώς και παραστάδες που σχημάτιζαν προστώα σε δύο αντικριστές πλευρές του (Θεοχάρης 1973, 322. Elia 1982, 221. Nanoglou 2001, 308-309. Kotsakis 2006, 213). Σε κάποια άλλα ομοιώματα συναντώνται στις γωνίες «δίδυμοι» πεσσοί με στενό άνοιγμα ανάμεσά τους, οι οποίοι πιθανώς αποδίδουν τους ξύλινους κίονες του προστώου του σπιτιού (Toufexis & Skafida 1998, 340) (**εικ. 3α, γ**). Οι στέγες καθαυτές παρουσιάζουν αξιοσημείωτη αντιστοιχία με τις πραγματικές. Εκτός από τις δίριχτες στέγες που είναι οι πιο συνηθισμένες,

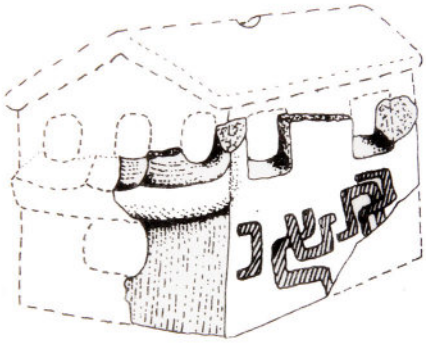
8 Η εγχάρακτη διακόσμηση στα τοιχώματα του ομοιώματος των Σιταγρών θεωρήθηκε ότι απηχεί τον τρόπο κατασκευής του σπιτιού με πασσάλους και πηλό (Marangou 1992, 180. Nikolaidou 2003, 438). Για παραδείγματα εκτός ελλαδικού χώρου βλ. Marangou 1992, 180.

15

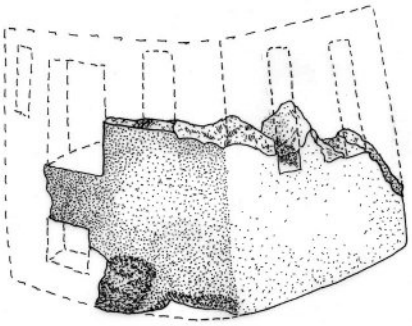
16α

16β

17α

17β

18

Εικ. 15. Στέγη ομοιώματος σπιτιού της Μέσης Νεολιθικής. Σωζόμενο μήκος: 5,4 εκ. Προέλευση: Μεσορράχη 1 (θέση Βραστήρες). ΑΤΑΕ 2.

Εικ. 16α-β, 17α-β, 18: Διώροφα ομοιώματα σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής.

Εικ. 16α-β. Σωζόμενο ύψος: 4,7 εκ. Προέλευση: Νίκαια 12 (Μαγούλα Μπουκούμ ή Μπακού). ΑΤΑΕ 8.

Εικ. 17α-β. Σωζόμενο ύψος: 4,5 εκ. Προέλευση: Άγιος Γεώργιος Λάρισας (Μαγούλα Βραστερή ή Αμπέλια). ΑΤΑΕ 61.

Εικ. 18. Σωζόμενο μήκος: 4,95 εκ. Προέλευση: Κραννών 3 (θέση Ορένια ή Ελεύθερο). ΑΤΑΕ 90.

υπάρχουν αρκετές επίπεδες που ενισχύουν την άποψη για την παρουσία τέτοιων στεγών σε θεσσαλικά νεολιθικά σπίτια, για τις οποίες όμως οι ανασκαφικές ενδείξεις είναι μάλλον αμφιλεγόμενες[9]. Επίπεδες στέγες αναφέρονται με επιφυλάξεις στην Αρχαιότερη Νεολιθική στο Οτζάκι (Milojcic-v. Zumbusch & Milojcic 1971, 16. Elia 1982, 162-163, 168) και στη Μέση Νεολιθική στο Τσαγγλί, στις οικίες με εσωτερικές αντηρίδες (Sinos 1971, 18. *Contra* Treuil 1983, 291-292. Elia 1982, 287), και στο Αχίλλειο (Winn & Shimabuku 1989, 63).

Σε αντίθεση με τα στεγασμένα ομοιώματα, τα ομοιώματα χωρίς στέγη παρουσιάζουν σαφώς πιο ρεαλιστική συσχέτιση με πραγματικά σπίτια, η οποία επικεντρώνεται στην αναπαράσταση κατασκευών ή άλλων στοιχείων του οικιακού εξοπλισμού καθώς και στην οργάνωση του εσωτερικού τους χώρου.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η έμμεση αλλά σαφής μαρτυρία που παρέχουν τα διώροφα ομοιώματα σπιτιών για την ύπαρξη νεολιθικών διώροφων κτισμάτων στη Θεσσαλία, εκτός από τον τύπο υπόσκαφων σπιτιών που θεωρείται ότι είχαν υπόγειο και ισόγειο χώρο και αναφέρονται κυρίως από τη Μακεδονία (πρβ. Παππά 2008, 233-234, 292. Ασλάνης 2010, 41) αλλά, πρόσφατα, και από τη Θεσσαλία (Krahtopoulou 2019, 78). Ως διώροφα σπίτια θεωρούνται από μερικούς ερευνητές τα σπίτια της Μέσης Νεολιθικής με εσωτερικές αντηρίδες στο Τσαγγλί, που αναφέρθηκαν παραπάνω (Treuil 1983, 292. *Contra* Elia 1982, 287), ενώ σε άλλα σπίτια προτείνεται η ύπαρξη μεσωρόφων - εσωτερικών παταριών, όπως στο Σέσκλο στη Μέση Νεολιθική (Θεοχάρης 1973, 66. Souvatzi 2008, 81) ή στον Προφήτη Ηλία Μάνδρας στο τέλος της Νεότερης Νεολιθικής (Τουφεξής 2017, 84). Εκτός Θεσσαλίας, διώροφα σπίτια καθώς και μεσώροφοι αναφέρονται, όχι πάντως χωρίς επιφυλάξεις, στη Μακεδονία και Θράκη: στη Μέση Νεολιθική στα Σέρβια (Mould & Wardle 2000, 72, 86, 89), στη Νεότερη Νεολιθική στην Αυγή (Στρατούλη & Μπεκιάρης 2008, 2), σε οικισμούς της λεκάνης του Αμυνταίου (Χρυσοστόμου 2017α, 130) και στον Προμαχώνα-Topolnica (Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2013), καθώς και στη Μάκρη στο τέλος της Μέσης - αρχή Νεότερης Νεολιθικής (Ευστρατίου & Καλλιντζή 1996, 891).

Προτάσεις ερμηνείας

Το ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου (**εικ. 20**) είναι το μοναδικό, μέχρι σήμερα, δημοσιευμένο ομοίωμα στη Θεσσαλία, του οποίου είναι γνωστά τα ανασκαφικά συμφραζόμενα. Το ομοίωμα θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα ως προσφορά θεμελίωσης μιας οικίας της αρχής της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Τσαγγλί-Λάρισα): είχε εναποτεθεί επιμελώς σε αβαθή λάκκο βάθους 0.25 μ. κάτω από το δάπεδο και κοντά σε μια θερμική κατασκευή της οικίας (Gallis 1985), μέσα σε στρώμα καταστροφής από καμένους πηλούς μιας άλλης οικίας της ίδιας εποχής, η οποία βρέθηκε κάτω από το δάπεδο της πρώτης. Η επανεξέταση της στρωματογραφίας του οικισμού, ωστόσο, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο συσχέτισης του ομοιώματος με την εγκατάλειψη της προγενέστερης οικίας, στο στρώμα καταστροφής της οποίας βρέθηκε. Στην περίπτωση αυτή, το ομοίωμα θα μπορούσε να συσχετίζεται με το τελετουργικό κλείσιμο του κύκλου ζωής της οικίας (Alram-Stern υπό δημοσίευση [α, β]. Toufexis & Batzelas υπό δημοσίευση). Και στις δύο ερμηνευτικές προσεγγίσεις του ομοιώματος της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, ωστόσο, βαρύνουσα σημασία έχει η συσχέτιση των ειδωλίων μεταξύ τους και ο προσδιορισμός της κοινωνικής ταυτότητάς τους στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας που διαβιούσε στην εν λόγω οικία (πρβ. Bailey 2005, 170). Στο ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου η οικιακή ομάδα θεωρήθηκε ότι αντιστοιχεί σε πυρηνική οικογένεια, που συγκροτείται από τρεις γενιές (Gallis 1985), ή σε εκτεταμένη, της οποίας τα μέλη δεν συνδέονταν κατ' ανάγκην συγγενικά μεταξύ τους (Alram-

9 Πρβ. το πήλινο ομοίωμα κτίσματος με επίπεδη στέγη της Νεότερης Νεολιθικής από την περιοχή του Αλιάκμονα (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017, 195).

19

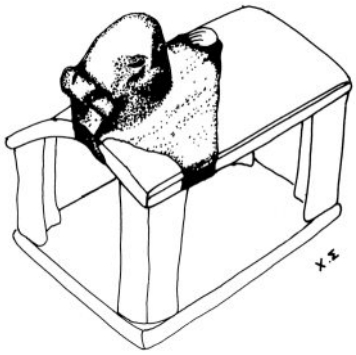
20

Εικ. 19. Ομοίωμα σπιτιού χωρίς στέγη, πιθανώς Νεότερη Νεολιθική. Σωζόμενο ύψος: 5,7 εκ. Προέλευση: Κάστρο 1 (Μαγούλα Αλήφακα). ΑΤΑΕ 9.
Εικ. 20. Ομοίωμα σπιτιού χωρίς στέγη, τέλος Μέσης - αρχή Νεότερης Νεολιθικής. Σωζόμενο ύψος: 5,2 εκ. Προέλευση: Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. ΑΤΑΕ 126.

21

22α-β

Εικ. 21. Τμήμα ομοιώματος σπιτιού με ανοίγματα, Μέση Νεολιθική. Σωζόμενο ύψος: 5,7 εκ. Προέλευση: Ζάππειο 3. ΑΤΑΕ 235.
Εικ. 22α-β. Στέγη ομοιώματος σπιτιού με κεφάλι βοοειδούς, Μέση Νεολιθική. Σωζόμενο μήκος: 6.3 εκ. Προέλευση: Δοξαράς 1. ΑΤΑΕ 170.

Stern υπό δημοσίευση [α, β]).

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι στα θεσσαλικά ομοιώματα με στέγη το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο εξωτερικό των κτισμάτων, ενώ τα πολλά ανοίγματά τους έρχονται σε αντίθεση με την περιορισμένη πρόσβαση που χαρακτηρίζει τα ανοικτά ομοιώματα, όπως αυτό της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου που φέρει μόνο ένα άνοιγμα εισόδου (Nanoglou 2001, 309). Τα πρώτα θεωρήθηκαν ότι αποτυπώνουν ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις, σε επίπεδο κοινότητας παρά οικογένειας ή «νοικοκυριού» (ό.π.), καθώς η απρόσκοπτη πρόσβαση στο εσωτερικό τους παραπέμπει σε «δημόσια» κτίσματα με συλλογικό και πιθανώς τελετουργικό χαρακτήρα (Χουρμουζιάδης 1973, 229, 234. Souvatzi 2008, 90-91). Κατά την άποψή μας, τα ομοιώματα σπιτιών στον ελλαδικό, τουλάχιστον, χώρο θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συμβολικές αναπαραστάσεις του νεολιθικού «οίκου» (Toufexis & Skafida 1998, 342). Στα ομοιώματα με στέγη τα πολλά ανοίγματα αμβλύνουν τη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού των σπιτιών, ενώ συνειρμικά ανακαλείται

η έμψυχη διάσταση του «οίκου» που δεν είναι ορατή, καθώς δεν υπάρχουν ανθρώπινα ειδώλια εντός των ομοιωμάτων. Παρομοίως, στα ομοιώματα χωρίς στέγη που αναπαριστούν ρεαλιστικά το εσωτερικό των σπιτιών, το ελλείπον «κέλυφος» (τοίχοι και στέγη) αποκαθίσταται με συνεκδοχικό τρόπο. Υπό αυτή την έννοια, οι δύο τύποι αλληλοσυμπληρώνονται εννοιολογικά και προσδιορίζουν το ίδιο σημαινόμενο, τον νεολιθικό «οίκο», παρά τις μορφολογικές διαφορές τους.

Φαίνεται ότι οι δύο τύποι ομοιωμάτων σπιτιών, δηλαδή με στέγη και χωρίς στέγη, κατανέμονται διαφορετικά στον χρόνο στη Θεσσαλία. Τα ομοιώματα με στέγη χρονολογούνται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στη Μέση Νεολιθική, ενώ το ανοικτό ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου στο τέλος της Μέσης - αρχή της Νεότερης Νεολιθικής. Στη Νεότερη Νεολιθική χρονολογείται και το πιθανό ομοίωμα αυτού του τύπου από το Οτζάκι και πιθανώς εκείνο από τη Μαγούλα Αλήφακα[10], όπως και τα ανάλογα ομοιώματα της Μακεδονίας.

Η εμφάνιση των ομοιωμάτων σπιτιών με στέγη στη Θεσσαλία στη Μέση Νεολιθική είναι αξιοπαρατήρητη.[11] Θεωρούμε ότι πιθανώς απηχεί την πιο γενικευμένη κατά την περίοδο αυτή δόμηση με πλιθιά, η οποία προσέδιδε στα σπίτια μεγαλύτερη διάρκεια, συμβάλλοντας έτσι στην ενδυνάμωση της κοινωνικής σταθερότητας (Toufexis & Skafida 1998, 342) και στη σαφέστερη μορφοποίηση των οικισμών τύπου μαγούλας σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (Perlès, 2001, 174. Τουφεξής 2017, 340-342).

Από το άλλο μέρος, η «εσωτερικότητα» των ανοικτών ομοιωμάτων σπιτιών, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτά περιέχουν και ειδώλια ανθρώπων, όπως το ομοίωμα της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, θα μπορούσε να απηχεί την ολοένα μεγαλύτερη ανεξαρτησία των νοικοκυριών, εμφανή στην αυξανόμενη χωρική αυτονομία τους όπως αυτή προκύπτει από την ανάλυση του ενδοκοινοτικού χώρου των ανασκαμμένων οικισμών (Kotsakis 1999, 73-74). Η εικόνα αυτή, ωστόσο, δεν μπορεί να θεωρηθεί γενικευμένη για τη Θεσσαλία, καθόσον στη Νεότερη Νεολιθική υπάρχουν και οικισμοί, η κοινωνική οργάνωση των οποίων μπορεί να παρουσιάζει ενισχυμένα χαρακτηριστικά κοινοτικής συλλογικότητας, με λιγότερο αυστηρούς χωρικούς περιορισμούς μεταξύ των νοικοκυριών (Τουφεξής 2017, 358-362).

Η συχνή παρουσία ομοιωμάτων σπιτιών στους οικισμούς τύπου μαγούλας ή τούμπας θεωρήθηκε ότι ενίσχυε συμβολικά την αξίωση των ενοίκων για δικαιώματα γης, τα οποία τους εξασφάλιζαν τη συνεχή ανοικοδόμηση των σπιτιών τους στην ίδια θέση αλλά και σχετίζονταν με τελετουργίες κατά την οικοδόμηση ή τις επισκευές των σπιτιών (Bailey 2000, 158). Συγκεκριμένα στην τούμπα Ovcarovo της Βουλγαρίας, οικισμό της χαλκολιθικής περιόδου, υποστηρίχθηκε ότι τα ομοιώματα σπιτιών ήταν περισσότερα στις φάσεις εκείνες κατά τις οποίες διακυβευόταν η συνέχιση της κατοίκησης, ενώ εξέλιπαν στις τελευταίες φάσεις του οικισμού (XI-XIII), όταν η προηγούμενη αυστηρή χωροοργάνωση έπαψε να έχει μεγάλη σημασία (Bailey 1990, 39-43).

Τα ομοιώματα σπιτιών της νεολιθικής και χαλκολιθικής περιόδου από την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και γενικότερα τη νοτιοανατολική Ευρώπη[12] ερμηνεύονται συχνά και ως «ιερά», ιδιαίτερα δε εκείνα που παρουσιάζουν ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά ή διακοσμούνται με ζώα, συνήθως βουκράνια (Bánffy 2004). Η ερμηνεία αυτή συνδυάζεται με την εικαζόμενη παρουσία «ιερών» σε οικισμούς, για παράδειγμα στο Αχίλλειο στη Μέση Νεολιθική της Θεσσαλίας (Gimbutas 1989, 215-216). Στον θεσσαλικό και ελλαδικό χώρο πάντως,

---

10 Βλ. παραπάνω, υποσημ. 6.

11 Στη Θεσσαλία πάντως, αλλά και ευρύτερα, ο αριθμός των ομοιωμάτων σπιτιών υπολείπεται σημαντικά σε σύγκριση με τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής.

12 Για πιο πρόσφατη σύνοψη των ομοιωμάτων σπιτιών από τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο βλ. Κωτσόπουλος 2009.

καθώς και στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν φαίνεται να συνηγορούν στην παρουσία δημοσίων «ιερών» αλλά μάλλον σε λατρεία οικιακού χαρακτήρα (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2013. Lichter 2014). Υπό αυτήν την έννοια, το νεολιθικό σπίτι που συγκροτεί έναν σύνθετο κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό θεσμό θα μπορούσε να σηματοδοτείται και με «ιερό»/λατρευτικό χαρακτήρα, πέρα από την «κοσμική» πλευρά του (Τουφεξής 1996, 162· Toufexis 2003, 263, 269. Lichter 2014). Στο πλαίσιο αυτό, το θεσσαλικό ομοίωμα σπιτιού που έφερε στο αέτωμα πήλινο κεφάλι βοοειδούς (**εικ. 22α-β**) θα μπορούσε να απηχεί την τέλεση οικιακών τελετουργιών που σχετίζονταν με το σπίτι-πρότυπο· ίσως ακόμη και κάποια ιδιαίτερη σχέση των ενοίκων με το ζωικό κεφάλαιο που θα τους προσέδιδε αυξημένη σημασία και κοινωνικό κύρος (Toufexis 2003, 269). Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύει, ενδεχομένως, για τα ομοιώματα του Προμαχώνα-Topolnica που διακοσμούνταν με πρόστυπα βουκράνια, αλλά και για το ανασκαμμένο οίκημα στο Ντικιλί Τας με προσαρτημένο στον τοίχο του βουκράνιο επαλειμμένο με πηλό, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Επισημαίνουμε, τέλος, ότι η έλλειψη ανασκαφικών συμφραζομένων καθιστά αβέβαιο κατά πόσον η αποσπασματική κατάσταση των θεσσαλικών ομοιωμάτων οφείλεται σε εικαζόμενη σκόπιμη θραύση και καταστροφή τους, μετά το τέλος του κύκλου της ζωής τους, ή σε μετα-αποθετικούς παράγοντες, με κύρια αιτία τη σύγχρονη καλλιεργητική δραστηριότητα.

Τα θεσσαλικά ομοιώματα σπιτιών δεν μπορούν να θεωρηθούν προπλάσματα, μακέτες ή αντίγραφα σπιτιών, ασχέτως των όποιων ρεαλιστικών αναφορών τους σε πραγματικά πρότυπα. Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, φαίνεται ότι το σημαινόμενο σε όλους τους τύπους των ομοιωμάτων σπιτιών ήταν ο νεολιθικός «οίκος», το κοινωνικό και παραγωγικό κύτταρο της νεολιθικής κοινωνίας. Η «εσωστρέφεια» που χαρακτηρίζει τα ομοιώματα χωρίς στέγη με ανθρώπους και οικοσκευές εντός τους, και, αντιθέτως, η «εξωστρέφεια» στα ομοιώματα με στέγη όπου αποδίδεται μόνο το «κέλυφος» των σπιτιών και μάλιστα με πολύ σχηματικό τρόπο, φωτίζουν διαφορετικές κάθε φορά πλευρές του νεολιθικού «οίκου» με τις εγκόσμιες λειτουργίες του και τις όποιες λατρευτικές/τελετουργικές πτυχές του.

Ευχαριστίες

Η πρόσκληση για τη συμμετοχή μου στον τόμο αυτό έγινε από την αείμνηστη συνάδελφο και φίλη, Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Λιάνα Στεφανή. Θερμές ευχαριστίες στους επιμελητές της έκδοσης Μαριάννα Νικολαΐδου και Νίκο Μερούση για την εξαιρετική συνεργασία μας, στους συναδέλφους Eva Alram-Stern, Δημήτριο Γραμμένο, Χριστίνα Ζιώτα, Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Στρατή Παπαδόπουλο και Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη για χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχαν, στον Γεώργιο Δάλλα για τις φωτογραφίες των ομοιωμάτων σπιτιών και στους Χρήστο Σαμαρά και Δήμητρα Αργύρη για την εκπόνηση των σχεδίων.

Θερμές ευχαριστίες από τη θέση αυτή στην καθηγήτριά μας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κατερίνα Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, που τιμάται σ' αυτόν τον τόμο, για την υποδειγματική διδασκαλία της στον κόσμο της προϊστορίας.

Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας
gtoufexis@culture.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασλάνης, Ι. 2010. Η κατοίκηση στην Ελλάδα κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο Ν. Παπαδημητρίου & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα, 39-53.

Γαλλής, Κ. 1992. *Ἄτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.

Ευστρατίου, Ν. & Καλλιντζή, Ν. 1996. Αρχαιολογικές έρευνες στη Μάκρη Έβρου. Εκτιμήσεις και προβλήματα, *ΑΕΜΘ* 10β, 881-916.

Ζιώτα, Χ. 2009. Ο νεολιθικός οικισμός «Κλείτος 1» και τα νεότερα δεδομένα για την προϊστορική έρευνα, *ΑΕΑΜ* 1, 211-230.

Ζιώτα, Χ. 2014. Ο οικισμός του Κλείτου Κοζάνης στο ευρύτερο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 323-336.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2003: Κουκούλη-Χρυσανθακη, Χ., Ασλάνης, Ι., Vajsov, Ι. & Βάλλα, Μ., Προμαχώνας-Topolnica 2002-2003, *ΑΕΜΘ* 17, 91-110.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη και άλ. 2013: Κουκούλη-Χρυσανθακη, Χ., Todorova, Η., Ασλάνης, Ι., Vajsov, Ι. & Βάλλα, Μ., Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Γ΄): Προμαχών-Topolnica, *Αρχαιολογία και Τέχνες*. http://www.archaiologia.gr/.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν. 2009. Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας), *ΑΕΣΘΕ* 2, 839-851.

Κωτσόπουλος, Μ. 2009. *Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις του οίκου στην περιοχή των Βαλκανίων κατά τη Νεολιθική εποχή*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Μαραγκού, Χ. 2013. Ειδωλοπλαστική (Νεολιθική εποχή - Πρώιμη Χαλκοκρατία), στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία* (*Προ-Ιστορήματα,* Παράρτημα Νο 1). http://proistoria.wordrpess.com.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. 2013. Συμβολική και ιδεολογική ζωή, στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία* (*Προ-Ιστορήματα,* Παράρτημα Νο 1). http://proistoria.wordrpess.com.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α. (επιμ.) 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Παππά, Μ. 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας: ΔΕΘ - Θέρμη - Μακρύγιαλος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Στρατούλη, Γ. 2004. Νεολιθική Αυγή Καστοριάς. Ένα χωριό πριν από 7.500 χρόνια, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 91, 110-116.

Στρατούλη, Γ. & Μπεκιάρης, Τ. 2008. Αυγή Καστοριάς: στοιχεία της βιογραφίας του νεολιθικού οικισμού, *ΑΕΜΘ* 22, 1-10.

Τουφεξής, Γ. 1996. Ομοιώματα σπιτιών, στο Παπαθανασόπουλος 1996, 161-162.

Τουφεξής, Γ. 2017. *Οικιστική δραστηριότητα και οργάνωση του χώρου στους οικισμούς της ΝΝ στη Θεσσαλία. Παραδείγματα από τους οικισμούς στον Προφήτη Ηλία Μάνδρας, Μακρυχώρι, Γαλήνη και Ραχμάνι*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. Κλείτος 2009. Η ανασκαφή στα ανατολικά όρια του νεολιθικού οικισμού «Κλείτος 1» και στον οικισμό «Κλείτος 2», *ΑΕΑΜ* 1, 231-244.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2014. Αρχιτεκτονικές μορφές της προϊστορίας στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 337-348.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2017. Η ειδωλοπλαστική στην περιοχή Κοζάνης, στο Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ο. Πάλλη & Ε. Στεφανή (επιμ.), *ΕΙΔΩΛΙΟ. Ένας μικρόκοσμος από πηλό,* Θεσσαλονίκη, 25-27.

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1973. Ένα πήλινο ομοίωμα νεολιθικού σπιτιού, *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών* Β, 213-234.

Χρυσοστόμου, Π. 2017α. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα. Προϊστορικοί Χρόνοι, στο Α. Γ. Βλαχόπουλος & Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Αρχαιολογία* IV: *Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα, 130-134.

Χρυσοστόμου, Π. 2017β. Η ειδωλοπλαστική στην περιοχή Αμυνταίου Φλώρινας, στο Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ο. Πάλλη & Ε. Στεφανή (επιμ.), *ΕΙΔΩΛΙΟ. Ένας μικρόκοσμος από πηλό*, Θεσσαλονίκη, 23-24.

Alram-Stern, E. υπό δημοσίευση (α). Platia Magoula Zarkou: The House Model, the Figurines, and Their Meaning, *ΑΕΣΘΕ* 6 (2018).

Alram-Stern, E. υπό δημοσίευση (β). Figurines, House Model, and Ritual Vessels, στο E. Alram-Stern, K. Gallis, & G. Toufexis (επιμ.), *Platia Magoula Zarkou*, Volume 1: *The Neolithic Period. Environment, Stratigraphy and Architecture, Chronology, Tools, Figurines and Ornaments*, Vienna.

Bailey, D. W. 1990. The Living House: Legitimating Continuity, στο R. Samson (επιμ.), The *Social Archaeology of Houses*, Edinburgh, 19-48.

Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*, London & New York.

Bailey, D. W. 2005. *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, London & New York.

Bánffy, E. 2004. Archaeological Data on Symbolic Thinking in the European Neolithic. https://semioticon.com/virtuals/symbolicity/archaeological.html [τελευταία επίσκεψη στις 13/4/2004]

Elia, R. 1982. *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Boston University, Boston.

Gallis, K. 1985. A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly, *Antiquity* 59 (225), 20-24.

Gimbutas, M. 1989. Figurines and Cult Equipment: Their Role in the Reconstruction of Neolithic Religion, στο M. Gimbutas, S. Winn & D. Shimabuku (επιμ.), *Achilleion: A Neoilthic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.* (*Monumenta Archaeologica* 14), Los Angeles, 171-250.

Kotsakis, K. 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 2), London, 66-76.

Kotsakis, K. 2006. Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household, στο N. Tasic & C. Grozdanov (επιμ.), *Homage to Millutin Garašanin*, Belgrade, 207-220.

Krahtopoulou, A. 2019. Current Approaches to the Neolithic of Thessaly, *AR* 65 (2018-2019), 73-85.

Lichter, C. 2014. "Temples" in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe, *Documenta Praehistorica* XLI, 119-136.

Marangou, C. 1992. *Ειδώλια. Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce* (*BAR* IS 576), Oxford.

Marangou, C. & Grammenos, D. 2005. Monumentality, Functionality, Animality: On an Unusual Prehistoric Clay Head from Central Macedonia, Greece, and Its Implications, *BSA* 100, 1-40.

Milojcic-v. Zumbusch, I. & Milojcic, V. 1971**.** *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien* I: *Das frühe Neolithikum* (*Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes*, Band 11), Bonn.

Mould, C. A. & Warlde, K. A. 2000. The Architectural Remains, στο C. Ridley, K. A. Warlde & C. A. Mould (επιμ.), *Servia* I: *Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73, Directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (*BSA* Supplement 32), London, 71-105.

Nanoglou, S. 2001. Social and Monumental Space in Neolithic Thessaly, Greece, *EJA* 4 (3), 303-322.

Naumov, C. 2013. Embodied Houses: The Social and Symbolic Agency of Neolithic Architecture in the Republic of Macedonia, στο D. Hofmann & J. Smyth (επιμ.), *Tracking the Neolithic House in Europe*, New York, 65-94.

Nikolaidou, M. 2003. Miniatures and Models, στο E. S. Elster & M. Nikolaidou, Chapter 11. *Paralipomena* and Other Plastic Forms, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 431-442.

Perlès C. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*, Cambridge.

Renfrew, C. 1986. The Excavated Areas, στο C. Renfrew, M. Gimbutas & E. S. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece,* Volume 1 (*Monumenta Archaeologica* 13), Los Angeles, 175-222.

Sinos, S. 1971. *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz.

Souvatzi, S. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach,* Cambridge.

Toufexis, G. 1994. Neolithic Animal Figurines from Thessaly, στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990: αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, Τόμος Α, Αθήνα, 163-168.

Toufexis, G. 2003. Animals in the Neolithic Figurine Art of Thessaly, στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble & P. Elefanti (επιμ.), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances* (*BSA* Studies

9), 263-271.

Toufexis, G. & Skafida, E. 1998. Neolithic House Models from Thessaly, στο *XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, *Forli-Italia, 8-14 September 1996*, Vol. 3, Forli, 339-346.

Toufexis, G. & Batzelas, C. υπό δημοσίευση. Stratigraphy, Architecture and Tell Formation, στο E. Alram-Stern, K. Gallis & G. Toufexis (επιμ.), *Platia Magoula Zarkou*, Volume 1: *The Neolithic Period. Environment, Stratigraphy and Architecture, Chronology, Tools, Figurines and Ornaments*, Vienna.

Treuil, R. 1983. *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens,* Paris.

Treuil, R. & Darcque, P. 1998. Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation, *BCH* 122, Études, 1-25.

Winn, S. & Shimabuku, D. 1989. Architecture and Sequence of Building Remains, στο M. Gimbutas, S. Winn & D. Shimabuku (επιμ.), *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.* (*Monumenta Archaeologica* 14), Los Angeles, 32-74.

NEOLITHIC HOUSE MODELS AT THE DIACHRONIC MUSEUM OF LARISSA, THESSALY, GREECE

Georgios Toufexis

The Diachronic Museum of Larissa houses a few tens of Neolithic house models of clay, which mostly come from private collections that have been donated to the Museum but also from excavations and surveys. Most of them depict small, rectangular roofed houses, usually no bigger than 0.10 m in length, with openings on all sides. Six types of house models have been tentatively recognized according to the number of openings on their sides, which ranges from four to eight, although one example from Thessaly probably had no openings at all. The roofs are double-pitched or flat, and have a circular hole in the middle that corresponds to the chimney of the house. There also exist a few two-storied examples, and three unroofed models with structures or even anthropomorphic figurines in their interiors, as in the model from Platia Magoula Zarkou. The existing evidence shows that the house models of Thessaly appeared and were produced mainly in the Middle Neolithic, although they also continue in the Late Neolithic. We argue that their appearance echoes the widespread use of mudbrick masonry in the Middle Neolithic, which prolonged the duration of the houses and ensured social stability, as evidenced by the proliferation of tell settlements. We also propose that, no matter how they were used, house models primarily symbolized the household as the fundamental social and economic unit of Neolithic society. Apart from the "secular" aspects of household life, houses might have been invested with ritual and "sacred" symbolism as well.

νεκροταφεία και ταφικές πρακτικές

«ΠΕΡΙ ΠΥΡΑΥΝΩΝ»: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΩΝ

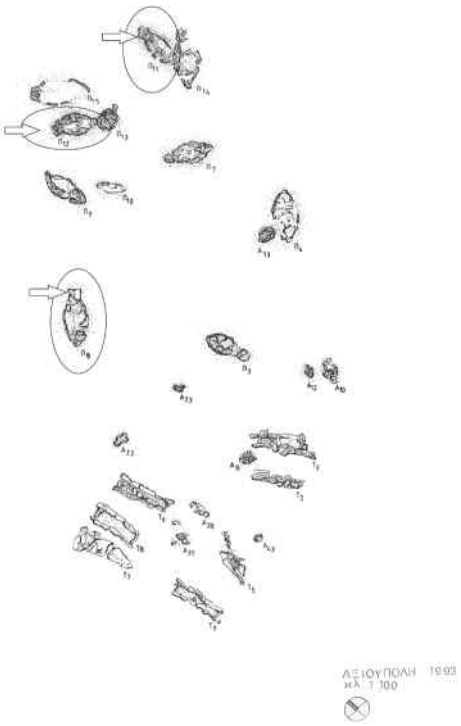
Θώμη Σαββοπούλου

Ακόμη ένα πηγάδι μέσα
σε μια σπηλιά.
Ἀλλοτε μας ήταν εύκολο
ν' αντλήσουμε είδωλα και
στολίδια για να χαρούν οι
φίλοι που μας έμεναν
ακόμη πιστοί.
Γιώργος Σεφέρης, *Μυθιστόρημα Β',* Αθήνα, 1935

Εισαγωγή

Για την επιλογή του θέματος αφορμή στάθηκε ο εντοπισμός τροφοπαρασκευαστικών αγγείων του τύπου των πυραύνων, σε δύο αρχαιολογικούς χώρους στα γεωγραφικά όρια της κοιλάδας του Αξιού: στον οικισμό του Αρχοντικού της Εποχής του Χαλκού, που ταυτίστηκε με την ανασκαφική δραστηριότητα της καθηγήτριας Αικατερίνης Παπανθίμου στη Μακεδονία, και σε ταφική συστάδα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Αξιούπολη του Κιλκίς (Σαββοπούλου 2007, 610-611· 2012β, 151-160). Παρά τη χρονολογική διαφορά μεταξύ αυτών των δύο θέσεων, επιδίωξή μας είναι η ανίχνευση κοινών μαγειρικών παραδόσεων και διατροφικών συμπεριφορών, μέσα από την εξέταση των ιχνών χρήσης στους πυραύνους της Αξιούπολης, παράλληλα με τη διερεύνηση ιδεολογικών αντιλήψεων και την αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας των χρηστών.

Στην ανθρωπολογική έρευνα τα τροφοπαρασκευαστικά αγγεία υπάγονται σε ιδιαίτερη κατηγορία, καθώς η τροφή δεν αποτελεί αποκλειστικά βιολογική ανάγκη, αλλά προσεγγίζεται ως κοινωνικό φαινόμενο, επειδή οι διατροφικές συνήθειες αποτελούν ένα από τα κύρια πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνικής ομάδας και συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς της. Με την επαναλαμβανόμενη και βιωματική εμπειρία της μαγειρικής διαδικασίας, έχει αποδειχθεί ότι ενισχύεται η δημιουργία ή μη δεσμών μεταξύ ατόμων ή ομάδων και ενδυναμώνονται οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους (Meigs 1987, 355. Βαλαμώτη 2009, 127. Ματάλα 2015, 10, 24-26). Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί ότι κοινωνικές ομάδες που διαβιούν σε όμοιες περιβαλλοντολογικές συνθήκες, τείνουν να αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα αλλαγές και νεωτερισμούς που σχετίζονται με το διαιτολόγιο τους και διατηρούν αμετάβλητες τις διατροφικές και κοινωνικές τους συνήθειες (Goody 1982, 150-153). Το γεγονός ότι και οι δύο αρχαιολογικοί χώροι, Αρχοντικό και Αξιούπολη, εντάσσονται γεωγραφικά στην παραποτάμια ζώνη του Αξιού και στις δασωμένες υπώρειες του Πάικου στο ανατολικό άκρο της Βοττιαίας, στον υδάτινο δρόμο που οδηγούσε στη Βαλκανική ενδοχώρα, ισχυροποιεί την

Εικ. 1. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της ανασκαφής, με σημειωμένες τις θέσεις των πίθων Π8, Π12 και Π11 με τους πυραύνους ΑΕΜΚ 9722, 9710 και 9711 αντίστοιχα *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

Εικ. 2. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της ανασκαφής, με σημειωμένη τη θέση του πίθου Π2 με τον πύραυνο ΑΕΜΚ 11307
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς).

υπόθεση ότι οι πύραυνοι αποτελούν ένδειξη μακραίωνης διατήρησης μαγειρικών πρακτικών. Υπό την οπτική αυτή, οι πύραυνοι αντιμετωπίζονται ως «πολύσημα» αντικείμενα του υλικού πολιτισμού, που αποκτούν υπόσταση και νόημα με την ένταξή τους στον κοινωνικο-πολιτισμικό και ιστορικό τους περίγυρο (Hodder 2007, 29).

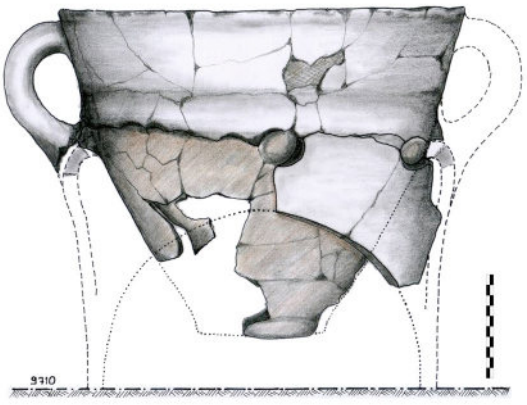
Εκτός από τον συσχετισμό τους με διατροφικές συνήθειες, οι πύραυνοι του νεκροταφείου της Αξιούπολης εμπλέκονται, εξαιτίας των ταφικών συνθηκών της ανεύρεσής τους, και με τις ιδεολογικές αντιλήψεις της κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, όπως έχουμε παρουσιάσει διεξοδικά αλλού (Σαββοπούλου 2012β), από τους πέντε πυραύνους, εκείνος με Αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Κιλκίς (στο εξής ΑΕΜΚ) 9723, είχε απορριφθεί *κατά χώραν*, ενώ οι υπόλοιποι πύραυνοι σφράγιζαν στόμια ταφικών πίθων (**εικ. 1-2**). Η έμφυλη ταυτότητα των νεκρών στους πίθους προσδιορίσθηκε από τα κτερίσματα, με τις αναγνωρίσιμες ανά φύλο συμβατικές αποδόσεις. Συγκεκριμένα, η ταφή του Π8 με τον πύραυνο ΑΕΜΚ 9722 αποδίδεται σε άνδρα, ενώ οι ταφές του Π12 με τον ΑΕΜΚ 9710, του Π11 με τον ΑΕΜΚ 9711 και του Π2 με τον ΑΕΜΚ 11307 ανήκουν σε γυναίκες.

Πύραυνοι: μορφολογική και λειτουργική εξέλιξη στον χώρο και στον χρόνο

Οι πύραυνοι περιλαμβάνονται στην κατηγορία των φορητών μαγειρικών σκευών με κωνικό ή χυτρόμορφο σώμα, το οποίο συγκολλάται στο ύψος του ώμου σε βάση/υποστατό ή σε ποδαρικά/στηρίγματα. Οι πύραυνοι της Αξιούπολης αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του σχήματος (Σαββοπούλου 2012β, 152-156, εικ. 3-9, 13-14) (**εικ. 3-4**). Στα κύρια χαρακτηριστικά των υποστατών περιλαμβάνεται η διάνοιξη μετωπιαίων οπών για εισαγωγή καύσιμης ύλης και η τυχαία κατανομή μικρότερων άλλων οπών στο υπόλοιπο τμήμα για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας του αέρα και της καύσης (**εικ. 5**). Είναι αγγεία κατά κανόνα ακόσμητα, με ελάχιστα διακοσμημένα παραδείγματα. Η κυμαινόμενη χωρητικότητά τους ανταποκρίνεται στις διατροφικές ανάγκες ολιγομελών ή πολυμελών ομάδων και οι λειτουργικές τους ιδιότητες, της φορητότητας και της θερμικής αυτονομίας, τα καθιστούν

κατάλληλα προς χρήση σε ιδιωτικές ή δημόσιου χαρακτήρα συνεστιάσεις, σε υπαίθριο χώρο αλλά και εντός των νοικοκυριών, παράλληλα με τις σταθερές εστίες. Το θερμοδυναμικό σχήμα καθώς και η τυποποίηση των τεχνολογικών χαρακτηριστικών τους, κατατάσσουν τους πυραύνους στα προϊόντα οικοτεχνικής κεραμικής δραστηριότητας, με την ποικιλομορφία τους να ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των επιλογών τοπικών αγγειοπλαστών (Hochstetter 1984, 27-37, 48-58, 78-101. Ούρεμ-Κώτσου 2006, 79-80, 87-89. Gimatzidis 2017, 255).

Με αφετηρία τη διαπίστωση της Prudence Rice ότι οι χρηστικές ομοιότητες μεταξύ μαγειρικών σκευών αποτελούν ενδείξεις κοινών διατροφικών συμπεριφορών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (Rice 1987, 188-191), κρίθηκε απαραίτητη η συγκρότηση της «βιογραφίας», δηλαδή του κύκλου ζωής των πυραυνικών σκευών (Kopytoff 1986, 87-89). Από την εξάπλωση και τη διαχρονικότητα του σχήματος μπορούν να αναδειχθούν οι ομοιότητες, τα κοινά στοιχεία των διατροφικών επιλογών, παρά τους αναπόφευκτους τοπικούς και χρονικούς διασκελισμούς. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύονται αρχαιολογικά και εθνογραφικά παράλληλα, σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλει και η πειραματική αρχαιολογία με τη διερεύνηση της κεραμικής τεχνολογίας, την προσοικείωση με αρχαία μαγειρικά σκεύη και πρακτικές, και την κατανόηση των συνθηκών μαγειρέματος, των διατροφικών προτιμήσεων και των καταναλωτικών συμπεριφορών των χρηστών (Βαλαμώτη 2009, 135-141).

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση του πυραύνου ΑΕΜΚ 9710 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

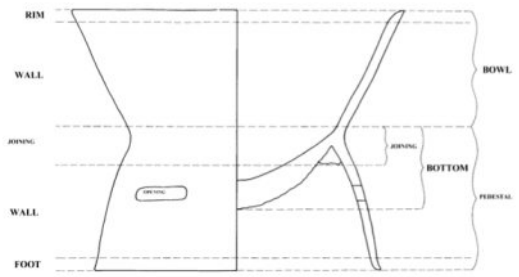

Εικ. 4. Σχεδιαστική αποτύπωση του πυραύνου ΑΕΜΚ 11307
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς).

Εικ. 5. Πύραυνος ΑΕΜΚ 11307
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς).

Προδρομικές μορφές του πυραυνικού σχήματος αναγνωρίστηκαν στη διαμόρφωση του σώματος και του σύμφυτου με οπές υποποδίου σε αγγεία του νησιωτικού χώρου και της Μικράς Ασίας. Ιδιαίτερα συγγενική μορφή παρουσιάζουν τα αγγεία της Τελικής Νεολιθικής από τη Φτελιά Μυκόνου, που είναι γνωστά με τη συμβατική τους ονομασία «τύπου réchaud» (**εικ. 6**). Πρόκειται για μικρού και μεσαίου μεγέθους σκεύη, στα οποία τα υπολείμματα καύσης διατηρούνται στο εσωτερικό του πυθμένα, ενώ απουσιάζουν ίχνη καύσης στο υποπόδιο. Η λειτουργία τους συνδυάστηκε με είδος θυμιατών σε τελετουργικές διαδικασίες καύσης διαφόρων φυτών ή σε δραστηριότητες όπως καβούρντισμα σπόρων ή καρπών, και οι οπές στο υποπόδιο αποδόθηκαν στις ανάγκες όπτησης (Mastrogianopoulou 2018, 53).

Εικ. 6. Σχέδιο αγγείου «τύπου réchaud» *(αναδημοσίευση από Mastrogiannopoulou 2018, 47, εικ. 4)*.

Εικ. 7. Πύραυνοι από την αρχαία αγορά των Αθηνών. *(αναδημοσίευση από Camp 2004, 169, εικ. 112)*.

Λειτουργία πυραύνου επιβεβαιώθηκε στα κύπελλα τύπου "drink warmers, heating vessels" από τον οικισμό Beycesultan Hüyük της Μικράς Ασίας, της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού. Η θερμική αυτονομία στα κύπελλα αυτά επιτεύχθηκε με διαχωρισμό του υποποδίου σε δύο επίπεδα, μέσω ενδιάμεσου πυθμένα. Στο επάνω μέρος του υποποδίου γινόταν η εισαγωγή της καύσιμης ύλης από στόμιο τροφοδοσίας και το κατώτερο λειτουργούσε ως βάση (Lloyd & Mellaart 1955, 66 [type 8], εικ. 11.14-18, πίν. Va). Τα ιδιόμορφα κύπελλα του Beycesultan Hüyük συνδέθηκαν με καύση αρωματικών φυτών (Dedeoglou 2016, 18-19), όπως και στην περίπτωση των αγγείων «τύπου réchaud».

Στον βορειοελλαδικό χώρο, η εμφάνιση πυραύνων σε οικισμούς της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία[1] ερμηνεύτηκε ως νεωτερισμός της κεραμικής που εισήχθηκε από την περιοχή των Καρπαθίων και των Κεντρικών Βαλκανίων, διαμέσου της κοιλάδας του Αξιού. Σύμφωνα με την πολιτισμική-ιστορική θεώρηση της κεραμικής, η εμφάνιση και η εισαγωγή του τύπου των πυραύνων ερμηνεύτηκε ως ενδεικτική πολιτισμικών σχέσεων μεταξύ των περιοχών (Hochstetter 1984, 155-164. Fischl και άλ. 2001, 126-132. Horejs 2005, 79-83. Horejs & Jung 2012, 299-301). Συσχετίστηκε με τις γενικότερες διατροφικές εξελίξεις στις μαγειρικές συνήθειες της εποχής, που σημειώθηκαν στο διαιτολόγιο των κατοίκων ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, της εντατικοποίησης του κυνηγιού και του εμπλουτισμού με ζωικά προϊόντα και όσπρια.

Με βάση τη διαμόρφωση του υποστατού των πυραύνων, είναι δυνατή η διάκρισή τους σε παραλλαγές: α) με ενιαία/συμπαγή μορφή, όπως στα ευρήματα της Αξιούπολης, και β) με πλατιά στηρίγματα/ποδαρικά, όπως στα παραδείγματα της Βεργίνας, Αριδαίας κ.ά. Σε αντίθεση με το ιδιόμορφο σχήμα των πυραύνων, τα μαγειρικά σκεύη από τις παράλιες θέσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Χαλκιδική έχουν μορφή τριποδικών χυτρών, σχήμα που διαμορφώθηκε με επιδράσεις από τον Νότο και τον αιγαιακό χώρο (Σαββοπούλου 2012β, 158).

Στο τέλος των γεωμετρικών και στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, το σώμα διαχωρίστηκε από το υποστατό και αντικαταστάθηκε από ομοιόμορφους τύπους μαγειρικών σκευών, συνήθως με σχήμα χυτρών ή λοπάδων. Στην καθιέρωση ομοιομόρφων χυτρών συνέβαλαν προφανώς οι ιστορικές συνθήκες, με την αφομοι-

1 Σε οικισμούς της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού: Λιμνότοπος (Heurtley 1939, 234, αρ. κατ. 474), Ἄσσηρος (Wardle 1980, 249-250, εικ. 13), Δρακόντιο Λαγκαδά (Γιματζίδης και άλ. 2014, 193), Καστανάς (Hochstetter 1984, 155-164), Τούμπα Θεσσαλονίκης (Κυριατζή 2000, 168-170), Αρχοντικό Πέλλας (Δελιόπουλος 2014, 248-252), Αγγελοχώρι Ημαθίας (Στεφανή 1994, 128), και Ὄλυνθος Χαλκιδικής (Horejs 2005, 71-94· 2007, 148-153. Horejs & Jung 2014, 299-302). Σε νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου: Αξιούπολη (Σαββοπούλου 2007, 605-624· 2012β, 151-166), Βεργίνα (Πέτσας 1961-1962, πίν.146γ [αγγείο Ι.V 9], 147β [αγγείο Ι.XIV Α1]. Κακαμανούδης 2019, 179-188), Αλμωπία (Χρυσοστόμου 1998, 326-327· 2000, 235, 237), Μαυροπηγή Εορδαίας (Καραμήτρου-Μεντεσίδη, 2018, 84-85), Αναρράχη Εορδαίας (Ζιώτα & Μαγγουρέτσιου 2013, 111) και Κρεπενή Μαυροχωρίου (στο Μουσείο του Αργους Ορεστικού Καστοριάς). Σε οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου: Σίνδος (Τιβέριος & Γιματζίδης 2002, 224. Gimatzidis 2010, 315), και Ἀργιλος (https://www.oeaw.ac.at/en/oeai/research/pottery-studies/argilos-pre-and-early-colonial-pottery/ [τελευταία επίσκεψη 16-6-2019]).

ωτική διεργασία των κοινωνικών μετασχηματισμών και την εξομοίωση των διατροφικών συμπεριφορών. Με την αυτονόμηση του σώματος εξασφαλίστηκε μεγαλύτερη ευχρηστία σε όλα τα στάδια της μαγειρικής διαδικασίας, από την προετοιμασία και το σερβίρισμα μέχρι την κατανάλωση της τροφής, αναδεικνύοντας την πολλαπλή λειτουργικότητα των σκευών.

Στην εξέλιξή του, το ανεξάρτητο πλέον υποστατό απέκτησε μορφή και χρήση φορητής εστίας: είτε με εδραζόμενα απευθείας στο έδαφος τοιχώματα είτε με την προσθήκη βάσης και τη μετατροπή του σε «μαγκάλι» για θέρμανση ή για μαγείρεμα, σε οικιακό ή εξωτερικό χώρο. Η επιβίωση του ουδέτερου λεκτικού τύπου «το πύραυνον» μέχρι τα μεσαιωνικά και τα νεότερα χρόνια δηλώνει τη διαχρονικότητα της δεύτερης χρήσης του ως «μαγκάλι». Ενδεικτικές εικόνες με τις δύο παραλλαγές των υποστατών διασώζονται σε μουσειακά εκθέματα, όπως πυραύνου χωρίς πυθμένα από την Άργιλο (Στεφανή και άλ. 2019, 296-297, αρ. κατ. 260-261) και φορητών εστιών από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών (Camp 2004, 167-168) (**εικ. 7**).

Η προσθήκη επίπεδης εσχάρας στο υποστατό / φορητή εστία είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ψησταριάς, κατάλληλης για ψήσιμο διαφόρων τροφίμων (Χατζηδάκης 2000, πίν. 67α· 2004, 653). Η νέα μορφή του σκεύους, με την ονομασία «πύραυνον» ή «φωκίον», ήταν σε χρήση σε ολόκληρη τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων. Διατηρώντας την ίδια μορφή έφθασε μέχρι τον 20ο αιώνα, οπότε και αντικαταστάθηκε από αντίστοιχης μορφής μεταλλικά σκεύη. Η μακραίωνη επιβίωση του σκεύους (της ψησταριάς) αναδεικνύεται μέσα από τις πολύμορφες πήλινες αναπλάσεις των φορητών εστιών, που έχουν κατασκευασθεί από εργαστήρια παραδοσιακής αγγειοπλαστικής του αιγαιοπελαγίτικου χώρου. Πολλές από αυτές τις εστίες αποτελούν εκθέματα τοπικών λαογραφικών μουσείων και φέρουν ονομασίες όπως «φουγού» ή «φουφού», αλλά και παραφθορά του αρχαίου όρου, «πύραυλος» (Κυριαζόπουλος 1984, εικ. 100.43, 115.88, 117.94, 127.123 και 125, 140.163). Στην εποχή μας, οπαδοί της αναζήτησης αυθεντικών γεύσεων προτείνουν επαναφορά πήλινων πυραυνικών αγγείων για το μαγείρεμα με χρησιμοποίηση ξυλανθράκων, ως επιστροφή στις ρίζες της παράδοσης, για παράδειγμα στην Κρήτη τη χρήση σκεύους με το όνομα «πυρομάχι» (**εικ. 8**).

Εικ. 8. Πυρομάχι Κρήτης *(https://keramikalerou.files.wordpress.com/2011/12/p1000728.jpg)*.

Εικ. 9. Σκεύος "fondue" *(http://laurencariscooks.com/traditional-swiss-cheese-fondue/)*.

Εικ. 10. Σκεύος "maltiz" *(http://evvelzamanda.blogspot.com/2013/06/maltiz-acem-ocagi.html)*.

Η μορφή του πυραύνου με το σύμφυτο στο σώμα υποστατό και μικρότερες διαστάσεις επανακάμπτει στους μέσους βυζαντινούς χρόνους, από το β' μισό του 8ου μέχρι τα τέλη του 11ου αι., στο επιτραπέζιο σκεύος με το όνομα «σαλτσάριον». Η διάδοση του «σαλτσαρίου» στα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου αλλά και η εξαφάνισή του συνδέθηκαν με την εποχικότητα της παρουσίας των Σταυροφόρων και τους διατροφικούς νεωτερισμούς που αυτοί εισήγαγαν (Μπακιρτζής 1989, 55-63). Στις διατροφικές συνήθειες των τελευταίων συμπεριλαμβανόταν η εμβύθιση τμημάτων άρτου σε ειδικές σάλτσες, αρτύματα με έντονες γεύσεις, που ονομάζονταν «σαβούραι».

Στην εποχή μας, επιβίωση της διατροφικής αυτής συμπεριφοράς διασώζεται στη χρήση του σκεύους "fondue", που περιλαμβάνει τη βύθιση ψωμιού ή άλλων υλικών σε χυλώδη τροφικά μείγματα τυριών, σοκολάτας κ.ά. (**εικ. 9**). «Σαλτσάρια» και σκεύη "fondue", παρά τις υπάρχουσες χωρικές και χρονικές αποστάσεις, συνδέονται με αποδοχή ανάλογων διατροφικών συμπεριφορών μεταξύ των κοινωνιών που τα υιοθέτησαν, και αφορούν στον τρόπο κατανάλωσης και κοινωνικοποίησης της τροφής.

Με τοπικές γευστικές προτιμήσεις συνδέεται και η χρήση, κυρίως από αγροτικούς πληθυσμούς στην περιοχή του Μαιάνδρου, του δημοφιλούς σήμερα φορητού πυρίμαχου σκεύους "maltiz", που αποτελεί μεταφορά του πήλινου πυραύνου σε μεταλλικό βιοτεχνικό προϊόν (**εικ. 10**). Η περιορισμένη διάδοση και η επιλεκτική υιοθέτηση του "maltiz" στα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μικράς Ασίας, πρέπει να αποδοθεί σε εξοικείωση με τις γαστρονομικές πρακτικές των κατοίκων της περιοχής του Μαιάνδρου και στις διατροφικές προτιμήσεις των καταναλωτών.

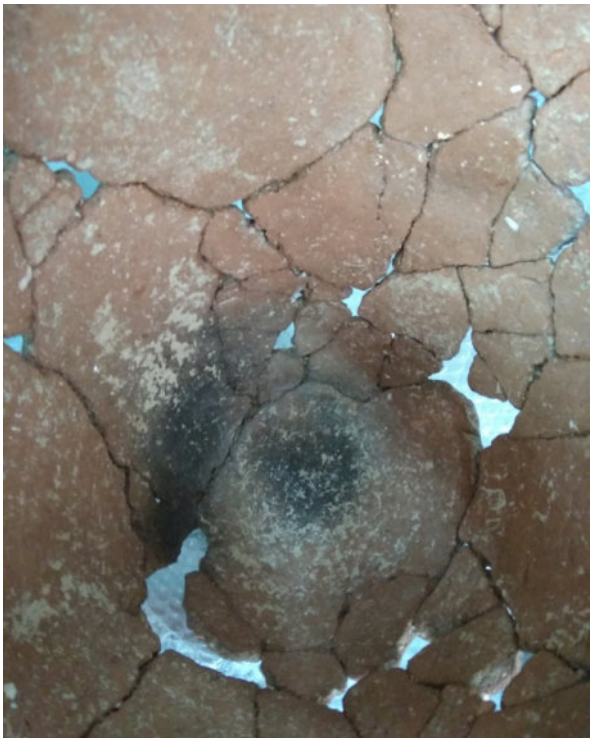
Οι πύραυνοι της Αξιούπολης: χρήσεις, εναπόθεση και κοινωνικοί συμβολισμοί

Για την αναζήτηση των μαγειρικών τεχνικών που χρησιμοποιούσαν οι χρήστες των πυραύνων της Αξιούπολης, επιχειρήθηκε εξέταση των ορατών ιχνών, τα οποία σχετίζονται με κατάλοιπα οργανικών (λιπαρών) ουσιών στις επιφάνειες των οστράκων και στα τοιχώματα των πυραύνων κατά τη διάρκεια του βρασίματος της τροφής. Σε καμιά περίπτωση δεν διαπιστώθηκε υπερχείλιση του περιεχομένου έξω από τη ζώνη του χείλους των πυραύνων, όπως συμβαίνει συχνά στις περιπτώσεις υδαρών φαγητών (σούπες). Τα αποτυπώματα των καταλοίπων[2] σχηματοποιούν εικόνες παχύρευστων χυλών, προσκολλημένων κατά τη διάρκεια του βρασίματος (**εικ. 11-12**), και παρατηρούνται «κατανεμημένα ατάκτως...» στην εσωτερική πορώδη επιφάνεια των τοιχωμάτων και του πυθμένα (πρβ. Δελιόπουλος και άλ. 2015, 227). Παρεμφερείς διαπιστώσεις στους πυραύνους του Αρχοντικού οδήγησαν στην εκτίμηση ότι οι πύραυνοι πιθανώς προκρίνονταν, εξαιτίας του φορητού σχήματος και της αυτονομίας τους, για περιστασιακή, και όχι εντατική, χρήση σε ανοιχτούς χώρους στο πλαίσιο εκδηλώσεων συλλογικής κατανάλωσης τροφής (ό.π. 227-229), αποκτώντας με τον τρόπο αυτό πρόσθετο συμβολισμό αναφορικά με τη χρήση τους. Η συμβολική και λειτουργική συμμετοχή των ιδιόμορφων πυραύνων σε δρώμενα της κοινωνικής ζωής των οικισμών, όπως τα συλλογικά γεύματα, απασχόλησε τους ερευνητές, οι οποίοι συνέδεσαν τα εν λόγω σκεύη και τα διατροφικά είδη που παρασκευάζονταν εντός τους με συγκεκριμένους ιδεολογικούς συμβολισμούς (Sherratt 1991, 53-64). Η εξέταση πυραύνων από οικισμούς γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, οδήγησε τον Στέφανο Γιματζίδη στη διατύπωση της άποψης ότι η καταγεγραμμένη διασπορά των σκευών σε περιοχές απομακρυσμένες μεταξύ τους και με πολιτισμική και κοινωνική ποικιλομορφία είναι αποτέλεσμα διατροφικών επιλογών και μαγειρικών πρακτικών των τοπικών ομάδων, και ότι η δημοτικότητά τους οφείλεται σε συνδυασμό λειτουργικών και συμβολικών λόγων (Gimatzidis 2017, 255). Αναφορικά με την εισαγωγή μαγειρικών σκευών στον τροφοπαρασκευαστι-

2 Οι παρατηρήσεις για τους πυραύνους εκτίθενται αναλυτικά στον κατάλογο που ακολουθεί, όπου και αναφορά στα κτερίσματα των ταφών.

Εικ. 11. Εσωτερικό του πυραύνου ΑΕΜΚ 9710 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

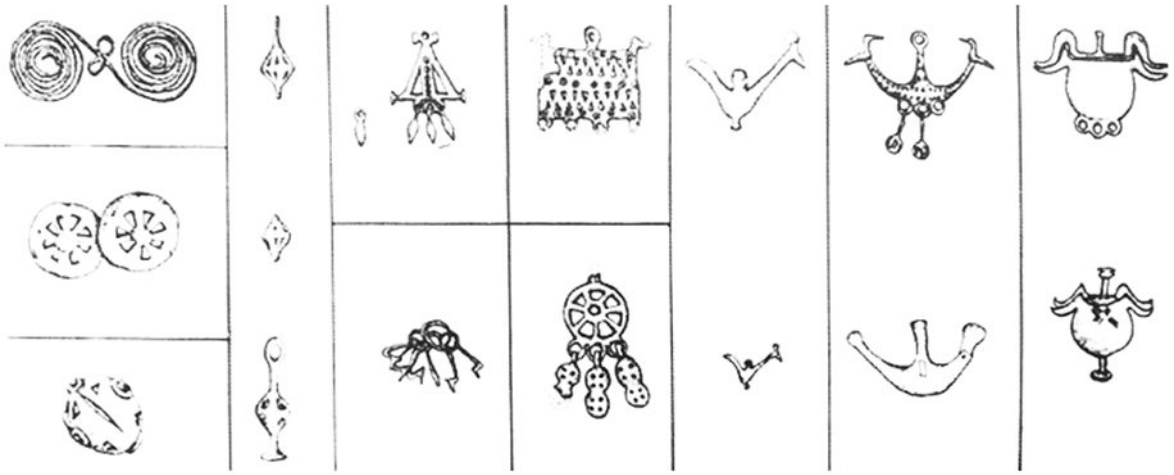
Εικ. 11. Εσωτερικό του πυραύνου ΑΕΜΚ 11307 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

κό εξοπλισμό των οικισμών, υποστηρίζει ότι η υιοθέτηση νέων κεραμικών μορφών μπορεί να προκύψει από πολιτισμικές επαφές ποικίλου είδους και δεν μπορεί να θεωρηθεί κριτήριο πολιτιστικών και κοινωνικών διαφοροποιήσεων, εκτός αν σχετίζεται με ιδεολογικούς παράγοντες (ό.π. 265).

Οι αντιλήψεις της κοινωνικής ομάδας που αντιπροσωπεύεται στις ταφές με τους πυραύνους αναζητήθηκαν στον τρόπο διαχείρισης του σώματος, στη χωροταξική κατανομή και στα κτερίσματα, που σχετίζονται πιθανώς με την κοινωνική θέση και την έμφυλη ταυτότητα των νεκρών. Παρά τον περιορισμένο αριθμό των ανασκαφικών δεδομένων[3], τα στοιχεία επιτρέπουν ορισμένες παρατηρήσεις για την ένταξη των πυραύνων στο κοινωνικό τους πλαίσιο και αποκαλύπτουν πιθανούς συμβολισμούς και αναγνωρίσιμες ιδιότητες των νεκρών.

Σύμφωνα με αρχαίες πηγές, κατά την κρίσιμη περίοδο του κοινωνικού μετασχηματισμού και της μετάβασης από την πρωτοϊστορία και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στα γεωμετρικά και αρχαϊκά χρόνια, στις παραποτάμιες εκτάσεις του μέσου και κάτω ρου του Αξιού και στην ενδοχώρα κατοικούσαν διάφορα φύλα, υπό το εθνωνυμικό των «Παιόνων» (Zannis 2014, 273-275). Η κοινωνική τους οργάνωση ακολουθούσε αρχές της νομαδικής κτηνοτροφίας και παραλληλίζεται, τηρουμένων των αναλογιών, με τον τρόπο ζωής των Σαρακατσαναίων (Hammond 1982, 64-66. Βοκοτοπούλου 1986, 347-348). Οι οικισμοί καταλαμβάνουν οχυρές θέσεις και τα εκτεταμένα νεκροταφεία επίπεδες περιοχές στις όχθες λιμνών ή ποταμών, με κύριο χαρακτηριστικό τη συνύπαρξη διαφορετικών ταφικών μνημείων και εθίμων, όπως εναποθέσεων σε πιθάρια και ενταφιασμών σε κιβωτιόσχημους τάφους, αλλά και καύσεων σε τεφροδόχα αγγεία (Σαββοπούλου 2004, 313-316· 2007, 608-614. Chemsseddoha, 2019, 355-368). Η πολυμορφία των ταφικών πρακτικών που πα-

3 Το σύνολο των ανασκαφέντων τάφων στην Αξιούπολη ήταν εννέα κιβωτιόσχημοι, δεκαπέντε πιθάρια και μία ταφή/καύση σε τεφροδόχο αγγείο.

Εικ. 13. Ενδεικτικοί τύποι περιάπτων από γυναικείες ταφές του νεκροταφείου της Αξιούπολης *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

ρατηρείται στην περιοχή, δηλώνει αποδοχή από τις τοπικές κοινότητες διαδικασιών που είχαν διαμορφωθεί από προϋπάρχουσες παραδόσεις ή διαπολιτισμικές επιρροές (Chemsseddoha, 2019, 183-194).

Η εμπλοκή αποθηκευτικών πιθαριών στην ταφική διαδικασία συνηθίζεται ήδη από την Εποχή του Χαλκού, οπότε χρησιμοποιούνται πίθοι ή κομμάτια πίθων προκειμένου να δεχτούν ή να καλύψουν τον νεκρό (Ζιώτα 2007, 34), και είχε επισημανθεί και στις παλιές ανασκαφές στην Αξιούπολη (Rey 1932, 40). Εξαιτίας της παρουσίας τους σε κάθε οικιακό χώρο, οι πίθοι παρείχαν δυνατότητα άμεσης επίλυσης των πρακτικών αναγκών του ενταφιασμού, με ενδεχόμενους πρόσθετους, ιδεολογικούς συμβολισμούς, οι οποίοι όμως δεν μπορούν να αποσαφηνισθούν. Στην περίπτωση των εγχυτρισμών, ο συμβολισμός μπορεί να υποκρύπτεται στην επιθυμία των επιγόνων για διατήρηση των προσφιλών προσώπων από τη φθορά του θανάτου, κατ' αναλογία με τη διαφύλαξη των αναγκαίων αγαθών για την επιβίωση του νοικοκυριού. Η ταφική χρήση πυραύνων στην Αξιούπολη και στις όμορες γεωγραφικά περιοχές της Βοττιαίας και Αλμωπίας, στα νεκροταφεία της Βεργίνας, της Κωνσταντίας, της Νέας Ζωής, της Αλώρου και της Έδεσσας (Πέτσας 1961-1962, 258, πίν. 146γ, 147β. Χρυσοστόμου 1998, 326-327· 2000, 235, 237) παραμένει ανερμήνευτη. Εκτός από την αποδοχή κοινών μαγειρικών τρόπων και πρακτικών, πιθανώς υποδηλώνει μια παγιωμένη παράδοση σχετική με την αναγκαιότητα συνέχισης της μαγειρικής διαδικασίας και επέκεινα, ως προσφοράς στους νεκρούς.

Η ομάδα των ταφών με τους πυραύνους στο εκτεταμένο νεκροταφείο της Αξιούπολης χωροθετείται στο βορειότερο τμήμα του ανασκαμμένου χώρου. Πρόκειται για τους Π8 (ΑΕΜΚ 9722), Π11 (ΑΕΜΚ 9711) και Π12 (ΑΕΜΚ 9710) του τομέα 1, και Π2 (ΑΕΜΚ 11307) του τομέα 2, σε απόσταση είκοσι μέτρων πιο βόρεια. Οι ταφές είναι κατανεμημένες χωρίς προσανατολισμό, μεμονωμένα ή σε συστάδες (**εικ. 1-2**), ενώ κιβωτιόσχημοι τάφοι και μικρότερα αγγεία, σχετιζόμενα με τελετουργικά έθιμα και προσφορές, καταλαμβάνουν το νοτιο-κεντρικό τμήμα της έκτασης. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν διασωθεί ενδείξεις, η κάλυψη των ταφικών μνημείων με τυμβόσχημους λιθοσωρούς θεωρείται βέβαιη. Η κατά συστάδες κατανομή σε νεκροταφεία εκλαμβάνεται ως υποδήλωση οικογενειακών ή κοινωνικών σχέσεων μεταξύ διαφορετικών ομάδων, που προβάλλονται μέσα από αυτές τις συστάδες (Βοκοτοπούλου 1986, 335-336. Ζιώτα 2007, 451. Μαλακασιώτη-Τσούκα 612-616. Κακαμανούδης 2019, 179-180). Στην Αξιούπολη η γειτνίαση των πίθων, πέραν του συγχρονισμού τους, θεωρήθηκε ένδειξη συγγενικών δεσμών ή ενδοκοινοτικής διάκρισης, και διαφοροποίησης της συγκεκριμένης ομάδας από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο (Σαββοπούλου 2012β, 160).

Η έμφυλη διάκριση στηρίχτηκε στα κτερίσματα και στην εικόνα που έχει σχηματισθεί για την κοινωνία

της εποχής από τις παλιές ανασκαφές στα νεκροταφεία της Τσαουσίτσας (Casson 1919, 1-33· 1923-1925, 1-29), των Καραθοδωρέικων (Σαββοπούλου 1994, 253-258), της Πλαγιάς (Σαββοπούλου 2012α, 114-119) και, εκτός ελλαδικού χώρου, της περιοχής των Σκοπίων. Η διαπιστωμένη σιδηροφορία των αντρών και η αξιόλογη πολυμορφία και ποιότητα των προσωπικών κοσμημάτων των γυναικείων ταφών, τα οποία ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων «μακεδονικών χαλκών», αποτέλεσαν ασφαλή κριτήρια για την απόδοση της έμφυλης ταυτότητας.

Το φαινόμενο της σιδηροφορίας στην κτέριση των αντρικών ταφών συναντάται στην Ήπειρο και τη Μακεδονία από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην κτέριση του Π8, όπως και στις υπόλοιπες αντρικές ταφές, περιλαμβάνονται αιχμή δόρατος και μαχαιρίδιο. Η παρουσία των όπλων δεν ερμηνεύεται αναγκαστικά ως ενασχόληση του νεκρού ή των νεκρών με πολεμικές δραστηριότητες. Στην καθημερινή ζωή των ορεινών κοινοτήτων τα όπλα λειτουργούσαν ως «εργαλεία», απαραίτητα στο κυνήγι και τις νομαδικές μετακινήσεις για την προστασία οικογενειών και κοπαδιών (Βοκοτοπούλου 1986, 345. Mitrevski 1991, 75-80. Χρυσοστόμου 2007, 213-241).

Διαφωτιστική για τον προσδιορισμό του φύλου ήταν η παρουσία προσωπικών κοσμημάτων και εξαρτημάτων ενδυμασίας των γυναικείων ταφών, καθώς αυτά αποτελούσαν απαραίτητο συμπλήρωμα της ενδυμασίας των γυναικών από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μέχρι το τέλος των αρχαϊκών χρόνων στον μακεδονικό χώρο. Στην κτέριση των ταφών αντανακλάται το κοινωνικό κύρος των γυναικών, ή αλλιώς αυτή είναι αποτέλεσμα επιλογών του οικογενειακού περιβάλλοντός τους (**εικ. 13**). Οι γυναίκες των πίθων Π12, Π11 και Π2 ακολουθούσαν τον διαδεδομένο ενδυματολογικό συρμό και εναποτέθηκαν με τα κοσμήματα που διέθεταν εν ζωή, στα οποία συγκαταλέγονταν: περιδέραιο, χάντρα, βραχιόλια, η απαραίτητη για τη συγκράτηση του πέπλου οκτώσχημη πόρπη και ένα εξάρτημα ζώνης (πρβ. Bouzek 1974, πίν. 45, 4). Κοινό στοιχείο στην κτέριση των Π12 και Π11 αποτελεί η ανεύρεση τμημάτων από τα σώματα και τα καλύμματα χάλκινων πυξίδων-περιάπτων (**εικ. 14-15**), όπως χαρακτηρίζονται στην κλασική ταξινόμηση (Bouzek 1974, 24-37, πίν. 51-3· 2006, 97-109. Rendic-Miocevic & Stojcevska 2005, 22). Η λιτότερη σε ποικιλία και ποσότητα κτέριση των Π12 και Π11 συγκριτικά με τις υπόλοιπες γυναικείες ταφές του νεκροταφείου, καθώς και ο τύπος των πυξίδων (**εικ. 16**), μαρτυρούν τη χρονολόγηση αυτών των ταφών στις πρωιμότερες φάσεις των «μακεδονι-

Εικ. 14. Κτερίσματα του πίθου Π12 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

Εικ. 15. Κτερίσματα του πίθου Π11 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

Εικ. 16. Σχεδιαστική αναπαράσταση του τύπου της πυξίδας των πίθων Π12 και Π11 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς)*.

κών χαλκών» (πρβ. Bouzek 1974, 169-171, πίν.49.5. Σακελλαρίου 1982, 45, πίν. 25),

Η ερμηνεία που αποδίδεται στις πυξίδες είναι ότι πρόκειται για θήκες φύλαξης οπιούχων ουσιών («φυλαχτάρια»), η χρήση των οποίων γινόταν με άγγιγμα ή ψηλάφηση του περιεχομένου τους. Στην αποκρυπτογράφηση της λειτουργίας των πυξίδων συνέβαλε σημαντικά η σχηματοποιημένη ομοιότητα του σώματός τους με την κάψα του φυτού της μήκωνος της υπνοφόρου (Κρητικού & Παπαδάκη 1965, 85, 87). Οι σχηματοποιήσεις στις περιπτώσεις αγγείων/δοχείων που προορίζονταν για ιατρικούς και φαρμακευτικούς σκοπούς, αποτελούσε πρακτική του αρχαίου κόσμου για την αναγνώριση των θεραπευτικών παρασκευασμάτων που φυλάσσονταν στο εσωτερικό τέτοιων σκευών (Krug 2008, 21, 112).

Η εξοικείωση των ανθρώπων με τις θεραπευτικές και ψυχότροπες ιδιότητες του φυτού της μήκωνος ανάγεται στη μυθολογική παράδοση και οφείλεται στην ενδημική παρουσία του στη λεκάνη της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Οι ιδιότητες του φυτού ήταν αναγκαίες σε πλήθος περιστάσεων της καθημερινής ζωής, από την αντιμετώπιση σωματικών πόνων έως την αποτροπή ή πρόληψη κακοδαιμονίας, ή την επίτευξη γονιμότητας, καλοτυχίας κτλ. Η εμπειρική τεχνογνωσία για τη διαχείριση των, μεταξύ ιατρικής και μαγείας, ψυχοτρόπων ιδιοτήτων του περιοριζόταν σε ελάχιστο αριθμό ατόμων, στα οποία αποδίδονταν ιατρικές ή μαγικοθρησκευτικές ικανότητες, όπως οι περιώνυμες φαρμακίδες Κίρκη και Μήδεια. Η σημασιολογική σύνδεση πυξίδων και έμφυλης ταυτότητας τεκμηριώνεται από την εργαστηριακή διαπίστωση του οπιούχου περιεχομένου σε πυξίδα τάφου από το Lisicin Dol της Βόρειας Μακεδονίας. Τα εμβληματικά συνευρήματα και η τελετουργική ενδυμασία προσέδωσαν στη νεκρή ιδιότητα ιέρειας στην υπηρεσία ηλιοκεντρικής[4] θεότητας, που από γραμματειακές πηγές συνδέεται με τα Παιονικά φύλα και λατρευόταν στην περιοχή (Mitrevski 1996-1997, 84. Σαββοπούλου 2007, 613-615).

Η παρουσία της μήκωνος της υπνοφόρου στον κάτω ρου του Αξιού έχει διαπιστωθεί ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική και αργότερα την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού, σε αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα των οικισμών του Μανδάλου στη δυτική πλευρά του Πάικου (Valamoti & Jones 2003, 1-35), του Αρχοντικού (Valamoti, Papanthimou & Pilali 2008, 187-194. Τελιορίδου 2013, 84-86. Πετρίδου 2014, 63-64. Καρατασάκη 2018, 145) και του Καστανά (Valamoti 2003, 100). Εικάζεται η προσθήκη της σε αλκοολούχα παρασκευάσματα ή σε διατροφικές συνταγές στη διάρκεια συλλογικών δρώμενων, συμποσίων και συνεστιάσεων (Βαλαμώτη 2009, 121-122), αντίστοιχα πιθανώς με εκείνα που αναφέρονται στο Αρχοντικό και την Τούμπα Θεσσαλονίκης, με τα οποία ενδυναμώνονταν οι κοινωνικές σχέσεις στο πλαίσιο των οικισμών (Βαλαμώτη 2009, 127, 131, 133. Ανδρέου 2019, 222-224).

Στις τελετουργικές αυτές εκδηλώσεις, η παράθεση γευμάτων και η αίσθηση του οικείου των διατροφικών επιλογών θα συνέβαλε στην ενδυνάμωση της συλλογικής ταυτότητας των μελών κάθε ομάδας. Η συμμετοχή των γυναικών θα ήταν σημαντική στην προετοιμασία και το μαγείρεμα των προς κατανάλωση εδεσμάτων, καθώς σύμφωνα με την ανθρωπολογική διαπίστωση, μαγειρική και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες εντάσσονται διαχρονικά και διαπολιτισμικά στη σφαίρα των γυναικείων δεξιοτήτων και καθηκόντων (Goody 1989, 47). Εκτός από τις θεραπευτικές και μαγικές ή ψυχότροπες ιδιότητες, υπήρχε η δυνατότητα συμμετοχής του φυτού και στην καθημερινή ζωή, ως ελαιοδοτικού για εμπλουτισμό των τροφών ή ως συμβολικά φορτισμένου συστατικού (εξαιτίας ακριβώς των ψυχότροπων ιδιοτήτων του) σε

4 Σε πρόσφατη προσπάθεια διασαφήνισης της αινιγματικής φύσης και των συμβολισμών των χάλκινων μακεδονικών κοσμημάτων, επιχειρήθηκε αποκωδικοποίηση των πολιτισμικών και μαγικοθρησκευτικών σημαινομένων τους με εφαρμογή της σημειωτικής ανάλυσης, ενώ εκφράστηκαν επιφυλάξεις για την αξιοπιστία του εργαστηριακού ελέγχου αναφορικά με το περιεχόμενο της πυξίδας από το Lisicin Dol (Chausidis 2017, 937-943).

συνταγές.

Με αυτή τη συλλογιστική, πύραυνοι και πυξίδες στις γυναικείες ταφές της Αξιούπολης, εκτός από την πρακτική εξυπηρέτηση των ταφικών αναγκών, αποκτούν συμβολισμούς με κοινωνικές προεκτάσεις, ως υλικές αποδόσεις σεβασμού προς τις νεκρές που κατείχαν τα μυστικά της γευστικής παράδοσης της κοινωνικής ομάδας, και πρέπει να συσχετισθούν με επαναλαμβανόμενες, εθιμικές πρακτικές της κοινότητας. Ο πύραυνος στην αντρική ταφή, πέρα από τις πρακτικές ανάγκες της κάλυψης του ταφικού πίθου, υποδηλώνει ενδεχομένως ένταξη του νεκρού στην ομάδα με τις ίδιες διατροφικές επιλογές.

Αν και η εξαγωγή συμπερασμάτων από το περιορισμένο αρχαιολογικό υλικό της Αξιούπολης είναι παρακινδυνευμένη, πιστεύουμε ότι όσα προηγήθηκαν σχηματοποιούν μια εικόνα για τον τρόπο ζωής των κοινωνικών ομάδων που ήταν εγκατεστημένες στις δασοσκέπαστες διαβάσεις και τους ορεινούς όγκους της μακεδονικής ενδοχώρας. Με ανθρωπολογικές προσεγγίσεις και εθνογραφικά παράλληλα αποκωδικοποιούνται πιθανοί συμβολισμοί, οι οποίοι συμβάλλουν στην κατανόηση της ταυτότητας των χρηστών/κατόχων και της κοινωνικής δομής του πληθυσμού, που διατηρούσε τις πολιτισμικές του ιδιαιτερότητες και τις διατροφικές του παραδόσεις έως και πριν από την εγκαθίδρυση των Μακεδόνων.

Κατάλογος πυραύνων

Α) Πύραυνος ΑΕΜΚ 11307 (**εικ. 3-4, 11**)

Διαστάσεις: πάχος τοιχωμάτων 0,1 εκ., στη βάση 0,2 εκ.

Ίχνη χρήσης: Τα σωζόμενα ίχνη είναι ορατά στον πυθμένα του αγγείου και η έκτασή τους δεν συνηγορεί σε εντατική χρήση του σκεύους. Η εικόνα που σχηματίζεται μαρτυρεί καθίζηση του περιεχομένου κατά τη διάρκεια του βρασίματος.

Κάλυμμα στον πίθο Π2.

Γυναικεία ταφή. Κτερίσματα: τμήμα από κομβιόσχημο αντικείμενο ζώνης σε κακή διατήρηση και όστρακα από τροχήλατο αγγείο, που δεν αποκαθίσταται.

Β) Πύραυνος ΑΕΜΚ 9710 (**εικ. 2, 10**)

Διαστάσεις: πάχος τοιχωμάτων περίπου 0,1 εκ., στη βάση 0,25 εκ.

Τα αποτυπωμένα ίχνη είναι ορατά στον πυθμένα και σε μικρό τμήμα στην εσωτερική ζώνη του χείλους.

Κάλυμμα στον πίθο Π12.

Γυναικεία ταφή. Κτερίσματα: πήλινος αμφορίσκος (ΑΕΜΚ 9721), χάλκινα κοσμήματα που περιλαμβάνουν δύο χάλκινα βραχιόλια (ΑΕΜΚ 5107, 5109), περιλαίμιο από στριφτό σύρμα (ΑΕΜΚ 5112), οκτώσχημη πόρπη (ΑΕΜΚ 5103) και χάλκινη πυξίδα με το κάλυμμά της (ΑΕΜΚ 5111, 5110).

Γ) Πύραυνος ΑΕΜΚ 9711.

Διαστάσεις: πάχος τοιχωμάτων 0,6-0,7εκ.

Τα όστρακα του πυραύνου είναι πολύ φθαρμένα, αρκετά πορώδη και διαβρωμένα από την έκθεσή τους σε εξωτερικές συνθήκες. Τα εξωτερικά ίχνη καύσης είναι έντονα και ίσως δηλωτικά της διάρκειας χρήσης του (;).

Κάλυμμα στον πίθο Π11.

Γυναικεία ταφή. Κτερίσματα: χειροποίητο χυτροειδές αγγείο (ΑΕΜΚ 9720), χάλκινα κοσμήματα που περιλαμβάνουν δύο βραχιόλια (ΑΕΜΚ 5106, 5108), χάλκινη χάντρα (ΑΕΜΚ 5147) και χάλκινη πυξίδα με το κάλυμμά της (ΑΕΜΚ 5105, 5102).

Δ) Πύραυνος ΑΕΜΚ 9722.

Διαστάσεις: πάχος βάσης 0,02 εκ.

Εντονα ίχνη αποθέσεων στο εσωτερικό μέρος των τοιχωμάτων μέχρι το χείλος. Συγκριτικά με τους υπόλοιπους, πρόκειται για τον περισσότερο χρησιμοποιημένο και με την περισσότερο ανομοιόμορφη απορρόφηση των οργανικών καταλοίπων πύραυνο. Εξωτερικά η καπνιά είναι έντονη μέχρι το ύψος του υποστατού.

Κάλυμμα στον πίθο Π8.

Αντρική ταφή / καύση. Κτερίσματα: όστρακα από αγγείο απροσδιόριστου σχήματος (ΑΕΜΚ 11310), σιδερένια όπλα που περιλαμβάνουν αιχμή δόρατος (ΑΕΜΚ 5113)

και ξιφίδιο (ΑΕΜΚ 11315).

Ε) Πύραυνος ΑΕΜΚ 9723.

Διαστάσεις: πάχος τοιχωμάτων 0,8 εκ.

Στο εσωτερικό των τοιχωμάτων και στον πυθμένα δεν διατηρούνται εμφανή ίχνη, με αποτέλεσμα να του αναγνωρισθεί ευκαιριακή και όχι συστηματική χρήση. Στην ευκαιριακή χρήση του πυραύνου συνηγορούν τα ελάχιστα ίχνη καπνιάς που παρατηρούνται στην εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων, στο ύψος του υποστατού.

Είχε απορριφθεί στον χώρο του νεκροταφείου.

Για την Κατερίνα

Με την Κατερίνα Παπανθίμου μας συνδέει φιλία που μετράει σαράντα χρόνια και αισθήματα βαθιάς εκτίμησης και αγάπης. Συνοδοιπορούμε από την πρώτη της επαφή με τις προϊστορικές τούμπες του Μακεδονικού κάμπου μαζί με την αείμνηστη Κική Παπαστερίου, από την ανασκαφή στο Μάνδαλο. Παραγωγική, αγωνιστική και αισιόδοξη, διοχέτευσε γνώσεις και εμπειρίες σε γενιές φοιτητών, συνεργατών και φίλων. Περήφανη και ακατάβλητη, συνεχίζει να παραδίδει μαθήματα ήθους και επιστημονικής προσφοράς, εμπνέοντας με το παράδειγμά της.

Εις έτη πολλά, Κατερίνα...

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην αναπληρώτρια καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Ντουσάνκα Ούρεμ-Κώτσου για τις παρατηρήσεις στους πυραύνους, καθώς και στην προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κιλκίς Γεωργία Στρατούλη για την ευγενική φιλοξενία που μας παρείχε στο Αρχαιολογικό Μουσείο. Ευχαριστώ επίσης τους επιμελητές του τόμου για τις παρατηρήσεις τους και τη γόνιμη συζήτηση.

s.thomaida@yahoo.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου, Σ. 2019. Μετά την Τούμπα: παράδοση και νεωτερισμοί στις κοινωνίες της Κεντρικής Μακεδονίας στα τέλη της 2ης και στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη: κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη,* Θεσσαλονίκη.

Βαλαμώτη, Σ. 2009. *Η αρχαιοβοτανική έρευνα της διατροφής στην προϊστορική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης* (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 33), Αθήνα.

Camp, J. M. 2004. *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης,* μετάφραση Μ. Κλεώπα, Αθήνα.

Γιματζίδης και άλ. 2010: Γιματζίδης, Σ., Καρλιάμπας, Γ. & Κώτσος, Σ., Δρακόντιο 2010: αρχαιολογική έρευνα σε μια τούμπα της λεκάνης του Λαγκαδά, *ΑΕΜΘ* 24, 189-196.

Δελιόπουλος, Γ. 2014. *Η οργάνωση της παραγωγής και η λειτουργία της κεραμικής των Οικιστικών Οριζόντων Ι-ΙΙΙ από το Αρχοντικό Γιαννιτσών,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δελιόπουλος και άλ. 2011: Δελιόπουλος, Γ., Ούρεμ-Κώτσου, Ντ. & Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ., Μαγειρική στο Αρχοντικό: τα μαγειρικά σκεύη της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 25, 223-229.

Ζιώτα, Χ. 2007. *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Ζιώτα, Χ. & Μαγγουρέτσιου, Ε. 2013. Εμπόριο και Αναρράχη Εορδαίας: αρχαιότητες στην πορεία ενός νέου οδικού άξονα, *ΑΕΜΘ* 27, 109-119.

Κακαμανούδης, Α. 2019. Τεφροδόχα χυτροειδή αγγεία (πύραυνοι) Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου από το νεκροταφείο των τύμβων στη Βεργίνα, στο Ν. Ακαμάτης, Α. Βουβουλής, Α. Λαφτσίδης & Ν. Πουλακάκης (επιμ.), *ΤΩ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ιωάννη Ακαμάτη*, Θεσσαλονίκη, 179-188.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2013. Μαυροπηγή Εορδαίας. Ταφές ανθρώπων και ζώων, *ΑΕΜΘ* 27, 71-96.

Καρατασάκη, Α. 2018. *Ψυχότροπες ουσίες και φαρμακευτικά φυτά στην προϊστορική Ελλάδα: υποθέσεις και δεδομένα,* μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Κρητικού, Π. & Παπαδάκη, Σ. 1963. Μήκωνος και οπίου ιστορία και εξάπλωσις εν τη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου κατά την αρχαιότητα, *ΑΕ* 102, 80-150.

Κυριαζόπουλος, Β. Δ. 1984. *Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά,* Αθήνα.

Krug, A. 2008. *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα,* μετάφραση Ε. Μανακίδου & Θ. Σαρτζής, Αθήνα.

Κυριατζή, Ε. 2000. *Κεραμική τεχνολογία και παραγωγή: η κεραμικής της Ὑστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Μαλακασιώτη, Ζ. & Τσούκα, Φ. 2011. Ζητήματα ταφικών πρακτικών στα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της αρχαίας Ἀλου, θέση «Βουλοκαλύβα», στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007,* vol. II, Volos, 609-626.

Ματάλα, Α. Λ. 2015: Διατροφή και πολιτισμός. Βιοπολιτισμικές προσεγγίσεις της επιλογής τροφής, e-book/e-pub. https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3801/2/1536_Matala.pdf

Μπακιρτζής, Χ. 1989. *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα.

Ούρεμ-Κώτσου, Ν. Χ. 2006. *Νεολιθική Κεραμική του Μακρυγιάλου. Διατροφικές συνήθειες και οι κοινωνικές διαστάσεις της κεραμικής*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Πετρίδου, Χ. 2014. *Χρήσεις των φυτών στο Αρχοντικό Γιαννιτσών κατά την Εποχή του Χαλκού: μια αρχαιοβοτανική μελέτη,* αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Πέτσας, Φ. 1961-1962. Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960/61), *ΑΔ* 17 Α', Μελέται, 218-288.

Σαββοπούλου, Θ. 1998. Καραθοδωρέικα 1993-1994, *ΑΕΜΘ* 8, 253-262.

Σαββοπούλου, Θ. 2004. Η περιοχή του Αξιού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Ν. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου,* Αθήνα,

307-316.

Σαββοπούλου, Θ. 2007. Ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρύ ῥέοντος, Ἀξιοῦ οὗ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδναται αἶαν, *Αρχαία Μακεδονί*α VII: *Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως τον θάνατο του Φιλίππου Β',* Θεσσαλονίκη, 605-624.

Σαββοπούλου, Θ. 2012α. Εκ Κρηστωναίων, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *ΔΙΝΗΕΣΣΑ. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου,* Θεσσαλονίκη, 111-120.

Σαββοπούλου, Θ. 2012β. Πύραυνοι αρχαϊκών χρόνων από την Αξιούπολη Κιλκίς, στο Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου, Ε. Μανακίδου & Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), *Η κεραμική της Αρχαϊκής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.). Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 19-22 Μαΐου 2011*, Θεσσαλονίκη, 151-166.

Σακελλαρίου, Μ. (επιμ.) 1982. *ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. 4000 χρόνια Ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα.

Στεφανή, Ε. 1994. Οικισμός της Υστερης Εποχής του Χαλκού στο Αγγελοχώρι Ημαθίας. Πρώτη ανασκαφική έρευνα, *ΑΕΜΘ* 8, 125-130.

Στεφανή και άλ. 2019: Στεφανή, Ε., Τσαγκαράκη, Ε. & Αρβανιτάκη, Α., *Από τον Νότο στον Βορρά. Αποικίες των Κυκλάδων στο Βόρειο Αιγαίο. Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 12.07.2019 - 31.08.2020*, Θεσσαλονίκη.

Τελιορίδου, Ε. 2013. *Αρχαιοβοτανική έρευνα της φάσης 3 στο Αρχοντικό Γιαννιτσών,* αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Τιβέριος, Μ. & Γιματζίδης, Σ. 2002. Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2002, *ΑΕΜΘ* 16, 223-232.

Hammond, N. 1982. Πολιτική Ιστορία, στο Μ. Σακελλαρίου 1982, 64-80.

Χατζηδάκης, Ι. Π. 2000. Οψοποιϊκά σκεύη από τη Δήλο: και χύτρας φημί εύρυθμον φαίνεσθαι ευκρινώς κειμένας (Ξενοφώντος Οικονομικός), στο Ε. Κυπραίου, Μ. Καζάκου & Γ. Νεστορίδου (επιμ.), *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, Χανιά, 6-13 Απριλίου 1997,* Αθήνα, 115-130.

Χατζηδάκης, Ι. Π. 2004. Τα μαγειρικά σκεύη στους αρχαίους Ελληνες κωμωδιογράφους και στη Δήλο, στο Ν. Ζαφειροπούλου, Μ. Καζάκου & Ρ. Γιαννουλάκη (επιμ.), *Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000,* Αθήνα, 641-654.

Horejs, B. & Jung, R. 2014. Η προϊστορική Ὄλυνθος. Μια τούμπα της Εποχής του Χαλκού ανάμεσα στα Καρπάθια και στο Αιγαίο, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 299-302.

Χρυσοστόμου, Α. 1998. Ταφικά ευρήματα από τον οικισμό στη Νέα Ζωή νομού Πέλλας, στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη & Κ.Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου, Θεσσαλονίκη*, 312-333.

Χρυσοστόμου, Α. 2000. Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας στην Εποχή του Σιδήρου και τα Αρχαϊκά χρόνια: παραδείγματα ταφικών τύπων, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 229-242.

Χρυσοστόμου, Α. 2007. Αγροσυκιά. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου, στο Π. Χρυσοστόμου, Ι. Ασλάνης & Α. Χρυσοστόμου, *Αγροσυκιά. Ἕνας οικισμός των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων*, Βέροια, 209-279.

Bouzek, J. 1974. *Graeco-Macedonian Bronzes, Analysis and Chronology*, Prague.

Bouzek, J. 2006. Macedonian Bronzes - 30 Years Later, *Folia Archaeologica Balkanica* 1, 97-109.

Casson, S., 1919-1921. Excavations in Macedonia, *BSA* 24, 1-33.

Casson, S., 1923-1925. Excavations in Macedonia, *BSA* 26, 1-29.

Chausidis, N. 2017. *МАКЕДОНСКИТЕ БРОНЗИ И РЕЛИГИЈАТА ИМИТОЛОГИЈАТА НА ЖЕЛЕЗНОДОБНИТЕ ЗАЕДНИЦИ ОД СРЕДНИОТ БАЛКАН [Macedonian Bronzes and the Religion and Mythology of Iron Age Communities in the Central Balkans, Summary in English],* Ckopje.

Chemsseddoha, A.-Z. 2019. *Les pratiques funéraires de l'Âge du Fer en Grèce du Nord: étude d'histoires régionales* (*Scripta Antiqua* 121), Bordeaux.

Dedeoglu, F. 2016. A Study on Chalices from Beycesultan: Their Function, Social Meaning and Cultural Interactions, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16 (2), 13-32.

Fischl και άλ. 2001: Fischl K., Kiss V. & Kulcsár, G., Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (Pyraunoi) im Karpatenbecken, II (Spätbronzezeit-Früheisennzeit), στο C. Kascó (επιμ.), *Der nordkarpartische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7-10 Oktober 1998*, Baia Mare, 125-156.

Gimatzidis, S. 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am*

Thermaischen Golf in Makedonien (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band* 26), Radhen/ Westf.

Gimatzidis, S. 2017. Cooking Pots and Ancient Identities: Indicators or Obscurers of Cultural Change? στο H. Popov & J. Tzvetkova (επιμ.), *KRATISTOS. Volume in Honour of Professor Peter Delev*, Sofia, 253-268.

Goody, J. 1982. *Cooking, Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology,* Cambridge.

Heurtley, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.

Hochstetter, A. 1984. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975-1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3), Berlin.

Hodder, I. 2007. The "Social" in Archaeological Theory: An Historical and Contemporary Perspective, στο L. Meskell & R.W. Preucel (επιμ.), *A Companion to Social Archaeology*, Oxford, 23-42.

Horejs, B. 2005. Kochen am Schnittpunkt der Kulturen - zwichen Karpatenbecken und Ägäis, στο B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser & B. Teržan (επιμ.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernard Hänsel von seinen Schülern gewidmet* (*Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 121), Bonn, 71-94.

Horejs, B. 2007. *Das Prähistorische Olynth: Augrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 21), Rahden/Westf..

Kopytoff, I. 1986. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process, στο A. Appadurai (επιμ.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 64-91.

Lloyd, S. & Mellaart, J. 1955. Beycesultan Excavations: First Preliminary Report, *AnatSt* 5, 39-92.

Mastrogiannopoulou, V. 2018. Specialised Pottery in the Neolithic Aegean: Vases of the "Réchaud Type" from the Settlement of Ftelia, Mykonos, στο A. Sampson & T. Tsourouni (επιμ.), *Ftelia on Mykonos, Greece: Neolithic Networks in the Southern Aegean Basin*, Vol. II (*University of the Aegean, Laboratory of Environmental Archaeology,* Monograph Series 7), Athens, 46-58.

Meigs, A. 1988. Food as Cultural Construction, *Food & Foodways* 2 (1), 341-357.

Mitrevski, D. 1996-1997. Grave of Paionian Priestess from Marvinci - Contribution to Evaluation of Paeonian Religion in the Iron age, *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, 69-88.

Mitrevski, D. 1991. *DEDELI. Early Iron Age Necropolis in the Lower Vardar Basin*, Skopje.

Rendic-Miocevic, A. & Stojcevska, L. 2005. *Makedonske Bronce, Željeznodobni Nalazi na Podrucju Makedonije*, Zagreb.

Rey. L., 1932. Bohemica (Bohemitsa), *Albania* IV, 40-61.

Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*, Chicago.

Sherratt, A. 1995. Sacred and Profane Substances: The Ritual Use of Narcotics in Later Neolithic Europe, στο P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (επιμ.), *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*, Oxford, 50-64.

Valamoti, S.-M. 2003. Neolithic and Early Bronze Age "Food" from Northern Greece: the Archaeobotanical Evidence, στο M. Parker- Pearson (επιμ.), *Food, Culture and Identity in the Neolithic and Early Bronze Age* (*BAR* IS 1117), Oxford 97-112.

Valamoti, S.-M. & Jones G. 2003. Plant Diversity and Storage at Mandalo, Macedonia, Greece: Archaeobotanical Evidence from the Final Neolithic and Early Bronze Age, *BSA* 98, 1-35.

Valamoti, S.-M., Papanthimou, A. & Pilali, A. 2008. Cooking Ingredients from EBA Archontiko: the Archaeobotanical Evidence, στο Y. Fakorellis, N. Zacharias & K. Polukreti (eds.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens, 28-31 May 2003* (*BAR* IS 1746), Oxford, 187-194.

Wardle, K. A. 1980. Excavations at Assiros Toumba 1975-1980, *BSA* 75, 229-260.

Zannis, A. G. 2014. *Le pays entre le Strymon et le Nestos: geographie et histoire (VIIe-IVe siècle avant J.-C.)* (*Μελετήματα* 71), Αθήνα.

ON *PYRAUNOI*: EXPLORING THEIR USES AND THE SOCIAL IDENTITY OF THE USERS

Thomi Savvopoulou

The discovery of *pyraunoi* in an Early Iron Age cemetery at Axioupolis, Kilkis, offers the opportunity to explore cross-cultural relations between the Balkan North and the Aegean South, in the frontier region of Central Macedonia. *Pyraunoi* are a distinct category of Late Bronze Age cookware, which belongs to the repertory of local handmade pottery of Northern Greece. As objects of material culture, and vessels in which food was prepared, *pyraunoi* carry meanings and symbolisms that relate both to their use and to the social roles and identities of those who used them. Reconstructing the cultural biography of *pyraunoi* with the help of ethnographic and archaeological parallels, makes it possible to identify ancient cooking customs and to explore social structures and personal agency. This study attempts to decode and contextualise the symbolisms of the Axioupolis *pyraunoi* as grave goods, and to highlight the multiple meanings inherent in these ancient artefacts as well as the historicity of their cultural environment.

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΤΗ ΜΑΤΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΚΕΛΕΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Σεβαστή Τριανταφύλλου

Εισαγωγή

Η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων έχει καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια ως απαραίτητο εργαλείο για την κατανόηση σημαντικών παραμέτρων των ανθρώπινων κοινωνιών. Η προϊστορική Μακεδονία έχει πρωτοπορήσει σε αυτόν τον τομέα, καθώς μεγάλος αριθμός σκελετικών καταλοίπων έχει προσφέρει πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη διαχείριση του νεκρού σώματος και την ποικιλομορφία των ταφικών πρακτικών που επέλεγε η κοινότητα των ζωντανών για την αντιμετώπιση του θανάτου. Η γενική εικόνα της νεολιθικής εποχής συνηγορεί σε μια ξεκάθαρη έμφαση στην ποικιλία της μεταχείρισης του νεκρού σώματος, με διαβαθμίσεις από απλές ατομικές ταφές και ημι-αρθρωμένα κατάλοιπα μέχρι την παρουσία διάσπαρτων οστών και καύσεων τοποθετημένων μέσα στον οικιστικό χώρο ή έξω από αυτόν (για εκτενή συζήτηση βλ. Triantaphyllou 2008). Στην Εποχή του Χαλκού και ειδικά στις τελευταίες φάσεις της, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται όλο και πιο έντονα από τη μεταχείριση του νεκρού σώματος σε περισσότερο ορατά, για την κοινότητα των ζωντανών, στοιχεία που συντελούν σε ένα συνθετότερο τελετουργικό ταφής, όπως είναι η κατασκευή τάφου, η σήμανσή του, η δημιουργία χώρων για την τέλεση μνημόσυνων, η κόσμηση του νεκρού σώματος και η συνοδεία του με εμβληματικά αντικείμενα, όπως σφραγιδόλιθοι, όπλα κλπ. (Triantaphyllou & Andreou 2019). Σκοπός της συνθετικής αυτής εργασίας είναι να αναδειχτούν οι πολλαπλές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν τη διαχείριση του θανάτου στην προϊστορική Μακεδονία, καθώς και η σημασία τους για τον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αντιλαμβάνονταν το νεκρό σώμα σχετικά με τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων, ταυτοτήτων και ρόλων των ζωντανών μελών τους.

Η σύζευξη ζωντανών και νεκρών στις νεολιθικές κοινότητες της Μακεδονίας

Μέχρι πριν από 25 χρόνια περίπου, η εικόνα της μεταχείρισης των νεκρών στη νεολιθική Μακεδονία ήταν εξαιρετικά ελλιπής και βασιζόταν κυρίως στα αποτελέσματα της δημοσίευσης της εμβληματικής ανασκαφής στη Νέα Νικομήδεια Ημαθίας (Rodden 1962· 1964· 1965). Η δεκαετία του ’90, η οποία σηματοδοτήθηκε με τα μεγάλα δημόσια έργα, ειδικά στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, αρχικά με την εκτεταμένη ανασκαφή στον Μακρύγιαλο Πιερίας (Παππά 2008) και στη συνέχεια στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2010), συνέβαλε καθοριστικά στη διαφορετική ανάγνωση της διαχείρισης των νεκρών όχι μόνο στην Μακεδονία αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο (Triantaphyllou 2001· 2008). Μέχρι τότε η επικρατούσα εικόνα για το ταφικό τοπίο είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με τον στερεοτυπικό τρόπο κατανόησης της ταφής για τη νεολιθική εποχή, δηλαδή του ενταφιασμού σε συνεσταλμένη στάση, σε ρηχό όρυγμα σκαμμένο στο έδαφος, που σπάνια συνοδευόταν από κάποιο αντικείμενο τοποθετημένο δίπλα στο σώμα του νεκρού. Όταν αυτό συνέβαινε, επρόκειτο συνήθως για χειροποίητα αγγεία, οστέινα ή λίθι-

να εργαλεία, ή κοσμήματα από λίθο, οστό ή όστρεο. Βέβαια, εδώ θα πρέπει να επισημανθεί η ολοένα και πιο ανιχνεύσιμη αρχαιολογικά παρουσία φυτικών και ζωικών καταλοίπων, τα οποία φαίνεται ότι συνδέονταν με την ταφή των νεκρών σε ενταφιασμούς αλλά και σε καύσεις. Σε αυτήν την περίπτωση κατατάσσονται τα πρόσφατα ευρήματα απανθρακωμένων σπόρων σιταριού της Αρχαιότερης Νεολιθικής που αναγνωρίστηκαν σε ταφή νηπίου (2 ετών) και εφήβου (15 ετών) στη Μαυροπηγή Κοζάνης, ενώ στην ίδια θέση καταγράφηκαν και άλλα είδη απανθρακωμένου αρχαιοβοτανικού υλικού από άλλες ταφές, σε μικρότερες ποσότητες (Βαλαμώτη 2009). Με τον ίδιο τρόπο έχει αναγνωριστεί συσσώρευση ποσοτήτων απανθρακωμένων σπόρων, τα οποία σε μία περίπτωση ταυτίζονται με φακή, σε δύο καύσεις της Αυγής ΙΙ (πρώιμη Ὑστερη Νεολιθική) και στην καύση της Αρχαιότερης Νεολιθικής στους Βαρεμένους Γουλών (ό.π. 253). Εκτός από τα φυτικά κατάλοιπα, και ζωικά κατάλοιπα συνδέονται με ενταφιασμούς στην πρόσφατη έρευνα, για παράδειγμα στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας, στην περίπτωση ταφής σκύλου σε πιθανή συνάφεια με τον ενταφιασμό παιδιού 12 ετών (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 319). Επιπλέον, η σύνδεση ζωικών καταλοίπων με τα κλειστά σύνολα των τεφροδόχων αγγείων που περιέχουν υπολείμματα καύσεων, είναι σαφώς περισσότερο ασφαλής.

Η πλειονότητα των ενταφιασμών συνδέεται με κάποιου είδους λάκκο, είτε ταφικό που έχει διαμορφωθεί με ειδικό σκοπό, για παράδειγμα τελετουργικό, είτε άλλης χρήσης, όπως αποθηκευτικής, απορριμματικής ή ακόμη και εξόρυξης πηλού. Η τελευταία περίπτωση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το νεκροταφείο της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης: σε μια περιοχή στις παρυφές του οικισμού, με περισσότερους από 460 λάκκους ανοιγμένους στο έδαφος, των οποίων η αρχική χρήση ήταν για την εξόρυξη πηλού και οι οποίοι μετατράπηκαν σε μετέπειτα φάση σε απορριμματικούς (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2001, 403· 2010, 213), αποδίδεται ένα σύνολο 123 διάσπαρτων ανθρώπινων οστών (Triantaphyllou 2008, 141). Είναι πιθανό, όπως επισημαίνει η ανασκαφέας, ότι οι λάκκοι με τα ανθρώπινα οστά συνδέονταν με τελετουργικές και συμβολικές δραστηριότητες, προσδίδοντας έμφαση στην εναλλασσόμενη παύση και διακοπή της χρήσης και του «κύκλου ζωής» ανθρώπων και υλικών αντικειμένων (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 325). Βέβαια, συχνότερη είναι η διάνοιξη των λάκκων εντός του οικιστικού χώρου και σε άμεση και στενή συνάφεια με τον χώρο διαβίωσης των νεολιθικών ανθρώπων, όπως συμβαίνει στη Νέα Νικομήδεια (Rodden 1962· 1964· 1965), στο Μάνδαλο (Πιλάλη-Παπαστερίου και άλ. 1986. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Πιλάλη-Παπαστερίου 1993α), στον Μακρύγιαλο Πιερίας (Μπέσιος & Παππά 1993· 1995. Pappa & Bessios 1999), στη Διεθνή Ἐκθεση Θεσσαλονίκης (Παππά 1993), στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης (Γραμμένος & Κώτσος 2002), στα Γιαννιτσά Β (Χρυσοστόμου 2001), στον Κλείτο Ι (Ζιώτα 2009. Ζιώτα και άλ. 2009. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2011), στη Μαυροπηγή Κοζάνης (Karamitrou-Mentesidi και άλ. 2013) και αλλού.

Πέρα από τους συνήθεις ενταφιασμούς στον ενδοικονοτικό χώρο, τους οποίους η έρευνα στη νεολιθική Μακεδονία αναγνώριζε ως τον μόνο τρόπο ταφής μέχρι τη δεκαετία του ’90, μεγάλο μέρος του ταφικού τελετουργικού καταλαμβάνουν, σύμφωνα με νέα δεδομένα, οι δευτερογενείς αποθέσεις αποσαρκωμένων ανθρώπινων οστών ή σαρκωμένων ανθρώπινων μελών τη στιγμή της μεταχείρισής τους από τα εν ζωή μέλη της κοινότητας. Παραδείγματα διάσπαρτων ανθρώπινων οστών, χωρίς ανατομική συνάφεια, έχουν αποκαλυφθεί είτε στον ζωτικό χώρο των οικισμών, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στη Νέα Νικομήδεια (Angel 1973) και στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης (Τριανταφύλλου 2002), είτε σε τάφρους που περιτρέχουν ή οριοθετούν περιοχές μέσα στους οικισμούς, όπως στον Μακρύγιαλο Πιερίας (Triantaphyllou 2001· 2008. Παππά 2008), στον Κάτω Αγιάννη Πιερίας (Μπέσιος & Αδακτύλου 2008), στα Παλιάμπελα Κολινδρού (Κωτσάκης & Halstead 2002. Kotsakis & Halstead 2002. Triantaphyllou 2008) και στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009). Η συχνή παρουσία των διάσπαρτων ανθρώπινων οστών στις οικιστικές επιχώσεις, χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση σε ανατομικό μέρος, ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται για κατάλοιπα που θα μπορούσαν να ανακλούν σκόπιμη μεταχείριση των νεκρών, όπως η διατήρηση-φύλαξη οστών, για παράδειγμα ως κειμήλια, στον ιδιωτικό χώρο του νεολιθικού «οίκου». Το ζήτημα είναι ενδιαφέρον και μένει ανοιχτό

προς συζήτηση, σε σχέση μάλιστα με τα νεότερα δεδομένα που προκύπτουν από πρόσφατες και καλά τεκμηριωμένες ανασκαφές, με περιπτώσεις μεμονωμένων ενταφιασμών από όπου απουσιάζουν οστά, τα οποία θα μπορούσαν ίσως να αναζητηθούν στον προστατευμένο χώρο διαβίωσης της νεολιθικής κοινότητας.

Η πρακτική της προσωρινής ή μόνιμης «φιλοξενίας» των νεκρών σωμάτων στις νεολιθικές τάφρους της Μακεδονίας αναγνωρίστηκε και συζητήθηκε εκτενώς για πρώτη φορά στον Μακρύγιαλο Πιερίας. Στον συγκεκριμένο οικισμό απαντάται η απόθεση των νεκρών σωμάτων σε διαφορετικούς βαθμούς διάρθρωσης, σε αποσαρκωμένη και ημι-σαρκωμένη μορφή, ενώ πολύ σημαντική είναι και η ένταξη στην τάφρο Α των 19 ανατομικά αρθρωμένων σκελετών, οι οποίοι φαίνεται να αντιπροσωπεύουν πρωτογενείς ταφές (Triantaphyllou 2001, 48). Στην τάφρο Α, η εκπροσώπηση των ανατομικών ομάδων από τα διάσπαρτα οστά και τα ημι-σαρκωμένα σώματα των νεκρών, από όπου λείπουν χαρακτηριστικά τα μεγάλα και ανθεκτικά μακρά οστά (ό.π. εικ. 5.3, 5.5), σε συνδυασμό με την παρουσία των ανατομικά αρθρωμένων καταλοίπων, συνηγορούν στη σκέψη της προσωρινής, μεταβατικής τοποθέτησης των νεκρών στην τάφρο και στη συνέχεια, σε χρονικό διάστημα που ποικίλλει κατά περίπτωση από την αρχική απόθεση, στη μερική εκταφή τους ή οστεοληψία από την κοινότητα των ζωντανών.

Το ζήτημα της διαρκούς φυσικής επαφής της κοινότητας με τους νεκρούς της παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και φαίνεται να εμφανίζεται πολύ πρώιμα ως ανάγκη μέσα από τα παραδείγματα *αποκλινουσών* ταφών της Αρχαιότερης Νεολιθικής των Ρεβενίων (Τριανταφύλλου & Αδακτύλου 2014). Με τον όρο αυτό περιγράφονται οι περιπτώσεις που περιλαμβάνουν σκόπιμα μετακινημένα οστά σε, κατά τα άλλα, αρθρωμένες ταφές ή καθολική απομάκρυνση οστών αλλά και συσσωρεύσεις αποσαρκωμένων ανθρώπινων οστών, που υποδηλώνουν την υιοθέτηση ενός σύνθετου τελετουργικού στη διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων ήδη από τα μέσα της 7ης χιλ. π.Χ. Επιπλέον, σημειώνονται και εδώ μεμονωμένα διάσπαρτα οστά μέσα στις οικιστικές επιχώσεις, σε κάποια από τα οποία παρατηρείται επιπλέον γρήγορη επίδραση της φωτιάς στο οστό στην αποσαρκωμένη μορφή του. Εντυπωσιακή είναι η ταφή 2 του ενήλικου άνδρα, σε πιθανή υπόσκαφη οικία μέσα στον λάκκο 11 στα Ρεβένια, στην οποία παρατηρήθηκε πλήρης απουσία της δεξιάς ωμοπλάτης και αντικατάστασή της με το λαγόνιο τμήμα της δεξιάς λεκάνης του νεκρού, το οποίο διαθέτει παρόμοια όψη και συμμετρία με την ωμοπλάτη.

Η επίδραση της φωτιάς στα ανθρώπινα κατάλοιπα φαίνεται να είναι αποτέλεσμα σκόπιμης έκθεσής τους, που πραγματοποιείται συστηματικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και παραπέμπει στην πρακτική της καύσης, σύμφωνα με όλα τα καθιερωμένα κριτήρια από τη μεθοδολογία μελέτης οστών που έχουν υποστεί θερμική αλλοίωση (ενδεικτικά για τη μεθοδολογία: Schmidt & Symes 2008. Thompson 2015). Νεκροταφεία καύσεων, με την έννοια της χωρικής συγκέντρωσης τεφροδόχων αγγείων που περιέχουν τα υπολείμματα των προϊόντων της συστηματικής καύσης του νεκρού σώματος, τοποθετημένων σε συστάδες σε ανοιχτούς χώρους ή σε λίγο πιο απομακρυσμένες περιοχές και σε στενή χωρική συνάφεια με τους οικισμούς, έχουν καταγραφεί μόνο στη δυτική Μακεδονία, ειδικά στην Αυγή ΙΙ (10 ταφές) (Στρατούλη και άλ. 2009. Stratouli και άλ. 2010), στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (21 ταφές) (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 315· 2010, 219. Κατσαβέλη 2018), στον Κλείτο Ι και ΙΙ (9 ταφές) (Ζιώτα και άλ. 2009. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2011. Κατσαβέλη 2018). Ωστόσο, δεν λείπουν και οι μεμονωμένες περιπτώσεις τεφροδόχων αγγείων κάτω από δάπεδα οικιών στη δυτική και κεντρική Μακεδονία, π.χ. Μακρύγιαλος ΙΙ (Μπέσιος & Παππά 1995), Δισπηλιό (Χουρμουζιάδης και άλ. 1999. Πετρουτσά 2009), Λογκάς Ελάτης (Καραμήτρου-Μεντεσίδη & Θεοδώρου 2009) κτλ., ενώ αξιοσημείωτη είναι η μοναδική περίπτωση καύσης στην Αρχαιότερη Νεολιθική στη θέση Βαρεμένοι Γουλών, όπου τα κατάλοιπα της καύσης τοποθετούνται απευθείας στο έδαφος και συνδέονται πιθανώς με περιοχή αποτεφρωτηρίου, κάτι που αποτελεί εξαιρετικά σπάνιο εύρημα για τη Μακεδονία (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1998· 2004).

Σε ό,τι αφορά τις ενδείξεις για τη μεταχείριση των νεκρών από τις καύσεις των τριών μεγαλύτερων συ-

νόλων από θέσεις της δυτικής Μακεδονίας, δηλαδή την Αυγή ΙΙ (Στρατούλη και άλ. 2009. Stratouli και άλ. 2010), τον Κλείτο Ι και κυρίως ΙΙ, και την Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (Κατσαβέλη 2018), το είδος και η ένταση των θερμικών αλλοιώσεων συνηγορούν με ασφάλεια στη συστηματική και πλήρη καύση του σαρκωμένου νεκρού σώματος, αλλά και στη συνεχή αναμόχλευση των προϊόντων της καύσης κατά τη διάρκειά της, όπως φανερώνει ο ιδιαίτερα υψηλός βαθμός θρυμματισμού τους. Ως προς τη συλλογή των καμένων καταλοίπων και τη μετέπειτα τοποθέτησή τους σε μικρού έως μεσαίου μεγέθους τεφροδόχα αγγεία, το μικρό βάρος των καύσεων, που σε μερικές περιπτώσεις, από την Αυγή ΙΙ για παράδειγμα, φτάνει στα ελάχιστα γραμμάρια, καθώς και η εκπροσώπηση όλων των ανατομικών κατηγοριών, υποδηλώνουν σαφώς τη συμβολική επιλογή ελάχιστης ποσότητας από το σύνολο των καμένων υπολειμμάτων (Stratouli και άλ. 2010, 102). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η καύση 81 από τον Κλείτο ΙΙ, με βάρος 1081 γρ. και με σχετικά μεγαλύτερο μέγεθος (>5 χιλ.) καταλοίπων. Η μεγαλύτερη πληρότητα της συγκεκριμένης καύσης, σε συνδυασμό με την παρουσία οστών ζώων που δεν έχουν υποστεί την επίδραση φωτιάς, σαφώς επιδεικνύουν τη διαφορετική μεταχείριση του συγκεκριμένου νεκρού (Κατσαβέλη 2018, 133). Τα ίδια χαρακτηριστικά επικρατούν στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας, με πρόσθετη την παρουσία τριών διπλών ταφών στο σύνολο των 21, όπου έχει σημασία να επισημανθεί ότι στις τελευταίες απαντάται πάντα το ζεύγος ενήλικου και ανήλικου ατόμου, όπως συμβαίνει δηλαδή στους απλούς ενταφιασμούς στην ίδια περίοδο (ό.π. 71). Κάτι που επίσης είναι σημαντικό να τονιστεί στο ίδιο νεκροταφείο είναι η συνύπαρξη, στο τεφροδόχο αγγείο στις 13 από τις 21 καύσεις, ζωικών οστών μαζί με τα καμένα ανθρώπινα υπολείμματα, τα οποία δεν έχουν υποστεί απαραίτητα την επίδραση της φωτιάς και θα μπορούσαν να ανακλούν την κατανάλωση κρέατος στο πλαίσιο κάποιας τελετής που πραγματοποιήθηκε, σε σύνδεση με την περισυλλογή και την τελική ταφή των καμένων ανθρώπινων καταλοίπων (ό.π. 100).

Στην ιδιαίτερη μεταχείριση της καύσης που απαντάται συχνότερα στην Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης και βορειότερα στην παρόχθια περιοχή του Αλιάκμονα, προστίθεται η ανακύκλωση και μετασκευή ανθρώπινων οστών και δοντιών σε τεχνουργήματα. Πρόκειται για την περίπτωση δύο και τεσσάρων αυλών από τον Κλείτο Ι (Ζιώτα 2009, 225. Ζιώτα και άλ. 2009, 47) και την Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 383), αντίστοιχα, κατασκευασμένων από ανθρώπινα μακρά οστά, κυρίως μηριαία. Επίσης, από το Δισπηλιό προέρχονται δύο δόντια: ένα γομφίος ενήλικου ατόμου με οπή ανάρτησης και νεογιλό δόντι διαμορφωμένου σε χάντρα (Υφαντίδης 2010). Η παρατήρηση αυτής της πρακτικής σε συνδυασμό με την προέλευση, από τις ίδιες θέσεις, και επεξεργασμένων ανθρώπινων οστών ως βοηθητικών εργαλείων, υποδηλώνει τη συνέχιση του κύκλου της ανθρώπινης ζωής, μεταμορφωμένης, ωστόσο, σε χρηστικό αντικείμενο ή ακόμη σε κόσμημα με συμβολικό και ιδεολογικό φορτίο, που πιθανόν να προσέδιδε ιδιαίτερο χαρακτήρα στο άτομο που χρησιμοποιούσε ή διακοσμούσε το σώμα του με αυτά τα τεχνουργήματα.

Η προβολή του συλλογικού και η μετάβαση στα οργανωμένα νεκροταφεία της 3ης χιλιετίας π.Χ.

Η εικόνα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού διαφέρει από τη Νεολιθική, κυρίως λόγω της εμφάνισης διακριτών χώρων ταφής των νεκρών εκτός οικισμού, οι οποίοι συνιστούν οργανωμένα νεκροταφεία. Συχνά υιοθετείται η συνήθεια της ομαδοποίησης των τάφων στο επίπεδο του νεκροταφείου με τη μορφή συστάδων, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τις ταφικές «θήκες», δηλαδή τους μικρού μεγέθους κτιστούς διαμορφωμένους χώρους, στο Κριαρίτσι Συκιάς, όπου οι «θήκες» εντάσσονται συχνά σε ταφικούς περιβόλους και αυτοί σε μεγαλύτερη διαμόρφωση τύμβου που τους καλύπτει στο σύνολό τους (Ασουχίδου και άλ. 1998. Ασουχίδου 2001· 2010, 42). Με όμοιο τρόπο αλλά με διαφορετική διάταξη, στο Ξεροπήγαδο Κοζάνης αρκετοί τάφοι φαίνεται να έχουν τοποθετηθεί επάνω σε προηγούμενους χωρίς να τους διαταράξουν, καθώς οι τελευταίοι καλύπτονταν με αργολιθοσωρό στην κορυφή τους, που θα μπορούσε να λειτουργεί ως σήμα (Ζιώτα 1998· 2007). Παρότι στις περισσότερες περιπτώσεις επικρατούν οι ατομικές ταφές των νεκρών,

όπως στο Ξεροπήγαδο Κοιλάδας, τις Γούλες και την Πέλλα, ακόμη και σε αυτά τα νεκροταφεία δεν λείπουν οι εξαιρέσεις με διπλές ή ακόμη και τριπλές ταφές (π.χ. για Πέλλα βλ. Καλλιγά 2014, 67), οι οποίες τονίζουν ακριβώς την ομαδοποίηση που παρατηρείται αυτή την περίοδο, αλλά με διαφορετικό τρόπο διάταξης.

Η επιλογή ελεύθερης ορατότητας και η χρήση σήματος είτε μεμονωμένων τάφων είτε συστάδων τάφων αποτελεί επίσης νέο στοιχείο της περιόδου και παρατηρείται τόσο στα δύο νεκροταφεία της Κοζάνης όσο και σε αυτό της Πέλλας. Στο Ξεροπήγαδο, η σημασία που δίνεται στη σήμανση των τάφων φαίνεται από την ποικιλομορφία των ταφικών σημάτων, όπως η χρήση λίθων ή λιθοσωρών (Ζιώτα 2007), ενώ το ίδιο συμβαίνει και στην Πέλλα, με λίθινες πλάκες και κυβόλιθους να λειτουργούν ως επιτύμβια σήματα (Ακαμάτης 2009, 200).

Από την άλλη πλευρά, διακρίνεται δειλά η επιθυμία να συνεχιστεί η νεολιθική παράδοση των ταφών εντός του οικισμού, πιθανώς επιλεκτικά και σε συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες, όπως είναι τα νεογέννητα και τα νεαρά νήπια στο Αρχοντικό Πέλλας (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου & Πιλάλη-Παπαστερίου 1993β· 1998. Παπανθίμου και άλ. 2001. Παπανθίμου 2019). Πρόκειται για ένα σύνολο εννέα ταφών τοποθετημένων σε αβαθές όρυγμα ή σε αγγείο, ενώ πολύ σημαντική είναι η συνάφεια των πέντε από αυτές με πηλοκατασκευές (σιρούς, πλατφόρμες, σύνθετες κατασκευές κτλ.) εντός των πασσαλόπηκτων οικιών του οικισμού (Παπανθίμου 2019, 190). Στη συνέχιση της νεολιθικής παράδοσης, με την εμφάνιση, ωστόσο, νεωτερικών στοιχείων ως προς την οργάνωση του τρόπου ταφής, έρχεται να προστεθεί το εθιμοτυπικό της καύσης των νεκρών· είτε σε συνύπαρξη με τους ενταφιασμούς, όπως συμβαίνει στον Άγιο Μάμα (Παππά 1992. Pappa 2010) και στη Νέα Σκιώνη (Τσιγαρίδα & Μανταζή 2004) Χαλκιδικής, στην Πέλλα (Ακαμάτης 2009), στις Τούρλες Γουλών στον μέσο ρου του Αλιάκμονα (Ζιώτα & Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993) και στο Ξεροπήγαδο Κοζάνης (Ζιώτα 1998. Ziota & Triantaphyllou 2004), είτε ως αποκλειστική πρακτική, με το μοναδικό παράδειγμα από το Κριαρίτσι Χαλκιδικής (Ασουχίδου και άλ. 1998. Ασουχίδου 2001· 2007). Στο Ξεροπήγαδο, σε δύο περιπτώσεις οι καύσεις συνυπάρχουν με ενταφιασμούς στον ίδιο τάφο (Ζιώτα 2007, 40). Οι δύο καύσεις που βρέθηκαν στις Τούρλες Γουλών αποτελούν μάλλον δευτερογενείς ταφές (ό.π. 270). Τα υπολείμματα της καύσης τοποθετούνται κυρίως σε τεφροδόχα αγγεία. Οι δύο καύσεις από το Ξεροπήγαδο βρέθηκαν σε ρηχούς λάκκους, οι οποίοι, κατά τη Χριστίνα Ζιώτα (ό.π.), θα μπορούσαν να αποτελούν αποτεφρωτήρια. Τα τεφροδόχα αγγεία τοποθετούνται σε ταφικές «θήκες» (Κριαρίτσι, Άγιος Μάμας) ή απευθείας σε μικρούς λάκκους, κιβωτιόσχημους τάφους (Ξεροπήγαδο), ταφικούς περιβόλους και λιθοπερίκλειστους τάφους (Νέα Σκιώνη, Ξεροπήγαδο). Στο Κριαρίτσι, οι «θήκες» οι οποίες περιέχουν τα ταφικά αγγεία είναι τοποθετημένες σε ταφικούς περιβόλους (Ασουχίδου 2007, 42). Και στα δύο νεκροταφεία καύσεων στη Χαλκιδική (Κριαρίτσι, Νέα Σκιώνη) παρατηρείται το φαινόμενο της διπλής ταφής, είτε με την τοποθέτηση δύο τεφροδόχων αγγείων στον ίδιο περίβολο (Νέα Σκιώνη: Τσιγαρίδα & Μανταζή 2004, 150) είτε με την τοποθέτηση δύο ταφικών «θηκών» στον ίδιο ταφικό περίβολο (Κριαρίτσι: Ασουχίδου 2007, 42). Μοναδική είναι η περίπτωση της διπλής ταφικής «θήκης» στο νεκροταφείο του Κριαριτσίου (ό.π.).

Η γενική εικόνα τείνει προς την υιοθέτηση σταθερών κανόνων στη μεταχείριση των νεκρών, ειδικά σε ό,τι αφορά την εμμονή στη συνεσταλμένη στάση του σώματος και την τήρηση κοινού προσανατολισμού στα νεκροταφεία, για παράδειγμα, Ανατολή (κεφάλι) / Δύση στις Γούλες και Βορράς / Νότος (κεφάλι) στο Ξεροπήγαδο Κοζάνης. Επίσης, συχνά οι ταφές στις Τούρλες Γουλών και στο Ξεροπήγαδο Κοζάνης συνοδεύονται από συγκεκριμένους τύπους ταφικών κτερισμάτων, όπως χειροποίητα αγγεία τοποθετημένα σε συγκεκριμένες θέσεις σε σχέση με το νεκρό, άλλοτε στο κεφάλι (Γούλες) ή στο κεφάλι και τα πόδια (Ξεροπήγαδο) (Ζιώτα 2007).

Παράλληλα, παρατηρείται διαφοροποίηση στους ταφικούς τύπους τόσο στο επίπεδο του νεκροταφείου όσο και των νεκροταφείων μεταξύ τους. Πέρα, λοιπόν, από τους λακκοειδείς τάφους που αποτελούν απλά ορύγματα στο φυσικό έδαφος (Μακρύγιαλος Πιερίας, Άγιος Μάμας Χαλκιδικής, Ξεροπήγαδο Κοζάνης), εμ-

φανίζονται κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τούρλες Γουλών, Ξεροπήγαδο Κοζάνης), κτιστοί τάφοι (Ξεροπήγαδο Κοζάνης) καθώς και εγχυτρισμοί, δηλαδή ταφές σε αγγεία ή πίθους (Άγιος Μάμας Χαλκιδικής, Τούρλες Γουλών και Ξεροπήγαδο Κοζάνης). Επιπλέον, την τυπολογική διαφοροποίηση των τάφων συνοδεύει σε μερικές περιπτώσεις η ένταξη επιπλέον στοιχείων στην κατασκευή τους, για παράδειγμα, παραλλαγές στην κάλυψη του τάφου ή στο δάπεδό του, συνήθως στρωμένο με βότσαλα. Αναφορικά με την κάλυψη του τάφου, παρουσιάζεται μεγάλη ποικιλία, η οποία περιλαμβάνει απλή συσσώρευση χώματος ή τοποθέτηση καλυπτήριας πλάκας, ή ακόμη τη δημιουργία λιθοσωρών από αργούς λίθους ή/και όστρακα. Η επιλογή κάλυψης του τάφου θα μπορούσε να υποδηλώνει την παράλληλη επιθυμία σήμανσής του, όπως πραγματικά συμβαίνει στην περίπτωση διαμόρφωσης λιθοσωρού με αργούς λίθους στην κορυφή του τάφου ή σειρών λίθων τοποθετημένων περιμετρικά του (Άγιος Μάμας, Ξεροπήγαδο).

Σε αντίθεση με τη Νεολιθική περίοδο, όπου η παρουσία ταφικών κτερισμάτων ήταν σχετικά σπάνια, στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού παρατηρούνται με μεγαλύτερη συχνότητα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κυρίως αγγεία πόσης (Ξεροπήγαδο, Τούρλες Γουλών, Πέλλα), τα οποία στο Ξεροπήγαδο τοποθετούνται συνήθως κοντά στο κεφάλι του νεκρού (Ζιώτα 2007, 50). Ακόμη, στις ταφές τοποθετούνται μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως αγνύθες (Νέα Σκιώνη), πήλινα σφονδύλια και εργαλεία από χαλκό ή πυριτόλιθο (Ξεροπήγαδο). Σε μεμονωμένες ταφές κάνουν ήδη την εμφάνιση τους κοσμήματα από χαλκό ή ακόμη και χρυσό ή φαγεντιανή. Έτσι λοιπόν, σε όλα τα νεκροταφεία έχουν βρεθεί κάποιες περισσότερο «πλούσια» κτερισμένες ταφές, οι οποίες περιέχουν κοσμήματα ή άλλα αντικείμενα γοήτρου. Τα κοσμήματα άλλοτε είναι τοποθετημένα πάνω στον νεκρό και άλλοτε βρίσκονται μέσα σε αγγεία (Άγιος Μάμας: Pappa 2010, 387) ή ελεύθερα στον τάφο. Πρόκειται κυρίως για χάλκινους δακτυλίους, λίθινες και πήλινες χάντρες, οστέινα και οστρέινα περίαπτα. Σε αρκετές περιπτώσεις έχουν βρεθεί χάντρες, ενώτια και κοσμήματα κεφαλής από χρυσό, τα οποία συνοδεύουν κυρίως γυναικείες, εφηβικές και παιδικές ταφές. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η γυναικεία ταφή από το νεκροταφείο του Αγίου Μάμα, η οποία περιείχε χάντρες φαγεντιανής, μία χρυσή χάντρα και ένα περιδέραιο από δόντια λύκου ή σκύλου, κτερίσματα που τόνιζαν πιθανότατα την ξεχωριστή κοινωνική θέση της νεκρής (Pappa 2010, 401-402). Επιπλέον, η πρωτοκυκλαδική φιάλη από παριανό μάρμαρο που βρέθηκε σε ταφή του νεκροταφείου της Πέλλας ενδεχομένως υποδηλώνει έμμεση ή άμεση σχέση των κατοίκων του οικισμού με το νησιωτικό Αιγαίο (Ακαμάτης 2009, 207-208), κάτι που θα μπορούσε σαφώς να συμβαίνει και στα νεκροταφεία της Χαλκιδικής (π.χ. Άγιος Μάμας, Νέα Σκιώνη, Κριαρίτσι) (ό.π. 208).

Σχετικά με την ηλικία του νεκρού, φαίνεται πως συχνά οι ταφές σε αγγεία σχετίζονται με παιδιά (Γούλες, Ξεροπήγαδο), ενώ οι ταφές σε πίθους με ταφές ενηλίκων (Γούλες). Επίσης, στο Ξεροπήγαδο, οι ταφές των νηπίων και οι γυναικείες ταφές περιείχαν κοσμήματα, ενώ των ενηλίκων εργαλεία. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι στο Ξεροπήγαδο περιείχαν στην πλειονότητά τους ανήλικα άτομα, ενώ οι σχετικά πιο πλούσιες ταφές φαίνεται να ανήκουν σε παιδιά και νήπια (Άγιος Μάμας, Γούλες, Ξεροπήγαδο). Σε ότι αφορά το φύλο, οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από το Ξεροπήγαδο Κοζάνης, όπου υπάρχει σαφής διαφοροποίηση στην τοποθέτηση των νεκρών στον τάφο καθώς και στη χρήση συγκεκριμένου τύπου τάφου. Ειδικότερα, οι άνδρες τοποθετούνται κατά κανόνα σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά τους πλευρά και οι γυναίκες στην αριστερή, ενώ φαίνεται να υπάρχει έντονη προτίμηση στη σύνδεση των λακκοειδών τάφων με τις γυναίκες και των κτιστών με τους άνδρες. Συχνά δε η παρουσία λιθοσωρών συνδέεται με ανδρικές ταφές (Ζιώτα 2007).

Δεν θα πρέπει, επίσης, να αγνοηθεί σε μερικά νεκροταφεία η ύπαρξη ποικιλίας στην τελετουργική εθιμοτυπία, κάτι που θα μπορούσε να υποδηλώνει την επιθυμία διατήρησης της συλλογικής μνήμης και της σύνδεσης της κοινότητας με το παρελθόν, όπως αυτό ανακλάται στους νεκρούς προγόνους. Πρακτικές όπως η σκόπιμη θραύση αγγείων και η τοποθέτησή τους στους τάφους, που παρατηρείται στο Ξεροπήγαδο (Ζιώτα 2007, 53, 57) και πιθανότατα και στη Νέα Σκιώνη (Τσιγαρίδα & Μανταζή 2004, 150), η παρουσία ταφικού πίθου με δύο κυκλικές οπές στη βάση και στο σώμα του αγγείου στην Πέλλα (Ακαμάτης 2009, 193), αλλά

ακόμη και οι ενδείξεις παραμερισμού οστών και διαχείρισης του νεκρού σώματος, θα μπορούσαν, πράγματι, να ταυτίζονται με συνειδητές ενέργειες της κοινότητας, με τις οποίες επιδιώκεται η προβολή της σύνδεσής της με το παρελθόν (οικογένεια-πρόγονοι κτλ.). Στο Ξεροπήγαδο, όπως έχει παρατηρήσει η Χριστίνα Ζιώτα (Ζιώτα 2007, 57), εμφανίζονται αρκετές ενδείξεις για τελετουργικές πρακτικές σε ομάδα τάφων, όπου εντοπίστηκαν περιοχές με καμένα οργανικά κατάλοιπα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η πρόχειρα οριοθετημένη κατασκευή με λίθους που αναγνωρίστηκε στον βορειοανατολικό χώρο του νεκροταφείου, στον οποίο μάλιστα η παρουσία μικρογραφικών χειροποίητων αγγείων, ίσως πόσης, αλλά και κεραμικών θραυσμάτων και ελάχιστων οστών ζώων θα μπορούσε να συνδέεται με τη χρήση του ως ειδικού χώρου μνήμης των νεκρών (ό.π.).

Η μεταχείριση των νεκρών και η διαμόρφωση κοινωνικών ταυτοτήτων στη 2η χιλιετία π.Χ.

Τα χαρακτηριστικά της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία στο πεδίο της ταφικής συμπεριφοράς συνοψίζονται στη χρήση οργανωμένων νεκροταφείων, με διακριτή εξαίρεση την κεντρική Μακεδονία, στην ολοένα και αυξανόμενη υιοθέτηση σταθερών κανόνων στις ταφικές πρακτικές, αλλά και στη δημιουργία πιο σύνθετου τελετουργικού εθιμοτυπικού με ιδιαίτερη έμφαση στις πράξεις μνημόνευσης των νεκρών. Σε όλα αυτά προστίθεται η επιθυμία συγκρότησης του ταφικού χώρου ως ενεργού τοπίου διαμόρφωσης κοινωνικών ταυτοτήτων, όπως αυτές εκφράζονται από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται το νεκροταφείο, την ποικιλία στην κατασκευή και στον τύπο των τάφων, τη σήμανση των χώρων ταφής, τον τρόπο τοποθέτησης και εσωτερικής διαρρύθμισης των αντικειμένων σε σχέση με το νεκρό σώμα, την ποικιλία και το είδος των αντικειμένων.

Η απουσία οργανωμένων χώρων ταφής στην κεντρική Μακεδονία έχει αναγνωριστεί από τον Στέλιο Ανδρέου (Andreou 2001, 165· 2010, 651) και συζητηθεί πρόσφατα από τη γράφουσα και τον Στέλιο Ανδρέου (Triantafyllou & Andreou 2019). Η απουσία των νεκροταφείων στην περιοχή συνδυάζεται με το γεγονός ότι ο βασικός χώρος κατοίκησης της κοινότητας είναι οι τούμπες, οι οποίες αναδεικνύονται ως σημεία διαχείρισης και μνημειοποίησης του παρελθόντος στο τοπίο της Εποχής του Χαλκού. Η αναγνώριση των ταφών εντός οικισμού στις φάσεις 4Α, 3 και 2Β (12ος – 11ος αι. π.Χ.) στην Τούμπα Θεσσαλονίκης έρχεται ασφαλώς να ενισχύσει αυτή την αρχική σκέψη (Ανδρέου και άλ. 2010). Πρόκειται για σύνολο 17 ταφών που εντοπίστηκαν σε εγκαταλελειμμένους χώρους στο εσωτερικό των κτιρίων Α και Β, καθώς και σε ανοιχτές αυλές και παρακείμενους δρόμους (ό.π. 359-364). Από το σύνολο των 17 ταφών, 11 είναι πρωτογενείς (οκτώ ανήλικοι, τρεις ενήλικες), ενώ έξι θεωρούνται διαταραγμένες ταφές εξαιτίας της μεταγενέστερης χρήσης των δωματίων. Αν και αποφεύγεται η ακολουθία συγκεκριμένων κανόνων ως προς τον προσανατολισμό του σώματος και του προσώπου, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που συνηγορούν στη διαπίστωση πως το φύλο και η ηλικία των ατόμων καθόριζαν τη στάση του σώματος (συνεσταλμένη στα νεαρά νήπια < 2 ετών και ύπτια στα υπόλοιπα άτομα) και την τοποθέτηση των χεριών σε σχέση με το σώμα (παράλληλα χέρια με το σώμα, στις γυναίκες, και δεξί χέρι λυγισμένο στο πρόσωπο, οι άντρες). Η ηλικία του νεκρού φαίνεται ότι είχε σημαντικό ρόλο στο τελετουργικό της ταφής, όπως δηλώνεται από τη συστηματική κτέριση των λιγοστών ταφών ενηλίκων ή νεαρών ατόμων σε αναπαραγωγική ηλικία (ό.π. 362-364). Το ενδιαφέρον είναι ότι διάσπαρτα ανθρώπινα οστά έχουν αναγνωριστεί στις οικιστικές επιχώσεις της ίδιας περιόδου στις τούμπες του Καστανά (Becker 1986) και του Αγίου Μάμα (Becker & Kroll 2008), γεγονός που συνηγορεί, πράγματι, στην ενίσχυση της ιδέας της διαχείρισης του προγονικού παρελθόντος και της συλλογικής μνήμης (τούμπες) έναντι της μνημόνευσης και ανάκλησης μέσω του ταφικού εθιμοτυπικού συγκεκριμένων ατόμων (οργανωμένα νεκροταφεία).

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος η οποία εμφανίστηκε ήδη στην 3η χιλιετία π.Χ., είναι η έντονη επιθυμία ομαδοποίησης των νεκρών στο επίπεδο της οργάνωσης του νεκροταφείου ή ακόμη και μέσα στον ίδιο

τάφο, με την ένταξη περισσότερων από ενός ατόμων στο εσωτερικό του. Τέτοια παραδείγματα αναδεικνύονται στην περίπτωση των τύμβων στην παράλια ζώνη της νότιας Πιερίας, όπως στον Βάλτο Λεπτοκαρυάς (Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2004· 2010. Πουλάκη-Παντερμαλή 2013), στην Πηγή Αθηνάς (Πουλάκη-Παντερμαλή 2003· 2013. Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2010) και στην Πηγή Αρτέμιδος (Πουλάκη-Παντερμαλή 2013. Κουλίδου 2014· 2015), στη δυτική Μακεδονία, με παραδείγματα το Ρύμνιο (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1990, 355) και τον Πολύμυλο (Καραμήτρου-Μεντεσίδη & Βατάλη 1999), αλλά και στην ορεινή Δράμα (Γραμμένος 1979). Πέρα από τη διακριτή ομαδοποίηση των τάφων σε συστάδες, έχουν αναγνωριστεί και κάποια παραδείγματα οργάνωσης σε σειρές, όπως φαίνεται να συμβαίνει στις Σπάθες, στην ορεινή ζώνη του Ολύμπου (Πουλάκη-Παντερμαλή 1986· 1987· 1989· 2013), και ίσως και στην Αιανή Κοζάνης (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989· 2002).

Η έντονη επιθυμία ομαδοποίησης συχνά συνοδεύεται από τη μνημειοποίηση του χώρου με σκοπό την επίδειξη και προβολή ευρύτερων οικογενειών στο επίπεδο του νεκροταφείου. Η υλική έκφραση της συλλογικής μνήμης προς τους προγόνους μέσω μιας διακριτής κατασκευής με μνημειώδη χαρακτηριστικά, δαπανηρής από άποψη ενέργειας και χρόνου, απαντάται συχνά στους τύμβους της παράλιας ζώνης της νότιας Πιερίας (π.χ. Πηγή Αθηνάς, Βάλτος Λεπτοκαρυάς) αλλά και στη δυτική Μακεδονία (π.χ. Πολύμυλος Κοζάνης). Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η ανέγερση ορθογώνιου περιφράγματος με κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες και ενδιάμεση σειρά, που διαχώριζε τον οριοθετημένο ορθογώνιο χώρο σε δύο επιμέρους περιοχές (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000, 592-595, σχ. 1 και εικ. 1-3· 2003). Βέβαια, εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι μια προσεκτική ματιά στη στρωματογραφική ακολουθία αυτών των μνημειακών κατασκευών αποκαλύπτει την ανέγερσή τους λίγο μεταγενέστερα από τις ίδιες τις ταφές και έτσι επιβεβαιώνει με ασφάλεια τη μετατροπή των ταφικών χώρων από τόπους εναπόθεσης και μόνο των νεκρών σε πεδία συλλογικής μνήμης της κοινότητας κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού. Παρόμοια είναι και η περίπτωση στον Βάλτο Λεπτοκαρυάς, όπου η ανέγερση του λίθινου περιβόλου χρονολογείται στη φάση 2 (1745-1620 π.Χ.), λίγο μεταγενέστερα από τις ίδιες τις ταφές (Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2007, 190. Πουλάκη-Παντερμαλή 2013, 39, 41). Σε αυτό το πλαίσιο αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στη λίθινη κατασκευή σχήματος Π στο νεκροταφείο του Βάλτου, η οποία θεμελιώθηκε στην αμέσως επόμενη φάση (Μέση Εποχή του Χαλκού - πρώιμη Ὑστερη Εποχή του Χαλκού) από την ταφή (Μέση Εποχή του Χαλκού), την οποία σηματοδοτεί με σχετικά πολύτιμα αντικείμενα και η οποία ανήκει σε μόλις ένα άτομο (Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2007, 188-189. Πουλάκη-Παντερμαλή 2013, 40). Από την Κρυόβρυση-Κρανίδια στην παρόχθια ζώνη του ποταμού Αλιάκμονα στη δυτική Μακεδονία, προέρχεται ένα σύνολο 10 κιβωτιόσχημων τάφων της προχωρημένης Ὑστερης Εποχής του Χαλκού, οι μακρές πλευρές των οποίων σχηματίζονται από ανθρωπόμορφες στήλες σε δεύτερη χρήση, με πιθανή αρχική χρήση ως σήματα σε νεκροταφείο της Τελικής Νεολιθικής (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997, 33-36).

Στην ίδια στρατηγική διαχείρισης της συλλογικής μνήμης θα μπορούσαν να ενταχθούν οι επιτελεστικές δραστηριότητες, που έχουν εμφανιστεί ήδη σποραδικά στην προηγούμενη περίοδο και οι οποίες στην Ὑστερη Εποχή του Χαλκού συγκροτούν συστηματικά ένα ταφικό εθιμοτυπικό που ξεπερνά σε διάρκεια τη χρονική στιγμή της ταφής. Πρόκειται για σαφείς ενδείξεις που συνδέονται με τη δημιουργία τελετουργικών χώρων στα όρια του νεκροταφείου και μαρτυρούν την τέλεση πράξεων που σχετίζονται με τη μνήμη των νεκρών. Για παράδειγμα, στην Πηγή Αθηνάς αλλά και στην Πηγή Αρτέμιδος (Κουλίδου 2009· 2012, Πουλάκη-Παντερμαλή 2013) στην παράλια ζώνη της Νότιας Πιερίας, οι μνημειακές κατασκευές με τη μορφή ορθογώνιων λίθινων περιβόλων (Πηγή Αθηνάς) ή λίθινων πλατφορμών (Πηγή Αρτέμιδος), συχνά συνδέονται με την παρουσία οστών ζώων, μεγάλων ποσοτήτων θραυσμένης κεραμικής και ποσοτήτων στάχτης, στοιχείων που παραπέμπουν στη συλλογική κατανάλωση τροφής και ίσως ποτού. Είναι σημαντικό δε να διευκρινιστεί ότι οι κατασκευές αυτές συχνά χρονολογούνται λίγο μετά από τις ταφές που βρίσκονται στον ίδιο χώρο. Με αυτόν τον τρόπο το ταφικό τοπίο μετατρέπεται σε χώρο συλλογικής μνήμης, όπου η κοινότητα ουσιαστικά επιδιώκει την οργάνωση ενός τελετουργικού χώρου με σκοπό τη διαπραγμάτευση κοινωνικών ταυτοτήτων

και την ανάδειξη πιθανών συμμαχιών ή ίσως και ανταγωνισμών μεταξύ των μελών της ή των μελών άλλων κοινοτήτων.

Πέρα από το τη μνημειοποίηση του χώρου, η εντονότερη πολυπλοκότητα του ταφικού τελετουργικού σε αυτήν την περίοδο αναγνωρίζεται και στη διαχείριση των ίδιων των ανθρώπινων καταλοίπων, καθώς διακρίνονται διαφορετικά στάδια φυσικής επαφής, φροντίδας, τακτοποίησης ή επέμβασης, με τη συμβολική χρήση πυράς σε πλήρως ή μερικώς αποσαρκωμένα ανθρώπινα μέλη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της προχωρημένης Ύστερης Εποχής του Χαλκού από τους ταφικούς περιβόλους στη Φαιά Πέτρα, στην ορεινή ζώνη των Σερρών, όπου απαντάται τόσο η καθολική καύση του νεκρού σώματος όσο και το συμβολικό «κάπνισμα», σε πλήρως αποσαρκωμένα κατάλοιπα, σε συνδυασμό με την εκτεταμένη εφαρμογή σκόπιμης πυράς σε ανθρώπινα οστά και αντικείμενα (Valla και άλ. 2013, 240). Επίσης, κατά στην ίδια περίοδο και ειδικά σε περιπτώσεις ταφών που θα μπορούσαν να σχετίζονται με ανερχόμενες ελίτ, όπως στη Φαιά Πέτρα, στην Αιανή, στις Σπάθες και, πιο πρόσφατα, στην Τριμπίνα και στο Ρέμα Ξυδιάς (Κουλίδου & Τριτσαρόλη υπό δημοσίευση) στην παράλια ζώνη της Πιερίας, διακρίνεται μια αυξανόμενη συχνότητα της μεταχείρισης των ανθρώπινων καταλοίπων, που ακολούθησε την πλήρη ή μερική αποσάρκωση του νεκρού σώματος. Το εντυπωσιακό, βέβαια, είναι ότι οι διαδικασίες αυτές συνδυάζονται με την παρουσία θραυσμένων αγγείων σερβιρίσματος και πόσης στις επιχώσεις των κιβωτιόσχημων τάφων στις Σπάθες ή των λακκοειδών τάφων στην Αιανή, ενώ στη Φαιά Πέτρα αναγνωρίζεται η σκόπιμη τοποθέτηση ανθρώπινων οστών μέσα σε κεραμικά σκεύη, μετά από την προσεκτική τους αφαίρεση και διάσπαση της ολότητας του νεκρού σώματος. Στο ίδιο νεκροταφείο ταφικών περιβόλων, εκτός από επεισόδια μεταχείρισης του νεκρού σώματος, έχουν αναγνωριστεί με ασφάλεια περιπτώσεις ειδικής μετακίνησης και επανατοποθέτησης των αντικειμένων (Valla και άλ. 2013, 242). Η ταφή ενός νεκρού συχνά συνδυάζεται με τη συλλογική κατανάλωση κρέατος, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα γευμάτων με ίχνη τεμαχισμού στη Φαιά Πέτρα (ό.π. 237) αλλά και στα νεκροταφεία στο Καστρί της Θάσου (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 644).

Αντικείμενα που συνήθως περιλαμβάνονται στο ταφικό ρεπερτόριο της εποχής, είναι τα ακόσμητα, αμαυρόχρωμα, εγχάρακτα ή διακοσμημένα μυκηναϊκού τύπου αγγεία. Τα τελευταία ανήκουν σε εισαγωγές κατά τις πρώιμες φάσεις της περιόδου και αργότερα σε προϊόντα τοπικής παραγωγής, και συνδέονται συχνά με συγκεκριμένους τύπους, όπως αλάβαστρα για την τοποθέτηση αρωματικών ελαίων (Ανδρέου και άλ. 2010), πρόχοι, σκύφοι και κύλικες τοπικής παραγωγής. Στη νότια Πιερία είναι εντυπωσιακή η παρουσία διαφορετικών παραλλαγών θεσσαλικού τύπου κανθάρων, όπως επίσης εντυπωσιακός είναι ο μεγάλος αριθμός αγγείων αμαυρόχρωμης κεραμικής από την Αιανή και εγχάρακτων με πάστα (αλοιφωτή κεραμική) από τη Φαιά Πέτρα. Η εισαγωγή αντικειμένων από κέντρα της Νότιας Ελλάδας συνδέεται με συγκεκριμένες περιοχές, ενώ θα πρέπει να επισημανθούν οι σχέσεις με τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη σε αντικείμενα και/ή πρώτες ύλες, όπως το ήλεκτρο από τη Βαλτική. Τα ταφικά σύνολα σε συγκεκριμένες περιπτώσεις εμπλουτίζονται με την παρουσία χάλκινων μαχαιριδίων, ξυραφιών, διαφόρων τύπων πελέκεων και σπανιότερα όπλων, όπως εγχειρίδια, ξίφη και αιχμές δοράτων. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως συμβαίνει σε νεκροταφεία της Πιερίας, απαντώνται σφραγίδες με γραμμικά μοτίβα και σπανιότερα με περισσότερο σύνθετες σκηνές που απεικονίζουν ζώα σε διάφορες στάσεις (Πουλάκη-Παντερμαλή 1987, 201-208. Tsangaraki 2020). Συχνά, επίσης, είναι τα αντικείμενα που προορίζονται για την κόσμηση διαφορετικών περιοχών του σώματος αλλά και της ένδυσης, σε ποικιλία υλικών, όπως χαλκός, χρυσός, άργυρος, ήλεκτρο, λίθος, υαλόμαζα κτλ. Είναι σημαντικό να επισημανθεί η σύνδεση οπλισμού και αντικειμένων κύρους με ανδρικές ταφές σε συγκεκριμένα νεκροταφεία, όπως στο νεκροταφείο στις Σπάθες στην ορεινή νότια Πιερία, αλλά και η παρουσία αντικειμένων που παραπέμπουν σε ταφές υψηλού γοήτρου, ειδικά στην Πιερία, Αιανή και Φαιά Πέτρα.

Η υιοθέτηση σταθερών κανόνων ταφής εμφανίζεται συχνά με αυστηρή συνοχή σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιφέρειες, όπως είναι η παράλια και ορεινή νότια Πιερία, η ευρύτερη περιοχή της Αιανής στη

δυτική Μακεδονία και η περιοχή ανατολικά του ποταμού Στρυμόνα. Στην ανατολική Μακεδονία, λοιπόν, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, επικρατούν οι ταφικοί περίβολοι (Βάλλα 2000· 2002. Valla και άλ. 2013) και οι τύμβοι (Γραμμένος 1979. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992), στους οποίους συχνά απαντάται η πρακτική της καύσης με τα καμένα ανθρώπινα κατάλοιπα τοποθετημένα σε τεφροδόχα αγγεία, όπως είναι ο κανόνας στα Τσιγανάδικα στη Θάσο, στην Εξοχή και στους Ποταμούς στην ορεινή Δράμα. Στις περιοχές δυτικά του Στρυμόνα, ωστόσο, παρατηρείται εντυπωσιακή ποικιλία στους τύπους των τάφων, με τους απλούς λάκκους-ορύγματα στο φυσικό έδαφος να επικρατούν στην Πηγή Αθηνάς, στον Βάλτο Λεπτοκαρυάς, στις Σπάθες, στην Πύδνα, στη Μεθώνη, στην Παλαιά Χράνη, στον Πολύμυλο, στην Ἄνω Κώμη και στην Αιανή, σε διαφορετικές παραλλαγές ως προς το μέγεθος, το σχήμα και τα ποικίλα στοιχεία. Ακολουθούν σε συχνότητα οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, σε αρκετές εκδοχές, όπως στην Τριμπίνα 2, στη Βουλκάνη-Λείβιθρα, στο Ρύμνιο, στην Κρυόβρυση-Κρανίδια κτλ. Σε αυτή την κατηγορία θα πρέπει να επισημανθεί η κατασκευή τάφων με υψηλές απαιτήσεις σε δαπάνη ενέργειας, χρόνου και σπανιότερα υλικών, αλλά και η παρουσία επιπρόσθετων στοιχείων, όπως η κάλυψη του εσωτερικού, κάτι που παρατηρείται στις Σπάθες, στην Αιανή και στη Φαιά Πέτρα.

Τα συγκεκριμένα ευρήματα συνδυάζονται με ιδεολογίες και ταυτότητες της Εποχής του Χαλκού, όπως ο άνδρας-πολεμιστής, οι οποίες αναγνωρίζονται αρκετά πρώιμα στο Αιγαίο και κορυφώνονται στις «βιογραφίες» αντικειμένων και ανθρώπων που νοηματοδοτούν οι δύο ταφικοί περίβολοι των Μυκηνών. Ωστόσο, τα ταφικά έθιμα της Μακεδονίας συνεχίζουν μακρές παραδόσεις που βρίσκουν τις ρίζες τους στη Νεολιθική Εποχή, ενώ ταυτόχρονα εντάσσουν τις κοινωνίες της περιοχής στα «διεθνή» και κοσμοπολίτικα δίκτυα όχι μόνο του ανακτορικού Νότου, αλλά και των κοντινών και πιο μακρινών βόρειων περιοχών των Βαλκανίων και της Ευρώπης.

Ευχαριστίες

Η πρώτη επαφή με την τιμώμενη καθηγήτρια κα. Αικ. Παπανθίμου τοποθετείται στα προπτυχιακά μαθήματα μυκηναϊκής αρχαιολογίας που είχα την τύχη να διδαχτώ από την ίδια, όπου φυσικά δεν θα ξεχάσω ειδικά την αγάπη και τον ενθουσιασμό της για τα εικονογραφικά θέματα των σφραγιδόλιθων και την κόσμηση του σώματος. Κατόπιν της συνεργασίας μας στη μελέτη των λίγων ανθρώπινων καταλοίπων από το Αρχοντικό, βρέθηκα να την συναντήσω, δυστυχώς για πολύ λίγο αφού συνταξιοδοτήθηκε δύο χρόνια μετά τον διορισμό μου, ως συνάδελφο πια στη θέση της απρόσμενα και πολύ πρώωρα χαμένης Αγγελικής Πιλάλη. Η κα. Παπανθίμου ανήκει σε αυτή τη γενιά των σεβάσμιων κυριών της αρχαιολογίας, η οποία μαθήτευσε κοντά σε μεγάλες προσωπικότητες που άφησαν το στίγμα τους στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Το ήθος που χαρακτήριζε αυτήν την παλαιά γενιά το έχει μεταδώσει γενναιόδωρα στους μαθητές της και με την ίδια ευγενή συμπεριφορά αντιμετωπίζει πάντα τους συναδέλφους της. Η ισορροπημένη στάση της σε πολλά θέματα, η αυστηρότητά της αλλά και το αστείρευτο και καυστικό χιούμορ της έρχονται και γεμίζουν το γραφείο μου στις λίγες και πάντα σύντομες επισκέψεις της, όταν καταφέρνει να δραπετεύσει από τις αβάσταχτες οικογενειακές υποχρεώσεις της. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους επιμελητές του παρόντος τόμου για την πρόσκληση συμμετοχής, τη φροντίδα στην επιμέλεια του κειμένου και ειδικά για την υπομονή τους στην αναμονή της συγγραφής του και των τελικών διορθώσεων.

Τομέας Αρχαιολογίας

Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

strianta@hist.auth.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακαμάτης, Ι. 2009. Προϊστορική Πέλλα. Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού, στο Σ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κριτζάς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Η. Τσούρτη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου & Ε. Ράλλη (επιμ.), *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα, 193-213.

Ανδρέου και άλ. 2010: Ανδρέου, Σ., Ευκλείδου, Κ. & Τριανταφύλλου, Σ., Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης κατά το 2009, *ΑΕΜΘ* 24, 359-364.

Ασουχίδου, Σ. 2001. Καύσεις της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα, 31-46.

Ασουχίδου, Σ. 2007. Κριαρίτσι Συκιάς νομού Χαλκιδικής 1996-2000: συνολική παρουσίαση των αρχαιολογικών ερευνών και των αποτελεσμάτων τους, *ΑΕΜΘ* 21, 41-50.

Ασουχίδου και άλ. 1998: Ασουχίδου, Σ., Μανταζή, Δ. & Τσολάκης, Σ., Ταφικός τύμβος Π.Ε.Χ. στο Κριαρίτσι Συκιάς ν. Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 12, 269-282.

Βαλαμώτη, Σ. Μ. 2009. Σπόροι για τους νεκρούς; Αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τη Μαυροπηγή Κοζάνης, θέση Φυλλοτσαΐρι, *ΑΕΑΜ* 1, 245-256.

Βάλλα, Μ. 2000. Σωστική ανασκαφή σε νεκροταφείο ΥΕΧ στη Φαιά Πέτρα Σιδηροκάστρου, *ΑΕΜΘ* 14, 99-108.

Βάλλα, Μ. 2002. Φαιά Πέτρα Σιδηροκάστρου: νεώτερα ευρήματα από την πρόσφατη έρευνα στο νεκροταφείο της Ύστερης Εποχής Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 16, 157-164.

Γραμμένος, Δ. 1979. Τύμβοι της ΥΕΧ και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή Νευροκοπίου Δράμας, *ΑΕ*, Χρονικά, 26-71.

Γραμμένος, Δ. Β. & Κώτσος, Σ. 2002. *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Ζιώτα, Χ. 1998. Προϊστορικό νεκροταφείο στην Κοιλάδα Κοζάνης. Μια πρώτη αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφικής έρευνας (1995-1996), στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη & Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 81-102.

Ζιώτα, Χ. 2007. *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα Νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Ζιώτα, Χ. 2009. Ο νεολιθικός οικισμός «Κλείτος 1» και τα νεότερα δεδομένα για την προϊστορική έρευνα, *ΑΕΑΜ* 1, 211-230.

Ζιώτα, Χ. & Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 1993. Αλιάκμων 1993. Προϊστορική έρευνα, *ΑΕΜΘ* 7, 33-41.

Ζιώτα και άλ. 2009: Ζιώτα, Χ., Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. & Μαγγουρέτσιου, Ε., Η αρχαιολογική έρευνα στον Κλείτο Κοζάνης το 2009, *ΑΕΜΘ* 23, 37-52.

Καλλιγά, Ε. 2014. *Το νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Πέλλα. Η μελέτη των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων*, μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1989. Η ανασκαφική έρευνα στην Αιανή, *ΑΕΜΘ* 3, 45-57.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1990, Ρύμνιο, *ΑΔ* 45, Χρονικά Β2, 355.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2000. Αιανή 2000. Ανασκαφή νεκροταφείου Ύστερης Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 14, 591-606.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. & Βατάλη, Μ. 1999. Πολύμυλος Κοζάνης 1999, *ΑΕΜΘ* 13, 369-398.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. & Θεοδώρου, Δ. 2009. Από την έρευνα στο Φράγμα Ιλαρίωνα (Αλιάκμων): η ανασκαφή στο Λογκά Ελάτης, *ΑΕΜΘ* 23, 53-60.

Κατσαβέλη, Α. 2018. *Η πρακτική της καύσης των νεκρών στη Νεολιθική Μακεδονία: η μελέτη των οστών από τις ταφές-καύσεις Κλείτου και Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας, ν. Κοζάνης*, μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*, τ. Ι-ΙΙΙ (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 45), Αθήνα.

Κουλίδου, Σ. 2009. «Μυκηναϊκή» παρουσία στη νότια Πιερία. Η περίπτωση της Πηγής Αρτέμιδος, *ΑΕΜΘ* 23, 143-152.

Κουλίδου, Σ. 2012. «Πηγή Αρτέμιδος» Πιερίας: ορθογώνιες κατασκευές σε ταφικές και οικιστικές συνάφειες κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, *ΑΕΣΘΕ* 4, 105-112.

Κουλίδου, Σ. & Τριτσαρόλη, Π. υπό δημοσίευση. Πρακτικές δευτερογενούς μεταχείρισης των νεκρών στην περιοχή του μακεδονικού Ολύμπου. Οι περιπτώσεις

των «μυκηναϊκών» νεκροταφείων στην Τριμπίνα και στο Ρέμα Ξυδιάς, στον Πλαταμώνα Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 31, 2017.

Κωτσάκης, Κ. & Halstead, P. 2002. Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολινδρού, *ΑΕΜΘ* 16, 407-415.

Μπέσιος, Μ. & Παππά, Μ. 1993. Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας, *ΑΑΑ* 23, 13-30.

Μπέσιος, Μ. & Παππά, Μ. 1995. Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου, 1995, *ΑΕΜΘ* 9, 173-177.

Μπέσιος, Μ. & Παππά, Μ. 1995. *Πύδνα*, Θεσσαλονίκη.

Μπέσιος, Μ. & Αδακτύλου, Φ. 2008. Τάφρος της Τελικής Νεολιθικής στον Κάτω Αγιάννη Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 22, 235-240.

Παππά, Μ. 1992. Τούμπα Αγίου Μάμαντος Χαλκιδικής: ανασκαφή νεκροταφείων, *ΑΕΜΘ* 6, 1992, 475-484.

Παππά, Μ. 1993. Νεολιθική εγκατάσταση στον χώρο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7, 303-310.

Παππά, Μ. 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας. Δ.Ε.Θ. – θέρμη – Μακρύγιαλος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1993α. Ο προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: νέα στοιχεία στην προϊστορία της Μακεδονίας, *Αρχαία Μακεδονία 5, Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη, 207-216.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1993β. Ανασκαφή Αρχοντικού 1993. Προϊστορικός τομέας, *ΑΕΜΘ* 7, 147-154.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. & Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1994. Ανασκαφή Αρχοντικού 1994. Προϊστορικός τομέας, *ΑΕΜΘ* 8, 83-90.

Παπανθίμου, Α. 2019. Παιδικές ταφές στο Αρχοντικό, στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*, Θεσσαλονίκη, 179-194.

Παπανθίμου και άλ. 2001: Παπανθίμου, Α., Πιλάλη, Α., Γιαγκούλης, Τ., Μπασογιάννη, Δ., Παπαδοπούλου, Ε., Τσαγκαράκη, Ε. & Φάππας, Ι. Οικήματα και «νοικοκυριά» της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, *ΑΕΜΘ* 15, 461-470.

Πετρουτσά, Ε. Ι. 2009. Μελέτη ανθρώπινων σκελετικών υπολειμμάτων της θέσης Δισπηλιό, *Ανάσκαμμα* 3, 37-43.

Πιλάλη-Παπαστερίου και άλ. 1986: Πιλάλη-Παπαστερίου, Α., Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α., Κωτσάκης, Κ. & Σαββοπούλου, Θ., Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο δυτικής Μακεδονίας, *Αρχαία Μακεδονία 4, Ανακοινώσεις κατά το Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983,* Θεσσαλονίκη, 451-465.

Πουλάκη Παντερμαλή, Ε. 1986. Όλυμπος 2. Μακεδονικόν όρος, μετεωρότατον, στο *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*, 705-706.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 1987. Ανασκαφή Αγίου Δημητρίου Ολύμπου, *ΑΕΜΘ* 1, 201-208.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 1989. Οι ανασκαφές του Ολύμπου. *ΑΕΜΘ* 2, 173-180.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2003. Η Πηγή Αθηνάς στην περιοχή του μακεδονικού Ολύμπου, *ΑΕΜΘ* 17, 459-463.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2013. *Μακεδονικός Όλυμπος. Μύθος-Ιστορία-Αρχαιολογία,* Θεσσαλονίκη.

Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2004: Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε., Κουλίδου, Σ. & Παπαδοπούλου, Ε., Λεπτοκαρυά-Βάλτος, *ΑΕΜΘ* 18, 397-406.

Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2007: Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε., Κουλίδου, Σ., Παπαδοπούλου, Ε. & Κλινάκη, Ε., Βάλτος Λεπτοκαρυάς: εγκατάσταση και νεκροταφείο της Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 21, 185-190.

Πουλάκη-Παντερμαλή και άλ. 2010: Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε., Κουλίδου, Σ., Παπαδοπούλου, Ε. & Σύρος, Α., Η Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (επιμ.) *MESOHELLADIKA: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age* (*BCH* Supplément 52), Αθήνα, 987-993.

Στρατούλη και άλ. 2009: Στρατούλη, Γ., Τριανταφύλλου, Σ., Κατσικαρίδης, Ν. & Μπεκιάρης, Τ., Η διαχείριση του θανάτου: χώρος ταφικής πρακτικής στον νεολιθικό οικισμό Αυγή Καστοριάς, *ΑΕΜΘ* 23, 9-18.

Τριανταφύλλου, Σ. 2002. Πρώτα αποτελέσματα της οστεολογικής εξέτασης του σκελετικού υλικού της νεολιθικής θέσης Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, στο Δ. Β. Γραμμένος & Σ. Κώτσος (επιμ.), *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 829-846.

Τριανταφύλλου, Σ. & Αδακτύλου, Φ. 2014. Η μεταχείριση των νεκρών κατά τις πρώιμες νεολιθικές περιόδους στη Μακεδονία: μία πρώτη ματιά στα Ρεβένια Κορινού της βόρειας Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 28, 215-222.

Τσιγαρίδα, Ε.-Μ. & Μανταζή, Δ. 2004. Προϊστορικό νεκροταφείο Νέας Σκιώνης Χαλκιδικής, *ΑΕΜΘ* 18, 149-

155.

Υφαντίδης, Φ. 2010. Ανθρώπινα δόντια, «ανθρώπινα» κοσμήματα: ένα σημείωμα με αφορμή το Κ0325 από το Δισπηλιό Καστοριάς, στο *ΙΡΙΣ*, 201-211.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 1997. Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα και την ανασκαφή δύο νεκροταφείων της ΥΕΧ και ΠΕΣ, *ΑΕΜΘ* 11, 31-42.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 1998. Από την έρευνα των νεκροταφείων στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη & Κ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη, 287-311.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2002. Αλιάκμων 2000-2002. Σωστική ανασκαφή σε δύο οικισμούς της αρχαιότερης και της μέσης νεολιθικής περιόδου, *ΑΕΜΘ* 16, 557-570.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. *Μη οικιστικές χρήσεις του χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς: το παράδειγμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2010. Η καύση των νεκρών στο νεολιθικό οικισμό της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, στο *ΙΡΙΣ*, 213-234.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. Κλείτος 2009. Η ανασκαφή στα ανατολικά όρια του νεολιθικού οικισμού «Κλείτος 1» και στον οικισμό «Κλείτος 2», *ΑΕΑΜ* 1, 231-244.

Χουρμουζιάδης και άλ. 1999: Χουρμουζιάδης, Γ. Χ., Αλματζή, Ν. & Σωφρονίδου, Μ., Ανασκαφική πραγματικότητα και καθημερινές ερμηνείες, *ΑΕΜΘ* 13, 623-630.

Χρυσοστόμου, Π. 2001. Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μια άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής, *ΑΕΜΘ* 15, 489-500.

Andreou, S. 2001. Exploring the Patterns of Power in the Bronze Age Settlements of Northern Greece, στο K. Branigan (επιμ.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 4), Sheffield, 160-173.

Andreou, S. 2010. Northern Aegean, στο E. Cline, (επιμ.), *Oxford Handbook of Bronze Age Aegean*, Oxford, 643-659.

Angel, J. L. 1973. Early Neolithic People of Nea Nikomedeia, στο I. Schwdetzky (επιμ.), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa, Fundamenta* B/3. Teil VIIIa (*Anthropologie* 1), Köln, 103-112.

Becker, C. 1986. *Kastanas: Ausgrabungen in Einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Tierknochenfunde* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Band 5), Berlin.

Becker, C. & Kroll, H. 2008. *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas, 1994-1996 Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel* (*Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa* Band 22), Rahden/Westf.

Karamitrou-Mentessidi και άλ. 2013: Karamitrou-Mentesidi, G., Efstratiou, N., Kozlowski, J. K., Kaczanowska, M., Maniatis, Y., Curci, A., Michalopoulou, S., Papathanasiou, A. & Valamoti, S.-M., New Evidence on the Beginning of Farming in Greece: The Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Macedonia (Greece), *Antiquity* 87, *Project Gallery*, 336.

Kotsakis, K. & Halstead, P. 2002. Paliambela, *Archaeology in Greece 2001-2002*, *AR* 48, 2001-2002, 80.

Pappa, M. 2010. Die Nekropole der frühen Bronzezeit bei der Toumba Agios Mamas, στο B. Hänsel & I. Aslanis (επιμ.), *Das Prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Grabung und der Baubefund* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Band 23), Rahden/Westf., 382-440.

Pappa, M. & Besios, M. 1999. The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations, *JFA* 26, 177-195.

Rodden, R. J. 1962. Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season), *PPS* 28, 267-288.

Rodden, R. J. 1964. Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia. An Interim Report, *Balkan Studies* 5, 110-124.

Rodden, R. J. 1965. An Early Neolithic Village in Greece, *Scientific American* 212 (4), 83-91.

Schmidt, C. W. & Symes, S. A. (επιμ.) 2008. *The Analysis of Burned Human Remains*, Amsterdam.

Stratouli και άλ. 2010: Stratouli, G., Triantaphyllou, S., Bekiaris, T. & Katsikaridis, N., The Manipulation of Death: A Burial Area at the Neolithic Settlement of Avgi, NW Greece, *Documenta Prehistorica* XXXVII, 95-104.

Thompson, T. (επιμ.) 2015. *The Archaeology of Cremation: Burned Human Remains in Funerary Studies*, Oxford.

Triantaphyllou, S. 2001. *A Bioarchaeological Approach to Prehistoric Cemetery Populations from Western and Central Greek Macedonia* (*BAR* IS 976), Oxford.

Triantaphyllou, S. 2008. Living with the Dead: A Re-Consideration of Mortuary Practices in the Greek Neolithic, στο V. Isaakidou & P. Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context*, Oxford, 139-157.

Triantaphyllou, S. & Andreou, A. 2020. Claiming Social Identities in the Mortuary Landscape of the Late Bronze Age Communities of Macedonia, στο J. M. A. Murphy (επιμ.), *Death in Late Bronze Age Greece: Variations on a Theme,* Oxford, 171-198.

Tsangaraki, E. 2020. Seal Iconography to the North of the Mycenaean World: LH III Seals from Mt Olympus, Pieria, στο F. Blakolmer (επιμ.), *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography*, Louvain, 319-347.

Valla και άλ. 2013: Valla, M., Triantaphyllou, S., Halstead, P. & Isaakidou, V., Handling of Death at the End of the Late Bronze Age: The Case of Faia Petra, 13th c. B.C., Eastern Macedonia, Greece, στο M. Lochner & F. Ruppenstein (επιμ.), *Cremation Burials in the Region Between the Middle Danube and the Aegean, 1300-750 BC. Proceedings of the International Symposium Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 11th-12th, 2010,* Vienna, 231-248.

Ziota, C. & Triantaphyllou, S. 2004. Early Bronze Age Burial Practices and Skeletal Populations: A Case Study from Western Macedonia, στο L. Šmejda & J. Turek (επιμ.), *Spatial Analysis of Funerary Areas*, Plzen, 38-47.

MANAGING THE DEAD BODY IN PREHISTORIC MACEDONIA: AN OVERVIEW OF THE SKELETAL REMAINS AND THE BURIAL PRACTICES

Sevasti Triantafyllou

The study of human remains has been established in the last decades as an essential tool for the understanding of significant parameters regarding ancient societies. A rich body of evidence regarding the management of the dead body and the variable modes of burial treatment applied by the living communities to the deceased, has added new knowledge to the research of prehistoric Macedonia. In the Neolithic, there is strong emphasis on variability in the treatment of the dead body, ranging from the adoption of single articulated burials to the presence of semi-articulated and commingled human remains, and the practice of cremation placed within the domestic area or in distinct precincts off the settlement. In the Bronze Age and particularly in the late phases, the previous emphasis on the treatment of the dead body per se was disrupted; it was apparently replaced by the construction of complex devices which would encourage higher visibility by the living community, specifically, more complex funerary rituals involving the construction and marking of the tomb, the creation of areas devoted especially to the memorization of the deceased, the beautification of the dead body and its association with symbolic artefacts, such as seal-stones, weaponry, and the like. The ultimate goal of the paper is to highlight the multiple dimensions of the management of death in prehistoric Macedonia, and the significance of the funerary treatment as an indicator of the ways in which the communities perceived the dead body and created social relations, identities, and new roles for the living.

ΤΑ ΗΜΙΟΡΕΙΝΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΥΜΒΩΝ ΣΤΗΝ ΑΛΜΩΠΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Αναστασία Χρυσοστόμου

Ανάμεσα στα νεκροταφεία των τύμβων, τα οποία έχουν εντοπιστεί και εν μέρει ερευνηθεί στο τέλος του 20ου και στις αρχές του 21ου αι. στην περιοχή της Αλμωπίας (**εικ. 1**), αυτά που εκτείνονται στους ημιορεινούς όγκους και μακρύτερα από τους αρχαίους οικισμούς μπορούν να αποτελέσουν μια ιδιαίτερη ομάδα (Χρυσοστόμου 2003, 142-143· 2011, 579-593, ειδικότερα βλ. σ. 580 για τις αιτίες υιοθέτησης του τύπου στην Αλμωπία. Επίσης, Κακαμανούδης 2017, 405. Chemsseddoha 2019, 31-32, 93-96 και passim). Εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια τοπογραφικών ερευνών-αυτοψιών και είχαν δεχθεί, όπως και τα υπόλοιπα, επιθέσεις από αρχαιοκαπήλους, αλλά και είχαν πέσει θύματα της άκρατης γεωργικής εκμετάλλευσης των ορεινών όγκων[1]. Από μικρής κλίμακας σωστικές ανασκαφές, κάτω από δύσκολες συνθήκες, ή από παραδόσεις έγινε γνωστό το χρονικό διάστημα χρήσης τους και κάποιες κατασκευαστικές λεπτομέρειες των τάφων στο εσωτερικό των τύμβων, κυρίως όμως ότι εκτείνονταν κοντά σε περάσματα (Χρυσοστόμου 1997β, 474-476) και σε θέσεις με εποπτεία των δρόμων και της ευρύτερης περιοχής.

Κατάλογος

Νέα Ζωή, Τοπική Κοινότητα Δήμου Σκύδρας

Ο επιβλητικός αρχαίος οικισμός της Νέας Ζωής, στην είσοδο της σύγχρονης τοπικής κοινότητας, ελέγχει την αρχή του περάσματος, τα λεγόμενα Τέμπη της Αλμωπίας, και κοντά του έχουν ερευνηθεί ήδη νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου (Χρυσοστόμου 1993, 111-114· 2018, 66 για τα νεκροταφεία κοντά και εντός του οικισμού). Εκτός αυτών όμως, συγκεντρώσεις λίθων από πιθανούς τύμβους έχουν διαπιστωθεί ανατολικά από τον οικισμό (Χρυσοστόμου 1997α, 145) και στη θέση Αμυγδαλεώνες βορειοδυτικά από αυτόν, για τις οποίες όμως τα ανασκαφικά στοιχεία είναι ακόμη ασαφή (Χρυσοστόμου 2001-2004ε).

Ἀψαλος, Τοπική Κοινότητα Δήμου Αλμωπίας

Στο άλλο άκρο του περάσματος από το οποίο αρχίζει η καθαυτό πεδιάδα της Αλμωπίας, βρίσκεται η Ἀψαλος, όπου ερευνήθηκαν προϊστορικοί οικισμοί στις θέσεις Κόμβος και Γραμμή, που χρονολογούνται από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού (Χρυσοστόμου 2011, 579). Προκειμένου να

1 Είναι τραγικό ότι έλλειψη χρόνου, κόπου και πόρων δεν υπήρξε από την πλευρά των αρχαιοκαπήλων. Επιπλέον, τα νεκροταφεία των τύμβων πρέπει να συμπεριληφθούν στα θύματα της άκρατης καταστροφής του φυσικού αποθέματος κατά τα τελευταία 30-40 χρόνια, η οποία συντελέστηκε στο πλαίσιο μιας οικονομικής ανάπτυξης χωρίς όρια.

Εικ. 1. Χάρτης της Αλμωπίας.

Εικ. 2. Άποψη της πεδιάδας της Αλμωπίας από τη θέση Αμπέλια Αχλαήδη της Αψάλου.

διερευνηθεί αν η αρχή της χρήσης των τύμβων μπορεί να συνδεθεί με τους παραπάνω οικισμούς, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε συγκεντρώσεις λίθων στις ημιορεινές θέσεις Ιτιά και Πουρνάρι, επίσης της αγροτικής περιοχής Αψάλου, που επιβλέπουν το πέρασμα· αποδείχθηκαν όμως άκαρπες (Χρυσοστόμου 2001-2004δ).

Ἀψαλος, θέση Ντέλκι Προτ

Χάλκινα κοσμήματα της Εποχής του Σιδήρου, στα οποία συγκαταλέγονται αμφικωνική ψήφος, σφαιρικό περίαπτο, μεγάλη ψήφος με προτεταμένα άκρα και τμήματα οκτώσχημων πορπών (Αριθμός Καταλόγου Ἐδεσσας [στο εξής ΑΚΕ] 1074-1078), βρίσκονταν από τη δεκαετία του ’70 στο Δήμο Αριδαίας με προέλευση την προαναφερόμενη θέση στα ανατολικά της σύγχρονης Αψάλου (Χρυσοστόμου 1991, 308· 1994, 42· 1997β, 479). Τελικά μεταφέρθηκαν στην Ἔδεσσα (Χρυσοστόμου 1991, 308· 1994, 42· 1997β, 479). Παλαιότερα και πρόσφατα καταβλήθηκε προσπάθεια να ταυτιστεί η θέση. Σύμφωνα με τους κατοίκους το τοπωνύμιο είναι βλάχικο, σημαίνει πόρτα-πέρασμα, και η θέση τοποθετείται κοντά στη δυτική όχθη του Ἀνω Λουδία. Σε επιτόπια αυτοψία στη δυσπρόσιτη, κυριολεκτικά, περιοχή διαπιστώθηκε η ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων, χωρίς κάποιο άλλο επιφανειακό εύρημα που να επιβεβαιώνει τη χρονολόγησή τους στην Εποχή του Σιδήρου (Χρυσοστόμου 1996β). Επιπλέον, ο ταφικός τύπος είναι διαφορετικός από αυτόν του τύμβου που κυριαρχεί στην Αλμωπία[2]. Κατόπιν τούτου, μόνο με νεότερες έρευνες θα επιβεβαιωθεί αν τα αντικείμενα προέρχονται από τους τάφους ή από την παρακείμενη ημιορεινή περιοχή, όπου δεν αποκλείεται να υπάρχουν τύμβοι.

Ἀψαλος, θέση Αμπέλια Αχλαήδη

Το πρώτο και μόνο βεβαιωμένο νεκροταφείο τύμβων στο νότιο τμήμα της Αλμωπίας εντοπίστηκε στην Ἀψαλο, στη θέση Αμπέλια Αχλαήδη. Η θέση βρίσκεται στους λόφους (υψόμετρο 180 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας) όπου αναπτύσσεται το πέρασμα που οδηγούσε προς την Ἔδεσσα, με εποπτεία της πεδιάδας της Αλμωπίας (**εικ. 2**). Απέχει σχεδόν 2,5 χλμ. από τον άλλο αρχαίο οικισμό (τουλάχιστον ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) στη θέση Καϊνάκια της Αψάλου και το κάστρο της Μαργαρίτας με διαχρονική κατοίκηση από τα προϊστορικά έως τα υστεροβυζαντινά χρόνια (Χρυσοστόμου 1994, 54-56· 1997β, 479). Από δύο μόνο ερευνηθέντες τύμβους (Χρυσοστόμου 2001-2004α), διαπιστώθηκε ότι οι τάφοι στο εσωτερικό των τύμβων ήταν ορθογώνιοι, διαστάσεων 2,60 x 2,30 και 2,57 x 1,12 μ., κτιστοί με οριζόντια τοποθετημένους πλακαρούς λίθους. Περισυλλέχτηκαν λίθινο ακόνι, σιδερένια αιχμή βέλους και μέρος μόνωτου αγγείου, το οποίο ανήκει σε τύπο γνωστό στην περιφέρεια της Πέλλας (Χρυσοστόμου 2000γ, 232).

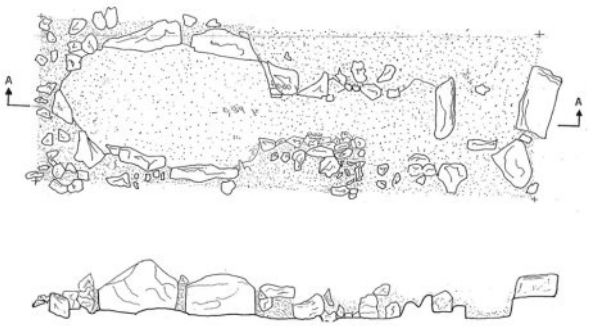
Ἄλωρο, Τοπική Κονότητα Δήμου Αλμωπίας

Ο παρόχθιος αρχαίος οικισμός στον Ἀνω Λουδία δεσπόζει σε υψόμετρο 206 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στο άκρο εκτεταμένου λόφου της πεδιάδας της Αλμωπίας, και ελέγχει από βορρά το πέρασμα του ποταμού, διαθέτει δε επιπλέον μεταλλεύματα σιδήρου (Χρυσοστόμου 1994, 50-52· 1997α, 143-152·

2 Πρέπει να σημειωθεί ότι στην αγροτική περιοχή της Αψάλου, στη θέση Βέρπεν, έχει ερευνηθεί ένας επίσης διαφορετικός και μοναδικός τύμβος με καύσεις του τέλους της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού και της αρχής της Εποχής του Σιδήρου (Χρυσοστόμου 1997α, 141-143. Chemsseddoha 2019, 338).

Εικ. 3. Αποτμήματα αγγείων της Εποχής του Σιδήρου από τον αρχαίο οικισμό στο Ἀλωρο.

Εικ. 4. Κάτοψη τάφου του Τύμβου 1 στη θέση Φαρμάκι Μηλιάς.

1997β, 477). Στη σχετικά επίπεδη κορυφή του λόφου, δυτικά του οχυρωμένου οικισμού, βρέθηκαν το 1986, ένα πιθάρι και λιθοσωροί κατεστραμμένων τύμβων, με τα αποτμήματα από τις οπισθότμητες πρόχους ΑΚΕ 1085, 1086, 1087 (Χρυσοστόμου 1994, 42) (**εικ. 3**).

Δεδομένου ότι ο αρχαίος οικισμός στο Ἀλωρο ήταν ίσως ο σημαντικότερος της Αλμωπίας και κατά την Εποχή του Σιδήρου, είναι πιθανό ότι, αν είχε πραγματοποιηθεί έρευνα στους τύμβους του, οι οποίοι επίσης εποπτεύουν τον περιβάλλοντα χώρο, θα είχαν προκύψει στοιχεία για τη γενικότερη συμβολική παρουσία των τύμβων ως τοπόσημων κατά την αρχαιότητα.

Χρυσή, Τοπική Κοινότητα Δήμου Αλμωπίας

Εκτός από το νεκροταφείο τύμβων κοντά στον πεδινό αρχαίο οικισμό της Χρυσής (Χρυσοστόμου 1994, 41-43· 1997β, 487), στην ορεινή λοφώδη περιοχή στα ανατολικά του (σε υψόμετρο 372 μ.) και πάνω στη διαδρομή από τη Χρυσή προς τον δρόμο Μανδάλου-Κρανιάς-Εξαπλατάνου (απόσταση 2,5-3 χλμ.) έχουν εντοπιστεί τύμβοι και κυκλικές λιθόκτιστες κατασκευές, ίσως καλύβες (Χρυσοστόμου 1996α· 2000β, 815· 2005, 725).

Μηλιά, Τοπική Κοινότητα Δήμου Αλμωπίας

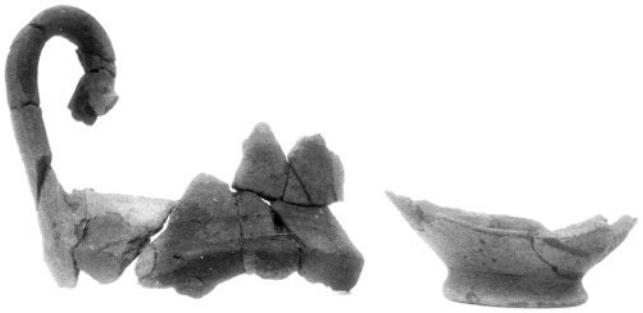
Στον λόφο Φαρμάκι (υψόμετρο 175 μ.), ο οποίος επιβλέπει από ανατολικά τον κύριο δρόμο Αριδαίας-Φούστανης και από βόρεια την απόληξη του δρόμου Μανδάλου-Κρανιάς-Εξαπλατάνου, περισυλλέχτηκε το 1996 υλικό από λίγους τύμβους ενός νεκροταφείου, το οποίο είχε λιθολογηθεί από τη δεκαετία του ’60 (Χρυσοστόμου 1996α).

Στον τύμβο 1, διαμέτρου 14 μ., βρέθηκαν, κατά τον καθαρισμό του διαταραγμένου δρόμου και του τάφου (**εικ. 4**), αποσπασματικό πιθοειδές αγγείο (ΑΚΕ 2803), τμήμα κανθαρόσχημου αγγείου, πιθανότατα τροχήλατου (ΑΚΕ 2804), τμήμα από το σώμα τροχήλατου αγγείου, ίσως οινοχόης (ΑΚΕ 2805α), τμήμα από το σώμα αποθηκευτικού αγγείου (ΑΚΕ 2805β) και λίθινο ελλειψοειδές ακόνι (ΑΚΕ 2806).

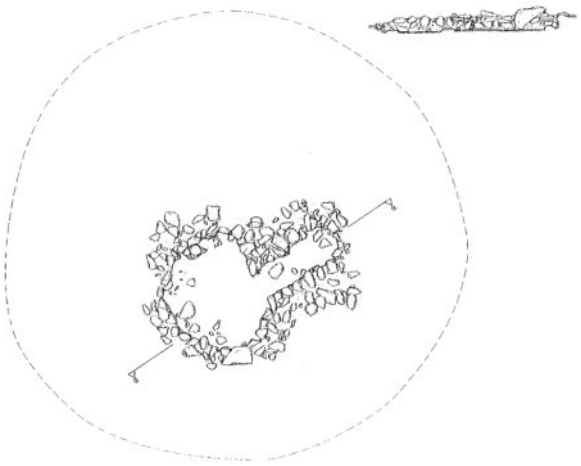
Από τον τελείως διαταραγμένο Τύμβο 2 προέρχονται όστρακα τροχήλατου αγγείου με σφαιρικό, φουσκωτό σώμα (ΑΚΕ 2807).

Από τον επίσης διαταραγμένο τύμβο 3, διαμέτρου 8 μ., προέρχονται όστρακο από το σώμα χονδροει-

δούς αγγείου (ΑΚΕ 2812α) και τρία όστρακα από το σώμα μικρού αγγείου με λεπτά τοιχώματα (ΑΚΕ 2812β).

Εικ. 5. Αποτμήματα αγγείων από τον Τύμβο 2 στον Προφήτη Ηλία.

Εικ. 6. Κάτοψη τύμβου 14 στη θέση Σκληρόπετρα Προφήτη Ηλία.

Φούστανη, Τοπική Κοινότητα Δήμου Αλμωπίας

Νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού, στους λόφους (υψόμετρο 270 μ.) που επιβλέπουν την κύρια οδό Αριδαίας-Φούστανης, ισοπεδώθηκε παράνομα νεκροταφείο τύμβων (Χρυσοστόμου 2001-2004β), από το οποίο και παραδόθηκαν τα ακόλουθα αντικείμενα: πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια (ΑΚΕ 2651α-ε), ακόνι (ΑΚΕ 2652), χάλκινες αμφικωνικές ψήφοι (ΑΚΕ 2653α-ζ), τμήματα από χάλκινες οκτώσχημες πόρπες με στέλεχος ρομβοειδούς και κυκλικής διατομής (ΑΚΕ 2654 α-ι), χάλκινοι σφηκωτήρες (ΑΚΕ 2655 I-IV), χάλκινες σύριγγες (ΑΚΕ 2656 α-στ), τέσσερα τμήματα χάλκινων δακτυλιόσχημων περίαπτων (ΑΚΕ 2657), τμήματα χάλκινου ψελίου (ΑΚΕ 2658), τμήματα από χάλκινες περόνες (ΑΚΕ 2659) και χάλκινα «κομβία» (tutuli) (ΑΚΕ 2660).

Μεταξύ των ευρημάτων, αξιοσημείωτα είναι τα αποτμήματα από τα δακτυλιόσχημα περίαπτα. Μέχρι τώρα ένα είχε βρεθεί στα νεκροταφεία της Αλμωπίας, αυτό της Κωνσταντίας (Χρυσοστόμου 2011, 581). Ο περιορισμένος αριθμός τους δείχνει ότι και εδώ είχαν χρησιμοποιηθεί ως μεμονωμένα περίαπτα στήθους ή ζώνης, και όχι ως ενιαίο σύνολο ζώνης, όπως στην Αγροσυκιά (Χρυσοστόμου 2007α, 223) ή το Marvinci (Mitrevski 1996-1997, 87).

Προφήτης Ηλίας, Τοπική Κοινότητα Δήμου Σκύδρας

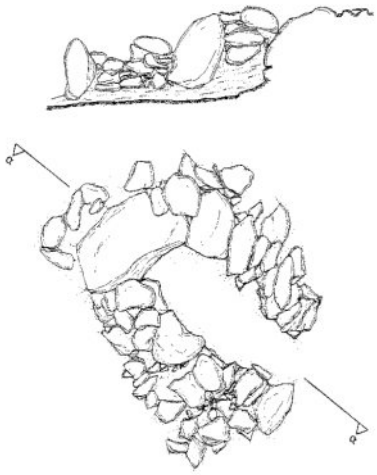
Το νεκροταφείο στη θέση Σκληρόπετρα βρίσκεται στην ημιορεινή περιοχή (υψόμετρο 185 μ.) στα δυτικά του Άνω Λουδία ή Αλμωπαίου ποταμού, με εποπτεία όμως τόσο του ποταμού όσο και της διάβασης Νέας Ζωής - Αψάλου. Στο πλαίσιο σωστικού έργου στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί ότι περιλαμβάνει 16 τύμβους, έναν περίβολο και μία πρόχειρη, λίθινη αψιδωτή κατασκευή (καλύβα). Ερευνήθηκαν επίσης τρεις τύμβοι (Χρυσοστόμου 2001-2004γ).

Τύμβος 1

Είχε διάμετρο 11 μ. Λάκκοι τυμβωρυχίας προμήνυαν τη σύληση του τάφου (διαστάσεων 1,75 x 0,75 μ.) αλλά και την καταστροφή, όπως διαπιστώθηκε με την ανασκαφή, τόσο της νοτιοδυτικής γωνίας του θαλάμου όσο και της βορειοανατολικής και του δρόμου. Από τα περισυλλεχθέντα όστρακα στάθηκε δυνατόν

Εικ. 7. Ευρήματα από τον Τύμβο 14 στον Προφήτη Ηλία.

Εικ. 8. Αγροτική καλύβα στη θέση Σκληρόπετρα Προφήτη Ηλία.

να συγκολληθεί τμήμα φιαλόσχημου αγγείου με κωνικό σώμα, πεπλατυσμένο χείλος και οριζόντιες ή ελαφρά ανυψωμένες λαβές (ΑΚΕ 3711), που ανήκει σε γνωστό σχήμα της Εποχής του Σιδήρου (Ανδρόνικος 1969, 207-209).

Τύμβος 2

Είχε διάμετρο 9 μ. Ο ελλειψοειδής θάλαμος, με κατεύθυνση ανατολικά προς δυτικά, είχε διαστάσεις 2,40 x 0,70 μ. και ο δρόμος είχε μήκος 2 μ. Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά στη νότια πλευρά με μικρούς πλακαρούς λίθους, ενώ στη βόρεια υπήρχαν παρατεταγμένοι οκτώ λίθοι. Η είσοδος, πλάτους 0,97 μ. έκλεινε με κάθετα τοποθετημένο πλακαρό λίθο μεταξύ των παραστάδων. Δεν βρέθηκαν καθόλου οστά. Από τον δρόμο και τον θάλαμο του τάφου διασώθηκαν κανθαρόσχημο τροχήλατο αγγείο (ΑΚΕ 3709) και τμήμα οινοχόης (ΑΚΕ 3710) (**εικ. 5**).

Τύμβος 14 (**εικ. 6**)

Είχε διάμετρο 9,5 μ. Ο κυκλικός θάλαμος είχε διάμετρο 3 μ. και ο δρόμος είχε μήκος 2,30 μ. Λίγα διαλυμένα οστά βρέθηκαν στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου, ενώ διάσπαρτα κτερίσματα (**εικ. 7**) βρέθηκαν τόσο στον δρόμο όσο και στον θάλαμο. Ειδικότερα, από τον θάλαμο προέρχονται τα εξής ευρήματα: τμήματα δύο χάλκινων οκτώσχημων πορπών (ΑΚΕ 3717, ΑΚΕ 3721), χάλκινη οκτώσχημη πόρπη μήκους 7,3 εκ. (ΑΚΕ 3719), χάλκινος σφηκωτήρας (ΑΚΕ 3720) και δύο χάλκινες αμφικωνικές ψήφοι, μήκους 1,6 εκ. η κάθε μία (ΑΚΕ 3722, ΑΚΕ 3723). Επίσης, χονδροειδές; πιθοειδές αγγείο (ΑΚΕ 3713), γκρίζα ευρύστομη οινοχόη (ΑΚΕ 3715), τροχήλατο αγγείο, ίσως οινοχόη (ΑΚΕ 3716), τμήμα φιαλόσχημου αγγείου (ΑΚΕ 3718), τμήμα από το σώμα και τον πυθμένα τροχήλατου αγγείου, πιθανότατα οινοχόης (ΑΚΕ 3727), και οπισθότμητη σφαιρική πρόχους, που φέρει κατά μήκος του χείλους παράλληλες χαράξεις (ΑΚΕ 3728). Τέλος, σιδερένια θραύσματα από μαχαιρίδιο (ΑΚΕ 3724) και λίθινο ξέστρο μήκους 3,7 εκ. (ΑΚΕ 3712). Στη διαταραχή του συνόλου πρέπει να αποδοθεί η ανεύρεση στον δρόμο τμημάτων χάλκινης οκτώσχημης πόρπης (ΑΚΕ 3725) και λίθινου ακονιού, μήκους 6,7 εκ. (ΑΚΕ 3726).

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει και η καλύβα (**εικ. 8**) που κατασκευάστηκε κοντά στους τύμβους, με ογκόλιθους της περιοχής ενσωματωμένους στα τοιχώματά της. Πρόκειται για ένα στοιχείο μεγαλιθικής παράδοσης, που ήδη έχει παρατηρηθεί στα νεκροταφεία των τύμβων της Αλμωπίας. Δεν υπήρξαν ευρήματα για την καλύτερη χρονολόγησή της.

Κρανιά, Τοπική Κοινότητα Δήμου Σκύδρας

Η Κρανιά βρίσκεται στον δρόμο Μανδάλου-Εξαπλατάνου και οι αγροί της απλώνονται στις ημιορεινές εκτάσεις στα ανατολικά του Λουδία ποταμού, που είναι κατάλληλες για την άσκηση της κτηνοτροφίας. Στην αρχή της δεκαετίας του ’70 περιήλθαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αριδαίας, πιθανότατα από τη θέση Λειβάδια της Κρανιάς, τα ακόλουθα αγγεία της Εποχής του Σιδήρου, τα οποία στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στην Έδεσσα (Στουγιαννάκη 1973, 106. Χρυσοστόμου 1994, 42): 1) οπισθότμητη πρόχους ύψους 15,5 εκ. (ΑΚΕ 1079), 2) μόνωτο αγγείο ύψους 6,5 εκ. (ΑΚΕ 1080) (**εικ. 9**, δεξιά), 3) αγγείο ύψους 8 εκ., με ενδιαφέρουσα λαβή (ΑΚΕ 1081) (**εικ. 9**, αριστερά), 4) χειροποίητο θήλαστρο ύψους 12,5 εκ. (ΑΚΕ 1083), 5) τροχήλατη οινοχόη ή όλπη ύψους 12 εκ. (ΑΚΕ 1082) (**εικ. 10**, δεξιά), 6) οινοχόη (ΑΚΕ 1083α) (**εικ. 10**, αριστερά).

Εικ. 9. Αγγεία από την Κρανιά.

Εικ. 10. Αγγεία από την Κρανιά.

Τα αγγεία της Κρανιάς δεν παραλλάσσουν από τα ήδη γνωστά στην περιφέρεια της Πέλλας (Χρυσοστόμου 1999, 268-269). Τα αρ. 1-3 παρουσιάζουν παρόμοιο ανοιχτόχρωμο πηλό, στιλβωμένο, και πρέπει να καταταγούν στην ίδια ομάδα. Ο γκριζόμαυρος πηλός στο θήλαστρο αρ. 4 (Χρυσοστόμου 1994, 42) πρέπει να θεωρηθεί αποτέλεσμα του ψησίματος, διότι στην υφή είναι παρόμοιος με τον προηγούμενο, άλλωστε και η λαβή του θήλαστρου συγγενεύει με αυτή του αγγείου αρ. 3. Θήλαστρα είναι γνωστά και από τη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1969, 201), την Άρνισσα (Χρυσοστόμου 2016, 17) και αλλού. Η οινοχόη ή όλπη αρ. 5 με το συνεχές προφίλ είναι σχήμα γνωστό από τη Βεργίνα, τα Γιαννιτσά, την Άρνισσα (Χρυσοστόμου 2000α, 41, υποσημ. 17· 2016, 17-18). Κατά συνέπεια, τα στοιχεία που διαθέτουμε τοποθετούν το νεκροταφείο της Κρανιάς στα γεωμετρικά-μεταγεωμετρικά χρόνια.

Καλή, Τοπική Κοινότητα Δήμου Σκύδρας

Η αρχαία πόλη Μενηίδα βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Καλής, ανατολικά του Άνω Λουδία στη θέση Ντεμίρ-Καπού. Η αρχαία πόλη έχει παρουσιαστεί από τον Παύλο Χρυσοστόμου (Π. Χρυσοστόμου 1990, 209-210· 2000α). Ο ίδιος έχει εντοπίσει και νεκροταφείο τύμβων στις ράχες των λόφων ανατολικά της πόλης. Δυστυχώς καμία ανασκαφική έρευνα δεν έχει γίνει μέχρι στιγμής στους τύμβους. Οι τύμβοι (**εικ. 11**) είναι μεγαλύτεροι ή μικρότεροι σε μέγεθος λιθοσωροί (η διάμετρος τους κυμαίνεται από 3 έως 20 μ.) και οι τάφοι είναι ορατοί από τα ορύγματα των αρχαιοκαπήλων (**εικ. 12**). Περισυλλεγμένα όστρακα ανήκουν σε αγγεία χειροποίητα, σπάνια τροχήλατα, με υπόλευκο ή γκρίζο πηλό, κυρίως μικρών διαστάσεων, όπως και αυτά που

Εικ. 11. Τύμβος στη Μενηίδα.

Εικ. 12. Τύμβος στη Μενηίδα.

αναφέρθηκαν από την Κρανιά. Μεταξύ τους αναγνωρίζονται δίωτα με κομβία στις λαβές (Χρυσοστόμου 2011, 581. Πρβ. Ανδρόνικος 1969, 202-204), φιαλόσχημα με οριζόντιες λαβές, μόνωτα, οπισθότμητες πρόχοι. Στους γνωστούς τύπους της Εποχής του Σιδήρου ανήκουν και τα παραδοθέντα μεταλλικά αντικείμενα (Π. Χρυσοστόμου 2000β).

Ἀνυδρο, Τοπική Κοινότητα Δήμου Πέλλας

Αρκετά μεγάλη είναι η απόσταση ανάμεσα στο προηγούμενο και στο νεκροταφείο τύμβων στη θέση Μύλοι, βορειοδυτικά του Ανύδρου, κοντά στο οποίο δεν έχει εντοπιστεί αρχαίος οικισμός. Από αυτή τη θέση είχαν παραδοθεί, το 1984: πήλινη οπισθότμητη πρόχους ύψους 13 εκ. (Αριθμός Καταλόγου Επαρχίας Γιαννιτσών [στο εξής ΑΚΕΓ] 84/220) (**εικ. 13**, δεξιά) και αποσπασματική οπισθότμητη πρόχους, ύψους 9 εκ. (ΑΚΕΓ 84/221), με αμαυρόχρωμη διακόσμηση στην οποία αξιοπαρατήρητες είναι οι αντιτιθέμενες ταινίες με ενδιάμεσα τριγωνικά ανοίγματα στον ώμο (**εικ. 13**, αριστερά)[3]. Το μοτίβο αυτό των αντιτιθέμενων ομάδων είναι γνωστό από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια (Πατής 2010, 28-29). Ἐχει παρατηρηθεί και σε σκύφους της Ἐδεσσας και του Αρχοντικού (Gimatzidis 2010, 118). Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι σχετικά συγγενικό μοτίβο παρατηρείται και σε οπισθότμητες αμαυρόχρωμες πρόχους από την Εορδαία, που χρονολογούνται από τον 8ο έως τον 6ο αι. π.Χ. (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2013, 87).

Επιπλέον, το 1991 παραδόθηκαν (Π. Χρυσοστόμου 1991): τέσσερις χάλκινες αμφικωνικές ψήφοι, μήκους 2,6 εκ., 1,3 εκ. 1,6 εκ. και 1,3 εκ., αντίστοιχα (ΑΚΕΓ 91/130α-δ) (**εικ. 14**, αριστερά), σπείρα οκτώσχημης πόρπης (ΑΚΕΓ 91/131α), τμή-

3 Από την ίδια θέση έχει παραδοθεί στο Μουσείο Θεσσαλονίκης και η οπισθότμητη πρόχους αρ. 17334, που είναι παρόμοια.

μα από βραχιόλι (ΑΚΕΓ 91/131β) και αγκυρόσχημο αντικείμενο, μήκους 5,5 εκ. (ΑΚΕΓ 91/129) (**εικ. 14**, δεξιά). Είναι ενδιαφέρον πως τα μεμονωμένα αγκυρόσχημα αντικείμενα από τη Βεργίνα και την Τσαουσίτσα, που έχουν γίνει καλύτερα γνωστά χάρη στα αντίστοιχα της Αγροσυκιάς (Χρυσοστόμου 2007α, 227-228, 232), εμπλουτίζονται με νέα παραδείγματα.

Εικ. 13. Αγγεία από το Ἀνυδρο.

Εικ. 14. Μεταλλικά ευρήματα από το Ἀνυδρο.

Συμπεράσματα

Οι τύμβοι αποτελούν ταφικές κατασκευές με μακρά παράδοση στον ελλαδικό χώρο και μέσο για τη διαχείριση του τοπίου και τη διατήρηση της μνήμης. Ὅπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «Οι τύμβοι ... είναι φορείς της λεγόμενης *κοινωνικής μνήμης*, της συλλογικής δηλαδή πεποίθησης για το τι συνέβη στο παρελθόν, καθώς σκοπός της κοινωνίας που εγείρει τον τύμβο είναι να μείνει κάτι στη μνήμη και να εκπέμπεται στις επόμενες γενεές» (Οικονομίδης και άλ. 2018, 27). Αξίζει να σημειωθεί η μακρόχρονη εμφάνισή τους στις γειτονικές περιοχές της Θεσσαλίας (Georganas 2011, 628-630), της Ηπείρου, **(**Οικονομίδης και άλ, 2018, 25-59), της Θράκης (Triantaphyllos 1980, 145-163), καθώς και της υπόλοιπης Μακεδονίας (Κακαμανούδης 2017, 402-405). Στην περιφέρεια της Πέλλας η παρουσία τους είναι γνωστή από την Εποχή του Χαλκού (Χρυσοστόμου 1998, 656-657· 1999, 265, υποσημ. 38), με διαφορετικούς τύπους στις περιοχές Ἐδεσσας, Γιαννιτσών και Αλμωπίας. Καλύτερα έχει γίνει γνωστή η εικόνα τους στην τελευταία περιοχή (Χρυσοστόμου 2011, 579-593).

Στο παρόν άρθρο καταβλήθηκε προσπάθεια να παρουσιαστούν οι θέσεις και τα δεδομένα για τα ημιορεινά νεκροταφεία της Αλμωπίας που βρίσκονται απομακρυσμένα από τους αρχαίους οικισμούς και, αντίθετα με ό,τι συνηθίζεται, σε μεγαλύτερο υψόμετρο από αυτούς (Κακαμανούδης 2017, 398). Από τη μέχρι τώρα περιορισμένη έρευνα, προέκυψαν τα επόμενα συμπεράσματα:

1) Οι τάφοι στο εσωτερικό των τύμβων είναι κάποιες φορές μικροί, με εν μέρει κτιστά τοιχώματα από σειρές λίθων. Η χρονολόγησή τους εκτείνεται σε όλη την Εποχή του Σιδήρου, όπως δείχνουν τα κινητά ευρήματα. Η κεραμική περιλαμβάνει τα ήδη γνωστά σχήματα, είναι όμως ενδιαφέρουσα η ανεύρεση έστω και αποσπασματικών γκρίζων τροχήλατων, κανθαρόσχημων και αμαυρόχρωμων αγγείων, που εμπλουτίζουν τις γνωστές κατηγορίες κεραμικής

2) Το κυριότερο χαρακτηριστικό των τύμβων είναι η περίοπτη θέση τους, που επιβλέπει τις διαβάσεις. Αυτό το γνώρισμα προσιδιάζει στους τύμβους της Ελλάδας και της Ευρώπης ήδη από τις παλαιότερες περιόδους, όπως δείχνουν, μεταξύ άλλων, παραδείγματα από την Πορτογαλία (Oliveira Jorge

1995, 140-152). Το στοιχείο βέβαια αυτό δεν λείπει από τις ταφικές κατασκευές όλων των εποχών και υπάρχουν παραδείγματα που κυριολεκτικά λειτουργούν ως τοπόσημα, όπως ο τύμβος της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού - Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο Lǒfkend της Αλβανίας (Chemsseddoha 2019, 56).

3) Στα ημιορεινά νεκροταφεία της Αλμωπίας, ο εντοπισμός μικρών χώρων κατοικίας (καλυβιών) δείχνει ότι γινόταν εκμετάλλευση του χώρου, τουλάχιστον από κτηνοτρόφους. Η εκμετάλλευση αυτή συνεχίζεται μέχρι σήμερα, όπως δείχνουν τα επόμενα παραδείγματα από μεγαλύτερες και μικρότερες μετακινήσεις των σύγχρονων κτηνοτρόφων:

α) Κατά την ανασκαφή του νεκροταφείου των τύμβων της Νέας Ζωής, αυτού που γειτνιάζει με τον αρχαίο οικισμό, οι σύγχρονοι κτηνοτρόφοι βοοειδών ανέφεραν ότι τους καλοκαιρινούς μήνες μετακινούνται στις ψηλές ορεινές βοσκές της Τζένας.

β) Αντίστοιχα, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στον λόφο Φαρμάκι της Μηλιάς, οι κάτοικοι της Μηλιάς ανέφεραν ότι συνήθιζαν το καλοκαίρι να μεταβαίνουν στα Τρία Ἔλατα ή τα Μεγάλα Λειβάδια. Επίσης πέρασαν κτηνοτρόφοι με τα ποίμνιά τους (πρόβατα και κατσίκια), οι οποίοι επέστρεφαν από τα Τρία Ἔλατα και, δια μέσου του Προδρόμου, Νερομύλων και Κρανιάς, όπου η διανυκτέρευση, θα κατέληγαν για να ξεχειμωνιάσουν στην Αραβησσό.

γ) Στον ίδιο χώρο με το νεκροταφείο τύμβων του Προφήτη Ηλία κινούνται οι κτηνοτρόφοι του σύγχρονου οικισμού, στη δυτική όχθη του Ἄνω Λουδία. Στον αρχαίο οικισμό του Προφήτη Ηλία δεν έχουν διαπιστωθεί αρχαιότητες της Εποχής του Σιδήρου, γι' αυτό το νεκροταφείο έχει αποδοθεί από τον Παύλο Χρυσοστόμου στη χώρα της αρχαίας Μενηίδας, η οποία βρίσκεται στην ανατολική όχθη του Ἄνω Λουδία.

δ) Στις περιοχές Μανδάλου-Ανύδρου-Καλής-Κρανιάς, μέχρι τον 20ο αιώνα μεταφέρονταν για να διαχειμάσουν ποίμνια από τις μακρινότερες ορεινές περιοχές της Ηπείρου.

4) Η σχετικά μεγάλη απόσταση των προαναφερθέντων νεκροταφείων από τους αρχαίους οικισμούς συνιστά την ειδοποιό διαφορά από τα υπόλοιπα της Εποχής του Σιδήρου, με τα οποία όμως κοινό στοιχείο αποτελεί ο διαχωρισμός του χώρου κατοικίας από τον ταφικό χώρο, όπως παντού στη Μακεδονία (Κακαμανούδης 2017, 398. Chemsseddoha 2019, 57-59). Παρόλο που ο Παύλος Χρυσοστόμου απέδωσε τα νεκροταφεία του Προφήτη Ηλία στη Μενηίδα, πιστεύουμε ότι ο Ἄνω Λουδίας στο ενδιάμεσο πρέπει μάλλον να λειτουργούσε ως διαχωριστικό όριο.

Οι αρχαίοι οικισμοί στη Μενηίδα, στο Ἄλωρο, στη Νέα Ζωή και στη θέση Τούμπα της Αψάλου, διακρίνονται στον χώρο και παρουσιάζουν διαχρονική κατοίκηση· δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τους αρχαίους οικισμούς της Χρυσής, της Κρανιάς και τις άλλες περιπτώσεις. Με αφορμή το παρόν άρθρο ελπίζουμε ότι θα προχωρήσει και άλλο ο εντοπισμός και οι έρευνες, για να καταλάβουμε πλήρως τη διαδικασία χρήσης των προαναφερθέντων νεκροταφείων τύμβων. Πώς δηλαδή υλοποιούνταν αρχικά η κατασκευή τους και έπειτα η καθιερωμένη ταφική τελετουργία σε τακτά διαστήματα; Σε άλλες περιοχές έχει επισημανθεί ότι πιθανότατα κατασκευάζονταν για ξεχωριστά άτομα, αποκλείοντας ίσως νεογέννητα ή μικρά παιδιά (Chemsseddoha 2019, 59). Προς το παρόν, αυτό που προκύπτει είναι ότι οι τύμβοι σε ημιορεινές περίοπτες θέσεις και οι τάφοι στο εσωτερικό τους, με συλλογικές πιθανότατα ταφές, χρησίμευαν ως μέσο σύνδεσης των ομάδων που χρησιμοποιούσαν τα μνημεία με τον ίδιο τον χώρο. Ἴσως μάλιστα υλοποιούσαν και συμβόλιζαν σχέσεις ιδιοκτησίας αλλά και πιο βαθιές σχέσεις μνήμης (Στεφανή 2014, 381-384). Ὅπως έχει εύστοχα επισημανθεί, «These tombs can be seen as symbols of power over their territory and at the same time as representations of tradition and stability» (Oliveira Jorge 1995, 143).

5) Ενδιαφέρον, τέλος, από την άποψη της αρχαίας ιστορικής γεωγραφίας παρουσιάζει η διάδοση αυτών των νεκροταφείων στην περιοχή ανατολικά του Ἀνω Λουδία και στα δυτικά και νότια της οδού Μανδάλου-Κρανιάς-Εξαπλατάνου, η οποία αποτελεί τη συντομότερη οδό πρόσβασης προς την αρχαία Αλμωπία. Στην ημιορεινή αυτή περιοχή, που ανήκει στις σύγχρονες τοπικές κοινότητες Μανδάλου, Ανύδρου, Καλής, Κρανιάς και Λιθαριάς, υπάρχουν νεκροταφεία τύμβων παρόμοια με αυτά της καθαυτό Αλμωπίας. Η πόλη της Μενηίδας είναι η μόνη σημαντική οικιστική εγκατάσταση στην ανατολική όχθη του Ἀνω Λουδία, η οποία θα ήλεγχε τη διάβαση του ποταμού στα νότια, ενώ ο αρχαίος οικισμός του Αλώρου είναι η αντίστοιχη εγκατάσταση στη δυτική όχθη, στα βόρεια. Η προαναφερόμενη περιοχή έχει αποδοθεί στην αρχαία Βοττιαία (Χρυσοστόμου 1990, 209)· άλλωστε, συμπεριλαμβανομένου και του Ἀνω Λουδία, φαίνεται να διακρίνεται από την αρχαία Αλμωπία. Κατόπιν τούτου, τίθενται τα παρακάτω ερωτήματα:

α) πότε διαμορφώνονται τα γεωγραφικά και καθορισμένα από την έρευνα όρια των διάφορων μακεδονικών περιοχών και

β) ποια πρέπει να θεωρούνται ως τα ισχυρότερα κριτήρια για τους διαχωρισμούς του χώρου κατά την Εποχή του Σιδήρου, στην οποία εστιάζεται το παρόν άρθρο;

Λίγα λόγια για την τιμώμενη

Ἠταν τη δεκαετία του ’80 όταν πρωτοσυναντηθήκαμε με τη σήμερα ομότιμη καθηγήτρια Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, κατά τη διάρκεια της πανεπιστημιακής ανασκαφής του Μανδάλου, που έθεσε τις βάσεις της προϊστορικής έρευνας στην περιφέρεια της Πέλλας. Δέκα χρόνια μετά, τόσο ο Παύλος Χρυσοστόμου όσο και εγώ θεωρήσαμε μεγάλο ευτύχημα που αποδέχτηκαν, μαζί με την αείμνηστη Αγγελική Πιλάλη-Παπαστερίου, την πρόσκλησή μας να συνεργαστούν στην έρευνα της τούμπας-τράπεζας του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Σήμερα το Αρχοντικό, εκτός από στοιχεία για την τράπεζα της Εποχής του Σιδήρου και τα λαμπερά πολύτιμα αρχαϊκά ευρήματα των νεκροταφείων του, έχει γίνει γνωστό για τα πολύ σημαντικά ευρήματα της εγκατάστασης της Εποχής του Χαλκού στην τούμπα, μέσα από πολυάριθμες μελέτες της Αικατερίνης Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και των μαθητών και συνεργατών της, που πλέον διαπρέπουν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και σε πανεπιστήμια όλου του κόσμου. Της εύχομαι μακροημέρευση και να συνεχίσει ακάματη το έργο της.

anastasiachrysostomou@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρόνικος, Μ. 1969. *Βεργίνα* Ι. *Το νεκροταφείον των τύμβων* (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* αρ. 62), Αθήνα.

Κακαμανούδης, Α. 2017. *Οργάνωση των χώρων ταφής στην αρχαία Μακεδονία. Από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως την Ελληνιστική περίοδο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2013. Μαυροπηγή Εορδαίας. Ταφές ανθρώπων και ζώων, *ΑΕΜΘ* 27, 71-108.

Οικονομίδης και άλ. 2018: Οικονομίδης, Στ., Παπαγιάννης, Α. & Τσώνος, Α., Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο, *AURA* 1, 25-59.

Πατής, Δ. 2010. *Κεραμικά ευρήματα από την τράπεζα της Γκόνας,* αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Στεφανή, Ε. 2014. Κοινοτικά έργα και μνημειακότητα στους οικισμούς της Μακεδονίας κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 381-398.

Στουγιαννάκη, Α. 1973. Οι αρχαιολογικοί θησαυροί του Νομού Πέλλης, στο *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τουριστικός οδηγός Νομού Πέλλης*, Αθήνα, 79-126.

Χρυσοστόμου, Α. 1991. Αριδαία, *ΑΔ* 46, Χρονικά Β2, 308-309.

Χρυσοστόμου, Α. 1993. Σωστικές ανασκαφές κατά το 1993 στη Νέα Ζωή και στην Ἔδεσσα του Νομού Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 7, 111-114.

Χρυσοστόμου, Α. 1994. *Αρχαία Αλμωπία*, Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου, Α. 1996α. Επαρχία Αλμωπίας. Μηλιά. Αγροτεμάχια 1031 και 1028, *ΑΔ* 51, Χρονικά Β2, 520-521.

Χρυσοστόμου, Α. 1996β. Ἀψαλος, Χρυσή, *ΑΔ* 51, Χρονικά Β2, 546.

Χρυσοστόμου, Α. 1997α. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Αλμωπίας κατά το 1997, *ΑΕΜΘ* 11, 139-154.

Χρυσοστόμου, Α. 1997β. Ιστορική Τοπογραφία Αλμωπίας, στο *Αφιέρωμα στον N. G. L. Hammond* (Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7), Θεσσαλονίκη, 473-490.

Χρυσοστόμου, Α. 1998. Δροσιά, *ΑΔ* 53, Χρονικά Β2, 655-658.

Χρυσοστόμου, Α. 1999. Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την Εποχή του Σιδήρου, *Αρχαία Μακεδονία* VI. *Ανακοινώσεις κατά το έκτο διεθνές συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη, 259-280.

Χρυσοστόμου, Α. 2000α. Γιαννιτσά. Το αρχαίο νεκροταφείο στη θέση Ταλαμπάσι, *ΑΔ* 55, Μελέτες, 37-56.

Χρυσοστόμου, Α. 2000β. Επαρχία Ἐδεσσας, Προφήτης Ηλίας. Επαρχία Αλμωπίας, Χρυσή, *ΑΔ* 55, Χρονικά Β2, 813-815.

Χρυσοστόμου, Α. 2000γ. Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας στην Εποχή του Σιδήρου και τα αρχαϊκά χρόνια: παραδείγματα ταφικών τύπων, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 229-242.

Χρυσοστόμου, Α. 2001-2004α. Επαρχία Αλμωπίας, Δήμος Αριδαίας. Ἀψαλος, Θέση Αμπέλια Αχλαήδη, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β3β, 357-358.

Χρυσοστόμου, Α. 2001-2004β. Δήμος Εξαπλατάνου, Φούστανη, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β3β, 392.

Χρυσοστόμου, Α. 2001-2004γ. Δήμος Σκύδρας, Προφήτης Ηλίας, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β3β, 411-412.

Χρυσοστόμου, Α. 2001-2004δ. Δήμος Αριδαίας, Δ.Δ. Αψάλου, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β3β, 441-442.

Χρυσοστόμου, Α. 2001-2004ε. Δήμος Σκύδρας, Δ.Δ. Νέας Ζωής. Θέση Αμυγδαλεώνας, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β3β, 457.

Χρυσοστόμου Α. 2003. Αλμωπία. Οδοιπορικό στο μονοπάτι του χρόνου, στο Ε. Τσιομπανούδη (επιμ.), *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου, από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Ιστορία-Αρχαιολογία. Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Θεσσαλονίκη, 15-16 Ιουνίου 2002*, Θεσσαλονίκη, 139-163.

Χρυσοστόμου, Α. 2005. Δήμος Αριδαίας, Δ.Δ. Χρυσής, *ΑΔ* 60, Χρονικά Β2, 725.

Χρυσοστόμου, Α. 2007α. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου, στο Π. Χρυσοστόμου, Ι. Ασλάνης & Α. Χρυσοστόμου, *Αγροσυκιά. Ἕνας οικισμός των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων*, Βέροια, 209-279.

Χρυσοστόμου, Α. 2011. Αρχαία Αλμωπία. Τα νεκροταφεία των τύμβων, στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited: Acts of an International*

Symposium in Memory of William D. E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007, vol. II, Volos, 579-593.

Χρυσοστόμου, Α. 2016. Η ανασκαφή και τα ευρήματα από το νεκροταφείο Εποχής Σιδήρου στη θέση «Ναυτικός Όμιλος» Άρνισσας, *Φίλιππος* 90, 7-36.

Χρυσοστόμου, Α. 2018. Οι περιοχές της Βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την Εποχή του Σιδήρου (1996-2016): τα νεότερα ευρήματα και οι στόχοι του μέλλοντος, στο Ε. Μπ. Τσιγαρίδα & Σ. Νανόγλου (επιμ.), *Πριν από τη μεγάλη πρωτεύουσα. Πρακτικά ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας, 12 Απριλίου 2016*, Θεσσαλονίκη, 55-70.

Χρυσοστόμου, Π. 1990. Η τοπογραφία της Βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους, στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Ο. Picard (επιμ.), *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη,* Θεσσαλονίκη, 215-238.

Χρυσοστόμου, Π. 1991. Άνυδρο, Θεση Μύλοι, *ΑΔ* 46, Χρονικά Β2, 308.

Χρυσοστόμου, Π. 2000α. Καλή, *ΑΔ* 55, Χρονικά Β2, 768-769.

Χρυσοστόμου, Π. 2000β. Καλή Μενηίδος, *ΑΔ* 55, Χρονικά Β2, 812.

Chemsseddoha, A.-Z. 2019. *Les pratiques funéraires de l'Âge du Fer en Grèce du Nord: étude d'histoires régionales* (*Scripta Antiqua* 121), Bordeaux.

Georganas, I. 2011. The Transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in Thessaly: Some Thoughts, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited: Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, vol. II, Volos, 625-633.

Gimatzidis, S. 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* Band 26), Radhen/Westf.

Mitrevski, D. 1996-1997. Grave of Paeonian Priestess from Marvinci, *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, 69-89.

Oliveira Jorge V. 1995. Late Prehistoric Funerary Mounds in Northern Portugal as Indicators of Social Complexity, in K. T. Lillios (επιμ.), *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia* (*International Monographs in Prehistory, Archaeological Series* 8), Ann Arbor, 140-152.

Triantaphyllos, D. 1980. Les monuments megalithiques en Thrace occidentale, *Pulpudeva* 4, 145-163.

THE SEMI-MOUNTAINOUS TUMULUS CEMETERIES OF THE EARLY IRON AGE IN ALMOPIA

Anastasia Chrysostomou

Among the tumulus cemeteries that were found and partially explored in the late 20th and early 21th century in the region of Almopia, those lying in the semi-mountainous massifs, at some distance from the ancient settlements, can be viewed as constituting a special group. They are found in the rural areas of Nea Zoi, Apsalos, Aloros, Melia, Foustani, Chryssi, Profitis Ilias, Krania, Kali, and Anydros, in the municipalities of Skydra, Almopia, and Pella. The conclusions which may be drawn from the limited work that has been carried out to date, may be summarised as follows.

1. The graves in the tumuli are sometimes small, their walls partially built with courses of stones. The portable finds indicate that they span the entire Iron Age. The pottery includes familiar shapes, but the fragments of grey wheel-thrown, cantharoid, and matt-painted vessels are an interesting discovery, enriching the known categories. The main characteristic of these cemeteries is their position, overlooking human crossing-points.

2. The considerable distance from the ancient settlements is what distinguishes these cemeteries from the familiar pattern of separation between residential and burial space, -almost a universal among Iron Age cemeteries. It is hoped that this article will encourage the search for and study of such sites, so that we may better understand how they were built. For the moment, it seems clear that the tumuli and the graves (which probably contained multiple burials) served as a means of connecting the groups that used them with the land itself; thus, the burial structures may have defined, in both material and symbolic terms, ties of ownership or even deeper bonds.

3. From the point of view of historical geography, it is interesting that tumulus cemeteries very similar to those in the Almopia proper, are also found in the semi-mountainous region east of the Upper Loudias river and south of the Mandalos-Exaplatanos road, which is the shortest route into ancient Almopia. Today the region belongs to the communes of Mandalos, Anydros, Kali, and Krania-Litharia. In antiquity, the town of Meneis seems to have been the only significant settlement, comparable to ancient Aloros and favourably situated to control the crossing of the river from the south. The region, encompassing also the Upper Loudias, has been attributed to ancient Bottiaia; indeed, it seems to be distinct from ancient Almopia. The ensuing questions are, (a) when did the geographical boundaries of the different Macedonian regions, as they have been established by research, came into effect; and, (b) what should be considered as the strongest criteria for spatial division in the Iron Age, the period to which the material of this study belongs.

κόσμηση και καλλωπισμός

OILS AND UNGUENTS IN HITTITE ANATOLIA AND MYCENAEAN GREECE: INTEGRATING LINGUISTIC AND ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE

Ioannis Fappas

Introduction

Oils and unguents were among the most common goods circulating in the ancient Eastern Mediterranean during the 14th and 13th centuries BC, recorded also in the written documents of the Aegean and the Near East. On the one hand, Linear B administrative documents from Mycenaean Greece reveal that one of the most important and thoroughly organised palatial industries was devoted to the production of olive oil-based aromatics. This activity was one of the major concerns for the Mycenaean palaces of the 14th and 13th centuries BC, and thus one of the basic elements of the Mycenaean palatial economy, contributing to a significant degree to the prosperity of the palaces (Foster 1974. Shelmerdine 1985)[1]. On the other hand, contemporary cuneiform texts from the entire area of the ancient Near East, including the sites of Hattuša, Emar, Ugarit, Alalakh, El-Amarna, Nuzi, Aššur, and Nippur, reveal that perfumed oils were highly valued luxury goods in the societies of the area, and vehicles for an exceptionally complex ideology which had to do with the occasions of their use (Hoffner 1995. Singer 1996. Schneider-Ludorff 1999. Φάππας 2009-2010).

Detailed research on the written documents of these sites has shown that the use of perfumed oils in the ancient Eastern Mediterranean during the 14th and 13th centuries BC was connected with the attribution of a purificatory character to these substances, which rendered them appropriate for use in religious ritual and in the so-called "rites of passage" (namely, occasions of birth, marriage, manumission of slaves, initiation of priests and kings, death), where physical and mental purity was requested; as well as in "ceremonies" signifying the unification of the community, such as feasting activities, where the anointment of the participants with a specific kind of perfumed oil might have acted as a unifying factor among them (Φάππας 2009-2010, 288-309· 2016, 233-234). Some of these uses are also mirrored in the records of the Mycenaean Linear B tablets, always in a religious context. Thus, Linear B tablets from the palaces of Pylos and Knossos record the shipment of substantial quantities of different kinds of perfumed oils to various sanctuaries, to be used in a similar way for the worship of deities, the initiation of a new king, and in large feasts taking place during important religious festivals (Shelmerdine 1985. Fappas 2008. Lupack 2014).

This emphasis on the use of perfumed oils on both sides of the Aegean sea, and the similarities in the

1 For a detailed discussion of the vessel types used in the various stages of perfumed oil manufacture in the Mycenaean workshops, see Lis 2016. For the internal organization and "logistics" of the perfumed oil industry of the Knossos palace see Φάππας 2010. Fappas, forthcoming.

occasions of use imply the existence of a common ideology that was centered on the properties of these substances and was shared among the people, or at least among the elites of the ancient Eastern Mediterranean. Exchanges of goods, technical knowledge, and expert crafters would have often involved the movement and exchange of ideas, too. Thus, by placing the Mycenaean world in its wider Eastern Mediterranean context, it seems that the Near East may have played a central role in the formation of a Mycenaean ideology surrounding the perfumed oil industry, especially during the period of an intensive regional interaction (14th-13th centuries BC). In other words, it is possible that the palaces in Mycenaean Greece, in an attempt to establish and retain their power, adopted, incorporated, and possibly modified aspects of an already established elite ideology connected with perfumed oil, which had first developed in the Near East[2]. Minoan Crete may have played a role in this development too, particularly during the earlier period of the New Palaces (17th-16th centuries BC), an era that also witnessed intensive contacts between the Aegean and the Eastern Mediterranean (Fappas 2011, 504· 2016, 238)[3].

But is the picture described in Linear B and cuneiform tablets substantiated by the archaeological record, and to what extent? The purpose of this paper is, therefore, to present some of the results of an ongoing research which seeks to integrate the textual information with the archaeological remains, with emphasis on the developments that we can trace archaeologically in two core regions of the ancient Eastern Mediterranean: Mycenaean Greece and Hittite Anatolia.

The archaeological evidence: Pots and perfumes

Concerning Mycenaean Greece, the main archaeological indicators for the presence of perfumed oils and unguents are some distinctive pottery shapes, namely, stirrup jars and alabastra, which are considered to be containers for two types of scented matter: liquid and easily poured perfumed oils, on the one hand, and thicker and stabler aromatic substances (unguents), on the other (Leonard 1981, 91-96. Steel 2004, 72-73. Fappas 2016, 228). Recent residue analyses on a sample of such vessels from well-documented contexts in Thebes -a major palatial center in mainland Greece and, according to some scholars, a strong candidate for the capital of the *Ahhiyawa* of the Hittite texts (Latacz 2004, 244. contra Bryce 2018, 195)- revealed remains of vegetal oils and plant substances, sometimes possibly mixed with animal fats[4].

The abundance of vessels of this kind in tombs and sanctuaries in mainland Greece and on the islands, in contrast to their limited representation in residential contexts, attests to the extensive use of the vessel contents in the Mycenaean funerary and religious ritual. Whereas the high percentage of these shapes among the Mycenaean pottery found along the seashores of Anatolia, Syria-Palestine, Egypt, and beyond

---

2 For the production and use of perfumed oils in the ancient Near East already from the Ur III period (3rd millennium BC), see Brunke & Sallaberger 2010. The ideology connected with the use of these substances was already present in the 3rd millennium BC, as suggested by the texts from Ebla, Khafajah, and Mari, and the epic of Gilgamesh (Harris 1955, 32-33, 92. Boyer 1958, 26-29. Archi 1996. Dalley 2000, 82, 92).

3 It is important to note Bushnell's argument that the use of perfumed substances was predominantly an Eastern Mediterranean tradition, not a Mycenaean one (Bushnell (2012, 198-199). See also Papanthimou & Fappas 2012.

4 These first results come from residue analyses on the interior of different pottery shapes from a recent excavation in a sector of the Mycenaean palace at Thebes (Αραβαντινός & Φάππας 2012· 2015). The analyses were conducted by the author in collaboration with Dr. Maria Roumpou, with the financial support of the Institute for Aegean Prehistory. For similar analyses of Minoan and Mycenaean pottery sherds, see also Beck et al. 2008. For traces of plant substances used in the manufacture of perfumed oil in the Aegean, see also Vlazaki 2010. Andreou et al. 2013. For the plant species encountered in the archaeobotanical record of Greece, which could have been used for their aromatic properties, see Valamoti 2009.

is thought to represent an intensive Mycenaean export trade in perfumed oils targeting the Near East (Ghazal 2013). Moreover, the usual coexistence of stirrup jars and bath-tubs in the archaeological record of Mycenaean Greece points to a widespread use of perfumed oils during industrial or bathing activities (Alberti et al. 2012, 95· 2015, 286. Papanthimou & Fappas 2012, 786), of which the latter may have had either a cosmetic or a religious-purificatory character.

In the Hittite territory, the better-known pots connected with the use of perfumed oils are two special types of ceramics: the spindle bottles (**fig. 1**) and the arm-shaped vessels (**fig. 2**) which, together with the lentoid or pilgrim flasks (**fig. 3**), belong to a very distinctive group of pottery, the so-called Red Lustrous Wheel-made ware, an extremely consistent and homogenous category with very distinct characteristics, such as the high-quality red clay and the red lustrous slip (Eriksson 1993. Steele 2008). The form, fabric, chemistry, and mineralogy of this ware point to a single wider production source; it is generally accepted that its origin must have been somewhere on northern Cyprus or, more likely according to new investigations, on the Rough Cilicia region in southern Anatolia (Grave et al. 2014. Bunimovitz & Lederman 2016, 1557. Kozal 2015· 2016, 55-56· 2018, 223. Kozal & Kibaroglou 2017, 312. Kibaroglu et al. 2019). In any case, irrespective of its production center, this type of pottery was an import to the Hittite territory. Although the ware features a big variety of shapes, only two main forms, the spindle bottles and the arm-shaped vessels, together with a few examples of the lentoid or pilgrim flasks, are encountered in Hittite centers (Eriksson 1993, 131. Kozal 2003, 66. Mielke 2007, 155-156).

These two forms are different from each other. Spindle bottles have a narrow, long, cylindrical body and a narrow neck and mouth, features which indicate that the containers were suitable for transporting and storing liquids. By contrast, arm-shaped vessels are not suitable for this purpose, since they consist of a long and narrow wheel-made tube for the "arm", which ends into a right hand holding a cup. It is possible, therefore, that spindle bottles were introduced in Anatolia for their contents, whereas arm-shaped vessels must have been brought and used there just as pottery utensils or tools (Kozal 2003, 67).

Red Lustrous Wheel-made ware has a wide distribution across a large area of the ancient Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, ranging from Anatolia to the Levant, Egypt, and Cyprus. In this respect, it parallels the Mycenaean perfumed oil containers as a good example of the trade relations in the ancient Eastern Mediterranean for approximately 300 years, from the 15th to the 13th centuries BC (Steele 2008, 7, 23-26). Despite its wide distribution, however, the ware is extremely rare at most sites, where it represents only a small percentage of the entire pottery assemblage (Eriksson 1993, 173. Steele & Stern 2017, 642).

As far as the Hittite territory is concerned, the Red Lustrous Wheel-made ware is found in all the centers of central and eastern Anatolia (Bogazköy, Alacahöyük, Ortaköy, Kusaklı, Kayalıpınar), the actual heartland of the Hittite empire, as well as in the Göksü Valley to the south (Kilise Tepe) (Kozal 2003, 66. Kozal & Kibaroglou 2017, 313), especially from about the 14th century BC onwards, when the main distribution area shifted from Egypt to the north, into Anatolia. On the contrary, the ware is almost absent in western Anatolia, with only a couple of fragments known from Troy and one from Beycesultan. It is also not represented at all in Greece and the Aegean islands, except for a few fragments found in Crete and Rhodes (Kozal 2003, 67). Added to this, no fragment was discovered in the Uluburun shipwreck, which is believed to have been heading to the Aegean when it sank by the southern coast of Turkey, at about the end of the 14th century BC (Pulak 1997, 242).

In Anatolia, the ware appears more frequently in the capital Hattuša, where it is encountered in relatively large quantities, than in other Hittite settlements (Eriksson 1993, 131. Seeher 2001, 352-353. Kozal

2003, 66. Mielke 2007, 156). Taking into consideration the relative scarcity of these ceramics, it is notable that in Bogazköy alone we find about 190 arm-shaped vessels and 90 spindle bottles, together with just two lentoid or pilgrim flasks. It is, therefore, interesting that the proportion of arm-shaped vessels from Anatolia amounts to 90% of all known examples from the Eastern Mediterranean, a little more than 70% of them from Bogazköy alone. The proportion of spindle bottles from Bogazköy, however, merely amounts to 13% (Mielke 2007, 163).

The presence of these two Red Lustrous Wheel-made shapes especially in Bogazköy and other sites in Hittite Anatolia suggests that they were particularly valuable to the Hittites. Firstly, this is the only "foreign ware" that appears in Hittite Anatolia on a notable large scale, whereas other imported goods in Hittite contexts are relatively scarce (Mielke 2007, 155. Schoop 2011, 261-262. Steele & Stern 2017, 653). Secondly, both spindle bottles and arm-shaped vessels are connected, in one way or the other, with the storage and use of perfumed oils. Recent residue analyses on a sample of spindle bottles and arm-shaped vessels from Anatolia, Cyprus, Egypt, and the Levant showed that they might have been used to carry some kind of plant oil or fat, often in a mixture or mixtures with beeswax, bitumen, and resin, indicating perfumed oil of different kinds (Knappet et al. 2005; Smith 2007, 374; Steele & Stern 2017). The same must also be true regarding another famous category of Cypriot pottery, the so-called base-ring juglets (**fig. 4**) which, contrary to older interpretations of their use as opium containers (Merrillees 1962· 1968, 154-161· 1974, 32-36· 1979, 169-170· 1989, 150-154), seem to have been carrying perfumed oils as well (Chovanec et al. 2015. Bunimovitz & Lederman 2016).

Fig. 1. Red Lustrous Wheel-made spindle bottle from Cyprus; Late Cypriot, 1600-1050 BC; H. 46.4 cm
(The Metropolitan Museum of Art, The Cesnola Collection n. 74.51.1320).

According to the fundamental study of Kathryn Eriksson, in Cyprus, Egypt, and the Levant the Red Lustrous Wheel-made ware was predominantly used in tombs and sanctuaries rather than in settlements and domestic contexts, which points to a ritual function and religious significance, not a daily use (Eriksson 1991, 93. Barlow 1994, 571). This pattern, together with the relative rarity and wide distribution of the vessels, indicates that they were valuable items, either in themselves or for their contents (Steele 2008, 7, 38). Nevertheless, in contrast to what happens outside Anatolia, in the Hittite territory spindle bottles are found only in temple and domestic contexts but not in graves, whereas arm-shaped vessels normally appear only in temple contexts. The contextual distribution of these two pottery types supports the hypothesis

Fig. 2. Red Lustrous Wheel-made arm-shaped vessel from Maroni, Cyprus; Late Cypriot II, 1450-1200 BC; L.: 64,5 cm *(The British Museum n. 1898,1201.122; © The Trustees of the British Museum)*.

Fig. 3. Red Lustrous Wheel-made lentoid flask from Cyprus. Late Cypriot 1600-1050 BC; H. 19,2 cm *(The Metropolitan Museum of Art, The Cesnola Collection n. 74.51.1377)*.

Fig. 4. Base-ring juglet from Cyprus; Late Cypriot I, 1650-1450 BC; H. 14,2 cm *(Museum of Cycladic Art, Th. Zintilis Collection n. 118)*.

that they were used in ritual and cult (Schoop 2011, 254). Their absence from the tombs of Anatolia may be accidental, as burial practices in Hittite culture did not leave graves containing grave goods (Steele & Stern 2017, 652).

Thus, even though the two types of Red Lustrous ware appear in all excavated areas in Bogazköy, they are particularly concentrated in sanctuaries and other religious locales, including Temples 12 and 15, the Water Basin 2 next to Temple 11 in the Upper City, the Pool in Büyükkale, and the South Pool 1 in the western plateau on the highest point of the Upper City (Kozal 2003, 67. Kozal & Kibaroglu 2017, 313). In the latter find-spot, five tons of ceramic sherds were found buried in a large heap; most belong to ceremonial vessels, very probably from a temple inventory. The fact that these two distinctive forms were found there together with other vessels connected with cultic contexts, led Jürgen Seeher to the conclusion that they do not belong to the category of daily used pottery, which is totally absent from this deposit (Seeher 2001, 352-354).

In all these contexts, spindle bottles and arm-shaped vessels are found together; therefore, it is possible that their uses were related. Dirk Mielke has accordingly proposed that, if spindle bottles were indeed containers for perfumed oil, it is more than possible that the arm-shaped vessels, with their skeuomorphic features imitating a part of the human body, had a more "ritualistic" or symbolic function, which had something to do with the usage of these oils. It could well be, then, that the arm-shaped vessels were used as "hands" during the actual anointing of people or statues, drawing the oil from its container and pouring it over a person or a statue. They may also have been used in the same way in libation practices, according to an older theory that described them as "libation arms" (Mielke 2007, 165)[5].

The textual evidence: Purification rituals

In Hittite Anatolia, the ritual use of perfumed oils in a religious context is well documented in texts from Hattuša, which show that persons who used these oils were always priests or magicians. This strong connection between the use of aromatic oils and cult personnel, namely, persons who always had to be symbolically and ritually cleansed for the performance of their duties, was actually a consequence of this deep-seated concept of purification, which was achieved through the very use of perfumed substances. In this respect, it is worth noting that the Akkadian word for priest (*pašīšu*) derived from the verb *pašīšu* that meant "to anoint", thus indicating specifically an "*anointed* (*priest*)". Similarly, for the title of the second in rank in religious affairs the Hittites used the $^{LÚ}GUDU_4$, which is the Sumerian ideogram corresponding to the Akkadian word (*pašīšu*) and also denoting an "*anointed* (*priest*)" (Fappas 2011, 498-499· 2016, 234-235).

The Hittite ritual texts[6] which describe purification rituals ceremonies performed by priests, are very illuminating. In these texts it is evident that the rituals were performed in two ways and included acts of both anointment and libation:

---

5 For a contextual approach to the arm-vessels within their social and material world, and a discussion of these vessels in connection with the use of perfumed oils, see Steel 2018, esp. 203.

6 The following abbreviations are used for the series of text corpora:
CHD: H. G. Güterbock & H. A. Hoffner Jr. (eds.), *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago.
KBo: *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Wissenschaftlichen Veröfentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Leipzig.
KUB: *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Staatlich Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung, Berlin.

KUB 29.8+

(2127) "Your head will be anointed with the oil of life and well-being. And the tarinni-priest will be anointed with the oil of joy, of healing, of love. ... Your eyes will shine, your nose will open... Your mind will start to understand, your ears will hear... Your body will rejoice, your tongue will speak rightly... Your neck will be anointed with the oil of beauty" (Haas 1984, 96-97· 2003, 259).

KUB 29.7

(45-50) "... whoever has committed evil word, oath, curse and uncleanliness in the presence of the god ... let evil word no longer exist for my god; neither let it exist for the sacrificer! Let god and sacrificer be free of that matter! See! I have poured out fine oil and honey after them. The trail behind them is anointed with fine oil and honey. Let the evil word be turned away (to places) beyond! Just as the river does not flow backward, even so let it carry away these evil words! Let them not come back!" (Goetze 1969, 346).

KUB 17.10

ii 28-30

"... Look, I have anointed your path with aromatic oil, *Telipinu*. So, come now quickly, *Telipinu*, along the path that I have anointed with aromatic oil ..." (Haas 2003, 94-95).

KUB 54.1

i 5859

"When you worship the deity, anoint yourself with this oil" (*CHD* (Š) 2002, 38, 39).

KUB 36.119+

(3) "[Then they took] Tudhaliya the t[uhkanti(?)] (4) [and they called] him Tudhaliya, [Great King,] (5) and they anointed him for kingship,..." (Kümmel 1967, 43. Gurney 1979, 222).

According to Jürgen Seeher, the Bogazköy contexts in which large concentrations of spindle bottles and arm-shaped vessels were found (Water Basin 2 next to the Temple 11 in the Upper City, South Pool 1 in the western plateau of the Upper City, Pool in Büyükkale), provide evidence for a functional relationship between these forms of pottery and water pools or water in general (Seeher 2001, 353-354). This would not be surprising, since water was considered a physically and mentally purifying agent, therefore its use together with perfumed oil would be expected. An important parallel for this connection comes from the last Minoan palace of Knossos on Crete (about 1300 BC), where a unique group of large alabastra, most probably holding stable aromatic unguents, was found in the Throne Room next to a "Lustral Basin", a special installation for ceremonial bathing well known in Minoan palatial architecture (Hägg 1988).

In Hittite Anatolia, the connection between water and perfumed oil is further attested by the finding of a big spindle bottle of Red Lustrous ware in a bathtub at Kusakli-Sarissa, in an annex of Temple I in the northern terrace of the settlement (Müller-Karpe 1995, 19-20. Eriksson 1993, 143-144. Seeher 2001, 354. Schoop 2011, 254). This seems to verify the use of oils for bathing by the Hittites, and strongly resembles the respective pattern of coexisting bathtubs and stirrup jars in Mycenaean Greece. It is very important that the archaeological material from Kusakli is in accord with the information derived from the Hittite texts that mention the use of perfumed oils for anointment after bathing:

KBo 19.139

Vs. II

(8) "When the priest in charge of the ritual comes from the bathing, (9) he is anointed, and the female magician says in Hurritic the following: (10) … oil …" (Haas & Wegner 1988, 153-154).

Conclusions

Putting all this information together, it seems that during the last centuries of the 2nd millennium BC, a very intensive trade in perfumed oils was taking place in the Eastern Mediterranean, involving the wide circulation of various, very distinctive types of perfumed oil containers: stirrup jars from Mycenaean Greece, Red Lustrous spindle bottles from Cyprus and southern Anatolia, together with Cypriot base-ring juglets. It seems also that the demand for these products increased at the onset of 14th century BC, and was marked, a) by a shift in the destination of the export trade of Red Lustrous spindle bottles, from Egypt further to Hittite Anatolia (Eriksson 1993, 149-153. Steele 2008, 16, 19), and b) by the Mycenaeans of mainland Greece and Crete joining this preexisting market, and flooding Cyprus and the Levant with their own products (Leonard 1987. Bunimovitz & Lederman 2016, 1558)[7].

In this respect, it is interesting that Hittites showed a continuous preference to the Red Lustrous ware, whereas the novel Mycenaean exports never penetrated the heartland of the kingdom. However, the same observations may also be valid *vice versa*, since perfumed oil containers in Red Lustrous ware never circulated in the area of strong Mycenaean influence. The distribution pattern of perfumed oil containers in the ancient Eastern Mediterranean has many interesting implications and certainly requires further investigation (Kozal 2003· 2007). For example, it could have been the result of an already established trade network in the area, and/or of the respective degree of access to this network by the various parties involved, but it could also indicate a special interest in oils of specific qualities or provenance.

Irrespective of provenance, it seems that there must have been a well-established ritual shared by the various peoples of the ancient Eastern Mediterranean, according to which perfumed oils were used in a specific way, either for anointing or for libations. This was probably just one of the many ceremonial customs that these people had in common. The vast preponderance of the Red Lustrous arm-shaped vessels in Bogazköy, and their coexistence with the spindle bottles, especially in religious contexts, together with the relevant references in the cuneiform tablets from the capital city, demonstrates that this purification ritual was also shared to a large extent by the Hittites, and was performed especially at cultic events.

That said, the paucity of graves known from this period in Anatolia leaves open the question of the

7 Regarding the circulation of (perfumed) oil in the Late Bronze Age, the Aegean witnessed two separate but possibly interconnected developments: 1) the thorough organisation and systematic function of a palatial aromatic oil industry (Shelmerdine 1985; Foster 1974), and 2) the large-scale circulation of stirrup jars, large containers used to transport olive oil from Crete mainly to mainland Greece but also to various other destinations in the Central and Eastern Mediterranean (Fappas, forthcoming). The coincidence of these two developments in Mycenaean Greece may not have been accidental, since the "exotic" plain oil brought to Mycenae or Thebes from distant Crete may have been considered a very appropriate raw material to supply the aromatic oil industries of the mainland palaces, thus "adding" to the value of the final scented products (Fappas 2012, 167-168). For the types of Mycenaean pottery imported to Cyprus and the Eastern Mediterranean, predominant among which are those destined to contain perfumed oils and unguents, see also Steel 1998. Papadimitriou 2012. Cyprus must have played a pivotal role in the distribution of Mycenaean perfumed oils to the Eastern Mediterranean (Bushnell 2012). For the socio-economic implications of this distribution, see also Bushnell 2016a· 2016b.

importance of Red Lustrous ware vessels in burial contexts, even though we know that perfumed oils were used extensively in Hittite funerary ceremony, as is evident in the texts from Bogazköy that describe the šalliš waštaiš ritual (van den Hout 1994. Kassian et al. 2002). The well-documented use of perfumed oils in the archaeological record of Egypt, Cyprus, Syria-Palestine, and Mycenaean Greece, together with the relevant evidence of the Hittite texts, suggests that this silence in the Hittite archaeological record may be simply accidental[8].

In this paper we have examined the distribution patterns of two distinct categories of Late Bronze Age pottery: the Mycenaean stirrup jars and the Eastern Mediterranean Red Lustrous spindle bottles and arm-shaped vessels, both of which are thought to have served as perfumed oil containers. It is certainly possible that there also existed other vessels serving the same purpose in Mycenaean Greece and in Hittite Anatolia. However, it must be emphasized that the independent residue analyses on the interior of these two pottery categories traced remains of plant oil, honey, and other substances that are recorded both in the Mycenaean Linear B tablets and in the cuneiform texts as basic elements of the perfumed oils of the time (Ebeling 1948a· 1948b· 1949· 1950, 133-144. Foster 1974, 61-62, 69-70. Shelmerdine 1985, 15-16. Φάππας 2009-2010, 210-211)[9].

It is, therefore, possible that common patterns in the distribution of perfumed oil containers reveal, to an extent, similar practices, ritual or not, concerning the use of perfumed oils across the ancient Eastern Mediterranean[10].

Acknowledgments

This paper is based on research conducted at ANAMED, the Research Center for Anatolian Civilizations – Koç University, Istanbul, in 2017-2018. A first draft was presented at the ANAMED Fellows' Symposium on 18-19 April 2018. It is here offered to Prof. Aikaterini Papanthimou as a small token of respect and gratitude for all her interest, support, and affection during my studies at the Aristotle University of Thessaloniki and beyond.

Museum of Cycladic Art, Athens

ifappas@cycladic.gr

8 Axelsson (2017, 21) has expressed the view that the *šalliš waštaiš*, the Hittite royal funerary ritual, describes a very rich and elaborate ceremony of royal cremation, which would have barely, if at all, left any traces in the archaeological record, and that the non-royal Hittite funerary rituals were conducted in a similar way. For comments on the Hittite *šalliš waštaiš* ritual, see also Haas 1995. Kapelus 2008. Singer 2009. For the use of perfumed oil in Hittite rituals and especially in the funerary practices, see Φάππας 2009-2010, 149-151. Vigo 2014.

9 Even though Hittite texts record the extensive use of perfumed oils in both everyday life and rituals, they do not include recipes for their manufacture (de Martino 2004, 336. Φάππας 2009-2010, 130).

10 The ritual use of perfumed oils was often connected with the practice of ritual beautification (Papanthimou & Fappas 2012). Our knowledge about this practice in the prehistoric Aegean owes a lot to the work of the scholar who is honored in this volume (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997).

BIBLIOGRAPHY

Αραβαντινός, Β. & Φάππας, Ι. 2012. Νέο μυκηναϊκό ανακτορικό κτήριο από την Καδμεία (Θήβα), in A. Mazarakis-Ainian (ed.), *Proceedings of the 3rd Archaeological Conference on the Archaeological Work in Thessaly and Central Greece, Volos, March 12-15, 2009*, Volos, 929-943.

Αραβαντινός, Β. & Φάππας, Ι. 2015. Πρόσφατες ανασκαφές ανακτορικών κτηρίων στην Καδμεία: νέα δεδομένα από τη μυκηναϊκή Θήβα του 13ου αι. π.Χ., in S. Oikonomou (ed.), *Archaeological Contributions* Vol. III: Boeotia and Euboea, Athens, 43-54.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 1997. *Τελετουργικός Καλλωπισμός στο Προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη.

Φάππας, Ι. 2009-2010. *Ἔλαιον ευώδες, τεθυωμένον. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος-13ος αι. π.Χ.)*, *Κρητική Εστία* 13, Χανιά.

Φάππας, Ι. 2010. Γραφείς και γραφεία: καταγράφοντας την παραγωγή των αρωματικών ελαίων στη μυκηναϊκή Κνωσό, in *ΙΡΙΣ,* 327-342.

Alberti et al. 2012: Alberti, M.-E., Aravantinos, V., Del Freo, M., Fappas, I., Papadaki, A. & Rougemont, F., Textile Production in Mycenaean Thebes. A First Overview, in R. Laffineur & M.-L. Nosch (eds.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment, and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference / 13e Rencontre égéenne international, University of Copenhagen, Danish Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010* (*Aegaeum* 33), Leuven-Liège, 87-105.

Alberti et al. 2015: Alberti, M.-E., Aravantinos, V., Fappas, I., Papadaki, A., Rougemont, F., Andersson-Strand, E., Nosch, M.-L. & Cutler, J., Textile Tools from Thebes, Greece, in E. Anderson-Strand & M.-L. Nosch (eds.), *Tools, Textiles and Contexts: Investigating Textile Production in the Aegean and Eastern Mediterranean Bronze Age*, Oxford, 279-292.

Andreou et al. 2013: Andreou, S., Heron, C., Jones, G., Kiriatzi, V., Psaraki, K., Roumpou, M. & Valamoti, S.-M., Smelly Barbarians or Perfumed Natives? An Investigation of Oil and Ointment Use in Late Bronze Age Northern Greece, in S. Voutsaki & S.-M. Valamoti (eds.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute at Athens on 22-24 March 2010* (*PHAROS* Supplement 1), Leuven, 173-185.

Archi, A. 1996. Chronologie relative des archives d' Ébla, in J.- M. Durand (ed.), *Amurru* 1: *Mari, Ébla et les Hourrites. Dix ans de Travaux. Actes du colloque international, Paris, mai 1993,* Paris, 11-28.

Axelsson, A. M. 2017. *Hittite Mortuary* Practices, M.Phil. thesis, University of Uppsala.

Barlow, J. A. 1994. Review of K. O. Eriksson, *Red Lustrous Wheel-made Ware*, in *AJA* 98 (3), 570-571.

Beck et al. 2008: Beck, C. W., Stout, E., Lee, K. C., Chase, A. A. & De Rosa, N., Analysis of Organic Remains in the Fabric of Minoan and Mycenaean Pottery Sherds by Gas Chromatography - Mass Spectrometry, in Y. Tzedakis, H. Martlew & M. K. Jones (eds.), *Archaeology Meets Science: Biomolecular Investigations in Bronze Age Greece. The Primary Scientific Evidence 1997-2003,* Oxford, 12-47.

Boyer, J. 1958. *Textes Juridiques*. *Archives Royales de Mari* VIII, Paris.

Bruke, H. & Sallaberger, W. 2010. Aromata für Duftöl, in A. Kleinerman & J. Sasson (eds.), *Why Should Someone Who Knows Something Conceal It? Cuneiform Studies in Honor of David I. Owen on His 70th Birthday*, Bethesda, 41-74.

Bryce, T. 2018. The Kingdom of Ahhiyawa: A Hittite Perspective, *SMEA* NS 4, 191-230.

Bunimovitz, S. & Lederman, Z. 2016. Opium or Oil? Late Bronze Age Cypriot Base-Ring Juglets and International Trade Revisited, *Antiquity* 354, 1552-1561.

Bushnell, L. 2012. Fragrant Copying? Mycenaean Perfumed Oil and the Role of Cyprus, in A. Georgiou (ed.), *Cyprus: An Island Culture. Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period,* Oxford, 196-209.

Bushnell, L. 2016a. The Sweet Smell of Success: Cypriot and Mycenaean Specialty Oils and Mid-Second Millennium Trading Enterprises in the Eastern Mediterranean, *BICS* 59 (1), 133-141.

Bushnell, L. 2016b. *Precious Commodities: The Socio-Economic Implications of the Distribution of Juglets in the Eastern Mediterranean during the Middle and Late Bronze Age* (*BAR* IS 2826), Oxford.

Chovanec et al. 2015: Chovanec, Z., Bunimovitz, S. & Lederman, Z., Is There Opium Here? Analysis of Cypriote Base-Ring Juglets from Tel Beth-Shemesh, Israel, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15, 175-189.

Dalley, S. 2000. *Myths from Mesopotamia. Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford.

De Martino, S. 2004. Parfümrezepte bei den Hethitern, *Reallexikon der Assyriologie* 10 (5/6), 336-337.

Ebeling, E. 1948a. Mittelassyrishe Rezepte zur Herstellung von wohlriechenden Salben, *Orientalia* 17, 129-145.

Ebeling, E. 1948b. Mittelassyrishe Rezepte zur Herstellung von wohlriechenden Salben, *Orientalia* 17, 299-313.

Ebeling, E. 1949. Mittelassyrishe Rezepte zur Herstellung von wohlriechenden Salben, *Orientalia* 18, 404-418.

Ebeling, E. 1950. Mittelassyrishe Rezepte zur Herstellung von wohlriechenden Salben, *Orientalia* 19, 265-278.

Eriksson, K. O. 1991. Red Lustrous Wheel-made Ware: A Product of Late Bronze Age Cyprus, in J. A. Barlow, D. L. Bolger & B. Kling, *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*, Philadelphia, 81-96.

Eriksson, K. O. 1993. *Red Lustrous Wheel-made Ware* (*SIMA* 103), Jonsered.

Eriksson, K. O. 2007. Using Cypriot Red Lustrous Wheel-made Ware to Establish Cultural and Chronological Synchronisms during the Late Bronze Age, in I. Hein (ed.) *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean,* Vienna, 51-60.

Fappas, I. 2008. The Use of Perfumed Oils during Feasting Activities: A Comparison of Mycenaean and Near Eastern Written Sources, in R. Laffineur, M.-L. Hitchcock & J. Crowley (eds.), *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre egéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008* (*Aegaeum* 29*),* Leuven-Liège, 367-375.

Fappas, I. 2011. Exchange of Ideas in the 14th and 13th Centuries BC East Mediterranean: The Case of Perfumed Oil Use and Ideology, in K. Duistermaat & I. Regulski (eds.), *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008* (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 202), Leuven, 483-498.

Fappas, I. 2012. Precious Gifts and the Circulation of Oils in the Ancient Eastern Mediterranean, in A. Papadopoulos (ed.), *Current Research and Perspectives in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean* (*Talanta* XLIV), Amsterdam, 157-182.

Fappas, I. 2016. Oils and Perfumes in the Mycenaean Palatial Economy, in J.-P. Carlier, F. Joannès, F. Rougemont & J. Zurbach (eds.), *Palatial Economy in the Ancient Near East and in the Aegean: First Steps Towards a Comprehensive Study and Analysis. 1st ESF Exploratory Workshop, Paris, Sèvres, 17-18 September 2010*, Roma, 221-238.

Fappas, I. forthcoming. The Bureaucratic Organization of the Perfumed Oil Industry in the Palace of Knossos, in M. Panagiotaki (ed.), *Proceedings of the International Conference 'Cutting-Edge Technologies in Ancient Greece: Workshops of Prestige Items', Rhodes, Greece, 10-12 January 2020*.

Foster, E. 1974. *The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil*, unpublished Ph.D. dissertation, Duke University.

Ghazal, N. 2013. *Evidence for a Mycenaean Perfume Trade with the Levant*, M. Phil. thesis, Wilfrid Laurier University.

Goetze, A. 1969. Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals, in J. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, 346-361.

Grave et al. 2014: Grave, P., Kealhofer, L., Marsh, B., Schoop, U.-D., Seeher, J., Bennett, J. W. & Stopic, A., Ceramics, Trade, Provenience and Geology: Cyprus in the Late Bronze Age, *Antiquity* 88, 1180-1200.

Gurney, O. R. 1979. The Anointing of Tudhaliya, in O. Carruba (ed.), *Studia Mediterranea, Piero Meriggi dicata*, Pavia, 213-223.

Haas, V. 1984. *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri* (*Corpus der hurritischen Sprachendenkmaler* I/1*),* Roma.

Haas, V. 1995. Death and Afterlife in Hittite Thought, in J. M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East,* Vol. III, New York, 2021-2030.

Haas, V. 2003. *Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Vols. I-II (unter Mitwirkung von Daliah Bawanypeck), Berlin-New York.

Haas, V. & Wegner, I. 1988. *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI. (*Corpus der hurritischen Sprachendenkmaler* I/5), Roma.

Hägg, R. 1988. The Last Ceremony in the Throne Room at Knossos, *OpAth* 17 (6), 99-105.

Harris, R. 1955. The Archive of the Sin Temple in Khafajah (Tutub), *JCS* 9, 91-120.

Hoffner, H. A. Jr. 1995. Oil in Hittite Texts, *BibAr* 58.2, 108-114.

Kapelus, M. 2008. Some Remarks on Hittite Royal Funerary Ritual šalliš waštaiš (Texts from Building A on Büyükkale), in A. Archi & R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005* (*SMEA* 49 [2]), Roma 449-456.

Kassian et al. 2002: Kassian, A., Korolëv, †A. & Sidel'tsev, A., *Hittite Funerary Ritual (šalliš waštaiš)* (*Alter Orient und Altes Testament* 288), Münster.

Kibaroglu et al. 2019: Kibaroglu, M., Kozal, E., Klügel, A., Hartmann, G. & Monien, P., New Evidence on the Provenance of Red Lustrous Wheel-made Ware (RLW): Petrographic, Elemental and Sr-Nd Isotope Analysis, *JAS Reports* 24, 412-433.

Knappett et al. 2005: Knappett, C., Kilikoglou, V., Steele, V. & Stern, B., The Circulation and Consumption of Red Lustrous Wheel-made Ware: Petrographic, Chemical and Residue Analysis, *AnatSt* 55, 25-59.

Kozal, E. 2003. Analysis of the Distribution Patterns of Red Lustrous Wheel-made Ware, Mycenaean and Cypriot Pottery in Anatolia in the 15th-13th centuries B.C., in B. Fischer, H. Genz, É. Jean & K. Köroglu (eds.), *Identifying Changes from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop, Istanbul, November 8-9, 2002*, Istanbul, 65-77.

Kozal, E. 2007. Regionality in Anatolia between 15th and 13th Centuries BC: Red Lustrous Wheel-made Ware versus Mycenaean pottery, in I. Hein (ed.), *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean. Papers of a Conference, Vienna, 5-6 November 2004,* Vienna, 141-148.

Kozal, E. 2015. A Discussion of the Origin and the Distribution Patterns of Red Lustrous Wheel-made Ware, in D. Beyer, O. Henry & A. Tibet (eds.), *Anatolia: Cultural Connections across the Taurus and Amanus Mountains. La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine, Istanbul, 8-9 Novembre 2012*, Istanbul, 53-64.

Kozal, E. 2016. Cypro-Anatolian Connections in the 2nd Millennium BC, in L. Summerer & H. Kaba (eds.), *The Northern Face of Cyprus: New Studies in Cypriot Archaeology and Art History*, Istanbul, 51-64.

Kozal, E. 2018. South, Central and North Central Anatolia in Eastern Mediterranean Networks: An Archaeological Perspective on Maritime and Land Routes in the Late Bronze Age, in Ü. Yalçin (ed.), *Anatolian Metal* VIII. *Eliten – Handwerk – Prestigegüter* (*Der Ansicht* 39), Bochum, 219-231.

Kozal, E. & M. Kibaroglu. 2017. Red Lustrous Wheel-made Ware Archaeometry Project: 2014-2016 Studies, in *ANAMED. News Bulletin on Archaeology from Mediterranean Anatolia* 15, 312-319.

Kümmel, H. M. 1967. *Erzatzrituale für den hethitischen König. Studien zu den Bogazköy-Texten*, Heft 5, Wiesbaden 1967.

Latacz, J. 2004. *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, Oxford.

Leonard, A. Jr. 1981. Considerations of Morphological Variation in the Mycenaean Pottery from the Southeastern Mediterranean, *BASOR* 241, 87-101.

Leonard, A. Jr. 1987. The Significance of the Mycenaean Pottery Found East of the Jordan River, in A. Hadidi (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan* III, Amman, 261-266.

Lis, B. 2016. A Foreign Potter in the Pylian Kingdom? A Reanalysis of the Ceramic Assemblage of Room 60 in the Palace of Nestor at Pylos, *Hesperia* 85, 491-536.

Lupack, S. 2014. Offerings for the *Wanax* in the Fr Tablets: Ancestor Worship and the Maintenance of Power in Mycenaean Greece, in D. Nakassis, J. Gulizio & S. A. James (eds.), *Ke-ra-me-ja. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Philadelphia, 163-177.

Merrillees, R. S. 1962. Opium Trade in the Bronze Age Levant, *Antiquity* 36, 287-292.

Merrillees, R. S. 1968. *The Cypriote Bronze Age Pottery Found in Egypt* (*SIMA* 18), Lund.

Merrillees, R. S. 1974. *Trade and Transcendence in the Bronze Age Levant* (*SIMA* 39), Göteborg.

Merrillees, R. S. 1979. Opium Again in Antiquity, *Levant* 11, 167-171.

Merrillees, R. S. 1989. Highs and Lows in the Holy Land: Opium in Biblical Times (with a report by John Evans), *Eretz-Israel* 20, 148-154.

Mielke, D. P. 2007. Red Lustrous Wheel-made Ware from Hittite Contexts, in I. Hein (ed.), *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean. Papers of a Conference, Vienna, 5-6 November 2004*, Vienna, 155-168.

Müller-Karpe, A. 1995. Untersuchungen in Kusakli 1992-94, *MDOG* 127, 5-36.

Papadimitriou, N. 2012. Regional or "International" Networks? A Comparative Examination of Aegean and Cypriot Imported Pottery in the Eastern

Mediterranean, in A. Papadopoulos (ed.), *Current Research and Perspectives in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean* (*Talanta* XLIV), Amsterdam, 92-136.

Papanthimou, A. & Fappas, I. 2012. Ceremonial Adornment and Purification Practices in Mycenaean Greece: Indigenous Developments and Near Eastern Influences, in R. Laffineur & M.-L. Nosch (eds.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment, and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference / 13e Rencontre égéenne international, University of Copenhagen, Danish Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010* (*Aegaeum* 33), Leuven-Liège, 779-787.

Pulak, C. 1997. The Uluburun Shipwreck, in St. Swiny, R. L. Hohlfelder & H. Wylde Swiny (eds.), *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994* (*Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series,* Vol. 1), Atlanta, 233-262.

Schneider-Ludorff, H. 1999. Öle und Fette in Nuzi, in D. I. Owen & G. Wilhelm (eds.), *Nuzi at Seventy-Five* (*Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 10), Bethesda, 401-410.

Schoop, U.-D. 2001. Hittite Pottery: A Summary, in H. Genz & D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology*, Leuven, 242-273.

Seeher, J. 2001. Die Ausgrabungen in Bogazköy-Hattuša 2000, *AA*, 333-362.

Seeher, J. 2002. Die Ausgrabungen in Bogazköy-Hattuša 2001, *AA*, 59-78.

Shelmerdine, C. W. 1985. *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos* (*SIMA* Pocket Book), Göteborg.

Singer, I. 1996. Oil in Anatolia According to Hittite Texts, in D. Eitam & M. Heltzer (eds.), *Olive Oil in Antiquity: Israel and Neighbouring Countries from the Neolithic to the Early Arab Period* (*History of the Ancient Near East / Studies* - Vol. VII), Padova, 183-186.

Singer, I. 2009. In Hattuša the Royal House Declined: Royal Mortuary Cult in 13th Century Hatti, in Fr. Pecchiodi Daddi, G. Torri & C. Corti (eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period: New Perspectives in the Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence, 7-9 February 200,* (*Studia Asiana* 5), Roma, 169-191.

Smith, J. S. 2007. Review of I. Hein (ed.), *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean. Papers of a Conference, Vienna 5th-6th of November 2004,* in *JNES* 70 (2), 372-374.

Steel, L. 1998. The Social Impact of Mycenaean Imported Pottery in Cyprus, *BSA* 93, 285-296.

Steel, L. 2004. A Reappraisal of the Distribution, Context and Function of Mycenaean Pottery in Cyprus, in J. Balensi, J.-Y. Monchambert & S. Müller Celka (eds.), *La céramique mycénienne de l' Égée au Levant. Hommage à Vronwy Hankey* (*Travaux de la maison de l'Orient et de la Méditerranée* 41), Lyon, 69-85.

Steel, L. 2018. Another Look at Red Lustrous Arm-vessels, in L. Crewe, L. Hulin & J. Webb (eds.), *Structures of Inequality on Bronze Age Cyprus. Studies in Honour of Alison K. South* (*SIMA* Pocket Book 187), 197-210.

Steele, V. G. 2008. *Organic Residue Analysis of Red Lustrous Wheel-made Ware Vessels Traded across the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age*, unpublished Ph.D. dissertation, University of Bradford.

Steele, V. G. & Stern, B. 2017. Red Lustrous Wheel-made Ware: Analysis of Organic Residues in Late Bronze Age Trade and Storage Vessels from the Eastern Mediterranean, *JAS Reports* 16, 641-657.

Valamoti, S.-M. 2009. Plant Food Ingredients and 'Recipes' from Prehistoric Greece: The Archaeobotanical evidence, in J.-P. Morel & A. M. Mercuri, *Plants and Culture: Seeds of the Cultural Heritage of Europe*, Bari, 25-38.

Van den Hout, T. P. J. 1994. Death as a Privilege: The Hittite Royal Funerary Ritual, in J. M. Bremer, T. P. J. van den Hout & R. Peters, *Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World*, Amsterdam, 37-75.

Vigo, M. 2014. The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals with Particular Emphasis on Funerary Practices, in A. d' Ascoli (ed.), *Consumption of Perfumed Oil in the Ancient Mediterranean and Near East: Funerary Rituals and Other Case Studies, Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology* 2014 (1), 25-37.

Vlazaki, M. 2010. 'Iris cretica' and the Prepalatial Workshop of Chamalevri, in O. Krzyszkowska (ed.), *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren* (*BSA Studies* 18), London, 359-366.

ΕΛΑΙΑ ΚΑΙ ΑΛΟΙΦΕΣ ΣΤΗ ΧΕΤΤΙΤΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΣΥΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Ιωάννης Φάππας

Η μελέτη ερευνά τα αρχαιολογικά δεδομένα που σχετίζονται με τη χρήση των ελαίων και των αλοιφών στη χεττιτική Ανατολία, συνεξετάζοντάς τα με τις πληροφορίες των γραπτών τεκμηρίων σφηνοειδούς γραφής από την περιοχή. Τα στοιχεία συγκρίνονται με αντίστοιχα αρχαιολογικά και φιλολογικά δεδομένα από τον μυκηναϊκό κόσμο, με σκοπό να εντοπιστούν πολιτισμικές επαφές και ομοιότητες ή διαφορές ανάμεσα στις προϊστορικές κοινωνίες του ευρύτερου αιγαιακού χώρου αναφορικά με τη χρήση των ελαίων και των αλοιφών στην καθημερινή ζωή και το τελετουργικό.

ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΑΡΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΛΛΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΥΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΖΑΚΡΟΥ

Λευτέρης Πλάτων

Η πρόσφατη έρευνα έχει ήδη αναδείξει τη μεγάλη σημασία που είχε για τους κατοίκους του Αιγαίου η κατοχή και χρήση αρωματικών ελαίων και αλοιφών, ήδη από την Εποχή του Χαλκού (Wylock 1970. Georgiou 1973α· 1973β. Foster 1974. Georgiou 1979· 1980· 1986, 4-22. Shelmerdine 1985. Erard-Cerceau 1990. D'Agata 1997. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999β, 48-49. Dubur-Jarrige 2001. Sarpaki 2001. Andreadaki-Vlazaki 2008. Fappas 2008. Φάππας 2010. Fappas 2011. Warren 2014). Οι κυριότερες και πλέον αξιοποιήσιμες πληροφορίες για το ζήτημα αυτό, όπως συμβαίνει και με άλλους αρχαίους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου, προέρχονται από το πεδίο των γραφών και πιο συγκεκριμένα εκείνο της Γραμμικής Β, της μόνης στον χώρο του Αιγαίου που έχει γίνει δυνατό μέχρι σήμερα να αποκρυπτογραφηθεί. Οι μαρτυρίες των μυκηναϊκών πινακίδων αφορούν κατεξοχήν σε καταγραφές σχετικά με τη διαχείριση πρώτων υλών και τελικών προϊόντων της αρωματοποιίας, που τουλάχιστον την εποχή αυτή φαίνεται να τελεί υπό ανακτορικό έλεγχο (Φάππας 2010, 15-17. Warren 2014, 32). Ανάλογη εικόνα συνάγεται από τις πληροφορίες που παρέχουν τα περίπου σύγχρονα αρχεία των ανατολικών λαών, έτσι ώστε η σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα θρησκευτική, πέρα από την όποια εμπορική, χρήση των προϊόντων της εν λόγω βιοτεχνίας αποτελεί ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των διαφόρων περιοχών συμπεριλαμβανομένου του μυκηναϊκού κόσμου (Φάππας 2010, 227-231).

Παρά το γεγονός ότι ανάλογες επιγραφικές μαρτυρίες από την Κρήτη της Εποχής του Χαλκού περιορίζονται σχεδόν αυτονόητα στη «μυκηναϊκή» Κνωσό, έχει γίνει αποδεκτό ότι η βιοτεχνία παρασκευής αρωμάτων για τον χώρο του Αιγαίου συνιστά μία ακόμα πρωτοπορία του μινωικού πολιτισμού (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999α, 48). Μάλιστα, ένα εργαστήριο αρωματοποιίας αναγνωρίζεται ήδη στη Μεσομινωική ΙΑ περίοδο (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999α. Andreadaki-Vlazaki 2008, 113-114), μεταθέτοντας την παρασκευή αρωμάτων στην Κρήτη πίσω στην προανακτορική εποχή. Μερικοί ακόμα χώροι έχουν προταθεί ως πιθανοί για τη στέγαση της εν λόγω βιοτεχνίας στη μινωική Κρήτη (D'Agata 1997, 94-95. Warren 2014, 23, 24). Η αναγνώρισή τους σε περιοχές που δεν βρίσκονται αποκλειστικά υπό ανακτορικό έλεγχο αποτελεί βασικό στοιχείο διαφοροποίησης από τα όσα τεκμαίρονται στις σχετικές αναφορές της Γραμμικής Β, οι οποίες όμως, σημειωτέον, αφορούν σε μία άλλη εποχή, εκείνη της διάδοσης και επικράτησης του μυκηναϊκού στοιχείου σε ολόκληρο το Αιγαίο (Warren 2014, 32).

Μια άλλη πιθανή διαφοροποίηση μεταξύ του μυκηναϊκού και του μινωικού κόσμου είναι ότι, σε ό,τι αφορά στον δεύτερο, εικονογραφικά αλλά και ανασκαφικά δεδομένα υποστηρίζουν, εκτός από την κατεξοχήν θρησκευτική, και μια σχετικά ευρεία κοσμική χρήση των προϊόντων της εν λόγω βιοτεχνίας (Warren 2014, 33). Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη χρήση αρωματικών φυτών στο πλαίσιο μινωικών θρησκευτικών τελετουργιών (ό.π. 15-22), οι ενδείξεις για μια καλά οργανωμένη βιοτεχνία παρασκευής αρωματικών ελαίων και αλοιφών στην Κρήτη της καθαυτό ανακτορικής εποχής είναι αποσπασματικές. Οι τύποι των

περισσότερων αγγείων και σκευών, που πιθανώς να εμπλέκονται με την αρωματοποιία, ανήκουν στην κατηγορία των δοχείων με ευρύ φάσμα χρήσεων (Warren 2014, 22-23, 32) και ως εκ τούτου επιδέχονται διαφορετικές, κατά περίπτωση, ερμηνείες ως προς τη λειτουργία τους. Ελάχιστες, κυρίως οι λεγόμενες «χρωματογραφικές», αναλύσεις κεραμικών αυτής της κατηγορίας έχουν μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999γ), αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις αυτές και για διάφορους λόγους τα αποτελέσματά τους θα πρέπει να γίνονται δεκτά με επιφύλαξη (Orton και άλ. 1993, 225-226). Κατά συνέπεια, η έρευνα στράφηκε στην προσπάθεια αναγνώρισης πιο εξειδικευμένων μορφολογικά σκευών, που καθ' υπόθεσιν θα μπορούσαν να έχουν κατασκευαστεί με αποκλειστικό στόχο να εξυπηρετήσουν την πιο αποτελεσματική και τελειότερη, ως προς το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, παρασκευή αρωματικών ελαίων[1].

Την υπόθεση ότι τα λεγόμενα «πυριατήρια» (αγγλικά "fireboxes") χρησιμοποιήθηκαν ως σκεύη αρωματοποιίας διατύπωσε για πρώτη φορά ο Νικόλαος Πλάτων με αφορμή την ανεύρεση σημαντικού αριθμού δειγμάτων της κατηγορίας αυτής στον «Νότιο Εργαστηριακό Τομέα» του ανακτόρου της Ζάκρου (Ν. Πλάτων 1966, 144-145. N. Platon 1971, 212-213. Ν. Πλάτων 1974, 196-199)[2]. Με δεδομένο ότι, πρόσφατα, η χρήση των πυριατηρίων σε σχέση με την εν λόγω βιοτεχνία έχει αμφισβητηθεί (Warren 2014, 26-33), είναι αναγκαίο, για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, να επισημανθούν τα ακόλουθα:

Η λειτουργία μιας βιοτεχνίας για την παρασκευή αρωμάτων ή άλλων αρωματικών ουσιών σε έναν κτιριακό τομέα όπου έχουν βεβαιωθεί και άλλες ανακτορικές βιοτεχνίες χάρη στην παρουσία ανεπεξέργαστων υλών και ημίεργων προϊόντων (N. Platon 1971, 210-221. Ν. Πλάτων 1974, 195-206. E. Platon 1988, 145-166, 199-200, 205-206. L. Platon 1993, 115-117), παρουσιάζεται ως λογική, μέχρι και αναμενόμενη, πιθανότητα. Ο μεγάλος αριθμός πυριατηρίων, και μάλιστα δειγμάτων που αντιπροσωπεύουν δύο τουλάχιστον παραλλαγές της εν λόγω κατηγορίας[3], δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίος, ιδιαίτερα όταν συγκριθεί με τους αντίστοιχους αριθμούς τους στο λοιπό ανακτορικό αλλά και οικιακό περιβάλλον της Ζάκρου (**εικ. 1**). Κατά συνέπεια, τυχόν αναγνώριση μιας άλλης, απλούστερης λειτουργίας των σκευών αυτών βρίσκεται εκτός ενός, σχεδόν αυστηρά οριοθετημένου, πλαισίου λειτουργιών που φανερά είχε επιβάλει το ίδιο το ανάκτορο.

Η αποδοχή, παρόλα αυτά, της λειτουργίας ενός εργαστηρίου αρωματοποιίας στον προτεινόμενο από τον ανασκαφέα χώρο (Warren 2014, 22-23, 32-33) παρακάμπτει μία πρόδηλη αντίφαση: ο χώρος ερμηνεύτηκε έτσι, ακριβώς λόγω της αναγνώρισης των πυριατηρίων ως σκευών που είχαν κατασκευαστεί σκόπιμα στο ειδικό αυτό σχήμα, ώστε να εξυπηρετούν καλύτερα τις ανάγκες της συγκεκριμένης βιοτεχνίας. Κατά τα άλλα, οι λοιπές υπάρχουσες ενδείξεις για τη λειτουργία του χώρου εμπίπτουν σε ένα ευρύτερο φάσμα λειτουργιών. Από την άλλη μεριά, ένας πρόσθετος, κοινός «αρωματισμός του χώρου», όπως προτείνεται εναλλακτικά για τη χρήση των πυριατηρίων (Warren 2014, 33), θα αποτελούσε, ειδικά στην περίπτωση ενός εργαστηρίου αρωματοποιίας, μια πλεοναστική, τουλάχιστον, λειτουργία.

Αυτή καθεαυτή η μορφολογία των πυριατηρίων υποδεικνύει σαφώς μία ή περισσότερες εξειδικευμένες

---

1 Για τη σχέση μορφής και λειτουργίας των κεραμικών τύπων βλ. Rice 1987, 211-226.

2 Την ιδέα αυτή ανέπτυξε, στη συνέχεια, κυρίως η Georgiou (1973α· 1973β· 1979·1980· 1986, 4-22).

3 Τύποι Ι και ΙΙΙ σύμφωνα με την κατάταξη της Georgiou. Κατά τη λεπτομερή καταγραφή των κεραμικών ευρημάτων από το Δωμάτιο XLVII στο πλαίσιο της μελέτης για την τελική δημοσίευσή τους, τα καταλογογραφημένα δείγματα αποδείχθηκαν δεκαέξι και όχι ένδεκα, όπως σημειώνει ο Warren βασιζόμενος στη μελέτη της Georgiou (Warren 2014, 30). Και τα δεκαέξι πιθανότατα προέρχονται από το ίδιο δωμάτιο (XLVII), παρόλο που στους καταλόγους καταγραφής πήλινων ευρημάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου σημειώνεται ως χώρος προέλευσης κάποιων δειγμάτων ο παρακείμενος προς βορρά χώρος XLVIγ. Η συνέχιση της ανασκαφής έδειξε ότι ο τελευταίος αυτός χώρος ταυτιζόταν στην πραγματικότητα με το βόρειο τμήμα του Δωματίου XLVII.

Εικ. 1. Πυριατήρια δύο τύπων από το δωμάτιο XLVII στον «Νότιο Εργαστηριακό Τομέα» του ανακτόρου της Ζάκρου. Τύπος III: οι δύο επάνω σειρές. Τύπος I: οι τρεις κάτω σειρές.

Εικ. 2. Δείγμα πυριατηρίου του τύπου III.

Εικ. 3. Πυριατήριο του τύπου I από το ανάκτορο της Ζάκρου.

λειτουργίες. Οι τελευταίες δεν φαίνεται λογικό να περιλαμβάνουν εκείνη των απλών πυραύνων, σκευών που χρησιμοποιήθηκαν συχνά ως θυμιατήρια για τον αρωματισμό χώρων και στα οποία η καύσιμη ύλη βρίσκεται κατά κανόνα σε άμεση επαφή με τα αρωματικά βότανα (πρβ. Ν. Πλάτων 1966, 148-149, εικ. 1, πίν. 131· 1969, 223, πίν. 267β. N. Platon 1971, 216-217. Ν. Πλάτων 1974, 201, εικ. 116). Αντίθετα, κύριο γνώρισμα των πυριατηρίων αποτελεί η ύπαρξη χωριστού, κλειστού, διάτρητου θαλάμου και πάντα σε συνδυασμό με ένα ρηχό δοχείο του οποίου η χοανοειδής, αλλά και αυλακωτή διαμόρφωση γύρω από την προεξέχουσα θόλο του υποκείμενου θαλάμου παραπέμπει στην εισροή κάποιου υγρού, πιθανότατα, προϊόντος (**εικ. 2**). Η εναλλακτική πρόταση λειτουργίας αυτών των σκευών για αρωματισμό του χώρου προσκρούει στη διαμόρφωση της πιο συνηθισμένης παραλλαγής (τύπος Ι της Georgiou), χωρίς πόδι ή άλλη υποστήριξη, η οποία επιβάλλει την υποχρεωτική τοποθέτηση των δοχείων αυτού του τύπου επάνω σε κυκλικά στόμια αγγείων με το διάτρητο τμήμα του σφαιροειδούς θαλάμου τους προς τα κάτω. Μια τέτοια τοποθέτηση όμως θα αποτελούσε σοβαρότατο, έως και απαγορευτικό, μειονέκτημα για τη χρήση των σκευών ως θυμιατηρίων, αφού το θυμίαμα δεν θα διαχεόταν ελεύθερα στην ατμόσφαιρα (**εικ. 3**). Επίσης, σε περίπτωση που υποτεθεί ότι η καύσιμη ύλη επρόκειτο να τοποθετηθεί στο δοχείο του σκεύους (Travis & Travis 2008, 15), τότε η συνήθως σφαιροειδής διαμόρφωση του θαλάμου δεν θα μπορούσε να αιτιολογηθεί ικανοποιητικά, καθώς η προεξέχουσα στο εσωτερικό του δοχείου θόλος θα περιόριζε δραστικά τη χωρητικότητα του πρώτου χωρίς να προσφέρει οιαδήποτε επιπλέον ωφέλεια. Τέλος, η φορητότητα των σκευών, που βεβαιώνεται από την ύπαρξη της λαβής σε αρκετά παραδείγματα από τον προτεινόμενο ως εργαστήριο αρωματοποιίας χώρο στη Ζάκρο, υποδηλώνει την ανάγκη εύκολης μετακίνησης των σκευών, κάτι που δεν θα ήταν απαραίτητο αν επρόκειτο να χρησιμοποιούνται για τον κοινό αρωματισμό του συγκεκριμένου τουλάχιστον χώρου.

Οι θεωρούμενες ως «μικρές» ποσότητες των αρωματικών ουσιών που θα μπορούσαν να παρασκευαστούν στα πυριατήρια (Warren 2014, 28-29, 33), είναι απολύτως ανάλογες με το μέγεθος των δοχείων στα οποία πιθανότατα αποθηκεύονταν αυτού του είδους τα έλαια. Για τον μυκηναϊκό κόσμο, έχει υποτεθεί ότι αρωματικά έλαια αποτελούσαν το περιεχόμενο μικρών κλειστών αγγείων, όπως οι μικρού μεγέθους ψευδόστομοι αμφορείς, τα ληκύθια, τα φλασκιά, τα δακτυλιόσχημα σκεύη, τα αλάβαστρα και οι σταμνίσκοι, που απαντούν συχνά σε τάφους ή λατρευτικά περιβάλλοντα (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, 275-278). Για τη μινωική Κρήτη, η αντίστοιχης λειτουργίας τυπολογία των κεραμικών περιλαμβάνει αναμφισβήτητα, εκτός των παραπάνω κατηγοριών, τους ασκούς, αλλά και πιθανώς άλλα μικρά δοχεία με λαιμό ή πολύ κλειστό στό-

Εικ. 4. Σκεύος πιθανώς σχετιζόμενο με την αρωματοποιΐα από το δωμάτιο XLVII του ανακτόρου της Ζάκρου.

Εικ. 5. Αλάβαστρο με διακόσμηση, ίσως δοχείο για αρώματα, από το δωμάτιο XLVII του «Νότιου Εργαστηριακού Τομέα».

Εικ. 6. Οι δύο υπερμεγέθεις χύτρες του δωματίου XLVII στο ανάκτορο της Ζάκρου.

μιο, όπως τους αμφορίσκους και τις προχοΐσκες. Ο αριθμός των πυριατηρίων, που προέρχονται από οικιακά περιβάλλοντα, μαρτυρεί τη σχετικά περιορισμένη παραγωγή σκευών αυτής της κατηγορίας και αντιστοιχεί σχεδόν πλήρως με τη μάλλον ισχνή αντιπροσώπευση των διαφόρων τύπων δοχείων που προαναφέρθηκαν στα ίδια κτήρια. Μεγάλες ποσότητες αρωμάτων ή αιθέριων ελαίων θα ήταν απαραίτητες μόνο στην περί-

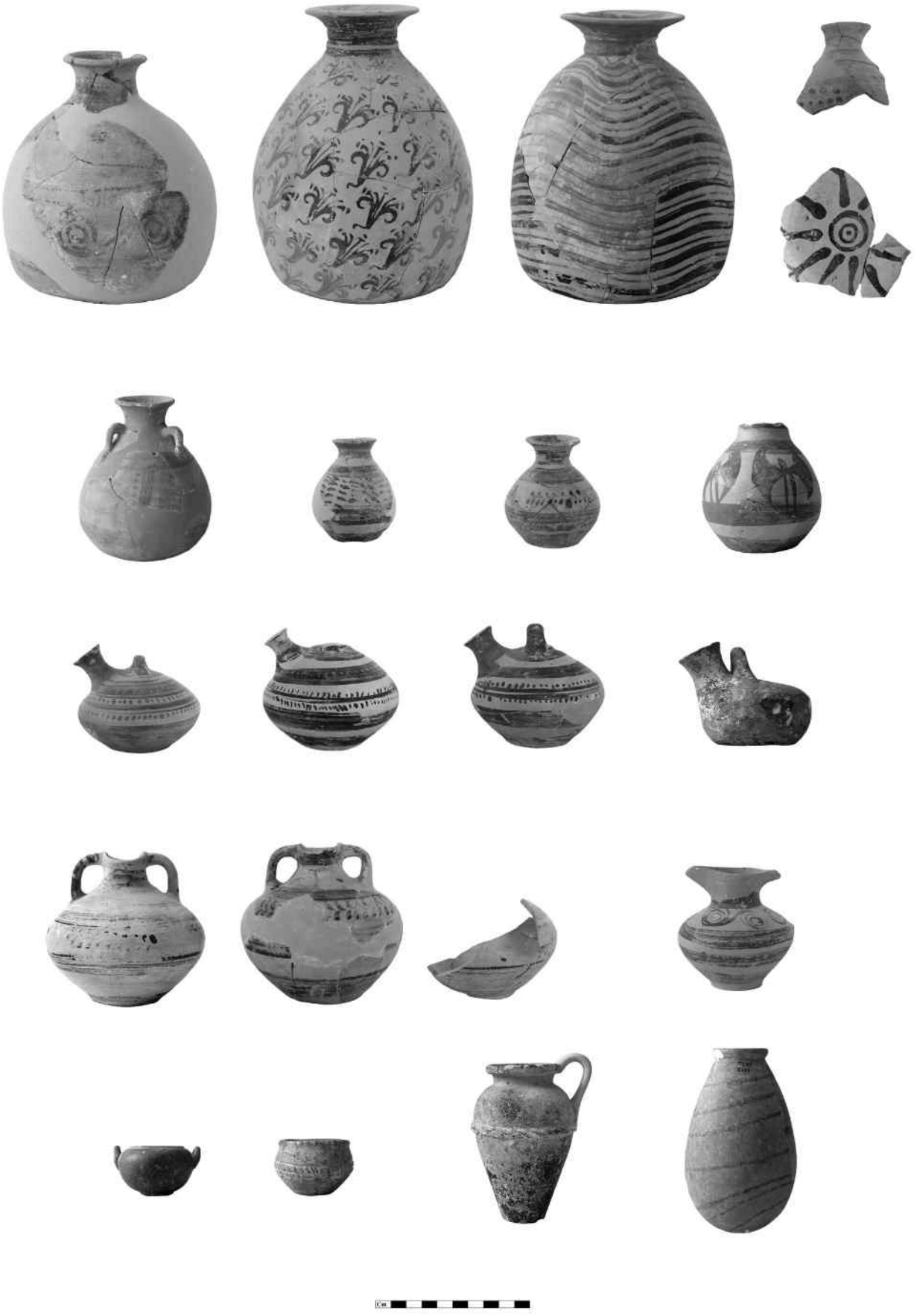
πτωση μαζικής εξαγωγής για εμπορικούς σκοπούς, κάτι για το οποίο, στην περίπτωση τουλάχιστον της μινωικής Κρήτης, δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις[4]. Η ανταλλαγή «δώρων» μεταξύ προσώπων που κατείχαν υψηλή κοινωνική θέση στις κοινότητές τους, εντός και εκτός Κρήτης, θα περιλάμβανε, χωρίς άλλο, σπάνια αρωματικά ή αιθέρια έλαια σε μικρά δοχεία, κάτι που υποστηρίζεται, όπως θα δούμε, από το σχετικό περιεχόμενο του «Ανατολικού Κτηρίου» της Ζάκρου. Τέλος, η συστηματικότερη παραγωγή αρωματικών ελαίων και αλοιφών σε επίπεδο ανακτορικής λειτουργίας είναι μεν αναμενόμενη, αλλά δεν προϋποθέτει μεγάλες ποσότητες προϊόντων.

Από τα παραπάνω τεκμαίρεται πως η αναγνώριση της λειτουργίας των σκευών μίας συγκεκριμένης κατηγορίας θα πρέπει υποχρεωτικά να στηρίζεται, κατά πρώτο λόγο, σε αυτή καθεαυτή τη μορφολογία τους, λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη ή μη συγγενών ως προς τις προτεινόμενες λειτουργίες κατηγοριών. Και, κατά δεύτερο λόγο, στην ανεύρεση ενός ή περισσοτέρων δειγμάτων της εν λόγω κατηγορίας σε συγκεκριμένα ανασκαφικά συμφραζόμενα, η ερμηνεία των οποίων συνάγεται και από άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις (βλ. Orton και άλ. 1993, 228). Η περίπτωση του δωματίου XLVII στον «Νότιο Εργαστηριακό Τομέα» του ανακτόρου της Ζάκρου υποδεικνύει ότι η λειτουργία των πυριατηρίων σχετιζόταν με κάποια βιοτεχνία, το πιθανότερο με τη διαχείριση αρωματικών φυτών για την παραγωγή αρωμάτων ή αιθέριων ελαίων. Η συνεύρεση, στον ίδιο χώρο, δύο τύπων της συγκεκριμένης κατηγορίας σκευών, και μάλιστα σε ανάλογους αριθμούς αντιπροσωπευτικών δειγμάτων, υποδεικνύει πιθανώς δύο διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής ή δύο διαδοχικά στάδια της ίδιας διαδικασίας.

Η παραδοχή ότι τα πυριατήρια του τύπου Ι (κατά την ταξινόμηση της Georgiou) στηρίζονταν πάνω στα στόμια αγγείων (Warren 2014, 33), κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη δύο αντιδιαμετρικών γλωσσοειδών προεξοχών στην περιφέρεια του περιχειλώματος αρκετών από αυτά, επιτρέπει την υπόθεση ότι τα αποξηραμένα αρωματικά βότανα τοποθετούνταν στο εσωτερικό της θαλαμοειδούς κάψουλας, που αποτελούσε τον πυρήνα του σκεύους, διαμέσου της μεγαλύτερης οπής του διάτρητου κατώτερου τμήματος (**εικ. 1, 3**). Λαμβάνοντας ως πιθανότερη την εκδοχή ότι τα σκεύη πάνω στα οποία στηρίζονταν τα πυριατήρια αυτά ήταν χύτρες, θα ήταν δυνατή η χημική αλληλεπίδραση κάποιου υγρού σε βρασμό (ή μείγματος υγρών) και των αποξηραμένων φυτών. Αυτή η διαδικασία προσομοιάζει εκπληκτικά σε μία από τις πιο συνήθεις σύγχρονες μεθόδους εξαγωγής αιθέριων ελαίων από αρωματικά φυτά, σύμφωνα με την οποία οι αρωματικές πρώτες ύλες τοποθετούνται στο εσωτερικό σκευών εφοδιασμένων με ειδική εσχάρα, η οποία βρίσκεται πάνω από νερό σε βρασμό. Η αλληλεπίδραση των υδρατμών με τα αποξηραμένα βότανα παράγει υδρατμούς εμποτισμένους με το άρωμα των φυτών, οι οποίοι με τη βοήθεια σωλήνων και ψυκτήρων μετατρέπονται σε αιθέρια έλαια που μεταφέρονται και αποθηκεύονται σε χωριστά δοχεία (απόσταξη). Στην περίπτωση των μινωικών πυριατηρίων, δεν είναι βέβαια σαφές με ποιον τρόπο οι εμποτισμένοι με το άρωμα των φυτών υδρατμοί θα μπορούσαν να δεσμευθούν και να οδηγηθούν στους συλλεκτήρες, καθώς δεν γνωρίζουμε πολλά σχετικά με τις μεθόδους ψύξης της εποχής. Θα μπορούσε να υποτεθεί είτε η χρήση κάποιων ελαστικών σωλήνων από οργανικό υλικό (π.χ. έντερα ζώων) τοποθετημένων με τη μία τους άκρη στο μεγαλύτερο κυκλικό άνοιγμα του θαλάμου και με την άλλη στο εσωτερικό του δοχείου συλλογής, το οποίο πιθανώς θα περιείχε δροσερό νερό, είτε η τοποθέτηση μικρής ποσότητας ψυχρού ύδατος στο ανώτερο τμήμα-δοχείο των σκευών αμέσως μετά τη διακοπή του βρασμού, με παράλληλη άμεση μεταφορά και τοποθέτησή τους πάνω στα χείλη ενός, επίσης ψυχρού λόγω του περιεχομένου του, συλλεκτήρα. Ένα τουλάχιστον κυλινδρικό αγγείο που βρέθηκε στο δωμάτιο XLVII, σχετικά μικρού μεγέθους με σωληνωτή πλευρική προχοή και πώμα, θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί ως συλλεκτήρας σε μια τέτοια «συσκευή» (**εικ. 4**).

---

4 Για την υπόθεση ότι κάποιοι πιθαμφορείς από τον Μόχλο περιείχαν αρωματικά έλαια με αρωματική βάση τον κρίνο βλ. Warren 2014, 18-19.

Εικ. 7. Μικρά δοχεία, καθ' υπόθεσιν αρωμάτων, από το «Ανατολικό Κτήριο» στη Ζάκρο.

Εικ. 8. Λίθινη «παλέτα», πιθανώς επιφάνεια τριβής για την παραγωγή χρωμάτων, από το «Ανατολικό Κτήριο» της Ζάκρου.

Εικ. 9. Ζάκρος. Τριεδρικά αντικείμενα από τάλκη με ίχνη τριβής σε όλες τις επιφάνειές τους.

Εικ. 10. Μικρά κομμάτια γαλάζιου αζουρίτη με ίχνη τριβής

Πολύ διαφορετικά είναι τα πυριατήρια με κυλινδρικό πόδι (τύπος ΙΙΙ της Georgiou), των οποίων η λειτουργία φαίνεται να ήταν αυτοτελής (χωρίς αγγείο-υποστήριγμα). Στην περίπτωση αυτή το διάτρητο θαλαμοειδές πόδι πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως θάλαμος υποδοχής της καύσιμης ύλης, εφόσον το δοχείο σπάνια έφερε ίχνη καύσης, σε αντίθεση με το κατώτερο τμήμα του σκεύους. Βέβαια, η αναδίπλωση του χείλους στο σημείο της πρόσφυσης της λαβής αποτελεί ένδειξη ότι το δοχείο περιείχε κάποια θερμή ουσία. Ίσως στην περίπτωση αυτή να αντιπροσωπεύεται μία άλλη μέθοδος εξαγωγής αιθέριων ελαίων, αυτή της υδροαπόσταξης. Η τελευταία προϋποθέτει την ήπια θέρμανση μείγματος νερού και αρωματικών βοτάνων τοποθετημένων στο ίδιο δοχείο. Η ύπαρξη χωριστού θαλάμου καύσης στα σκεύη αυτού του τύπου πιθανώς θα εξυπηρετούσε μια τέτοια βραδεία και έμμεση θέρμανση του μίγματος στο εσωτερικό του δοχείου. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί η χρησιμοποίηση των σκευών αυτών σε ένα δεύτερο στάδιο της παραγωγής αρωμάτων, κατά το οποίο αιθέρια έλαια προστίθενταν στη βάση, ίσως ελαιόλαδο, με τη βοήθεια ήπιας θέρμανσης.

Παρόλο που οι παραπάνω προτεινόμενες μέθοδοι διαχείρισης αρωματικών βοτάνων είναι υποθετικές και θα απαιτούσαν κάποιου είδους πειραματική επιβεβαίωση, η ύπαρξη σχετικής βιοτεχνίας στο δωμάτιο XLVII του ανακτόρου της Ζάκρου παρουσιάζεται ως πιθανή. Ο λοιπός εξοπλισμός του χώρου δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ιδιαίτερα ενδεικτικός, εφόσον περιλαμβάνει τόσο αγγεία αποθήκευσης όσο και μετάγγισης και λιγότερο πόσης. Ωστόσο, η παρουσία δύο υπερμεγεθών χυτρών (πάνω από 50 εκ. ύψος η καθεμία) μπορεί να σχετίζεται με τις διαδικασίες εκχύλισης των αρωματικών φυτών (Ν. Πλάτων 1966, 145. N. Platon 1971, 213. Ν. Πλάτων 1974, 198) (**εικ. 6**), ενώ η ανεύρεση σκευών υψηλής ποιότητας, όπως ένα διακοσμημένο υψηλό αλάβαστρο, υποδεικνύει την αποθήκευση τμήματος τουλάχιστον της παραγωγής για ανακτορική διάθεση (**εικ. 5**). Ωστόσο, σημειώνεται ότι απουσιάζουν από τον χώρο άλλα κλειστά αγγεία μικρού μεγέθους, όπως οι ασκοί, οι αμφορίσκοι και τα μικρά αλάβαστρα, που θα μπορούσαν

να συνδεθούν με την οριστική φύλαξη και διάθεση των αρωματικών προϊόντων.

Σχετικά με τη λειτουργία αγγείων για τη φύλαξη και διάθεση αρωμάτων και αιθέριων ελαίων, σημαντικές ενδείξεις προσφέρει το λεγόμενο «Ανατολικό Κτήριο», ένα πολύ ενδιαφέρον οικοδόμημα λίγα μόλις μέτρα μακριά από την κύρια πύλη του ανακτόρου της Ζάκρου (Ν. Πλάτων 1977, 421-434· 1978, 260-268. Λ. Πλάτων 2009, 48-51. L. Platon 2015, 77-79). Το κτήριο αυτό αποτελεί μαζί με το όμορό του προς τα δυτικά «Κτήριο των Κογχών» ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα με είσοδο από την «Οδό Λιμένος», έναν ωραία πλακοστρωμένο δρόμο που συνιστούσε την κύρια πρόσβαση προς το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο, το οποίο βρισκόταν λίγο δυτικότερα. Με βάση τα πλούσια κινητά ευρήματα, που εντοπίσθηκαν κυρίως στην επίχωση του Δωματίου Β και των γειτονικών του χώρων Α και Δ, ο Νικόλαος Πλάτων ταύτισε στον πάνω όροφο του «Ανατολικού Κτηρίου» ένα ειδικά εξοπλισμένο «καλλωπιστήριο» γυναικών, υποθετικά ιερειών (Ν. Πλάτων 1977, 433. Ε. Πλάτων 1987, 221-222). Τα ευρήματα περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, έξι περόνες, κυρίως του αγκιστροειδούς τύπου, έναν καθρέφτη, δύο τουλάχιστον χάλκινες σπάτουλες, μία χάλκινη τριχολαβίδα, δύο μικρές λίθινες πλάκες, πιθανώς για την τριβή χρωμάτων, ελεφάντινες πυξίδες και έναν μεγάλο αριθμό κλειστών πήλινων αγγείων μικρής χωρητικότητας, μεταξύ των οποίων τέσσερις ασκούς, έξι αμφορίσκους και εννέα αλάβαστρα. Το ίδιο σύνολο περιλάμβανε επιπλέον προχοΐσκες μικρής χωρητικότητας και σκυφίδια, δύο από τα οποία κατασκευασμένα από ωραίους λίθους, καθώς και έναν διπλό, επίσης λίθινο, κέρνο του τύπου των «αλατοδοχείων» (L. Platon 2015, 77) (**εικ. 7**).

Ο αριθμός και η ποικιλία των κλειστών μικρών αγγείων του «Ανατολικού Κτηρίου» υπερβαίνουν κατά πολύ τις αντίστοιχες κατηγορίες εκείνων που απαντούν ακόμα και στα μεγαλύτερα και σημαντικότερα κτήρια του υστερομινωικού οικισμού της Ζάκρου. Χαρακτηριστικά, στην πλουσιότατη σκευή της μεγάλης και επιβλητικής Οικίας Β του ΝΔ λόφου περιλαμβάνονταν μόλις τρία αλάβαστρα, δύο μικροί ψευδόστομοι αμφορείς, ένας αμφορίσκος και πέντε μικροί ασκοί. Η άμεση συνάφεια των δοχείων του «Ανατολικού Κτηρίου» με τα εργαλεία καλλωπισμού, καθρέφτη, σπάτουλες, περόνες, πυξίδες και, πιθανώς, παλέτες χρωμάτων, δείχνει ότι αυτά πιθανώς περιείχαν αιθέρια έλαια ή αρώματα, ενώ για αλοιφές θα ήταν πιο κατάλληλες οι μικρές ανοικτές φιάλες ή σκυφίδια, που και αυτά περιλαμβάνονταν, όπως είδαμε, στη σκευή του «καλλωπιστηρίου». Η ανεύρεση μεταξύ των μινωικών αγγείων ενός λίθινου σταγονόμορφου αιγυπτιακού αλαβάστρου κατασκευασμένου από το ομώνυμο υλικό (L. Platon 2015, 77) επιβεβαιώνει την εισαγωγή από την Αίγυπτο ανάλογου προϊόντος, το οποίο πιθανότατα αποτέλεσε «προσφορά» ενός υψηλού προσώπου από τη γη του Νείλου. «Δώρο» προερχόμενο από κάποια θέση εκτός Ζάκρου (από την Κνωσό ή τις Μυκήνες;) προς τους ενοίκους του εν λόγω συγκροτήματος ήταν πιθανώς και το περιεχόμενο μιας κομψής προχοΐσκης κατασκευασμένης από βυσσινί φαγεντιανή (Ν. Πλάτων 1977, 432, πιν. 228β. L. Platon 2015, 77).

Τα υπόλοιπα αρωματικά έλαια που θα περιέχονταν στο σύνολο του «καλλωπιστηρίου» του «Ανατολικού Κτηρίου» είναι πολύ πιθανό να είχαν παρασκευαστεί στη Ζάκρο, σύμφωνα με τις ενδείξεις που παρουσιάσθηκαν παραπάνω σε σχέση με τον «Νότιο Εργαστηριακό Τομέα» του ανακτόρου. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι στο ίδιο το «Ανατολικό Κτήριο» βρέθηκαν δύο ακόμα πυριατήρια του τύπου Ι, ενώ στο δυτικότερο τμήμα του συγκροτήματος, δηλαδή στο «Κτήριο των Κογχών», ήρθαν στο φως δύο σκεύη που ανήκουν στον τύπο ΙΙΙ της ίδιας κατηγορίας. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η παραγωγή αρωματικών ελαίων εντός του εν λόγω συγκροτήματος. Αξίζει ακόμα να προστεθεί ότι ένα σύνολο σφαιρικών ασκών, που βρέθηκε στον Τομέα Δ του Ακρωτηρίου της Θήρας (Marinatos 1972, 21, πίν. 31b, 90), φαίνεται να προέρχεται από την ανατολική Κρήτη, με πιθανότερο τόπο προέλευσης τη Ζάκρο.

Η παρουσία δύο λίθινων «παλετών» για την επεξεργασία χρωμάτων μεταξύ της λοιπής σκευής του «καλλωπιστηρίου» φωτίζει μία ακόμη πτυχή του γυναικείου καλλωπισμού (**εικ. 8**). Πρόκειται για την ψιμυθίωση, τη χρήση δηλαδή χρωστικών ουσιών (ψιμυθίων) για την καλλωπιστική ή μαγική βαφή του δέρματος ή/και επιλεγμένων σημείων του ανθρώπινου προσώπου. Το βάψιμο των γυναικείων χειλιών, των ματιών ή και

των αυτιών κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο επιβεβαιώνουν οι μινωικές, θηραϊκές και μυκηναϊκές τοιχογραφίες (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, 273), αλλά και κάποια υπολείμματα χρωστικών ουσιών στα κεφάλια πήλινων ειδωλίων από κρητικά ιερά της ίδιας περιόδου. Φαίνεται πιθανή, ακόμα, η χρήση λευκής πούδρας προσώπου από γυναίκες υψηλής τάξης, κάτι το οποίο θα δικαιολογούσε την απόδοση με λευκό χρώμα όλων των γυναικείων μορφών στις μινωικές τοιχογραφίες. Σχετικά με τη χρήση χρωστικών ουσιών σε καλλυντικά μπορούμε να παραθέσουμε δύο ακόμα στοιχεία, πέραν των χρωστικών τραπεζών του «καλλωπιστηρίου», με τη σημείωση ότι και τα δύο αντλούνται από ευρήματα του ίδιου οικοδομικού συγκροτήματος και του άμεσου περιβάλλοντός του.

Το πρώτο αφορά στην ανεύρεση μικρών σβόλων ανοικτού κυανού χρώματος, πιθανότατα αζουρίτη, σε μία από τις αποθήκες του νότιου τμήματος του «Κτηρίου των Κογχών». Μία ακόμα μικρή λίθινη τράπεζα από το οικοδόμημα αυτό πιθανώς συνδέεται με την επεξεργασία της ύλης αυτής, που υποθετικά θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη διαδικασία της ψιμυθίωσης (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, 280). Το δεύτερο συνάγεται από τη συσωρευτική ανεύρεση, σε αίθριο χώρο δυτικά του ίδιου συγκροτήματος, μεγάλου αριθμού μικρών τριεδρικών αντικειμένων από λαδόχρωμο-τεφρόχρωμο τάλκη, τα οποία παρουσιάζουν και στις τρεις έδρες τους ίχνη τριβής (Ν. Πλάτων 1969, 202. Ε. Platon 1988, 169· 1993, 119) (**εικ. 9**). Είναι πολύ πιθανό ότι τα πρισματικά αυτά αντικείμενα δεν αποτελούσαν αυτά καθαυτά το τελικό, επεξεργασμένο προϊόν της τριβής, αλλά τα ελάχιστα υπολείμματα του χρωστικού υλικού, μάζες του οποίου είχαν υποστεί επεξεργασία με τριβή (Ε. Platon 1988, 173-176)[5]. Εξάλλου, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, και οι τρεις έδρες των αντικειμένων είναι ανεπαίσθητα κυρτές, κάτι που υποδηλώνει την τριβή τους πάνω σε κάποια ελαφρά κοίλη επιφάνεια. Στην περίπτωση αυτή, το τελικό προϊόν θα ήταν η πούδρα που παρήχθη από την τριβή: μια πούδρα τάλκη η οποία με την προσθήκη νερού, ελαίου ή λίπους θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση ανοικτόχρωμης ημίρρευστης κρέμας. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η χρήση του τάλκη στη βιοτεχνία φαρμακευτικών και καλλυντικών ουσιών είναι γνωστή μέχρι σήμερα, θα μπορούσε να υποτεθεί πως τα υπολείμματα επεξεργασίας του ίδιου υλικού σε χώρο λίγο δυτικότερα του υπό συζήτηση συγκροτήματος αποτελούν στην πραγματικότητα ένα «απορριμματικό» σύνολο, το οποίο σχετίζεται με την παραγωγή καλλυντικής κρέμας προσώπου στο πλαίσιο του καλλωπισμού των ιερειών του «Ανατολικού Κτηρίου» στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Μία τέτοια ερμηνεία υποστηρίζεται από την ανεύρεση, στο ίδιο σύνολο, δύο ζευγών χάλκινων τριχολαβίδων, αλλά και δύο μικρών κομματιών ημίεργων λίθων ανοικτού κυανού χρώματος, πιθανώς αζουρίτη, επίσης με ίχνη τριβής στην επιφάνειά τους (Ν. Πλάτων 1969, 203. Ε. Platon 1988, 168-169) (**εικ. 10**).

Για την πιθανή σημασία της χρήσης των αρωματικών και χρωστικών ουσιών που αναφέρθηκαν παραπάνω, τα ανασκαφικά περιβάλλοντα των δύο συνόλων, που προσέφεραν τις σχετικές ενδείξεις, είναι κατατοπιστικά. Στην περίπτωση του «καλλωπιστηρίου» του «Ανατολικού Κτηρίου», τα πιθανά δοχεία αρωμάτων και αλοιφών, αλλά και οι παλέτες ασφαλώς σχετίζονται με τα σύνεργα καλλωπισμού του σώματος - καθρέφτης, σπάτουλες, τριχολαβίδες, χτένια και πυξίδες - και, κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρηθούν ως παραφερνάλια της ίδιας διαδικασίας. Ωστόσο, ο θρησκευτικός χαρακτήρας που αποπνέουν κάποια από τα συνευρήματά τους, όπως μία ομάδα σπονδικών αγγείων, μερικά από τα οποία μάλιστα κοσμούνται με το σύμβολο του διπλού πέλεκυ, υποδηλώνει ότι ο σωματικός ευπρεπισμός, στην περίπτωση τουλάχιστον αυτή, συνδεόταν άμεσα με τη συμμετοχή σε κάποιου είδους τελετουργικές δραστηριότητες. Η παρουσία, μεταξύ των άλλων συνέργων καλλωπισμού, αγκιστροειδών περονών, που από την εικονογραφία γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν εξάρτημα γυναικείων κομμώσεων, αποτελεί ένδειξη ότι ο καλλωπισμός αφορούσε σε εκπροσώπους του γυναικείου φύλου, πιθανώς ιέρειες. Ο ακριβής χαρακτήρας της ιεροπραξίας, βέβαια, δεν είναι δυνατό να καθο-

5 Μία σχετικά μεγάλη μάζα από το ίδιο υλικό με ίχνη τριβής στη μία μόνο επιφάνειά της, που βρέθηκε στον ίδιο χώρο, αντιπροσωπεύει το πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας (Platon 1988, 168).

ρισθεί, ωστόσο η συμμετοχή των γυναικών σε αυτό που συχνά χαρακτηρίζεται ως «ιερά πορνεία», με βάση και άλλες έμμεσες ενδείξεις, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί (L. Platon 2015, 79-80). Τέλος, το σύνολο που περιλάμβανε τα αινιγματικά πρισματικά αντικείμενα από αίθριο χώρο δυτικά του ίδιου συγκροτήματος, παρά τον απορριμματικό του χαρακτήρα, θα μπορούσε να συνδεθεί και πάλι με δραστηριότητες καλλωπισμού του σώματος, αφού, μεταξύ άλλων, περιλάμβανε δύο ζεύγη χάλκινων τριχολαβίδων, τύπου που παραδοσιακά συνδέεται με την παραπάνω διαδικασία (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, 226).

Λίγα λόγια για την Κατερίνα…

Τα αξέχαστα καλοκαίρια της νηπιακής επιστημονικής μου ηλικίας στην ονειρική Κάτω Ζάκρο, η Κατερίνα Παπανθίμου ήταν για μένα κάτι σαν μεγάλη αδερφή. Σταθερή, απλή και τρυφερή, «γεμάτη» από μια ακόμα τότε ανέφελη οικογενειακή ζωή, σίγουρη για τη θέση της δίπλα στον σοφό, όχι μόνο στα επιστημονικά πράγματα, δάσκαλο, απέπνεε ταπεινοφροσύνη και καταξίωση, ιδανικά που κάθε «δοτικός» νέος της αθώας εκείνης εποχής θαύμαζε και κυνηγούσε. Τη θυμάμαι με το κόκκινο μαντήλι στα μαλλιά, τα μεγάλα γυαλιά ηλίου και ένα σημειωματάριο στα χέρια, να αντιστέκεται στον μανιασμένο αέρα που χαρακτηρίζει, αναλλοίωτος από τα βάθη του χρόνου, τον άφθαρτο εκείνο τόπο, μεταφράζοντας με τη γλώσσα του σώματος τις πεποιθήσεις της για τη ζωή. Το νήμα που άφησε να ξετυλίγεται πίσω της η Κατερίνα παραμένει σίγουρα εγγύηση για μια ασφαλή έξοδο από τον Λαβύρινθο.

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

eplaton@arch.uoa.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1999α. Χαμαλεύρι - προανακτορικό εργαστήριο «Μπολάνης», στο Γ. Τζεδάκις & Η. Martlew (επιμ.), *Μινωιτών και Μυκηναίων γεύσεις*, Αθήνα, 45-46.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1999β. Παραγωγή αιθέριων ελαίων στη μινωική Κρήτη: η περίπτωση του Χαμαλευρίου, στο Γ. Τζεδάκις & Η. Martlew (επιμ.), *Μινωιτών και Μυκηναίων γεύσεις*, Αθήνα, 48-49.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1999γ. Βιοτεχνικό αγγείο, Αμφορέας, Πιθοειδές αγγείο, «Κρουνός», Μικκύλο κύπελλο (αρ. κατ. 12, 1, 14, 16, 19), στο Γ. Τζεδάκις & Η. Martlew (επιμ.), *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις*, Αθήνα, 50-51.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 1979. *Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο*, διδακτορική διατριβή, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, Παράρτημα αρ. 23, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη.

Πλάτων, Ε. 1987. Ελεφάντινα πλακίδια από το Ανατολικό Κτήριο στη Ζάκρο, στο Λ. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού & Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), *ΕΙΛΑΠΙΝΗ. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο, 209-226.

Πλάτων, Λ. 2009. *Ζάκρος Σπτείας. Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός*, Αθήνα.

Πλάτων, Ν. 1966. Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 139-173.

Πλάτων, Ν. 1969. Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 197-237.

Πλάτων, Ν. 1974. *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήναι.

Πλάτων, Ν. 1977. Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 421-446.

Πλάτων, Ν. 1978. Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ*, 259-299.

Φάππας, Ι. 2010. *Ἔλαιον ευώδες, τεθυωμένον. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος – 13ος αι. π. Χ.)* (*Κρητική Εστία* 13), Χανιά.

D'Agata, A. L. 1997. Incense and Perfumes in the Late Bronze Age Aegean, στο A. Avanzini & G. Salmeri (επιμ.), *Profumi d'Arabia. Atti del Convegno*, Roma, 85-99.

Andreadaki-Vlazaki, M. 2008. Resources for Life: From Food to Aromatics, στο M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis & N. Dimopoulou-Rethemiotaki (επιμ.), *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C.*, New York, 110-117

Dubur-Jarrige, M.-A. 2001. L' atelier du parfumeur en Crète et en Grèce à l' Âge du Bronze, στο J. P. Brun & P. Jockey (επιμ.), *Techniques et sociétés en Méditerrané. Hommage à Marie-Claire Amouretti*, Paris, 423-440.

Erard-Cerceau, I. 1990. Végétaux, parfums et parfumeurs à l' époque mycénienne, *SMEA* 28, 251-285.

Fappas, I. 2008. The Use of Perfumed Oils During Feasting Activities: A Comparison of Mycenaean and Near Eastern Written Sources, στο J. L. Crowley, L. A. Hitchcock & R. Laffineur (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre egéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008* (*Aegaeum* 29), Leuven-Liège, 367-375.

Fappas, I. 2011**.** Exchange of Ideas in the 14th and 13th Centuries BC East Mediterranean: The Case of Perfumed Oil Use and Ideology, στο K. Duistermaat & I. Regulski (επιμ.), *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the International Conference at the Netherlands - Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*, Leuven, 483-498.

Foster, E. 1974. *The Manufacture and Trade of Mycenaean Perfumed Oil*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Duke University.

Georgiou, H. S. 1973α. Aromatics in Antiquity and in Minoan Crete, *KX* 25, 441-456.

Georgiou, H. S. 1973β. Minoan Fireboxes from Gournia, *Expedition* 15 (4), 7-14.

Georgiou, H. S. 1979. Late Minoan Incense Burners, *AJA* 83, 427-435.

Georgiou, H. 1980. Minoan fireboxes, *SMEA* 21, 123-187.

Georgiou, H. S. 1986. *Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery (Keos* VI), Mainz.

Marinatos, S. 1972. *Excavations at Thera* V *(1971 Season)*, Athens.

Orton, C., Tyers P. & Vince, A. 1993. *Pottery in Archaeology*, Cambridge.

Platon, E. M. 1988. *The Workshops and Working Areas of Minoan Crete: The Evidence of the Palace and Town of Zakros for a Comparative Study*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Classics and Archaeology, Faculty of Arts, University of Bristol.

Platon, L. 1993. Ateliers palatiaux minoens: une nouvelle image, *BCH* 117, 103-122.

Platon, L. 2015. Sacred Prostitution in Minoan Crete? A New Interpretation of Some Old Archaeological Findings, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 7 (3), 76-89.

Platon, N. 1971. *Zakros: The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*, New York.

Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook*, Chicago.

Sarpaki, A. 2001. Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence, στο A. Michailidou (επιμ.), *Manufacture and Measurement: Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*, Athens, 195-262.

Shelmerdine, C. W. 1985. *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos*, Göteborg.

Travis, P. & Travis, G. 2008. Experiments with Minoan Incense Burners, *Kentro: The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 10, 14-17.

Warren, P. 2014. Aromatic Questions, *KX* 34, 13-41.

Wylock, M. 1970. La fabrication des parfums à l' époque mycénienne d' après les tablettes Fr de Pylos, *SMEA* 11, 116-133.

NEW EVIDENCE ON THE MANUFACTURE AND USE OF PERFUMES AND MAKE-UP FROM THE PALATIAL SETTLEMENT OF ZAKROS

Lefteris Platon

Self-grooming and body beautification constitute important aspects of every advanced ancient civilization. For the Bronze Age Aegean, the manufacture and use of perfumes has been confirmed by epigraphic evidence on Linear B tablets, while the use of make-up is supported, indirectly but unquestionably, by representations of human figures in Aegean frescoes. Although certain types of Minoan pots in corpore had been previously associated with perfume manufacture, recent research has doubted this proposition; the existing archaeological record on the manufacture and use of make-up materials is limited as well.

This paper presents and discusses some likely relevant evidence from the palatial settlement of Zakros. Emphasis is given to the material from the so-called East Building, for which the excavator Nikolaos Platon had argued that it housed an especially equipped area for the self-grooming of the female members of palatial priesthood.

"WARMING THE COCKLES OF THEIR HEARTS": PERFORATED SHELLS IN CENTRAL MACEDONIA, NORTHERN AEGEAN, DURING THE NEOLITHIC, BRONZE AGE, AND EARLY IRON AGE

Rena Veropoulidou

Introduction

Shell is one of the raw materials that, modified or not, single or in compositions, has continuously been geared towards serving economic, social, aesthetic, and symbolic needs from the Palaeolithic era until the present day. Shell artefacts are common in prehistoric sites around the Aegean. One of the most abundant finds is the simple perforated shell which, however, had not been contextually discussed until recently. As a result, we have a skewed appreciation of the roles, meanings, and values of the shell raw materials and the perforated shells themselves. This paper examines the production, consumption, and deposition of perforated cockle shells in central Macedonia, Northern Greece, from the Early Neolithic up to the Early Iron age (7th to early 1st millennium BCE). Drawing upon the idea that places, foodstuffs, artefacts, and people are bound together in a network of meanings that emerges through the continuous action of persons in a particular context (Jones 2005, 233), the aim is to investigate the life-cycles of the perforated cockle shells, and the related human experiences. To this end, traditional archaeomalacological methodology (for example, Claassen 1998) will be combined with the concept of the biography of materials and objects (Kopytoff 1982), which refers to the social relationships that define an object (Gell 1998, 17-18), as it passes through different contexts of use and thus different "lives" (Joy 2009, 543-44): from creation and use to disposal or destruction (Appadurai 1986, 5). In this framework, we will consider the ways in which the biography of foodstuffs, in this case the cockles, connects with the biography of artefacts, the perforated valves of the shell, and *vice versa*. Such an approach allows us to examine the molluscs and their modified shells within the contexts of social action, while also exploring the associations of shellfish with the waterscapes as well as with the identity and traditions of the region (*sensu* Ingold 2000), in the course of six millennia.

Overview of the bulk shell and shell artefact assemblages

The following discussion is based on more than one million mollusc remains from eight coastal and semi-coastal sites in Central Macedonia, dating to the Neolithic (Revenia, Paliambela, Makriyalos, Methone), the Bronze Age (Archontiko, Ayios Athanasios, Thessaloniki Toumba, Angelochori), and the Early Iron Age (Thessaloniki Toumba, Methone) (**fig. 1**; **table 1**). Published data from another nine sites in the area (ca. 50,000 shells from Nea Nikomedeia, Giannitsa B, Kastanas, Assiros, Stavroupoli, Thermi, Vassilika, Mesimeriani Toumba, Ayios Mamas) serve for comparisons (for discussion and references, see

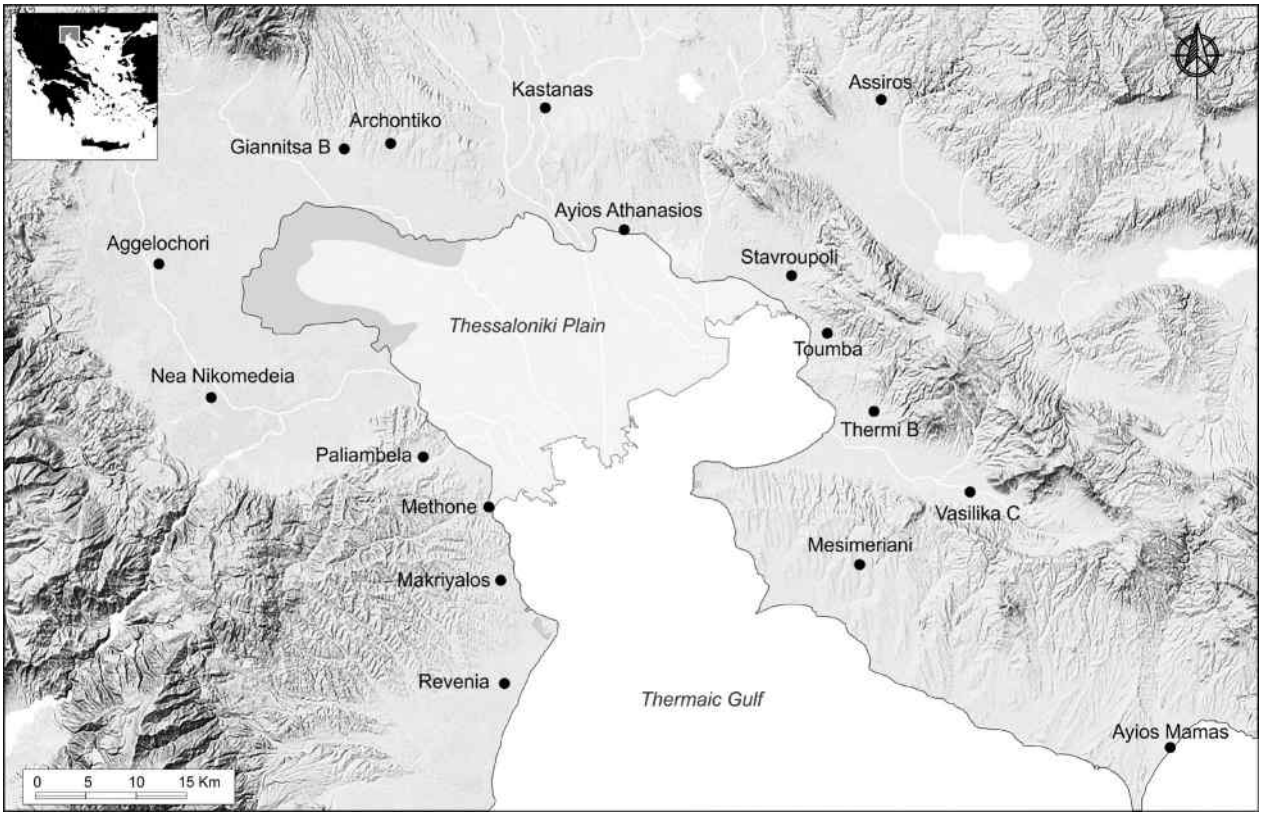

Fig. 1. Map of central Macedonia, Greece, showing sites mentioned in the text. The reconstruction of the coastline refers to the Early Bronze Age *(modified from Veropoulidou 2014, fig. 1)*.

Veropoulidou 2011, 159-185). This is a coherent dataset in terms of physical and cultural characteristics[1], which consists of well-dated and context-specific large samples of shells that enable statistically valid comparisons in time and space (Βεροπουλίδου 2010a· 2010b· 2011· 2014. Veropoulidou 2014· forthcoming. Βεροπουλίδου et al. 2011· forthcoming. Livarda et al. forthcoming).

The unworked shells under study (99.3% of the total shell inventory) are distributed between 112 different marine and terrestrial mollusc taxa (bivalves, gastropods, scaphopods, cephalopods, sea-urchins, crabs). However, the vast majority (90.9% of the total unworked shells) belongs to the estuarine mollusc *Cerastoderma glaucum* (Poirét 1789), the cockle (**fig. 2**), which represents remains from food consumption events. The remaining 9.1% is distributed unevenly among 111 species: 5% are the remains of purple dye production that have been found at Thessaloniki Toumba (Veropoulidou et al. 2008), and the remaining 4% are refuse from various activities, such as food consumption, exploitation of several coastal materials (for example, seagrasses), or formation processes of the archaeological sites (Βεροπουλίδου 2011).

Shells also served as raw materials for the manufacture of a range of artefacts. In the sites under study, there are 7,319 artefacts and related production waste (0.7% of the total shell inventory) (**tables 1-2**). They include perforated items ("pendants"), beads, "annulets", "buttons", "buckles", "earrings", "rings", and tools (**figs. 3-4**). The latter category (6.3% of the total shell artefact inventory) consists of expedient tools, bearing wear and sometimes patterned fragmentation that has resulted from their use,

1 Reference works on the prehistory of Macedonia include, Andreou et al. 1996. Kotsakis 1999. Andreou 2010. Halstead 2011. Koukouli-Chrysanthaki 2014.

Site	Date	Bulk shell assemblages			Shell artefacts			
		Taxa variety	NISP	*C. glaucum* %	Taxa variety	Artefacts	Perforated	Perforated *C. glaucum* %
Revenia	EN	13	27392	99.8	9	611	555	90.0
Paliambela	EN	10	6581	97.7	1	45	44	97.8
Paliambela	EN/MN	9	2295	98.6	3	35	29	80.0
Paliambela	MN	20	13954	95.4	2	242	204	84.3
Paliambela	LN	17	4795	98.3	1	66	54	81.8
Makriyalos	LN	50	795585	97.5	23	2840	2083	64.5
Methone	FN	28	1073	6.0	6	9	7	11.1
Archontiko	EBA	20	10307	97.8	2	282	269	94.7
Ayios Athanasios	EBA	17	1776	43.0	5	44	23	52.3
Thessaloniki Toumba	EBA/ MBA	11	160	6.9	-	-	-	-
Thessaloniki Toumba	MBA	38	12990	3.0	10	54	31	27.8
Thessaloniki Toumba	LBA	55	50197	24.1	20	663	532	61.7
Thessaloniki Toumba	EIA	42	12192	58.2	11	417	348	69.8
Thessaloniki Toumba	BA	42	6831	38.5	10	167	128	50.3
Angelochori	LBA	7	540	7.6	2	8	3	37.5
Methone (Hypogeion)	EIA	82	82790	87.8	11	1836	1821	98.6
	TOTAL	**112**	**1029458**	**90.9**	**33**	**7319**	**6131**	**76.7**

Table 1. List of archaeomalacological assemblages under study, by site and chronological period. Noted for bulk shell assemblages: taxa variety, abundance (NISP: Number of Identified Specimens) and frequency of *C. glaucum* shells (percentage of the total shell inventory). Noted for shell artefacts: variety of taxa used as raw materials, total amount of shell artefacts, total amount of perforated shells, and frequency of *C. glaucum* perforated shells (percentage of the total shell artefact inventory).

which are not further discussed here. The remaining 93.7% are artefacts that are considered to be related to adornment, thus they are categorised as ornaments. "Ornament" refers to any object that might have been displayed on the body, the hair, or the clothes of a person, while other decorative uses (for example, on architectural elements, on textiles, on animals) cannot be excluded. Ornaments can either be artefacts preserving evidence for human modification, or items with natural modifications that exhibit additional use-wear or other indications of human use (Miller 1997). Classification of ornaments according to their

Species	Revenia	Paliambela	Makriyalos	Methone FN	Archontiko	Ayios Athanasios	Thessaloniki Toumba	Angelochori	Methone EIA	TOTAL	Frequency	Perforated shells
Acanthocardia tuberculata	1		5				11		2	**19**	0.3	x
Antalis sp.	1		15				13			**29**	0.4	
Arca noae	1		6				13		3	**23**	0.3	x
Barbatia barbata									2	**2**		
Bolinus brandaris			1				4			**5**	0.1	x
Cerastoderma glaucum	600	383	1863	1	281	37	917	3	1810	**5895**	80.5	x
Cerithium vulgatum	1	1	4				136			**142**	1.9	x
Chama sp.			2				3			**5**	0.1	x
Columbella rustica			2				7			**9**	0.1	x
Conus ventricosus							17			**17**	0.2	x
Cyclope neritea	1		124		1					**126**	1.7	x
Donax trunculus									1	**1**		
Gibbula sp.			1							**1**		x
Glycymeris sp.	3	3	178	1		2	4		5	**196**	2.7	x
Hexaplex trunculus			18	2			21		1	**42**	0.6	x
Luria lurida				1			4			**5**	0.1	x
Mactra stultorum	1		20			1	2		3	**27**	0.4	x
Mimachlamys varia							1			**1**		x
Mytilus sp.			1							**1**		x
Ocenebra ericaneus							1			**1**		x
Ostrea edulis			34			3	1			**38**	0.5	x
Patella caerulea			7							**7**	0.1	x
Patella ulyssiponensis			1	1						**2**		x
Phorcus turbinatus			1				9			**10**	0.1	x
Pinna nobilis			1							**1**		x
Ruditapes decussatus							1		1	**2**		x
Spondylus gaederopus	2	1	548	3			121		7	**682**	9.3	x
Stramonita haemostoma			3							**3**		x
Tritia corniculum							2			**2**		x
Tritia reticulata			1							**1**		x
Unio sp.						1		5		**6**		x
Venus verrucosa							13		1	**14**	0.2	x
Terrestrial snails			4							**4**	0.1	x
TOTAL	**611**	**388**	**2840**	**9**	**282**	**44**	**1301**	**8**	**1836**	**7319**	**100.0**	

Table 2. List of mollusc taxa used as raw materials, noting absolute number and percentage of shell artefacts (% of the total shell artefact inventory), as well as presence of perforated shells in the sites under study.

actual use is hampered by the lack of direct (burials) and indirect (figurines, iconography) evidence in the study area, apart from few examples at Late Neolithic Makriyalos (Νανόγλου & Παππά 2009, fig. 2). Therefore, many ornaments are categorised as such on the basis of subjective interpretation of possible original use(s) (Ifantidis 2011). To overcome such problems, classification in this study is based on the degree of raw material transformation, while conventional names have been used to designate the form of the artefact rather than to attribute a particular use.

Shell raw materials

The diversity of shell raw materials is large (n=33) (**fig. 4; tables 1-2**). These mollusc taxa bear shells with considerable differences in shape, architecture, colour, surface decoration, and natural workability, which can thus be manufactured into artefacts of various shapes and aesthetics. The vast majority of artefacts were made from shells that had been collected while still containing their mollusc (fresh), a few from shells with traces of post-mortem wear (water-/beach-worn), and none from fossilized shells. On the basis of geoarchaeological research combined with modern ecological and biological investigations on the coastal central Macedonia, all these species are indigenous to the nearby coasts of each site (Βεροπουλίδου 2011, 425-445. Krahtopoulou & Veropoulidou 2014· 2017. Κραχτοπούλου & Βεροπουλίδου 2012). Therefore, molluscs and shells must have been collected locally and in short distance from the settlements.

The most frequently encountered shell raw material is *C. glaucum* (80.5%) (**fig. 2; table 2**). This is a soft-bottom bivalve, which typically inhabits non-tidal, confined coastal ecosystems such as brackish-water lagoons and estuaries (Boyden & Russell 1972), like those that dominated the coastal landscape of central Macedonia throughout the prehistoric and later historic periods (Ghilardi et al. 2008. Krahtopoulou & Veropoulidou 2014· 2017. Κραχτοπούλου & Βεροπουλίδου 2012). It is edible (Davidson 1981), and can be found in great abundance under favourable conditions (Ivell 1979). The state of *C. glaucum* preservation, the traces of use, and the context of the finds suggest that they represent remains from food consumption events, while the presence of the shells in both domestic and communal contexts indicates that the molluscs were consumed on several occasions (Βεροπουλίδου 2010a· 2010b· 2011. Θεοδωράκη 2018. Livarda et al. forthcoming). The continuous exploitation of *C. glaucum*, and the sheer amount of its

Fig. 2. *Cerastoderma glaucum* shells *(Βεροπουλίδου 2011, fig. 8.7)*.

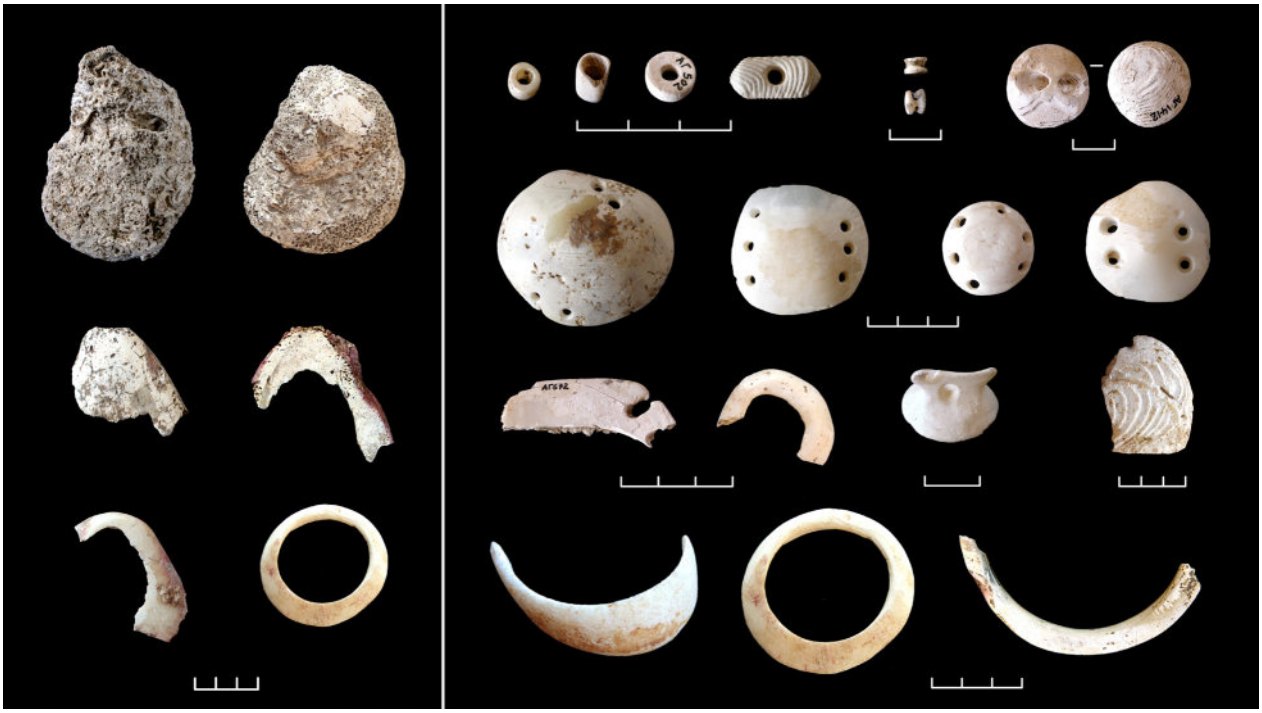

Fig. 3. Panorama of *Spondylus* raw material, production waste, and finished artefacts from Makriyalos *(modified from Βεροπουλίδου 2011, fig. 2.15, 2.18. Pappa & Veropoulidou 2011, fig. 6)*.

remains suggest that it was a common foodstuff in coastal central Macedonia from the Early Neolithic to the Early Iron Age, albeit with differences among chronological periods and sites (Βεροπουλίδου 2011· 2014. Veropoulidou 2014). Of the *C. glaucum* molluscs that were gathered for food consumption, a small percentage of food refuse was picked out to be perforated. This shows that the procurement of the bulk of the shell raw material did not require extra labour investment.

The remaining artefacts (19.5%) were manufactured from a large variety of mollusc taxa, each one with its own usefulness. Some, such as *Cerithium vulgatum, Mactra stultorum, Ostrea edulis,* and *Hexaplex trunculus*, were gathered to serve as foodstuffs or as raw material for purple dye production. Others, such as *Venus verrucosa, Columbella rustica, Tritia corniculum,* and *Gibbula* sp., were collected during beach-combing (they bear traces of post-mortem wear). Therefore, the procurement of raw materials from these shells did not require any extra labour. Some taxa, however, including *Glycymeris* sp., *Cyclope neritea, Antalis* sp., *Luria lurida*, and *Conus ventricosus*, were mainly or exclusively collected as raw materials, not as food. Some of them, for instance *Spondylus gaederopus* and *L. lurida*, have different ethological requirements and live in different ecological niches (depth, substrate) from those usually exploited by prehistoric people. Consequently, their procurement must have required some equipment, maybe special knowledge, and probably labour investment. In particular, the diving skills necessary for the gathering of fresh *Sp. gaederopus* (the shell or the artefacts made from this shell possibly participated in extensive networks of exchange during the Late Neolithic [for example, Bajnóczi et al. 2013]), may be taken as indirect evidence for "specialised" gatherers or special occasions of gathering (Pappa & Veropoulidou 2011).

To sum up, despite the large variety of raw materials locally available, there is a tendency towards the selection of particular mollusc taxa and the use of fresh shells for artefact manufacture. These preferences may be explained on functional grounds, such as the ease of access to these materials (commonly encountered on the coast, common refuse on site), the advantages of their workability, or their intrinsic value as objects of inherent beauty and form (for example, Tilley 2010). The preference for fresh shells may be

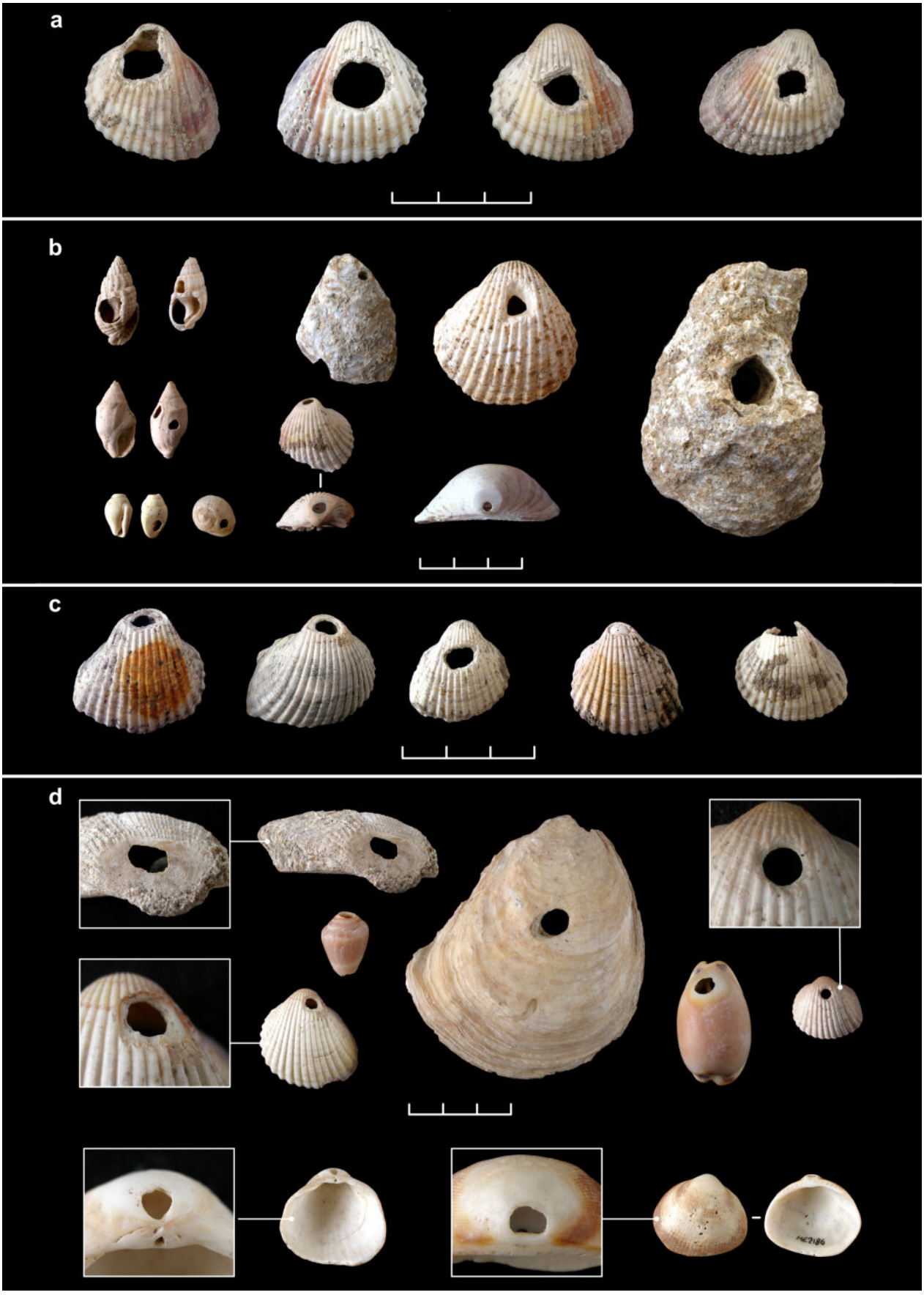

Fig. 4. Perforated shells from: a. Paliambela, b. Makriyalos, c. Archontiko, d. Thessaloniki Toumba *(modified from Βεροπουλίδου 2011, fig. 5.7, 6.7, 7.6, 8.10)*.

related to their properties, as experimental research has shown that fresh shells are easier to transform and modify because they still retain their moisture, as opposed to worn ones, which are dry and brittle easily (Miller 1997, 92). At the same time, anthropology informs us that shells act as material symbols of interpersonal relationships, and are invested with various symbolic meanings related to water, lightness, and fertility, but also to death and the underworld, to spirituality or the supernatural (for example, Trubitt 2003). Such meanings are difficult to discern in the context of prehistoric communities, but one way of approaching the significance of shells might be "to go beyond the empirical consideration" of the shell, to consider it "as implicated in the social acts and events of people's lives" (Tilley 2007, 18). With this in mind, one could propose that the preference for some raw materials and for fresh, rather than worn or fossilized, shells may relate to the perceptions of each mollusc taxon and its provenance, to the practices of gathering of raw materials, or even to the primary use of molluscs as food.

Types of shell artefacts

As already noted, the variety of shell artefacts is large (**figs. 3-4**). All types are present in Neolithic assemblages of shell ornaments, but only perforated shells and tools are present in Bronze Age and Early Iron Ages assemblages, with the exception of a few beads and a partially preserved *Sp. gaederopus* "annulet" from the Late Bronze Age levels at Thessaloniki Toumba (Βεροπουλίδου 2011, 410-415). Taking into account the variety of types, and thus techniques and equipment required for their production, we divided the shell ornaments under study into two major groups, on the basis of the transformation of the raw material.

The first group includes objects characterised by the least possible modification of the raw material, and minimal, if any, interference with the form of the original shell. These are intact shells exhibiting a single perforation, usually artificial and rarely natural, which could be used for stringing or suspension. Perforated shells are conventionally called pendants, and they represent the most popular type of shell artefact in the area (83.8%), including finished pieces (n=2600) and items in various stages of manufacture (n=3531) (**figs. 2, 4; tables 1-2**).

The second group includes 723 (9.8%) shell objects and manufacturing waste that mainly date to the Late Neolithic (**fig. 3**). These items are characterised by the complete transformation of the raw material through various techniques, such as flaking, grinding, and polishing, to produce artefacts of different shapes and, in all likelihood, uses. These more elaborate shell ornaments were manufactured from *Sp. gaederopus* and occasionally from *Glycymeris* sp. shells. In central Macedonia, only Late Neolithic Makriyalos (Βεροπουλίδου 2011, 286-294) and Stavroupoli (Καραλή-Γιαννακοπούλου 2002· 2004) provide hard evidence for on-site production and consumption; the large amount of finished and unfinished artefacts as well as of raw material and manufacturing waste at Makriyalos suggests that this settlement may have acted as a production and redistribution centre (Pappa & Veropoulidou 2011).

Perforated shells ("pendants")

As already mentioned, the most common raw material employed (76.7%, n=5,615) for the manufacture of "pendants" is the shell of *C. glaucum* (**figs. 2, 4; tables 1-2**). The remaining 516 "pendants" are distributed among 29 species; they were mostly made from *C. neritea* (n=126) during the Late Neolithic and *C. vulgatum* (n=142) during the Late Bronze Age. Interestingly, there are some species, including *C. ventricosus*, *Ocenebra erinaceus, Mimachlamys varia, Venus verrucosa, Tritia corniculum,* and *Phorcus turbinatus*,

which are found exclusively in Late Bronze Age contexts. "Pendants" are usually single finds, but there are some rare concentrations in the same context that may represent "necklaces", for instance in Pit 22/24 at Makriyalos (Late Neolithic [two sets of *C. neritea* and one set of *C. glaucum*]) and in Space 5, Building A at Thessaloniki Toumba (Late Bronze Age [a set of *C. vulgatum*]) (Βεροπουλίδου 2011, 293, 461-68).

The high percentage of preforms and manufacturing waste (n=3531) from the perforation of shells allows insights into the techniques and equipment used in this craft. A direct blow (gouging) and flaking (scratching) with a pointed bone or stone tool were the main techniques, while grinding was less frequent, and drilling rare. Interestingly, the frequency of natural perforations (post-mortem transportation, cannibalistic behaviour of other molluscs) that bear sings of use-wear is very low (1.9%, n=117), thus suggesting that people preferred to artificially transform a shell into a "pendant", rather than use the natural, ready-to-use pierced shell.

The perforation of the shell is a rather simple task, requiring minimum equipment and space. The presence of manufacturing waste in most sites demonstrates that this was a common craft, while the distribution of these items across several contexts indicates that there were not any specialised production areas and/or craftspeople. How these "pendants" were used, and whether they were displayed on the human body and clothes or not remains unclear; however, microscopic examination showed use-wear at the lips/periphery of perforations, such as a smoother appearance, a shiny polish in and around the perforation, as well as incisions on a specific part of the hole. In all likelihood, these marks were created by the string used for suspension or knotting. The occurrence of perforated shells in several contexts suggests that they were used by several people and/or in several circumstances. Their high frequencies in refuse areas, including roads and ditches at Paliambela, ditches at Makriyalos, roads at Archontiko and Thessaloniki Toumba, and the large subterranean structure known as the *Hypogeion* at Methone, may be taken as evidence that these items had a specific life-span or context of use and then they were taken out of circulation, even though they were not destroyed or exhausted. Therefore, the production and consumption of perforated shells seems to have been widespread in these coastal sites.

The analysis of the chronological distribution of shell "pendants" indicates similarities and differences between the broader cultural periods, in a pattern more or less similar to what has been observed for the practices of mollusc food consumption (Βεροπουλίδου 2011· 2014. Veropoulidou 2014. Livarda et al. forthcoming). The main similarity concerns the common practice of using the *C. glaucum* shells as raw material for items of adornment from the Early Neolithic to the Early Iron Age. The fact that cockles were both the main molluscan foodstuff and the main raw material for artefact manufacture, may be taken as evidence that this species had special economic, social, and cultural meaning(s) for the inhabitants of central Macedonia throughout prehistory. In this context, it could be suggested that cockles contributed to the social and cultural homogeneity of people in the region.

The main differences concern the increase in types of raw materials and the decrease in the amount and variety of types of shell artefacts during the Bronze Age, and especially the Late Bronze Age. The former may be due to the expansion of gathering practices and the more regular exploitation of the deeper marine zones during this period; it could also reflect personal preferences for visually different raw materials that, consequently, place emphasis on individuality. The latter may be due to the spread of new materials other than shell, such as metals, and to a broader trend of using products of distant and exotic origin (Andreou 2010). The presence of perforated *C. ventricosus* shells at Thessaloniki Toumba, for

instance[2], may indeed be such a case, as cones seem to have had a special significance in Mycenaean southern Greece (Reese 1983) and their use at the site coincides with the use of Mycenaean-type pottery (late 14th-early 13th century BCE) (Ανδρέου & Κωτσάκης 1996, 377-380). It is tempting to interpret the perforated cones at Thessaloniki Toumba –whether Mycenaean imports or locally made– as another means to showcase contacts with remote areas, and eventually to differentiate and emphasise economic and social prestige (Βεροπουλίδου 2011, 421).

Discussion and conclusions

The above presentation reveals a distinctive pattern of mollusc exploitation during the prehistory of central Macedonia: the focus on cockles. Although cockles were regularly consumed as food, the analysis has shown a shift from bulk procurement of cockles in the Neolithic to emphasis on culinary diversity in the Late Bronze Age, and a return to cockles as the sole molluscan foodstuff in the Early Iron Age. Therefore, they were appreciated as a common and eventually traditional foodstuff (Veropoulidou 2014. Livarda et al. forthcoming. Βεροπουλίδου 2011· 2014) in the small-scale farming communities of the area. Even if the selective procurement of cockles was initially a response to their abundance within the limits of the territory of Neolithic sites (Theodoropoulou 2011, 60-63), people continued to exploit these resources for several millennia afterwards, despite environmental and geomorphological changes in local water bodies that might have affected the natural mollusc populations (Krahtopoulou & Veropoulidou 2014· 2017. Κραχτοπούλου & Βεροπουλίδου 2012). In addition to cockle harvesting, the estuaries were also exploited for grazing cattle (Styring et al. 2015. Nitsch et al. 2017), fishing, and catching birds (Βεροπουλίδου et al. 2011. Pappa et al. 2013). In other words, complementary activities were taking place in these estuaries, thus demonstrating the significance of such wetlands for the social and economic reproduction of the communities in central Macedonia over a very long period of time (Veropoulidou, forthcoming).

A small amount of cockle shells were recycled from food debris, to be perforated and in all likelihood used as items of adornment. Such intentional and structured practices constituted additional episodes in the biography of the material. The minimal modification of cockles and the preservation of their natural shape and decoration has been interpreted as a result of the limitations of working with shell materials (Karali 1999, 29). There is, however, ample evidence that more elaborate techniques, requiring a higher degree of skill and labour, were also employed in the production of shell artefacts, for example those made from *Sp. gaederopus*. Hence, the simple perforation and the overall minimal degree of modification of cockle shells must have been a conscious and deliberate choice, perhaps suggesting an interest in retaining the distinctive features of the valve, which linked it to particular features of the landscape and to cultural practices.

It could be argued that cockle shell artefacts constituted part of the "culturally categorised and lived" landscape (Jones 2005, 235). In their double capacity as the substance of diet and the fabric of artefacts, *C. glaucum* shells may have represented mementoes of places, social activities, and repasts (*sensu* Ingold 2007). The processes involved in the procurement, preparation, and consumption of the molluscs, in the recycling of food debris for the manufacture of artefacts, in the actual working of the shell, and in the use of the perforated shells may have enabled the construction, maintenance, and reproduction of identities and social relationships. The combined use as foodstuffs and artefacts could be related with the life histo-

2 There are also a few (n=4) cone shells at Ayios Mamas, naturally and artificially pierced (Becker 2008: 112-117).

ries and the identities of the people who were involved in procurement and consumption of the molluscs.

Taking into account all of the above, it may be plausible to suggest that mollusc food gathered from the extensive estuaries of Central Macedonia contributed to the viability of the small-scale farming communities in the region, by flavouring meals and sustaining the body, while also shaping and negotiating social relations and experiences (Βεροπουλίδου 2014. Veropoulidou 2014· forthcoming). Cockle "pendants" might have been the material symbols of interactions and relationships between individuals, groups, and societies in the present and the past (Bayman 2002. Trubitt 2003, 244). It is possible that the physical properties of cockles, in particular their durability and easily recognisable form (as compared to bones of fish and animals), made them an appropriate material to represent estuarine waterscapes as well as interactions and relationships related to these environments.

To conclude, this study examined how the selective use of cockle shells for artefact manufacture may have been critical to the process of interpreting the landscape in the prehistoric communities of central Macedonia, given that cockles and their shells constituted part of the waterscape, dietary habits, and bodily adornment. The considerable variability in the production and consumption of cockle artefacts among prehistoric sites in the Aegean points to the existence of context-specific and relational properties of the materials, and of different artefact histories in each context.

Acknowledgements

A large part of this paper is based on a forthcoming publication, but includes additional archaeomalacological data. I am indebted to the directors of the archaeological projects that entrusted me with the study and publication of the archaeomalacological assemblages: Foteini Adaktylou, Stelios Andreou, Manthos Besios, Paul Halstead, Kostas Kotsakis, Katerina Papanthimou, Maria Pappa, Angeliki Pilali, Liana Stefani, and Panagiota Tsilogianni. I also thank the editors Marianna Nikolaidou and Nikos Merousis for their patience, and Nikos Valasiadis for editing the figures. Last, but not least, heartfelt thanks to Katerina Papanthimou for her kindness, cooperation, and support all these years.

The M.H. Wiener Laboratory for Archaeological Science,
American School of Classical Studies at Athens,
and Hellenic Ministry of Culture and Sports
verren@hist.auth.gr

BIBLIOGRAPHY

Ανδρέου, Σ. & Κωτσάκης, Κ. 1996. Η προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα, *ΑΕΜΘ* 10 (Α), 369-388.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2010a. Η διατροφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: προκαταρκτικά συμπεράσματα από τη μελέτη του οστρεοαρχαιολογικού υλικού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, in *ΙΡΙΣ*, 59-74.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2010b. Το *οστρεοαρχαιολογικό σύνολο,* in Ε. Στεφανή (ed.), *Αγγελοχώρι Ημαθίας. Οικισμός της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού,* τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, 221-228.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2011. *Ὸστρεα από τους οικισμούς του Θερμαϊκού Κόλπου. Ανασυνθέτοντας την κατανάλωση των μαλακίων στη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Βεροπουλίδου, Ρ. 2014. Ὀψεις της διατροφής και του υλικού πολιτισμού της Νεολιθικής και της Εποχής Χαλκού στην κεντρική Μακεδονία: μια οστρεοαρχαιολογική προσέγγιση, in *Μακεδονία 100 χρόνια*, 465-475.

Βεροπουλίδου et al. 2011: Βεροπουλίδου, Ρ., Creuzieux, Α., Θεοδωροπούλου, Τ., Cheylan, M., Garcia-Petit, L. & Gardeisen, A., Η αξιοποίηση των ζωικών πηγών στο Αρχοντικό Γιαννιτσών: στοιχεία περιβάλλοντος και οικονομίας, *ΑΕΜΘ* 25, 213-221.

Βεροπουλίδου et al. forthcoming: Βεροπουλίδου, Ρ., Καζαντζής, Γ., Ὀροβα, Ν., Παπαδοπούλου, Σ. & Τσιλογιάννη, Π., Νέα δεδομένα από τον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής περιόδου στη Μεθώνη Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 31 (2018).

Θεοδωράκη, Δ. 2018. *Θαλάσσιοι πόροι στους νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας. Εθνοαρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου και το οστρεοαρχαιολογικό σύνολο των Παλιαμπέλων*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Καραλή-Γιαννακοπούλου, Λ. 2002. Παράστημα Στ. Ανασκαφή Σταυρούπολης. Μαλακολογικό υλικό, in Δ. Γραμμένος & Σ. Κώτσος (eds.), *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 745-803.

Καραλή-Γιαννακοπούλου, Λ. 2004. Ανασκαφή Σταυρούπολης: μαλακολογικό υλικό, in Δ. Γραμμένος & Σ. Κώτσος (eds.), *Σωστικές Ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης,* Μέρος ΙΙ (1998-2003), Θεσσαλονίκη, 527-603.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2014. Η αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Απολογισμός και προοπτικές, in *Μακεδονία 100 χρόνια*, 153-178.

Κραχτοπούλου, Α. & Βεροπουλίδου, Ρ. 2012. Γεωαρχαιολογικές και βιοαρχαιολογικές έρευνες στα παράλια της βόρειας Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 26, 205-2012.

Νανόγλου, Σ. & Παππά, Μ. 2009. Η αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής στο νεολιθικό οικισμό του Μακρύγιαλου Πιερίας, in Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (eds.), *Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη 20 χρόνια (επετειακός τόμος)*, Θεσσαλονίκη, 249-259.

Andreou, S. 2010. Northern Aegean, in E. Cline (ed.), *Oxford Handbook of Bronze Age Aegean*, Oxford, 643-659.

Andreou et al. 1996: Andreou, S., Fotiadis, M. & Kotsakis, K., Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 537-597.

Appadurai, A. 1986. Introduction: Commodities and the Politics of Value, in A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 3-63.

Bajnóczi et al. 2013: Bajnóczi, B., Schöll-Barna, G., Kalicz, N., Siklósi, S., Hourmouziadis, G. H., Ifantidis, F., Kyparissi-Apostolika, A., Pappa, M., Veropoulidou, R. & Ziota, Ch., Tracing the Source of Late Neolithic *Spondylus* Shell Ornaments by Stable Isotope Geochemistry and Cathodoluminescence microscopy, *JAS* 40, 874-882.

Bayman, J. M. 2002. Hohokam Craft Economies and the Materialization of Power, *JAMT* 9 (1), 69-95.

Becker, C. 2008. Die archäozoologischen Befunde, in C. Becker & H. Kroll (eds.), *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Ernärung und Rohstoffnutzung im Wandel* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 22), Rahden/Westf., 49-118.

Boyden, C. R. & Russell, P. 1972. The Distribution and Habitat Range of the Brackish Water Cockle (*Cardium [Cerastoderma] glaucum*) in the British Isles, *The Journal of Animal Ecology* 41 (3), 719-734.

Claassen, C. 1998. *Shells*, Cambridge.

Davidson, A. 1981. *Mediterranean Seafood*, Suffolk.

Gell, A. 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*,

Oxford.

Ghilardi et al. 2008: Ghilardi, M., Fouache, E., Queyrel, F., Syrides, G., Vouvalidis, K., Kunesch, S., Styllas M. & Stiros, S., Human Occupation and Geomorphological Evolution of the Thessaloniki Plain (Greece) since Mid Holocene, *JAS* 35, 111–125.

Halstead, P. 2011. Farming, Material Culture, and Ideology: Repackaging the Neolithic of Greece (and Europe), in A. Hadjikoumis, E. Robinson & S. Viner (eds.), *Dynamics of Neolithisation in Europe. Studies in Honour of Andrew Sherratt,* Oxford, 131-151.

Ifantidis, F. 2011. Cosmos in Fragments: *Spondylus* and *Glycymeris* Adornment at Neolithic Dispilio, Greece, in F. Ifantidis & M. Nikolaidou (eds.), Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), 123-137.

Ingold, T. 2000. *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill,* London.

Ingold, T. 2007. Materials against Materiality, *Archaeological Dialogues* 14 (1), 1-16.

Ivell, R. 1979. The Biology and Ecology of a Brackish Lagoon Bivalve, *Cerastoderma glaucum* Bruguiere, in Lago Lungo, Italy, *Journal of Molluscan Studies* 45, 364-382.

Jones, A. 2005. Natural Histories and Social Identities in Neolithic Orkney, in E. C. Casella & C. Fowler (eds.), *The Archaeology of Plural and Changing Identities*, New York, 233-259.

Karali, L. 1999. *Shells in Aegean Prehistory* (*BAR* IS 761), Oxford.

Kopytoff, I. 1986. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process, in A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: 64-91.

Kotsakis, K. 1999. What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic, in P. Halstead (ed.), *Neolithic Society in Greece* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 2), London, 66-76.

Krahtopoulou, A. & Veropoulidou, R. 2014. Linking Coastal and Inland Records: Landscape and Human Histories in Pieria, Macedonia, Greece, in G. Touchais, R. Laffineur & F. Rougemont (eds.), *PHYSIS. L' environment naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14e Rencontre* égéenne *internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art, 11-14 Décembre 2012* (*Aegaeum* 37)*,* Leuven-Liège, 153-158.

Krahtopoulou, A. & Veropoulidou, R. 2017. Late Pleistocene - Holocene Shoreline Reconstruction and Human Exploitation of Molluscan Resources in Northern Pieria, Macedonia, Greece. *JAS* 15, Reports, 423-436.

Livarda et al. forthcoming: Livarda, A., Veropoulidou, R., Vasileiadou, A. & Picornell Gelabert, L., Lifeways and Foodways in Iron Age Methone: A Perishable Material Culture Approach, in S. P. Morris & J. K. Papadopoulos (eds.), *Excavations at Ancient Methone 2003-2013, Conducted by Matthaios Bessios, Athena Athanassiadou, and Konstantinos Noulas*, Los Angeles.

Miller, M. A. 1997. *Jewels of Shell and Stone, Clay and Bone: The Production, Function and Distribution of Aegean Stone Age Ornaments*, unpublished Ph.D. dissertation, Boston University.

Nitsch et al. 2017: Nitsch, E., Andreou, S., Creuzieux, A., Gardeisen, A., Halstead, P., Isaakidou, V., Karathanou, A., Kotsachristou, D., Nikolaidou, D., Papanthimou, A., Petridou, C., Triantaphyllou, S., Valamoti, S.-M., Vasileiadou, A. & Bogaard, A., A Bottom-up View of Food Surplus: Using Stable Carbon and Nitrogen Isotope Analysis to Investigate Agricultural Strategies and Diet at Bronze Age Archontiko and Thessaloniki Toumba, Northern Greece, *WorldArch* 49, 105-137.

Pappa, M. & Veropoulidou, R. 2011. The Neolithic Settlement of Makriyalos, Northern Greece: The *Spondylus gaederopus* Artifacts, in F. Ifantidis & M. Nikolaidou (eds.), Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), Oxford, 105-121.

Pappa et al. 2013: Pappa, M., Halstead, P., Kotsakis, K., Bogaard, A., Fraser, R., Isaakidou, V., Mainland, I., Mylona, D., Skourtopoulou, K., Triantaphyllou, S., Tsoraki, C., Urem-Kotsou, D., Valamoti, S.-M. & Veropoulidou, R., The Neolithic Site of Makriyalos, Northern Greece: A Reconstruction of the Social and Economic Structure of the Settlement through a Comparative Study of the Finds, in S. Voutsaki & S.-M. Valamoti (eds.), *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a Better Integration of Archaeology and Science. Proceedings of the International Conference Held at the Netherlands Institute at Athens on 22-24 March 2010* (*PHAROS Supplement* 1), Leuven, 77-88.

Reese, D. S. 1983. The Use of Cone Shells in Neolithic and Bronze Age Greece, *BSA* 78, 353-357.

Styring et al. 2015: Styring, A. K., Fraser, R.A., Arbogast, R.-M., Halstead, P., Isaakidou, V., Pearson, J.A., Schäferf, M., Triantaphyllou, S., Valamoti, S.-M., Wallace, M., Boogard, A. & Evershed, R. P.,

Refining Human Palaeodietary Reconstruction Using Amino Acid $\delta^{15}N$ Values of Plants, Animals, and Humans, *JAS* 53, 504–515.

Theodoropoulou, T. 2011. Fishing (in) Aegean Seascapes: Early Aegean Fishermen and Their World, in G. Vavouranakis (ed.), *The Seascape in Aegean Prehistory*, Athens, 51-69.

Tilley, C. 2007. Materiality in Materials, *Archaeological Dialogues* 14 (1), 16-20.

Tilley, C. 2010. *Interpreting Landscapes,* Walnut Creek.

Trubitt, M. B. D. 2003. The Production and Exchange of Marine Shell Prestige Goods, *Journal of Archaeological Research* 11(3), 243-277.

Veropoulidou, R. 2014. Molluscan Exploitation Practices in the Neolithic and Bronze Age Communities at the Former Thermaic Gulf, North Aegean, in G. Touchais, R. Laffineur & F. Rougemont (eds.), *PHYSIS. L' environment naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14e Rencontre* égéenne *internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art, 11-14 Décembre 2012* (*Aegaeum* 37)*,* Leuven-Liège, 415-422.

Veropoulidou, R. forthcoming. Shell Artefacts in Neolithic and Bronze Age Central Macedonia, Greece: Exploring the Material Qualities of Shells, in Ch. Tsoraki, R. Doonan & S. Sherratt (eds.) *Material Worlds of the Aegean*, Sheffield.

Veropoulidou et al. 2008: Veropoulidou, R., Andreou, S. & Kotsakis, K., Small Scale Purple-Dye Production in the Bronze Age of Northern Greece: The Evidence from the Thessaloniki Toumba, in C. Alfaro & L. Karali (eds.), *Vestidos, textiles y tintes: estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad*, Valencia, 171-179.

"WARMING THE COCKLES OF THEIR HEARTS": ΔΙΑΤΡΗΤΑ ΟΣΤΡΕΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ, ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ρένα Βεροπουλίδου

Το άρθρο παρουσιάζει τα αποτελέσματα της μελέτης των συνόλων οστρέων από διάφορες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας, με στόχο να σκιαγραφήσει την αλληλεπίδραση ανθρώπων και παράκτιου περιβάλλοντος από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως και την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου ($7^{η}$-$1^{η}$ χιλιετία π.Χ.). Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται η παραγωγή και χρήση των διάτρητων οστρέων του είδους *Cerastoderma glaucum* (μπουρλίθρα). Υιοθετώντας μια «βιογραφική» προσέγγιση με έμφαση στα διαφορετικά στάδια του κύκλου ζωής των μαλακίων, των οστρέων και των συναφών ανθρώπινων εμπειριών, διερευνούμε πώς τα μαλάκια και το όστρεό τους εμπλέκονται με κοινωνικές δράσεις και διαδικασίες, και συζητούμε την επιλεκτική συμπεριφορά όσον αφορά τις πρώτες ύλες και στους τύπους οστρέινων κοσμημάτων. Η ολιστική εξέταση των οστρεοαρχαιολογικών δεδομένων καταδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ της εκμετάλλευσης των μαλακίων ως τροφής και της παραγωγής οστρέινων αντικειμένων κόσμησης στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας, με σημαντικές ομοιότητες και μικρότερες διαφορές στη διάρκεια των έξι και πλέον χιλιετιών που καλύπτει η μελέτη.

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΟΣΜΗΣΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΠΑΝΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΘΟΛΕΣ ΕΣΤΙΑΣΕΙΣ

Φώτης Υφαντίδης

Ὁλο και περισσότερες συλλογές κειμένων και μονογραφίες που εστιάζουν στην «αρχαιολογική» προσωπική κόσμηση εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια στην επιστημονική βιβλιογραφία (π.χ. Colburn & Heyn 2008. Bar-Yosef Mayer και άλ. 2017. Cifarelli & Gawlinski 2017. Bar-Yosef Mayer & Bosch 2019. Baysal 2019. Υφαντίδης 2019. Margarit & Boroneant 2020. Vasic 2020). Η πλειονότητα, μάλιστα, αυτών, ίσως καθόλου τυχαία, αφορά τεχνουργήματα που προέρχονται από ανασκαφές προϊστορικών θέσεων και νεκροταφείων. Αυτή η αυξανόμενη παραγωγή δημοσιεύσεων οφείλεται, εν μέρει, τόσο στη γενικότερη στροφή προς την αρχαιολογική μελέτη αντικειμένων του υλικού πολιτισμού με πρότινος ισχνή «ακαδημαϊκή» αντιπροσώπευση, σε σχέση με την κεραμική ή άλλες, καλά μελετημένες, εργαλειοτεχνίες, όσο και στις δυνατότητες που προσφέρουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις και αναλυτικές μέθοδοι, όπως οι αρχαιομετρικές αναλύσεις ή η ανασύσταση της τεχνολογικής αλυσίδας παραγωγής και χρήσης των τεχνουργημάτων.

Στα κείμενα αυτά, τα περισσότερα από τα οποία δεν αποτελούν απλώς τυπολογικές καταλογογραφήσεις, γίνεται απόπειρα ερμηνευτικού επαναπροσδιορισμού της έννοιας της προσωπικής κόσμησης, η οποία, φαινομενικά μας είναι περισσότερο οικεία πρακτική, καθώς περιλαμβάνει τεχνουργήματα, τα οποία έχουν ενίοτε έντονη παρουσία στη καθημερινότητά μας, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τα πυριτολιθικά εργαλεία. Υπογραμμίζεται, επιπλέον, ότι η προσωπική κόσμηση, δηλαδή τα μέσα στολισμού του ανθρώπινου σώματος, δεν αποτελούν μόνο την αντικειμενοποίηση μιας διάθεσης εξωραϊσμού, μια επιφανειακή επίδειξη πολύτιμων αντικειμένων του «κατόχου/φορέα» προς τα μέλη της ομάδας, ούτε αποκλειστικό προνόμιο ενός συγκεκριμένου φύλου η μίας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης.

Αντίθετα, οι χάντρες, τα βραχιόλια, τα περίαπτα –αυτό το πολύ αποσπασματικά σωζόμενο corpus των πρακτικών προσωπικής/σωματικής κόσμησης– συνδέονται με πληθώρα διαφορετικών πτυχών διαπραγμάτευσης της ζωής σε μια κοινωνία του παρελθόντος, είτε σε επίπεδο ατομικό είτε σε συλλογικό. Και, αντιστοίχως, η εξέταση της τεχνολογίας κατασκευής τους, των συνθηκών χρήσης, φθοράς, καταστροφής, εναπόθεσης ή ανταλλαγής τους μπορούν να τεθούν κάτω από πολλά και διαφορετικά ερευνητικά πρίσματα.

Ανθρωπολογικές και αρχαιολογικές προσεγγίσεις της προσωπικής κόσμησης

Αν και η αρχαιοελληνική ετυμολογική προέλευση του κοσμήματος, ο *κόσμος*, δηλώνει, ανάμεσα σε άλλα, την τάξη του σύμπαντος, τα ανθρωπολογικά και εθνογραφικά κείμενα παρουσιάζουν μια μάλλον χαοτική εικόνα σε σχέση με το τί *είναι* και το τί *σημαίνει* ένα κόσμημα.

Οι πρώτες προσπάθειες καταγραφής και ταξινόμησης των πρακτικών σωματικής κόσμησης, από τον 19ο

αι. και έπειτα (π.χ. Semper 1856. Matthias 1871), διηθούνται συχνά μέσα από το φίλτρο των αποικιοκρατικών, δυτικών, ρομαντικών προκαταλήψεων (πρβ. Negrin 2000). Η κόσμηση και η αμφίεση θεωρούνται στρατηγικές που διαχωρίζουν το γυμνό από το ντυμένο, το «άγριο» από το «πολιτισμένο». Αργότερα αυτές οι πρακτικές θα ερμηνευθούν στο πλαίσιο μιας μη λεκτικής επικοινωνίας, μιας γλώσσας, που έχει δικό της λεξιλόγιο και σύνταξη, η οποία εν δυνάμει μπορεί να αποκωδικοποιηθεί (Selenka 1900).

Οι ανθρωπολογικές μελέτες πεδίου καταγράφουν τους πολύπλοκους τρόπους σωματικής κόσμησης με στόχο τη συσχέτιση με τους με κοινωνικούς, συμβολικούς και οικονομικούς μηχανισμούς (Strathern & Strathern 1971. Williams 1987. O'Hanlon 1989). Η κόσμηση προσεγγίζεται ως μια μεγάλη «εργαλειοθήκη» μετασχηματισμών και προσαρτήσεων στο ανθρώπινο σώμα, στην οποία δεν περιλαμβάνονται μόνο απτά αντικείμενα, όπως τα κοσμήματα ή τα διάφορα εξαρτήματα της ένδυσης, αλλά ακόμα και η διαχείριση των κινήσεων ή και των οσμών ενός σώματος, καθώς και μια ανεξάντλητη ποικιλία μόνιμων ή εφήμερων παρεμβάσεων και μεταλλάξεών του (Eicher & Roach-Higgins 1992). Οι πρακτικές αυτές θα ερμηνευθούν ως ατομική έκφραση, δήλωση κοινωνικού πλούτου και θέσης, ηλικίας και φύλου, πολιτικό ή ερωτικό σύμβολο, στοιχείο που συμμετέχει ενεργά σε τελετουργικές πράξεις και ούτω καθεξής (Cordwell & Schwarz 1979. Davies 2020).

Όλη αυτή η πλούσια ανθρωπολογική παράδοση δεν υιοθετήθηκε αυτόματα ως εργαλείο της αρχαιολογίας, αν κρίνουμε από τις μελέτες κοσμημάτων, ιδιαίτερα των ιστορικών περιόδων, και όχι μόνο, όπου τα βασικά ερωτήματα αποτελούν η χρονολόγηση και η ταύτιση εργαστηρίων, κυρίως προκειμένου για τα πολύτιμα και μάλιστα τα χρυσά κοσμήματα· μελέτες δηλαδή που αφορούν την εξελικτική πορεία μίας μικροτεχνίας (π.χ. Deppert-Lippitz 1985. Boardman 1996). Αρχής γενομένης με τη διαδικαστική αρχαιολογία, και, μετέπειτα, με τις μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις που φέρνουν στο προσκήνιο το άτομο και τον ενεργό ρόλο του υλικού πολιτισμού (Hodder 1986. Dobres & Robb 2000), άρχισε να αξιοποιείται σε μεγαλύτερη κλίμακα αυτή η ανθρωπολογική παράδοση. Και τα ερωτήματα που τέθηκαν φαίνεται ότι κάλυψαν ένα μεγάλο φάσμα, όπως τη σχέση των κοσμημάτων με την ανάδειξη της ατομικής ταυτότητας και του κοινωνικού φύλου (π.χ. Marcus 1994. Sofaer-Devereski 2000. Kershaw 2013), τα κοσμήματα ως διακριτικά στοιχεία πολιτισμικών ή ακόμα και εθνογλωσσικών ομάδων στον χώρο και τον χρόνο (π.χ. Newell και άλ. 1990. Vanhaeren & d'Errico 2006. Rigaud 2011. Rigaud και άλ. 2015), ως απαραίτητα παρελκόμενα τελετουργικών πράξεων (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997. Nosch & Laffineur 2012) ή ως απόρροια της ικανότητας συμβολοποίησης και αυτογνωσίας -ένα θέμα το οποίο απασχολεί έντονα τα τελευταία χρόνια την παλαιολιθική έρευνα, στο πλαίσιο της αναγνώρισης των πρώτων πρακτικών προσωπικής κόσμησης (Bouzouggar και άλ. 2007. d'Errico & Vanhaeren 2009. Iliopoulos 2015).

Παρόλα αυτά, δεν θα ήταν δυνατόν να μιλήσει κανείς για ανάπτυξη και καθιέρωση κοινά αποδεκτών μεθοδολογικών εργαλείων για τη μελέτη των αρχαιολογικών τεχνουργημάτων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μέρη της προσωπικής κόσμησης. Και αυτό, φυσικά, γιατί κάθε corpus κοσμημάτων έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες.

Μελετώντας το corpus των κοσμημάτων στη Νεολιθική Ελλάδα

Η προσπάθεια συγκρότησης και μιας προκαταρκτικής οργάνωσης ενός μεγάλου corpus κοσμημάτων προερχόμενου από έναν μεγάλο χωροχρονικό ορίζοντα, όπως η Νεολιθική Εποχή στην Ελλάδα, αντιμετωπίζει αρκετά προβλήματα. Πρώτα από όλα, το προφανές πρόβλημα της αναγνώρισης και ταύτισης ενός ανθρωπογενούς τεχνουργήματος ως κοσμήματος –κάτι που αποτελεί από μόνο του ερμηνεία– και της περαιτέρω ταξινόμησής του σε μία ενιαία –σίγουρα συμβατική– τυπολογία για την περαιτέρω ανάλυσή του. Επιπροσθέτως, είναι αναγκαία η παραδοχή ότι από την «εργαλειοθήκη» της προσωπικής κόσμησης σώζεται ανα-

σκαφικά πολύ μικρό τμήμα αντικειμένων –από οστό, λίθο, όστρεο, πηλό και μέταλλο– και λίγες μόνο άμεσες μαρτυρίες για τις μεθόδους κόσμησης. Ενώ στις άμεσες μαρτυρίες μπορούν να συμπεριληφθούν πιθανά εργαλεία σωματικής διακόσμησης, όπως οι σφραγίδες ή υπολείμματα χρώματος (Υφαντίδης 2010), και ως έμμεσες μαρτυρίες μπορούν να θεωρηθούν οι εικονογραφικές ενδείξεις από την ειδωλοπλαστική (τουλάχιστον όσον αφορά στη νεολιθική Ελλάδα), το όποιο ποσοστό διαθέτουμε για μια ολιστική προσέγγιση των πρακτικών προσωπικής κόσμησης δεν παύει να είναι αρκετά χαμηλό.

Η περιορισμένη ανασκαφική παρουσία των, γενικά μικρών διαστάσεων, κοσμημάτων, αν και σχετίζεται εν πολλοίς με την ανασκαφική μεθοδολογία, αποτελεί ένα επιπλέον πρόβλημα στην συλλογή πληροφοριών. Ὁπως γενικότερα προβληματική είναι και η αριθμητική καταγραφή και συναφής ποσοτική αποτίμηση του συνόλου των κοσμημάτων από έναν οικισμό. Για παράδειγμα, η αυτόνομη αρίθμηση μίας χάντρας, η οποία όμως αποτελούσε στοιχείο ενός σύνθετου κοσμήματος όπως ένα περιδέραιο, οδηγεί σε θολή, διογκωμένη εικόνα του αριθμού των κοσμημάτων από τη συγκεκριμένη θέση.

Η ίδια η φύση αυτού του ετερόκλητου συνόλου αντικειμένων, κατασκευασμένων από διαφορετικές πρώτες ύλες και με διαφορετικά τεχνολογικά χαρακτηριστικά, προϋποθέτει πλειάδα εξειδικευμένων γνώσεων και τεχνικών ανάλυσης, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή πάντα η σε βάθος επεξεργασία των δεδομένων, που μπορούν να εξάγονται από κάθε σύνολο κοσμημάτων.

Ὁσον αφορά στις πρωτογενείς πληροφορίες για την κόσμηση στη Νεολιθική Ελλάδα, διαπιστώνεται η ελλιπής δημοσίευσή τους, σε σχέση τόσο με τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά όσο και με την εικονογραφική τους τεκμηρίωση. Οι αναφορές προέρχονται κυρίως από προκαταρκτικού χαρακτήρα δημοσιεύσεις και όχι από μονογραφίες ή συνθετικές μελέτες (με εξαίρεση: Miller 1997. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001. Υφαντίδης 2019), ενώ η βιβλιογραφία εστιάζεται συνηθέστερα είτε σε συγκεκριμένους τύπους κοσμημάτων είτε σε συγκεκριμένες πρώτες ύλες κατασκευής τους, συχνά εις βάρος των υπολοίπων (π.χ. η μελέτη και δημοσίευση μόνο των οστρέινων κοσμημάτων). Τέλος, οι δυσκολίες ασφαλούς χρονολόγησης και γενικότερα οι ελλιπείς πληροφορίες σε σχέση με τα συμφραζόμενα εύρεσης των κοσμημάτων –ιδιαίτερα όταν το συντριπτικό ποσοστό των νεολιθικών κοσμημάτων στην Ελλάδα προέρχονται από οικισμούς και όχι από κλειστά σύνολα, όπως νεκροταφεία, αντίστοιχα με αυτά των Βαλκανίων– αποτελούν μια πραγματικότητα που γενικότερα χαρακτηρίζει τις δημοσιεύσεις, ειδικά παλαιότερων ανασκαφών.

Πανοράματα

Οι άμεσες και έμμεσες πληροφορίες για τα κοσμήματα της Νεολιθικής Ελλάδας (**εικ. 1**) –φιλτραρισμένες μέσα από την πληθώρα των ερευνητικών προβλημάτων που παρουσιάστηκαν επιγραμματικά παραπάνω– συνθέτουν μια πανοραμική εικόνα, η οποία όμως, αναμφίβολα, αναπαριστά ένα πολύ μικρό ποσοστό των «εργαλειοθηκών» της προσωπικής κόσμησης, καθώς βασίζεται σε αποσπασματικά δεδομένα.

Αν και τα περισσότερα σωζόμενα κοσμήματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής (6700/6500-5800/5600 π.Χ.) είναι απλά στη μορφολογία τους, για παράδειγμα βότσαλα, δόντια ζώων ή όστρεα με οπές ανάρτησης, δεν λείπουν οι χάντρες (π.χ. κατασκευασμένες από όστρεο *Cerastoderma glaucum,* βλ. Φράγχθι [Miller 1996]) καθώς και τα πιο περίεχνα περίαπτα –ελάχιστα σε αριθμό και κυρίως λίθινα– τα οποία φαίνεται ότι αποδίδουν ανθρώπινες ή ζωικές μορφές (π.χ. το γνωστό περίαπτο της «εγκυμονούσας» από το Αχίλλειο της Θεσσαλίας [Gimbutas 1989] και τα περίαπτα σε μορφή βατράχου από τη Νέα Νικομήδεια της Κεντρικής Μακεδονίας [Rodden 1964]). Τέλος, τα πιο απλά μορφολογικά, επιμήκη κυρίως, κοσμήματα, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «ενώτια», και τα «καρφιά» ή τα οστέινα άγκιστρα «πορπών», γνωστά κυρίως από τις πρώτες ανασκαφές στη Θεσσαλία και από άλλες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής, είναι κοσμήματα που φέρουν

Εικ. 1. Χάρτης με νεολιθικές θέσεις στην Ελλάδα με παρουσία κοσμημάτων.

πολλές ομοιότητες με αντίστοιχα από την Ανατολία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα από τις πρόσφατες ανασκαφές στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, στις οποίες ήρθαν στο φως αρκετά κοσμήματα, σε αντίθεση με τα μικρά corpora από τις θεσσαλικές θέσεις (όπως το Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής στην Κοζάνη [Karamitrou-Mentessidi και άλ. 2015] και τα Ρεβένια στην Πιερία [Αδακτύλου 2017]).

Κατά τη Μέση Νεολιθική (5800/5600-5400/5300 π.Χ.), αυξάνεται τόσο η ποικιλία όσο και η ποσότη-

τα των κοσμημάτων. Εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό λίθινοι και οστρέινοι δακτύλιοι, ενώ παρατηρείται μεγαλύτερη εκμετάλλευση διαφορετικών ειδών οστρέων για την κατασκευή περιάπτων. Καθώς οι περισσότερες από τις θέσεις με σύνολα κοσμημάτων έχουν μεγάλη χρονική διάρκεια κατοίκησης –πέραν της Μέσης Νεολιθικής– (όπως η Δήμητρα Σερρών [Γραμμένος 1997] και τα Σέρβια Κοζάνης [Mould και άλ. 2000]), δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη στις δημοσιεύσεις η στρωματογραφική θέση των κοσμημάτων.

Στις επόμενες φάσεις, της Νεότερης (5400/5300-4600/4500 π.Χ.) και Τελικής (4600/4500-3300/3100 π.Χ.) Νεολιθικής κορυφώνεται η ποσότητα και η ποικιλία των κοσμημάτων. Υπάρχουν ενδείξεις για εκτεταμένη, και σε ορισμένες περιπτώσεις τυποποιημένη, παραγωγή κοσμημάτων, όπως των δακτυλίων από τα θαλάσσια όστρεα *Spondylus gaederopus* και *Glycymeris* sp. σε θέσεις της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας (Ifantidis & Nikolaidou 2011. Νικολαΐδου & Υφαντίδης 2014), χαντρών από στεατίτη, πιθανότατα θερμικά επεξεργασμένων, σε διάφορες θέσεις της επικράτειας (Miller 1997), καθώς και μαρμάρινων κοσμημάτων στη Βόρεια Ελλάδα, η πρώτη ύλη των οποίων φαίνεται ότι προέρχεται από τις Κυκλάδες (Ifantidis & Papageorgiou 2011). Την ίδια περίοδο εμφανίζονται τύποι κοσμημάτων οι οποίοι ακολουθούν μια «κοινή», όπως τα δακτυλιόσχημα περίαπτα με στέλεχος, γνωστά στη βιβλιογραφία ως ring-idols (Δημακοπούλου 1998), κοσμήματα που εμφανίζονται στα Βαλκάνια και το πρότυπο των οποίων πιθανότατα ήταν κατασκευασμένο από χρυσό, με πολλές απομιμήσεις τους σε άλλα υλικά.

Εστιάσεις

Σε αυτήν την πανοραμική «μεγάλη εικόνα», μια χρονολογική αφήγηση βασισμένη στο μικρό ποσοστό ανασκαμμένων μαρτυριών για τις πρακτικές προσωπικής κόσμησης στη Νεολιθική Ελλάδα, τα κοσμήματα αποτελούν μάλλον στατικές κουκίδες σε έναν αρχαιολογικό χάρτη. Η επιλογή και επεξεργασία της πρώτης ύλης τους (τοπικής ή μη), η χρήση, επανάχρηση, ανακύκλωση, εναπόθεση και καταστροφή τους (ηθελημένη ή μη) αποτελούν χαρακτηριστικά των κοσμημάτων, τα οποία μπορούν να αναδείξουν σημαντικές λεπτομέρειες της βιογραφίας τους.

Η επιλογή των πρώτων υλών για την κατασκευή των κοσμημάτων ενδεχομένως να μην σχετίζεται αποκλειστικά με τη δυνατότητα της εύκολης πρόσβασης και επεξεργασίας τους. Πολλές από τις πρώτες ύλες προέρχονται από περιοχές αρκετά απομακρυσμένες από τον εκάστοτε οικισμό. Για παράδειγμα, τα κοσμήματα από το όστρεο *Spondylus gaederopus* (καθώς και αυτά από το όστρεο *Glycymeris* sp.) που βρίσκονται σε θέσεις που απέχουν αρκετά από θαλάσσιες ακτές (Ifantidis & Nikolaidou 2011. Bajnóczi και άλ. 2013. Chapman & Gaydarska 2015), ή το κυκλαδίτικο μάρμαρο που φαίνεται ότι φτάνει μέχρι την Καστοριά (Ifantidis & Papageorgiou 2011). Η σπανιότητα αυτών των πρώτων υλών ίσως να συνέδεε τους παραγωγούς και χρήστες των κοσμημάτων με άγνωστα ή γνωστά μόνο από τρίτους περιβάλλοντα (Nikolaidou 2007). Αντιθέτως, είναι μικρή σε συχνότητα η χρήση πρώτων υλών που ήταν άμεσα διαθέσιμες σε κάθε οικισμό, όπως για παράδειγμα ο πηλός ή το οστό, πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται εντατικά στα νεολιθικά νοικοκυριά.

Η συχνή μετατροπή κάποιων αντικειμένων με ήδη προκαθορισμένη μορφή, όπως τα δόντια και τα όστρεα, πιθανόν να συνδέεται με νοηματοδοτήσεις τις οποίες αγνοούμε. Συμβολισμοί, ωστόσο, που παραδοσιακά επαναλαμβάνονται, όπως οι έμφυλες αντιστοιχίσεις οστρέων (για παράδειγμα η «γυναικεία» *Cypraea* και τα «ανδρικά» *Dentalia*, πρβ. Karali 1999) ή η ερμηνεία των δοντιών άγριας πανίδας (π.χ. αυτών των άγριων χοίρων ή της αρκούδας, πρβ. Pickenpaugh 1997. Jeunesse 2002) ως συμβόλων δύναμης, δεν θα πρέπει να θεωρηθούν μονοσήμαντοι και ταυτόσημοι σε κάθε περίπτωση. Πόσω μάλλον δυσκολότερη είναι η επιλογή μίας και μόνο ερμηνείας για την εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση χρήσης κάποιων λιγότερο «άγριων» δοντιών, των ανθρώπινων (**εικ. 2α**), για την κατασκευή περιάπτων και χαντρών (Υφαντίδης 2011·

2019. Πρβ. Haddow και άλ. 2019).

Πολλές επιμέρους ιδιότητες των πρώτων υλών (όπως η σκληρότητα, η στιλπνότητα, η διαφάνεια και οι χρωματισμοί τους) πιθανότατα προσμετρώνται στην επιλογή τους για την κατασκευή κοσμημάτων. Θα ήταν εξίσου δυνατή η παραβολή πληθώρας ανθρωπολογικών αναλογιών σχετικά με τους πιθανούς συμβολισμούς που μπορεί να υπογραμμίζουν οι ιδιότητες αυτές. Μια γενικευτική και εκτός συμφραζομένων αντιστοίχιση, ωστόσο, σε σχέση με το χρώμα, του τύπου «λευκό=αγνότητα» ή «κόκκινο=αίμα», θα ήταν παρακινδυνευμένη.

Τόσο η επιλογή και ο προσπορισμός της πρώτης ύλης, όσο και τα υπόλοιπα στάδια παραγωγής ενός κοσμήματος, δεν αποτελούν μόνο τεχνικές διαδικασίες. Η ποικιλία τρόπων κατασκευής τους άλλοτε ακολουθεί κανόνες γνωστούς από τις υπόλοιπες εργαλειοτεχνίες, όπως η λείανση, η τριβή, η διάτρηση, και άλλοτε είναι πιο εξειδικευμένη (Miller 2002), όπως συμβαίνει στην κατασκευή των χαντρών και των οστρέινων δακτυλίων (Tsuneki 1989. Miller 1996· 2003). Σε ένα αντικείμενο άμεσα συνδεδεμένο με το σώμα, όπως το κόσμημα, ενδεχομένως να αντικατοπτρίζονται οι σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των ατόμων στα οποία θα είχαν ανατεθεί οι επιμέρους τεχνικές διεργασίες για την προμήθεια και την παραγωγή του.

Η σύνταξη περαιτέρω «τυπολογιών» για τα αντικείμενα πέραν αυτών που ήδη έχουν μια φυσική διαμόρφωση, θα υπέκειτο, επίσης, σε ερμηνευτικές ταξινομήσεις από τους κατασκευαστές και χρήστες· ταξινομήσεις οι οποίες πιθανότατα διέφεραν μεταξύ κοινοτήτων ή μεταξύ ατόμων, ακόμα και μέσα στην ίδια την κοινότητα, και πιθανότατα μεταβάλλονταν με την πάροδο του χρόνου. Απλά περίαπτα γεωμετρικής μορφής ή δακτύλιοι μικρής και μεγάλης διαμέτρου, από λίθο ή όστρεο (**εικ. 2β-γ**), ενδέχεται να νοηματοδοτούνταν διαφορετικά ανάλογα με τη θέση τους στο σώμα: ένα βραχιόλι φορεμένο στον δεξιό καρπό μπορεί να δήλωνε κάτι διαφορετικό από ό,τι περασμένο στον αριστερό ή κρεμασμένο στον λαιμό ως περίαπτο. Η καταστροφή των οπών ανάρτησης σε ένα ανθρωπόμορφο περίαπτο (**εικ. 2δ**) αρχικά κατασκευασμένο έτσι ώστε να φοριέται σε οριζόντια θέση, και η μετέπειτα χρήση του, κρεμασμένου με διαφορετική φορά, ίσως δημιουργούσε ένα εντελώς νέο σε σημασία κόσμημα.

Ο αριθμός των σωζόμενων κοσμημάτων που είναι διαμορφωμένα έτσι ώστε να παραπέμπουν, τουλάχιστον στα δικά μας μάτια, σε μια ανθρώπινη ή ζωική μορφή είναι μικρός. Βάτραχοι (**εικ. 2ε**), αρκούδες, γυναίκες που γεννούν (**εικ. 2στ**), απομονωμένα μέλη σώματος, όπως φαλλοί (**εικ. 2ζ**) και πόδια (**εικ. 2η**), αποτελούν ένα εικονογραφικό ρεπερτόριο που δεν φαίνεται να ορίζεται από σαφείς κανόνες· πιθανότατα, η ερμηνεία του καθενός από αυτά μπορεί να είχε εξίσου πολλές εκφάνσεις.

Ωστόσο, η προσπάθεια υποκατάστασης δύσκολα προσβάσιμων, μη διαθέσιμων ή σπάνιων πρώτων υλών δεν θα μπορούσε να είναι ο μόνος λόγος για την παραγωγή απομιμήσεων με μια διαδικασία σκευομορφισμού (Gheorghiu 2011. Conneler 2013). Για παράδειγμα, οι κατεστραμμένοι δακτύλιοι που μετατρέπονται σε περίαπτα με τη μορφή δοντιών (**εικ. 2θ**), ή ακόμα κοσμήματα με τη μορφή εργαλείων, όπως μια λίθινη αιχμή (**εικ. 2ια**) η οποία δεν θα μπορούσε να είναι λειτουργική εξαιτίας της πολύ μαλακής πρώτης ύλης (Υφαντίδης 2019). Τέλος, η διάνοιξη μιας απλής οπής ανάρτησης για την μετατροπή ενός εργαλείου, όπως ένας λίθινος πέλεκυς (**εικ. 2ι**), σε σωματικό «στολίδι» αποτελεί μία ενσυνείδητη και όχι τυχαία απόφαση (πρβ. Skeates 1995).

Η προσεκτική μελέτη της επιφάνειας είναι δυνατόν να δώσει πληροφορίες για τους τρόπους χρήσης των χαντρών και περιάπτων, τη θέση των δακτυλίων στο σώμα ή για στοιχεία επιραμμένα σε ενδύματα (πρβ. Bonnardin 2009. Falci και άλ. 2018. Margarit και άλ. 2018). Ωστόσο, για κάποιες άλλες κατηγορίες όπως τα «ενώτια» (**εικ. 2ιβ**), τα «καρφιά» ή οι «περόνες», ο τρόπος χρήσης είναι περισσότερο υποθετικός και χρειάζεται να ανατρέξει κανείς στις έμμεσες μαρτυρίες, όπως η πιθανή εικονογραφική απόδοση αυτών των κοσμημάτων στην ειδωλοπλαστική.

Εικ. 2. Κοσμήματα από νεολιθικές θέσεις στην Ελλάδα (εκτός κλίμακας):

α. Ανθρώπινο δόντι-περίαπτο από το Δισπηλιό (MN-NN) (Υφαντίδης 2019), β. *Spondylus gaederopus* δακτύλιοι από το Διμήνι (NN) (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001), γ. Λίθινος δακτύλιος από το νεκροταφείο Κρεμαστής (NN) (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009 και στον παρόντα τόμο), δ. Οστέινο ανθρωπόμορφο περίαπτο από το Δισπηλιό (NN) (Υφαντίδης 2019), ε. Λίθινο ζωόμορφο περίαπτο (βάτραχος) από τη Νέα Νικομήδεια (AN) (Rodden 1964), στ. Λίθινο ανθρωπόμορφο περίαπτο από το Αχίλλειο (AN) (Gimbutas 1989), ζ. Λίθινο φαλλόσχημο περίαπτο από τη Σπηλιά του Κίτσου (NN) (Vialou 1981), η. Λίθινο ανθρωπόμορφο περίαπτο από το Σπήλαιο Φράγχθι (Perlès 2018), θ. *Spondylus gaederopus* δακτύλιος μεταποιημένος σε περίαπτο με τη μορφή δοντιού από το Δισπηλιό (NN) (Υφαντίδης 2019), ι. Λίθινος πέλεκυς-περίαπτο από την Πάλλα Ράχη (MN-NN) (Καραμήτρου-Μεντεσίδη & Παπαγιαννάκης 1997), ια. Περίαπτο από στεατίτη με τη μορφή πυριτολιθικής αιχμής από το Δισπηλιό (NN) (Υφαντίδης 2019), ιβ. Λίθινο «ενώτιο» από το Σέσκλο (AN) (Θεοχάρης 1967), ιγ. Δαχτυλίδι από ελαφοκέρατο από το Δισπηλιό (MM-NN) (Υφαντίδης 2019), ιδ. Οστέινο «άγκιστρο πόρπης» από το Σουφλί (AN) (Θεοχάρης 1967), ιε. Τμήματα μαρμάρινων δακτυλίων από το Δισπηλιό (NN) (Ifantidis & Papageorgiou 2011), ιστ. Χρυσό περίαπτο τύπου ring-idol' από το Μεγάλο Νησί Γαλάνης (TN) (Fotiadis και άλ. 2019).

Οι αναμφίβολα σημαντικές πληροφορίες που μπορούν να αντληθούν από τα ταφικά συμφραζόμενα λείπουν από τη Νεολιθική Ελλάδα· και οι ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως το νεκροταφείο της Κρεμαστής στην Κοζάνη (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009 και στον παρόντα τόμο), δεν είναι αρκετές για να αναδείξουν την ύπαρξη κάποιων «μοτίβων», έστω ταφικής, προσωπικής κόσμησης (για Βαλκάνια και Ανατολία βλ.: Chapman 2012 και Vasic και άλ. 2014, αντίστοιχα). Ωστόσο, διαχωρισμοί κατά φύλο ή ηλικία, άλλοτε αυστηροί και άλλοτε πιο χαλαροί, είναι λογικά αναμενόμενο ότι θα υπήρχαν στις πρακτικές της προσωπικής κόσμησης, ζώντων και νεκρών. Εξάλλου, για το ζήτημα αυτό η ανθρωπολογική βιβλιογραφία είναι πλούσια (πρβ. Sciama & Eicher 1998).

Για τα κοσμήματα της Νεολιθικής Ελλάδας και κυρίως για αυτά που η εφαρμογή τους στο σώμα είναι άμεση, έχουν γίνει υποθέσεις για τέτοιου είδους διαχωρισμούς, για παράδειγμα σε σχέση με την εσωτερική διάμετρο των δακτυλίων. Είναι πιθανό, δηλαδή, ότι ορισμένα κοσμήματα ίσως ήταν «παιδικά», τα οποία, μάλιστα, να ακολουθούσαν τη βιολογική ανάπτυξη του φορέα τους. Για παράδειγμα, ένα «παιδικό» βραχιόλι το οποίο μετατρεπόταν, με τη διάνοιξη οπής ανάρτησης, σε «ενήλικο» περίαπτο.

Παράλληλα με αυτή την θεώρηση των κοσμημάτων ως αντικειμένων συνδεόμενων με τα σώματα συγκεκριμένων ατόμων, ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, δεν αποκλείεται η κόσμηση ή γενικότερα η «αμφίεση» να λειτουργούσε ως «διακριτικό» μιας νεολιθικής κοινότητας. Ωστόσο, είναι σπάνιες οι περιπτώσεις τύπων κοσμημάτων που εμφανίζονται αποκλειστικά και μόνο σε μία θέση και θα μπορούσαν να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση. Για παράδειγμα, ένα μεγάλο σύνολο δακτυλίων μικρής διαμέτρου, κατασκευασμένων από ελαφοκέρατο, από το Δισπηλιό (**εικ. 2ιγ**), το οποίο εμφανίζεται μόνο σε μία συγκεκριμένη φάση ζωής του οικισμού. Μια τέτοια παρατήρηση, όμως, δεν θα ήταν αρκετή για να υποτεθεί ότι τα συγκεκριμένα ήταν τα κύρια διακριτικά της κοινότητας ή μιας ομάδας της. Ἴσως μάλιστα στην περίπτωση αυτή να πρόκειται για άλλου είδους διακριτικά, εργαλεία-κοσμήματα, της ενασχόλησης με συγκεκριμένη δραστηριότητα, καθώς η μορφολογία τους παραπέμπει σε δαχτυλίδια γνωστά από μεταγενέστερες εποχές για την προστασία των δαχτύλων κατά την τοξοβολία. Εξίσου δύσκολο είναι να θεωρηθεί ότι τα «ενώτια» και οι «πόρπες» (**εικ. 2ιδ**), που εμφανίζονται στα αρχικά στάδια της Νεολιθικής σε όλη την Ελλάδα, αποτελούν τα «διακριτικά» συγκεκριμένων ομάδων, «μεταναστών» από την Ανατολία (πρβ. Reingruber 2008). Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η χρήση άλλων πρακτικών εξωτερικής κόσμησης ως μέσο διαφοροποίησης και αναγνώρισης της μίας ομάδας από την άλλη, όπως ο τρόπος ένδυσης ή οι εφήμερες χρωματικές διακοσμήσεις του σώματος, στοιχεία που δεν σώζονται ανασκαφικά.

Από την άλλη πλευρά, η μεγάλη διασπορά τυπολογικά όμοιων κοσμημάτων, όπως τα δακτυλιόσχημα περίαπτα (σε 21 θέσεις της Νεότερης/Τελικής Νεολιθικής), κοσμήματα κατασκευασμένα από διάφορες πρώτες ύλες τα οποία φαίνεται ότι επαναλαμβάνουν ένα πρότυπο, όντως υποδηλώνει την ύπαρξη μίας «κοινής» στην κοσμηματοποιΐα της Νεολιθικής Ελλάδας (Ifantidis & Nikolaidou 2011). Ὅσον αφορά στα βραχιόλια από τα όστρεα *Spondylus gaederopus* και *Glycymeris* sp., τα οποία αποτελούν κατά τη Νεότερη Νεολιθική ένα σχεδόν «εμπορικό» προϊόν (απαντούν σε πάνω από 60 θέσεις), θα ήταν αρκετά απλουστευτικό να θεωρηθεί αυτό ως «συρμός», ως μόδα, μια και η παρουσία τους εκτείνεται σε διάστημα άνω των δύο χιλιετιών.

Αυτό που επιβεβαιώνουν οι παρατηρήσεις μας είναι ότι πολλά από τα κοσμήματα έχουν ίχνη έντονης χρήσης, κάτι που υποδηλώνει ότι πρόκειται για αντικείμενα αναπόσπαστα δεμένα με την καθημερινότητα. Πέραν της έντονης χρήσης, μεγάλο ποσοστό επιδιορθώνεται ή μεταποιείται μετά την αρχική φθορά ή καταστροφή: βραχιόλια που συνεχίζουν να φοριούνται με τη λείανση των σπασμένων άκρων τους και τη διάνοιξη οπών ή μετατρέπονται σε περίαπτα, κοσμήματα στα οποία διακρίνονται οι σχεδόν αγωνιώδεις προσπάθειες επιδιόρθωσής τους. Στις πρακτικές επιδιόρθωσης και μεταποίησης δεν είναι εμφανής μόνο η πιθανή μεγάλη οικονομική, κοινωνική ή συμβολική αξία αυτών των κοσμημάτων που συνεχίζουν τη «ζωή» τους ύστερα από μία πρώτη καταστροφή τους· υποδηλώνεται και η πολυχρονικότητά τους: αντικείμενα τα οποία ίσως

συνδέονται μέσα στον χρόνο με πολλούς κατασκευαστές, φορείς και επιδιορθωτές (Lillios 1999).

Αυτός ο μακρόχρονος κύκλος ζωής μπορεί να αφορά τόσο απλά περίαπτα και χάντρες, όσο και πιο περίτεχνα κοσμήματα, στα οποία χρειαζόταν μεγαλύτερη τεχνική δεινότητα. Κάποια από αυτά μάλιστα, είτε εξαιτίας της μορφολογίας τους είτε λόγω του υλικού κατασκευής τους, ίσως να δημιουργούσαν αναταραχές μέσα στην κοινότητα. Αντικείμενα τα οποία δημιουργήθηκαν για επίδειξη εκ μέρους τών κατασκευαστών ή/και των χρηστών, ίσως προκαλούσαν, πέραν των εκατοντάδων πιθανών στόχων του φορέα τους, ακόμα και τον φθόνο των υπολοίπων μελών. «Αποθησαυρισμοί» ή γενικότερα προσχεδιασμένες εναποθέσεις νεολιθικών κοσμημάτων ή άλλων αντικειμένων έχουν καταγραφεί σε αρκετά παραδείγματα της Βαλκανικής, κυρίως, προϊστορίας (Chapman 2000). Στον ελλαδικό χώρο είναι γνωστές λίγες αντίστοιχες περιπτώσεις: κοσμήματα επιμελώς τοποθετημένα στο εσωτερικό αγγείων (π.χ. στο Σπήλαιο Πανός του Μαραθώνα [Παπαδημητρίου 1958] και στη θέση Γυαλού στα Σπάτα Αττικής [Zgouleta 2020]), η συνάθροιση οστρέινων κοσμημάτων στο Διμήνι, η οποία ίσως μαρτυρεί τη σκόπιμη καταστροφή τους με στόχο τον οικονομικό έλεγχο της παραγωγής τους (Halstead 1993), ή η εύρεση αποτμημάτων μαρμάρινων δακτυλίων σε ένα σημείο του οικισμού στο Δισπηλιό (**εικ. 2ιε**) που αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη ενός «εργαστηρίου» επιδιόρθωσής τους, καθώς στα περισσότερα από αυτά είναι ορατές ενδείξεις ανακύκλωσής τους (Ifantidis & Papageorgiou 2011. Υφαντίδης 2019).

Φυσικά, η ανάγκη απόκρυψης κοσμημάτων, ως σημαντικών περιουσιακών αντικειμένων, δεν αποτελεί τη μοναδική ερμηνεία του «αποθησαυρισμού» τους, πρακτικής που είναι περισσότερο γνωστή από θέσεις των Βαλκανίων, αν και δεν λείπουν κάποια παραδείγματα από τη Νεολιθική Ελλάδα. Για παράδειγμα, η ανεύρεση αρκετών από τα μεταλλικά δακτυλιόσχημα περίαπτα (**εικ. 2ιστ**) σε σπήλαια (Θεόπετρας [Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001], Ευριπίδη [Μαρή 2003], Κίτσου [Vialou 1981], Αλεπότρυπας [Παπαθανασόπουλος 2011] και Ειλειθυίας [Δημακοπούλου 1998]) ίσως σχετίζεται με μια προσπάθεια απόκρυψης, μεμονωμένων σε αυτή την περίπτωση, κοσμημάτων. Επιπλέον, η ανεύρεση συγκεκριμένων τύπων κοσμημάτων, όπως τα φαλλόσχημα περίαπτα, σχεδόν αποκλειστικά μέσα σε σπήλαια (της Θεόπετρας [Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001], του Κίτσου [Vialou 1981] και της Σκοτεινής Θαρρουνίων [Ορφανίδη & Σάμψων 1993]) πιθανόν να σχετίζεται με άλλους, συμβολικού χαρακτήρα, λόγους.

Η κυρίαρχη εικόνα που καταγράφεται, ωστόσο, από την ανασκαφική έρευνα, είναι αυτή της εύρεσης των αντικειμένων κόσμησης μέσα στους οικισμούς, μαζί με τα υπόλοιπα προϊόντα οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Η αξιολόγηση της κατανομής των κοσμημάτων σε επίπεδο ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό δεν είναι πάντοτε εφικτή. Η σύνδεση, για παράδειγμα, κοσμημάτων με συγκεκριμένα «νοικοκυριά» είναι σε ελάχιστες περιπτώσεις δυνατή (βλ. την περίπτωση της Οικίας 1 του Ντικιλί Τας [Darcque και άλ. 2012]), ενώ η σύγκριση συνόλων κοσμημάτων ανά θέση παρουσιάζει αρκετά προβλήματα, κυρίως λόγω των άνισων ανασκαφικών δεδομένων.

Παροράματα και θολές εστιάσεις

Τα ισχνά ανασκαφικά δεδομένα είναι δυνατόν να θολώσουν σε πολλά σημεία την όποια πανοραμική εικόνα θα επιθυμούσαμε σε σχέση με την νεολιθική κοσμηματοποιΐα στον ελλαδικό χώρο. Το κατά πόσον η συμπλήρωση μεταβλητών σε μία βάση δεδομένων ή η αποτύπωση κατανομών σε έναν χάρτη βοηθούν στην προσπάθεια αυτή, είναι ασφαλώς ζήτημα των ερωτημάτων που τίθενται κάθε φορά. Ερωτήματα τα οποία είναι δυνατόν να εξετασθούν τόσο με την εκ του σύνεγγυς επανεξέταση των παλαιότερων δεδομένων με τη βοήθεια αναλυτικών μεθόδων και πειραματικών αναπαραγωγών των κοσμημάτων, όσο και με τα ευάριθμα δεδομένα από ανασκαφές των τελευταίων χρόνων, που συγκροτούν ενα σημαντικό αρχαιολογικό αρχείο για τη Νεολιθική της Ελλάδας.

Από την επιλογή της πρώτης ύλης και την επεξεργασία, τη χρήση και φθορά από ένα ή περισσότερα σώματα, έως την καταστροφή, επιδιόρθωση, ανακύκλωση, μεταποίηση, κληροδότηση ή την εναπόθεση, τα κοσμήματα δεν ήταν μόνο ορατά σε αυτές τις νεολιθικές κοινότητες. Ως αντικείμενα τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με το σώμα, τα κοσμήματα αφορούσαν και άλλες αισθήσεις: αναμεμιγμένα με τις οσμές και τις γεύσεις των φορέων τους, κάποια άλλα κατασκευασμένα εξαρχής για να ακούγονται με τη ρυθμική κίνηση του σώματος, ευχάριστα ή μη στην αφή, όπως βραχιόλια που σφίγγουν ενοχλητικά τον καρπό, ακόμα και αν είναι φτιαγμένα από ένα «εξωτικό» θαλάσσιο κοχύλι.

Στην προσπάθεια προσέγγισης αυτών των χαμένων αισθήσεων και σωμάτων διαθέτουμε μόνο μία εικόνα: τα ελάχιστα «στολίδια», τα οποία αποκόπτουμε συχνά από το φόντο τους, τακτοποιημένα σε μία λευκή, «καθαρή» σύνθεση, όπως η **εικ. 2**. Αν λάβουμε υπόψη την ανεξάντλητη ανθρωπολογική βιβλιογραφία, όπου διαφαίνεται η ποικιλία εργαλείων και τεχνικών σωματικής κόσμησης και το πλήθος κανόνων και νοηματοδοτήσεων που τη διέπουν, η οποιαδήποτε «επανατοποθέτηση» ενός νεολιθικού κοσμήματος σε ένα μόνο «φόντο» θα αποτελούσε ένα συνεχές ερευνητικό παράραμα.

Ευχαριστίες

Το κείμενο αυτό αποτελεί το ευχαριστήριο για όλα αυτά τα χρόνια της γόνιμης συνεργασίας με την Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Κατερίνα Παπανθίμου· μια συνεργασία που ξεκίνησε το 2002, στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής μου εργασίας για το corpus των νεολιθικών κοσμημάτων από το Δισπηλιό, και συνεχίσθηκε με την επίβλεψη της διδακτορικής μου διατριβής, μίας προσπάθειας σύνθεσης της νεολιθικής προσωπικής κόσμησης στον ελλαδικό χώρο.

Οι ευχαριστίες μου επίσης στη Μαριάννα και τον Νίκο, όχι μόνο για την προσεκτική ματιά τους στο πανοραμικά θολό μου κείμενο, αλλά –πολύ περισσότερο– για το ότι βοήθησα και εγώ στην προετοιμασία αυτού του ευχαριστήριου τιμητικού τόμου για την Κατερίνα.

Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας & Επικοινωνίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
fotisif@hotmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδακτύλου, Φ. 2017. *Ο νεολιθικός οικισμός στα Ρεβένια Κορινού Πιερίας*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Γραμμένος, Δ. Β. 1997. *Νεολιθική Μακεδονία*. Αθήνα.

Darcque, P. και άλ. 2012: Darcque, P., Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Μαλαμίδου, Δ., Τσιρτσώνη, Ζ. & Βαλαμώτη, Σ.-Μ., Στιγμιότυπα από τις ποικίλες δράσεις ενός νεολιθικού νοικοκυριού: η «Οικία 1» του Ντικιλί Τας, *ΑΕΜΘ* 26, 521-530.

Δημακοπούλου, Κ. (επιμ.), 1998. *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας: ο νεολιθικός θησαυρός,* Αθήνα.

Θεοχάρης, Δ. Ρ. 1967. *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας,* Βόλος.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. & Παπαγιαννάκης, Κ. 1997. Αιανή: σωστικές ανασκαφές προϊστορικών χρόνων, *ΑΕΜΘ* 11, 67-80.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν. 2001. *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας,* Αθήνα.

Μαρή, Α. 2003. Νεολιθικά ειδώλια, κοσμήματα και λίθινα μικροαντικείμενα από το Σπήλαιο του Ευριπίδη, στο Α. Βλαχόπουλος & Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*, Αθήνα, 38-58.

Νικολαΐδου, Μ. & Υφαντίδης, Υ. 2014. Ταξίδια του νεολιθικού *Spondylus*: αρχαιολογικές καταδύσεις στα βαθιά νερά της αιγαιακής προϊστορίας, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 645-659.

Ορφανίδη, Λ. & Σάμψων, Α. 1993. Ειδώλια και ειδωλοπλαστική, λοιπά μικροαντικείμενα. Στο Α. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα, 202-224.

Παπαδημητρίου, Ι. 1958. Μαραθών: Σπήλαιο Πανός, *Έργον* 5, 15-22.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Αικ. 1997. *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α. 2011. *Το Νεολιθικό Διρό - Σπήλαιο Αλεπότρυπα,* Τόμος Ι. Αθήνα.

Υφαντίδης, Φ. 2010. Αντιγραφή και επικόλληση; Μία πήλινη νεολιθική «σφραγίδα», *Ανάσκαμμα* 4, 143-152.

Υφαντίδης, Φ. 2011. Ανθρώπινα δόντια, «ανθρώπινα» κοσμήματα: ένα σημείωμα με αφορμή το Κ0325 από το Δισπηλιό Καστοριάς, στο *ΙΡΙΣ*, 201-211.

Υφαντίδης, Φ. 2019. *Πρακτικές προσωπικής κόσμησης στη Νεολιθική Ελλάδα*, Oxford.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. *Μη οικιστικές χρήσεις χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς: το παράδειγμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας,* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Bajnóczi και άλ. 2013: Bajnóczi, B., Schöll-Barna, G., Kalicz, N., Siklósi, Z., Hourmouziadis, G. H., Ifantidis, F., Kyparissi-Apostolika, A., Pappa, M., Veropoulidou, R. & Ziota, C., Tracing the Source of Late Neolithic *Spondylus* Shell Ornaments by Stable Isotope Geochemistry and Cathodoluminescence Microscopy, *JAS* 40, 874-882.

Bar-Yosef Mayer και άλ. (επιμ.), 2017: Bar-Yosef Mayer, D. E., Bonsall, C. & Choyke, A. M., *Not Just for Show: The Archaeology of Beads, Beadwork, and Personal Ornaments*, Oxford.

Bar-Yosef Mayer, D. E. & Bosch, M. D. (επιμ.), 2019. *PaleoAnthropology - Special Issue: Personal Ornaments in Early Prehistory*.

Baysal, E. 2019. *Personal Ornaments in Prehistory: An Exploration of Body Augmentation from the Palaeolithic to the Early Bronze Age*, Oxford.

Boardman, J. 1996. The Archaeology of Jewelry, στο A. Calinescu (επιμ.), *Ancient Jewelry & Archaeology*, Bloomington, 3-13.

Bonnardin, S. 2009. *La parure funéraire des premières sociétés agro-pastorales des Bassins parisien et rhénan: Rubané, Hinkelstein et Villeneuve-Saint-Germain,* Paris.

Bouzouggar και άλ. 2007: Bouzouggar, A., Barton, N., Vanhaeren M., 82,000-year-old Shell Beads from North Africa and Implications for the Origins of Modern Human Behavior, *PNAS* 104 (24), 9964-9999.

Chapman, J. C. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London.

Chapman, J. C. 2012. The Shell, the Pin and the Earring: Balkan Copper Age Mortuary Costumes in Context, στο A. Cochrane & A. M. Jones (επιμ.), *Visualising the Neolithic*, Oxford, 260-278.

Chapman J. C. & Gaydarska, B. I. 2015. *Spondylus gaederopus/Glycymeris* Exchange Networks in the

European Neolithic and Chalcolithic, στο C. Fowler, J. Harding & D. Hofmann (επιμ.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, Oxford, 639-656.

Chapman και άλ. 2011: Chapman, J. C., Gaydarska, B. I., Skafida, E. & Souvatzi, S. G., Personhood and the Life Cycle of *Spondylus* Rings: An Example from Late Neolithic, Greece, στο F. Ifantidis & M. Nikolaidou (επιμ.), Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), Oxford, 139-160.

Cifarelli, M. & Gawlinski, L. (επιμ.), 2017. *What Shall I Say About Clothes? Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Dress in Antiquity*, Boston.

Colburn C. S. & Heyn, M. K. (επιμ.), 2008. *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, Newcastle.

Conneller, C. 2013. Deception and (Mis)representation: Skeuomorphs, Materials, and Form, στο B. Alberti, A. M. Jones & J. Pollard (επιμ.), *Archaeology after Interpretation: Returning Materials to Archaeological Theory*, Walnut Creek, CA, 119-134.

Cordwell, J. M. & Schwarz, R. A. (επιμ.), 1979. *The Fabrics of Culture: The Anthropology of Clothing and Adornment*, The Hague.

Davies, S. 2020. *Adornment: What Self-decoration Tells Us about Who We Are*, London.

Deppert-Lippitz, B. 1985. *Griechische Goldschmuck*, Mainz am Rhein.

d'Errico, F. & Vanhaeren, M. 2009. Earliest Personal Ornaments and Their Significance for the Origin of Language Debate, στο R. Botha & C. Knight (επιμ.), *The Cradle of Language*, Oxford, 16-40.

Dobres, M.-A. & Robb, J. E. (επιμ.), 2000. *Agency in Archaeology*, London.

Eicher, J. B. & Roach-Higgins, M. E. 1992. Definition and Classification of Dress: Implications for Analysis of Gender Roles, στο R. Barnes & J. B. Eicher (επιμ.), *Dress and Gender: Making and Meaning*, Oxford, 8-28.

Falci και άλ. 2018. Falci, C. G., Cuisin, J., Delpuech, A., Van Gijn, A. & Hofman, C. L., New Insights into Use-Wear Development in Bodily Ornaments Through the Study of Ethnographic Collections*, Journal of Archaeological Method & Theory* 26 (2), 755-805.

Fotiadis και άλ. 2019: Fotiadis, M., Hondroyanni-Metoki, A., Kalogirou, A., Maniatis, M., Stroulia, A. & Ziota, C., Megalo Nisi Galanis (6300-1800 BC): Constructing a Cultural Sequence for the Neolithic of West Macedonia, Greece, *BSA* 114, 1-40.

Gheorghiu, D. 2012. 'Skeuomorphs': On the Rhetoric of Material in the Gumelnitsa Tradition, *Documenta Præhistorica* XXXIX, 287-294.

Gimbutas, M. 1989. Ornaments and Miscellaneous Objects, στο M. Gimbutas, S. Winn & D. Shimabuku (επιμ.), *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly-Greece, 6400-5600 BC* (*Monumenta Archaeologica* 14), Los Angeles, 251-258.

Haddow και άλ. 2019: Haddow, S. D., Tsoraki, C., Vasic, M., Dori, I., Knüsel, C. J. & Milella, M., An Analysis of Modified Human Teeth at Neolithic Çatalhöyük, Turkey. *JAS: Reports* 28. doi: 10.1016/j.jasrep.2019.102058.

Halstead, P. 1993. *Spondylus* Shell Ornaments from Late Neolithic Dimini, Greece: Specialized Manufacture or Unequal Accumulation? *Antiquity* 67 (256), 603-609.

Hodder, I. 1986. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge.

Ifantidis, F. & Nikolaidou, M. (επιμ.) 2011. Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), Oxford.

Ifantidis, F. & Papageorgiou, P. 2011. Sur un anneau néolithique en marbre fragmenté (Dispilio, Grèce), στο F. Wateau (επιμ.), *Profils d'objets: Approches d'anthropologues et d'archéologues,* Paris, 33-43.

Iliopoulos, A. 2015. *The Prehistory of Material Signification: Tracing the Nature and Emergence of Early Body Ornamentation through a Pragmatic and Enactive Theory of Cognitive Semiotics*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Oxford.

Jeunesse, C. 2002: La coquille et la dent: parure de coquillage et évolution des systèmes symboliques dans le Néolithique Danubien (5600-4500), στο J. Guillaume (επιμ.), *Matériaux, productions, circulations du Néolithique a l'Âge du Bronze,* Paris, 49-65.

Karali, L. 1999. *Shells in Aegean Prehistory* (*BAR* IS 761), Oxford.

Karamitrou-Mentessidi και άλ. 2015: Karamitrou-Mentessidi, G., Efstratiou, N., Kaczanowska, M. & Kozłowski, J. K., Early Neolithic Settlement of Mavropigi in Western Greek Macedonia, *Eurasian Prehistory* 12 (1-2), 47-116.

Kershaw, J. F. 2013. *Viking Identities: Scandinavian Jewellery in England,* Cambridge.

Lillios, K. T. 1999. Objects of Memory: The Ethnography

and Archaeology of Heirlooms, *Journal of Archaeological Method & Theory* 6 (3), 235-262.

Marcus, M. I. 1994. Dressed to Kill: Women and Pins in Early Iran, *The Oxford Art Journal* 17 (2), 3-15.

Margarit, M. & Boroneant, A. (επιμ.), 2020. *Beauty and the Eye of the Beholder: Personal Adornments across the Millennia*, Târgoviste.

Margarit και άλ. 2018: M. Margarit, V. Radu, A. Boroneant & C. Bonsall, Experimental Studies of Personal Ornaments from the Iron Gates Mesolithic, *Archaeological and Anthropological Sciences* 10 (8), 2095-2122.

Matthias, J. 1871. *Der menschliche Schmuck: Form, Farbe und Anwendung*, Liegnitz.

Miller, M. A. 1996. The Manufacture of Cockle Shell Beads at Early Neolithic Franchthi Cave, Greece: A Case of Craft Specialization? *JMA* 9 (1), 7-37.

Miller, M. A. 1997. *Jewels of Shell and Stone, Clay and Bone: The Production, Function and Distribution of Aegean Stone Age Ornaments*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Boston.

Miller, M. A. 2002. Grindstones in Greek Neolithic Ornament Production, στο H. Procopiou & R. Treuil (επιμ.), *Moudre et broyer. L'interprétation fonctionnelle de l'outillage de mouture et de broyage dans la préhistoire et l'antiquité* II: *Archéologie et histoire: Du Paléolithique au Moyen Âge,* Paris, 45-55.

Miller, M. A. 2003. Technical Aspects of Ornament Production at Sitagroi, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 369-382.

Mould και άλ. 2000: Mould, C. A., Ridley, C. & Wardle, K. A. *Servia* I: *Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73, Directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (*BSA* Supplement 32), London. Athens.

Negrin, N. 2000. Some Thoughts on 'Primitive' Body Decoration, *Postcolonial Studies* 3 (3), 331-335.

Newell και άλ. 1990: Newell, R. R., Kielman, D., Constandse-Westermann, T., van Gijn, A. & van der Sanden, W. A. B., *An Inquiry into the Ethnic Resolution of Mesolithic Regional Groups: The Study of Their Decorative Ornaments in Time and Space*, Leiden.

Nikolaidou, M. 2007. Ritualized Technologies in the Aegean Neolithic? The Crafts of Adornment, στο E. Kyriakidis (επιμ.), *The Archaeology of Ritual*, Los Angeles, 183-208.

Nosch, M.-L. & Laffineur, R. (επιμ.), 2012. *KOSMOS. Jewellery, Adornment, and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference / 13e Rencontre égéenne international, University of Copenhagen, Danish Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010* (*Aegaeum* 33), Leuven-Liège.

O'Hanlon, M. 1989. *Reading the Skin: Adornment, Display, and Society among the Wahgi*, Bathurst.

Perlès, C. 2018. Stones, Pots... and Now Ornaments: Revisiting the Middle-Late Neolithic and the Late-Final Neolithic Transitions at Franchthi, στο S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosic & T. Takaoglu (επιμ.), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area in the 5th and 4th Millennia BC*. Oxford, 331-341.

Pickenpaugh, T. E. 1997. Symbols of Rank, Leadership, and Power in Traditional Societies, *International Journal of Osteoarchaeology* 7(5): 525-541.

Reingruber, A. 2008. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien* II: *Das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen* (*Beiträge zur ur- und frühgeschichtilichen Archäologie des Mittelmmer-Kutlurräumes* 35), Bonn.

Rigaud, S. 2011. *La parure: Traceur de la géographie culturelle et des dynamiques de peuplement au passage Mésolithique-Néolithique en Europe*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Bordeaux.

Rigaud και άλ. 2015: Rigaud, S., d'Errico, F. & Vanhaeren, M., Ornaments Reveal Resistance of North European Cultures to the Spread of Farming, *PLoS ONE* 10(4): e0121166. doi: 10.1371/journal.pone.0121166.

Rodden, R. J. 1964. Early Neolithic Frog Figurines from Nea Nikomedeia, *Antiquity* 38 (152), 294-295.

Selenka, E. 1900. *Der Schmuck des Menschen*, Berlin.

Semper, G. 1856. Concerning the Formal Principles of Ornament and its Significance as Artistic Symbol [Πρώτο μέρος μεταφρασμένο το 2000 στο I. Frank (επιμ.), *The Theory of Decorative Art: An Anthology of European & American Writings, 1750-1940*, New Haven, 91-104. Δεύτερο μέρος μεταφρασμένο το 2007 στο *Res: Anthropology and Aesthetics* 57/58, 299-308].

Sciama, L. D. & Eicher, J. B. (επιμ.), 1998. *Beads and Bead Makers: Gender, Material Culture and Meaning*, Oxford.

Skeates, R. 1995. Animate Objects: A Biography of Prehistoric "Axe-Amulets" in the Central Mediterranean Region, *PPS* 61, 279-301.

Sofaer-Derevenski, J. 2000. Rings of Life: The Role of Early Metalwork in Mediating the Gendered Life Course, *WorldArch* 31 (3), 389-406.

Strathern, A. & Strathern, M. 1971. *Self-Decoration in Mount Hagen,* London.

Tsuneki, A. 1989. The Manufacture of *Spondylus* Shell Objects at Neolithic Dimini, Greece, *Orient* XXV, 1-21.

Vanhaeren, M. & d'Errico, F. 2006. Aurignacian Ethno-Linguistic Geography of Europe Revealed by Personal Ornaments, *JAS* 33 (8), 1105-1128.

Vasic, M. 2020. *Personal Adornment in the Neolithic Middle East: A Case Study of Çatalhöyük*, Berlin.

Vasic και άλ. 2014: Vasic, M., Bains, R. & Russell, N., Dress: A Preliminary Study of Bodily Ornamentation at Çatalhöyük, στο I. Hodder (επιμ.), *Integrating Çatalhöyük: Themes from the 2000-2008 Seasons*, Los Angles, 197-220.

Vialou, D. 1981. La parure, στο N. Lambert (επιμ.), *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique): Missions 1968-1978,* Tome I. *L'occupation néolithique,* Paris, 391-419.

Williams, S. 1987. An 'Archae-logy' of Turkana Beads, στο I. Hodder (επιμ.), *The Archaeology of Contextual Meanings*, Cambridge, 31-38.

Zgouleta, Z. 2020. Neolithic Settlement at Gyalou, Spata, στο N. Papadimitriou, J. C. Wright, S. Fachard, N. Polychronakou-Sgouritsa & E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory: Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, Oxford, 97-104.

PERSONAL ADORNMENT IN NEOLITHIC GREECE: PANORAMAS AND BLURRED CLOSE-UPS

Fotis Ifantidis

Any panorama of the practices of self-adornment over a broad span of time and space, as in the case of Neolithic Greece, faces problems caused either by research bias and lacunae, or by the intrinsic difficulties concerning the interpretation of objects that may have been connected with past bodies. This article outlines the main characteristics of ornament production, consumption, and distribution in Neolithic Greece. Discussion focuses on aspects of personal adornment that still remain "blurred" to the eye of the researcher.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΥΜΠΑ ΚΡΕΜΑΣΤΗΣ ΚΟΙΛΑΔΑΣ

Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη

Η Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας βρίσκεται στο νοτιοανατολικό όριο της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ)[1] και βορειοανατολικά της πόλης της Κοζάνης (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009· 2010· 2015. Βλ. επίσης Triantaphyllou 2008. Στρούλια 2010. Valamoti και άλ. 2011. Tzevelekidi 2012. Stroulia & Chondrou 2013. Κατσαβέλη 2018. Chondroyianni-Metoki 2020. Silva και άλ. 2020) (**εικ. 1**). Η περιοχή που κάλυπτε το έλος Σαριγκιόλ, έκτασης 32 τ. χλμ., κατοικήθηκε πριν από την έναρξη της Νεολιθικής Εποχής και σε όλη τη διάρκειά της, με ιδιαίτερα πυκνή κατοίκηση κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική περίοδο[2].

Εικ. 1. Άποψη της κοιλάδας της Κίτρινης Λίμνης και του οικισμού της Κρεμαστής.

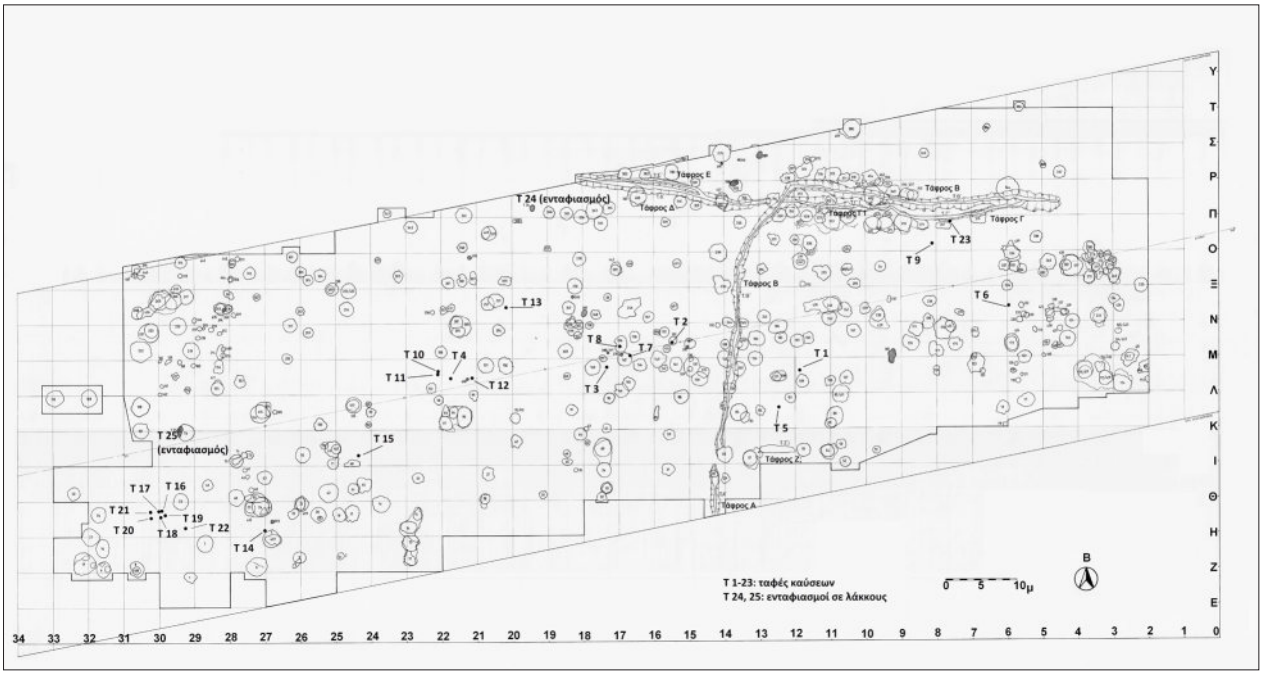
Ο οικισμός της Κρεμαστής ιδρύθηκε έξω από το έλος, σε υψόμετρο 661 μ. Πρόκειται για μια χαμηλή, δυσδιάκριτη τούμπα έκτασης 35 στρεμμάτων με βάση τη διασπορά του επιφανειακού υλικού, ενώ σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η συνολική έκτασή της υπολογίζεται στα οκτώ στρέμματα και το αρχικό ύψος της στα 2.00-2.50 μ. Το 1998-1999 στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας Οδού, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο βορειοανατολικό όριο της τούμπας, σε επίπεδη και χωρίς επιφανειακό υλικό έκταση επτά στρεμμάτων. Αποκαλύφθηκαν 462 λάκκοι, πέντε ή έξι τάφροι, 23 ταφές καύσεων και δύο ενταφιασμοί σε λάκκους (**εικ. 2**). Τα ευρήματα χρονολογούνται στην πρώιμη Νεότερη Νεολιθική περίοδο.

Στρωματογραφικά διακρίθηκαν πέντε λεπτά στρώματα πάνω από το πηλώδες φυσικό, από τα οποία το επιφανειακό/αρόσιμο ανήκει στους νεότερους χρόνους και τα υπόλοιπα, που αντιστοιχούν περισσότερο σε επιφάνειες χρήσης, στους προϊστορικούς. Το χρονολογικό πλαίσιο, σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις[3],

1 Γενικά για την Κίτρινη Λίμνη και τα νεότερα δεδομένα βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014. Χονδρογιάννη-Μετόκη υπό δημοσίευση [2017] ·υπό δημοσίευση [2019]. Fotiadis και άλ. 2019.

2 Ο συνολικός αριθμός των μέχρι σήμερα εντοπισμένων νεολιθικών οικισμών σε όλη τη λεκάνη ανέρχεται στους 29, από τους οποίους οι 21 κατοικούνται κατά τη Νεότερη/Τελική Νεολιθική (Χονδρογιάννη-Μετόκη υ.δ. [2017], στο σχέδιο λείπει η 29η θέση, Γκορτσιά Κοιλάδας).

3 Οι ραδιοχρονολογήσεις, όπως και οι χρονικές υποφάσεις, πραγματοποιήθηκαν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας ΕΚΕΦΕ «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ».

Εικ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας (1998-1999).

ορίζεται στα 5340-4930 π.Χ., περίοδο που ταυτίζεται με την πρώιμη Νεότερη Νεολιθική του βορειοελλαδικού χώρου (5400/5300-4700/4500 π.Χ. βλ. Andreou και άλ. 1996, 538). Η Τούμπα Κρεμαστής είναι σύγχρονη με αρκετούς ανασκαμμένους οικισμούς του βορειοελλαδικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου (Chondroyianni-Metoki 2020). Από τη σύνθεση των δεδομένων προκύπτουν οι παρακάτω τέσσερις στρωματογραφικές/χρονικές φάσεις για το ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού:

ΤΚΚ 1 = Στρώμα Δ = 5340-5200 π.Χ.

ΤΚΚ 2 = Στρώμα Γ = 5210-5060 π.Χ.

ΤΚΚ 3 = Στρώμα Β = 5060-4930 π.Χ.

ΤΚΚ 4 = Στρώμα Α. Δεν προσδιορίστηκαν χρονολογικά όρια, ίσως πρέπει να τοποθετηθεί λίγο μετά το 4930 π.Χ. και πριν την έναρξη της Τελικής Νεολιθικής στην περιοχή, δηλαδή πριν από το 4700 π.Χ. (Fotiadis και άλ. 2019, 9).

Στο ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού διαπιστώθηκε η χρήση δύο τύπων κατασκευών, των λάκκων και των τάφρων, με πρωιμότερους τους λάκκους. Οι δύο τύποι εμφανίζουν πολλαπλή και διαφοροποιημένη μεταξύ τους λειτουργία, καθώς και διαφορετική ιδεολογική σημασία. Διαφοροποίηση παρατηρείται, επίσης, στην ποσότητα και το είδος των μικρών ευρημάτων, με τον κύριο όγκο να συνδέεται με τους λάκκους. Παράλληλα, μια σειρά ταφών-καύσεων, που εμφανίζονται διάσπαρτες στο χώρο, μεμονωμένες ή σε συστάδες, πιστοποιεί την ταφική χρήση του χώρου κατά την τελική φάση. Όπως υποδηλώνουν εξάλλου οι δύο ενταφιασμοί και ο μεγάλος αριθμός μεμονωμένων ανθρώπινων οστών που περιέχουν οι λάκκοι, η ταφική χρήση ήταν πιθανότατα διαχρονική.

Τα ευρήματα μαρτυρούν μια σειρά μη οικιστικών χρήσεων του χώρου, που συμπεριλαμβάνουν εναπόθεση απορριμμάτων, τα οποία προέρχονταν κυρίως από δραστηριότητες περιοδικού χαρακτήρα, όπως η ανακαίνιση οικημάτων, και καταλοίπων τελετουργικής δραστηριότητας, ταφές νεκρών και άλλες δραστηριότητες, όπως η λήψη πηλού για τις κατασκευές και η εποχική ή περιστασιακή χρήση για κατοίκηση, αποθήκευση

και εργαστηριακή δραστηριότητα, όπως η κατασκευή αγγείων και τριπτών εργαλείων. Οι παρατηρούμενες συσχετίσεις και η παρουσία ή απουσία συγκεκριμένων στοιχείων σε πολλά κλειστά σύνολα, που εμφανίζουν επανάληψη και σε κάποιες περιπτώσεις τυποποίηση, υποδηλώνουν δομημένη εναπόθεση (structured deposition) (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 502-503, 647-651 με βιβλιογραφία· 2015). Επιπλέον, η συνύπαρξη ακέραιων και σπασμένων αντικειμένων στηρίζει την άποψη για την ιδιαίτερη σημασία της σκόπιμης θραύσης αντικειμένων στις προϊστορικές κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Chapman 2000).

Η έντονη αυτή τελετουργική δραστηριότητα φαίνεται ότι ήταν κύριο γνώρισμα της φυσιογνωμίας του οικισμού: είχε κατά κύριο λόγο ταφικό χαρακτήρα, ίσως όχι πάντα σε σχέση με πρόσφατους νεκρούς αλλά με τους προγόνους της κοινότητας, ήταν δημόσια/συλλογική και συνδεόταν χωροταξικά με τα οικιστικά όρια. Παράλληλα, είναι πιθανό ότι αυτή η τελετουργική δραστηριότητα συνδέεται με περισσότερους οικισμούς, αντανακλώντας την ανάγκη των κατοίκων της θέσης, ίσως και όλης της κοιλάδας της Κίτρινης Λίμνης, να προστατευθούν από πραγματικούς και συμβολικούς κινδύνους. Είναι διαπιστωμένο ότι οριακοί χώροι και περιοχές εμπεριέχουν φυλακτήριους συμβολισμούς, που αφορούν τόσο τη ζωή των ατόμων όσο και των οικισμών και των ευρύτερων κοινοτήτων (Hodder 1982, 162, 182-183. Tilley 1982, 31-32. Parker Pearson & Richards 1994, 24-29. Darvill 1997, 1, 5-6. Pappa και άλ. 2004. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 23, 648-649, 653).

Από την ανασκαφή στα βορειοανατολικά όρια του οικισμού της Κρεμαστής προέρχονται συνολικά 425[4] κοσμήματα (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 408-414· 2010). Από αυτά, τα 348 διατηρούνται ακέραια, τα 11 σχεδόν ακέραια και τα 66 τμηματικά. Από το σύνολο των 425 κοσμημάτων, τα 128 (30,1%) συνδέονται με οικιστική χρήση, ενώ τα 297 (69,9 %) με τις ταφές.

Πιο αναλυτικά, από τα 128 που βρέθηκαν σε οικιστικά συμφραζόμενα, ενδείξεις σαφούς προέλευσης έχουν τα 111, τα οποία κατανέμονται ως εξής: 89 (80,2%) βρέθηκαν στους λάκκους, 11 (9,9%) στις τάφρους (δέκα από την τάφρο Β, ένα από τη Δ) και 11 (9,9%) στην επίχωση των τομών.

Τα ταφικά κατάλοιπα της θέσης συνιστούν δύο ενταφιασμοί σε λάκκους (αρ. 24 σε ταφικό λάκκο του στρώματος Β και αρ. 25 στον λάκκο 76 με πολλαπλή χρήση στο στρώμα Δ), και 23 ταφές καύσεων, εκ των οποίων οι αρ. 1-22 ανήκουν στο νεότερο στρώμα Α και η αρ. 23 στο στρώμα Γ. Επίσης, μεγάλος αριθμός μεμονωμένων ανθρώπινων οστών (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 306-329· 2010. Triantaphyllou 2008. Κατσαβέλη 2018, 70-104.)

Από το σύνολο των 297 ταφικών κοσμημάτων, δύο προέρχονται από τον ενταφιασμό αρ. 24 και τα 295 από τις ταφές καύσεων αρ. 1 και 16-22. Ένα ακόμα περίαπτο, που βρέθηκε στον λάκκο 76, κάτω από την ταφή αρ. 25, είναι πιθανό να συνδέεται με αυτήν (**εικ. 3, 11**). Από το σύνολο των 297 κοσμημάτων, τα 290 (289 χάντρες και ένα τμήμα δακτυλίου) είναι κατασκευασμένα από όστρεο (*Spondylus*) και τα επτά (έξι χάντρες και ένας δακτύλιος) από λίθο. Συγκεκριμένα, στο χώμα του ενταφιασμού αρ. 24 βρέθηκαν δύο λίθινες χάντρες φτιαγμένες από τον ίδιο μαύρο με λευκές νευρώσεις λίθο. Στο τεφροδόχο αγγείο της καύσης αρ. 1 βρέθηκαν τρεις χάντρες (μία από γκριζόλευκο λίθο και δύο από *Spondylus*). Στην καύση αρ. 22 ήρθε στο φως ένα λίθινος δακτύλιος (**εικ. 4**). Τέλος, από την περιοχή των καύσεων αρ. 16-21 περισυλλέχτηκαν 290

4 Δεν συμπεριλαμβάνονται 131 θαλάσσια κυρίως όστρεα χωρίς ίχνη κατεργασίας. Συγκεκριμένα, 81 τμήματα σωλήνα (οικογένεια *Solenidae*, είδος *Solen marginatus*, βλ. Delamotte & Vardala-Theodorou 2001, 257), είδος που δεν συναντάται στους προϊστορικούς οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου. Στην Κρεμαστή φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως τροφή από συγκεκριμένη ομάδα κατοίκων με δυνατότητα πρόσβασης στο υλικό ή/και με κοινωνική ανωτερότητα (Dietler 2001, 86). Επίσης, 26 τμήματα *Cardium*, επτά τμήματα πιθανώς από *Spondylus gaederopus* και οκτώ αδιάγνωστα. Δεν λείπει το λιμναίο-ποτάμιο είδος *Unio*, με εννέα κομμάτια (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 406-407).

Εικ. 3. Περίαπτο από *Spondylus* από τον λάκκο 76.

Εικ. 4. Κόσμημα από οπάλιο (ταφή-καύση αρ. 22).

χάντρες και ένα τμήμα δακτυλίου από *Spondylus*. Πρόκειται κυρίως για τις χάντρες δύο τουλάχιστον περιδεραίων, που συνδέονται με τις καύσεις αρ. 19 (52 χάντρες από *Spondylus* και μία από γκριζόλευκο λίθο) και αρ. 21 (230 χάντρες από *Spondylus)* (**εικ. 5**). Επίσης, από την καύση αρ. 16 περισυλλέχτηκαν δύο χάντρες από *Spondylus*, από την αρ. 18 τρεις χάντρες και ένα τμήμα δακτυλίου από *Spondylus*, και από την καύση αρ. 20 δύο λίθινες χάντρες, από οπάλιο και μαύρο λίθο[5] (**πίν. 1**).

Συνολικά, τα 408 ταφικά ή μη κοσμήματα, που φέρουν σαφείς ενδείξεις προέλευσης (τα υπόλοιπα 17 δεν έχουν σαφή προέλευση), κατανέμονται ως εξής:

α) Λάκκοι: 89 αντικείμενα (21,8% του συνόλου).

β) Τάφροι: 11 αντικείμενα (2,7% του συνόλου).

γ) Τομές: 11 αντικείμενα (2,7% του συνόλου).

δ) Ταφές καύσεων: 295 αντικείμενα (72,3% του συνόλου).

ε) Ταφές - ενταφιασμοί: 2 αντικείμενα (0,5% του συνόλου).

Τα υλικά για την κατασκευή των κοσμημάτων της Κρεμαστής είναι τα γνωστά και από άλλους σύγχρονους οικισμούς: πηλός, οστό, λίθο και όστρεο (**πίν. 2**).

α) Πηλός (4 αντικείμενα, ποσοστό 0,9%): χρησιμοποιείται αποκλειστικά για κατασκευή χαντρών.

β) Οστό (10 αντικείμενα, ποσοστό 2,4%): τα τέσσερα είναι από οστό, ένα από κέρατο και πέντε από δόντι. Το υλικό χρησιμοποιείται κυρίως για κατασκευή περιάπτων.

γ) Λίθος (45 αντικείμενα, ποσοστό 10,6%): Ο λίθος χρησιμοποιείται για κατασκευή χαντρών αλλά και περιάπτων, με κατεργασία ή σπάνια με διάνοιξη οπής ανάρτησης πάνω στο φυσικό βότσαλο. Χρησιμοποιούνται διάφορα είδη λίθων, με εντυπωσιακά χρώματα όπως το κόκκινο (4), το πράσινο (5), το λευκό (11), το μαύρο (14) και διάφορες άλλες αποχρώσεις (11). Αντιστοιχούν σε πετρώματα όπως ο ίασπις, το οπάλιο και διάφορα άλλα είδη πολύ λεπτόκοκκων λίθων,

5 Οι ταυτίσεις των υλικών οφείλονται στους γεωλόγους του Ι.Γ.Μ.Ε. Κοζάνης Δ. Δημητρίου και Ά. Ράσσιου, τους οποίους ευχαριστώ.

Τύπος ταφής	αα ταφής	τύπος κοσμήματος	αριθμός κοσμημάτων	λίθος	*Spondylus*	Σύνολο ανά τύπο ταφής
Ενταφιασμός	24	χάντρα	2	2	0	**2**
Ταφή καύσης	1	χάντρα	3	1	2	
Ταφή καύσης	16	χάντρα	2	0	2	
Ταφή καύσης	18	χάντρα	3	0	3	
Ταφή καύσης	18	δακτύλιος	1	0	1	
Ταφή καύσης	19	χάντρα	53	1	52	
Ταφή καύσης	20	χάντρα	2	2	0	
Ταφή καύσης	21	χάντρα	230	0	230	
Ταφή καύσης	22	δακτύλιος	1	1	0	**295**
		Σύνολο ανά υλικό		**7**	**290**	
		Σύνολο ταφικών κοσμημάτων	**297**	**297**		

Πίν. 1. Κατανομή και υλικό ταφικών κοσμημάτων.

Υλικό	Υποκατηγορίες υλικού	Αριθμός κοσμημάτων ανά υποκατηγορία υλικού	Ποσοστό υποκατηγορίας επί της κατηγορίας υλικού	Αριθμός κοσμημάτων ανά κατηγορία υλικού	Ποσοστό υλικού επί του συνόλου των κοσμημάτων	Ταφικά κοσμήματα	Ποσοστό επί του συνόλου των ταφικών κοσμημάτων	Μη ταφικά κοσμήματα	Ποσοστό επί του συνόλου των μη ταφικών κοσμημάτων	Ανάλυση μη ταφικών κοσμημάτων από όστρεο	Ποσοστό μη ταφικών κοσμημάτων από όστρεο επί του αντίστοιχου συνόλου
πηλός	πηλός	4	100,0%	4	0,9%			4	3,1%		
οστό	οστό	4	40,0%								
	δόντι	5	50,0%								
	κέρατο	1	10,0%	10	2,4%			10	7,8%		
λίθος	κόκκινος	4	8,9%								
	πράσινος	5	11,1%								
	λευκός	11	24,4%								
	μαύρος	14	31,1%								
	Άλλο	11	24,4%	45	10,6%	7	2%	38	29,7%		
όστρεο	*Spondylus*	357	97,5%			290	98%			68	89,5%
	άλλα μικρά δίθυρα	9	2,5%	366	86,1%			76	59,4%	8	10,5%
				Σύνολο ταφικών κοσμημάτων		**297**	**Σύνολο μη ταφικών κοσμημάτων**	**128**			
Σύνολο κοσμημάτων (με ή χωρίς σαφή προέλευση)				**425**							

Πίν. 2. Υλικά κατασκευής κοσμημάτων.

κάποιοι από τους οποίους δεν συναντώνται στην ευρύτερη περιοχή: για παράδειγμα, ο πράσινος λίθος της χάντρας με αρ. 324, ενώ σε μία περίπτωση (**εικ. 6**, αρ. 4) έχει χρησιμοποιηθεί ημιπολύτιμος λίθος (τυρκουάζ).

δ) Ὀστρεο (366 αντικείμενα, ποσοστό 86,1%): Πρόκειται στη συντριπτική πλειονότητα για χάντρες (309) και ακολουθούν οι δακτύλιοι (36), τα περίαπτα (5) και άλλα αντικείμενα (7) από *Spondylus* (συνολικά 357 αντικείμενα, ποσοστό 97,5%, επί του συνόλου των κοσμημάτων από όστρεο). Με πολύ λιγότερα παραδείγματα ακολουθούν μικρότερα όστρεα (9, ποσοστό 2,5%), που χρησιμοποιούνται ολόκληρα με διάνοιξη οπής ανάρτησης, όπως το *Cardium* (6) και το *Unio* (2), ενώ ένα ακόμη όστρεο (*Patella*;) έχει χρησιμοποιηθεί πιθανότατα ως εργαλείο. Η συντριπτική κυριαρχία των οστρέων ως υλικό κατασκευής είναι εν μέρει πλασματική, δεδομένου ότι 283 από τα 366 αντικείμενα είναι χάντρες, που ανήκουν σε δύο περιδέραια. Κατά συνέπεια, μόνο 83 τέτοια κοσμήματα βρέθηκαν διάσπαρτα και μπορούν να χρησιμοποιηθούν συγκριτικά. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, τα κοσμήματα από όστρεο υπερτερούν κατά πολύ των υπολοίπων υλικών, καθιστώντας το όστρεο (κυρίως τον *Spondylus*) κυρίαρχο υλικό στην κατασκευή των κοσμημάτων του οικισμού.

Εάν αφαιρεθούν τα ταφικά κοσμήματα, που ανέρχονται στα 297, τα ποσοστά των διαφόρων υλικών στα υπόλοιπα 128 αντικείμενα, είναι τα εξής:

α) Πηλός: τέσσερα αντικείμενα, ποσοστό 3,1%.

β) Οστό: δέκα αντικείμενα, ποσοστό 7,8%.

γ) Λίθος: 38 αντικείμενα, ποσοστό 29,7%.

δ) Ὀστρεο: 76 αντικείμενα, ποσοστό 59,4%. Τα 68 (ποσοστό 89,5%) είναι από *Spondylus* και τα οκτώ (ποσοστό 10,5%) από μικρά όστρεα.

Διαπιστώνεται, επομένως, κυριαρχία του *Spondylus* ως υλικού κατασκευής κοσμημάτων, ακολουθεί ο λίθος και σε πολύ μικρότερα ποσοστά, το οστό και ο πηλός.

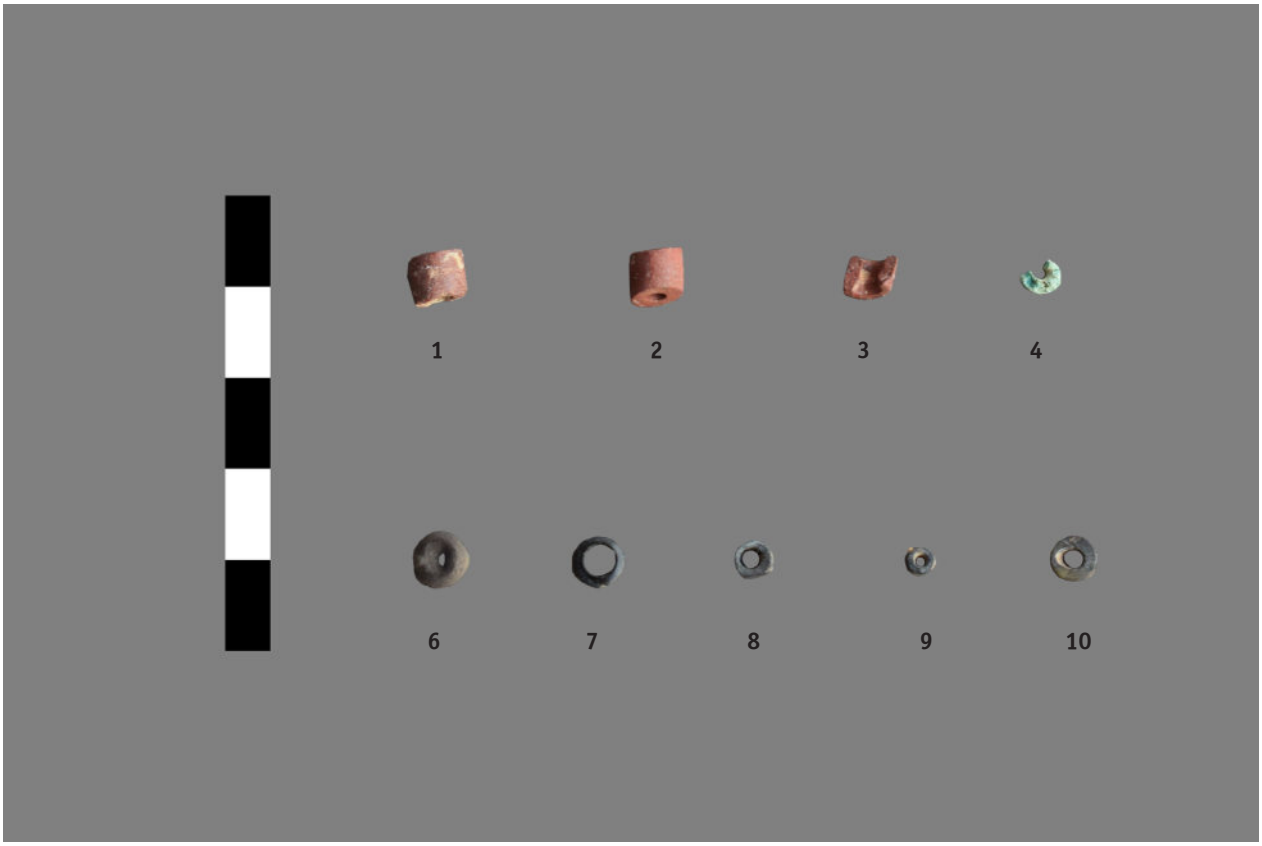
Συγκριτικά με άλλους σύγχρονους οικισμούς, σε σχέση με τα δύο κυρίαρχα υλικά, παρατηρούνται τα παρακάτω:

Η έναρξη της χρήσης θαλάσσιων οστρέων για την κατασκευή κοσμημάτων τοποθετείται στον νομό Κοζάνης στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, με παντελή σχεδόν απουσία από τους οικισμούς της Αρχαιότερης και Μέσης Νεολιθικής περιόδου. Εξαίρεση φαίνεται να αποτελεί ο οικισμός των Σερβίων, όπου ο *Spondylus* εμφανίζεται και κυριαρχεί στη Μέση Νεολιθική (27, από τα 42 κοσμήματα *Spondylus)*, ενώ μειώνεται αρκετά στη Νεότερη (έξι, επί συνόλου 89 κοσμημάτων διάφορων υλικών) (Mould και άλ. 2000, 285-286). Πολύ μικρή παρουσία έως απουσία κοσμημάτων από θαλάσσια όστρεα παρατηρείται κατά τη Νεότερη/Τελική Νεολιθική στους άλλους ανασκαμμένους οικισμούς της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2012), με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού, όπου εμφανίζονται μόνο όστρεα γλυκού νερού (85 παραδείγματα). Αντίθετα, διαφοροποίηση κατά οικισμό και χρονική περίοδο παρατηρείται στην Κίτρινη Λίμνη: στο Μεγάλο Νησί Γαλάνης αυξημένη φαίνεται να είναι η παρουσία των οστρέων, και κυρίως του *Spondylus*[6], σε στρώματα της Τελικής Νεολιθικής (Ζιώτα 1994, 551), μικρή όμως σε αυτά

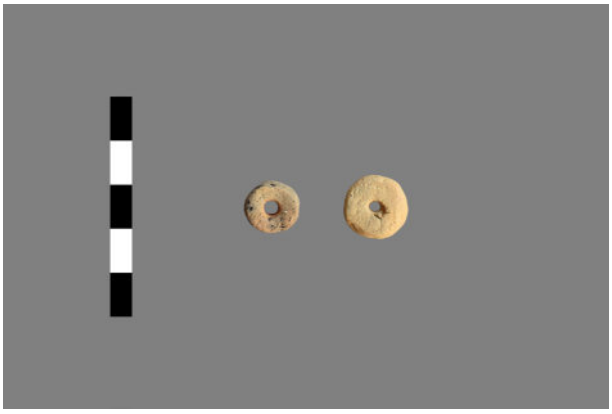
6 Παράλληλα, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στην Τελική Νεολιθική πέντε χρυσών κοσμημάτων από τον συγκεκριμένο οικισμό, ενώ δύο ακόμα προέρχονται από τον Κλείτο (Fotiadis και άλ. 2019, 33-35).

Εικ. 5. Χάντρες περιδεραίου από *Spondylus* (ταφή καύσης 21).

Εικ. 6. Λίθινες χάντρες (από αριστερά, πάνω: τρεις από ίασπι, μία από τυρκουάζ, κάτω: σφαιρίδιο από λεπτόκοκκο λίθο–γυαλί, ίσως ημιτελής χάντρα, και τέσσερις χάντρες από λεπτόκοκκους λίθους).

Εικ. 7. Χάντρες από πηλό.

Εικ. 8. Περίαπτα από όστρεα.

της Νεότερης. Συγκεκριμένα, από ανασκαμμένη έκταση 44 τ.μ.[7] προέκυψαν 135 κοσμήματα (Fotiadis και άλ. 2019, 33), από τα οποία 53 οστρέινα (39 από αυτά, δηλαδή το 74%, από *Spondylus)*. Κυριαρχούν οι χάντρες (70%), ιδιαίτερα οι λίθινες (60%), ενώ ο *Spondylus* αριθμεί τις 24 (25%). Στον σύγχρονο οικισμό του Κλείτου, από ανασκαφικά διερευνημένη έκταση 75 στρεμμάτων προέκυψαν 345 οστρέινα αντικείμενα, εκ των οποίων το 64% είναι από *Spondylus* (Ζιώτα 2014, 330).

Στην ευρύτερη περιοχή, στο Δισπηλιό κυρίαρχο υλικό κατασκευής κοσμημάτων είναι ο λίθος (Υφαντίδης 2019, 99). Γενικά, στις ανασκαφές της Δυτικής Μακεδονίας δεν αναφέρονται κοσμήματα, και μάλιστα από όστρεα, ή οι σχετικές ποσότητες εμφανίζονται μικρές. Στους οικισμούς της Θεσσαλίας τα δύο βασικά υλικά, ο λίθος και το όστρεο, εμφανίζονται στα ίδια περίπου υψηλά ποσοστά, ενώ παρατηρείται σοβαρή διαφοροποίηση μεταξύ παραθαλάσσιων και μη οικισμών, με το ποσοστό των οστρέων να αυξάνεται υπερβολικά στους πρώτους, ιδιαίτερα στο Διμήνι (ποσοστό 81,3%) (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 126-128, πιν. VI). Σε περιοχές ανατολικότερα, παρόμοια με τα ποσοστά χρήσης των διάφορων υλικών στην Κρεμαστή είναι αυτά της Μάκρης (Γιαγκούδη 2005, 65), ενώ στο Ντικιλί Τας κυριαρχεί ο *Spondylus* (Karali-Yannakopoulos 1992, 160), όπως και στους Σιταγρούς (Nikolaidou 2003, 333-335), και παρατηρείται συγκέντρωση του ίδιου οστρέου σε ορισμένους οικισμούς της περιοχής των Σερρών (Fotiadis 1985, 266).

Τυπολογικά, τα κοσμήματα μπορούν να ενταχθούν στις παρακάτω κατηγορίες: χάντρες, περίαπτα, δακτύλιοι, διάφορα (**πίν. 3**).

α) Χάντρες: Οι 309 από τις 351 είναι φτιαγμένες από *Spondylus* (ποσοστό 86,6% επί του συνόλου των 357 αντικειμένων *Spondylus*), οι 37 από λίθο, οι τέσσερις από πηλό (**εικ. 7**) και μία από οστό. Κατασκευαστικά χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία, ιδιαίτερα κάποιες μικρότερες ομάδες κατασκευασμένες από το ίδιο υλικό (οστρέινες ή λίθινες). Έχουν δακτυλιόσχημο, δισκοειδές ή κυλινδρικό σχήμα. Οι περισσότερες είναι πολύ μικρών διαστάσεων, ιδιαίτερα οι οστρέινες και λίθινες (με διάμετρο περίπου 4 χιλ., μήκος 2-4 χιλ., ενώ υπάρχουν και μεγαλύτερες, διαμέτρου 6 χιλ. και μήκους 4 χιλ.), πολύ καλά λειασμένες, με διατομές κυκλικές, τετράγωνες ή πολυγωνικές. Υπάρχουν ομάδες όμοιων χαντρών οι οποίες εμφανίζονται σε επιμέρους σύνολα: για παράδειγμα, πέντε λίθινες χάντρες από την τάφρο Β, τομή Ρ8, με διάμετρο 4 χιλ., μήκος 2 χιλ., διάμετρο οπής 2 χιλ. και όμοια, τετράγωνη διατομή. Τα στοιχεία αυτά δηλώνουν εξειδικευμένη και μαζική (ιδιαίτερα στο στάδιο της λείανσης[8]) παραγωγή, και για τις λίθινες, τουλάχιστον για όσες είναι

7 Δεν συμπεριλαμβάνεται η ανασκαφή του 1994 (Ζιώτα 1994, 550-551).

8 Μαζική παραγωγή πιθανολογείται για τις χάντρες της Μάκρης (Γιαγκούδη 2005, 77), της Θεσσαλίας (Κυπαρίσση-Αποστολίκα

			Υλικά κατασκευής και ποσοστά επί διάφορων συνόλων												
Τύπος κοσμήματος	**Συνολικός αριθμός**	***Spondylus***	**Ποσοστό**	**Μικρά δίθυρα όστρεα**	**Ποσοστό**	**Λίθος**	**Ποσοστό**	**Πηλός**	**Ποσοστό**	**Οστό**	**Ποσοστό**	**Δόντια ζώων**	**Ποσοστό**	**Κέρατα ζώων**	**Ποσοστό**
Χάντρες	351	309	88%	0	0%	37	10,5%	4	1,1%	1	0,3%	0	0%	0	0%
Περίαπτα με μία οπή ανάρτησης	4	0		0		4		0		0		0			
Περίαπτα με δύο οπές ανάρτησης	1	0		0		1		0		0		0			
Περίαπτα με οπή στο μέσο	6	5		0		1		0		0		0			
Περίαπτα κυλινδρικά	1	0		0		0		0		1		0			
Περίαπτα περίτεχνα	1	0		0		0		0		1		0			
Περίαπτα δακτυλιόσχημα	1	0		0		1		0		0		0			
Α. Περίαπτα με κατεργασία υλικού: σύνολο	14														
Περίαπτα - όστρεα ολόκληρα με οπή ανάρτησης	8	0		8		0		0		0		0			
Περίαπτα από δόντια ζώων ολόκληρα με οπή ή χωρίς	5	0		0		0		0		0		5			
Β. Περίαπτα χωρίς κατεργασία υλικού: σύνολο	13														
Περίαπτα: σύνολο	27	5	18,5%	8	29,6%	7	25,9%			2	7,4%	5	18,5%		
Δακτύλιοι	36	36	100%												
Διάφορα	11	7	63,6%	1	9,1%	1	9,1%			1	9,1%			1	9,1%
Σύνολα και ποσοστά ανά υλικό		357	84,0%	9	2,1%	45	10,6%	4	1%	4	1%	5	1,2%	1	0,2%
Σύνολο κοσμημάτων από όστρεο και ποσοστό επιμέρους ειδών	366	357	97,5%	9	2,5%										
Γενικό σύνολο κοσμημάτων (με σαφή ή όχι προέλευση)	425														

Πίν. 3. Τυπολογία κοσμημάτων και υλικά κατασκευής.

Εικ. 9. Περίαπτα από δόντια ζώων.

Εικ. 10. Περίαπτα από λίθο.

Εικ. 11. Δακτύλιοι και περίαπτο (;) από *Spondylus*.

Εικ. 12. Περίαπτο από οστό.

κατασκευασμένες από ντόπιας προέλευσης λίθους όπως ο ίασπις, το οπάλιο και ο μαύρος λίθος, πιθανώς ενδοκοινοτική παραγωγή[9] (**εικ. 6**).

β) Περίαπτα: Τα 13 από τα συνολικά 27 είναι από όστρεο (πέντε από *Spondylus*, ποσοστό 1,4% των αντικειμένων του υλικού), επτά από λίθο και επτά από οστό. Ανήκουν σε διάφορους τύπους, που προέκυψαν μετά από κατεργασία ή απλώς με διάνοιξη οπής ανάρτησης στο φυσικό υλικό. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν τα μικρά δίθυρα όστρεα που χρησιμοποιούνται ολόκληρα (έξι από *Cardium* και δύο από *Unio*) (**εικ. 8**) και τα δόντια ζώων[10] (πέντε συνολικά, τα τέσσερα με οπή ανάρτησης) (**εικ. 9**). Η πρώτη ομάδα είναι η πολυπληθέστερη, με δεκατέσσερα παραδείγματα, τα οποία μπορούν να ταξινομηθούν στους παρακάτω τύπους:

α) Περίαπτα με μία οπή ανάρτησης (τέσσερα στον αριθμό) φτιαγμένα από λίθο σε διάφορα σχήματα (ένα σε σχήμα αξίνας[11], ένα ελλειψοειδές) (**εικ. 10**).

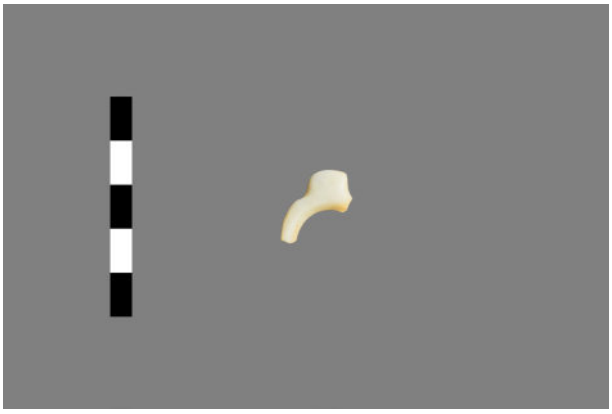
β) Ένα περίαπτο με δύο οπές ανάρτησης φτιαγμένο από λίθο (**εικ. 10**).

2001, 147) και αλλού. Σύνολα λίθινων χαντρών που φαίνεται να λειάνθηκαν μαζί διαπιστώνονται και στο Δισπηλιό (Υφαντίδης 2019, 172), αλλά και στους Σιταγρούς (Miller 2003, 375).

9 Πιθανό εργαστήριο κατασκευής λίθινων χαντρών αναφέρεται στη Μάκρη (Ευστρατίου & Ντίνου 2002, 2), ενώ επιτόπια παραγωγή κοσμημάτων στο Ντικιλί Τας (Darcque και άλ. 2012, 527-529).

10 Παρόμοια έχουν βρεθεί στο Δισπηλιό (Υφαντίδης 2019, 144).

11 Παρόμοιο στο Σπήλαιο Κίτσου (Δημακοπούλου 1998, 71, αρ. 87) και στο Δισπηλιό (Υφαντίδης 2019, 141-142).

Εικ. 13. Περίαπτο από οπάλιο.

γ) Περίαπτα κυκλικά με οπή στο μέσο. Ένα είναι κατασκευασμένο από λίθο και πέντε από όστρεο *Spondylus*, από τα οποία το ένα πιθανώς προέρχεται από τον ενταφιασμό αρ. 25 και ίσως είναι ταφικό κτέρισμα (**εικ. 3, 11**, δεξιά).
δ) Ένα περίαπτο κυλινδρικό από οστό.
ε) Ένα περίαπτο περίτεχνο από οστό (**εικ. 12**).
στ) Ένα περίαπτο δακτυλιόσχημο από οπάλιο, χωρίς οπή ανάρτησης[12] (**εικ. 13**).

γ) Δακτύλιοι: και οι 36 είναι κατασκευασμένοι από *Spondylus* και σώζονται αποσπασματικά[13]. Αποτελούν ποσοστό 10,1%, του συνόλου των αντικειμένων από *Spondylus,* και ένα σημαντικό αριθμητικά σύνολο στον βορειοελλαδικό χώρο[14]. Ένας μικρός αριθμός τους (έξι) σώζει καμπύλο ή λοξότμητο πέρας, που υποδηλώνει ότι ανήκαν σε δακτυλίους ανοιχτού τύπου[15] (**εικ. 14**, αρ. 4). Με βάση τις διαστάσεις τους μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες: δακτύλιοι μικρού πλάτους (0,7-1 εκ.) και μεγάλου (1,3-3 εκ.), που πιθανότατα αντιστοιχούν σε δύο είδη, μικρούς και μεγάλους δακτυλίους[16] (**εικ. 14, 15**). Δύο από τα κομμάτια φέρουν στο ένα ή και στα δύο σωζόμενα άκρα τους από μία οπή (**εικ. 15**, αρ. 9), η οποία ανοίχτηκε ίσως για επισκευή μετά από το σπάσιμο του δακτυλίου ή για ανάρτησή του ως περιάπτου σε δεύτερη χρήση.

δ) Διάφορα (11 ως προς τον αριθμό): πρόκειται για ένα ημίεργο κομμάτι από κέρατο, μάλλον αιγοπρόβατου, και ένα τμήμα πιθανού κοσμήματος από καμένο οστό. Επίσης, επτά κομμάτια από *Spondylus* (ποσοστό 2% επί του συνόλου των κοσμημάτων από *Spondylus*). Πρόκειται για τρία τετράγωνα ή ορθογώνια αντικείμενα / κοσμήματα, ίσως τμήματα σύνθετων δακτυλίων ανοιχτού τύπου (**εικ. 11**, αριστερά και μέσο), ένα όστρεο από το οποίο έχει αφαιρεθεί μεγάλο τμήμα (**εικ. 16**), ένα όστρεο με ίχνη κατεργασίας, ένα κυκλικό αντικείμενο με τέσσερις οπές και μία ημιτελή, ίσως περίαπτο ή πόρπη ζώνης (**εικ. 17**), και ένα μεγαλύτερο κομμάτι με τέσσερις οπές στην περιφέρειά του, ίσως πρώτη ύλη κατασκευής χαντρών (**εικ. 18**). Ουσιαστικά πρόκειται για ένα σύνολο αντικειμένων που αφορά σε πρώτες ύλες κατασκευής κοσμημάτων ή σε ημίεργα αντικείμενα. Αποτελούν ίσως ενδείξεις επιτόπιας κατασκευής κοσμημάτων από *Spondylus*, υποδηλώνοντας ότι στον συγκεκριμένο οικισμό δεν έφταναν μόνο τελειωμένα αντικείμενα αλλά και κομμάτια σε προχω-

12 Παρόμοια στο Δισπηλιό και στον Μακρύγιαλο (Δημακοπούλου 1998, 67, εικ. 71-74. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 54-57. Υφαντίδης 2019, 138 κ.ε.) Για ανάλογα από χρυσό, από την Κίτρινη Λίμνη βλ. Fotiadis και άλ. 2019, 33-35.

13 Εκτός από βραχιόλια, είναι πιθανό να λειτουργούσαν ως περίαπτα, δαχτυλίδια ή σύνθετα κοσμήματα βλ. ενδεικτικά Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 74. Υφαντίδης 2019, 65, 98, 109. Karali-Yannakopoulos 1992, 163-164. Pappa & Veropoulidou 2011, 112.

14 Ο μεγαλύτερος αριθμός δακτυλίων *Spondylus*, 307 συνολικά, αναφέρεται στον Μακρύγιαλο (Pappa & Veropoulidou 2011, 111), και ακολουθούν οι Σιταγροί, με 170 (Nikolaidou 2003, 337), και το Διμήνι, με περίπου 100 (Tsuneki 1987, 1 κ.ε.). Αλλού στη Μακεδονία, στο Δισπηλιό καταγράφηκαν 67 (Υφαντίδης 2019, 99), στο Ντικιλί Τας 89, και στη Δήμητρα 16 (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 74-80).

15 Δακτύλιοι ανοιχτού τύπου συναντώνται στη Θεσσαλία (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 180, αρ. 110, 119, 121, πίν. 7), στο Ντικιλί Τας (Karali-Yannakopoulos 1992, 164) και στους Σιταγρούς (Nikolaidou 2003, 340, πίν. 9.4).

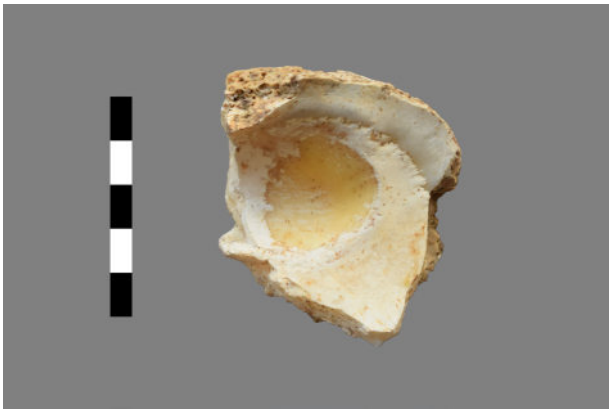
16 Συντήρηση ή δεύτερη χρήση κοσμημάτων παρατηρείται και αλλού (βλ. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 74-75. Υφαντίδης 2019, 110. Pappa & Veropoulidou 2011, 114).

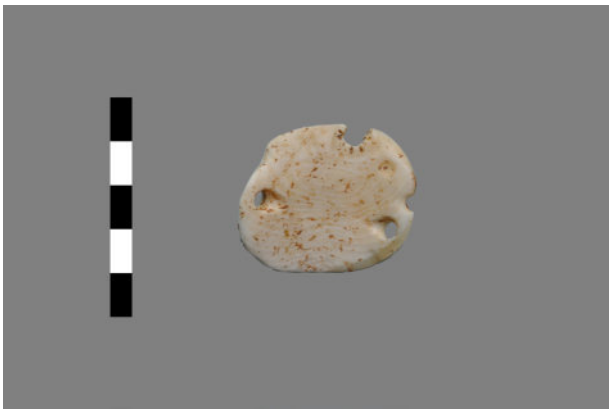
Εικ. 14. Δακτύλιοι από *Spondylus*. Ο πρώτος από δεξιά είναι ανοιχτού τύπου με διακοσμημένο άκρο.

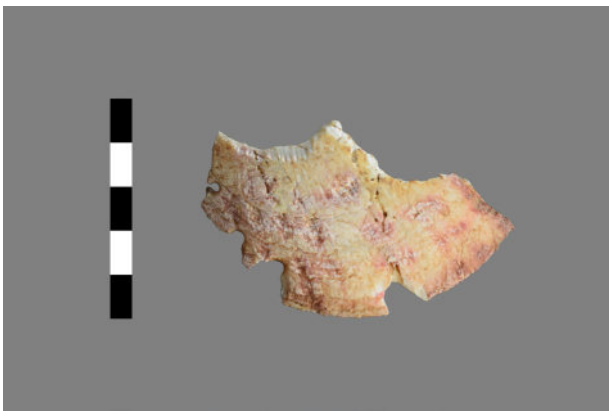
Εικ. 15. Δακτύλιοι από *Spondylus*. Ο κάτω δεξιά φέρει οπή σύνδεσης ή ανάρτησης.

Εικ. 16. Τμήμα *Spondylus*, πιθανώς πρώτη ύλη κατασκευής κοσμημάτων.

Εικ. 17. Περίαπτο ή πόρπη ζώνης από *Spondylus*.

Εικ. 18. Τμήμα *Spondylus,* πιθανώς πρώτη ύλη κατασκευής χαντρών.

ρημένο ή μη στάδιο κατεργασίας[17]. Πιθανή χρήση ως εργαλείο μπορεί να είχε ένα όστρεο λειασμένο στην περιφέρειά του. Ένα ιδιότυπο λίθινο κόσμημα, ελλιπές σε ένα τμήμα του, προέρχεται από την ταφή καύσης αρ. 22. Έχει σχεδόν κυλινδρικό σχήμα, πλατύτερο στην «κύρια όψη», όπου φέρει στικτή διακόσμηση (ημικυκλική σειρά 22 στιγμών, «κρεμαστή» από την ευθύγραμμη προς την καμπύλη ακμή). Έχει πλάτος 4,8 ως 3,6 εκ., πάχος 0,6 εκ. και διάμετρο 5,4 εκ. Το κόσμημα φέρει έντονα ίχνη καύσης, γεγονός που αποδεικνύει ότι είχε καεί στην πυρά μαζί με τον νεκρό, όπου ίσως και παρέμεινε το ελλείπον τμήμα του[18] (**εικ. 4**).

Ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία που προκύπτουν από τη χωρική κατανομή των ευρημάτων και τα συμφραζόμενά τους. Όπως προαναφέραμε, δύο είναι οι κύριες ομάδες: α) λάκκοι - τάφροι – τομές (επίχωση έξω από τους λάκκους και τις τάφρους) και β) ταφές (**πίν. 4**).

α) Χάντρες: 293 βρέθηκαν στις καύσεις (αρ. 1-23), δύο στην ταφή αρ. 24, 43 στους λάκκους (μόνο σε 25 από τους 462, συγκεκριμένα στους αρ. 17[2], 21, 42, 43, 72[2], 100, 137, 151, 172[3], 175, 192, 224, 240, 242[3], 253, 255[7], 284[2], 291, 292, 305, 310[2], 355, 379[3], 386, 430[3]), επτά στην τάφρο Β (σε τρεις τομές, οι πέντε από πάσα της ίδιας τομής), τρεις στην επίχωση ισάριθμων τομών, τρεις έχουν ασαφή προέλευση. Οι περισσότερες χάντρες των λάκκων (33 στον αριθμό) και όλες των τάφρων προέκυψαν από το νεροκόσκινο, υποδηλώνοντας πιθανή απώλεια μέρους του υλικού. Συναντώνται συνήθως μεμονωμένα αλλά και σε μικρές ομάδες, των δύο ως επτά χαντρών (εννέα λάκκοι, με αρ. 17, 72, 172, 242, 255, 284, 310, 379, 430, και μία τομή της Τάφρου Β). Συνδέονται με ποικίλο υλικό: στους λάκκους, στην πλειονότητά τους, συναντώνται σε στρώματα που περιέχουν υπολείμματα καύσης,

17 Σημαντικό κέντρο κατασκευής και διακίνησης οστρέινων κοσμημάτων θεωρείται το Διμήνι, όπου διαπιστώνεται εξειδίκευση σε επίπεδο οικισμού (Halstead 1993, 606-607. Bailey 2000, 222), ενώ ενδείξεις ενδοκοινοτικής παραγωγής υπάρχουν στον Μακρύγιαλο (Μπέσιος & Παππά 1998, 28. Pappa & Veropoulidou 2011, 118), στους Σιταγρούς (Miller 2003, 372, πιν. 9.3.1) και στο Ντιλικί Τας (Karali-Yannakopoulos 1992, 164).

18 Παρόμοιο στο Δισπηλιό βλ. Υφαντίδης 2019, 108.

Τύπος κοσμήματος	Προέλευση									
	Ταφές				Λάκκοι, Τάφροι, Επίχωση Τομών					
	Ταφές καύσεων	Ενταφιασμοί	Σύνολο κοσμημάτων τάφων	Ποσοστό επί του συνόλου των 425 κοσμημάτων	Λάκκοι	Τάφροι	Τομές	Ασαφής προέλευση	Ποσοστό επί του συνόλου των 425 κοσμημάτων	Σύνολο ανά τύπο κοσμήματος
χάντρες	293	2	295		43	7	3	3		351
περίαπτα	0	0	0		23	0	2	2		27
δακτύλιοι	1	0	1		19	2	5	9		36
διάφορα	1	0	1		4	2	1	3		11
Σύνολο κοσμημάτων ανά ενότητα προέλευσης	295	2			89	11	11	17		
	Σύνολο κοσμημάτων ταφών:		**297**	69,9%	**Σύνολο κοσμημάτων από μη ταφικά σύνολα (με σαφή ή μη προέλευση):**			**128**	30,1%	
						Γενικό σύνολο κοσμημάτων				**425**

Πίν. 4. Χωρική κατανομή κοσμημάτων.

πολλή κεραμική και οστά ζώων, σε κάποιες περιπτώσεις και ψημένο πηλό, ενώ σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις συμπεριλαμβάνονται πολλά τμήματα ή ακέραια λίθινα εργαλεία, λίγα οστέινα εργαλεία, πήλινα σφαιρίδια, τμήματα πήλινων ειδωλίων και άλλα, χωρίς να παρατηρείται κάποιος ιδιαίτερος τύπος σύνδεσης. Σε ελάχιστες περιπτώσεις (πέντε: σε στρώματα των λάκκων 17, 43, 430) συνυπάρχουν με ανθρώπινα οστά. Συνδέονται επίσης με σφραγισμένους ή μη λάκκους, μιας ή περισσότερων χρήσεων (8 και 35 χάντρες αντίστοιχα, αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των λάκκων κάθε κατηγορίας, αφού οι μιας χρήσης είναι 300, ποσοστό 64,9%, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει κάτι ιδιαίτερο, καθόσον κάθε στρώμα λάκκου αντιστοιχεί σε διαφορετική χρήση), των τριών πρώιμων στρωμάτων χρήσης (Β, Γ, Δ), σε αριθμό ανάλογο με αυτόν των λάκκων κάθε στρώματος.

β) Περίαπτα: 23 βρέθηκαν στους λάκκους (σε 19 από τους 462, συγκεκριμένα στους λάκκους με αρ. 4, 14, 16, 43, 72[2], 76, 88, 103, 108, 177[2], 178, 188, 189[3], 220, 240, 270, 271, 288, 430), δύο προέρχονται από την επίχωση των τομών, δύο έχουν ασαφή προέλευση. Συναντώνται μεμονωμένα αλλά και σε μικρές ομάδες, των δύο-τριών περιάπτων (λάκκοι με αρ. 72, 177, 189), κατανεμημένα σε διάφορα στρώματα. Συνδέονται με ποικίλο υλικό: στους λάκκους συναντώνται εξίσου σε στρώματα που περιέχουν υπολείμματα καύσης ή όχι, στην πλειονότητά τους σε αυτούς με πολλή κεραμική και οστά ζώων, σε κάποιες περιπτώσεις και ψημένο πηλό, ενώ σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις συμπεριλαμβάνονται πολλά τμήματα ή ακέραια λίθινα εργαλεία, λίγα οστέινα εργαλεία, πήλινα σφαιρίδια, τμήματα πήλινων ειδωλίων και άλλα, χωρίς να παρατηρείται κάποιος ιδιαίτερος τύπος σύνδεσης. Στο ένα τρίτο των περιπτώσεων (οκτώ περίαπτα, από στρώματα των λάκκων αρ. 4, 43, 76, 88, 189, 220, 430) συνυπάρχουν με ανθρώπινα οστά. Στην περίπτωση μάλιστα του λάκκου αρ. 76, ένα περίαπτο (;) βρέθηκε κάτω από την ταφή αρ. 25 και πιθανώς συνδέεται με αυτήν (**εικ. 3, 11**, δεξιά). Συνδέονται, επίσης, με σφραγισμένους ή μη λάκκους, μιας ή περισσότερων χρήσεων (4 και 19 περίαπτα αντίστοιχα, αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των λάκκων κάθε κατηγορίας, όπως και στις χάντρες), των τριών πρώιμων στρωμάτων χρήσης (Β, Γ, Δ), σε αριθμό ανάλογο με αυτόν των λάκκων κάθε στρώματος (παρατηρείται μικρή αυξημένη παρουσία τους, σε σχέση με τις χά-

ντρες, στο νεότερο στρώμα Β).

γ) Δακτύλιοι: 19 στους λάκκους (σε 15 από τους 462, συγκεκριμένα στους αρ. 4[4], 40, 57, 64, 65, 76[2], 124, 172, 204, 247, 279, 341, 355, 379, 385), ένας στην τάφρο Β, ένας στην τάφρο Δ, πέντε στην επίχωση ισάριθμων τομών, ένας στην ταφή καύσης με αρ. 18 και εννέα είναι ασαφούς προέλευσης. Συναντώνται μεμονωμένα, εκτός από δύο περιπτώσεις: στον λάκκο με αρ. 4, όπου βρέθηκαν τέσσερα τμήματα δακτυλίων, και στον λάκκο αρ. 76 όπου δύο τμήματα. Συνδέονται με ποικίλο υλικό: στους λάκκους συναντώνται εξίσου σε στρώματα που περιέχουν υπολείμματα καύσης ή όχι, στην πλειονότητά τους σε αυτούς με πολλή κεραμική και οστά ζώων, σε κάποιες περιπτώσεις και ψημένο πηλό, ενώ σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις συμπεριλαμβάνονται πολλά τμήματα ή ακέραια λίθινα εργαλεία, λίγα οστέινα εργαλεία, πήλινα σφαιρίδια, τμήματα πήλινων ειδωλίων και άλλα, χωρίς να παρατηρείται κάποιος ιδιαίτερος τύπος σύνδεσης. Στις μισές περίπου περιπτώσεις (επτά δακτύλιοι από στρώματα των λάκκων αρ. 4 [3], 76[2], 247, 341) συνυπάρχουν με ανθρώπινα οστά. Συνδέονται επίσης με σφραγισμένους ή μη λάκκους, μιας ή περισσότερων χρήσεων (2 και 17 δακτύλιοι αντίστοιχα, και εδώ αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των λάκκων κάθε κατηγορίας), των τριών πρώιμων στρωμάτων χρήσης (Β, Γ, Δ), σε αριθμό που δεν είναι ανάλογος με αυτόν των λάκκων κάθε στρώματος (παρατηρείται αυξημένη παρουσία τους, σε σχέση με τις χάντρες και τα περίαπτα, στο πρώιμο στρώμα Δ).

δ) Διάφορα: τέσσερα στους λάκκους (σε τρεις από τους 462, συγκεκριμένα στους αα 27[2], 54, 147), δύο σε τομές της τάφρου Β, ένα στην επίχωση της τομής Λ17, ένα στην ταφή καύσης αρ. 22 και τρία είναι ασαφούς προέλευσης. Δεν προκύπτει κανενός είδους συγκέντρωση.

Εάν δούμε συνολικά την κατανομή των κοσμημάτων που προέκυψαν με βεβαιότητα από το εσωτερικό των λάκκων, διαπιστώνουμε τα εξής: κοσμήματα βρέθηκαν σε 53 από τους 462 λάκκους (ποσοστό 11,5%). Συναντώνται στις περισσότερες περιπτώσεις (σε 36 λάκκους) μεμονωμένα, ενώ στους υπόλοιπους λάκκους (17) σε μικρές ομάδες των δύο ως επτά (λάκκος αρ. 255) κοσμημάτων, τα οποία συνήθως κατανέμονται στα διάφορα στρώματα χρήσης τους. Ο μεγαλύτερος αριθμός κοσμημάτων προέρχεται από το στρώμα 2 του λάκκου αρ. 172 (τρεις χάντρες και ένα τμήμα δακτυλίου), από το στρώμα 2 του λάκκου αρ. 4 (δύο τμήματα δακτυλίων και ένα περίαπτο από δόντι), όπου συνυπάρχουν με ανθρώπινα οστά, και από τα στρώματα 1 και 2 του λάκκου αρ. 255 (από τρεις χάντρες).

Σε 11 από τους 25 λάκκους ανεύρεσης οστών (λάκκοι με αρ. 4, 17, 27, 43, 76, 88, 189, 220, 247, 341, 430), τα κοσμήματα συναντώνται σε στρώματα που περιέχουν και μεμονωμένα ανθρώπινα οστά, τα οποία συνδέονται με δευτερογενή μεταχείριση των νεκρών (Triantaphyllou 2008, 146). Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς υποδηλώνει ότι η συνήθεια ταφής των νεκρών με τα προσωπικά τους κοσμήματα στον οικισμό της Κρεμαστής εμφανίζεται από την αρχή της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου, δηλαδή από την έναρξη της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου. Σαφής, ωστόσο, σύνδεση με τις ταφές παρατηρείται μόνο στο νεότερο στρώμα Α, όπου τα κοσμήματα συναντώνται στις ταφές καύσεων ως μέρος της προσωπικής ενδυμασίας, κόσμησης και ιδιοκτησίας του νεκρού, τον οποίο και συνοδεύουν στην τελευταία του κατοικία. Τα κοσμήματα καίγονται μαζί του στην πυρά, όπως βεβαιώνουν τα ίχνη καύσης που παρατηρούνται σε πολλά (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2010). Ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία της ανθρωπολογικής μελέτης του υλικού των καύσεων, καθώς διαπιστώνεται σύνδεση του υλικού με 24 άτομα (14 ενήλικα και 9 ανήλικα), που ανήκουν σε 18 ατομικές ταφές και τρεις διπλές (αρ. 11: ενήλικο και ανήλικο, αρ. 12 και 19: ενήλικο και ανήλικο/περιγεννητική ηλικία) (Κατσαβέλη 2018, 70). Η επεξεργασία των δεδομένων φαίνεται να συνδέει όλα σχεδόν τα κοσμήματα με ανήλικα άτομα (έως τεσσάρων ετών), ενώ στην ίδια ηλικία είναι και ο νεκρός της ταφής με αρ. 24 (Triantaphyllou 2008, 144. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 317).

Συμπερασματικά, βασικό χαρακτηριστικό του υλικού της Κρεμαστής είναι η προέλευσή του όχι μόνο από οικιστικά αλλά και από ταφικά σύνολα. Το γεγονός αυτό διαφοροποιεί τη θέση από άλλες σύγχρονες του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένου του όμορου οικισμού του Κλείτου, όπου επίσης έχουν βρεθεί ταφές καύσεων και ενταφιασμοί (Ζιώτα και άλ. 2009, 45, 49· 2014, 326-327. Κατσαβέλη 2018, 42 κ.ε.), και των καύσεων στον οικισμό της Αυγής (Στρατούλη και άλ. 2009). Αντίθετα, υποδηλώνεται ομοιότητα με τα Βαλκάνια.

Τα κοσμήματα στον ελλαδικό χώρο προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από οικιστικά και όχι από ταφικά σύνολα (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997, 119, 109. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 80. Υφαντίδης 2019). Ταφική χρήση των κοσμημάτων μαρτυρείται σε παιδική ταφή του Σπηλαίου Αλεπότρυπας (Παπαθανασόπουλος 1996, 177) και σε ταφή στον Λογκά Ελάτης (Καραμήτρου-Μεντεσίδη & Θεοδώρου 2009, 60), ενώ με ταφική χρήση φαίνεται να συνδέεται ένα περιδέραιο από χάντρες *Spondylus* στον Κάτω Αγιάννη Πιερίας (Μπέσιος & Αδακτύλου 2008, 236). Ωστόσο, η γενικότερη απουσία κοσμημάτων από τις νεολιθικές ταφές θα μπορούσε να οφείλεται περισσότερο στην τύχη και λιγότερο σε ηθελημένη πρακτική, δεδομένου του πολύ μικρού αριθμού των εντοπισμένων νεκροταφείων αλλά και της επιβεβαιωμένης ταφικής χρήσης των κοσμημάτων σε πρωιμότερες περιόδους της προϊστορίας (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997, 119). Την υπόθεση αυτή στηρίζουν τα ευρήματα της Κρεμαστής, αποδυναμώνοντας παράλληλα αυτήν της πιθανής διαφορετικής χρήσης των κοσμημάτων ω βορειοελλαδικό χώρο (Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 80, 147. Halstead 1993, 607), τον προορισμό τους δηλαδή αποκλειστικά σχεδόν για ταφική χρήση, κατά το πρότυπο των Βαλκανίων, ωστόσο κρίνεται απαραίτητη η στήριξή της και από άλλα παραδείγματα.

Πολύ πιθανή, πάντως, θα πρέπει να θεωρηθεί η αντιμετώπιση του *Spondylus* ως «εξωτικού» υλικού, όπως συμβαίνει στα Βαλκάνια και στη Δυτική Ευρώπη, όπου ο κύριος όγκος των κοσμημάτων, που είναι κατασκευασμένα κυρίως από αυτό το υλικό, προέρχεται από νεκροταφεία (ενδεικτικά βλ. Bailey 2000, 222). Είναι γνωστό από την έρευνα ότι τα κοσμήματα, ιδιαίτερα οι δακτύλιοι, και γενικότερα τα αντικείμενα από *Spondylus* αποτελούν σημαντικό ανταλλάξιμο είδος με ιδεολογική σημασία. Κατασκευάζονται σε παραθαλάσσιους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου (με κυριότερο κέντρο το Διμήνι και σημαντικό, όπως φαίνεται, κέντρο στον Μακρύγιαλο κατά την Τελική, κυρίως, Νεολιθική), από εξειδικευμένους τεχνίτες και μεταφέρονται μέσω ενός εκτεταμένου εμπορικού δικτύου σε όλη την Ευρώπη. Το εμπόριο του *Spondylus* αναπτύσσεται κυρίως στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική περίοδο, παρόλο που υπάρχουν και παλαιότερα ευρήματα (Renfrew 1973. Halstead 1993, 606-607. Κωτσάκης 1996, 168. Μπέσιος & Παππά 1998, 28. Bailey 2000, 222-223. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 79 κ.ε., 128, 143-150. Παλαιολόγου 2007, 348. Νικολαΐδου 2010. Pappa & Veropoulidou 2011, 112, 118. Chapman και άλ. 2011, 153-156. Νικολαΐδου & Υφαντίδης 2014, 650-653).

Στον νομό Κοζάνης, ο *Spondylus* αποτελεί με βεβαιότητα προϊόν εμπορικών ανταλλαγών. Η πρωιμότερη εμφάνισή του καταγράφεται στη Μέση Νεολιθική των Σερβίων, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός αντικειμένων, όπως και ενδείξεις επιτόπιας επεξεργασίας του οστρέου και κατασκευής κοσμημάτων, συναντώνται στην Κρεμαστή. Τα δεδομένα αυτά και η χωροθέτηση του οικισμού στα ανατολικά όρια της κοιλάδας της Κίτρινης Λίμνης, σε σχετική γειτνίαση και με δυνατότητα πρόσβασης στους οικισμούς του βορείου Αιγαίου, υποδηλώνουν πιθανή συμμετοχή των κατοίκων της Κρεμαστής σε δίκτυα εμπορικών ανταλλαγών. Την ίδια περίοδο, σε όμορους οικισμούς, όπως το Μεγάλο Νησί Γαλάνης, μαρτυρείται εκτεταμένη χρήση του λίθου στα κοσμήματα, ενώ κατά την Τελική Νεολιθική κυριαρχεί ο *Spondylus* και παράλληλα υπάρχουν χρυσά κοσμήματα, προϊόντα επίσης ενός εκτεταμένου δικτύου εμπορικών ανταλλαγών. Τα ανταλλακτικά δίκτυα των δύο υλικών θεωρείται ότι είναι τα ίδια (ενδεικτικά βλ. Halstead 1993, 606. Andreou και άλ. 1996, 544, 559-560, 569, 589. Bailey 2000, 197, 203-209, 218-222. Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 103, 130, 132. Fotiadis και άλ. 2019, 33-35). Η προέλευση της πρώτης ύλης των χρυσών κοσμημάτων της Κίτρινης Λίμνης (πέντε

από το Μεγάλο Νησί Γαλάνης και δύο από τον Κλείτο) δεν έχει προσδιοριστεί. Η κοντινότερη πηγή είναι τα Σέρβια, ενώ πολλές πηγές είναι γνωστές στην κεντρική Μακεδονία (Fotiadis και άλ. 2019, 33-35). Η πηγή προέλευσης του *Spondylus* θα πρέπει να συνδεθεί με το βόρειο Αιγαίο (Halstead 1993, 606. Andreou και άλ. 1996, 544. Κωτσάκης 1996, 169).

Τα παραπάνω δεδομένα καθιστούν τους οικισμούς της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης, μιας κλειστής γεωμορφολογικά περιοχής, σημαντικό προορισμό «εξωτικών» αγαθών με προέλευση από το βόρειο Αιγαίο, πιθανώς και τη βορειοανατολική Βουλγαρία, σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα του εκτεταμένου δικτύου ανταλλαγών κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική, περίοδο πυκνής κατοίκησης της περιοχής. Τα διαθέσιμα δεδομένα στηρίζουν την υπόθεση ανάπτυξης στην κοιλάδα της Κίτρινης Λίμνης κοινοτήτων με διαστρωμάτωση: υποδηλώνεται από τη χρήση ή μη κοσμημάτων από «εξωτικά» υλικά, όπως τα κοσμήματα από *Spondylus* και χρυσό (Νικολαΐδου 2010, 147-148. Fotiadis και άλ. 2019, 35), αλλά και από τα ευρήματα της Κρεμαστής, όπου διαπιστώνεται μια τάση προβολής των ταυτοτήτων σε επίπεδο νοικοκυριών (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 407, 642-646, 649, 654). Στην Κρεμαστή παρατηρούνται ποιοτική και ποσοτική διαφοροποίηση στο περιεχόμενο των λάκκων, με ενδείξεις διαφορετικής πρόσβασης των κατοίκων σε κάποια «εξωτικά» είδη, όχι μόνο κόσμησης αλλά και εργαλειακού εξοπλισμού (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 390-392. Στρούλια 2010, 64) και διατροφής (Dietler 2001, 86), διαφοροποίηση στο μέγεθος και στη συχνότητα χρήσης των λάκκων, στοιχείο που συνδέεται με διαφορετικές ομάδες εργασίας και χρήσης τους, και διαφοροποίηση στα κτερίσματα των ταφών, με τη συγκέντρωση των κοσμημάτων *Spondylus* σε λίγες μόνο από αυτές (ενταφιασμός αρ. 24, ταφές καύσεων αρ. 1, 16, 18, 19, 20, 21, 22), οι οποίες στο σύνολό τους σχεδόν (ταφές καύσεων αρ. 16 έως 22) συνιστούν μία συστάδα. Για τους οικισμούς γενικά της Κίτρινης Λίμνης πολύ πιθανή μπορεί να θεωρηθεί η κοινωνικο-οικονομική αλληλεξάρτηση και η κοινή ταφική και τελετουργική δραστηριότητα (Φωτιάδης 1991, 43. Pappa και άλ. 2004, 41. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 649), όπως και η έντονη αίσθηση της διαφορετικότητας και η ανταγωνιστική (σε επίπεδο προβολής) διάθεση μεταξύ τους (Hodder 1981, 81-82. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 649, 654).

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης
achondrogianni@culture.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιαγκούδη, Ε. 2005. *Κοσμήματα από τη νεολιθική Μάκρη Έβρου*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δημακοπούλου, Κ. 1998. *Κοσμήματα της ελληνικής προϊστορίας. Ο νεολιθικός θησαυρός*, Αθήνα.

Darcque και άλ. 2012: Darcque, P., Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Μαλαμίδου, Δ., Τσιρτσώνη, Ζ. & Βαλαμώτη, Σ.-Μ., Στιγμιότυπα από τις ποικίλες δράσεις ενός νεολιθικού νοικοκυριού: η «οικία 1» του Ντικιλί Τας, *ΑΕΜΘ* 26, 521-530.

Ευστρατίου Ν. & Ντίνου, Μ. 2002. Ένα εργαστήριο κατασκευής λίθινων αξινών στη νεολιθική Μάκρη, *ΑΕΜΘ* 16, 1-7.

Ζιώτα, Χ. 1994. Κίτρινη Λίμνη, *ΑΔ* 49, Χρονικά Β2, 550-551.

Ζιώτα, Χ. 2014. Ο οικισμός του Κλείτου Κοζάνης στο ευρύτερο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 323-336.

Ζιώτα και άλ. 2009: Ζιώτα, Χ., Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. & Μαγγουρέτσιου, Ε., Η αρχαιολογική έρευνα στον Κλείτο Κοζάνης το 2009, *ΑΕΜΘ* 23, 37-52.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2014. Περί προϊστορικών θέσεων στη δυτική Μακεδονία: νομοί Κοζάνης και Γρεβενών, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 233-250.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. & Θεοδώρου, Δ. 2009. Από την έρευνα στο Φράγμα Ιλαρίωνα (Αλιάκμων): η ανασκαφή στον Λογκά Ελάτης, *ΑΕΜΘ* 23, 53-62.

Κατσαβέλη, Α. 2018. *Η πρακτική της καύσης των νεκρών στη Νεολιθική Μακεδονία: η μελέτη των οστών από τις ταφές-καύσεις Κλείτου και Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας, Ν. Κοζάνης*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν. 2001. *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλ*ίας, Αθήνα.

Κωτσάκης, Κ. 1996. Ανταλλαγές και σχέσεις, στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 168-170.

Μπέσιος, Μ. & Αδακτύλου, Φ. 2008. Τάφρος της Τελικής Νεολιθικής στον Κάτω Αγιάννη Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 22, 235-240.

Μπέσιος, Μ. & Παππά, Μ. 1998. Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας, *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII, 1990-1995, 13-30.

Νικολαΐδου, Μ. 2010. Κοσμήματα στη νεολιθική Μακεδονία. Πρόσωπα και τελετουργίες μιας προϊστορικής τεχνολογίας, στο *ΙΡΙΣ*, 137-158.

Νικολαΐδου, Μ. & Υφαντίδης, Φ. 2014. Ταξίδια του νεολιθικού *Spondylus*. Αρχαιολογικές καταδύσεις στα βαθιά νερά της αιγαιακής Προϊστορίας, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 645-659.

Παλαιολόγου, Μ. 2007. Προμαχώνας-Topolnica. Κοσμήματα και μαρμάρινα αγγεία: μια πρώτη προσέγγιση, *ΑΕΜΘ* 21, 347-354.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 1997. *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α. 1996. Ταφικά έθιμα του Διρού, στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 175-177.

Renfrew, C. 1973. Εμπόριο και τεχνική εξειδίκευση, στο Δ. Ρ. Θεοχάρης (επιμ.), *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα, 179-192.

Στρατούλη και άλ. 2009: Στρατούλη, Γ, Τριανταφύλλου, Σ., Κατσικαρίδης, Ν. & Μπεκιάρης, Τ., Η διαχείριση του θανάτου: χώρος ταφικής πρακτικής στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς, *ΑΕΜΘ* 23, 9-18.

Στρούλια, Α. 2010. Εργαλεία με κόψη από την Κρεμαστή Κοιλάδα, νομού Κοζάνης: βιογραφικές παρατηρήσεις, *ΑΕΜΘ* 24, 63-72.

Υφαντίδης, Φ. 2019. *Πρακτικές προσωπικής κόσμησης στη νεολιθική Ελλάδα*, Oxford.

Φωτιάδης, Μ. 1991. Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μια σύντομη έκθεση, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 41-54.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. *Μη οικιστικές χρήσεις χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς. Το παράδειγμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2010. Η καύση των νεκρών στο νεολιθικό οικισμό της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, στο *ΙΡΙΣ*, 213-234.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2012. Η αρχαιολογική έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, www.arxaiologia.gr [τελευταία επίσκεψη στις 29/12/2020]

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2015. Ο νεολιθικός οικισμός της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλάδας στην Κίτρινη Λίμνη

Κοζάνης, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, www.arxaiologia.gr [τελευταία επίσκεψη στις 29/12/2020]

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. υπό δημοσίευση [2017]. Κίτρινη Λίμνη 2016-2017: τα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή των λιγνιτωρυχείων της ΔΕΗ, *ΑΕΜΘ* 31 (2017).

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. υπό δημοσίευση [2019]. Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης κατά τα έτη 2011-2019, *Πρακτικά Συνεδρίου «Ἴδια ἡ μνήμη γινάμενη παρόν», Το Αρχαιολογικό Ἔργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019, Αθήνα, 25-28 Νοεμβρίου 2019*.

Andreou και άλ. 1996: Andreou, S., Fotiadis, M. & Kotsakis, K., Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 537-597.

Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*, London & New York.

Chapman, J. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London.

Chapman και άλ. 2011: Chapman, J., Bisserka, I., Skafida, E. & Souvatzi, S., Personhood and the Life Cycle of *Spondylus* Rings: An Example From Late Neolithic, Greece, στο F. Ifantidis & M. Nikolaidou (επιμ.), Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), Oxford, 139-160.

Chondroyianni-Metoki, A. 2020. Outside the Residential Place at the Neolithic Settlement of Toumba Kremastis Koiladas, Northern Greece, στο N. Tasic, D. Urem-Kotsou & M. Buric (επιμ.), *Making Spaces into Places: The North Aegean, the Balkans and Western Anatolia in the Neolithic*, Oxford, 53-71.

Darvill, T. 1997. Neolithic Landscapes: Identity and Definition, στο P. Topping (επιμ.), *Neolithic Lanscapes* (*Oxbow Monographs* 86), Oxford, 1-13.

Delamotte, M. & Vardala-Theodorou, E. 2001. *Shells from the Greek Seas*, Athens.

Dietler, M. 2001. Theorizing the Feast: Rituals of Consumption, Commensal Politics, and Power in African Contexts, στο M. Dietler & B. Hayden (επιμ.), *Feasts. Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*, Washington & London, 65-114.

Fotiadis, M. 1985. *Economy, Ecology and Settlement Among Subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Indiana University.

Fotiadis και άλ. 2019: Fotiadis, M., Hondroyianni-Metoki, A., Kalogirou, A., Maniatis, Y., Stroulia, A. & Ziota, C., Megalo Nisi Galanis (6300-1800 BC): Constructing a Cultural Sequence for the Neolithic of West Macedonia, Greece, *BSA*, 1-40.

Hodder, I. 1981. Society, Economy and Culture: An Ethnographic Case Study among Lozi, στο I. Hodder, I. G. Glynn & N. Hammond (επιμ.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge, 67-95.

Hodder, I. 1982. *Symbols in Action*, Cambridge.

Halstead, P. 1993. *Spondylus* Shell Ornaments From Late Neolithic Dimini, Greece: Specialized Manufacture or Unequal Accumulation? *Antiquity* 67, 603-609.

Karali-Yannakopoulos, L. 1992. La parure, στο R. Treuil (επιμ.), *Dikili Tash, Village préhistorique de Macédoine orientale* I (*BCH* Supplément 24), Paris, 159-164.

Miller, M. 2003. Appendix 9.3. Technical Aspects of Ornament Production at Sitagroi, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 369-382.

Mould και άλ. 2000: Mould, A., Ridley, C. & Wardle, K. A., Ornaments of Stone, Clay and Shell, στο C. Ridley, K. A. Wardle & C. A. Mould (επιμ.), *Servia* I: *Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73, Directed by Katerina Rhomiopoulou and Cressida Ridley* (*BSA* Supplement 32), London, 285-287.

Nikolaidou, M. 2003. Chapter 9. Items of Adornment, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 331-360.

Pappa και άλ. 2004: Pappa, M., Halstead, P., Kotsakis, K. & Urem-Kotsou, D., Evidence For Large-Scale Feasting at Late Neolithic Makriyalos, N. Greece, στο P. Halstead & J. C. Barrett (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, Sheffield, 16-44.

Pappa, M. & Veropoulidou, R. 2011. The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Evidence from the *Spondylus gaederopus* Artifacts, στο F. Ifantidis & M. Nikolaidou (επιμ.), Spondylus *in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies* (*BAR* IS 2216), Oxford, 105-121.

Parker Pearson, M. & Richards, C. 1994. Ordering The World: Perceptions of Architecture, Space and

Time, στο M. Parker Rearson & C. Richards (επιμ.), *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, London & New York, 1-37.

Silva και άλ. 2020: Silva, T., Lymperaki, M., Chondroyianni-Metoki A. & Urem-Kotsou, D., Identifying Ritual at Late Neolithic Toumba Kremastis-Koiladas: Ceramic Assemblages of Representative Contexts, στο N. Tasic, D. Urem-Kotsou & M. Buric (επιμ.), *Making Spaces into Places: The North Aegean, the Balkans and Western Anatolia in the Neolithic,* Oxford, 73-86.

Stroulia, A. & Chondrou, D. 2013. Destroying the Means of Production: The Case of Ground Stone Tools from Kremasti-Kilada Greece, στο J. Driessen (επιμ.) *Destruction: Archaeological, Philological and Historical Perspectives,* Louvain, 109-131.

Tilley, C. 1982. Social Formation, Social Structures and Social Change, στο I. Hodder (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 26-38.

Triantaphyllou, S. 2008. Living with the Dead: A Re-Consideration of Mortuary Practices in the Greek Neolithic, στο V. Isaakidou & P. Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context* (*Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 8), Oxford, 139-157.

Tsuneki, A. 1987. A Reconsideration of *Spondylus* Shell Rings from Agia Sofia Magoula, Greece, *Bulletin of the Ancient Orient Museum* 9, 1-15.

Tzevelekidi, V. 2012. *Dressing for Dinner: Butchery and Bone Deposition at Late Neolithic Toumba Kremastis Koiladas, Northern Greece*, Oxford.

Valamoti και άλ. 2011: Valamoti, S.-M., Moniaki, A. & Karathanou, A., An Investigation of Processing and Consumption of Pulses Among Prehistoric Societies: Archaeobotanical, Experimental and Ethnographic Evidence from Greece, *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 381-396.

ORNAMENTS OF THE LATE NEOLITHIC PERIOD FROM TOUMBA KREMASTIS KOILADAS

Areti Chondroyianni-Metoki

During the construction of the new Egnatia highway, extensive rescue excavations took place over an area of 0.7 ha at the northeastern edge of the Late Neolithic (5340-4930 BC) settlement at Toumba Kremastis Koiladas. 425 ornaments were brought into light; 128 of them are related to housing units, while 297 are connected with burials. The assemblage consists of 351 beads (283 beads of *Spondylus* belong to two necklaces), 36 rings, 27 pendants, and 11 other items. The predominant raw material is shell (366), specifically *Spondylus* (357); stone (38), clay (10), and bone (4) were used in small quanitites. The corpus of Neolithic ornaments from Kremasti Koilada is one of the largest in Northern Greece. In marked difference from other Late Neolithic sites in Greece but similarly to the Balkans, ornaments at Kremasti came not only from the settlement (they were found in house pits, 36 of which also contained human bones, and in ditches and trenches) but also from burials, including 23 cremations and two inhumations. It is interesting, moreover, that such very personal items –directly related to appearance and identity– were primarily given to young children (up to 4-5 years old) as grave goods. *Spondylus*, the shell of choice, was an "exotic" material at Kremasti. The artefacts reached the settlement from the northeast Aegean through a network of commercial exchanges, in which the site was likely involved.

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΡΕΙΣ ΟΣΤΕΪΝΕΣ ΠΕΡΟΝΕΣ ΜΕ ΚΕΦΑΛΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Α ΤΗΣ ΤΟΥΜΠΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ροζαλία Χρηστίδου & Στέλιος Ανδρέου

Εισαγωγή

Η παρουσία οστέινων περονών με κεφαλή στις επιχώσεις του 12ου και του 11ου αι. π.Χ. στο κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης δεν αποτελεί πρωτοτυπία. Αυτό το είδος αντικειμένου είναι γνωστό από παρακείμενα κτίρια και δρόμους (Χονδρός 2019, 74-78, πίν. Γ) και από γειτονικούς οικισμούς της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού (Heurtley 1939, εικ. 103. Wardle και άλ. 1980, 253. Hochstetter 1987, 68-74). Οι αριθμοί με τους οποίους αντιπροσωπεύεται στις τούμπες Θεσσαλονίκης, Καστανά και Ασσήρου, όπου πραγματοποιήθηκαν συστηματικές ανασκαφές, είναι μικροί. Ο ελάχιστος αριθμός περονών της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται μία χωρίς κεφαλή, είναι δέκα (**πίν. 1**). Μπορεί να αυξηθεί σε 16, αν αποδειχθεί στο μέλλον ότι έξι θραύσματα αιχμηρών αντικειμένων, των οποίων η μορφολογική και τεχνολογική ανάλυση εκκρεμεί, ανήκουν σε περόνες. Οκτώ περόνες με κεφαλή και δύο χωρίς κεφαλή από τον Καστανά χρονολογούνται στην ίδια περίοδο. Σε αυτή τη θέση ο αριθμός των οστέινων περονών αυξήθηκε στην αρχή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αλλά συρρικνώθηκε στη συνέχεια. Δεν γνωρίζουμε αν το ίδιο φαινόμενο επαναλήφθηκε στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, από όπου λείπουν οι αντίστοιχες φάσεις κατοίκησης, ή σε άλλες θέσεις της περιοχής. Δύο περόνες με κεφαλή της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού απεικονίζονται σε προκαταρκτική δημοσίευση από την Τούμπα της Ασσήρου (Wardle και άλ. 1980, πίν. 22d). Μολονότι η εξαντλητική καταγραφή των δεδομένων από τη Βόρεια Ελλάδα δεν είναι δυνατή, καθώς οι περισσότερες δημοσιεύσεις των ανασκαφικών ερευνών δεν είναι τελικές, η εικόνα που διαμορφώνεται δείχνει διακριτική παρουσία των οστέινων περονών σε οικισμούς και νεκροταφεία της Εποχής του Χαλκού, κυρίως της Ὑστερης. Ὅταν εμφανίζονται, πρόκειται για μεμονωμένα ευρήματα ή μικρά σύνολα (Κοτταρίδη 2001-2004, 420, 424. Nikolaidou 2003, 352. Becker & Kroll 2008, 159. Μπέσιος 2010, 61-62. Χρηστίδου 2010, 235, 238. Κουλίδου και άλ. 2012, 217· 2014, εικ. 7). Αντίθετα, οι χάλκινες περόνες απαντούν συχνά στις ταφές της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού (πρβ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2011. Pabst 2011).

Οστέινες περόνες δεν αναφέρονται από τους οικισμούς και τα νεκροταφεία στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας του Αξιού και στις κοιλάδες του Στρυμόνα και του Νέστου˙ όμως καταγράφονται μερικές φορές ως συνευρήματα στον κατάλογο των μεταλλικών περονών από τα Κεντρικά Βαλκάνια (π.χ. Vasic 2003, 12). Χρήσιμα συγκριτικά στοιχεία προέρχονται από τη Νότια Αλβανία, της οποίας ο υλικός πολιτισμός, συμπεριλαμβανομένων των οστέινων περονών, δείχνει επαφές με τον ελλαδικό χώρο (Korkuti & Petruso 1993, 715. Βλ. επίσης Touchais 2002 και Krapf 2014 με παραπομπές). Στον οικισμό Sovjan βρέθηκαν 17 οστέινες περόνες, από τις οποίες 15 χρονολογούνται στην όψιμη Ὑστερη Εποχή του Χαλκού (Christidou 2007, 760, πίν. 2). Τέσσερις έχουν κεφαλή και επτά δεν έχουν. Πέντε οστέινες περόνες, από τις οποίες τρεις έχουν κεφαλή και μία δεν έχει, βρέθηκαν στις ταφές του 14ου – 13ου αι. π.Χ. στον τύμβο Löfkend και είναι σύγχρονες με δύο από τις έξι χάλκινες περόνες από το ίδιο νεκροταφείο (Papadopoulos & Kurti 2014, 340,

350-353). Δεν βρέθηκαν μεταλλικές περόνες στη θέση Sovjan.

Η συχνότητα εμφάνισης των οστέινων περονών στους οικισμούς και στις ταφές της Εποχής του Χαλκού στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα και στην Τρωάδα είναι επίσης μικρή (Lamb 1936, 199-200. Blegen και άλ. 1953, 213, 231, 265· 1958, πίν. 13-14. Immerwahr 1971, 190, 217. Hood 1982, 670-671. Kilian-Dirlmeier 1984. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1985, 19, 31, 48· 1999, 118-119. Nordquist 1987, 39. Blitzer 1992, 730. Evely 2006, 293-294. Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 763-764. Paschalidis 2018, 264). Η παρουσία περονών, οστέινων και μεταλλικών, σε αυτές τις περιοχές ήταν περιορισμένη κατά την ανακτορική περίοδο (Konstantinidi-Syvridi 2020, 614)˙ αυξήθηκε στο τέλος της μετανακτορικής και στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η Kilian-Dirlmeier (1984, 81-82) συνέδεσε αυτή την αύξηση, που αφορά κατεξοχήν τις μεταλλικές περόνες, με τον μεγαλύτερο αριθμό ατομικών ταφών που χαρακτηρίζει αυτές τις περιόδους.

Τα ενδεικτικά στοιχεία που παρατέθηκαν δείχνουν ότι οι οστέινες περόνες, αν και ποσοτικά περιορισμένες ανά θέση, παρουσιάζουν μεγάλη γεωγραφική και χρονολογική διασπορά. Η χρήση τους, ειδικότερα αυτή των περονών με κεφαλή, αν και σποραδική, είναι εξάλλου γνωστή από Νεολιθικούς οικισμούς και νεκροταφεία της Βόρειας Ελλάδας και των Βαλκανίων. Τα αρχαιότερα παραδείγματα χρονολογούνται στην 6η χιλ. π.Χ.

Χρονολόγηση[1]		**Τούμπα Θεσσαλονίκης**			**Τούμπα Καστανά**	
Απόλυτη	Εποχή	Φάση	Περόνες	θραύσματα περονών;	Φάση	Περόνες[2]
1000 π.Χ.	Πρώιμη Εποχή Σιδήρου	-	-	-	5	1
					6	1
					7	1
					8	9 (3)
					9	3 (2)
					10	5 (1)
					11	1 (1)
1050 π.Χ.		2	-	2[3]	12	4 (1)
1100 π.Χ.	Ύστερη Εποχή Χαλκού	3	5 (1)	-	13	3
1200 π.Χ.		4	5	4	14	1
1330 π.Χ.		5	-	-	15	-
					16	2 (1)
Αβέβαιη χρονολόγηση		1	1	-	-	1
		3, 4	-	1		
		-	4	-		

[1] Για τη χρονολόγηση και τους συγχρονισμούς των οικοδομικών φάσεων των δύο θέσεων βλ. Andreou 2009 και Jung και άλ. 2009.

[2] Για τις οστέινες περόνες από τον Καστανά βλ. Hochstetter 1987, 66-74.

[3] Το ένα θραύσμα προέρχεται από τη φάση 2Α που χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και το άλλο από τη φάση 2Β που αντιπροσωπεύει το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Πίν. 1. Κατανομή των οστέινων περονών και αταξινόμητων θραυσμάτων, ίσως περονών, από τις τούμπες Θεσσαλονίκης και Καστανά στις οικοδομικές φάσεις της όψιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Περόνες χωρίς κεφαλή σε παρένθεση.

(Margarit και άλ. 2016, 11). Η παρουσία τους γίνεται αισθητή την 5η και 4η χιλ. π.Χ., δηλαδή την εποχή που διαδίδονται οι μεταλλικές (Vasic 2001, 51. Todorova 2002. Ζάχος 2010. Υφαντίδης 2019, 73-74). Μάλιστα, στην κοιλάδα του Δούναβη ακολουθούνταν τα ίδια μορφολογικά πρότυπα στην κατασκευή οστέινων και μεταλλικών περονών (Todorova & Vajsov 2001, 49-51. Hansen και άλ. 2011, 96). Αντίστοιχη χρήση με αυτήν των περονών με κεφαλή ίσως είχαν σε όλες τις περιόδους και απλά σχήματα οστέινων αιχμηρών αντικειμένων, όπως αυτά που περιγράφονται στους Σιταγρούς Δράμας (Nikolaidou 2003, 353-354). Ο συνδυασμός μορφολογικών και τεχνολογικών στοιχείων επιτρέπει τη διερεύνηση της λειτουργίας τέτοιων αντικειμένων (Stordeur & Christidou 2008, 459).

Παρά τα κενά της έρευνας, η σταθερή παρουσία οστέινων περονών στους οικισμούς της όψιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού κοντά στον Θερμαϊκό κόλπο και η σχετικά αυξημένη συχνότητά τους σε δύο συστηματικά μελετημένους από αυτούς, στην Τούμπα Θεσσαλονίκης και στην Τούμπα Καστανά, αλλά και στον οικισμό Sovjan της Νότιας Αλβανίας κατά την ίδια χρονική περίοδο υποδηλώνουν μια νέα τάση στη χρήση αυτών των αντικειμένων. Η συζήτηση που ακολουθεί την παρουσίαση τριών οστέινων περονών με κεφαλή από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης επικεντρώνεται στην παραγωγή και στον ρόλο αυτού του είδους αντικειμένων στις κοινότητες της περιόδου.

Οι οστέινες περόνες με κεφαλή από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης

Οι τρεις περόνες φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, όπου έγινε η καταγραφή των μορφολογικών χαρακτηριστικών και της κατάστασης της επιφάνειάς τους. Χρησιμοποιήθηκε στερεοσκοπικό μικροσκόπιο και μικρές μεγεθύνσεις 10-50×. Δεν στάθηκε δυνατόν να αναλυθούν περαιτέρω και να φωτογραφηθούν τα μικροσκοπικά ίχνη κατασκευής και χρήσης. Πρόκειται για τα αντικείμενα ΤΟΚΕ611 (**εικ. 1**) και ΤΟΚΕ1093 (**εικ. 2**), που είναι ακέραια, και ΤΟΚΕ819 (**εικ. 3**), που είναι θραύσμα κεφαλής και διασώζει τμήμα του στελέχους της περόνης. Και τα τρία ανήκουν σε τύπους περονών γνωστούς από την Τούμπα Καστανά, οι οποίοι ορίζονται, όπως συνηθίζεται, με βάση τα σχήματα των κεφαλών. Οι περόνες ΤΟΚΕ611

Τούμπα Θεσσαλονίκης			**Τούμπα Καστανά**				
Α.Ε.[1] περόνης	Φάση	Δωμάτιο	Α.Ε. περόνης	Φάση	Χώρος εύρεσης	Τύπος	Βιβλιογραφική παραπομπή
ΤΟΚΕ611	4Β/4Α	Α3	78/563	13	Εξωτερικό «Flechtwandhaus»	Με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό (*Nadel mit eiförmigem Kopf u. profiliertem Hals*)	Hochstetter 1987, 72-73, πίν. 15.12
ΤΟΚΕ1093	3	Α3	78/795	8	Εξωτερικό «Raum 5-Mittleres Großhaus»	Με μικρή τονισμένη κεφαλή (*Nadel mit kleinem, abgesetztem Kopf)*	Hochstetter 1987, 71, πίν. 33.5
			77/334		Δρόμος «Südgasse»		Hochstetter 1987, 72, πίν. 15.11
ΤΟΚΕ819	4D/4C	Α5	78/502	13[2]	Αυλή «Klein Hof» κοντά σε «Flechtwandhaus»	Με πολλαπλές κεφαλές (*Mehrkopfnadel*)	Hochstetter 1987, 68, πίν. 15.14. Σύγκρ. πίν. 33.9

[1] Α.Ε.: αριθμός ευρετηρίου.

[2] Ο τύπος στον οποίο ανήκει η περόνη ΤΟΚΕ819 αντιπροσωπεύεται και στη φάση 14 της Τούμπας Καστανά, αλλά το αντικείμενο από τη φάση 13 είναι πλησιέστερο από μορφολογική άποψη σε αυτό από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.

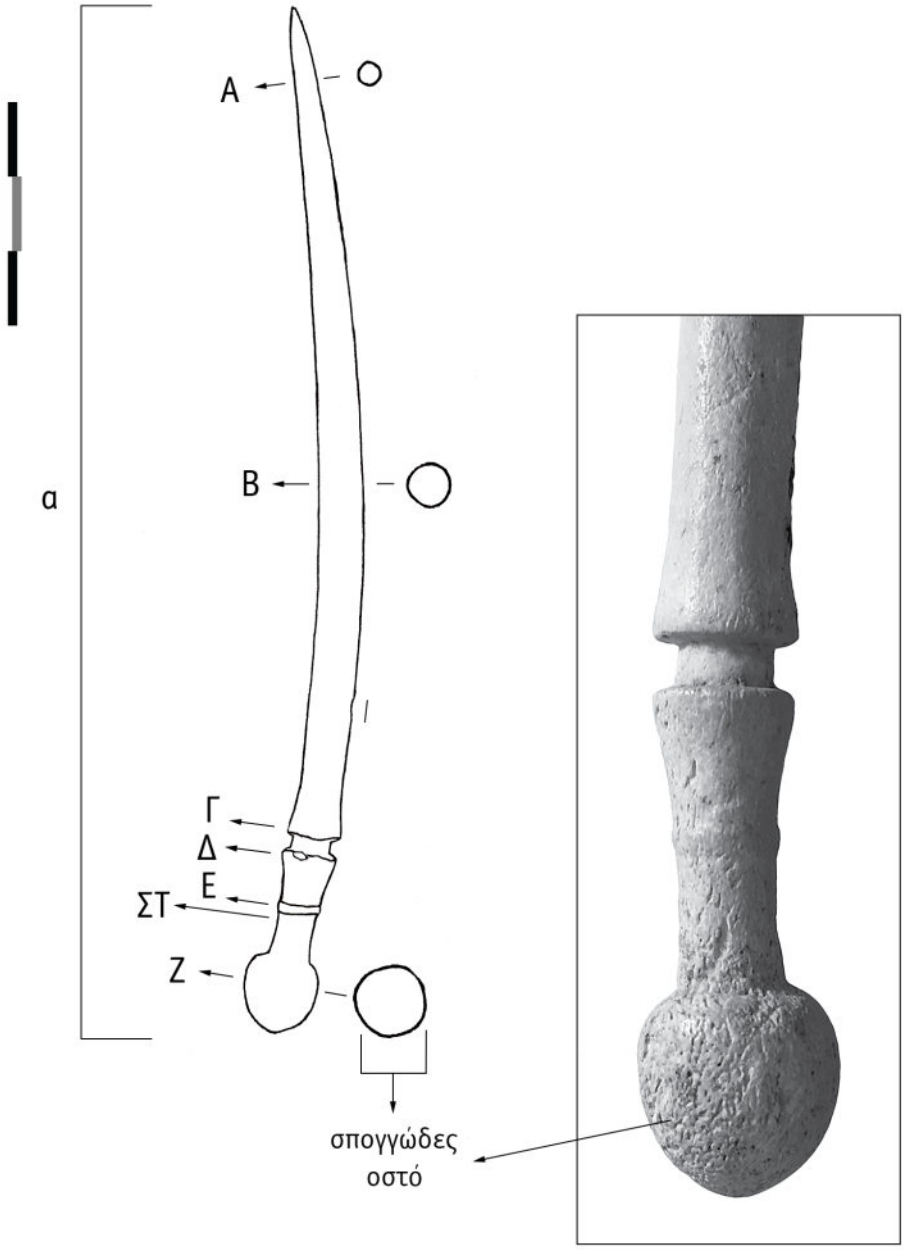
Πίν. 2. Σύγκριση των τριών οστέινων περονών με κεφαλή από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης με παραδείγματα από την Τούμπα Καστανά.

και TOKE819 προέρχονται από τη φάση 4 και η περόνη TOKE1093 από τη φάση 3 της Τούμπας Θεσσαλονίκης (**πίν. 2**).

Η περόνη TOKE611 έχει καμπύλο σχήμα, όπως η αντίστοιχη από τον Καστανά, που περιγράφεται ως «περόνη με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό». Ο λαιμός είναι αμφίκοιλος, φέρει στη μέση στενό, ελαφρώς προεξέχοντα δακτύλιο και χωρίζεται από το στέλεχος με κυκλική αύλακα. Όλα τα μέρη της περόνης έχουν κυκλική διατομή. Ο ίδιος τύπος αντιπροσωπεύεται στη φάση 3 της Τούμπας Θεσσαλονίκης με άλλα δύο παραδείγματα (Χονδρός 2019, 55, 59, εικ. 3.30, 3.34). Το ένα είναι θραύσμα καμπύλης περόνης με κωνική κεφαλή και κυκλική διατομή, ελαφρώς πεπλατυσμένη στην περιοχή του λαιμού. Βρέθηκε στο κτίριο Β (**εικ. 4**). Το άλλο, που βρέθηκε σε δρόμο, έχει σφαιρική κεφαλή. Είναι σπασμένο στο ύψος της αύλακας και το σχήμα του στελέχους δεν αναγνωρίζεται. Και στις δύο περιπτώσεις ο δακτύλιος είναι καλά σχηματισμένος. Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης εμφανίζονται και δύο παραλλαγές του τύπου: μία με λαιμό αλλά χωρίς κεφαλή και μία με σφαιρική πεπλατυσμένη κεφαλή και δεύτερο, σχετικά πλατύ, δακτύλιο μεταξύ της αύλακας και του λαιμού, ο οποίος σε αυτή την περίπτωση είναι κυλινδρικός και όχι αμφίκοιλος (Χονδρός 2019, 57, 58, εικ. 3.32, 3.33). Αμφότερες οι περόνες είναι καμπύλες. Η πρώτη, στην οποία ο λαιμός φαίνεται να αντικατέστησε την κεφαλή, έχει ελλειψοειδή διατομή, βρέθηκε σε δρόμο και δεν συσχετίζεται με οικοδομική φάση. Η δεύτερη έχει κυκλική διατομή, προέρχεται από την περιοχή του κτιρίου Β, αλλά ανήκει στις επιχώσεις της οικοδομικής φάσης 1Β, η οποία τοποθετείται χρονολογικά στην Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο.

Παραδείγματα από γειτονικές θέσεις δείχνουν ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του τύπου της περόνης με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό ήταν το αμφίκοιλο σχήμα του τελευταίου, ο στενός δακτύλιος στη μέση του και η αύλακα που τον χώριζε από το στέλεχος, το οποίο ήταν έντονα καμπύλο. Δείχνουν επίσης ότι, όπως στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, το σχήμα της κεφαλής ποίκιλλε: είναι σφαιρικό στο Περιβολάκι (Saratsé) (Heurtley 1939, εικ. 103s) και ημισφαιρικό στο Αξιοχώρι (Vardaroftsa) (Heurtley 1939, εικ. 103m) και στην Άσσηρο (Wardle και άλ. 1980, πίν. 22d). Οι περόνες στις δύο πρώτες θέσεις είναι καμπύλες. Δεν διακρίνεται η κατατομή στη δημοσιευμένη φωτογραφία του ευρήματος από την Άσσηρο. Παραδείγματα του εν λόγω τύπου δεν έχουν βρεθεί μέχρι τώρα εκτός της νότιας κοιλάδας του Αξιού, της πεδιάδας του Λαγκαδά και της περιοχής της Θεσσαλονίκης (πρβ. Hochstetter 1987, 73). Ένας πιο σύνθετος λαιμός περόνης από τον οικισμό Sovjan (Christidou 2007, εικ. 20c) αποτελείται από δύο κυλινδρικά μέρη, αμφότερα με στενό δακτύλιο στη μέση, που χωρίζονται μεταξύ τους από σχετικά πλατύ δακτύλιο. Ένας άλλος τέτοιος δακτύλιος, και όχι αύλακα, χωρίζει τον λαιμό από το στέλεχος της περόνης, η οποία απολήγει σε κυλινδρική κεφαλή. Το αντικείμενο δεν εμφανίζει καμπυλότητα στο σωζόμενο μήκος του. Είναι φανερό ότι δεν συνδέεται άμεσα με τον βασικό τύπο της περόνης με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό από τις προαναφερθείσες περιοχές. Τέλος, ένα θραύσμα περόνης από τον Καστανά, το οποίο αποδόθηκε σε αυτόν τον τύπο (Hochstetter 1987, 73, πίν. 15.8), διαφέρει από όλα τα παραπάνω παραδείγματα: δεν έχει αύλακα, η κεφαλή, αντίθετα με όλες τις προηγούμενες, είναι μικρότερης διαμέτρου από αυτήν του στελέχους και έχει μήκος όσο περίπου το πλάτος του δακτυλίου στη μέση του λαιμού, το οποίο είναι σχετικά μεγάλο.

Η καμπυλότητα της περόνης TOKE611 εξασφαλίστηκε με την επιλογή τμήματος από την κοίλη όψη στελέχους ή διακλάδωσης κέρατου κόκκινου ελαφιού ή πλατονιού. Η κυρτή όψη της αντιστοιχεί στην επιφάνεια ρήξης του τμήματος. Το σπογγώδες οστό διατηρείται στα παχύτερα μέρη της περόνης, δηλαδή στην κεφαλή και στα χείλη της αύλακας. Αφαιρέθηκε από τον λαιμό και το στέλεχος, δηλαδή τα μέρη που λεπτύνθηκαν περισσότερο κατά τη διαμόρφωση του αντικειμένου. Τότε απομακρύνθηκαν τα ίχνη τεμαχισμού του οστού και ίσως του πρώτου σταδίου της διαμόρφωσης της περόνης. Αυτή ξύθηκε σε όλο το μήκος της, για να αποκτήσει κανονικό σχήμα και μακροσκοπικά ομοιογενή υφή, που διατηρείται παρά τις κατά τόπους αλλοιώσεις

Μήκος κυρτής όψης:	143
Χορδή α:	138,5
Διάμετρος Α:	2,4 / 2,4
Διάμετρος Β:	5,5 / 5,7
Διάμετρος Γ:	7,3 / 6,9
Διάμετρος Δ:	7,2 / 6,8
Διάμετρος Ε:	5,2 / 5,1
Διάμετρος ΣΤ:	4,6 / 4,6
Διάμετρος Ζ:	9,6 / 9,8
Ελάχιστο/ μέγιστο πλάτος αύλακας:	2 / 2,4
Μήκος λαιμού:	13,9 / 14
Μήκος κεφαλής:	10,5

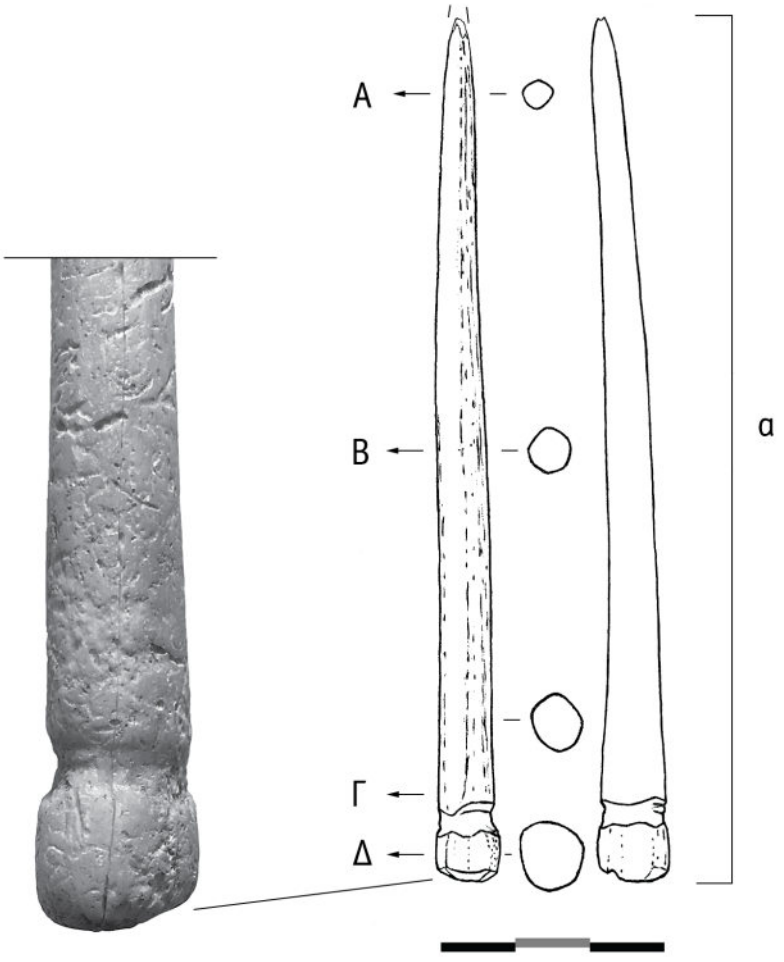
Εικ. 1. Περόνη ΤΟΚΕ611. Κτίριο Α Τούμπας Θεσσαλονίκης. Διαστάσεις σε χιλιοστά. Κλίμακα: 3 εκατοστά.

από ρίζες φυτών. Για να σχηματιστεί η κεφαλή χρησιμοποιήθηκε η τριβή με πέτρα. Όταν το αντικείμενο απέκτησε κυκλική διατομή, έγινε η εγκάρσια αυλάκωση. Τα τοιχώματα της αύλακας, βάθους 2,2-2,3 χιλιοστών, σχηματίζουν γωνία σχεδόν 90° με την εξωτερική επιφάνεια της περόνης. Διατηρούν έδρες και κυματώσεις που δημιουργήθηκαν κατά τη χάραξη πολλαπλών εγκοπών περιμετρικά του αντικειμένου. Ο πυθμένας της αύλακας έγινε σχεδόν επίπεδος και φέρει αχνά ίχνη κοπής.

Η εξωτερική επιφάνεια της περόνης εμφανίζει στίλβη και οι ραβδώσεις (striations) της απόξεσης είναι στομωμένες, κυρίως στο άνω ήμισυ του αντικειμένου και στην κεφαλή. Η κορυφή του εμφανίζεται κατά τη μικροσκοπική παρατήρηση στιλπνή και στρογγυλεμένη. Οι μεγεθύνσεις 10-50×, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν κατά την ανάλυση των περονών (βλ. πιο πάνω), δεν αρκούν για να διακριθεί η λείανση που οφείλεται στη χρήση από τη λείανση που οφείλεται στο ξύσιμο της οστέινης επιφάνειας με μεταλλικό εργαλείο στη

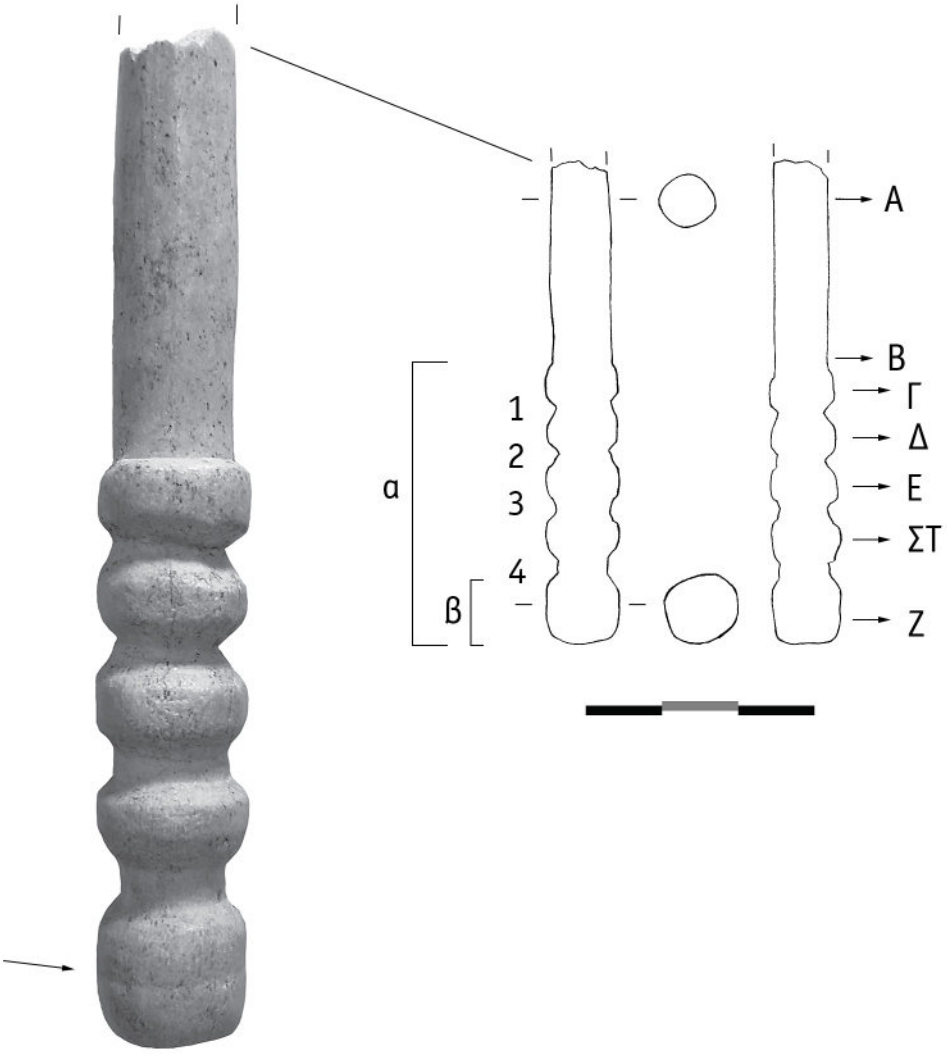
φάση της κατασκευής (πρβ. Christidou 2008α, 735-739). Για τον ίδιο λόγο δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστούν η πρώτη ύλη και το είδος του εργαλείου που χρησιμοποιήθηκε για την αυλάκωση. Μεγεθύνσεις της τάξης 100-200× θα επέτρεπαν την αντιστοίχιση διαφορών στην υφή των επεξεργασμένων οστέινων επιφανειών με διαφορές στη μορφή και στην πρώτη ύλη των εργαλείων επεξεργασίας (πρβ. Christidou 2008β, 258-259). Η στόμωση των ιχνών της τριβής δεν σχετίζεται πάντως με την κατασκευή αλλά με τη χρήση της περόνης.

Η περόνη ΤΟΚΕ1093 ανήκει στον τύπο «με μικρή τονισμένη κεφαλή», γνωστό στο Αιγαίο από την 3η χιλ. π.Χ. (Hochstetter 1987, 69). Αυλακώθηκε περιμετρικά σε μικρή απόσταση από τη βάση, για να ξεχωρίσει η κεφαλή από το σώμα. Ειδάλλως οι πλευρές της συγκλίνουν, χωρίς άλλη διακοπή, από τη βάση προς την κορυφή. Η αυλάκωση αντιπροσωπεύει τον απλούστερο και συντομότερο τρόπο διαχωρισμού της κεφαλής από το στέλεχος, χωρίς εκχόνδριση του τελευταίου αμέσως επάνω από την κεφαλή, όπως δείχνουν άλλες περόνες του ίδιου τύπου (π.χ. Heurtley 1939, εικ. 103η, 103ο. Bernabò Brea 1964, πίν. CLXXVII.2. Kilian-Dirlmeier 1984, εικ. 2.B5). Η εκχόνδριση του στελέχους δεν ήταν πάντως σταθερό χαρακτηριστικό των περονών με μικρή τονισμένη κεφαλή (π.χ. Lamb 1936, πίν. XXVII.16. Heurtley 1939, εικ. 103w. Hochstetter 1987, πίν. 15.14. Nordquist 1987, εικ. 19.B66. Evely 2006, πίν. 95.6). Το σχήμα τους ήταν ευθύγραμμο ή ελαφρώς καμπύλο. Θραύσμα περόνης από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, το οποίο βρέθηκε σε δρόμο και δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια, είναι παρόμοιο με το αντικείμενο ΤΟΚΕ1093, αλλά έχει μεγαλύτερο

Μήκος κυρτής όψης:	117
Χορδή α:	116,1
Διάμετρος Α:	3,4 / 3,3
Διάμετρος Β:	6,1 / 5,7
Διάμετρος Γ:	7,6 / 8,1
Διάμετρος Δ:	8,7 / 9,2
Ελάχιστο/μέγιστο πλάτος αύλακας:	1,5 / 3,2
Ελάχιστο/μέγιστο μήκος κεφαλής:	6,7 / 8,1

Εικ. 2. Περόνη ΤΟΚΕ1093. Κτίριο Α Τούμπας Θεσσαλονίκης. Οι βαθύνσεις στην επιφάνεια του αντικειμένου είναι αλλοιώσεις από ρίζες φυτών. Διαστάσεις σε χιλιοστά. Κλίμακα: 3 εκατοστά.

Μήκος θραύσματος:	62,4
Διάμετρος Α:	7,4 / 6,9
Διάμετρος Β:	7,6 / 6,3
Διάμετρος Γ:	9,7 / 8,3
Διάμετρος Δ:	9,6 / 8,4
Διάμετρος Ε:	9,7 / 8,7
Διάμετρος ΣΤ:	9,6 / 8,8
Διάμετρος Ζ:	9,4 / 8,7
Ελάχιστο/μέγιστο πλάτος αύλακας 1:	2,4 / 3,5
Ελάχιστο/μέγιστο πλάτος αύλακας 2:	3,2 / 3,6
Ελάχιστο/μέγιστο πλάτος αύλακας 3:	3,2 / 3,6
Ελάχιστο/μέγιστο πλάτος αύλακας 4:	3,5 / 5
α:	35,6
β:	7,6 - 7,7

Εικ. 3. Περόνη ΤΟΚΕ819. Κτίριο Α Τούμπας Θεσσαλονίκης. Το βέλος στη φωτογραφία δείχνει ρηχό ίχνος αυλάκωσης που δεν συνεχίστηκε. Διαστάσεις σε χιλιοστά. Κλίμακα: 3 εκατοστά.

πλάτος και βάθος αύλακας (Χονδρός 2019, 54, εικ. 3.29). Αναλογία με τις περόνες με μικρή τονισμένη κεφαλή παρουσιάζει περόνη από τη θέση Sovjan. Φέρει δύο στενές ρηχές αύλακες αλλά καμία περαιτέρω μεταβολή της κατατομής (Christidou 2007, εικ. 20a). Ανήκει στον τύπο της περόνης ΤΟΚΕ819 (βλ. πιο κάτω), όμως, όπως προαναφέρθηκε και θα φανεί στη συνέχεια, μορφολογικά και τεχνολογικά στοιχεία συνδυάζονταν ποικιλοτρόπως στις περόνες με κεφαλή.

Η περόνη ΤΟΚΕ1093 παρουσιάζει ελαφρά κύρτωση, μάλλον κατάλοιπο του οστού, κέρατου κόκκινου ελαφιού ή πλατονιού ή επιμήκους οστού μεγαλόσωμου ζώου, από το οποίο κατασκευάστηκε. Η αύλακα διατηρεί μερικώς επικαλυπτόμενες και διασταυρούμενες ακμές και έδρες, οι οποίες αντιστοιχούν στις πολλαπλές εγκοπές που έγιναν με την κόψη λίθινου εργαλείου. Είναι επίσης ρηχή. Το βάθος της ποικίλλει από 0,3 έως 1,2 χιλιοστά. Το πλάτος της είναι 1,5-3,2 χιλιοστά. Τα χείλη της είναι κυματοειδή, επειδή δεν έγινε προσπάθεια να διατηρούνται σταθερές οι γωνίες που σχηματίζουν τα τοιχώματα των εγκοπών με την εξωτερική επιφάνεια της περόνης. Παρά την έντονη διάβρωσή του από ρίζες φυτών, το αντικείμενο φαίνεται ότι ξύθηκε. Οι ακμές των εδρών που σχηματίστηκαν κατά την απόξεση αμβλύνθηκαν, έτσι ώστε η διατομή της περόνης να γίνει περίπου κυκλική. Τα χείλη της αύλακας είναι στρογγυλεμένα ως αποτέλεσμα της χρή-

Εικ. 4. Κάτοψη του κτιρίου Α και παρακείμενων οικημάτων στην κορυφή της Τούμπας Θεσσαλονίκης. Οι οικοδομικές φάσεις 4-2 διερευνήθηκαν συστηματικά στα κτίρια Α, Β και Ε. Από αυτά προέρχονται οι οστέινες περόνες που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα. Σημειώνονται τα δωμάτια Α3 και Α5 του κτιρίου Α, όπου βρέθηκαν οι τρεις περόνες με κεφαλή που περιγράφονται στο παρόν άρθρο.

σης του αντικειμένου. Παρόμοια φθορά εμφανίζουν οι ακμές στο εσωτερικό της αύλακας. Τμήμα εγκοπής, μήκους 5,4 χιλιοστών, που σώζεται στη βάση της περόνης, είναι κατάλοιπο εγκάρσιας αυλάκωσης, η οποία έγινε για τον τεμαχισμό του οστού. Δεν διατηρήθηκαν άλλα ίχνη κατασκευής ή χρήσης σε αυτό το μέρος της περόνης. Η κορυφή της έσπασε.

Η περόνη ΤΟΚΕ819 ανήκει στον τύπο «με πολλαπλές κεφαλές», γνωστό από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, όπου όμως γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Hochstetter 1987, 72). Μολονότι δακτύλιοι και αύλακες χρησιμοποιούνταν στις κεφαλές των περονών της ίδιας περιόδου στη Νότια Αλβανία, ο τύπος των πολλαπλών κεφαλών ήταν σπάνιος εκεί. Ο αριθμός, το πλάτος, η διάμετρος και η κατατομή -γωνιώδης, κυρτή ή ευθύγραμμη- των δακτυλίων των περονών με πολλαπλές κεφαλές από τον Καστανά ποικίλλουν και μαρτυρούν την ύπαρξη παραλλαγών του τύπου. Τέτοιες παραλλαγές ήταν συχνές και στις άλλες περιοχές του Αιγαίου (π.χ. Blegen και άλ. 1958, εικ. 255.33-57, 35-372, 35-385, 35-402. Evely 2006, εικ. 5.14.8-14. Kilian-Dirlmeier 1984, πίν. 5.B61-B82). Παρατηρούνται και στο υλικό από τα κτίρια Α και Β της Τούμπας Θεσσαλονίκης (πρβ. Χονδρός 2019, 56, εικ. 3.31). Οι περόνες με πολλαπλές κεφαλές έχουν ευθύγραμμο σχήμα ή παρουσιάζουν μικρή καμπυλότητα. Η κατατομή της περόνης ΤΟΚΕ819 δεν μπορεί να προσδιοριστεί λόγω της θραύσης. Η κεφαλή της είναι περίπου ορθογώνια με στρογγυλεμένες γωνίες και ακμές. Δείχνει εκχόνδριση του στελέχους αμέσως επάνω από τον τελευταίο από τους τέσσερεις δακτυλίους που διαμορφώθηκαν μεταξύ της βάσης και του στελέχους. Αυτή η περόνη κατασκευάστηκε, όπως η περόνη ΤΟΚΕ611, από κατά μήκος τεμαχισμένο κέρατο ελαφοειδούς. Κατάλοιπα σπογγώδους οστού διακρίνονται στην κεφαλή και στον πρώτο κάτω δακτύλιο. Το στέλεχος ξύθηκε, όπως δείχνουν οι συνεχείς διαμήκεις ραβδώσεις και εγκάρσιες εγκοπές που διατηρούνται στην επιφάνειά του, η οποία εμφανίζει επίσης έντονη στίλβη. Η ίδια φθορά παρατηρείται στους δακτυλίους και στη βάση. Η τελευταία είχε μερικώς εξομαλυνθεί με τριβή με χονδρόκοκκη πέτρα ή άμμο. Οι ραβδώσεις που αντιστοιχούν σε αυτή την εργασία και είναι φθαρμένες από τη χρήση διατηρούνται λοιπόν καλύτερα από αυτές του στελέχους. Διατηρούνται επίσης χαρακτηριστικά της διαμόρφωσης των αυλάκων, οι οποίες σχηματίστηκαν με αυλάκωση και κυρίως με απολέπιση. Για την απολέπιση χρησιμοποιήθηκε κοφτερό εργαλείο· έτσι, κόπηκαν λοξά έδρες και σχηματίστηκαν τα τοιχώματα των αυλάκων. Με την ίδια τεχνική εξομαλύνθηκε μερικώς ο πυθμένας της κάτω αύλακας. Οι άλλες αύλακες έχουν οξύ, ανώμαλο πυθμένα που ορίζεται από τις τομές των λοξών εδρών των τοιχωμάτων τους. Ως αποτέλεσμα του τρόπου διαμόρφωσης των αυλάκων, το πλάτος τους (και συνεπώς το πλάτος των δακτυλίων) ποικίλλει. Η πρώτη ύλη του εργαλείου με το οποίο διαμορφώθηκε η περόνη δεν προσδιορίστηκε.

Συζήτηση

Τα στοιχεία που παρατέθηκαν μαρτυρούν ότι στα οικήματα του 12ου και του 11ου αι. π.Χ. στην Τούμπα Θεσσαλονίκης εκπροσωπούνται δύο κοινοί τύποι περονών, αυτοί με μικρή τονισμένη κεφαλή και με πολλαπλές κεφαλές, και ένας όψιμος, με περιορισμένη τοπικά διάδοση τύπος, αυτός της περόνης ωοειδούς κεφαλής με διαμορφωμένο λαιμό. Ο τελευταίος τύπος, που, όπως έδειξε η παρουσίαση των δεδομένων στην προηγούμενη ενότητα του άρθρου, χαρακτηρίζεται από τον αμφίκοιλο λαιμό με στενό δακτύλιο στη μέση και από την αύλακα μεταξύ του λαιμού και του στελέχους της περόνης, εμφανίζεται κατά τον 12ο αι. π.Χ. και η παρουσία του περιορίζεται αυτόν τον αιώνα και τον επόμενο στις τούμπες της Κεντρικής Μακεδονίας, κοντά στον Θερμαϊκό κόλπο (για την περιοχή βλ. Andreou 2020). Σε αυτόν τον τύπο ανήκει η περόνη ΤΟΚΕ611, η μία από τις τρεις που προέρχονται από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης και εξετάστηκαν παραπάνω. Διαφέρει επίσης από τις άλλες δύο ως προς το καμπύλο σχήμα και την επιμελημένη επεξεργασία της. Είναι εξάλλου κατά 25 χιλιοστά μακρύτερη από την περόνη ΤΟΚΕ1093. Η επιλογή της πρώτης ύλης της περόνης ΤΟΚΕ611 επιβεβαιώνει ότι η καμπυλότητα των περονών με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο

λαιμό ήταν επιδιωκόμενη. Όλες οι καμπύλες περόνες από τις φάσεις 4 και 3 της Τούμπας Θεσσαλονίκης ανήκουν σε αυτόν τον τύπο. Οι άλλες καμπύλες περόνες από την ίδια θέση ανήκουν σε παραλλαγές του τύπου, οι οποίες όμως δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Οι όψεις των περονών που απεικονίζονται στη δημοσίευση του υλικού των φάσεων 16-12 του Καστανά δείχνουν ότι διάφοροι τύποι, χωρίς κεφαλή, με μικρή τονισμένη κεφαλή, με πολλαπλές κεφαλές, τύπου Noua, με οπή (π.χ. Hochstetter 1987, πίν. 14.3, 15.1, 15.23-24, 33.9, 33.16), εμφανίζουν μικρή ή μεγάλη καμπυλότητα. Η μικρή καμπυλότητα που παρατηρείται στην περόνη TOKE1093 και σε άλλα παραδείγματα από το Αιγαίο δεν μπορεί να ερμηνευθεί, με βάση τα διαθέσιμα μέχρι σήμερα δεδομένα, ως αποτέλεσμα της κατασκευής των περονών και ειδικότερα της επιλογής ολόκληρων οστών ή τμημάτων τους με καμπύλο σχήμα. Από τις έντονα καμπύλες περόνες άλλων θέσεων αξιοσημείωτες είναι τρεις χωρίς κεφαλή από τάφο των αρχών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Νέα Ιωνία Βόλου (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 120, 122, εικ. 15). Το μήκος των δύο ακέραιων από αυτές ήταν 260 και 270 χιλιοστά. Το μεγάλο μήκος θεωρείται χαρακτηριστικό των μεταλλικών περονών που χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και στην επόμενη περίοδο (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, 118. Δακορώνια 1992, 292-293 με παραπομπές). Στην παρούσα εργασία δεν επιχειρείται η σύγκριση οστέινων και μεταλλικών περονών. Επισημαίνεται μόνον ότι οι ακέραιες οστέινες περόνες που έχουν μελετηθεί από τους οικισμούς Τούμπα Θεσσαλονίκης, Τούμπα Καστανά και Sovjan δείχνουν ότι το μήκος ποίκιλλε μεταξύ των περονών του ίδιου τύπου (**πίν. 3**). Μάλιστα, οι διαφορές μήκους που καταγράφονται δεν είναι αμελητέες. Αυτές οφείλονται εν μέρει στη χρήση σπασμένων περονών που επισκευάστηκαν, με αποτέλεσμα το μήκος τους να είναι μειωμένο (πρβ. Christidou 2007, εικ. 20c. Χονδρός 2019, εικ. 3.31). Μακριές ήταν και οι περόνες ευθύγραμμης κατατομής και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χρήση κεράτων κόκκινων ελαφιών και πλατονιών επέτρεπε την κατασκευή όχι μόνον καμπύλων αλλά και μακρών ευθύγραμμων περονών και ότι το μήκος ήταν ένα από τα κίνητρα για την επιλογή αυτών των οστών. Στον οικισμό Sovjan, όπου δεν τεκμηριώνεται η παρουσία καμπύλων περονών, η χρήση των κεράτων κόκκινων ελαφιών ως πρώτης ύλης περονών σκόπευε αποκλειστικά στην κατασκευή προϊόντων μεγάλου μήκους. Σε αυτήν τη θέση βρέθηκαν υπολείμματα κατασκευής περονών (Christidou 2007, 763, πίν. 3, εικ. 21) και διαπιστώθηκε ότι, εκτός από τα κέρατα, επιλέγονταν και οι διαφύσεις των μεταποδίων των κόκκινων ελαφιών, οι οποίες είναι ευθύγραμμες και έχουν μεγάλο μήκος. Στον Καστανά επισημάνθηκε (Hochstetter 1987, 81) η παρουσία υπολειμμάτων τεμαχισμού μεταποδίων κόκκινων ελαφιών και πλατονιών, κυρίως στις φάσεις 13-8, και συσχετίστηκε με την κατασκευή περονών. Τονίστηκε όμως επίσης ο τεμαχισμός αυτών των οστών σε τέταρτα, μέθοδος που εφαρμοζόταν τόσο στην Εποχή του Χαλκού όσο και στη Νεολιθική Εποχή για την κατασκευή οπέων. Για την καλύτερη κατανόηση των χαρακτηριστικών των προϊόντων απαιτούνται περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις χρήσεις και την επεξεργασία των μεταποδίων, αλλά και των κεράτων των κόκκινων ελαφιών και των πλατονιών, πρώτες ύλες που επίσης επεξεργάζονταν οι κάτοικοι του Καστανά. Στον οικισμό Sovjan, για παράδειγμα, οι τεχνολογίες των περονών και των οπέων διαφέρουν μεταξύ τους (βλ. πιο κάτω). Τα υπολείμματα επεξεργασίας επιμήκων οστών και κεράτων από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης περιορίζονται σε τρία αντικείμενα που δεν σχετίζονται απαραίτητα με τις περόνες. Τέτοια ευρήματα δεν αναφέρονται από τα άλλα οικήματα. Πάντως, οι περόνες που βρέθηκαν στα κτίρια Β και Ε και σε παρακείμενους δρόμους είχαν κατασκευαστεί από κέρατα ελαφοειδών (Χονδρός 2019, 52). Αυτό φανερώνει ότι, ανεξάρτητα από τους τύπους των τελικών προϊόντων, υπήρχε προτίμηση για τη συγκεκριμένη πρώτη ύλη.

Η μέγιστη διάμετρος των περονών TOKE611, TOKE1093 και TOKE819 από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης είναι της ίδιας τάξης: 9,6/9,8, 8,7/9,2 και 9,4/8,7 χιλιοστά αντίστοιχα. Ανάλογες μετρήσεις λείπουν για τις περόνες από άλλους χώρους αυτής της θέσης και από την Τούμπα του Καστανά. Δεν γνωρίζουμε λοιπόν αν παράγονταν στους δύο οικισμούς περόνες με παρόμοια διάμετρο. Συγκριτικά δεδομένα προέρχονται από τον οικισμό Sovjan, όπου η μέγιστη διάμετρος των προϊόντων τεμαχισμού για περόνες

	Χωρίς κεφαλή	Με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό	Με μικρή τονισμένη κεφαλή	Με πολλαπλές κεφαλές	Άλλες περόνες
Τούμπα Θεσσαλονίκης					
1Β	-	193[2]	-	-	-
3	-	-	117	69,4[1]	-
4Β/4Α	-	143[2]	-	-	-
-	-	-	61,5[1]	-	-
	-	169,5[2]	-	-	-
Καστανάς					
6	-	-	-	134[2]	-
8	81 83 135	-	-	78 93 104	-
9	113	-	-	106	-
10	116	-	-	208[2]	-
11	84	-	-	-	-
12	136	-	-	-	-
13	-	-	-	-	152[2]
16	117[2]	-	-	-	-
Sovjan[3]					
	210	-	-	118	62,5[1] 88,5[1] 90[1]

[1] Επισκευασμένα θραύσματα περονών.

[2] Καμπύλες περόνες.

[3] Όλα τα ακέραια αντικείμενα χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Πίν. 3. Μήκος σε χιλιοστά ακέραιων και σχεδόν ακέραιων οστέινων περονών από τις τούμπες Θεσσαλονίκης και Καστανά και από τον οικισμό Sovjan.

είναι 10,6/5-11/7 χιλιοστά και σε μία περίπτωση 16,5/8,1 χιλιοστά. Αυτά τα τμήματα είχαν αποκοπεί από μεταπόδια με μεταλλικό πριόνι. Η μέγιστη διάμετρος των ημίεργων περονών από κέρατα κόκκινων ελαφιών, οι οποίες είχαν απολεπισθεί με μεταλλικά εργαλεία για να λεπτυνθούν κατά το πρώτο στάδιο της διαμόρφωσης, είναι 8,8/8,3-13/12,2 χιλιοστά. Αυτές οι διαστάσεις, άμεσα εξαρτημένες από τις τεχνικές τεμαχισμού και λέπτυνσης, είναι συγκρίσιμες με αυτές των περονών από την ίδια θέση και από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης. Στη θέση Sovjan ο τεμαχισμός σε τέταρτα για την κατασκευή οπέων γινόταν με λίθινα εργαλεία, όπως σε άλλες θέσεις της περιόδου. Γίνεται έτσι φανερή η ανάγκη της συνδυαστικής μελέτης των μορφομετρικών και τεχνολογικών χαρακτηριστικών των αντικειμένων προκειμένου να διερευνηθεί η παραγωγή περονών στους οικισμούς της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ο αριθμός των υπολειμμάτων κατασκευής περονών και των ολοκληρωμένων, από κατασκευαστική άποψη, προϊόντων αυτού του είδους στον οικισμό Sovjan δεν ξεπερνά τις τρεις δεκάδες. Όταν αυτός ο αριθμός συνδυαστεί με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της επεξεργασίας, που περιλαμβάνουν, εκτός από τον τεμαχισμό των οστών και το πρώτο στάδιο της διαμόρφω-

σης των περονών με μεταλλικά εργαλεία, το τελικό ξύσιμο αυτών των αντικειμένων με μεταλλικό μαχαίρι, υποδηλώνει μια μικρής κλίμακας εξειδικευμένη δραστηριότητα. Αυτή ίσως περιλάμβανε την κατασκευή και άλλων, σπάνιων προϊόντων ειδικής χρήσης, όπως υποδεικνύει η τεχνολογία βλητικής αιχμής με μίσχο και «τρία πτερύγια», που ανήκει σε τύπο γνωστό από τον Καστανά, τα Βαλκάνια και την Αδριατική (Hochstetter 1987, 60. Christidou 2007, 779, εικ. 22). Διαφοροποίηση της επεξεργασίας των κεράτων των πλατονιών και των κόκκινων ελαφιών από τα υπόλοιπα οστά διαπιστώθηκε στο Αγγελοχώρι Ημαθίας κατά την περίοδο 1495-1290 π.Χ. (Χρηστίδου 2010. Για τη χρονολόγηση βλ. Μανιάτης 2010). Όλα τα υπολείμματα επεξεργασίας έφεραν ίχνη μεταλλικών εργαλείων. Ελάχιστα αντικείμενα ήταν ολοκληρωμένα από κατασκευαστική άποψη. Πιθανολογούνται η κατασκευή ποικίλων προϊόντων από επιλεγμένα μέρη του κεράτου και η απόρριψη των υπολοίπων μερών (Christidou 2008β, 260-261). Η ποσότητα των υπολειμμάτων επεξεργασίας είναι περιορισμένη και στο Αγγελοχώρι και δεν συνάδει με παραγωγή μεγάλης κλίμακας. Οι κατασκευαστικές δραστηριότητες στις δύο παραπάνω θέσεις, και πιθανότατα στον Καστανά, είχαν τοπικό χαρακτήρα. Αυτός ο χαρακτήρας και η μικρή κλίμακα της παραγωγής εξηγούν ως ένα βαθμό τις διαφορές μεταξύ των περονών ίδιου τύπου στον ίδιο ή σε διαφορετικούς οικισμούς.

Στο πλαίσιο που προδιαγράφουν τα παραπάνω δεδομένα η μελέτη των περονών της Τούμπας Θεσσαλονίκης μπορεί να προσφέρει νέα στοιχεία για τις συμπεριφορές των κατασκευαστών και των χρηστών των περονών. Η προκαταρκτική ανάλυση έδειξε διαφορές στην επιμέλεια της κατασκευής των αντικειμένων. Η διατομή και η κατατομή των επιμέρους στοιχείων των κεφαλών των περονών TOKE1093 και TOKE819 δεν έχουν κανονικό, συμμετρικό σχήμα, σε αντίθεση με την περόνη TOKE611. Η αύλακα και η κομμένη επιφάνεια της βάσης της περόνης TOKE1093 διαμορφώθηκαν επίσης με προχειρότητα. Μόνο μία, η κάτω, από τις τέσσερεις αύλακες της περόνης TOKE819 σχηματίστηκε με προσοχή. Οι περόνες TOKE1093 και TOKE819 ανήκουν σε κοινούς τύπους και η επεξεργασία τους ίσως να αποσκοπούσε απλώς στη διαμόρφωση των λειτουργικών στοιχείων των αντικειμένων.

Η χρήση των περονών αποτελεί ένα ιδιαίτερο θέμα μελέτης, στο οποίο δεν επεκτείνεται η παρούσα εργασία. Μπορεί όμως να τεθεί το θέμα της ποικιλίας των χρήσεων που ίσως εξυπηρετούσαν οι διαφορετικοί τύποι περονών. Για παράδειγμα, τα χείλη και οι ακμές στο εσωτερικό της αύλακας της περόνης TOKE1093 είχαν φθαρεί από τη χρήση. Αυτή η αύλακα ήταν ρηχή, επομένως το ανώτερο ανάγλυφο στο εσωτερικό της ήταν εκτεθειμένο στη φθορά εξίσου με την υπόλοιπη επιφάνεια της περόνης. Αντίθετα, στην περόνη TOKE819 όπως και στην περόνη TOKE611 παρατηρείται απουσία ή μικρός βαθμός φθοράς των τοιχωμάτων των αυλάκων. Αν αυτή η διαφορά δεν οφείλεται στη μικρότερη διάρκεια χρήσης αυτών των δύο αντικειμένων, που δεν μπορεί να εξακριβωθεί χωρίς περαιτέρω ανάλυση των επιφανειών τους, τότε είναι πιθανόν οι αύλακες να χρησίμευαν για τη στερέωση επίθετων στοιχείων, πρακτική γνωστή από τις μεταλλικές περόνες. Τα ταφικά δεδομένα, στον βαθμό που το τελετουργικό πλαίσιο της ταφής αντανακλά συνήθειες της καθημερινής ζωής (Sørensen 1997, 101-102), δίνουν πληροφορίες για τη χρήση των περονών. Οι αδιατάρακτες ταφές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού έδειξαν ότι δεν υπήρχαν περιορισμοί στη χρήση των οστέινων περονών σε σχέση με το φύλο και την ηλικία των νεκρών ή ως εξαρτημάτων ενδυμασίας και κόμμωσης (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1979, 206-217. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1985, 32, σχ. 12. Κοτταρίδη 2001-2004. Paschalidis 2018, 433-434). Η επισκευή και η επανάχρηση θραυσμάτων οστέινων περονών στους οικισμούς υπογραμμίζει εξάλλου τη σημασία τους ως προσωπικών αντικειμένων. Τέλος, η παρουσία οστέινων περονών σε όλες τις συστηματικά ερευνημένες τούμπες κοντά στον Θερμαϊκό κόλπο, σε τουλάχιστον τρία κτίρια της Τούμπας Θεσσαλονίκης και σε πολλά οικήματα της Τούμπας Καστανά δηλώνει ότι στις περισσότερες κοινότητες της όψιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ανεξαρτήτως μεγέθους και δύναμης, κάποια τουλάχιστον μέλη κάθε οικιακής ομάδας χρησιμοποιούσαν αυτά τα αντικείμενα. Η χρήση της περόνης με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό, ενός όψιμου τύπου με μικρή ακτίνα διάδοσης, δείχνει ότι αυτός δεν λειτουργούσε μόνον στην κλίμακα του κτιρίου και του οικισμού, αλλά και στην κλίμακα της περιοχής όπου απαντά

ο τύπος. Μια λεπτομερής μελέτη θα αναδείκνυε περισσότερες και λεπτότερες διαφοροποιήσεις μεταξύ των οστέινων περονών. Εδώ θέτουμε το ερώτημα αν η συστηματική εμφάνιση τέτοιων περονών στις τούμπες της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου κατά τον 12ο και τον 11ο αι. π.Χ. σχετίζεται με κάποια νεοεμφανιζόμενη τάση τονισμού της εξωτερικής εμφάνισης του ατόμου με τη βοήθεια ξεχωριστών εξαρτημάτων ένδυσης ή κόμμωσης, προκειμένου να δηλωθούν νέες κοινωνικές κατηγορίες ή ταυτότητες που αναδύθηκαν μέσα στις τοπικές κοινότητες κατά την εξεταζόμενη περίοδο (πρβ. Sørensen 1997, 2013). Κάτω από το ίδιο πρίσμα μπορούν επίσης να εξεταστούν η εντατικοποίηση της παραγωγής πορφυρής βαφής, η οποία ανιχνεύεται σε τουλάχιστον δύο οικήματα της Τούμπας Θεσσαλονίκης (Veropoulidou και άλ. 2008), και η παραγωγή χρυσών κοσμημάτων στην ίδια θέση, την ίδια περίοδο (Vavelidis & Andreou 2008). Τα επιμέρους εξαρτήματα της ενδυμασίας και της κόμμωσης και οι ιδιότητες αυτών των εξαρτημάτων, όπως οι πρώτες ύλες, η τεχνολογία της κατασκευής και οι τρόποι χρήσης και συντήρησής τους, μεταδίδουν μηνύματα για γεγονότα και μεταβολές της ζωής και της κοινωνικής, εθνοτικής ή άλλης ταυτότητας ομάδων ή ατόμων (πρβ. Choyke 2006). Σύνθετες διαδικασίες, οι οποίες είχαν ξεκινήσει ήδη τον 14ο αι. π.Χ., οδήγησαν σε ανακατατάξεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων που κατοικούσαν τις τούμπες της περιοχής επιδεικνύοντας έντονη ομοιογένεια μέχρι τους δύο τελευταίους αιώνες της 2ης χιλ. π.Χ. (Ανδρέου 2019. Andreou 2020). Αυτοί οι αιώνες και η αρχή της 1ης χιλ. π.Χ. χαρακτηρίζονται από την αποδυνάμωση των κοινοτικών κανόνων, την απομάκρυνση ορισμένων ομάδων από τις παραδοσιακές αρχές της κοινοτικής συλλογικότητας και την εμφάνιση νέων διακριτών κοινωνικών ρόλων. Ισχυρές ενδείξεις της αλλαγής είναι η εσωτερική αναδιοργάνωση των πολύχωρων συγκροτημάτων στις τούμπες Θεσσαλονίκης και Ασσήρου, η επέκταση της κατοίκησης έξω από τα όρια των αρχαίων τουμπών, η ίδρυση νέων οικισμών, η υιοθέτηση της πρακτικής των ατομικών ταφών εντός οικισμού και, λίγο αργότερα, η εμφάνιση νεκροταφείων που χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ποικιλία ταφικών πρακτικών και κτερισμάτων. Μάλιστα, η ποικιλομορφία ενισχύθηκε από αυξημένη κινητικότητα και διεύρυνση των επαφών με άλλες περιοχές του Αιγαίου και των Βαλκανίων. Δεν είναι ίσως τυχαία η εμφάνιση χαλιναριών και των βλητικών αιχμών που προαναφέρθηκαν μεταξύ των σπάνιων οστέινων αντικειμένων, των οποίων η κατασκευή και η χρήση ξεχωρίζουν. Υπήρχαν επομένως οι κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία και εισαγωγή νέων ενδυματολογικών στοιχείων.

Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα

Το ενδιαφέρον για τις περόνες της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο έχει επικεντρωθεί μέχρι σήμερα στη μορφή, στη λειτουργία και στην καταγωγή των τύπων τους. Διερευνώνται τα σχήματα των κεφαλών και η χρήση των περονών ως εξαρτημάτων ένδυσης και κόμμωσης με βάση τα ταφικά δεδομένα, καθώς και η πολιτισμική και κοινωνική σημασία του μεγέθους και των μορφολογικών χαρακτηριστικών των αντικειμένων. Η έρευνα έχει δείξει ότι υπήρχε σαφής προτίμηση προς τις χάλκινες περόνες, τουλάχιστον στους τάφους. Αν και επισημαίνονται κάποιες αναλογίες μεταξύ μεταλλικών και οστέινων περονών (Donder 1999, 96, 98), το θέμα της απομίμησης ή της παράλληλης χρήσης διαφορετικών πρώτων υλών για την κατασκευή προϊόντων με παρόμοιες ιδιότητες (skeuomorphism) δεν έχει εξεταστεί επαρκώς. Μια γρήγορη επισκόπηση των δεδομένων δείχνει τη μεγάλη γεωγραφική και χρονολογική διασπορά των οστέινων περονών, η οποία όμως δεν συνοδεύτηκε από παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων και γενικευμένη χρήση αυτών των αντικειμένων.

Τα δεδομένα για τις οστέινες περόνες στη Βόρεια Ελλάδα είναι άνισα κατανεμημένα στον χώρο και στον χρόνο. Στις τούμπες της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου παρατηρείται η συστηματική χρήση οστέινων περονών με και χωρίς κεφαλή στο τέλος της 2ης και στην αρχή της 1ης χιλ. π.Χ., περίοδο από την οποία υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις κοινωνικών και οργανωτικών ανακατατάξεων στις τοπικές κοινότητες και αλλαγών στην εξωτερική εμφάνιση του ατόμου. Αξιοσημείωτη είναι λοιπόν η εμφάνιση κατά τον 12ο αι. π.Χ. ενός

νέου τύπου περόνης με μικρή ακτίνα διάδοσης, ο οποίος προσδιορίστηκε για πρώτη φορά στην Τούμπα του Καστανά ως περόνη με ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό. Οι συγκρίσεις που έγιναν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας με παραδείγματα από την Τούμπα Θεσσαλονίκης και γειτονικούς οικισμούς έδειξαν ότι χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτού του τύπου είναι το σχήμα του λαιμού και η αύλακα μεταξύ αυτού του τμήματος και του στελέχους της περόνης. Παρόλα αυτά, δεν διαπιστώνονται ούτε δραματική αύξηση του αριθμού ούτε διαφοροποίηση των τύπων των περονών ανά οικισμό ή κτίριο. Ίδιου τύπου περόνες βρίσκονται εγκαταλελειμμένες σε διάφορα κτίρια, δρόμους και αυλές, ενώ υπάρχουν και στοιχεία επανάχρησης σπασμένων περονών, δηλωτικά διαφοροποιήσεων στη συμπεριφορά των χρηστών αυτών των αντικειμένων. Η σχέση μεταξύ τέτοιων διαφορών και τύπων περονών και ο τρόπος χρήσης των τελευταίων δεν έχουν διερευνηθεί ακόμη, αφού η αναλυτική μελέτη του υλικού βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να τεκμηριωθεί η ύπαρξη αυστηρών προδιαγραφών στην κατασκευή των περονών. Μάλιστα, από τις τρεις περόνες που εξετάστηκαν από το κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης μόνον αυτή που έχει ωοειδή κεφαλή και διαμορφωμένο λαιμό έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα στην επεξεργασία των μορφολογικών και τεχνικών λεπτομερειών. Θεωρούμε ότι η διεξοδική μελέτη των ποιοτικών χαρακτηριστικών της παραγωγής και χρήσης των οστέινων περονών αποτελεί προϋπόθεση για την κατανόηση της τεχνολογικής και μορφομετρικής ποικιλίας που παρατηρείται σε διάφορα επίπεδα: του κτιρίου, της κοινότητας και μεταξύ των κοινοτήτων.

Όσον αφορά την επιλογή των οστών που χρησίμευσαν ως πρώτες ύλες για την κατασκευή των περονών, γίνεται καταρχήν κατανοητή από τη στενή σχέση αυτών των οστών με το μέγεθος και το σχήμα των περονών. Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης διαπιστώθηκε προτίμηση στα κέρατα των ελαφοειδών. Από την ευρύτερη περιοχή υπάρχουν ενδείξεις διαφοροποιημένης χρήσης και επεξεργασίας των κεράτων των κόκκινων ελαφιών και των πλατονιών και των μεταποδίων των κόκκινων ελαφιών, καθώς και συσχέτισης αυτών των υλών με την παραγωγή σε μικρή κλίμακα, πιθανόν οικιακή, αντικειμένων ειδικής χρήσης, όπως οι περόνες και οι βλητικές αιχμές. Οι ενδείξεις αυτές χρονολογήθηκαν μάλιστα στο Αγγελοχώρι Ημαθίας στην περίοδο από το τέλος του 15ου έως την αρχή του 13ου αι. π.Χ. Η πρόσβαση σε πρώτες ύλες εξαρτάται επίσης από περιβαλλοντικές και οικονομικές συνθήκες, ακόμη και όταν η συχνότητα χρήσης αυτών των υλών είναι περιορισμένη. Ειδικότερα, η προμήθεια κεράτων κόκκινων ελαφιών και πλατονιών, μέσω του κυνηγιού ή της συλλογής, μένει να εξεταστεί σε σχέση με τη συχνότητα της κατανάλωσης αυτών των ζώων ανά οικισμό, αλλά και με την υποχώρηση των δασωμένων εκτάσεων κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου (π.χ. Wardle και άλ. 1980, 267. Becker & Kroll 2008, 171-173. Βασιλειάδου 2009, 113-114. Βλ. και Χρηστίδου 2004, 442 με παραπομπές). Η πολυδιάστατη μελέτη των οστέινων περονών από την Τούμπα Θεσσαλονίκης μπορεί να συνεισφέρει πολλές και χρήσιμες πληροφορίες αναφορικά με τους τρόπους με τους οποίους πρώτες ύλες, αντικείμενα και τεχνική εμπειρία αξιολογήθηκαν και ενσωματώθηκαν στον υλικό πολιτισμό των κοινοτήτων των τελευταίων αιώνων της Εποχής του Χαλκού.

Ευχαριστίες

Το άρθρο αυτό ξεκίνησε με διαφορετικό θέμα που δεν ολοκληρώθηκε για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή μας. Πιστεύουμε όμως ότι το νέο θέμα είναι πλησιέστερο προς το έργο και τα ενδιαφέροντα της τιμώμενης με τον παρόντα τόμο. Ευχαριστούμε τους Αγγελική Κουκουβού, Ευαγγελία Τσαγκαράκη, Άννα Αρβανιτάκη και Δημήτρη Καρολίδη, οι οποίοι οργάνωσαν και διευκόλυναν τη μελέτη των τριών περονών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ευχαριστούμε επίσης τη Σοφία Κουλίδου για την παροχή πληροφοριών για τις οστέινες περόνες από το Ρέμα Ξυδιάς Πιερίας, τους Δήμητρα Μαλαμίδου και Στρα-

τή Παπαδόπουλο για την αποστολή επιστημονικών άρθρων και τις Alice Choyke και Monica Margarit για την παροχή φωτογραφικού υλικού και βιβλιογραφική ενημέρωση για τις έρευνές τους στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία, αντίστοιχα.

Ροζαλία Χρηστίδου
UMR 5133, Lyon, France
rozalia.christidou@gmail.com

Στέλιος Ανδρέου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.
andrest@hist.auth.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014. *Ιωλκός. Η ευκτιμένη πόλη του Ομήρου. Ένα αστικό κέντρο στον μυχό του Παγασητικού κόλπου. Το διοικητικό κέντρο, οι οικίες και το νεκροταφείο,* Βόλος.

Ανδρέου, Σ. 2019. Μετά την Τούμπα. Παράδοση και νεωτερισμοί στις κοινωνίες της Κεντρικής Μακεδονίας στο τέλος της 2ης και στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., στο Κ. Κωτσάκης (επιμ.), *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*, Θεσσαλονίκη, 215-230.

Vasic, R. 2001. Η προϊστορία της Γιουγκοσλαβίας, στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στην προϊστορία*, Αθήνα, 45-58.

Βασιλειάδου, Α. 2009. *Ανάλυση και ερμηνεία του ζωοαρχαιολογικού υλικού από το κτήριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού*, μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Δακορώνια, Φ. 1992. Χρήση και προέλευση μακρών περονών ΥΜ και ΠΓ εποχής, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία. Στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη. Πρακτικά*, Αθήνα, 292-297.

Ζάχος, Κ. 2010. Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ., στο Ν. Παπαδημητρίου & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.,* Αθήνα, 77-91.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2011. Αιανή, βασιλική νεκρόπολη. Η έρευνα σε «μυκηναϊκές», αρχαϊκές, κλασικές, ελληνιστικές ταφές, *ΑΕΑΜ* 2**,** 84-153.

Κοτταρίδη, Α. 2001-2004. Βεργίνα. Θέση Τζαμάλα Βερμίου, *ΑΔ* 56-57, Χρονικά Β3β, 419-426.

Κουλίδου και άλ. 2012: Κουλίδου, Σ., Ζάγκου, Ε., Μπατζικώστα, Ε., Παντελιάδου, Κ. & Τσιανάκα, Α., Πλαταμών Στοπ! «Μυκηναϊκό» νεκροταφείο και οικισμός της ύστερης εποχής χαλκού στη θέση Τριμπίνα 2 / Πλαταμών Στοπ, στον Πλαταμώνα Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 26, 213-224.

Κουλίδου και άλ. 2014: Κουλίδου, Σ., Ανδριάς, Ζ., Μάστορα, Ε., Παντελιάδου, Κ., Παπαβασιλείου, Μ. & Πάτης, Δ., «Πέρασμα» στον χρόνο. Ζωή και θάνατος στον Κάτω Όλυμπο κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού. Η περίπτωση της θέσης «Ρέμα Ξυδιάς», Πλαταμώνας Πιερίας, *ΑΕΜΘ* 28, 163-178.

Μανιάτης, Γ. 2010. Ραδιοχρονολογήσεις, στο Ε. Στεφανή, *Αγγελοχώρι Ημαθίας. Οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού,* Τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, 79-89.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1985. Μυκηναϊκά από τη Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ* 40, Μελέτες, 17-70.

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1999. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, στο Φ. Δακορώνια (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α΄ διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 117-130.

Μπέσιος, Μ. 2010. *Πιερίδων στέφανος. Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*, Κατερίνη.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 1979. *Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο*, διδακτορική διατριβή, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Παράρτημα αρ. 23, Θεσσαλονίκη.

Υφαντίδης, Φ. 2019. *Πρακτικές προσωπικής κόσμησης στη Νεολιθική Ελλάδα*, Oxford.

Χονδρός, Κ. 2019. *Οστέινα εργαλεία και αντικείμενα από τα κτίρια Β και Ε στην Τούμπα Θεσσαλονίκης*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Χρηστίδου, Ρ. 2004. Η μελέτη των οστέινων αντικειμένων από το Αγγελοχώρι, *ΑΕΜΘ* 18, 439-454.

Χρηστίδου, Ρ. 2010. Οστέινα αντικείμενα. Κατάλογος και παρατηρήσεις, στο Ε. Στεφανή, *Αγγελοχώρι Ημαθίας. Οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού,* Τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, 229-246.

Andreou, S. 2009. Stratified Wheel Made Pottery Deposits and Absolute Chronology of the LBA to the EIA Transition at Thessaloniki Toumba, στο S. Deger-Jalkotzy & M. Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age. International Workshop Organized by the Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 23-24.2.2007*, Wien, 15-40.

Andreou, S. 2020. The Thermaic Gulf, στο I. S. Lemos & A. Kotsonas (επιμ.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean,* Volume 1, Hoboken, NJ, 913-937.

Becker, C. & Kroll, H. 2008. *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Ernährung und Rohstoffnutzung* (*Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa Band* 22), Rahden/Westf.

Bernabò Brea, L. 1964. *Poliochni: Città preistorica nell'*

isola di Lemno. Vol. I,2: *Tavole,* Roma.

Blegen και άλ. 1953: Blegen, C. W., Caskey, J. L. & Rawson, M., *Troy: The Sixth Settlement*. Volume III, Part 1: *Text*, Princeton, NJ.

Blegen και άλ. 1958: Blegen, C. W., Boulter, C. G., Caskey, J. L. & Rawson, M., *Troy: Settlements VIIa, VIIb and VIII*. Volume IV, Part 1*: Text*, Princeton, NJ.

Blitzer, H. 1992. The Worked Bone Industry, στο A. W. McDonald & N. C. Wilkie (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. Volume I: *The Bronze Age Occupation*, Minneapolis, 729-730, 754-756.

Choyke, A. M. 2006. Bone Tools for a Lifetime: Experience and Belonging, στο L. Astruc, F. Bon, V. Léa, P.-Y. Milcent & S. Philibert (επιμ.), *Normes techniques et pratiques sociales. De la simplicité des outillages pré- et protohistoriques. XXVIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 20-22 octobre 2005*, Antibes, 49-60.

Christidou, R. 2007. Aperçu des industries osseuses de l'habitat protohistorique lacustre de Sovjan (bassin de Korçë, Albanie sud-orientale), *BCH* 131 (2), 755-805.

Christidou, R. 2008α. An Application of Micro-Wear Analysis to Bone Experimentally Worked Using Bronze Tools, *JAS* 35 (3), 733-751.

Christidou, R. 2008β. The Use of Metal Tools in the Production of Bone Artifacts at Two Bronze Age Sites of the Southwestern Balkans: A Preliminary Assessment, στο L. Longo & N. Skakun (επιμ.), *"Prehistoric Technology" 40 Years Later: Functional Studies and the Russian Legacy. Proceedings of the International Congress, Verona (Italy), 20-23 April 2005*, Oxford, 253-264.

Donder, H. 1999. Pin Types of the Late Helladic and the Early Iron Age in North and Central Greece, στο Φ. Δακορώνια (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α΄ διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 91-98.

Evely, R. D. G. 2006. The Small Finds, στο R. D. G. Evely, J. H. Crouwel & M. R. Popham (επιμ.), *Lefkandi* IV: *The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, London, 265-302.

Hansen και άλ. 2011: Hansen, S., Toderac, M., Reingruber, A., Nowacki, D., Nørgaard, H. & Spânu, D., Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010, *Eurasia Antiqua* 17, 45-120.

Heurtley, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia: An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*, Cambridge.

Hochstetter, A. 1987. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 6), Berlin.

Hood, S. 1982. *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala,* Vol. 2, London.

Immerwahr, S. A. 1971. *The Athenian Agora* XIII*: The Neolithic and the Bronze Ages*, Princeton, NJ.

Jung και άλ. 2009: Jung, R., Andreou, S. & Weninger, B., Synchronisation of Kastanás and Thessaloníki Toumba at the End of the Bronze Age and the Beginning of the Iron Age, στο S. Deger-Jalkotzy & M. Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age. International Workshop Organized by the Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 23-24.2.2007*, Wien, 183-202.

Kilian-Dirlmeier, I. 1984. *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes* (*PBF* XIII, 8), München.

Konstantinidi-Syvridi, E. 2020. Jewelry, στο I. S. Lemos & A. Kotsonas (επιμ.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean,* Volume 1, Hoboken, NJ, 603-626.

Korkuti, M. & Petruso, K. M. 1993. Archaeology in Albania, *AJA* 97, 703-743.

Krapf, T. 2014. The Late Bronze Age Pottery of Macedonia: Comparisons with the Plain of Korçë, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 585-597.

Lamb, W. 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.

Margarit και άλ. 2016: Margarit, M., Balasescu, A. & Mirea, P., Exploatarea tehnologica a materiilor osoase în nivelul Dudesti de la Magura 'Buduiasca' ('Boldul lui Mos Ivanus), jud. Teleorman, *Buletinul Muzeului Judetean Teleorman. Serie Arheologie* 8, 5-31.

Nikolaidou, M. 2003. Items of Adornment, στο E. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 331-360.

Nordquist, G. C. 1987. *A Middle Helladic Village: Asine in the Argolid*, Uppsala.

Pabst, S. 2011. Tracht und Bewaffnung in spätbronzezeitlichen Grabfunden Westmakedoniens. Untersuchungen zu auswärtigen Beziehungen, *AEAM* 2,

155-170.

Papadopoulos, J. K. & Kurti, R. 2014. Objects of Terracotta, Metal (Gold/Electrum, Bronze, Iron, and Bimetallic), Semi-Precious Stone, Faience, Glass, and Worked Bone, στο J. K. Papadopoulos, S. P. Morris, L. Bejko & L. A. Schepartz (επιμ.), *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Löfkend, Albania*. Volume 1*: Text*, (*Monumenta Archaeologica* 34), Los Angeles, 325-383.

Paschalidis, C. 2018. *The Mycenaean Cemetery at Achaia Clauss near Patras. People, Material Remains and Culture in Context*, Oxford.

Sørensen, M. L. S. 1997. Reading Dress: The Construction of Social Categories and Identities in Bronze Age Europe, *Journal of European Archaeology* 5**,** 93-114.

Sørensen, M. L. S. 2013. Identity, Gender, and Dress in the European Bronze Age, στο A. Harding & H. Fokkens (επιμ.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford, 216-233.

Stordeur, D. & Christidou, R. 2008. L'industrie osseuse de Mureybet. Étude morpho-technique et fonctionnelle, στο J. J. Ibáñez (επιμ.), *Le site néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin,* II, Oxford, 439-537.

Todorova, H. (επιμ.) 2002. *Durankulak,* Band II. *Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak,* Teil 2: *Katalogsteil*, Berlin.

Todorova, H. & Vajsov, I. 2001. *Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens*, Stuttgart.

Touchais, G. 2002. Les rapports entre le monde mycénien et ses marges Nord-Ouest (Épire, Albanie, Macédoine), στο G. Touchais & J. Renard (επιμ.), *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du colloque de Lorient, organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, Paris, 199-216.

Vasic, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)* (*PBF* XIII, 11) ,Stuttgart.

Vavelidis, M. & Andreou, S. 2008. Gold and Gold Working in Late Bronze Age Northern Greece, *Naturwissenschaften* 95, 361-366.

Veropoulidou και άλ. 2008: Veropoulidou, R., Andreou, S. & Kotsakis, K., Small Scale Purple-Dye Production in the Bronze Age of Northern Greece: The Evidence from the Thessaloniki Toumba, στο C. Afrano & L. Karali (επιμ.), *Vestidos, textiles y tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la antigüedad. Actas del II symposium internacional sobre textiles y tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo, Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005*, Valencia, 171-180.

Wardle και άλ. 1980: Wardle, K., Halstead, P. & Jones, G., Excavations at Assiros, 1975-9. A Settlement Site in Central Macedonia and Its Significance for the Prehistory of South-East Europe, *BSA* 75, 229-267.

THREE OSSEOUS PINS WITH CARVED HEADS FROM BUILDING A AT THESSALONIKI TOUMBA

Rozalia Christidou & Stelios Andreou

Osseous pins with carved heads occur as single finds or in small numbers in various settlements and cemeteries of the Aegean Bronze Age. They are found in nearly all houses and open-air areas excavated at Thessaloniki Toumba and the neighbouring mound of Kastanas, which date to the 12th and 11th c. BC. This is an unusual and remarkable pattern, which, taken together with evidence for intensification of the on-site production of purple dye and gold ornaments, indicates shifts in people's self-representation. Eventually, it highlights aspects of the human experience of the period, which is characterised by wider social and institutional changes. These aspects include the ways old and new technologies are implemented to acquire and use pins. The preliminary results of the analysis of three pins with carved heads from Building A at Thessaloniki Toumba underline the need to further explore the evidence of multiple uses of these objects, and the efforts, skills, and materials invested in their manufacture.

εικονογραφία και συμβολισμός

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ: ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Παντελής Κομνηνός

Φυσικό περιβάλλον και τοπίο στην αιγαιακή τέχνη

Η Φυσική Γεωγραφία θεωρεί πως το γεωμορφολογικό τοπίο είναι ο χώρος μέσα στον οποίο εγγράφονται οι δραστηριότητες των ανθρώπων (Faugeres 1996, 89-118) και κατά συνέπεια υπάρχει και εξελίσσεται έξω από την ανθρώπινη ύπαρξη, ερήμην του ανθρώπου (**εικ. 1**). Ωστόσο, η ανθρώπινη παρέμβαση στον χώρο τον μεταλλάσσει και τον διαμορφώνει, προσδίδοντάς του την έννοια του τοπίου[1], δηλαδή ενός βιωμένου χώρου, όπου αντιλήψεις, νοοτροπίες, μνήμες, ανθρώπινες δραστηριότητες και ό,τι άλλο συναποτελεί το ανθρωπογενές στοιχείο συναντά το φυσικό περιβάλλον. Μάλιστα, κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο η επέμβαση αυτή είναι τόσο ευρεία, ώστε ο άνθρωπος διαδραματίζει πλέον ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση του φυσικού χώρου, μετατρέποντάς τον συχνά σε ανθρωπογενές τοπίο. Έτσι, βασικές όψεις του χώρου που διαμορφώνεται την περίοδο αυτή στο Αιγαίο, όπως αυτές αποτυπώνονται στην εικονογραφία, περιλαμβάνουν θαλάσσιες και παράλιες περιοχές, αμμώδεις εκτάσεις, φρυγανότοπους, λιβαδικές εκτάσεις, φαράγγια, ορεινούς όγκους που εκτείνονται ως την υποαλπική και αλπική ζώνη, και υγρότοπους. Το σκηνικό αυτό συμπληρώνουν τα ανθρωπογενή τοπία με τους οικισμούς, τις άλλες ανθρώπινες, κοινοτικές/συλλογικές παρεμβάσεις (π.χ. ιερά κορυφής, άλση και τεμένη) και τις καλλιέργειες.

Η σύνθεση του αιγαιακού τοπίου, το οποίο συχνά αποτυπώνεται ως φυσικό περιβάλλον στην εικονογραφία, ασφαλώς έλκει τη δημιουργία της από τη βίωση του χώρου με τον οποίο έρχονταν σε επαφή τόσο ο δημιουργός της όσο και οι (απο)δέκτες. Καθώς φαίνεται ότι οι δημιουργοί των τοιχογραφιών, των σφραγίδων και άλλων εικονιστικών συνθέσεων κάνουν διάφορες εικονογραφικές επιλογές, έχει ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τα κριτήρια που κάθε φορά επιλέγονται. Το εύρος της εμφάνισης των μορφών σε όλα σχεδόν τα μέσα έκφρασης, παρά τις λειτουργικές διαφορές τους, δίνει το στίγμα του πόσο βαθιά επηρέαζε τον άνθρωπο του Αιγαίου η βίωση του τοπίου, δικού του ή εξωτικού, πραγματικού ή φανταστικού.

Εδώ πρέπει να τονιστεί πως η σύνθετη φύση της εικονογραφίας και η σχέση της με τη λειτουργία της «εικόνας»[2], όπως και το πλαίσιο αλληλεξάρτησης με στοιχεία του υλικού πολιτισμού, επιβάλλουν τον συ-

---

1 Υπάρχουν πολλές προσπάθειες ορισμού της έννοιας του τοπίου, ενδεικτικές της ποικιλίας των προσεγγίσεων. Για το θέμα της εξέλιξης του όρου και τις διαφορετικές προσεγγίσεις βλ. Τερκενλή 1996, 18-19, 21-27. Andrews 1999, 28-30.

2 Με την έννοια κυρίως του τρόπου οπτικής αντίληψης που εξαρτάται πρώτιστα από την αντίληψη του θεατή και λιγότερο από τα ερεθίσματα (Gibson 1950, 148-151). Η εικόνα του τοπίου ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό, χωρίς να παραγνωρίζει κάποιος τα υλικά της στοιχεία, αποτελεί έναν τρόπο αναπαράστασης, δόμησης και απόδοσης νοήματος στο περιβάλλον (Daniels & Cosgrove 1988, 1). Για τον μετασχηματισμό της εικόνας, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η αναζήτηση νοήματος σε έναν καθορισμένο για τον πομπό και δέκτη κόσμο (Gombrich 1995, 442-443).

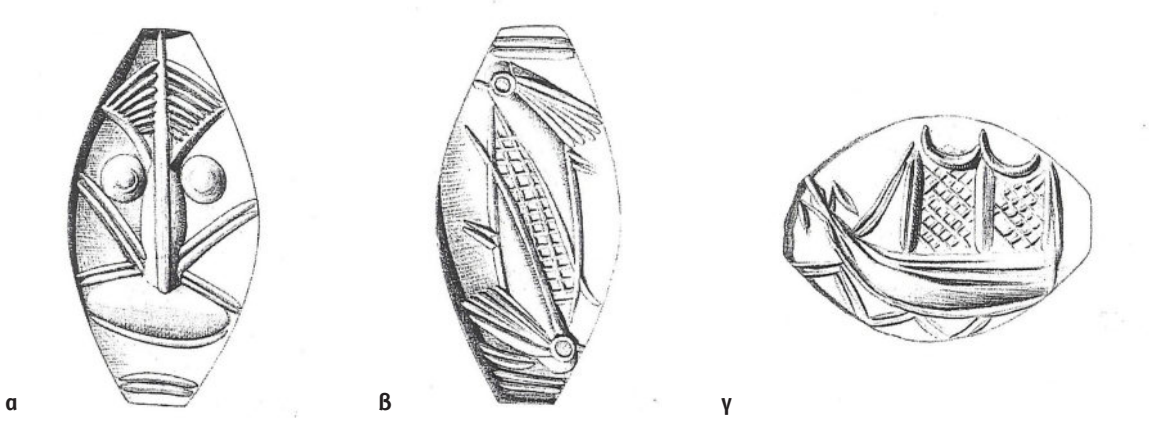

Εικ. 1. Ακρωτήρι Θήρας. Συγκρότημα Δ. Τα δωμάτια Δ4-7 μετά τον σεισμό *(φωτογραφία του συγγραφέα, λήψη από βορρά)*.

σχετισμό των εικονογραφικών θεμάτων που αποτυπώνονται στις τοιχογραφίες με αυτά που απεικονίζονται σε άλλες μορφές τέχνης και υλικά μέσα, και κυρίως στις σφραγίδες, τα κοσμήματα, τη σύγχρονη αγγειογραφία[3]. Πράγματι, στοιχεία του περιβάλλοντος αποτυπώνονται σε ποικίλα άλλα υλικά μέσα, σύγχρονα προς τις τοιχογραφίες, και εξελίσσονται σύμφωνα με την ιδιαιτερότητα του κάθε υλικού φορέα και με τον τρόπο που ο θεατής προσλαμβάνει τις απεικονίσεις στη συγκεκριμένη μορφή τέχνης. Ἀλλωστε, η εικονογραφία του τοπίου δεν εμφανίστηκε στις τοιχογραφίες παρά μόνο κατά το τέλος της Μεσομινωικής περιόδου, ούτε τα χαρακτηριστικά της μπορούν να θεωρηθούν καινοφανή (Komninos 2018, 50). Αντίθετα, στοιχεία που θα συναντήσουμε στην πρώιμη τοιχογραφική απόδοση του φυσικού περιβάλλοντος και που θα κυριαρχήσουν στις επόμενες περιόδους, μπορούμε να τα ανιχνεύσουμε ήδη στα απλά γεωμετρικά σχήματα της προανακτορικής τέχνης (ενδεικτικά Hood 1987, εικ. 8), πολλά από τα οποία θα κληρονομηθούν στην καμαραϊκή αγγειογραφία της Μεσομινωικής περιόδου. Ταυτόχρονα, αποτυπώσεις του φυσικού περιβάλλοντος θα εντοπίσουμε στη γραπτή κεραμική της Ανατολής, ιδιαίτερα στη συροπαλαιστινιακή ακτή και στην Αίγυπτο (Smith 1965. Kemp & Merillees 1980, 176-218. Immerwahr 1990, 35).

Αντίστοιχα εικονογραφικά μοτίβα, ίσως και προγράμματα, ανιχνεύονται στις σφραγίδες της περιόδου αυτής. Πράγματι, κατά τη μετάβαση στην Υστερομινωική ΙΑ το θεματολόγιο της σφραγιδογλυφίας διευρύνε-

3 Πολλές μελέτες έχουν γραφτεί για τη σχέση της εικονογραφίας των τοιχογραφιών με άλλες μορφές τέχνης, όπως η σφραγιδογλυφία (βλ. ενδεικτικά Krzyszkowska, 2005. Blakolmer 2012 για σφραγίδες και άλλους τομείς της μινωικής τέχνης) και η κεραμική (βλ. πρόσφατα Betancourt 2018. Papagiannopoulou 2018).

Εικ. 2. Ταλισμανικές σφραγίδες της Μεσομινωικής ΙΙΙ - Υστερομινωικής ΙΑ. α-β. Σχέδια πρισματικής σφραγίδας από το ανάκτορο της Κνωσού (*CMS* II.3, αρ. 12). γ. Σχέδιο αμυγδαλοειδούς σφραγίδας άγνωστης προέλευσης (*CMS* VII, αρ. 104)
(πηγή: Krzyszkowska 2005, 133-134. Ευγενική παραχώρηση των O. Krzyszkowska και D. Panagiotopoulos).

ται, αλλά και κορυφώνεται ως έκφραση είτε του φυσικού-πραγματικού είτε του φαντασιακού κόσμου. Συναντούμε πάνω σε ημιπολύτιμους λίθους συνθέσεις που συχνά ωθούν τους μελετητές να υποθέσουν πως είναι φορτισμένες ιδεολογικά[4]. Κυρίαρχο σφραγιστικό θέμα παρμένο από τον κόσμο της φύσης είναι οι ζωικές μορφές, για παράδειγμα τα αντωπά λιοντάρια, που συχνά εμπλέκονται και σε απεικονίσεις κυνηγιού η μάχης (Krzyszkowska 2005, εικ. 320), ενώ σημαντική είναι η παρουσία δέντρων και φυτών σε σκηνές βαιτυλολατρείας και άλλων εκστατικών δρωμένων (Warren 1990, 193-206. La Rosa 2001, 221-227, πίν. LXXII-LXIV). Αλλά και θρησκευτικά θέματα, όπως τα ιερά κορυφής ή οι διπλοί πελέκεις και τα ιερά κέρατα με βλαστικά στοιχεία, είναι αναπόσπαστα δεμένα με το φυσικό περιβάλλον (Hood 1987 εικ. 224β. Krzyszkowska 2005, εικ. 22 a-c). Ο τελετουργικός ρόλος που συχνά αποδίδεται στην απεικόνιση του φυσικού περιβάλλοντος στη σφραγιδογλυφία, είναι πολύ έντονος στις λεγόμενες «ταλισμανικές» σφραγίδες (**εικ. 2**)[5] που συνδυάζουν δύο στοιχεία, τον φυσικό κόσμο και τη σχηματοποίηση, για να φτάσουν στο ζητούμενο, δηλαδή στην αποτύπωση ενός συμβολικού τοπίου. Ανάλογη λειτουργία έχουν τα τερατόμορφα υβρίδια σε σφραγίσματα που αποδίδονται στον «τεχνίτη της Ζάκρου» (Hood 1987, 271. Krzyszkowska 2005, 152). Έτσι, το τοπίο της φανταστικής αφήγησης διαμορφώνεται από στοιχεία της πραγματικής ζωής αλλά παράλληλα αποκτά, σε συμβολικό επίπεδο, διακριτά χαρακτηριστικά που έχουν εννοιολογική ισχύ (Buxton 2002, 161. Foster 2016). Και στην κοσμηματοτεχνία μπορούν να ανιχνευθούν τα μοτίβα που συναντούμε ταυτόχρονα ή λίγο μεταγενέστερα στην τοιχογραφία: έντομα και ζώα αποδίδονται με αρκετά φυσιοκρατικό τρόπο σε περιδέραια, περόνες, ενώτια και δαχτυλίδια, ενώ δεν λείπουν στοιχεία του φυσικού κόσμου αποδοσμένα με αφαιρετικό και σχηματικό τρόπο, όπως η σπείρα, το μοτίβο του waz-παπύρου και οι τριπλές εκβλαστήσεις ανθέων (ενδεικτικά Hood 1987, 236-238. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 308).

Φύση και τοπίο στις αιγαιακές τοιχογραφίες και στην εικονογραφία της Ανατολής

Για να επιστρέψουμε στις τοιχογραφικές παραστάσεις, εστιάζοντας σε αυτές στις οποίες το φυσικό πε-

4 Βλ. παράσταση ταυροκαθαψίων από τον Ιερό Αποθέτη της Κνωσού (Krzyszkowska 2005, εικ. 318), τις σκηνές βαιτυλολατρείας (Warren 1990, 193-206), την Πότνια θηρών (Krzyszkowska 2005, εικ. 373) ή τα «υβριδικά τέρατα» από το εργαστήριο της Ζάκρου (Marinatos & Hägg 1986, εικ. 2.5).

5 Όπως τις ονόμασε ο Evans (1921, 672-675· 1935, 445 κ.εξ.). Τους αποδίδεται δε συχνά μαγικός και αποτροπαϊκός ρόλος (Krzyszkowska 2005, 133).

ριβάλλον «χτίζει» ένα τοπίο, οι πρωιμότερες απεικονίσεις αυτού του είδους εμφανίζονται στη Μεσομινωική IIIB και συνεχίζονται στην Ὑστερη Εποχή του Χαλκού σε όλο το Αιγαίο (Immerwahr 1990, 48-50. Hood 2005, 45-81). Συνήθως εμφανίζονται επαναλαμβανόμενα μοτίβα ή εικονογραφικές μονάδες[6], πράγμα που υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασιολογική τους φόρτιση (Wedde 1992, 181-204). Η επανάληψη των εικονογραφικών στοιχείων, σε διαφορετικά κάθε φορά συμφραζόμενα, αλλά και το τυπικό των κανόνων που ακολουθείται σε κάθε παράσταση, οδηγούν στον συσχετισμό των εικονιζόμενων με ειδικές σημασίες και πιθανούς συμβολισμούς για τους θεατές-αποδέκτες. Συγκροτείται έτσι μια «συμβολική αφήγηση» με βάση τις πολιτισμικές διεργασίες που διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής στον αιγαιακό κόσμο (Komninos 2013, 400). Για παράδειγμα, σε ολόκληρο το Αιγαίο συναντούμε το μοτίβο της κροκοσυλλογής, από την πρώιμη κνωσιακή τοιχογραφία του «κροκοσυλλέκτη γαλάζιου πιθήκου» έως τις «κροκοσυλλέκτριες» της Σαντορίνης (Immerwahr 1990, 42, 99, πίν. 12-13. Evely 1999, 92, 460, πίν. 4c). Θέματα που εικονίζουν ταύρους και ταυροκαθάψια, αγρίμια και αιγάγρους, ιερά κορυφής και θαλασσινά όντα ή άλση, ελιές και κυπαρίσσια, είναι συνηθισμένα θέματα στην αιγαιακή απόδοση του φυσικού περιβάλλοντος[7]. Μορφές δανεισμένες όχι μόνο από τον φυσικό αλλά και από τον φαντασιακό κόσμο κάνουν την εμφάνισή τους στην αιγαιακή εικονογραφία. Γρύπες, πίθηκοι, δαίμονες συστήνουν έναν άλλο κόσμο, που στέκεται ισότιμα δίπλα στον πραγματικό, αλληλοεπιδρά μαζί του και κατασκευάζει ένα ιδιαίτερο τοπίο[8]. Παράλληλα, εξωτικά στοιχεία, όπως το λεγόμενο «νειλωτικό τοπίο» με υδροχαρείς παπύρους και παραδείσια πουλιά, διευρύνουν το τοπίο έξω από τα όρια του Αιγαίου, ξεπερνώντας τα περιορισμένα «εθνοτικά» όρια[9]. Ο άνθρωπος δεν απουσιάζει από το περιβάλλον αυτό. Η εικονογραφική μονάδα «ανθρώπινη μορφή», που είναι απαραίτητη ως φίλτρο για τη βίωση του τοπίου, συμμετέχει σε αυτό· είτε πρόκειται για την «αναχώρηση του στόλου» στη μικρογραφική ζωοφόρο της Δυτικής Οικίας στη Θήρα (Doumas, 1983, εικ. 12, 20, 21, πίν. X, XIV-XV) είτε για το θέμα της κροκοσυλλογής σε όλο το Αιγαίο (Immerwahr 1990, εικ. 10, 11, 20, 26 a-c, 32 a-c), τη συμμετοχή σε συλλογικές τελετουργίες, όπως στην «τοιχογραφία του ιερού άλσους και του χορού» στην Κνωσό (Evely 1999, εικ. 17, πίν. 29), ή τα δρώμενα που απεικονίζονται στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας (Immerwahr 1990, πίν. 50-53. Evely 1999, πίν. 148-151).

Ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται το φυσικό περιβάλλον στην αιγαιακή εικονογραφία μελετήθηκε με ποικίλες προσεγγίσεις: από την άποψη του Evans, ο οποίος βάφτισε τη σχέση των εικονογραφικών προγραμμάτων «νατουραλισμό», αντιμετωπίζοντας την ως «καθαρή» απεικόνιση της φύσης και έντονη φυσιοκρατία[10], έως την έμφαση στην ιδιαίτερη κοινωνική, οικονομική και συμβολική διάσταση που λαμβάνει η φύση μέσα στην αιγαιακή τέχνη (Μαρινάτος 1959, 43. Treuil και άλ. 1989, 329. Immerwahr 1990, 48.

---

6 Με τον όρο «εικονογραφική μονάδα» νοείται ένα εικονιζόμενο στοιχείο του φυσικού ή ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, ακόμη και η ανθρώπινη μορφή, το οποίο μπορεί να λειτουργεί είτε αυτόνομα (π.χ. η απεικόνιση ενός αγριμιού σε μια σφραγίδα/σφράγισμα) είτε ως μέρος μιας ευρύτερης σύνθεσης, στη συγκρότηση της οποίας συμβάλλει (π.χ. οι γρύπες στην ευρύτερη σύνθεση της αίθουσας του θρόνου στην Κνωσό ή ο κρίνος στην «τοιχογραφία της Ἀνοιξης» από το δωμάτιο Δ2 του Ακρωτηρίου της Θήρας).

7 Βλ. για παράδειγμα, την τοιχογραφία του ιερού άλσους στο Δωμάτιο 14 της Αγίας Τριάδας (Evely 1999, 96) και το ωοειδές ρυτό από τη Ζάκρο στο οποίο απεικονίζεται υπαίθριο ιερό κορυφής με κέρατα καθοσιώσεως και αιγάγρους (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 163).

8 Ενδεικτικά παραδείγματα: η «αίθουσα του Θρόνου» στην Κνωσό, οι στενές πλευρές της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας, οι εξανθρωπισμένες μορφές των πιθήκων (π.χ. αρπιστής) από το Δωμάτιο 4 της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου ή το θραύσμα από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών στο οποίο απεικονίζονται ονοκέφαλοι δαίμονες.

9 Παρότι στοιχεία «εξωτισμού», όπως τα υδροχαρή τοπία, οι πάπυροι και οι φοίνικες συνατώνται στο φυσικό τοπίο του Αιγαίου (βλ. Sarpaki 2000, 664. Garcia-Granero και άλ. 2020, 102-104 για τον *Phoenix Theophrasti*), αυτά αποτελούν πιθανώς στοιχεία άμεσης σύνδεσης με την αιγυπτιακή ή συροπαλαιστινιακή εικονογραφία. Για τον όρο «εθνοτικός» βλ. παρακάτω, υποσημ. 23.

10 Για μια σημειωτική κριτική στο «κρητοκεντρικό» μοντέλο και στις γενικότερες βικτωριανές αντιλήψεις του Evans, και στις επιδράσεις που δέχτηκε βλ. Ζώης 1996, 31-40.

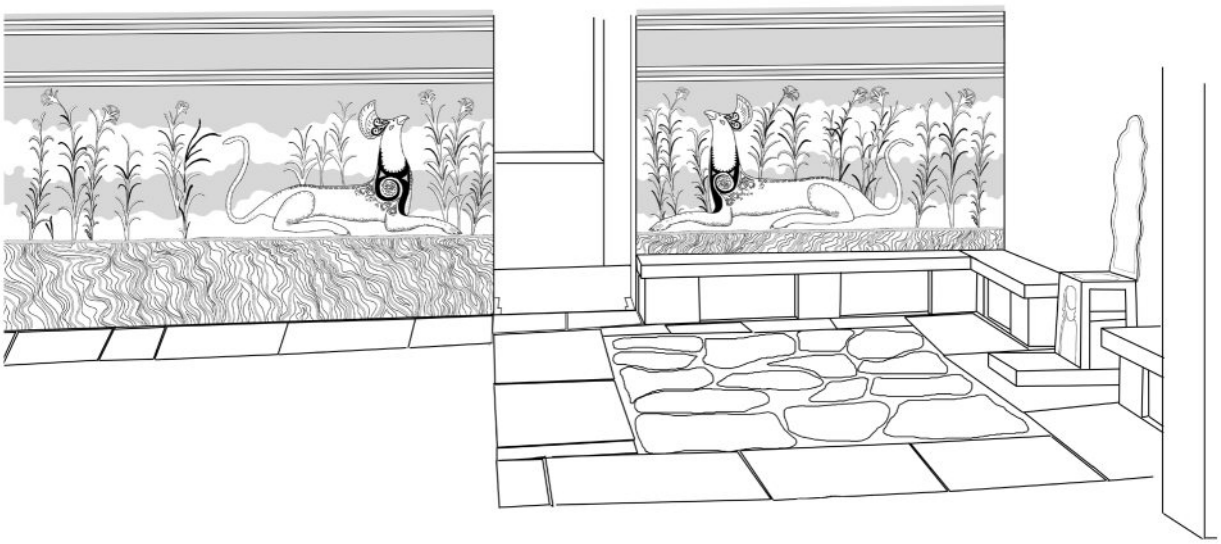

Εικ. 3. Φωτογραφική σύνθεση του βόρειου και του δυτικού τοίχου της «αίθουσας του θρόνου» στην Κνωσό *(πηγή: Galanakis και άλ. 2017, εικ. 27. Ευγενική παραχώρηση από τους Γ. Γαλανάκη & U. Günkel-Maschek)*.

Chapin 2004· 2012, 226). Η φυσιοκρατική απόδοση των μορφών φιλτράρεται μέσα από τις διαφορετικές οπτικές και τις επιλογές των Μινωιτών, τα κριτήρια των οποίων δεν είναι κατ' ανάγκην ανάλογα της οπτικής του σύγχρονου δυτικού ερευνητή. Για παράδειγμα, συχνά επιλέγονται αφαιρετικές συμβάσεις ή συνυποδηλώσεις στην απόδοση, οι οποίες προσδίδουν τη μορφή κώδικα στη σχέση εικόνας και νοήματος. Οι συμβάσεις αυτές δεν συναντώνται πρώτη φορά ούτε αποκλειστικά στο Αιγαίο. Τις βρίσκουμε στην Αίγυπτο ήδη από το Παλαιό Βασίλειο (Davis 1989, 25-29), αλλά και στη Συροπαλαιστίνη ή στη Μεσοποταμία, στην Alalakh, στο Mari και στο Tell Kabri, από τον 19ο και κυρίως τον 16ο και 15ο αιώνα π.Χ. (Winter 2000, 751-753). Αποτελούν μια ιδιαίτερη τάση και στο Αιγαίο, όπου παρεκκλίνουν ακόμη περισσότερο από τη φυσιοκρατία[11]. Θα πρέπει, συνεπώς, να στρέψουμε τη ματιά μας στον τρόπο που οι άνθρωποι του Αιγαίου αντιμετώπιζαν το φυσικό περιβάλλον, το βίωναν με τον ιδιαίτερό τους τρόπο και το ανήγαγαν σε τοπίο (Komninos 2018, 54-55). Σε αυτό άλλωστε συνηγορεί η απεικόνιση υβριδικών μορφών και φανταστικών όντων σε όλη την αιγαιακή εικονογραφία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η τοιχογραφία με τους ονοκέφαλους δαίμονες από τις Μυκήνες (Dickinson 2003, πίν. 5.16), οι δαίμονες τύπου Taurt[12] και, πολύ περισσότερο, οι γρύπες. Οι τελευταίοι συναντώνται σχεδόν σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μεσοποταμία, ως προστάτες της κοσμικής ή ιερατικής εξουσίας (Bietak 1995, 24). Πρωτοεμφανίζονται στα Σούσα την 4η χιλιετία π.Χ. και έκτοτε επεκτείνονται στην εικονογραφία της Ανατολής, λαμβάνοντας ολοένα και περισσότερο υβριδικά χαρακτηριστικά (Βλαχόπουλος 2017, 15-21). Στο Αιγαίο κάνουν έντονη την παρουσία τους τόσο στην «αίθουσα του θρόνου» στην Κνωσό όσο και σε θραύσματα τοιχογραφιών από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο και αλλού, πιθανώς ως εικαστική μορφοποίηση της ταύτισης αυτού του

11 Η απουσία πράσινου χρώματος από τις εικονογραφικές μονάδες/συνθέσεις, η μη φυσιοκρατική απόδοση ζωικών μορφών στον τύπο του «ιπτάμενου καλπασμού», η σχηματική απεικόνιση των βράχων αλλά και του βάθους, τα υβριδικά σχήματα και οι μιξογενείς μορφές, αποτελούν τις πιο κοινές συμβάσεις που συναντούμε επανειλημμένα στην αιγαιακή τοιχογραφία (Komninos 2013, 400). Δεν μπορούν να αποδοθούν σε αδυναμία των τεχνιτών να αποδώσουν τη φύση, ούτε στην ταχύτητα εκτέλεσης της εργασίας που επιβάλλει η νωπογραφία.

12 Για την προέλευση των δαιμόνων Taurt ή Taweret και την παρουσία τους στην κρητική εικονογραφία βλ. Weingarten 2013, 371-378. Blakolmer 2015. Βλαχόπουλος 2017, 24-25.

Εικ. 4. Υποθετική αποκατάσταση του δυτικού τοίχου της «αίθουσας του θρόνου» της Κνωσού
(πηγή: Galanakis και άλ. 2017, εικ. 21. Ευγενική παραχώρηση από τους Γ. Γαλανάκη & U. Günkel-Maschek).

φανταστικού όντος με τον/τη φορέα της εξουσίας (Immerwahr 1990, 120-121). Η «αίθουσα του θρόνου» (**εικ. 3**) είναι πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, που καταδεικνύει την κοινωνική διάσταση του εικονιζόμενου τοπίου: ο συσχετισμός των φοινίκων και η αντωπή θέση των γρυπών που πλαισιώνουν τον θρόνο, αλλά και τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα[13] προσφέρουν ενδείξεις για το πώς η κεντρική εξουσία νομιμοποιείται μέσα από παραστάσεις μνημειακού χαρακτήρα, που στόχο έχουν να παγιώσουν την κοινωνικοπολιτική τάξη (**εικ. 4**)[14]. Ταυτόχρονα, πέρα από την κοινωνική διάσταση της εικονογραφίας του τοπίου, μπορούμε να διερευνήσουμε και την αντίστοιχη οικονομική. Συχνά στην αιγαιακή εικονογραφία συναντούμε στοιχεία δηλωτικά του περιβάλλοντος, τα οποία είναι ζωτικής σημασίας για την οικονομία της περιοχής (Sarpaki 2000, 667)· για παράδειγμα, τον φοίνικα (*Phoenix Theophrasti*) (**εικ. 5**) με πολλαπλές σχετικές χρήσεις (Morgan 1988, 28. García-Granero και άλ. 2020, 101-102)[15]. Η «τοιχογραφία των αγριμιών με το ελαιόδεντρο» (Immerwahr 1990, 46, 170) ή η «τοιχογραφία του ιερού άλσους και του χορού» (Immerwahr 1990, πίν. 23) όχι μόνο μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα για τη θέση που κατέχει το ελαιόδεντρο στα εικονογραφικά προγράμματα, αλλά βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη σημαντικότατη θέση της ελαιοπαραγωγής στην Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού[16]. Βέβαια, οι τοιχογραφίες δεν μπορούν να ερμηνευθούν μόνο με οικονομικές παραμέτρους· αυτό εξάλλου αμφισβητήθηκε αρκετά νωρίς (Walberg 1992, 246). Φαίνεται λοιπόν πως τα εικονιζόμενα είδη προσλαμβάνουν άλλη εννοιολογική φόρτιση, που ενσωματώνει σύνθετους

13 Συγκεκριμένα, τα θρανία που βρέθηκαν στο δωμάτιο 42 («αίθουσα του θρόνου») και στο δωμάτιο 41, που πιθανώς λειτούργησε ως προθάλαμος, στην παρακείμενη «δεξαμενή καθαρμών» (δωμάτιο 43) και στο λεγόμενο «εσωτερικό ιερό» (δωμάτιο 44). Να σημειωθεί, επίσης, η παρουσία 12 αλαβάστρινων αγγείων και ενός ανεστραμμένου πίθου στον χώρο της «αίθουσας του θρόνου», αλλά με κάπως συγκεχυμένες αναφορές για αυτά στα αρχεία του Evans (1935, 938-942). Για τις υποθέσεις της τελετουργικής λειτουργίας των χώρων, τις σχέσεις με τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα και τα εικονογραφικά προγράμματα που συναντούμε εδώ, και κυρίως για τις ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς κατατεθεί βλ. Galanakis και άλ. 2017, 85-93 αλλά και Hägg 1988, 99-106.

14 Εικονογραφικά ανάλογα μπορεί να συναντήσει κανείς στην ηπειρωτική Ελλάδα, σε παραστάσεις λεόντων στις Μυκήνες και την Πύλο (Laffineur 1992, 111).

15 Για την οικονομική σημασία του φοίνικα ευρύτερα στην Ανατολή βλ. Morgan 1988, 26.

16 Τα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν τη σπουδαιότητα της ελαιοπαραγωγής στην οικονομία του νησιού (Rilley 2002, 65-72). Για την οικονομική διάσταση βασικών εικονογραφικών μονάδων τοπίου στο Αιγαίο βλ. Kontorli-Papadopoulou 1996, 132.

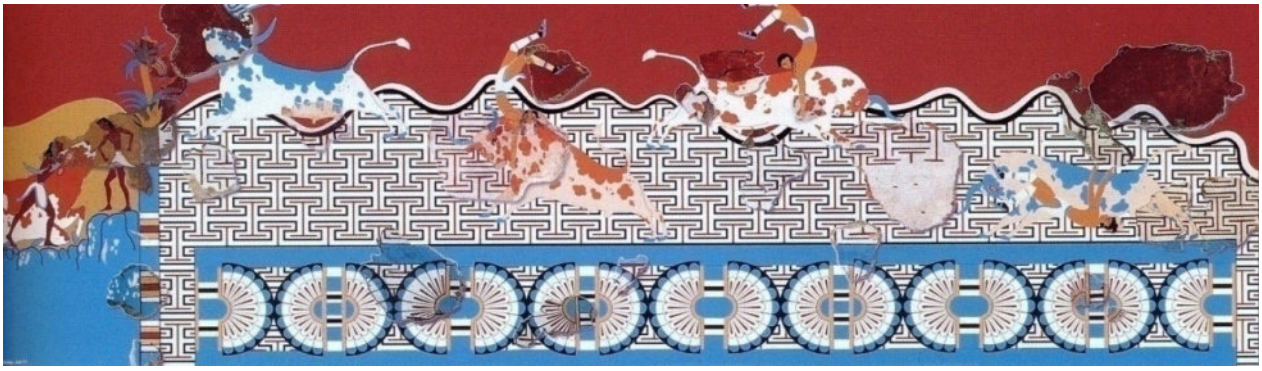
κώδικες, περιστάσεις και συμφραζόμενα.

Εικ. 5. Το ενδημικό είδος *Phoenix Theophrasti* στο Βάι της ανατολικής Κρήτης
(ευγενική παραχώρηση από τον Dörte Casino).

Παράλληλα, θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε πώς προσλαμβάνουν και αποτυπώνουν το φυσικό περιβάλλον στην εικονογραφία τους άλλοι πληθυσμοί που ζουν στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Η Αίγυπτος αποτελεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στον τρόπο που αποτυπώνεται το τοπίο στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. Θα ήταν παράλειψη να μην συσχετιστεί η αποτύπωση του φυσικού περιβάλλοντος στις τοιχογραφίες του Αιγαίου με παραστάσεις τόσο στη μεγάλη ζωγραφική (τοιχογραφία) όσο και σε άλλα μέσα έκφρασης στην Ανατολική Μεσόγειο, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο και στη συροπαλαιστινιακή ακτή. Οι παραστάσεις αυτές παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ τους όσον αφορά στη λειτουργία των εικονογραφικών μονάδων που είναι εμπνευσμένες από τη φύση. Οι επιδράσεις ανάμεσα στο Αιγαίο και την Αίγυπτο είναι καλά τεκμηριωμένες. Το Αιγαίο έχει αναπτύξει έναν πολυδιάστατο τρόπο επικοινωνίας με την Αίγυπτο, σε επίπεδο εμπορίου, ιδεών, πολιτικής και τέχνης. Στην εικονογραφία αυτές οι αμοιβαίες επιρροές συνίστανται τόσο σε τεχνοτροπικές επιλογές όσο και σε επιλογή θεμάτων αλλά και υλικών (Bietak 2000, 240-243). Στην Αίγυπτο, η εικονογραφία έχει έντονο συμβολισμό και δεν μπορεί να νοηθεί έξω από τις ειδικές λειτουργίες και τα ιδεολογικά ή θρησκευτικά συμφραζόμενα (Brewer & Teeter 1999, 169). Έτσι, θα πρέπει να την αποτιμήσουμε λαμβάνοντας υπόψη μας αφενός τη μακρά παράδοση που οδήγησε σε κάποια στερεοτυπία την τέχνη, τουλάχιστον έως τις καινοτομίες του Νέου Βασιλείου και της περιόδου της Amarna (Davis 1989, 82-93), και αφετέρου την απλοποίηση και σχηματοποίηση εικονιστικών στοιχείων, η οποία προέκυψε από τη διττή χρήση τους ως εικονογραμμάτων και ιδεογραμμάτων της ιερογλυφικής γραφής (Bietak 2000, 209). Έτσι, η προσπάθεια των Αιγυπτίων να αποδώσουν τη σταθερότητα και ομοιογένεια στο ανθρωπογενές και φυσικό τοπίο, υπό το νοητικό και πολιτισμικό πρίσμα που αναφέρθηκε παραπάνω, οδήγησε σε μια γενικευμένη κανονικότητα σύμφωνα με συγκεκριμένες αρχές (Davis 1989). Οι αποκλίσεις από τον κανόνα απαιτούσαν κοινωνικές αλλαγές, που εμφανίζονται ήδη από το Αρχαίο Βασίλειο και παγιώνονται κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου (Robbins 1997, 121. Malek 1999, 203. Komninos 2013, 401)[17]. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου αλλάζει σταδιακά η θεματολογία, απομακρυνόμενη από τη στατικότητα των τελετουργικών ταφικών πρακτικών και δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην απόδοση των στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος με τρόπο που σε αρκετές περιπτώσεις προσεγγίζει τα χαρακτηριστικά της αιγαιακής τέχνης (Bietak 2000, 240-243, Komninos 2013, 401-402). Η απαγκίστρωση από τις συμβάσεις του αιγυπτιακού κανόνα κατά την έναρξη της 18ης Δυναστείας και η προσέγγιση σε έναν περισσότερο «αιγαιακό» τρόπο απόδοσης των μορφών μπορεί να θεωρηθεί μία από αυτές τις επιδράσεις (Davis 1989, 82-93. Komninos 2013, 401). Ο χρωματικός κώδικας που χρησιμοποιείται στις τοιχογραφίες του Αιγαίου, η αφαιρετική απόδοση του περιβάλλοντος, διάφορες εικονογραφικές μονάδες που επιλέγονται, για παράδειγμα ο πίθηκος ή ο φοίνικας, αλλά και συμβάσεις, όπως η αφαιρετική απόδοση του περιβάλλοντος χώρου, έχουν συχνά αποδοθεί σε αιγυπτιακή επίδραση. Ενώ, αντίστροφα, η μεγαλύτερη ελευθερία στην κίνηση ανθρώπων, ζώων και

17 Οι αλλαγές γίνονται ιδιαίτερα αισθητές μετά την κατοχή της Κάτω Αιγύπτου από τους Υξώς και κατά τη διάρκεια της 2ης ενδιάμεσης περιόδου, και κυρίως από την 14η έως την 17η Δυναστεία (Malek 1999, 213-214).

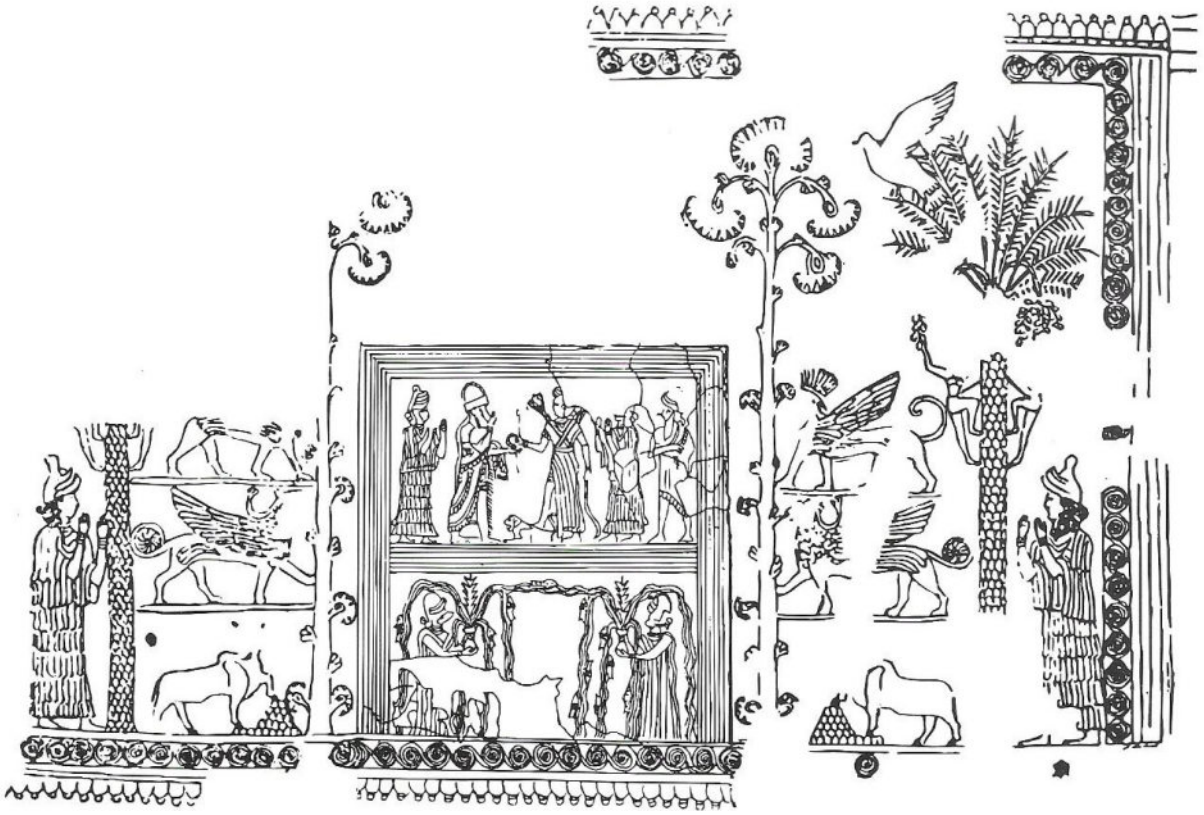
Εικ. 6. Ψηφιακή αναπαράσταση της «τοιχογραφίας του λαβύρινθου και των ακροβατών» από την Ἀβαρι (Tell el Dab'a) *(πηγή: Bietak και άλ. 2000, εικ. 82d. Ευγενική παραχώρηση από την Κ. Παλυβού)*.

φυτών, η εγκατάλειψη της γραμμής εδάφους ή και αλλαγή στην συμβατική αιγυπτιακή προοπτική των μορφών, είναι κάποια στοιχεία που πιθανώς ανάγονται στην πολιτισμική επίδραση του Αιγαίου (Bietak 2000, 240-241). Η περίπτωση των τοιχογραφιών της Tell el Dab'a/Avaris είναι πολύ χαρακτηριστική, καθώς σ' αυτές ξεχωρίζουν σκηνές ταυροκαθαψίων με τους αθλητές ντυμένους με μινωικό ζώμα και σε προβολή αιγαιακού τύπου, ενώ οι κυματοειδείς γραμμές και οι ρόδακες συμπληρώνουν τους δεσμούς της εικονογραφίας με το Αιγαίο (Bietak και άλ. 2000, 77-88) (**εικ. 6**).

Από την άλλη πλευρά, αντίστοιχη κινητικότητα παρατηρείται την εποχή αυτή και στη συροπαλαιστινιακή ακτή. Στη Βύβλο, στη Σιδώνα εντοπίστηκαν στοιχεία καμαραϊκής κεραμικής, όπως και στην Ugarit (von Rüden 2017, 230-231). Και εδώ, στην Ανατολή, ένας άνεμος αλληλεπίδρασης, «εξωτισμού» και καινοτομίας κάνει την εμφάνισή του και σταδιακά επεκτείνεται στα άλλα μέσα της εικονογραφίας, όπως στις τοιχογραφίες. Στο ανάκτορο του τελευταίου βασιλιά του Mari, του Zimri-Lim, η γοητεία που ασκούν τα κρητικά αντικείμενα είναι έκδηλη (von Rüden 2017, 233). Αιγαιακά εικονογραφικά στοιχεία εισάγονται στη ζωγραφική του ανακτόρου (σπείρες, απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων κτλ.) (**εικ. 7**) χωρίς όμως να τεκμαίρονται ισχυροί δεσμοί στην εικονογραφία των δύο περιοχών (Winter 2000, 752). Ανάλογη εικόνα επικρατεί σε άλλες θέσεις της Συροπαλαιστίνης (Alalakh, Tel Kabri). Σε σφραγιστικούς κυλίνδρους από την Alalakh έχουν εντοπιστεί αιγαιακά θέματα, όπως ο ιπτάμενος καλπασμός των ζώων ή σκηνές ταυροκαθαψίων, που συνδέονται και με τη μινωική εικονογραφία αλλά και με τη θεματολογία του Tell el Dab'a της Αιγύπτου (Collon 2000, 284-285). Σε τοιχογραφία στο ανάκτορο Yarim-Lim εμφανίζονται κέρατα ταύρου σε κατενώπιον κεφαλή που παραπέμπει στα μινωικά πρότυπα. Ἀλλα θραύσματα από το ανάκτορο παραπέμπουν σε καθιστό φτερωτό γρύπα (Niemeier & Niemeier 2000, εικ. 19-22). Και στο Tel Kabri απομιμήσεις ορθομαρμαρώσεων και απολήξεις βραχωδών σχηματισμών παραπέμπουν σε μινωικές συμβάσεις, ενώ χελιδόνια και γρύπες είναι κοινά με την αιγαιακή εικονογραφία (ό.π. εικ. 2-13). Επιπλέον, η τεχνική του fresco σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις ενισχύει τις συνδέσεις αυτές[18].

Η προσπάθεια κατάδειξης των σχέσεων αυτών στην Ανατολή κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. έχει ξεκινήσει ήδη από τα χρόνια του Evans (Evans 1899-1900, 40) και εντάθηκε πριν περίπου μισό αιώνα (Kantor 1947. Vercoutter 1956). Αρχικά επιχειρήθηκε να αποδοθεί ανατολική καταγωγή στη μινωική νωπογραφία (Wooley 1956, 228-230), ωστόσο, πιο πρόσφατα, ο προσανατολισμός άλλαξε, καθώς πολλοί πλέον υποστηρίζουν πως η Κρήτη και το Αιγαίο αποτέλεσαν την πηγή εμφάνισης των νεών εικονογραφικών συρμών που θα ξε-

18 Για τις κατά καιρούς μελέτες σχετικά με τις επαφές θέσεων τόσο της Αιγύπτου όσο και της Συροπαλαιστίνης με το Αιγαίο, τις ενδείξεις για την παρουσία Αιγαίων εμπόρων τεχνιτών και καλλιτεχνών βλ. Niemeier & Niemeier 2000, 790-793.

Εικ. 7. Mari. Σχέδιο μνημειακής τοιχογραφίας από την αυλή 106. Στέψη/ένδυση του βασιλιά Zimri-Lim *(πηγή: Parrot 1958, 54 και 58, εικ. 47-48)*.

χωρίσουν στο Νέο Βασίλειο της Αιγύπτου και στις σύγχρονες συροπαλαιστινιακές θέσεις (Niemeier 1991, 189-201). Έτσι, έως πρόσφατα, οι προσπάθειες περιορίστηκαν στο να καταδείξουν κυρίως την οδό προέλευσης των επιδράσεων και δημιουργήθηκαν όροι, όπως «αιγαιίζον» ή «ανατολίζον», κατά περίσταση[19]. Οι θέσεις της Ανατολής όπου η αιγαιακή παρουσία είναι ασφαλώς διαπιστωμένη (Niemeier 1991, 189-201) είναι η Ἀβαρις της Αιγύπτου (Tell el Dab'a), το Tell Kabri της Παλαιστίνης ή, πιο αποσπασματικά, το Mari και η Alalakh. Αρχαιολογικές μαρτυρίες καταδεικνύουν την παρουσία ανθρώπων από το Αιγαίο στην Αίγυπτο (Bigelow 2005, 16-20), οι οποίοι έχουν ταυτιστεί με τους Keftiu των αιγυπτιακών κειμένων[20].

Για την κατανόηση τέτοιων συλλογικών, διαπολιτισμικών τοπίων, προϊόντα επαφών μεταξύ των λαών της εποχής, στις οποίες δεν αποκλείεται να συμμετείχαν και οι κάτοικοι της σημερινής Ιταλίας (Torelli, 2000, 295), θα πρέπει να εξεταστεί η τοιχογραφική παραγωγή στο πλαίσιο των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων. Υπάρχουν πολλά στοιχεία της εικονογραφίας των ανατο-

19 Aegeanizing/Orientalizing κατά τον Knapp (1998, 202). Το εγχείρημα αυτό επαναλήφθηκε, εντός του Αιγαίου αυτήν τη φορά, σε μια προσπάθεια κατάδειξης της υπεροχής της πολιτισμικής ομάδας της Κρήτης με τον όρο «εκμινωισμός» (Minoanization: Warren 2000, 27. Repellin 2004, 104).

20 Αναλυτική παρουσίαση των γραπτών πηγών, όπου παρουσιάζονται οι πρεσβευτές των Keftiu αλλά και των παραστάσεων στον τάφο του Rekhmire στην Αίγυπτο (Panagiotopoulos 2001). Για τον όρο Keftiu βλ. Cline 1998, 236-250. Πρόσφατη επιβίωση του όρου «πολιτισμική μεσογειακή κοινή» στη 2η χιλιετία π.Χ. και νέα προσπάθεια ταύτισης των Κρητών με τους Keftiu στο Niemeier & Niemeier 2000, 790-793, καθώς και στον Ritner (2018, 67-76), ο οποίος επιχειρηματολογεί υπέρ της αιγυπτιακής προέλευσης στα κοινά θέματα και στις εικονογραφικές μονάδες, αλλά στέκεται κυρίως στη δημιουργία ενός «διεθνούς» στιλ, το οποίο επηρεάστηκε, και απορροφήθηκε, σε διάφορους βαθμούς από περιφερειακές μεσογειακές κοινωνίες.

λικών λαών που παρουσιάζουν συγγένειες με την αιγαιακή τέχνη, τέτοιες που να επιτρέπουν αναφορές στη διαμόρφωση μιας «κοινής» στην Ανατολική Μεσόγειο. Βέβαια, στα εικονογραφικά προγράμματα, στις συμβάσεις και στα μοτίβα που μοιράζονται οι κάτοικοι της ανατολικής Μεσογείου, θα συναντήσουμε διαφοροποιήσεις, οι οποίες υποδηλώνουν διακριτές «αναγνώσεις» του φυσικού περιβάλλοντος και, κατά συνέπεια, βίωση διακριτών τοπίων, όχι μόνο από τους διαφορετικούς λαούς της Ανατολής αλλά και μέσα στο Αιγαίο. Γατί συμβαίνει αυτή η αιγαιακή διαφοροποίηση; Υπάρχει η άποψη ότι το «εξωτικό» στοιχείο, είτε αποδίδεται σε αιγαιακά αντικείμενα στην Ανατολή (π.χ. καμαραϊκή κεραμική ή εικονογραφικά μοτίβα, συμβάσεις και ύφος) είτε σε εισαγωγή ανατολικών στοιχείων στη μινωική Κρήτη και τις Κυκλάδες (π.χ. γρύπες, πίθηκοι, δαίμονες, αιγυπτιακές συμβάσεις), εκφράζει τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές αρχές της εξουσίας (Foster 2008, 330). Είναι γεγονός πάντως ότι, ακόμη κι αν υπάρχει μια χροιά εξωτισμού στις σχέσεις των πολιτισμικών ομάδων στην Ανατολική Μεσόγειο, καθεμία από αυτές διαμορφώνει τα εικονογραφικά της στοιχεία με τον δικό της τρόπο. Η εικονογραφία στο Αιγαίο αναπτύσσει τα δικά της χαρακτηριστικά. Τόσο η επιλογή θεμάτων και εικόνων / εικονογραφικών μονάδων που προσιδιάζουν στο αιγαιακό τοπίο[21], όσο και η ελευθερία στο ύφος και στην απόδοση επιτρέπουν τη διαμόρφωση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, όχι μόνο σε σχέση με την εικονογραφία της Ανατολής αλλά και μεταξύ διαφορετικών αιγαιακών περιοχών[22]. Παραδείγματος χάρη, η ελευθερία κινήσεων των μορφών στην αιγαιακή τέχνη είναι σαφώς διακριτή από την ακαμψία του αιγυπτιακού κανόνα, προφανώς συνάρτηση της κυρίαρχης ιδεολογίας και των κοινωνικών επιλογών του φαραωνικού συστήματος, η οποία θα αρθεί μόνο στο Νέο Βασίλειο και συγκεκριμένα στην 18η Δυναστεία, δηλαδή σε μια περίοδο έντονων επαφών με το Αιγαίο, όπου επίσης ακμάζει η φυσιοκρατία (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2003, 130-133).

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Η κατ' επανάληψη εμφάνιση κοινών εικονογραφικών στοιχείων και κανόνων απόδοσης, σε διαφορετικά πολιτισμικά και αρχαιολογικά συμφραζόμενα, μαρτυρεί την ειδική σημασία και συμβολική φόρτιση αυτών των συνθέσεων για τους θεατές/αποδέκτες της εν λόγω εικονογραφίας. Με άλλα λόγια, συγκροτείται μέσω αυτών μια «συμβολική αφήγηση» του τρόπου ζωής στον αιγαιακό κόσμο. Εικονιστικά στοιχεία εμπνευσμένα από τη φύση χτίζουν ένα συμβολικό πλαίσιο αναφοράς και βοηθούν στη σύνθεση ενός τοπίου, αντιληπτού και σημαντικού για τις κοινωνίες της εποχής εκείνης (Komninos 2013, 400-405). Ὡπως έχει επισημανθεί, το τοπίο έχει την ιδιότητα να σηματοδοτεί ή να αναπαράγει, αλλά και να αποκρύπτει ή να αντιστρέφει την πολιτισμική ταυτότητα των ομάδων (Hodder 1987, 134-145. Ingold 1992, 39-56). Υπό αυτή την έννοια, τα τοπία μπορούν να θεωρηθούν ως χωρικά και χρονικά δημιουργήματα ομάδων οι οποίες, με κύριο φορέα την παράδοση και ενσωματώνοντας συχνά συμβολικές σημασίες, οριοθετούν την πολιτισμική και συλλογική τους ταυτότητα (Ingold 1993, 152-174). Τέτοιες τοπιογραφικές απεικονίσεις μπορούν να νοηθούν ως «πολιτισμικά» ή και «συλλογικά τοπία» (Jones 2003)[23], με την έννοια ότι απορρέουν από τις προσλαμβάνουσες

21 Πρβ. τη μακρά παράδοση κροκοσυλλογής στη Θήρα, που επέτρεψε στον Πλίνιο (Nat. Hist. XXI, 31) να ονομάζει το ενδημικό είδος του κρόκου «κρόκος ο θηραίος», μια παράδοση που συνεχίζεται ως σήμερα στον Ταξιάρχη (Τζαχίλη 1994, 21).

22 Δίνεται έτσι η δυνατότητα στους ερευνητές να μιλούν για «μινωικό ύφος», που διαφοροποιείται από την έντονη φυσιοκρατία και τη συναισθηματική έκρηξη των Κυκλάδων (Televantou 2000, 840).

23 Συχνά χρησιμοποιείται ο αμφιλεγόμενος όρος «εθνοτικά τοπία», με την επισήμανση ότι το «εθνοτικό» δεν σχετίζεται με την έννοια και ιδεολογία του έθνους-κράτους στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, αλλά αναφέρεται σε τοπία που διαμορφώνονται από ομάδες με συνείδηση συλλογικής ταυτότητας, πολιτισμικά διακριτής στον χώρο και τον χρόνο (Anschuetz και άλ. 2001. Mu-Chou 2005. Komninos 2013, 402-403). Για τη χρήση του όρου «εθνοτικός» και τη σχέση με την έννοια της ταυτότητας βλ. περισσότερα σε Mu-Chou 2005, 1-11, 37-47.

παραστάσεις και εμπειρίες των ανθρώπων σε έναν συγκεκριμένο πολιτισμό, φέρουν ιδεολογική και σημασιολογική φόρτιση, και προσδίδουν στο φυσικό στοιχείο θρησκευτικό συμβολισμό και καλλιτεχνική αξία[24]. Ασφαλώς, αν κάποιος θέλει να προσεγγίσει τα τοπία ως τόπους συλλογικού βιώματος και ομαδικής δράσης, θα πρέπει να προσεγγίσει και την έννοια των συλλογικών ταυτοτήτων, οι οποίες συναρτώνται αναπόδραστα με γενεαλογικούς δεσμούς και με τις κοινωνικές δομές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες του τόπου. Κάποια χαρακτηριστικά της ταυτότητας έχουν είτε προσωρινή είτε μονιμότερη επίδραση πάνω σε κάθε μέλος της κοινότητας, ενώ άλλα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση του με την ομάδα και τις κοινότητες των «άλλων». Τα συλλογικά χαρακτηριστικά και οι ταυτότητες μπορεί να είναι κοινωνικά καθορισμένα· στοιχεία όπως το γένος, η κοινωνική θέση, η κατοχή και διανομή του υλικού πλούτου επιτρέπουν την επικοινωνία μεταξύ των ομάδων (Meskell 2007, 25). Η ιδεολογία αυτή αναπτύσσει την έννοια του «εμείς»[25], μέσα από την οποία, και με την αντικειμενοποίηση των συμβόλων, εκφράζονται οι συλλογικότητες. Η αναγνώριση και ταυτοποίηση της συλλογικότητας είναι θέμα σύνθετο και ακανθώδες για την έρευνα (Mu-Chou 2005, 1-11, 37-47. Insoll 2007, 1-18. Meskell 2007, 23-43). Εδώ να σημειωθεί μόνο πως τα συλλογικά χαρακτηριστικά διαφορετικών ομάδων εμφανίζουν τέτοια δυναμική και ετερογένεια, ώστε δεν μπορεί να γίνεται λόγος για «μία» συλλογικότητα αλλά για συλλογικότητες και πληθώρα ομαδικών ταυτοτήτων. Βέβαια, η σχέση και αλληλεπίδραση διαφορετικών ομάδων επιφέρει στοιχεία ομοιογένειας, που διαθλώνται και αντανακλώνται στον υλικό πολιτισμό, ενώ συχνά η μεταξύ τους α-συνέχεια οφείλεται σε παράγοντες, όπως η φυσική απόσταση ή η κοινωνικοπολιτική σχέση τους (Mu-Chou 2005, 40-42). Βέβαια, οι πολιτισμικές ταυτίσεις ή διαφοροποιήσεις εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σε διακριτά σύμβολα, σε έννοιες, συμπεριφορές και σε υλικά αντικείμενα, που οι φορείς κάθε πολιτισμού παράγουν για να οριοθετήσουν και να εκφράσουν τη συλλογική τους ταυτότητα. Τα υλικά σύμβολα, συγκεκριμένα, μορφοποιούν και αντικειμενοποιούν τις ιδεολογίες της ταυτότητας και της διαφοράς που ισχύουν σε κάθε πολιτισμό, και αφήνουν απτά αρχαιολογικά ίχνη. Η διαχρονική ανάλυση των συμφραζομένων μπορεί να αποκαλύψει στον ερευνητή τα ίχνη αυτά και τους υποκείμενους υλικούς μετασχηματισμούς της ιδεολογίας και ταυτότητας των ομάδων (Ashmore & Knapp 1999, 14-16). Η κοινωνικοπολιτική τους ταυτότητα μετουσιώνεται, ανάμεσα στα άλλα, και στο τοπίο. Οι μνήμες, οι ιστορίες, η αντίληψη του χρόνου και η κοινωνική δραστηριότητα αποτελούν τα μέσα με τα οποία οι ομάδες αντιλαμβάνονται το τοπίο ως συλλογικό χώρο και βίωμα, το οποίο μορφοποιείται και εκφράζεται μέσω της εικονογραφίας.

Ξαναγυρνώντας στις αιγαιακές τοιχογραφίες, ας εξετάσουμε πώς ο άνθρωπος δρα είτε ως ζωγράφος είτε ως θεατής-δέκτης, ή ως μέτοχος ενός παραστατικού τόπου όπου απεικονίζεται ένα συμβολικό σύστημα. Το υποκείμενο, ο άνθρωπος-φορέας κάθε πολιτισμού, καθορίζει τον βαθμό της αυτό-αναφοράς του μέσα από διακριτές εκφράσεις ομαδικής και συλλογικής ταυτότητας στην τέχνη και στον υλικό πολιτισμό Κατά συνέπεια, οι αιγαιακοί πληθυσμοί χρησιμοποιούν τα συμβολικά συστήματα της οικείας παράδοσης τους ή τροποποιούν και προσαρμόζουν στοιχεία που συνάντησαν στις επαφές τους με άλλους λαούς (Αιγυπτίους, Βαβυλωνίους, Χεττίτες, Χαναανίτες, Ιταλιώτες και άλλους) για να συγκεκριμενοποιήσουν τα συλλογικά τους γνωρίσματα, που αποτυπώνονται μεταξύ άλλων και στις τοιχογραφίες, και έτσι να αυτό-προσδιοριστούν τόσο μέσα στο Αιγαίο όσο και έξω από αυτό[26]. Η εικονογραφία του τοπίου στις τοιχογραφίες, με άλλα λόγια,

---

24 Ο όρος αντιστοιχεί στον ορισμό στην τρίτης κατηγορίας τοπίων της Unesco (Unesco 1996). Σηματοδοτεί κυρίως εκείνα τα τοπία τα οποία φέρουν σημαντικές πολιτιστικές αξίες, κυρίως με έναν άυλο τρόπο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πολιτισμός και φύση δεν έχουν αμοιβαία χαρακτηριστικά και ότι τα πολιτιστικά τοπία δεν χρειάζεται να είναι απόλυτα ανθρώπινα δημιουργήματα (Wu, 2010, 1148).

25 Μια έννοια που διατυπώθηκε και προσεγγίστηκε αρκετά πρώιμα από τον Hederick Francis (1947, 393-400).

26 Ο «αυτοπροσδιορισμός» αυτός μπορεί να καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από την συγκρότηση μιας «κοινής» σε σχέση με τους λαούς της Ανατολής (Ritner 2018, 67-76) ή και εντός του Αιγαίου (βλ. Vlachopoulos 2015 για τη διερεύνηση κοινών στοιχείων

ενισχύει τη συλλογικότητα, τη βίωση του «εμείς» σε αντιπαραβολή με τον «άλλον» ή τους «άλλους». Ωστόσο, φαίνεται ότι οι άνθρωποι του Αιγαίου δεν επιστρατεύουν την αυτό-αναφορά και τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό για να χτίσουν τείχη και να απομονωθούν, αλλά για να έρθουν σε επαφή και να συνεργαστούν με άλλες ομάδες στον κόσμο της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο κάτοικος του Αιγαίου ζωγραφίζει τους τοίχους μορφοποιώντας ένα τοπίο που βιώνει με πολλαπλούς τρόπους. Ενσωματώνει στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, πραγματικού ή φανταστικού. Στον αιγαιακό κόσμο της Ὑστερης Εποχής του Χαλκού το πραγματικό τοπίο δεν φαίνεται να ήταν διακριτό από το φαντασιακό[27]. Αντίθετα, ο ένας κόσμος διαποτίζει τον άλλο, και μόνο με την άρση του διαχωρισμού τους, στο μυαλό των ερευνητών, μπορεί να γίνει κατανοητή η δημιουργία πολιτισμικών τοπίων από τους ανθρώπους της εποχής (Komninos 2018, 56-59). Ἐτσι θα πρέπει να ιδωθούν οι ιδιαιτερότητες της αιγαιακής τοιχογραφίας όσον αφορά τις επιλογές εικονογραφικών μονάδων, όπως τα φανταστικά όντα, τα εξωτικά και «νειλωτικά τοπία» για τα οποία έγινε λόγος στην αρχή. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί ως σημείο εκκίνησης το πραγματικό για να φτάσει και να πραγματώσει το φαντασιακό (Buxton 2002, 117-119). Ας λάβουμε υπόψη τα φτερωτά αγρίμια στις στενές πλευρές της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας (Immerwahr 1990, πίν. 50-53) ή το υποτροπικό τοπίο από το δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας στο Ακρωτήρι της Θήρας (Doumas 1983, εικ. 12, 20, 21 πίν. X, XIV, XV. Immerwahr 1990, εικ. 34c-d, 38a). Αυτά τα εικονογραφικά στοιχεία συντείνουν στη συγκρότηση ενός φαντασιακού τοπίου, σύμφωνα με το «νοητικό υπόβαθρο» του τοιχογράφου, όπου συνυπάρχουν και διαπλέκονται πραγματικά και εξωπραγματικά συστατικά[28]. Ὁταν ζωγραφίζει έναν τοίχο, ο Αιγαίος τεχνίτης ξεκινά από μία ιδεολογική αφετηρία, όπου συμπλέκονται και αλληλοεπιδρούν μνήμες, έθιμα, παραδόσεις, κοινωνικές και πολιτισμικές καταστάσεις και αντιλήψεις. Αυτό το πολιτισμικό απόθεμα αποκτά ορατή και απτή υπόσταση μέσα από την αναπαράσταση του φυσικού περιβάλλοντος-τοπίου, η οποία έχει ζωτική σημασία για τη συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία της κοινότητας. Ἐτσι, τα θαλασσινά τοπία της Κνωσού και της Θήρας ή της Πύλου (ενδεικτικά Evans 1921, 542, εικ. 394-395· για την «τοιχογραφία των δελφινιών» βλ. Marinatos 1974, 38, εικ. 91-94, 96-98, 110. Cosmopoulos 2015, 253, εικ. 2 για τις τοιχογραφίες από την Ἰκλαινα και σύγκριση με τις τοιχογραφίες των δελφινιών της Κνωσού και της Αγίας Τριάδας), τα «χελιδονόψαρα» της Φυλακωπής (Hood 1987, 85, εικ. 47), ο «καλαμιώνας» της Ξεστής 3 από τη Θήρα (Ντούμας 1992, εικ. 135) και πολλά άλλα, μετουσιώνονται σε πολιτισμικά τοπία όπου εγγράφονται μνήμες και δραστηριότητες, και προβάλλεται έτσι η ιδιαιτερότητα κάθε ομάδας στο σύνθετο και δυναμικό περιβάλλον της Ανατολικής Μεσογείου κατά την Ὑστερη Εποχή του Χαλκού. Για τους λαούς του Αιγαίου, η ιδιαιτερότητα αυτή συνίσταται, μεταξύ άλλων, σε μία συμβολικά και θρησκευτικά φορτισμένη αντίληψη για τη φύση ως αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως συνάγεται από την εικονογραφία του τοπίου[29]. Οι σχετικές τοιχογραφίες μαρτυρούν ότι οι απεικονίσεις της φύσης σηματοδοτούσαν αυτή την οντολογία και κοσμολογία ως καίριο στοιχείο πολιτισμικής ταυτότητας και διακριτικό γνώρισμα ανάμεσα στους λαούς της ανατολικής Μεσογείου.

Το τοπίο μπορεί να αποτελέσει εφαλτήριο για τη διερεύνηση της συλλογικής μνήμης και της διαμόρφωσης πολιτισμικής συνείδησης σε ομάδες και κοινωνίες. Και οι τοιχογραφίες, ως μνημειακά στοιχεία του υλικού

αλλά και διαφοροποιήσεων στις τοιχογραφίες στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και τις Μυκήνες), καθώς και από τις αποκλίσεις κάθε πολιτισμικής ομάδας από αυτήν.

27 Για τις σχέσεις του «πραγματικού» και του «φαντασιακού» στις παραδόσεις και στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης βλ. Buxton 2002, 117-119. Ὁπως επισημαίνει ο Buxton, η μυθική και φανταστική παράδοση μιας κοινότητας μπορεί να είναι τόσο πραγματική όσο και ο υλικός πολιτισμός της.

28 Σύμφωνα με τον Gombrich (1995, 410), κάθε αναπαράσταση εξαρτάται από το «νοητικό υπόβαθρο» του καλλιτέχνη, το οποίο προσδιορίζεται από τις προσδοκίες, τις ανάγκες και τις πολιτισμικές συνήθειες των ανθρώπων του περιβάλλοντός του.

29 Πρβ. τη σύνδεση εικονογραφικών στοιχείων της αιγαιακής ζωγραφικής, που για πολλούς σχετίζονται με το περιβάλλον, όπως οι σπείρες, ο κρινοπάπυρος waz, οι ρόδακες και οι γρύπες, με τον θρησκευτικό συμβολισμό, τη λατρεία του ήλιου και της θεάς-μητέρας της φύσης (Marinatos 2018, 77-86).

πολιτισμού, προσφέρουν τη δυνατότητα αναγνώρισης, προσέγγισης και κατανόησης των ιδεατών τοπίων σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον.

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
komninos.pantelis@ac.eap.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βλαχόπουλος, Α. 2017. Πτερωτά υβριδικά όντα του προϊστορικού Αιγαίου: ζώο-άνθρωπος-τέρας, στο Π. Σουκάκος, Α. Γκάρτζιου-Τάττη & Μ. Πασχόπουλος (επιμ.), *Υβριδικά και ιδιότυπα όντα. Αποκλίσεις από την «κανονικότητα» στην αρχαία ελληνική μυθολογία και στη σύγχρονη ιατρική*, Αθήνα, 13-29.

Buxton, R. 2002. *Όψεις του φαντασιακού στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Τ. Τυφλόπουλος, Θεσσαλονίκη.

Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν. 2005. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα.

Dickinson, O. 2003. *Αιγαίο, Εποχή του Χαλκού*, μετάφραση Θ. Ξένος, Αθήνα.

Faugeres, L. 1996. Εισαγωγή: Α. Το Γεωγραφικό πλαίσιο, στο Treuil και άλ. 1996, 89-118.

Ζώης, Α. 1996. *Κνωσός: το εκστατικό όραμα. Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας*, Ηράκλειο.

Gombrich, E. 1995. *Τέχνη και ψευδαίσθηση. Μελέτη στην ψυχολογία της εικαστικής αναπαράστασης*, μετάφραση Α. Παππάς, Αθήνα.

Hood, S. 1987. *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, μετάφραση Μ. Παντελίδου & Θ. Ξένος, Αθήνα.

Μαρινάτος, Σ. 1959. *Κρήτη και μυκηναϊκή Ελλάς*, Αθήνα.

Ντούμας, Χ. 1992. *Οι τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Αικ. 2003. *Εισαγωγή στους πολιτισμούς της προϊστορίας,* Θεσσαλονίκη.

Τερκενλή, Θ. 1996. *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα.

Τζαχίλη, Ἰ. 1994. Αρχαίες και σύγχρονες κροκοσυλλέκτριες από το Ακρωτήρι της Σαντορίνης, *Αριάδνη* 7, 7-33.

Treuil και άλ. 1996: Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.-Cl. & Touchais, G. 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, μετάφραση Ο. Πολυχρονοπούλου & Α. Φ. Touchais, Αθήνα.

Andrews, M. 1999. *Landscape and Western Art*, Oxford.

Anschuetz και άλ. 2001: Anschuetz, K. F., Wilshusen, R. H. & Scheik, C. L. 2001. An Archaeology of Landscapes. Perpectives and Directions, *Journal of Archaeological Research* 9, 157-211.

Betancourt, P. 2018. Evidence from Pottery for the Early Stages of Monumental Cretan Wall-Paintings, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 103-106.

Bietak, M. 1995. Connections Between Egypt and the Minoan World: New Results from Tell el Dab'a/Avaris, στο W. V. Davies & L. Schofield (επιμ.), *Egypt, the Aegean and the Levant*, London, 19-28.

Bietak, M. 2000. The Mode of Representation in Egyptian Art in Comparison to Aegean Bronze Age Art, στο Sheratt 2000, 209-246.

Bietak και άλ. 2000: Bietak, M., Marinatos, N. & Palyvou, C. The Maze Tableau from Tell el-Dab'a, στο Sheratt 2000, 77-88.

Bigelow, R. 2005. Time Trials: Implications of the Thera Volcano and Tell el Dab'a for Egypt. Part I, *Ostracon* 16, 16-20.

Blakolmer, F. 2012. Image and Architecture: Reflections of Mural Iconography in Seal Images and Other Art Forms of Minoan Crete, στο D. Panagiotopoulos & U. Günkel-Maschek (επιμ.), *Minoan Realities. Approaches to Images, Architecture, and Society in the Aegean Bronze Age* (*Aegi*s 5), Louvain-la-Neuve, 83-114.

Blakolmer, F. 2015. The Many-faced "Minoan Genius" and His Iconographical Prototype Taweret: On the Character of Near Eastern Religious Motifs in Neopalatial Crete, στο J. Mynárová, P. Onderka & P. Pavúk (επιμ.), *There and Back Again - the Crossroads* II. *Proceedings of an International Conference Held in Prague, September 15-18, 2014*, 197-219.

Brewer, D. J. & Teeter, E. 1999. *Egypt and the Egyptians,* Cambridge.

Chapin, A. P. 2004. Power, Privilege, and Landscape in Minoan Art, στο A. Chapin (επιμ.), *CHARIS. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr (Hesperia* Supplement 33), 291-303.

Chapin, A. P. 2012. Frescoes, στο E. Cline (επιμ.) *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 223-236.

Cline, E. 1998. Amenhotep III, the Aegeans and Anatolia, στο D. O' Connor & E. Cline (επιμ.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign,* Ann Arbor, MI, 236-250.

Collon, D. 2000. Syrian Glyptic and the Thera Wall Paintings, στο Sheratt 2000, 283-294.

Cosmopoulos, M. 2015. A Group of New Mycenean Frescos from Iklaina, Pylos, στο H. Brecoulaki, J. Davis & S. Stocker (επιμ.), *Mycenean Wall Paintings in Context. New Discoveries, Old Findings Reconsidered* (*MELETHMATA* 72), Athens, 249-259.

Daniels, S. & Cosgrove, D. 1988. Introduction: Iconography and Landscape, στο D. Cosgrove & S. Daniels (επιμ.), *The Iconography of Landscape*, Cambridge, 1-10.

Davis, W. 1989. *The Canonical Tradition in Ancient Egyptian Art*, Cambridge.

Doumas, C. 1983. *Thera: Pompeii of Ancient Aegean,* London

Evans, A. 1899-1900. Knossos, I. The Palace, *BSA* 6, 3-70.

Evans, A. 1921. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilisation as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. Volume 1: *The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*.

Evans, A. 1935. *The Palace of Minos. A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilisation as IIlustrated by the Discoveries at Knossos,* Volume IV. London.

Evely, D. 1999. *Fresco: A Passport into the Past. Minoan Crete Through the Eyes of Mark Cameron,* Athens.

Foster, K. P. 2008. A Taste for the Exotic, στο L. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley, (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre egéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008* (*Aegaeum* 29*)*, Leuven-Liège, 327-338.

Foster, K. P. 2016. Animal Hybrids, Masks, and Masques in Aegean Ritual, στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur & J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences, and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014* (*Aegeaum* 39), Leuven-Liège, 69-76.

Francis, E. K. 1947. The Nature of the Ethnic Group, *American Journal of Sociology*, 52, 393-400.

Galanakis και άλ. 2017: Galanakis, Y., Tsitsa, E. & Günkel-Maschek, U., The Power of Images: Re-examining the Wall Paintings from the Throne Room at Knossos, *BSA* 112, 47-98.

García-Granero και άλ. 2020: García-Granero, J. J., Skoula, M., Sarpaki, A., Cárdenas, M., Madella, M. & Bogaard, A., A Long-Term Assessment of the Use of *Phoenix Theophrasti Greuter* (Cretan Date Palm): The Ethnobotany and Archaeobotany of a Neglected Palm*, Journal of Ethnobiology* 40(1), 101-114.

Gibson, J. J. 1950. The Visual Field and the Visual Word, *Psychological Review* LIX, 148-151.

Hägg, R. 1988. The Last Ceremony in the Throne Room at Knossos, *OpAth* 17, 99-106.

Hodder, I. 1987. Converging Traditions: The Search for Symbolic Meanings in Archaeology and Geography, στο J. M. Wagstaff (επιμ.)*, Landscape and Culture. Geographical and Archaeological Perspectives*, Oxford, 134-145.

Hood, M. S. F. 2005. Dating the Knossos Frescoes, στο L. Morgan (επιμ.), *Aegean Wall Painting. A Tribute to Mark Cameron (BSA Studies* 13), London, 45-81.

Immerwahr, S. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age,* University Park, PA.

Ingold, T. 1992. Culture and the Perception of Environment, στο E. Croll & D. Parkin (επιμ.), *Bush Base, Forest Farm: Culture, Environment and Development*, London, 39-56.

Ingold, T. 1993. The Temporality of the Landscape, *WorldArch* 25 (2), 152-174.

Insoll, T. 2007. Configuring Identities in Archaeology (Introduction), στο T. Insoll (επιμ.), *The Archaeology of Identities. A Reader,* London & New York, 1-18.

Jones, M. 2003. The Concept of Cultural Landscape: Discourse and Narratives, στο H. Palang & G. Fry (επιμ.), *Landscape Interfaces*, Dordrecht, 21-51.

Kantor, H. J. 1947. The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C., *AJA* 51, 1-103.

Kemp, B. J. & Merillees, R.S. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*, Mainz.

Knapp, B. A. 1998. Mediterranean Bronze Age Trade: Distance, Power and Place, στο E. H. Cline & D. Harris-Cline (επιμ.), *The Aegean and the Orient in the Second Millenium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, University of Cincinnati 18-20 April 1997 (Aegaeum* 18), Liège, 193-207.

Komninos, P. 2013. Ethnic Landscapes and Collective Identity on the Aegean Late Bronze Age Frescoes, στο L. Bomardieri, A. D' Agostino, G. Guarducci, V. Orsi & S. Valentini (επιμ.), *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on the Med-*

iterranean Archaeology (SOMA), Florence, Italy, 1-3 March 2012, Volume I, Oxford, 399-406

Komninos, P. 2018. Aegean Wall Painting in the Late Bronze Age: The Construction of an Educated Ethnic Identity through Public and Private Art, στο P. Kazmierczak & J. Rzegoska (επιμ.) *Moral Upbringing Through the Arts and Literature*, Newcastle upon Tyne, 49-63.

Kontorli-Papadopoulou, L. 1996. *Aegean Frescoes of Religious Character* (*SIMA* CXVII), Göteborg.

Krzyszkowska, O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction*, London.

Laffineur, R. 1992. Iconography as Evidence of Social and Political Status in Mycenean Greece, στο R. Laffineur & J. L. Crowley (επιμ.)*, EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference / 4e Rencontre Egénne Internationale, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8), Liège, 105-112.

La Rosa, V. 2001. Minoan Baetyls: Between Funerary Rituals and Epiphanies, στο R. Laffineur & R. Hägg (επιμ.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference / 8e Rencontre égéenne internationale, Göteborg University, 12-15 April 2000* (*Aegaeum* 22)*,* Liège, 221-227.

Marinatos, N. & Hägg, R. 1986. On the Ceremonial Function of the Minoan Polythyron*, OpAth* 16, 57-73.

Marinatos, N. 2018. The Waz-Spirals of Xeste 3, Thera: Regeneration and Solar Symbolism, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 77-86.

Marinatos, S. 1974. *Excavations at Thera* VI, Athens.

Meskell, L. 2007. Archaeologies of Identity, στο T. Insoll (επιμ.), *The Archaeology of Identities. A Reader,* London & New York, 23-43.

Morgan, L. 1988. *The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*, Cambridge.

Mu-Chou, P. 2005. *Enemies of Civilization: Attitudes Toward Foreigners on Ancient Mesopotamia, Egypt and China*, New York.

Niemeier, W.-D. 1991. Minoan Artisans Travelling Overseas: The Alalakh Frescoes and the Painted Plaster Floor at Tel Kabri (Western Galilée), στο R. Laffineur & L. Basch (επιμ.), *THALASSA. L'Egée Préhistorique et la Mer. Actes de la troisième Recontreé égéenne international de l' Université de Liège, 23-25 Avril 1990 (Aegaeum 7)*, Liège, 189-201.

Niemeier, W.-D. &. Niemeier, B. 2000. Aegean Frescoes in Syria-Palestine: Alalakh and Tel Kabri, στο Sheratt 2000, 763-800.

Panagiotopoulos, D. 2001. Keftiu in Context: Theban Tomb-paintings as a Historical Source, *OJA* 20 (3), 263-283.

Papagiannopoulou, D. 2018. The Beginnings of an Island Narration: Pictorial Pottery and Wall-paintings of the Second Milleniun BC, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 163-182.

Parrot, A. 1958. *Mission Archéologique de Mari* II. *Le palais: Pentures Murale*, Paris.

Repellin, T. 2004. Le rôle des Cyclades dans le Monde Égéen au début du Bronze Récent, *Studia Aegeo-Anatolica* 39, 77-116.

Ritner, R. K. 2018. Egyptian Examples of the "Koine" Art Style of the Second Millennium BC, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 67-76.

Sarpaki, A. 2000. Plants Chosen to be Depicted on Theran Wall Paintings: Tentative Interpretations, στο Sheratt 2000, 657-680.

Sheratt, S. (επιμ.) 2000. *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Thera, Hellas, 30 August-4 September 1997*, Athens.

Televantou, Chr. A. 2000. Aegean Bronze Age Wall painting: The Theran Workshop, στο Sherratt 2000, 831-843.

Torelli, M. 2000. Santorini, Etruria and Archaic Rome: A Comparison of Mentality and Expression, στο Sheratt 2000, 295-316.

UNESCO (United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization) 1996. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention,* Paris. http://whc.unesco.org/archive/opguide05-annex3-en.pdf [τελευταία επίσκεψη στις 14-7-2020].

Vercoutter, J. 1956. *L' Égypte et le monde Égéen*

préhellènique, Le Caire.

Vlachopoulos, A. 2015. Detecting "Mycenean" Elements in the "Minoan" Wall Paintings of a "Cycladic" Settlement: The Wall Paintings at Akrotiri, Thera Within Their Iconographic "*Koine*", στο H. Brecoulaki, J. Davis & S. Stocker (επιμ.), *Mycenean Wall Paintings in Context: New Discoveries, Old Findings Reconsidered* (*MELETHMATA* 72), Athens, 37-65.

Von Rüden, C. 2017. Producing Aegeanness: An Innovation and Its Impact in Middle and Late Bronze Age Syria / Northern Levant, στο S. Burmeister & R. Bernbeck (επιμ.), *The Interplay of People and Technologies: Archaeological Case Studies on Innovation*, Berlin, 225-249

Walberg, G. 1992. Minoan Floral Iconography, στο R. Laffineur & J. L. Crowley (επιμ.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference / 4e Rencontre Egénne Internationale, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8), Liège, 241-246.

Warren, P. 1990. Of Baetyls, *OpAth* 17, 193-206.

Warren, P. 2000. Crete and Egypt: The Transmission of Relationships, στο Α. Καρέτσου (επιμ.) *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Αθήνα-Ηράκλειο, 24-28.

Wedde, M. 1992. Pictorial Architecture: For a Theory-based Analysis of Imagery, στο R. Laffineur & J. L. Crowley (επιμ.) *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference / 4e Rencontre Egénne Internationale, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8), Liège, 181-204.

Weingarten, J. 2013. The Arrival of the Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice, στο L. Bomardieri, A. D' Agostino, G. Guarducci, V. Orsi & S. Valentini (επιμ.), *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on the Mediterranean Archaeology (SOMA), Florence, Italy, 1-3 March 2012,* Volume I, Oxford, 371-378.

Winter, I. 2000. Thera Paintings and the Ancient Near East: The Private and Public Domains of Wall Decoration, στο Sheratt 2000, 751-753.

Wu, J. 2010. Landscape of Culture and Culture of Landscape: Does Landscape Ecology Need Culture? *Landscape Ecology* 25, 1147-1150.

COLLECTIVE IDENTITIES IN THE AEGEAN AND THE EASTERN MEDITTERANEAN DURING THE LATE BRONZE AGE: THE EVIDENCE OF LANDSCAPE DEPICTION IN WALL PAINTINGS

Pantelis Komninos

The representation of natural environments in the Aegean iconography of the Late Bronze Age transforms the physical surroundings into landscapes. This study is a phenomenological approach to the way peoples of the eastern Mediterranean, and the Aegean in particular, experienced natural settings as landscapes which were depicted in wall paintings throughout the region, especially in Minoan Crete and on Thera. This approach allows for useful insights into the ethnic character of landscapes built through representation, the identities of the peoples who populated them, and, consequently, the perception of these ethnic groups by themselves and by others within the world of the Bronze Age. The comparative study of landscape depictions in wall paintings from different cultures in the Eastern Mediterranean also takes into account similar representations of nature in other media, as well as the symbolic and ritual contexts of this iconography. By attempting to understand the surrounding space and the experience of the landscape in wall paintings, we can gain some insights into how Aegean people of the Late Bronze Age perceived themselves, and how they defined their ethnic and cultural position among other contemporary groups in the Eastern Mediterranean.

ΘΕΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΦΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ: Η ΛΑΡΝΑΚΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Νίκος Μερούσης

Τον Ιούλιο του 1957 ο έφορος αρχαιοτήτων Νικόλαος Πλάτων περισυνέλεξε στους Αθανάτους Ηρακλείου αρχαιότητες που ήρθαν στο φως κατά τη διαπλάτυνση της δημόσιας οδού (*KX* 11, 1957, 335. *AR* 1957, 16)[1]. Στον πρώτο τάφο (τάφος Α) δεν βρέθηκε τίποτε άλλο εκτός από μία διακοσμημένη λάρνακα. Οι διαστάσεις του θαλάμου δεν αναφέρονται, μόνο ότι είχε πολύ μικρό εμβαδόν. Στη μικρή ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον δεύτερο τάφο (τάφος Β), με διαστάσεις 2 x 2 μ., εντοπίστηκαν ίχνη από ξύλινα φορεία, μια ταφική πρακτική καλά γνωστή από την Τελική Ανακτορική φάση (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ2 πρώιμη) και την επόμενη χρονολογικά, Υστερομινωική (στο εξής ΥΜ) ΙΙΙ Α2-Β (για φορεία και λάρνακες σε ΥΜ ΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ τάφους βλ. Μερούσης 2000, 49-57. Karetsou & Merousis 2018, 171-176). Σβώλοι κυανού χρώματος από τα φορεία φυλάσσονται στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου. Στο δάκτυλο ενός από τους νεκρούς, που είχε εναποτεθεί με σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος, βρέθηκε αργυρό δαχτυλίδι. Τα υπόλοιπα ευρήματα είναι μία υψίποδη κύλικα, ένα θυμιατήρι, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, τρία τεμάχια από ορειχάλκινο ξυράφι, ένα ορειχάλκινο ακέραιο μαχαίρι με τρία καρφιά στη λαβή και μέρος από την ελεφαντοστέινη επένδυση και ένας ορειχάλκινος κρίκος (*KX* 11, 1957, 335. *BCH* 82, 1958, 791. *AR* 1957, 16. Rutkowski 1966, 118, αρ. κατ. 22. Mavriyannaki 1972, 43, 54, 60, σημ. 147. Kanta 1980, 17. Löwe 1996, 180 αρ. 399. Μερούσης 2000, 108, αρ. κατ. 12). Σε δύο χάρτινα κουτιά τσιγάρων της δεκαετίας του ‘50 φυλάχτηκαν σπαράγματα από ορειχάλκινα ξυράφια, λιγοστά οστά και δύο δόντια. Οι τάφοι Α και Β χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΒ.

Σε αυτή τη μελέτη δημοσιεύεται το μοναδικό εύρημα του τάφου Α, η πήλινη διακοσμημένη λάρνακα με αρ. κατ. 11164, η οποία φυλάσσεται στην αποθήκη λαρνάκων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (**εικ. 1α-δ, 2α-δ**).

Α. Περιγραφή

Κατάσταση διατήρησης: ακέραιη, συγκολλημένη από πολλά τεμάχια και συμπληρωμένη σε όλες τις πλευρές του κιβωτίου και του καλύμματος.

Πηλός: ανοιχτός καστανέρυθρος, μεσόκοκκος με πολλά μικρά και μεσαία εγκλείσματα (5YR 6/4 και 2.5 YR

1 Στα ξύλινα καρτελάκια που σώζονται στο κιβώτιο της κεραμικής από τον τάφο Β αναγράφονται τα παρακάτω: Κεντρική αρτηρία Κάτω Αθανάτων, 8ον χιλ.[ιόμετρο], Τάφος Β, Ιούλιος 1957. Στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, η λάρνακα με αρ. 11164 έχει καταχωριστεί ως εξής: Κάτω Αθάνατοι παρά την κεντρικήν αρτηρίαν 8 χιλιόμετρα από Ηρακλείου, τάφος Α.

Εικ. 1. Λάρνακα από τους Αθανάτους *(φωτ.: Ν. Μερούσης)*.
α. Μακριά πλευρά Α γ. Στενή πλευρά Α
β. Μακριά πλευρά Β δ. Στενή πλευρά Β

Εικ. 2. Λάρνακα από τους Αθανάτους.
α. Μακριά πλευρά Α γ. Στενή πλευρά Α
β. Μακριά πλευρά Β δ. Στενή πλευρά Β

6/4 light reddish brown).

Επίχρισμα: λεπτό, ομοιόχρωμο με τον πηλό.

Εσωτερική επιφάνεια: αδρή με ατέλειες.

Βαφή: ερυθρή, κατά τόπους καστανή (10R 5/4 weak red και 10R 4/6 red) και καστανή σκούρα στο κάλυμμα (7.5 YR 3/3 dark brown).

Όπτηση: ανομοιογενής.

Σχήμα:

Κιβώτιο: ορθογώνιο με τέσσερα συμπαγή πόδια ορθογώνιας διατομής. Κάθε πλευρά ορίζεται από οριζόντιο πλαίσιο και παραστάδες. Τα ελαφρώς βυθισμένα φατνώματα περιβάλλονται με γραπτή ταινία. Σε κάθε μακριά πλευρά υπάρχουν δύο κάθετες λαβές και από μία στις στενές πλευρές. Κάθε φάτνωμα στις μακριές πλευρές χωρίζεται με κάθετες ταινίες σε τρία διάχωρα.

Κάλυμμα: σχεδόν ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με παχύ περιχείλωμα στη βάση. Κάθε πλευρά οριοθετείται με γραπτές ταινίες και έχει ελαφρά έξεργες τις ακμές. Οι μακριές πλευρές χωρίζονται με κάθετες ταινίες σε τρία διάχωρα, ενώ η τριγωνική στενή παραμένει ενιαία. Δύο κάθετες λαβές στις μακριές και μία στις στενές πλευρές πατούν πάνω στο περιχείλωμα και στο σώμα του καλύμματος. Η δοκός έχει εξέχοντα άκρα, στρογγυλεμένα και συμπαγή.

Διαστάσεις (μέγιστες):

Κιβώτιο: μήκος 1,00 μ., πλάτος 0,39 μ., ύψος 0,745 μ.

Μακριές πλευρές: μήκος 1,00 μ., ύψος 0,630 μ. (φάτνωμα)

Παραστάδες : πλάτος 0,12 μ., ύψος 0,745 μ.

Πόδια: πλάτος 0,12 μ., ύψος 0,10 μ.

Στενές πλευρές: μήκος 0,39 μ., ύψος 0,745 μ.

Παραστάδες: πλάτος 0,055-0,06 μ., ύψος 0,635 μ.

Πόδια: πλάτος 0,065 μ., ύψος 0,10 μ.,

Κάλυμμα: μήκος 1,03 μ., πλάτος 0,40 μ., ύψος 0,34 μ.

Μακριές πλευρές: μήκος επάνω 0,88 μ., μήκος κάτω 0,92 μ.

Στενές πλευρές: μήκος επάνω 0,12 μ., μήκος κάτω 0,31 μ.

Περιχείλωμα: πάχος 0,035 μ.

Δοκός: μήκος 0,96 μ., πλάτος 0,05 μ., εξέχουσα απόληξη 0,04 μ.

Διακόσμηση:

Κιβώτιο. Μακριές πλευρές Α και Β (**εικ. 1α-β, 2α-β**).

Φάτνωμα 1: φοινικοειδές με αλυσιδωτό κορμό από τον οποίο εκφύεται εκατέρωθεν δέσμη τριών καμπύλων ταινιών και κλαδιά με άνθη παπύρου. Φάτνωμα 2: διπλή κάθετη ζώνη σχηματισμένη με τετράφυλλα κοσμήματα. Φάτνωμα 3: όπως το φάτνωμα 1.

Παραστάδες: ζώνη με τετράφυλλα κοσμήματα

Πόδια: ακόσμητα, οι ακμές τονίζονται με χρώμα.

Στενές πλευρές Α και Β: Φοινικοειδές όμοιο με εκείνα των φατνωμάτων 1 και 3 των μακριών πλευρών (**εικ. 1γ-δ, 2γ-δ**).

Παραστάδες: τέσσερις ομάδες από παράλληλες οριζόντιες γραμμές.

Πόδια: ακόσμητα, οι ακμές τονίζονται με χρώμα.

Κάλυμμα: Μακριές πλευρές Α και Β (**εικ. 1α-β, 2α-β**):

Φάτνωμα 1: φοινικοειδές όμοιο με εκείνα του κιβωτίου. Στην πλευρά Α το φοινικοειδές δεν έχει κορυφή. Φάτνωμα 2: διπλή κάθετη ζώνη σχηματισμένη με τετράφυλλα κοσμήματα. Φάτνωμα 3: όπως το φάτνωμα 1.

Στενές πλευρές Α και Β (**εικ. 1γ-δ, 2γ-δ**): σπείρες με στέλεχος, δύο επάνω και δύο κάτω.

Δοκός: ακόσμητη, στα προεξέχοντα άκρα εγγράφεται σταυρός.

Χρονολόγηση: ΥΜ ΙΙΙΒ

Β. θέματα κατασκευής και μορφολογίας

Το κιβώτιο της λάρνακας από τους Αθανάτους ανήκει σε έναν από τους συνήθεις τύπους με τα εξής γενικά χαρακτηριστικά: μήκος γύρω στο ένα μέτρο, πλάτος λιγότερο από 50 εκ., ύψος γύρω στα 60-70 εκ.[2], στήριξη σε τέσσερα πόδια[3] και φατνώματα ελαφρά βυθισμένα σε σχέση με τις παραστάδες. Οι μακριές πλευρές χωρίζονται με κάθετες γραπτές ταινίες σε τρία διάχωρα, διαμόρφωση που δεν απαντά συχνά (πρβ. Γάζι, Κασάνοι Πεδιάδας: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 53, 81, αντίστοιχα). Σε άλλες λάρνακες το φάτνωμα είτε παραμένει ενιαίο (Πηγή Ρεθύμνου: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 169. Αρμένοι τ. 108 & 118: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 25, 26. Σταυράκια, Μερούσης 2000, αρ. κατ. 184-185, Davaras & Merousis, ετοιμάζεται. Γάζι: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 49, 51-52, 54. Ἄνω Γυψάδες, Μάλια, Πρεβελιανά: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 92, 113, 176, αντίστοιχα) είτε, σπανιότερα, χωρίζεται με κάθετη γραπτή ταινία σε δύο διάχωρα (Μίλατος – σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 140) ή με μία έξεργη μεσαία παραστάδα διαμορφώνονται δύο βυθισμένα διάχωρα (Αρμένοι – τ. 24, Ἀδελε, Μαρουλάς, Αγία Πελαγία, Επισκοπή – 2 λάρνακες, Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 22, 9, 119, 111, 68, 71, 151, αντίστοιχα)[4]. Σε λιγοστά παραδείγματα η κατάτμηση γίνεται στον οριζόντιο άξονα και με αυτό τον τρόπο η μακριά πλευρά χωρίζεται με γραπτή ταινία σε δύο οριζόντια φατνώματα (Αποδούλου και Σταυρωμένος – 2 λάρνακες: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 13, 187, 189. Αρμένοι – τ. Στ & 11: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 17 και 20· στην τελευταία περίπτωση, η γραπτή ταινία με την οποία χωρίζονται τα φατνώματα μπορεί να δηλώνει την οροφή ενός ιερού χώρου) ή σπανιότερα σε τρεις ζώνες (Αποδούλου/μακριά πλευρά Β: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 13). Οι στενές πλευρές τις περισσότερες φορές παραμένουν ενιαίες, ωστόσο δεν λείπουν λιγοστά παραδείγματα με δύο διάχωρα (Αρμένοι – 2 λάρνακες, Ἀδελε, Σάτα, Γάζι, Ἄνω Γυψάδες: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 21, 22, 8, 179, 51, 92, αντίστοιχα). Ὅπως έχουμε σχολιάσει αλλού, ο τρόπος διαμόρφωσης των επιφανειών κάθε λάρνακας είναι αποτέλεσμα ποικίλων παραγόντων που ανακλούν τις επιλογές του τεχνίτη και του τοπικού

---

2 Για κάθε λάρνακα παραπέμπω στον κατάλογο με τις δημοσιευμένες ως το 1996 λάρνακες, όπου πλήρης βιβλιογραφία (Μερούσης 2000). Για όσες λάρνακες δημοσιεύτηκαν μετά το 1996, παρατίθενται οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές. Παρόμοιων διαστάσεων είναι τα κιβώτια λαρνάκων από τα όμορα νεκροταφεία στο Γάζι και στα Γιοφυράκια.
Γάζι: θέση Σκαφιδαρά Μ.Η. 18987 & 18986: μήκος 1,07 και 1,10 μ., πλάτος 0,46 και 0,45 μ. αντίστοιχα.
Γιοφυράκια: Μ.Η. 12026, 12027: μήκος 0,94 και 0,99 μ., πλάτος 0,46 και 0,40 μ. αντίστοιχα (η δημοσίευσή τους ετοιμάζεται από τον γράφοντα).
Υπάρχουν λάρνακες με μεγαλύτερες διαστάσεις. Ενδεικτικά βλ. περιοχή Αμαρίου: Αποδούλου, Απόστολοι, Σάτα (δύο λάρνακες) με μήκος 1,60, 1,45, 1,55 και 1,46 μ. αντίστοιχα (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 13, 16, 178, 179).

3 Οι λάρνακες με έξι πόδια είναι λιγοστές: Αρμένοι τάφοι 10 και 24 (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 18 και 22), Μαρουλάς, Λιλιανά, Αγία Πελαγία Μαλίων, Επισκοπή Ιεράπετρας (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 119, 199, 111, 71).

4 Η δημιουργία δύο διάχωρων με μια μεσαία έξεργη παραστάδα στις μακριές πλευρές είναι συνήθης σε λάρνακες των νεκροταφείων του νομού Ρεθύμνου, ενώ σπανίζει στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη.

«εργαστηρίου»[5].

Το κάλυμμα της λάρνακας από τους Αθανάτους ανήκει σε έναν σπάνιο τύπο ορθογώνιου παραλληλόγραμμου καλύμματος με μικρή απόκλιση (μόλις 4 εκ.) στο μήκος της πάνω μακριάς πλευράς από την κάτω. Ο συνήθης τύπος είναι το αετωματικό κάλυμμα με μορφή κόλουρης πυραμίδας, κατασκευασμένο με τετράγωνες, ορθογώνιες ή τραπεζιόσχημες πλάκες πηλόμαζας, παρόμοιες με αυτές του κιβωτίου (Μερούσης 2014-2018). Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τύπου είναι η διαφορά μήκους της κάτω από την επάνω μακριά πλευρά και οι μικρές τριγωνικές στενές πλευρές (για χαμηλό αετωματικό βλ. Μαρουλάς – 2 λάρνακες, Βασιλικά Ανώγεια, Φοινικιά, Κατσαμπάς, Μίλατος: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 119, 121, 42, 202, 82, 138, αντίστοιχα· για ψηλό αετωματικό βλ. Ἀδελε, Σταυράκια, Μίλατος: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 8, 184, 140 αντίστοιχα. Επίσης, τρία καλύμματα από την Τύλισσο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 192-194 και τέσσερα από το Γάζι: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 49, 52, 53, 54 –πιθανώς το ψηλότερο κάλυμμα σε σχέση με το ύψος του κιβωτίου). Ο άλλος τύπος, που απαντά περιορισμένα, είναι το σαμαρωτό κάλυμμα κατασκευασμένο με κουλούρες πηλόμαζας ή με μήτρα, χωρίς να αποκλείεται η κατασκευή του με συναρμολόγηση φύλλων πηλόμαζας, τα οποία οι τεχνίτες καμπύλωναν σε καλούπια ή τα διαμόρφωναν με τα χέρια τους (Ἀδελε, Αρχάνες, Επισκοπή: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 9, 31, 68, αντίστοιχα. Μαρουλάς: Μερούσης 2009, 88-90, εικ. 18-21. Μπεράτι: *ΠΑΕ* 1952, 641, εικ. 21). Η δοκός στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν μια κουλούρα πηλόμαζας που συναρμοζόταν στο σώμα του καλύμματος, κάποτε όμως οι τεχνίτες τη διαμόρφωναν τραβώντας πηλό από το τοίχωμα των πλευρών (βλ. αδημοσίευτη λάρνακα από τα Σταυράκια: Davaras & Merousis, ετοιμάζεται). Οι τεχνικές δυσκολίες κατά τη διαδικασία κατασκευής του καλύμματος είναι ορατές μακροσκοπικά σε μερικά παραδείγματα, κυρίως σε σαμαρωτά, στα οποία είναι εμφανή τα προβλήματα που προέκυψαν είτε κατά το χτίσιμο είτε στο στέγνωμα ή στην όπτηση (σαμαρωτά με προβλήματα στο σώμα βλ. Ἀδελε, Αρχάνες: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 9, 31, αντίστοιχα· αετωματικά με πρόβλημα στη δοκό βλ. Αρμένοι τ. 10, Καβροχώρι: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 18, 77, αντίστοιχα· σαμαρωτό με δυσαναλογίες στο σώμα βλ. Ἀδελε: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 8). Η επιφάνεια των μακριών πλευρών συνήθως παραμένει ενιαία (βλ. Γάζι: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 49, 52, 53, 54· με δύο οριζόντιες ζώνες βλ. Σταυρωμένος: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 187 και 189· με έξεργη παραστάδα και δύο φατνώματα βλ. Επισκοπή: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 71· με δύο κάθετα φατνώματα βλ. Αρμένοι τ. 10: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 18). Η κατάτμηση σε τρία διάχωρα, χαρακτηριστικό της λάρνακας από τους Αθανάτους, είναι εξαιρετικά σπάνια. Ο πολύ μικρός σε διαστάσεις χώρος των στενών πλευρών είναι ενιαίος, όπως συμβαίνει στη συντριπτική πλειονότητα των καλυμμάτων[6]. Η δοκός της λάρνακας των Αθανάτων είναι ακόσμητη. Υπάρχουν, ωστόσο, παραδείγματα με γραμμική διακόσμηση που διατρέχει τη μακρόστενη επιφάνεια ή ακόμα δοκοί των οποίων τα άκρα διαμορφώνονται πλαστικά (Μαρουλάς: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 117. Μαρουλάς: Μερούσης 2009, εικ. 5-6. Παγκαλοχώρι: Baxevani-Kouzioni & Markoulaki 1996, 32, 36· στη δοκό της λάρνακας από την Πηγή απεικονίζονται άνθρωπος και ζώο βλ. Μερούσης 2000, αρ. κατ. 168)[7].

Γ. θέματα εικονογραφίας

Το μεσαίο φάτνωμα των μακριών πλευρών του κιβωτίου και του καλύμματος των Αθανάτων κοσμείται με δύο κάθετες ζώνες από τετράφυλλα, θέμα που καλύπτει και την επιφάνεια των παραστάδων. Με αυτό

---

5 Για τον όρο «εργαστήριο λαρνάκων» βλ. Μερούσης 2011· 2014-2018.

6 Πάντοτε υπάρχουν εξαιρέσεις, βλ. Καβροχώρι και Επισκοπή: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 77 & 71.

7 Για πλαστικές απολήξεις βλ. Μερούσης 2000, 292-295. Για ανθρώπινη προτομή στη δοκό της λάρνακας Β από τα Περιβόλια Μαλίων και της λάρνακας από τον τάφο στον Καλοχωραφίτη βλ. Καράντζαλη 2019, 226-230. Karetsou 2015, 57-59, εικ. 3.7, αντίστοιχα.

τον τρόπο οι μακριές πλευρές «οριοθετούνται» από δύο μονές και μία διπλή ζώνη τετράφυλλων, οι οποίες πλαισιώνουν τα δύο υβριδικά φοινικόδεντρα που απεικονίζονται στα διάχωρα του κιβωτίου. Στο κάλυμμα, αν και οι παραστάδες απουσιάζουν, η οπτική εντύπωση είναι ίδια. Είναι φανερό ότι ο λαρνακογράφος δημιούργησε ένα σύνολο φυτικού χαρακτήρα με τετράφυλλα κοσμήματα, τα οποία πλαισιώνουν το κεντρικό θέμα του φοινικοειδούς από όπου εκφύονται σαν φύλλα δύο ζεύγη παπυροειδών ανθέων.

Το τετράφυλλο κόσμημα από τέσσερα λογχοειδή φύλλα διαταγμένα χιαστί και αποδοσμένα άλλοτε ολόβαφα και άλλοτε με περίγραμμα και νεύρωση, όπως τα αληθινά φύλλα, απαντά σε τουλάχιστον είκοσι λάρνακες[8] (18 κιβωτιόσχημες και δύο λουτηροειδείς). Στο θεματολόγιο των λαρνάκων εμφανίζεται ήδη από τις πρώιμες φάσεις της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου (Μίλατος και Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 137, 151) αλλά ποτέ δεν γίνεται αγαπητό.

Η εικονογραφική διαχείριση του θέματος έχει ως εξής:

(1) με μικρά τετράφυλλα δημιουργείται πλέγμα απλωμένο σε όλη την επιφάνεια του φατνώματος (έξι λάρνακες βλ. Μίλατος: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 137. Πηγή: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 168. Παγκαλοχώρι: Baxevani-Kouzioni & Markoulaki 1996, 666, 668-669, εικ. 37. Δυτική Κρήτη, άγνωστης προέλευσης: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 211, 213, 214).

(2) ευμέγεθες τετράφυλλο απλώνεται σε όλο τον χώρο του φατνώματος, κυρίως στη στενή πλευρά του κιβωτίου (με παραλλαγές συνολικά οκτώ λάρνακες βλ. Μαρουλάς: Μερούσης 2000 αρ. κατ. 121. Μαρουλάς [σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο]: Μερούσης 2009, εικ. 13 [πρόκειται για λάρνακες του ίδιου τεχνίτη, ο οποίος συνδυάζει το τετράφυλλο με οφιοειδή ταινία]. Μαρουλάς (;) σήμερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης [βλ. υποσημ. 8, λάρνακα αρ. 5]. Μαρουλάς, τ. 5: Παπαδοπούλου 2014, εικ. 84. Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 153. Πραισός: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 174 με διπλό τετράφυλλο. Δυτική Κρήτη, άγνωστης προέλευσης: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 214, 216 με πολύφυλλο)[9].

(3) κάθετες ή οριζόντιες ζώνες με τετράφυλλα κοσμούν τις μακριές πλευρές του κιβωτίου (βλ. Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 151. Γάζι: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 53 – κάθετη διάταξη [πιθανώς ανήκει στο ίδιο εργαστήριο με τη λάρνακα των Αθανάτων]. Λουτηροειδής λάρνακα Παλαικάστρου: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 152 – οριζόντια διάταξη. Ακόμα, βλ. τη ζώνη με διπλά φύλλα σε τεμάχιο λάρνακας από τον Πετρά: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 165)[10] και του καλύμματος (Δυτική Κρήτη, άγνωστης προέλευσης: Μερού-

---

8 Στις δεκαπέντε λάρνακες του καταλόγου που συντάχθηκε με τα δημοσιευμένα δεδομένα ως το 1996 (Μερούσης 2000, όπου συμπεριλαμβανόταν η λάρνακα από τους Αθανάτους) προστίθενται άλλες πέντε:
1) Παγκαλοχώρι: Baxevani-Kouzioni & Markoulaki 1996, 666, 668-669, εικ. 37.
2) Μαρουλάς τ. 5: Παπαδοπούλου 2014, εικ. 84.
3) Μαρουλάς, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 12835 – κάλυμμα: Μερούσης 2009, 81-83 (αρ. κατ. 2), εικ. 1, 5.
4) Κιβώτιο σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 12836: Μερούσης 2009, 85-88, αρ. 4, εικ. 13.
5) Μαρουλάς (;) σήμερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/256844 [τελευταία επίσκεψη στις 10/3/2021].
Το νεκροταφείο του Μαρουλά –δεν είναι, δυστυχώς, το μόνο– λεπλατήθηκε κατά τη δεκαετία του 1960. Βλ. την περίπτωση του Γερμανού αρχαιοκάπηλου Gericke (λάρνακα από τον Μαρουλά στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 117). Οι λάρνακες που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, προϊόντα και αυτές αρχαιοκαπηλίας, μάλλον προέκυψαν από τη δραστηριότητα του Gericke και της ομάδας του, που έδρασε στην Κρήτη και στις Κυκλάδες τη δεκαετία του 1960 βλ. Μερούσης 2009. Στεφανή 2010, 277-279.

9 Στο εργαστήριο του Μαρουλά πέρα από το τετράφυλλο, ένα ακόμα αγαπητό θέμα είναι το παπυροειδές φύλλο βλ. Μερούσης 2011.

10 Από το συλημένο νεκροταφείο του Μαρουλά προέρχεται η λάρνακα του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης. Το «κεφάλι χταποδιού» αποτελεί αδιάσειστο στοιχείο ότι προέρχεται από τον Μαρουλά ή την ευρύτερη περιοχή βλ. Μερούσης 2011. Η λάρνακα της Βοστώνης, άλλη μία θλιβερή περίπτωση της δράσης των αρχαιοκαπήλων και του παράνομου εμπορίου αρχαιοτήτων

σης 2000, αρ. κατ. 212, Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 151). Ζώνη τετράφυλλων σε παραστάδες απαντά μόνο σε τρεις λάρνακες, εκ των οποίων η μία είναι αυτή που δημοσιεύεται εδώ (πρβ. Παλαίκαστρο: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 151. Κυπαρίσσι, λάρνακα 3: Ρεθεμιωτάκης 2013, εικ. 9-10).

Ο τρόπος με τον οποίο διατάσσεται το τετράφυλλο κόσμημα στη λάρνακα των Αθανάτων είναι παρόμοιος με την κατά αρκετές δεκαετίες παλαιότερη λάρνακα από το Παλαίκαστρο (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 151). Σε αυτήν ο τεχνίτης οριοθετεί με την κάθετη ζώνη τετράφυλλων τα δύο διάχωρα των μακριών πλευρών του κιβωτίου και του καλύμματος όπου απεικονίζονται τα κεντρικά θέματα του εικονογραφικού προγράμματος, το οποίο ακολουθεί τους κανόνες και το ύφος της αγγειογραφίας της Τελικής Ανακτορικής περιόδου.

Στην αγγειογραφία το τετράφυλλο κόσμημα απαντά περιορισμένα. Οι αγγειογράφοι το διαχειρίζονται όπως περίπου οι τεχνίτες στις λάρνακες:

(1) με μικρά τετράφυλλα δημιουργούν πλέγμα το οποίο αγκαλιάζει το σώμα του αγγείου, όπως σε μία μοναδική ΥΜ ΙΙ πυξίδα από την Ανεξερεύνητη Οικία της Κνωσού (Popham 1984, 35 [αρ. κατ. H176], πίν. 94e, 154.4).

(2) ο χώρος ενός διάχωρου καλύπτεται με πλέγμα τετράφυλλων, όπως στην ΥΜ ΙΙΙΒ πυξίδα από το νεκροταφείο του Μόχλου (Smith & Banou 2010, 102 [IIB.791], εικ. 68, πίν. 26) –πρόκειται για προϊόν του εργαστηρίου του Παλαικάστρου– της οποίας η εικονογραφική οργάνωση παραπέμπει στην πρωιμότερη κατάκοσμη λάρνακα από το Παλαίκαστρο (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 151). Η εξωτερική επιφάνεια της πυξίδας έχει χωριστεί σε πέντε διάχωρα στολισμένα εναλλάξ με γρύπες (1ο και 3ο διάχωρα), πουλιά (5ο διάχωρο), πλέγμα από τετράφυλλα και ρομβοειδή (4ο και 2ο αντίστοιχα). Εδώ ο αγγειογράφος εναλλάσσει εικονικά και ανεικονικά θέματα, και το πλέγμα τετράφυλλου λειτουργεί για μια ακόμα φορά ως το πλαίσιο των εικονιστικών παραστάσεων.

(3) μεγάλο τετράφυλλο απλώνεται στην επιφάνεια ενός διάχωρου, όπως σε ΥΜ ΙΙΙΑ πιθοειδές (Bosanquet & Dawkins 1923, πίν. XXIIIb. Kanta 1980, εικ. 77.2-3), σε όστρακο πυξίδας (Bosanquet & Dawkins 1923, 82, εικ. 65.8) και σε πιθοειδές, όλα από το Παλαίκαστρο (Kanta 1980, εικ. 77.5-6). Ακόμα, σε ΥΜ ΙΙΙΒ κρατήρα από τον Μακρύτοιχο της Κνωσού (Hatzaki 2007, εικ. 6.27.3). Πολύ κοντά στους συντακτικούς κανόνες των λαρνάκων βρίσκεται ένας τρίωτος αμφορέας από το Παλαίκαστρο (Bosanquet & Dawkins 1923, 108, εικ. 91. Kanta 1980, εικ. 77.9), στον οποίο ευμέγεθες τετράφυλλο απλώνεται σε όλο το διάχωρο και συνυπάρχει με άνθη, στοιχείο που μαρτυρά τον φυτικό χαρακτήρα του θέματος· σε άλλο διάχωρο του ίδιου αγγείου παρουσιάζεται μια πιο αφαιρετική εκδοχή του τετράφυλλου (Kanta 1980, εικ. 77.8).

(4) οριζόντια ζώνη με τετράφυλλα κοσμήματα καλύπτει μέρος του σώματος, όπως στον ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 ηθμό, και πάλι από το Παλαίκαστρο (Bosanquet & Dawkins 1923, 82, εικ. 65.9).

Τα παραπάνω παραδείγματα καταδεικνύουν, για μια ακόμα φορά, τη στενή σχέση της αγγειογραφίας με την εικονογραφία των λαρνάκων (Merousis 2018). Τα μεγάλου μεγέθους αγγεία, όπως οι αμφοροειδείς κρατήρες, μοιράζονται με τις λάρνακες κοινά εικονογραφικά χαρακτηριστικά και κώδικες (θεματολόγιο, ύφος, συντακτικούς κανόνες), κάποιοι από τους οποίους έχουν ως πηγή έμπνευσης έργα ξυλογλυπτικής[11], περί-

στη Δύση, θεωρώ ότι είναι έργο του ίδιου τεχνίτη που διακόσμησε τη λάρνακα από τον τάφο 2 του Μαρουλά (Παπαδοπούλου 2014, εικ. 71).

11 Το θέμα της αμφίδρομης επίδρασης ξυλόγλυπτων και άλλων αντικειμένων, όπως τα αγγεία, παραμένει ανεξερεύνητο, κυρίως λόγω της απουσίας δεδομένων από την πρώτη ομάδα αντικειμένων. Ενδεικτικά βλ. Rutkowski 1964.

τεχνα υφαντά και κεντημένα υφάσματα[12]. Μοναδική προς το παρόν είναι η περίπτωση της παράστασης στη μακριά πλευρά της λάρνακας 1 από το Κυπαρίσσι (Ρεθεμιωτάκης 2013, εικ. 1-2), όπου απεικονίζεται, όπως πιστεύω, ύφασμα με κρόσσια, όπως εκείνα με τα οποία τύλιγαν τον νεκρό (πρόθεση) ή/και κάλυπταν τη λάρνακα κατά τη μεταφορά στον τάφο (εκφορά)[13].

Σε κάθε στενή πλευρά του καλύμματος ο λαρνακογράφος ζωγράφισε τέσσερις σπείρες με στέλεχος (δύο πάνω και δύο κάτω), ένα από τα πιο συνηθισμένα θέματα στην εικονογραφία των λαρνάκων (Μερούσης 2000, 370-374 όπου αναλυτική παρουσίαση). Η επιλογή δεν μοιάζει τυχαία, καθώς η σπείρα είναι ιδανικό θέμα για τον περιορισμένο τριγωνικό χώρο των στενών πλευρών. Ωστόσο, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι, αν και η σπείρα παρουσιάζεται σε σχεδόν ογδόντα λάρνακες, μόνο σε τρεις, ανάμεσά τους και αυτή των Αθανάτων, απεικονίζεται στη στενή πλευρά του καλύμματος (θέουσες σπείρες, Ἀδελε και Επισκοπή: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 9, 71).

Το φοινικοειδές δέντρο είναι το κεντρικό εικονογραφικό θέμα στη λάρνακα των Αθανάτων. Σε τουλάχιστον τριάντα έξι λάρνακες απεικονίζονται φοινικόδεντρα και φοινικοειδή[14]. Οκτώ από αυτές, ανάμεσά τους και εκείνη των Αθανάτων, προέρχονται από όμορα νεκροταφεία της βόρειας κεντρικής Κρήτης (Γάζι, Γιοφυράκια, Σταυράκια). Η φοινικιά εμφανίζεται σε όλες τις πλευρές του κιβωτίου και στις μακριές πλευρές του καλύμματος[15]. Η συντριπτική πλειονότητα χρονολογείται στην ΥΜ IIIB και όλες, με μία μόνο εξαίρεση, είναι κιβωτιόσχημες (λουτηροειδής από την Τουρλωτή Σητείας: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 191). Το συγκεκριμένο θέμα είναι αγαπητό σε μερικές περιοχές, όπως στα νεκροταφεία γύρω από το Γάζι και στη Μεσαρά (Καλοχωραφίτης, Κλήμα), ενώ αλλού, όπως στους Αρμένους, απουσιάζει εμφατικά. Είναι γεγονός ότι στις εικονογραφικές επιλογές των λαρνάκων, όπως έχει διαπιστωθεί τα τελευταία χρόνια, κυριαρχούν τοπικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιήσεις· στο κατακερματισμένο πολιτικά, διοικητικά και οικονομικά περιβάλλον της μετανακτορικής Κρήτης αναπτύχθηκαν σημαντικά εργαστήρια παραγωγής αγγείων και λαρνάκων, με τοπική συνήθως εμβέλεια, το καθένα από τα οποία έχει τα δικά του ξεχωριστά χαρακτηριστικά (ενδεικτικά βλ. Kanta 1980, 288-293. Μερούσης 2000, 404-411· 2011· 2014-2018).

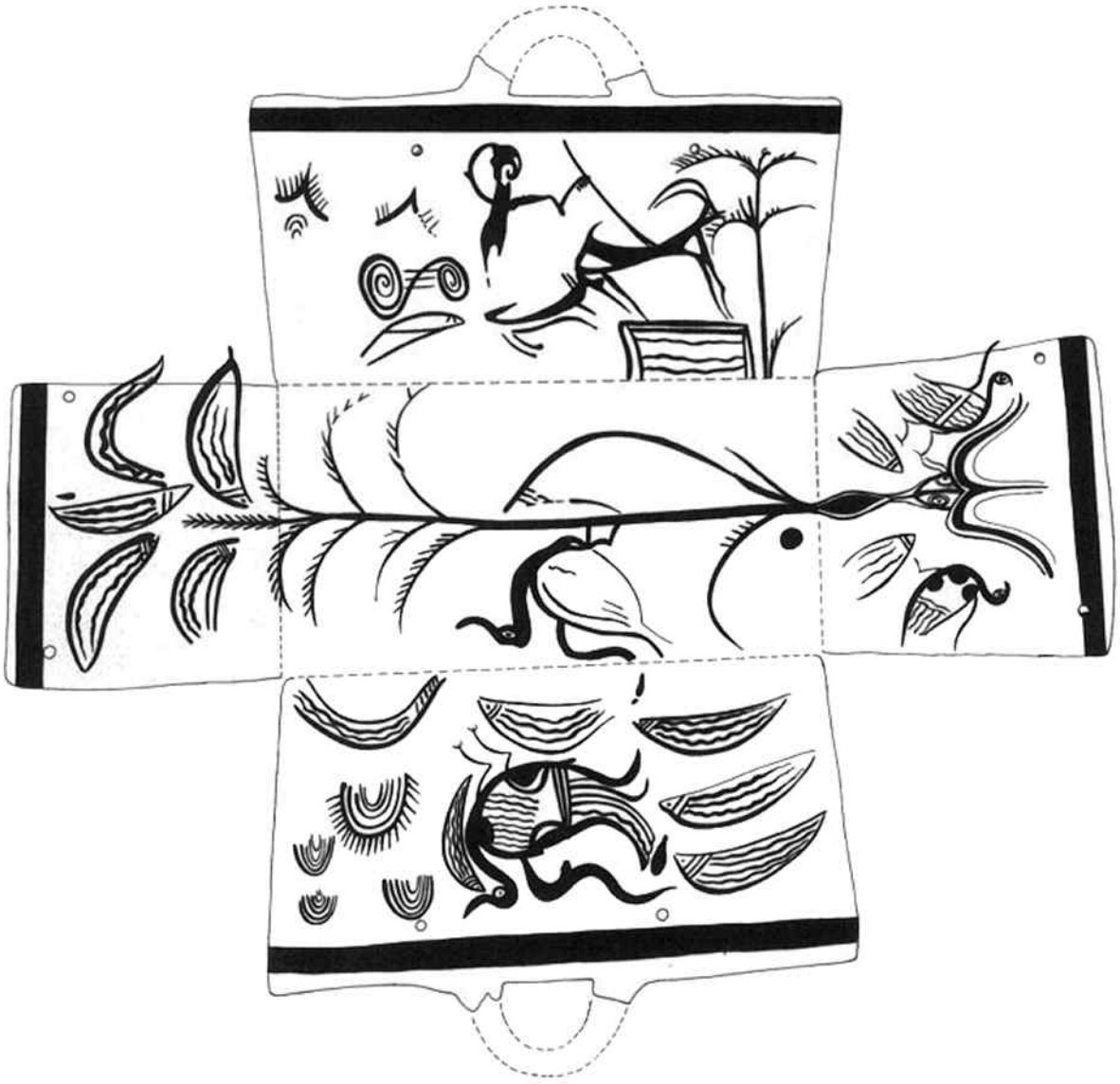
---

12 Για περίτεχνα υφασμένα και κεντημένα υφάσματα βλ. Στεφανή 2013, 196-207. Για τις εικονογραφικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ της αγγειογραφίας, των υφασμάτων και των τοιχογραφιών βλ. Hatzaki 2018.

13 Για αποτυπώματα και ίχνη υφάσματος σε ταφές βλ. ενδεικτικά Αποστολάκου 1998, 85-86.

14 Ο κατάλογος με τις δημοσιευμένες ως το 1996 λάρνακες με φοινικόδεντρα και φοινικοειδή (Μερούσης 2000, 327-328) διαμορφώνεται πλέον ως εξής (διορθώσεις και προσθήκες): Μερούσης 2000, αρ. κατ. 2 (Άγιος θωμάς), 12 (Αθάνατοι, δημοσιεύεται εδώ), 14 & 15 (Αποδούλου), 35 (Αρχάνες), 45 (Βολιώνες), 48, 49, 52, 53, 54, 56 (Γάζι), 69 & 71 (Επισκοπή Ιεράπετρας), 77 (Καβροχώρι), 79 (Καλοχωραφίτης, λάρνακα αρ. 7 βλ. Karetsou 2015, 59-80, εικ. 3.9-27, πίν. II-V), 96 (Ζαφέρ Παπούρα), 104 (Κριτσά), 120 (Μαρουλάς), 123 (Μαρουλάς, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο βλ. Μερούσης 2009, αρ. κατ. 3), 128 (Μετόχι), 176 (Πρεβελιανά), 179 (Σάτα), 185 (Σταυράκια), 191 (Τουρλωτή), 211, 213 (Δυτική Κρήτη), 218 (σήμερα στο Αννόβερο, Μουσείο August Kestner βλ. Dettmer 1998, 76-77. Η λάρνακα ήταν γνωστή από σχέδια δημοσιευμένα στη μονογραφία του B. Rutkowski, *Frügriechische Kultdarstellungen* [*AM,* Beiheft 8], Berlin 1981, εικ. 18-19. Στην ιστοσελίδα του μουσείου August Kestner αναφέρεται ότι η λάρνακα βρίσκεται εκεί από το 1989 [αρ. κατ. 1989.30], 223 (αγνοείται η τύχη της· απεικονίστηκε σε κατάλογο οίκου δημοπρασιών της Νέας Υόρκης: Hesperia Arts Auction, NY, 27/11/1990, αρ. κατ. 45). Στον κατάλογο του 1996 προστίθενται οι παρακάτω λάρνακες με φοινικόδεντρα/φοινικοειδή:
1) Γρα Λυγιά Ιεράπετρας βλ. Αποστολάκου 1998, 66-70, σχ. 47.
2) Καλοχωραφίτης, λάρνακα αρ. 8 βλ. Karetsou 2015, 54-57, εικ. 3.6B,D.
3) Κλήμα Μεσαράς, λάρνακα II βλ. Ρεθεμιωτάκης 1995, 169, εικ. 6-7, πίν. 43β. Karetsou 2015, εικ. 3.41. Τα αγρίμια της μακριάς πλευράς Α έχουν κοινά εικονογραφικά στοιχεία με την αρ. κατ. 218.
4) Κλήμα Μεσαράς, λάρνακα III βλ. Ρεθεμιωτάκης 1995, πίν. 45Α-β (μόνο απεικόνιση).
5) Κλήμα Μεσαράς, λάρνακα IV βλ. Ρεθεμιωτάκης 1995, πίν. 46Α (μόνο απεικόνιση).
6) Κυπαρίσσι Τεμένους, λάρνακα 1 βλ. Ρεθεμιωτάκης 2013, 3, εικ. 1-2.
7) Κυπαρίσσι Τεμένους, λάρνακα 2 βλ. Ρεθεμιωτάκης 2013, 4, εικ. 6.
8) Κυπαρίσσι Τεμένους, λάρνακα 3 βλ. Ρεθεμιωτάκης 2013, 5-7, εικ. 9-12.

15 Στη λάρνακα 3 από το Κυπαρίσσι (Ρεθεμιωτάκης 2013, εικ. 11-11) απαντά στη στενή πλευρά του καλύμματος.

Εικ. 3. Κάλαθος από το Καστέλι Πεδιάδος *(Rethemiotakis 1997, εικ. 15)*.

Ο τεχνίτης που δημιούργησε τα φοινικόδεντρα[16], για να ακριβολογούμε τα φοινικοειδή, της λάρνακας των Αθανάτων συνέθεσε ένα μοναδικό υβριδικό είδος. Τα στοιχεία από τα οποία συνίσταται το δέντρο είναι ο αλυσιδωτός κορμός[17] με τη στεφάνη, που έχει τη μορφή λογχοειδούς απόληξης («φούντα») στην κορυφή, τα κλαδιά, τα οποία εδώ καμπυλώνουν έντονα προς τα πάνω και εκτείνονται έως τα όρια του φατνώματος, και τα άνθη παπύρου, που σαν φύλλα εκφύονται ανά ζεύγη από τον κορμό. Αν και κάθε στοιχείο του υβριδικού δέντρου συναντάται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη μετανακτορική εικονογραφία, το συγκεκριμένο φοινικοειδές, όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι μοναδικό.

Ο αλυσιδωτός κορμός, που θυμίζει φεστόνι, απαντά σε μερικές ακόμη λάρνακες (τρεις από το Γάζι βλ.

16 Για το φοινικόδεντρο στη μινωική εικονογραφία βλ. Marinatos 1984. Sarpaki 2000, 663-664, εικ. 7 (XII), 8 (VIII). Βλ. ακόμα García-Granero και άλ. 2020 (σύντομη επισκόπηση της αρχαιολογικής και αρχαιοβοτανικής έρευνας καθώς και μελέτη φυτολίθων του είδους *Phoenix theophrasti*).

17 Ο κορμός του φοινικόδεντρου ονομάζεται ψευδοκορμός, διότι σχηματίζεται από τους κολεούς των παλαιών φύλλων.

Μερούσης 2000, αρ. κατ. 49, 52, 53, μία από την Κριτσά ό.π., αρ. κατ. 104 και μία από τη Δυτική Κρήτη ό.π. αρ. κατ. 213). Ως προς τα κλαδιά δεν υπάρχει κανένα ακριβές παράλληλο[18]. Συνήθως αποδίδονται με δέσμη 3-4 σιγμοειδών γραμμών, οι οποίες κρέμονται εκατέρωθεν του κορμού σε όλο σχεδόν το ύψος του και απολήγουν σε ανοιχτή καμπύλη με κατεύθυνση προς τα πάνω (πρβ. λάρνακες από Γάζι, βλ. Μερούσης 2000, αρ. κατ. 44, 52, Κριτσά ό.π. αρ. κατ. 104, Δυτική Κρήτη ό.π. αρ. κατ. 213, λάρνακα ΙΙ από το Κλήμα βλ. Ρεθεμιωτάκης 1995, εικ. 6). Αντίθετα, στη λάρνακα των Αθανάτων τα κλαδιά απλώνονται έως το μέσο του κορμού και διευθετούνται εντελώς διαφορετικά από ό,τι σε άλλες λάρνακες και στην αγγειογραφία[19], καθώς καμπυλώνουν απότομα και στρέφονται προς τα επάνω.

Η απόδοση των κλαδιών της φοινικιάς στη μετανακτορική εικονογραφία μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά με παραστάσεις χταποδιών των οποίων τα πλοκάμια αποδίδονται σαν κλαδιά φοινικόδεντρου, όπως σε ψευδόστομο αμφορέα από το νεκροταφείο των Αρμένων (τάφος 17: Τζεδάκις 1971, 216, εικ. 1)[20]. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του αμφοροειδούς κρατήρα από τη Λιγόρτυνο, που φέρει στη μία πλευρά φοινικιά από την οποία εκφύονται πλοκάμια χταποδιού (D' Agata 2015, εικ. 10. Kanta 1980, εικ. 136.1 –χταπόδι και φοινικόδεντρο)[21]. Σε μερικά παραδείγματα, όπως σε αδημοσίευτη λάρνακα από τα Γιοφυράκια (Μ.Η. 12026), σε δύο λάρνακες (1 και 3) από το Κυπαρίσσι, σε αμφορείς από το Γάζι και την Επισκοπή (Γάζι: Αλεξίου 1972, εικ. 3. Επισκοπή: Kanta 1980, εικ. 103, 4, 7), οι τεχνίτες έχουν δημιουργήσει με τον χρωστήρα τους ένα υβριδικό θέμα στο οποίο απουσιάζει μεν το κεφάλι του χταποδιού, υπάρχουν, όμως, τα δύο πάνω πλοκάμια διευθετημένα σαν κεραίες–«κέρατα», ένα κλασικό στοιχείο στην απεικόνιση των μετανακτορικών χταποδιών[22]. Τα υπόλοιπα πλοκάμια παίρνουν τη μορφή κλαδιών φοινικιάς. Σε αυτά τα παραδείγματα εμφανίζεται η στεφάνη του φοινικόδεντρου, η οποία απαντά στο πάνω μέρος του κεφαλιού πολλών χταποδιών τόσο σε αγγεία όσο και σε λάρνακες (Kanta 1980, εικ. 10.4-5, 36.5, 57.9, 65.3,73.9). Δεν πρέπει να παραληφθεί η αναφορά στην παράσταση υβριδικού χταποδιού-φοινικόδεντρου σε ένα μοναδικό αγγείο από το Καστέλι Πεδιάδας (Rethemiotakis 1997, εικ. 15): εδώ ο αγγειογράφος (διάχωρα 5-9), ο οποίος πιθανόν να διακοσμούσε και λάρνακες, άπλωσε στη μία πλευρά της μακρόστενης επιφάνειας ένα χταπόδι με δύο πλοκάμια αποδοσμένα σαν κλαδιά φοινικιάς και με στεφάνη στο κεφάλι, ενώ στην αντίθετη απεικόνισε ένα φοινικοειδές πλαισιωμένο με ψάρια, πουλιά –δίπλα του υπάρχει μια σκηνή κυνηγιού– και ενωμένο με μια γραμμή με το υβριδικό χταπόδι[23] (**εικ. 3**). Η μετανακτορική εικονογραφία αγαπά τα υβριδικά είδη, οι τεχνίτες αναμειγνύουν με φαντασία και τόλμη φυτά, ζώα και ανεικονικά μοτίβα, δημιουργώντας φανταστικά πλάσματα και σύνθετες σκηνές/εικόνες στις οποίες συνυπάρχουν έμβια όντα της στεριάς, της θάλασσας, διάφορα αντικείμενα, καμιά φορά και ανθρώπινες μορφές (Μερούσης 2000, 395-396. Βλ. ενδεικτικά τις λάρνακες από το Καβροχώρι ό.π., αρ. κατ. 77 και τον Καλοχωραφίτη: Karetsou 2015). Πρόκειται για μια εικονογραφική γλώσσα μεστή υπαινιγμών, η οποία αποτελεί έναν από τους κύριους προσανατολισμούς της

18 Πλησιέστερο παράλληλο είναι τα κλαδιά του φοινικόδεντρου στον αμφοροειδή κρατήρα από τάφο στη Λιγόρτυνο (D' Agata 2015, 67 (II.3), εικ. 10. Karetsou 2015, εικ. 3.42). Συγγένεια παρουσιάζουν τα κλαδιά στις λάρνακες 1 και 3 από το Κυπαρίσσι (Ρεθεμιωτάκης 2013, εικ. 1-2, 9-11) και τα Πρεβελιανά (Karetsou 2015, εικ. 3.40).

19 Στην αγγειογραφία το φοινικόδεντρο δεν είναι αγαπητό θέμα, ίσως γιατί απαιτείται αρκετός χώρος για να απεικονιστεί βλ. Kanta 1980, εικ. 122.5, 136.1, 138.2.

20 Για άλλα παραδείγματα βλ. Kanta 1980, εικ. 137.1, 117.2, 132.2. Σε έναν άλλο ψευδόστομο αμφορέα από τους Αρμένους ιδιαίτερη είναι η διαμόρφωση των κλαδιών και της στεφάνης του φοινικόδεντρου (τάφος 25: Τζεδάκις 1971, 217, εικ. 2).

21 Για το χταπόδι στην ΥΜ ΙΙΙ αγγειογραφία βλ. Paschalidis 2009. Alberti 2013.

22 Βλ. Kanta 1980, εικ. 57.3, 9, 62.1-2.

23 Η ατρακτοειδής στεφάνη του φοινικόδεντρου παρουσιάζεται, εκτός από τα υβριδικά χταπόδια, και σε παπυροειδή άνθη, όπου αποδίδει τον ύπερο (Kanta 1980, εικ. 77.2-3). Μάλιστα υπάρχουν παραδείγματα στα οποία το παπυροειδές άνθος αποδίδεται σαν φοινικόδεντρο βλ. Μερούσης 2000, αρ. κατ. 220.

μετανακτορικής εικονογραφίας. Αυτή η τάση κορυφώνεται κατά την ΥΜ-Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, αποκτώντας χαρακτηριστικά ενός κοινού εικονογραφικού κώδικα που απλώνεται σε όλο το Αιγαίο κατά τον 12ο αι. π.Χ. (βλ. Βλαχόπουλος 1999).

Το παπυροειδές άνθος με την επάλληλη τοξωτή διαγράμμιση και το στέλεχος, που εκφύεται από τον κορμό του φοίνικα, στη λάρνακα των Αθανάτων είναι ένα θέμα που απαντά περιορισμένα στην εικονογραφία των λαρνάκων και των αγγείων (Μερούσης 2000, 339-350). Συγγενές εικονογραφικά είναι το μοτίβο του οστρέου (shell motive), το οποίο δεν έχει στέλεχος και παρουσιάζεται συνήθως διευθετημένο σε οριζόντιες ζώνες, όπως σε αδημοσίευτη λάρνακα από τα Γιοφυράκια (Μ.Η. 12027), σε μικρού σχήματος αγγεία (βλ. Hallager 1997, εικ. 17, 30 [χωρίς στέλεχος/όστρεο;]. Warren 1997, εικ. 13 [2η σειρά. 14 – κέντρο P 196] και υπό τη μορφή πλέγματος στην πυξίδα από το Καλάμι [Kanta 1980, εικ. 93.10]. Αντίθετα, το πλάγιο παπυροειδές σε διάφορα μεγέθη και παραλλαγές είναι συχνό τόσο στις λάρνακες όσο και στα αγγεία (Μερούσης 2000, 342-347).

Τα θέματα με τα οποία δημιουργήθηκε το υβριδικό φοινικόδεντρο δεν αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, τυχαία επιλογή του λαρνακογράφου. Ο αλυσιδωτός κορμός είναι ίδιος με τον αλυσιδωτό στειλεό διπλών πελέκεων, ενώ τα άνθη παπύρου, που σαν φύλλα εκφύονται ανά ζεύγος από τον κορμό, παραπέμπουν σε λεπίδες διπλού πέλεκυ, όπως εύστοχα είχε σημειώσει ο Νικόλαος Πλάτων: «*κιβωτιόσχημη λάρνακα* [από τους Αθανάτους] *διακοσμημένη με στελέχη παπύρων διαταγμένων σε σχηματισμούς διπλών πελέκεων και με τετράφυλλα κοσμήματα σε ζώνες*» (*ΚΧ* 11, 1957, 335)[24]. Με άλλα λόγια, στη λάρνακα των Αθανάτων το κύριο εικονογραφικό θέμα είναι ο διπλός πέλεκυς με στειλεό.

Ο διπλός πέλεκυς με αλυσιδωτό στειλεό απεικονίζεται στην αγγειογραφία από τα νεοανακτορικά χρόνια (Νικολαΐδου 1994). Οι αγγειογράφοι, θέλοντας να αποδώσουν τα κλαδιά και τις ταινίες μαλλιού με τις οποίες στολιζόταν ο στειλεός στη διάρκεια ιεροπραξιών, δημιούργησαν τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο[25]. Επιπλέον, η σχέση του φοίνικα με τον διπλό πέλεκυ είναι στενή στη μινωική εικονογραφία, καθώς, εκτός των άλλων, οι θυσιαστικές ιεροπραξίες ενίοτε λαμβάνουν χώρα σε ιερά τοπία με φοινικιές (Marinatos 1984. Hiller 2011. Galanakis & άλ. 2017, κυρίως εικ. 28). Στην ΥΜ ΙΙΙΒ λάρνακα από την Επισκοπή, που είναι σύγχρονη με τη λάρνακα των Αθανάτων, μερικές σκηνές επιβεβαιώνουν αυτή τη σχέση (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 71. Πλάτωνος 2008. Merousis 2018, εικ. 14). Στο αριστερό φάτνωμα της μακριάς πλευράς Α του καλύμματος, στο τελετουργικό στιγμιότυπο (**εικ. 4**) με τη γυναίκα η οποία δαμάζει την ιερή αγελάδα, το φυσικό τοπίο δηλώνεται με ένα φοινικόδεντρο. Το ίδιο συμβαίνει στη σκηνή τελετουργικού κυνηγιού στη στενή πλευρά του κιβωτίου, όπου θηρευτές με σκυλιά κυνηγούν θηλυκούς αίγαγρους σε τοπίο με φοινικόδεντρα (βλ. ακόμα τη λάρνακα από τη Ζαφέρ Παπούρα: Μερούσης 2000, αρ. κατ. 96). Ακόμα, δεν λείπουν παραδείγματα λαρνάκων στις οποίες φοινικόδεντρα εκφύονται μέσα από διπλά κέρατα αντί του κλασικού διπλού πέλεκυ (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 14, 179)[26]. Μοναδική εικονογραφικά είναι η παράσταση διπλών κε-

---

24 Πρβ. τους φοίνικες με φύλλα διαμορφωμένα σε λεπίδες διπλών πελέκεων στη στενή πλευρά της λάρνακας από τον Άγιο Θωμά· στην ίδια πλευρά απεικονίζονται συμπλέγματα διπλών κεράτων και διπλών πελέκεων, άνθος παπύρου-οστρέου με «κέρατα» (Kanta 1980,εικ. 36.1. Μερούσης 2000, αρ. κατ. 2).

25 Νικολαΐδου 1994, 189 και αρ. κατ. 108, 110, 111, 126, 129. Πρβ. τους αποδοσμένους με πράσινο χρώμα στειλεούς στη μία μακριά πλευρά της σαρκοφάγου από την Αγία Τριάδα βλ. Long 1974, 35, εικ. 37. Η μονογραφία της Long, ξεχασμένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία, παραμένει η καλύτερη εικονογραφική μελέτη για το μοναδικό αυτό εύρημα σχεδόν πέντε δεκαετίες μετά τη δημοσίευσή της. Ταυτόχρονα, προσφέρει μια σφαιρική, ψύχραιμη ματιά στην ιερή εικονογραφία των ΥΜ ΙΙ - ΙΙΙ χρόνων.

26 Για τον διπλό πέλεκυ και τα διπλά κέρατα στις λάρνακες βλ. Μερούσης 2000, 226-244. Για τα διπλά κέρατα η μελέτη της D'Agata 1992 παραμένει μετά από τρεις δεκαετίες επίκαιρη. Σύμφωνα με την ίδια το ιερό σύμβολο επινοήθηκε στην Κνωσό. Στη νεοανακτορική εποχή τα διπλά κέρατα, έχοντας ενταχθεί στο επίσημο τελετουργικό τυπικό, συναντιούνται κυρίως στα ανάκτορα, σε σημαντικά ιερά κορυφής και στις επαύλεις. Αντίθετα, στη μετανακτορική παρατηρούνται μεταβολές στην κατανομή,

Εικ. 4. Λάρνακα από την Επισκοπή Ιεράπετρας *(ευγενική παραχώρηση INSTAPEC, φωτογράφος Χρ. Παπανικολόπουλος)*.

ράτων μέσα από τα οποία εκφύεται αλυσιδωτός κορμός (;) –δεν απεικονίζονται κλαδιά– ή στειλεός πέλεκυ χωρίς λεπίδες σε θραύσματα λάρνακας από τον θολωτό τάφο Α των Αρχανών (Μερούσης 2000, αρ. κατ. 30).

Στη λάρνακα των Αθανάτων εκτός από τον κορμό-στειλεό, τα άνθη παπύρου αποδίδονται, όπως ήδη αναφέραμε, σαν λεπίδες διπλού πέλεκυ. Παραδείγματα από τη σύγχρονη (ΥΜ ΙΙΙΒ) αγγειογραφία ενισχύουν την υπόθεσή μας: σε όστρακο κρατήρα από το Μικρό Ανάκτορο της Κνωσού οι λεπίδες του πέλεκυ απεικονίζονται ως άνθος παπύρου (Νικολαΐδου 1994, αρ. κατ. 168), όπως σε όστρακο από το Ψυχρό (ό.π., αρ. κατ. 164) και σε κύπελλο από το Βρόκαστρο (ό.π., αρ. κατ. 174) στο οποίο οι καμπύλες λεπίδες ορίζονται με φεστόνι. Η σχέση των ανθέων παπύρου με τον πέλεκυ έχει διαμορφωθεί ήδη από τις νεοανακτορικές φάσεις. Για παράδειγμα, σε κύπελλο από τη Φαιστό (Νικολαΐδου 1994, αρ. κατ. 93) ο διπλός πέλεκυς και ο ιερός κόμβος συνδυάζονται με άνθη παπύρου, το ίδιο σε πρόχου από την Αγία Τριάδα (ό.π., αρ. κατ. 130), ενώ σε νεοανακτορικό (ΜΜ ΙΙΙ) ταφικό πίθο από την Παχύαμμο (Evans 1921, 609-610, εικ. 448) οι λεπίδες του διπλού πέλεκυ έχουν τη μορφή ανθέων παπύρου.

οι οποίες αν συσχετιστούν με τα δεδομένα των λαρνάκων –δεν αναφέρονται από την D'Agata– δείχνουν ότι το σύμβολο αποκτά διαφορετικό χαρακτήρα και ρόλο, καθώς χρησιμοποιείται παντού –γίνεται «κτήμα» πολλών– ενταγμένο σε νέα κοινωνικά και τελετουργικά πλαίσια. Η D'Agata διαπίστωσε ότι τα διπλά κέρατα χρησιμοποιούνται, κυρίως από την ΥΜ ΙΙΙΑ2 φάση, σε πλαστική μορφή, κάτι που συσχετίζεται με τις καινούργιες, κατά τη μετανακτορική εποχή, μορφές λατρείας, όπως το ιερό με θρανίο και τα ειδώλια της θεάς με τα υψωμένα χέρια. Στην ΥΜ ΙΙΙΓ τα διπλά κέρατα συναντιούνται ευρέως (ό.π.: πίν. LXII), ωστόσο στις λάρνακες είναι ιδιαίτερα σπάνια.

Η δημιουργία του υβριδικού δέντρου στη λάρνακα των Αθανάτων, στο οποίο συνταιριάζονται ο φοίνικας και τα άνθη παπύρου μέσω των οποίων υπονοείται ο διπλός πέλεκυς -το πιο ισχυρό και μακραίωνο θρησκευτικό και πολιτικό σύμβολο του μινωικού σύμπαντος- δεν αντιβαίνει τις αρχές και τους κανόνες της μετανακτορικής εικονογραφίας[27]. Αντίθετα, μέσα από αυτό το συνταίριασμα εκφράζεται ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της, η σύνθεση υβριδικών ειδών και η απεικόνιση φανταστικών τοπίων μέσω των οποίων μεταφέρεται πλήθος μηνυμάτων. Επιπλέον, αν λάβουμε υπόψη ότι τα έντονα καμπυλωτά κλαδιά της λάρνακας των Αθανάτων πιθανόν να παραπέμπουν σε πλοκάμια χταποδιού[28], τότε στη σύνθεση αυτή μοιάζει να συμπυκνώνονται οι εννοιολογικοί και συμβολικοί κώδικες της μετανακτορικής ιερής εικονογραφίας, δηλαδή οι χθόνιες και γονιμικές διαστάσεις της, όπως αυτές νοηματοδοτήθηκαν στον χώρο των ταφικών πρακτικών. Στη μετανακτορική εποχή, για πρώτη φορά στη Μινωική Κρήτη, η ταφική εικονογραφία αναπτύσσεται τόσο πολύ –κυρίως στις λάρνακες και σε αγγεία ταφικού προορισμού, όπως οι αμφοροειδείς κρατήρες και οι πυξίδες– και φαίνεται ότι αποκτά δικούς της κανόνες και κώδικες, αρκετά διαφοροποιημένους από αυτούς της οικιακής / μη ταφικής αγγειογραφίας. Η δημιουργία υβριδικών ειδών και η σύνθεση παραστάσεων όπου συνυπάρχει πλήθος ζώων, φυτών, αντικειμένων, ενίοτε και ανθρώπινες μορφές είναι απότοκος της προσπάθειας των λαρνακογράφων να απαθανατίσουν με τον χρωστήρα τους στιγμιότυπα ταφικών δρωμένων και να εικονοποιήσουν αντιλήψεις και παραδόσεις για τον θάνατο και τον κόσμο των νεκρών. Το συγκεκριμένο θέμα θα αναπτύξω σε μελέτη μου προσεχώς.

Τα νεκροταφεία αποτελούν *ετεροτοπίες,* χώρους *ιερούς, απαγορευμένους και προνομιακούς,* προορισμένους για άτομα σε κατάσταση κρίσης κατά τον ορισμό του Foucault (1984). Στο νεκροταφείο το σώμα του νεκρού μέλους της κοινότητας εναποτίθεται –ουσιαστικά απομακρύνεται από την κοινότητα των ζωντανών– μέσα από μια σειρά τελετουργικών πράξεων. Ο τόπος ταφής των νεκρών, ως χώρος «των άλλων», κείται εκτός των ορίων της κοινότητας, βρίσκεται σε μια κρίσιμη ζώνη στην οποία ο ρόλος της λάρνακας είναι εξαιρετικά φορτισμένος (Μερούσης 2000, 412-415. Labrude 2019). Η λάρνακα είναι το μέσον, «το κατώφλι» από το οποίο ο νεκρός μόλις περάσει, ανήκει πλέον σε έναν άλλον κόσμο, γίνεται πλέον «ένας άλλος», μετουσιώνεται και παίρνει τη θέση του σε μια *ετεροτοπία*. Αναπόφευκτα λοιπόν, οι εικόνες των λαρνάκων –σε εμάς συχνά δυσανάγνωστες– εξέφραζαν ποικίλους σκοπούς, ατομικούς και συλλογικούς, και συναισθήματα, ικανοποιούσαν ανάγκες καθαγιασμού και κάθαρσης από το μίασμα του νεκρού, προστασίας των νεκρών από πνεύματα, διαφύλαξης της μνήμης των αγαπημένων και άλ. Σε αυτό το ιδιαίτερα κρίσιμο και μεταβατικό περιβάλλον εντάσσεται η παρουσία ιερών συμβόλων και υπαινικτικά αποδοσμένων ιερών τοπίων στις μετανακτορικές λάρνακες. Η ανασφάλεια που προκάλεσαν οι ριζικές μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της ζωής (διοίκηση, οικονομία, κοινωνική οργάνωση και ιεράρχηση, ιδεολογία) μετά την οριστική κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, ενίσχυσε περαιτέρω την ανάγκη παρουσίας ιερών συμβόλων στον χώρο των ταφικών πράξεων και της ταφικής εικονογραφίας στην YM IIIA2 όψιμη - YM IIIB. Δεν αποκλείεται η «αρχαϊκή» φυσιοκρατική απεικόνιση των ιερών συμβόλων κατά τους παρελθόντες ανακτορικούς χρόνους, στα μετανακτορικά χρόνια να προκαλούσε δέος και να καθήλωνε, και έτσι οι τεχνίτες επέλεγαν την υπαινικτική απεικόνισή τους, όπως στη λάρνακα των Αθανάτων. Από την άλλη πλευρά, οι νέοι τρόποι εικονογραφικής απόδοσης, όπως τα διπλά κέρατα μέσα από τα οποία εκφύεται φοινικόδεντρο ή τα διπλά κέρατα-πλοκάμια σε κεφάλια χταποδιών (βλ. ομάδα λουτηροειδών λαρνάκων από την Ανατολική Κρήτη: Tsipopoulou & Vagnetti 1997), μπορεί να είναι απόρροια της ανάγκης να προβληθούν καινούργια μηνύματα και να δοθούν

27 Για τον διπλό πέλεκυ στην εικονογραφία βλ. Νικολαΐδου 1994. Haysom 2010.

28 Πρβ. το φοινικόδεντρο σε αμφοροειδή κρατήρα από τάφο στη Λιγόρτυνο, στη μία πλευρά του οποίου η φοινικιά τοποθετείται ανάμεσα σε δύο αγρίμια, ενώ στην άλλη το δέντρο αποκτά πλοκάμια χταποδιού (D'Agata 2015, 67 (II.3), 84, εικ. 10)· ακόμα βλ. όστρακο σκύφου από τη Φαιστό (Νικολαΐδου 1994, αρ. κατ. 200) όπου πέλεκυς στέκεται ανάμεσα σε πλοκάμια (;) χταποδιού.

νέα νοήματα στα παλαιά καθιερωμένα ιερά σύμβολα. Η νέα εικονογραφική γλώσσα εκφράζει τη νέα εποχή. Αυτή η γλώσσα μπορεί να είναι μεν μινωική υπό την έννοια ότι οι ρίζες και οι δεσμοί της ανήκουν στο κρητικό εικονογραφικό σύμπαν, ωστόσο εντάσσεται, χωρίς καμία αμφιβολία, στην «κοινή» που απλώνεται σε όλο τον χώρο του Αιγαίου από την ΥΜ/Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ και κυρίως στην επόμενη ΥΜ/Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ, όταν δημιουργείται ένα, ας επιτραπεί ο όρος, παγκοσμιοποιημένο Αιγαίο (βλ. Knappett 2016, 204-205· 2017, 33, 36-38).

Ευχαριστίες

Η συμβολή μου στον τιμητικό τόμο για την Κατερίνα Παπανθίμου δεν θα μπορούσε να μην έχει θέμα αντλημένο από τον κόσμο των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Το μακρινό 1988 μαζί με την αείμνηστη Αγγελική Πιλάλη μου πρότειναν να ασχοληθώ με τις λάρνακες στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Στη συνέχεια επόπτευσε την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής μου με θέμα την εικονογραφία των μετανακτορικών λαρνάκων. Ένα αδιόρατο νήμα συνδέει τη λάρνακα που δημοσιεύω εδώ με την τιμώμενη, καθώς την έφερε στο φως ο δάσκαλός της Νικόλαος Πλάτων τον οποίο μνημονεύει πάντοτε με σεβασμό και βαθιά εκτίμηση.

Οφείλω ευχαριστίες στη Στέλλα Μανδαλάκη, προϊσταμένη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης της λάρνακας. Ευχαριστώ θερμά την Ειρήνη Γαλλή, την Κατερίνα Αθανασάκη και ιδιαίτερα την Ελένη Τζιράκη για την αμέριστη βοήθεια κατά την παραμονή μου στο Μουσείο Ηρακλείου και την Ανάγια Σαρπάκη για πληροφορίες σχετικά με τον φοίνικα στην Κρήτη. Οι γόνιμες συζητήσεις με τη Μαριάννα Νικολαΐδου σε θέματα γύρω από τον διπλό πέλεκυ και εν γένει την ιερή εικονογραφία συνέβαλαν καθοριστικά στην ερμηνευτική προσέγγιση της παράστασης που φέρει η λάρνακα των Αθανάτων. Ο Φώτης Υφαντίδης επιμελήθηκε τις εικόνες της μελέτης και επεσήμανε αβλεψίες στο κείμενό μου, γι' αυτό τον ευχαριστώ. Τέλος, εκφράζω πολλές ευχαριστίες στην επίτιμη έφορο αρχαιοτήτων κα Αλεξάνδρα Καρέτσου για την ξενάγηση στο ανοιξιάτικο Ηράκλειο το 2017. Τα σχέδια της λάρνακας φιλοτέχνησε η απόφοιτη της Σχολής Καλών Τεχνών Α.Π.Θ. Γεωργία Στανίδη.

nikosmerousis@gmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου, Σ. 1972. Λάρνακες και αγγεία εκ τάφου παρά το Γάζι Ηρακλείου, *ΑΕ*, 86-98.

Αποστολάκου, Β. 1998. Υστερομινωικοί ΙΙΙ τάφοι στη Γρα Λυγιά Ιεράπετρας, *ΑΔ* 53, Μελέτες, 25-88.

Βλαχόπουλος, Α. 1999. Ο κρατήρας της Γρόττας: συμβολή στη μελέτη της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ εικονιστικής κεραμεικής της Νάξου, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Ζαφειρόπουλο,* Αθήνα, 74-95.

Καράντζαλη, Ἐ. 2019. Τα ευρήματα τάφου του πρώιμου 14ου αι. στα Περιβόλια Μαλίων, *ΑΕ* 158, 213-233.

Μερούσης, Ν. 2000. *Οι εικονογραφικοί κύκλοι των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων. Οι διαστάσεις της εικονογραφίας στα πλαίσια των ταφικών πρακτικών*, Θεσσαλονίκη.

Μερούσης, Ν. 2009. Υστερομινωικές ΙΙΙ λάρνακες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, *ΑΑΑ* 40-41 (2007-2008), 77-92.

Μερούσης, Ν. 2011. Τεχνίτες και εργαστήρια λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ δυτική Κρήτη, στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, Α3, Χανιά, 81-106.

Μερούσης, Ν. 2014-2018. Η διαδικασία παραγωγής Υστερομινωικών ΙΙΙ λαρνάκων και ένα «εργαστήριο» της Μεσαράς, *Κρητική Εστία* 15, 23-49.

Νικολαΐδου, Μ. 1994. *Ο διπλός πέλεκυς στην εικονογραφία των μινωικών σκευών. Προσεγγίσεις στη δυναμική του μινωικού θρησκευτικού συμβολισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου, Ε. 2014. *Ταφικές πρακτικές κατά την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο στη δυτική Κρήτη: τα παραδείγματα των νεκροταφείων στους Αρμένους και στο Μαρουλά Ρεθύμνου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα.

Πλάτωνος, Μ. 2008. Εικονιστική σαρκοφάγος από την Επισκοπή Ιεράπετρας, στο Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη,* Αθήνα, 17-34.

Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1995. Μινωική λάρνακα από το Κλήμα Μεσαράς, *ΑΕ* 135, 163-183.

Ρεθεμιωτάκης, Γ. 2013. Λάρνακες από το Κυπαρίσσι Ηρακλείου. Νέα στοιχεία για την παρουσία της εικόνας του μινωικού ανακτόρου σε παραστάσεις νεκρολατρείας, στο Ε. Π. Σιούμπουρα & Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και συνεργάτες του*, Αθήνα, 1-15.

Rutkowski, Β. 1964. Τα κιβώτια στην κρητομυκηναϊκή εποχή, *ΚΧ* 18, 269-278.

Στεφανή, Ε. 2010. Σιωπηλοί μάρτυρες του παρελθόντος. Κυκλαδικά ειδώλια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο *ΙΡΙΣ*, 277-304.

Στεφανή, Ε. 2013. *Η γυναικεία ενδυμασία στην ανακτορική Κρήτη. Πρόταση ανάγνωσης ενός κώδικα επικοινωνίας* (*Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών*, Δημοσιεύματα αρ. 14), Θεσσαλονίκη.

Τζεδάκις, Ι. 1971. Λάρνακες υστερομινωικού νεκροταφείου Αρμένων Ρεθύμνης, *ΑΑΑ* 4 (2), 216-222.

Alberti, L. 2013. The Funerary Meaning of the Octopus in LM IIIC Crete, στο G. Graziadio, R. Guglielmino, V. Lenuzza & S. Vitale (επιμ.), *Φιλική Συναυλία. Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi* (*BAR* IS 2460), Oxford, 69-77.

Baxevani-Kouzioni, K. & Markoulaki, S., 1996. Une tombe à chambre MR III à Pankalochori (nome de Réthymnon), *BCH* 120, 641-703.

Bosanquet, R. C. & Dawkins R. M. 1923. *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations: 1902-1906* (*BS*A Supplementary Papers 1) London.

D'Agata, A.-L. 1992. Late Minoan Crete and Horns of Consecration: A Symbol in Action, στο R. Laffineur & J. L. Crowley (επιμ.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping A Methodology. 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8), Liège, 247-256.

D'Agata, A.-L. 2015. Funerary Behaviour and Social Identities in LM III Crete: the Evidence from the Chamber Tombs at Ligortyno. *SMEA* N.S. 1, 57-103.

Davaras, C. & Merousis, N. ετοιμάζεται. *Mortuary Variability in Late Minoan III Central Crete: Chamber Tombs Excavated by C. Davaras (1962-1964)*.

Dettmer, H.-G. 1998. *"…den Sinn für das Schöne erwecken…". Führer durch das Kestner-Museum Hannover*, Hannover, 76-77.

Evans, A. J. 1921. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan*

Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume 1: *The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, London.

Foucault, M. 1984. Of Other Spaces, Heterotopias, Architecture / Movement / Continuité 5, 46-49 (κείμενο διάλεξης που έδωσε ο M. F. το 1967), https://foucault.info/documents/heterotopia/foucault.heteroTopia.en/ [τελευταία επίσκεψη στις 10/3/2020].

Galanakis και άλ. 2017: Galanakis, Y., Tsitsa, E. & Günkel-Maschek, U., The Power of Images: Re-examining the Wall Paintings from the Throne Room at Knossos, *BSA* 112, 47-98.

García-Granero και άλ. 2020: García-Granero, J. J., Skoula, M., Sarpaki, A., Cárdenas, M., Madella, M. & Bogaard, A., Long-Term Assessment of the Use of *Phoenix theophrasti* Greuter (Cretan Date Palm): The Ethnobotany and Archaeobotany of a Neglected Palm, *Journal of Ethnobiology* 40/1, 101-114.

Hallager, B. P. 1997. Terminology - The Late Minoan Goblet, Kylix and Footed Cup, στο E. Hallager & B. P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology. Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, August 12-14, 1994* (*Monographs of the Danish Institute at Athens* 1), Athens, 15-44.

Hatzaki, E. 2007. Final Palatial (LM II-IIIA2) and Postpalatial (LM IIIB-LM IIIC Early): MUM South Sector, Long Corridor Cists, MUM Pits (8, 10-11), Makritikhos 'Kitchen', MUM North Platform Pits, and SEX Southern Half Groups, στο N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)* (*BSA* Studies 14), London, 253-268.

Hatzaki, E. 2018. Pots, Frescoes, Textiles and People. The Social Life of Decorated Pottery at Late Bronze Age Knossos and Crete, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 314-327.

Haysom, M. 2010. The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understanding of a Cretan symbol in the Neopalatial period, *OJA* 29 (1), 35-55.

Hiller, S. 2011. Palm and Altar, στο W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus, K. Smith, & J. C. Wright (επιμ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, Oxford, 104-114.

Kanta, A. 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution (SIMA* LVI), Göteborg.

Karetsou, A. 2015. The Larnakes from Tomb B/1973, στο A. Karetsou & L. Girella (επιμ.), *Kalochorafitis: Two Chamber Tombs from the LM IIIA2-B Cemetery. A Contribution to Postpalatial Funerary Practice in the Mesara* (*Studi di Archeologia Cretese* 12), Padova, 47-116.

Karetsou, A. & Merousis, N. 2018. Sépulture de guerrier' dans une tombe à chambre Minoen Récent IIIA2-B de Galia, Messara, *BCH* 142/1, 1-48.

Knappett, C. 2016. Minoanisation and Mycenaeanisation: A Commentary, στο E. Gorogianni, P. Pavúk & L. Girella (επιμ.), *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford, 202-206.

Knappett, C. 2017. Globalization, Connectivities and Networks: An Archaeological Perspective, στο T. Hodos (επιμ.), *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London & New York, 29-40.

Labrude, A. 2019. Late Minoan IIIA-B Larnakes as Part of the Rites of Passage? Funerary Times and the Construction of Memory, στο E. Borgna, I. Caloi, F.-M. Carinci & R. Laffineur (επιμ.), *MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca'Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018* (*Aegaeum* 43), Leuven-Liège, 713-718.

Long, C. R. 1974. *The Ayia Triadha Sarcophagus: A Study of Late Minoan and Mycenaean Funerary Practices and Beliefs* (*SIMA* 41), Göteborg.

Löwe, W. 1996. *Spätbronzezeitliche Bestattungen auf Kreta* (*BAR* IS 642). Oxford.

Marinatos, N. 1984. The Date-Palm in Minoan Iconography and Religion, *OpAth* 15, 115-122.

Mavriyannaki, C. 1972. *Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale (Incunabula Graeca* 54), Roma.

Merousis, N. 2018. Larnax-Painters and Vase-Painters: Vitae Parallelae in Late Minoan III Crete, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Χρωστήρες/PaintBrushes. Wall-painting and Vase-painting of the Second Millennium BC in Dialogue. Proceedings on the International Conference on Aegean Iconography Held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Athens, 339-355.

Paschalidis, C. 2009. *The LM III Cemetery at Tourloti, Siteia: The 'Xanthoudidis Master' and the Octopus Style in East Crete* (*BAR* IS 1917), Oxford.

Popham, M. 1984. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (*BSA* Supplement 17), Oxford.

Rethemiotakis, Y. 1997. A Chest-shaped Vessel and Other LM IIIC Pottery from Kastelli Pediada, στο J. Driessen & A. Farnoux (επιμ.), *La Crète mycénienne. Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)* (*BCH* Supplément 30), Athènes, 407-421.

Rutkowski, B. 1966. *Larnasky egejskie,* Warszawa.

Sarpaki, A. 2000. Plants Chosen to Be Depicted on Theran Wall Paintings: Tentative Interpretations, στο S. Sherratt (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas, 30 August - 4 September 1997,* Vol. II, Athens, 657-680.

Smith, R. A. & Banou, E. 2010. Late Minoan II-III Pottery, στο R. A. Smith (επιμ.), *Mochlos* IIB*: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Pottery* (*INSTAP Prehistory Monograph*s 27), Philadelphia, 15-123.

Tsipopoulou, M. & Vagnetti, L. 1997. Workshop Attributions for some Late Minoan III East Cretan Larnakes, στο R. Laffineur & P. P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996* (*Aegaeum* 16), Leuven-Liège, 473-479.

Warren, P. M. 1997. Late Minoan III Pottery from the City of Knossos: Stratigraphical Museum Extension Site, στο E. Hallager & B. P. Hallager (επιμ.), *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology. Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, August 12-14, 1994* (*Monographs of the Danish Institute at Athens* 1), Athens, 157-184.

ASPECTS OF FUNERARY ICONOGRAPHY IN THE POSTPALATIAL PERIOD: THE LARNAX FROM ATHANATOI, IRAKLEION

Nikos Merousis

This paper presents the LM IIIB decorated chest larnax that was found in a grave at Athanatoi, Irakleion, in 1958, and proceeds to discuss funerary imagery in the Postpalatial period. Focusing on the hybrid motif of the palm tree with papyrus leaves that evoke double axes, I explore the syntactical rules and stylistic codes of the larnax iconography, which developed across Crete in the 13th and 12th centuries BC. This widespread pictorial phenomenon reflects the social and ideological climate of the period, and is directly related to iconographic developments in the Mycenaean world.

ΔΙΠΛΟΙ ΠΕΛΕΚΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ – ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ): ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ Σ' ΕΝΑ ΠΟΛΥΤΑΞΙΔΕΜΕΝΟ ΘΕΜΑ

Μαριάννα Νικολαΐδου

Εισαγωγή

Εργαλείο, τελετουργικό αντικείμενο, σύμβολο και εικονογραφικό θέμα με εξέχουσα θέση στο προϊστορικό Αιγαίο (ενδεικτικά Mavriyiannaki 1983. Marinatos 1993), ο διπλός πέλεκυς διαδόθηκε ευρέως από τη γενέτειρά του στα υψίπεδα της χαλκολιθικής Συρίας, στην Ασία, Μεσόγειο και Ευρώπη στη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού (στο εξής ΕΧ) (Buchholz 1959· 1960. Deshayes 1960, 253-261, πίν. XXXIV-XXXV), και επέζησε σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας (Cook 1925, 513-698. Nilsson 1950, 194-235). Στη Μακεδονία ο διπλός πέλεκυς πρωτοεμφανίζεται, σποραδικά, μόλις στην Ὑστερη Εποχή του Χαλκού (στο εξής ΥΕΧ), κυρίως ως εργαλείο. Αντίθετα, στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (στο εξής ΠΕΣ) είναι χαρακτηριστικά τα «μη χρηστικά» ομοιώματα[1], κυρίως μικρογραφικά, τα οποία εξακολουθούν να κατασκευάζονται σε μεταγενέστερες φάσεις της Εποχής του Σιδήρου (στο εξής ΕΣ) και στην Αρχαϊκή περίοδο, αλλά και αργότερα (ενδεικτικά Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, με βιβλιογραφία).

Εδώ παρουσιάζω μια περιεκτική εικόνα του διπλού πέλεκυ στη Μακεδονία των προϊστορικών και πρωτοϊστορικών χρόνων, συγκεντρώνοντας όλα τα γνωστά ευρήματα. Το χρονολογικό φάσμα του υλικού καλύπτει οκτώ περίπου αιώνες (16ος/15ος – 7ος αι. π.Χ.) και οριοθετείται, σε γενικές γραμμές, από τη «μυκηναϊκή» παρουσία και τον πρώτο «αποικισμό» της ΥΕ IIIA-B περιόδου και από τις πρώιμες φάσεις του λεγόμενου δεύτερου νοτιοελλαδικού αποικισμού στο Βόρειο Αιγαίο (δεύτερο μισό του 8ου – πρώτο μισό 7ου αι. π.Χ.), αντίστοιχα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2014. Stefani 2015. Στεφανή και άλ. 2019). Το σύνολο περιλαμβάνει λιγοστά μετάλλινα εργαλεία (4) και λίθινες μήτρες χύτευσης (3), γύρω στα πενήντα[2] χάλκινα και δύο οστέινα ομοιώματα, και δύο λίθινες μήτρες κοσμημάτων (πιθανώς χρυσών και μολύβδινων, αντίστοιχα). Το υλικό είναι άνισα κατανεμημένο στον χώρο και στον χρόνο (**εικ. 1**) και ανισομερώς δημοσιευμένο. Τα διαθέσιμα στοιχεία για κάθε αντικείμενο συνοψίζονται στον συνημμένο κατάλογο.

Τέχνεργο με μακραίωνη και πολύσημη παρουσία στον ευρύτερο γεωγραφικό και πολιτισμικό περίγυρο της Μακεδονίας, ο διπλός πέλεκυς μπορεί να θεωρηθεί ως ευαίσθητος δείκτης των διαδρομών και συναντήσεων που εστιάζονται στην εν λόγω περιοχή (βλ. Gimatzidis 2011. Aslaksen 2015. Stefani 2015. Ilieva 2019). Στις επόμενες σελίδες θα παρακολουθήσω τις τροχιές που διέγραψε το «θέμα» καθ'οδόν

---

1 Ο όρος «ομοίωμα» χρησιμοποιείται εδώ μόνο περιγραφικά, για να διαφοροποιήσει από τα τρισδιάστατα εργαλεία όλους τους «δισδιάστατους» διπλούς πελέκεις που, λόγω μεγέθους, κατασκευής ή υλικού, ήταν ακατάλληλοι για εργαλειακή χρήση (πρβ. Buccholz 1959, 10). Δεν εμπεριέχει εννοιολογικούς διαχωρισμούς μεταξύ «χρηστικότητας» και «συμβολισμού», οι οποίοι, άλλωστε, έχουν περιορισμένη ερμηνευτική αξία (Νικολαΐδου 1994, 37-41, 88-89).

2 Ο ακριβής αριθμός δεν αναφέρεται πάντοτε.

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις της Μακεδονίας όπου έχουν βρεθεί διπλοί πελέκεις
(υπόβαθρο χάρτη: https://www.freeworldmaps.net/europe/greece/map.html.

και αφότου έφθασε και διαδόθηκε στο βορειοελλαδικό έδαφος.

Τα εργαλεία

Οι μετάλλινοι διπλοί πελέκεις ήταν εργαλεία πολλαπλών χρήσεων στη λιθοτεχνία, την οικοδομική, την υλοτομία και την ξυλουργική (Fri 2011). Το εξελιγμένο σχήμα τους με τη δίκοπη και σύμμετρη λεπίδα και τον κεντρικό στειλεό, παρείχε χρηστικά και λειτουργικά πλεονεκτήματα έναντι του πρωιμότερου τύπου των μονόστομων πελέκεων (Hodge 1985). Στη Μακεδονία, χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις και μήτρες χύτευσης πρωτομεφανίζονται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (στο εξής ΠΕΧ), κυρίως στη βορειοδυτική Χαλκιδική (Γραμμένος και άλ. 1994) αλλά και δυτικότερα (Merousis 2004, πίν. 4b [Μάνδαλο], 6b [Αρχοντικό]). Ο τύπος έχει ευρεία διάδοση στο Αιγαίο και σε όμορες περιοχές· το μορφολογικά ομοιογενές σύνολο από τη Μακεδονία είναι το πιο ευάριθμο στον ελλαδικό χώρο (Γραμμένος και άλ. 1994, 98), πράγμα που μπορεί να αποδοθεί στις προσοδοφόρες πηγές ξυλείας και στα παραγωγικά μεταλλεία της συγκεκριμένης περιοχής (ό.π. 94, 103)[3]. Τα σύγχρονα μικρογραφικά ομοιώματα πελέκεων προσφέρουν ενδείξεις για συμβολική, παράλληλα με τη χρηστική, αξία τέτοιων τεχνέργων (Nikolaidou 2003, 440-441 με βιβλιογραφία). Το ίδιο βέβαια ισχύει για τα μικρογραφικά περίαπτα-φυλαχτά σε σχήμα διπλών πελέκεων από πρωτομινωικές και μεσομινωικές ταφές, τα οποία πιθανότατα είχαν και θρησκευτικό-λατρευτικό χαρακτήρα. Τόσο η τυπολογία όσο και η κατασκευή αυτών των ομοιωμάτων με χύτευση μιμούνται σαφώς τα σύγχρονά τους εργαλεία (Branigan 1973, 95-98, 102).

3 Αξιοσημείωτος είναι και ο αριθμός των σύγχρονων χάλκινων σμιλών, κατάλληλων για λεπτότερες εργασίες ξυλουργικής, αλλά και βυρσοδεψίας (ό.π. 103).

Στη θάσο της ΠΕΧ είναι αξιοσημείωτοι δύο δίστομοι πελέκεις από λειασμένο λίθο, πιθανότατα αξιακού χαρατκήρα: ένας από τον Ἁγιο Αντώνιο με ασύμμετρο σχήμα (Papadopoulos και άλ. στον παρόντα τόμο, εικ. 22), που θυμίζει τους πελέκεις από λαζουρίτη στην Τροία ΙΙ (Korfmann 2001, 358 εικ. 391), και ένας επείσακτος διπλός σφυροπέλεκυς από τη Σκάλα Σωτήρος, με σύμμετρο σχήμα και πλούσια διακόσμηση (Παπαδόπουλος και άλ. 2001, 63, εικ. 10).

Οι μετάλλινοι χρηστικοί διπλοί πελέκεις στη Μακεδονία ανήκουν σε τύπους υβριδικούς, με καταβολές στο νότιο Αιγαίο αλλά με ανεξάρτητη και διαφοροποιημένη εξέλιξη κυρίως στη δυτική-βόρεια Ελλάδα και στα Βαλκάνια (Buchholz 1959· 1960). Ο πρωιμότερος, από τον οικισμό του Αγίου Μάμα (αρ. κατ. **1**), ανήκει στον τύπο Ερμόνων-Κιερίου που συνδυάζει ασύμμετρη λεπίδα ασυνήθιστη στο αιγαιακό σχηματολόγιο με την χαρακτηριστική ελλειψοειδή οπή στειλέωσης των μυκηναϊκών πελέκεων (Mavriyiannaki 1983, 205-207, εικ. 13a. Schalk 2016, 330-333. Kleitsas, Mehofer & Jung 2018, 80-84). Τα κέντρα παραγωγής εντοπίζονται στη Δυτική Ελλάδα (Ακαρνανία, Ἠπειρο, δυτική Θεσσαλία, Ιόνιο), αλλά ο τύπος διαδόθηκε, με μάλλον περιορισμένη εμβέλεια έναντι των επικρατέστερων μυκηναϊκών προϊόντων, από τη Δαλματία μέχρι την Ουγγαρία και την Κριμαία, ενώ απαντά σποραδικά στην ανατολική Θεσσαλία και τη Νάξο (Kleitsas και άλ. 2018, 82, εικ. 26). Στρωματογραφημένος στη φάση 8 της πρώιμης ΥΕΧ με ραδιοχρονολόγηση 1610-1550 π.Χ. (Hänsel & Aslanis 2010, 55 εικ. 22, 354), ο διπλός πέλεκυς από τον Ἁγιο Μάμα αναγνωρίζεται ως το πρωιμότερο γνωστό δείγμα του τύπου (Schalk 2016, 330), σημαντικά αρχαιότερο από όλα τα άλλα χρονολογημένα ευρήματα που τοποθετούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ (Kleitsas και άλ. 2018, 82-83)[4], πράγμα που ίσως εξηγεί τις κάποιες ιδιαιτερότητες στο σχήμα του (Schalk 2016, 331). Πρόκειται επίσης για το μοναδικό μέχρι στιγμής δείγμα του τύπου Ερμόνων από όλη τη Μακεδονία και θεωρώ σημαντική την εύρεσή του σε έναν κομβικό παράλιο οικισμό, όπου στοιχεία και επιρροές από τα Βαλκάνια, το Αιγαίο και την Ανατολία συνδιαλέγονται με ντόπιες παραδόσεις (ενδεικτικά, Horejs & Jung 2014).

Δεν είναι γνωστό αν ο πέλεκυς του Αγίου Μάμα ήταν προϊόν ντόπιο ή ξενόφερτο. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι σχετίζεται στρωματογραφικά με λίθινη μήτρα χύτευσης μονόστομου πέλεκυ, που αποτελεί ένδειξη για εγχώρια παραγωγή (ίσως από πλανόδιους τεχνίτες [πρβ. Γραμμένος και άλ. 1994, 101, 107) αλλά και για παράλληλη χρήση δύο διαφορετικών τύπων πελέκεων. Και τα δύο αντικείμενα βρέθηκαν σε έναν από τους κύριους χώρους ενδιαίτησης μεγάλου πολύχωρου οικήματος. Ο πέλεκυς, διαβρωμένος και με την κόψη σπασμένη, βρισκόταν δίπλα σε κεντρική εστία κοντά σε χάλκινο έλασμα και λίθινο ακόνι, ενώ η τμηματικά σωζόμενη μήτρα προέρχεται από το υπερκείμενο στρώμα καταστροφής, που περιείχε εργαλεία και υπολείμματα οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (υφαντική, λιθοτεχνία, μεταλλουργία [;]) και μικροτεχνήματα (Hänsel & Aslanis 2010, ιδιαίτερα 167-198, εικ. 106-107. Schalk 2016, 330, 332 εικ. 3). Ἀραγε σε ποιές εργασίες του νοικοκυριού να χρησίμευσαν ο διπλός πέλεκυς και τα μονόστομα παράγωγα της μήτρας; Ἰσως για να χτιστούν οι φροντισμένες λίθινες κρηπίδες αυτού και των γειτονικών σπιτιών (Hänsel & Aslanis 2010, 188-200, εικ. 206-207); Πάντως η στενή στρωματογραφική συνύπαρξη του διπλού πέλεκυ και της μήτρας είναι αξιοσημείωτη και λόγω της γενικής σπανιότητας μετάλλινων αντικειμένων από όλες τις φάσεις του οικισμού (ό.π., 185). Εγείρονται έτσι ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με την ενδοκοινοτική θέση του συγκεκριμένου οικήματος, τις διαδικασίες απόκτησης και χρήσης των σπάνιων μετάλλινων εργαλείων, ακόμη και για τον χαρακτήρα («εξωτικό»;/αξιακό;) των ίδιων των αντικειμένων[5].

Στις όψιμες φάσεις της ΥΕΧ, από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. και εξής, επικρατεί ο χάλκινος διπλός πέλεκυς

---

4 Πρόκειται συνήθως για μεμονωμένα ανά θέση ευρήματα, με σημαντική εξαίρεση τον θησαυρό από το Στεφάνι της Πρέβεζας που περιλαμβάνει πέντε πελέκεις τύπου Ερμόνων και πέντε του σύμμετρου μυκηναϊκού τύπου (Kleitsas και άλ. 2018).

5 Οι ανασκαφείς σημειώνουν την πιθανή εναπόθεση μιας χάλκινης διακοσμημένης σμίλης ως εγκαίνιο κτίσματος, στη φάση 10 της Μέσης Εποχής του Χαλκού (στο εξής ΜΕΧ) (ό.π. 2010, 185-186, εικ. 99).

Εικ. 2. Χάλκινος διπλός πέλεκυς από την Τούμπα Θεσσαλονίκης (αρ. κατ. 2)
(© Φωτογραφικό αρχείο της πανεπιστημιακής ανασκαφής του Α.Π.Θ. στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, ευγενική παραχώρηση).

του τύπου Κιλιντίρ, με ιδιότυπο ογκώδη, σωληνοειδή αυλό στειλέωσης και ελλειψοειδή οπή, και ελαφώς καμπυλόγραμμη λεπίδα (Mavriyiannaki 1983, 205-207, εικ. 13b). Και αυτός ο τύπος εξελίχθηκε αυτόνομα, στην περιοχή των Καρπαθίων και από εκεί διαδόθηκε ανά την Ευρώπη και μέχρι το Βόρειο Αιγαίο (Buccholz 1960, κυρίως 47-53. Πρόσφατα Aslaksen 2015, 20-21). Τα σποραδικά μακεδονικά παραδείγματα (αρ. κατ. **2-6**) εντοπίζονται στην Κεντρική Μακεδονία, τόσο στα παράλια (Τούμπα Θεσσαλονίκης) όσο και στην πεδινή και υπώρεια ενδοχώρα (Ἄσσηρος και Καλίνδρια, αντίστοιχα). Οι λίθινες μήτρες χύτευσης από την Τούμπα (αρ. κατ. **3-4**) και την Ἀσσηρο (αρ. κατ. **6**, πιθανώς της ΥΕΧ αν και βρέθηκε σε επιχώσεις της ΠΕΣ]) πιστοποιούν την κατασκευή διπλών πελέκεων στο πλαίσιο της εντόπιας μεταλλουργικής παραγωγής (βλ. Heurtley 1939, 88, 101-102, εικ. 83w, x, z, 104bb, dd. Wardle & Wardle 1993. Μαυροειδή και άλ. 2004).

Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης οι δύο μήτρες χρονολογούνται στον 12ο αι. π.Χ., δηλαδή είναι περίπου σύγχρονες με τον ακέραιο διπλό πέλεκυ (αρ. κατ. **2, εικ. 2**) από τη φάση 4 του οικισμού (Μαυροειδή και άλ. 2004, 318-320). Μάλιστα οι λαξευμένοι τύποι, στον βαθμό που σώζονται, παρουσιάζουν στενή ομοιότητα με το σχήμα της λεπίδας εκείνου, αλλά σε δύο διαφορετικά μεγέθη. Με βάση την κλίμακα στα δημοσιευμένα σχέδια (ό.π. σχ. 3, άνω και κάτω αριστερά, αντίστοιχα) υποθέτουμε ότι ό τύπος της μήτρας ΚΕ 234 (αρ. κατ. **3**) θα παρήγε αντικείμενο διαστάσεων περίπου 22 x 6 εκ., δηλαδή ανάλογο με αυτό του διπλού πέλεκυ (το αν ο πέλεκυς είχε χυτευθεί στη συγκεκριμένη μήτρα, παραμένει δελεαστική αλλά ανεπιβεβαίωτη υπόθεση). Αντίθετα, το παράγωγο της μήτρας ΚΕ 2384 (αρ. κατ. **4**) θα είχε μήκος γύρω στα 10 εκ, δηλαδή πλησιέστερο στις διαστάσεις του διπλού πέλεκυ από την Καλίνδρια (αρ. κατ. **5,** μήκους 12 εκ.) και του τύπου της μήτρας από την Ἀσσηρο (αρ. κατ. **6**) που εικάζεται στα 12-15 εκ. (το σχεδόν πλήρως σωζόμενο πτερύγιο έχει μήκος 6 εκ. [Wardle & Wardle 1999, 39 εικ. 3.3]). Ἐχουμε επομένως στοιχεία για την παραγωγή μικρότερων και μεγαλύτερων εργαλείων του ίδιου τύπου, πιθανώς με διαφοροποιημένη χρήση. Λεπτότερες αλλά ενδιαφέρουσες τεχνοτροπικές διαφορές κατά θέση ανιχνεύονται στο σχήμα της λεπίδας. Ο πέλεκυς της Τούμπας έχει ασύμμετρο περίγραμμα και ανισομεγέθη πτερύγια. Αντίθετα, ο πέλεκυς της Καλίνδριας έχει τυπικό σύμμετρο σχήμα με ομαλή καμπύλωση. Ἰδιο σχήμα διακρίνεται και στον σωζόμενο τύπο της μήτρας από την

Ἀσσηρο, με τη διαφορά ότι εδώ η οπή στειλέωσης φέρει άνω και κάτω παχύ δακτυλιόσχημο περιχείλωμα, το οποίο απουσιάζει αλλού. Η Schalk (2016, 334) έχει αποδώσει την ιδιομορφία του πέλεκυ της Τούμπας στην υβριδική και μάλλον χαλαρή ανάπτυξη του τύπου Κιλιντίρ, επισημαίνοντας το ανάλογο του τύπου Ερμόνων. Η τυπολογική ποικιλία, με όποιες λειτουργικές διαφοροποιήσεις θα συνεπαγόταν, μπορεί όντως να οφείλεται σε ευέλικτη υιοθέτηση ή ανεπαρκή εμπέδωση έξωθεν προτύπων, που ενδεχομένως άφηνε στους μεταλλουργούς περιθώρια αυτοσχεδιασμού.

Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης έχει ενδιαφέρον η εύρεση του διπλού πέλεκυ στο αψιδωτό κτήριο Α, το οποίο συγκεντρώνει την πλειοψηφία των χάλκινων τεχνέργων, οστέινων κοσμημάτων και άλλων αξιακών/«εξωτικών» αντικειμένων στη φάση 4, μεταξύ των οποίων ένα οστέινο εξάρτημα χαλιναριού από την Κεντρική Ευρώπη και δύο μυκηναϊκού τύπου μαρμάρινα μήλα ξιφών (Ανδρέου & Κωτσάκης 1996, 382-383 σημ. 27. Βλ. επίσης Veropoulidou, Χρηστίδου & Ανδρέου στον παρόντα τόμο).

Στην Ἀσσηρο είναι αξιοσημείωτη η εύρεση, σε στρώματα της φάσης 6 (12ος αι. π.Χ., βλ. Wardle & Wardle 2007, 467-469), σπασμένης μήτρας για την παραγωγή και ενός δεύτερου σχήματος διπλού πέλεκυ, του τύπου trunnion axe με επίπεδη τραπεζιόσχημη λεπίδα που φέρει πλευρικές εγκάρσιες αποφύσεις για την προσαρμογή του στειλεού (Wardle & Wardle 1999, 39 εικ. 3.2). Σιδερένιοι πελέκεις αυτού του τύπου προέρχονται από τους σύγχρονους με την Ἀσσηρο 6 ορίζοντες της Τροίας VIIb1 (Becks & Thumm 2001, 421 εικ. 482. Πρβ. Wardle & Wardle 1999, 43-44 [μήτρα]) και από το νεκροταφείο της ΕΣ στο Λευκαντί (Catling 1980, 256, πίν. 244E, F [όπλα-κτερίσματα]). Το ίδιο υλικό χύτευσης μπορούμε, επομένως, να πιθανολογήσουμε για τη μήτρα της Ασσήρου, εφόσον μαλιστα στη θέση βρέθηκε και ένας μεγάλος σιδερένιος διπλός πέλεκυς (αρ. κατ. **7**). Αν και ο τελευταίος προέρχεται από απορριματικό λάκκο των αρχών της ΠΕΣ, είναι δυνατόν να ανήκε σε οικιστικό ορίζοντα της ΥΕΧ[6]. Σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτο το υλικό κατασκευής του αλλά και η αιγαιακή τυπολογία του, με ελλειπτική οπή στειλέωσης και επιμήκη, ελαφρά καμπυλόγραμμη λεπίδα ατρακτοειδούς διατομής (τύπος Β κατά Deshayes [1960, 256-258, πίν. XXIV]. Πρβ. τύπους Ι και Ι/ΙΙΙ κατά Buccholz [1959, 7-8, εικ. 1, κατάλογος σελ. 33-54, πίν. II, IV, VI-VIII, X-XIII]). Τέτοιοι πελέκεις από χαλκό είναι ευρύτατα διαδεδομένοι, μέχρι την Ανατολία και την Ευρώπη, ενώ σιδερένια παραδείγματα είναι γνωστά στο Αιγαίο και τη Βαλκανική από το τέλος της ΥΕΧ και εξής (ΥΕΧ: Deshayes 1960, 261 [από Ἔφεσο, Δωδώνη και Βουλγαρία]. ΕΣ: Kilian 1975, πίν. 64.6 [από Βόρεια Μακεδονία]).

Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι βραχογραφήματα παρόμοιου σχήματος έχουν λαξευθεί, μαζί με αξίνες και άλλα εργαλεία, σε ειδικό υπαίθριο χώρο συμβολικού/τελετουργικού χαρακτήρα στο Καστρί της Θάσου και χρονολογούνται πιθανώς στην ΥΕΧ-ΠΕΣ (Παπαδόπουλος 2010, 167, εικ. 15). Σε νεκροταφείο του ίδιου οικισμού, μικρογραφικά ομοιώματα διπλού πέλεκυ (αρ. κατ. **8**) και αξίνας[7] βρέθηκαν, χωρίς όμως να συνανήκουν, στον ίδια συστάδα πολλαπλών ταφών του όψιμου 13ου αι. π.Χ. Ομοιώματα αξίνων και διπλών πελέκεων συνυπάρχουν και σε ταφές της ΠΕΣ στο Παλαιό Γυναικόκαστρο (Σαββοπούλου 2001, 178).

Τα ομοιώματα

Σε αντίθεση με τα εργαλεία, τα γνωστά μακεδονικά ομοιώματα σε μορφή διπλού πέλεκυ χαρακτηρίζουν

6 Σκωρίες από τον προμυκηναϊκό οικιστικό ορίζοντα στο Αξιοχώρι/Βαρδαρόφτσα (Heurtley 1939, 102) παρέχουν ενδείξεις για την άσκηση της σιδηρουργίας στην ΥΕΧ στη Μακεδονία.

7 Άλλη χαρακτηριστική κατηγορία μικρογραφικών εργαλείων στο Καστρί και αλλού (π.χ. Ἀσσηρος, Καστανάς, Αξιοχώρι, Βεργίνα) είναι τα λίθινα ακόνια-«περίαπτα», που φοριούνταν όχι μόνο για είναι εύχερα προς χρήση αλλά πιθανώς και σαν φυλαχτά (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 409, σχ. 95. Wardle & Wardle 1999, 35-36, εικ. 1.4-6).

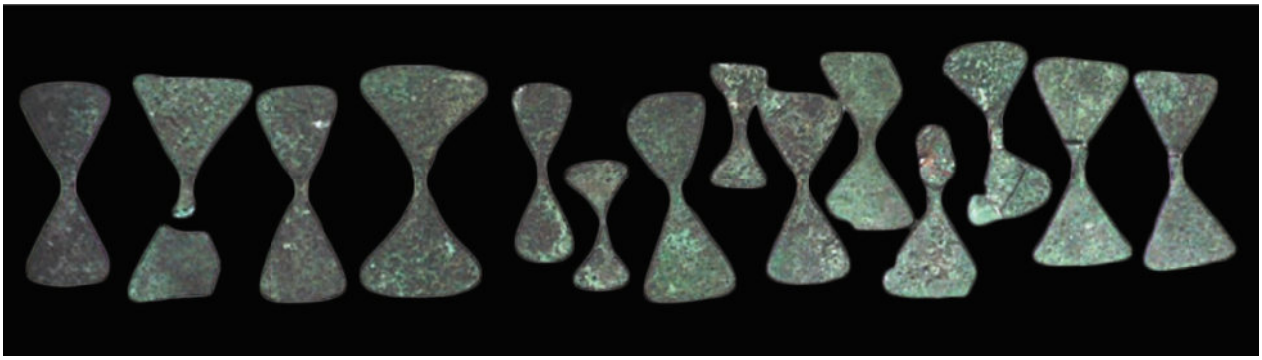
κατεξοχήν την ΠΕΣ/ΕΣ και ανήκουν σε τύπους ευκρινώς αιγαιακούς, ευρέως διαδεδομένους από την ΠΕΧ μέχρι τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο (βλ. Buccholz 1959, 8 εικ. 1, 12 εικ. 2. Bouzek 1974, 148, εικ. 48). Η τυπολογία των ομοιωμάτων παραμένει εν πολλοίς αμετάβλητη στον χώρο και στον χρόνο, ενώ αναπτύσσονται και διαγνωστικές «βόρειες» παραλλαγές στα βασικά πρότυπα του Νότου. Τρεις είναι οι βασικοί τύποι (πρβ. Kilian-Dirlmeier 1979, 245-258, πίν. 90-99):

Τύπος 1. Ευθύγραμμη ή ελαφρώς καμπυλόγραμμη λεπίδα από έλασμα σε σχήμα δύο αντωπών τριγώνων ή τραπεζίων, κατά κανόνα συμμετρικών, που συγκλίνουν σε ενισχυμένο κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται κυλινδρικός αυλός «στειλέωσης» ή κάθετη διαμπερής οπή. Στον τύπο αυτό ανήκει το πρωιμότερο μακεδονικό ομοίωμα, ο μικρογραφικός πέλεκυς του 13ου – 12ου αι. π.Χ. από το Καστρί της Θάσου (αρ. κατ. **8**). Έχει πτερύγια ανισομεγέθη και σχήμα πανομοιότυπο με περίπου σύγχρονα παραδείγματα από τη Βόρεια Μακεδονία (Mitrevski 2007, 445-446, εικ. 4) (**εικ. 3**). Ο λίγο μεταγενέστερος και μεγαλύτερος πέλεκυς της πρώιμης ΠΕΣ από το Παλαιό Γυναικόκαστρο (αρ. κατ. **9, εικ. 4α**) έχει το κανονικό σύμμετρο σχήμα, με πλησιέστερο το παράλληλο από το υπομινωικό Καρφί (Gesell 1985, πίν. 87 άνω). Στον τύπο αυτό ανήκουν και τα δύο μικρογραφικά οστέινα ομοιώματα (αρ. κατ. **30**, **52**), με πολυάριθμα σύγχρονα παράλληλα από ιερά του αιγαιακού και ελλαδικού χώρου (Varvarinou 2017, 196, σημ. 29. DiBattista 2021, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία), και μεταγενέστερο (6ος αι. π.Χ.) από το ιερό στο Ποσείδι της Χαλκιδικής (Βοκοτοπούλου 1991, 310). Η σχηματοποιημένη λεπίδα σε μορφή συγκόρυφων τριγώνων (το λεγόμενο «μοτίβο της ψυχής», τύπος γνωστός ήδη από την Πρωτομινωική περίοδο [Νικολαΐδου 1994, 72-77. Nikolaidou 2016]), αποτελεί επίσης αγαπητό παραπληρωματικό κόσμημα της Γεωμετρικής - Πρώιμης Αρχαϊκής γραπτής κεραμικής, δείγματα της οποίας έφθασαν και στα παράλια της Μακεδονίας[8].

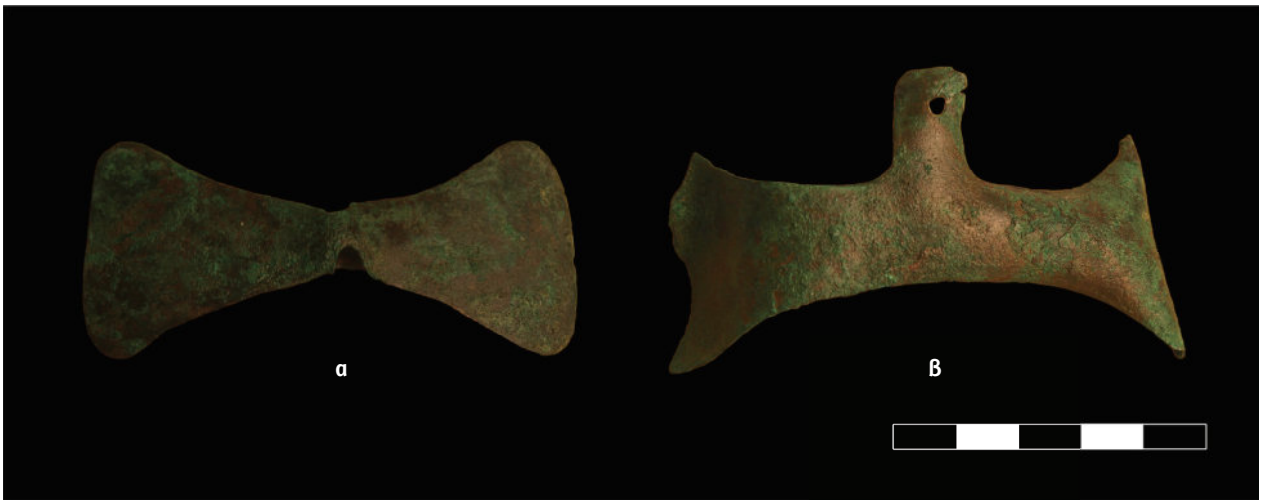
Επειδή κανένα ομοίωμα δεν έχει στειλεό (σε αντίθεση με πολλά από τη Νότια Ελλάδα [Kilian-Dirlmeier 1979, 246-253]), ο αυλός χρησίμευε προφανώς για την ανάρτηση/προσάρτηση του αντικειμένου, το οποίο θα κρεμόταν ή στερεωνόταν με τον αυλό σε οριζόντια θέση και τη λεπίδα σε κάθετη. Αυτή τη διάταξη είχαν οι σειρές διπλών πελέκεων, πανομοιότυπων με τον πέλεκυ του Καστριού, που αποτελούσαν εξαρτήματα γυναικείων ζωνών σε ταφές του Ulanci της Βόρειας Μακεδονίας (Mitrevski 2007, 445-446, εικ. 4· [**εικ. 3**]), καθώς και οι χρυσοί διπλοί πελέκεις - ψήφοι περιδεραίων από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Σίνδου (Βοκοτοπούλου και άλ. 1985, πίν. σελ. 97 [κάτω], 178 [άνω], 305 [λήμματα: Α. Δεσποίνη]).

Τύπος 2. Πλατιά λεπίδα από έλασμα με συνεχές περίγραμμα, συνήθως καμπυλόγραμμο, ομαλή ή απότομη μετάβαση στις κόψεις και κεντρική οπή ανάρτησης ανοιγμένη απευθείας στην άνω παρυφή του ελάσματος, διαμορφωμένη σε μικρή θηλειά/κεφαλή ή, σπανιότερα, ως κάθετο διάτρητο έλασμα, όπως στο πρωιμότερο παράδειγμα από το Παλαιό Γυναικόκαστρο (αρ. κατ. **11, εικ. 4β**. Πρβ. Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 91.1580 [Δελφοί], 1582 [Τεγέα], 93.1597 [Άργος]). Τέτοιοι πελέκεις θα στερεώνονταν πάνω σε ενδύματα ή εξαρτήματα (π.χ. ζώνες), όπως φαίνεται ιδιαίτερα στα μικρογραφικά (αρ. κατ. **36**) ή μεγαλύτερα (αρ. κατ. **43**) παραδείγματα που φέρουν πρόσθετες οπές στο περίγραμμα της λεπίδας. Στον μικρογραφικό πέλεκυ αρ. κατ. **38** από τη Νέα Φιλαδέλφεια, αντί οπής υπάρχει μικρή κάθετη σχισμή, τοποθετημένη στο μέσον της λεπίδας και όχι στην παρυφή, όπως συνήθως (πρβ. υπομινωικό ανάλογο από το Καρφί [Gesell 1985, πίν. 87 κάτω])· αυτός ο πέλεκυς ξεχωρίζει και για τη σπάνια, στη Μακεδονία, γραμμική διακόσμηση της λεπίδας του (για διακοσμημένες λεπίδες βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 91: 1582 [Τεγέα], 93: 1597 [Άργος], 1598 [Δελφοί]). Ενδιαφέρον έχει και το μεγάλο επίραμμα αρ. κατ **43**, με οφθαλμωτή διακόσμηση που βρίσκει ευρεία διάδοση σε νοτιότερες περιοχές (Θεοδωρούδη 2021, 92) αλλά μόνο ένα γνωστό παράλληλο

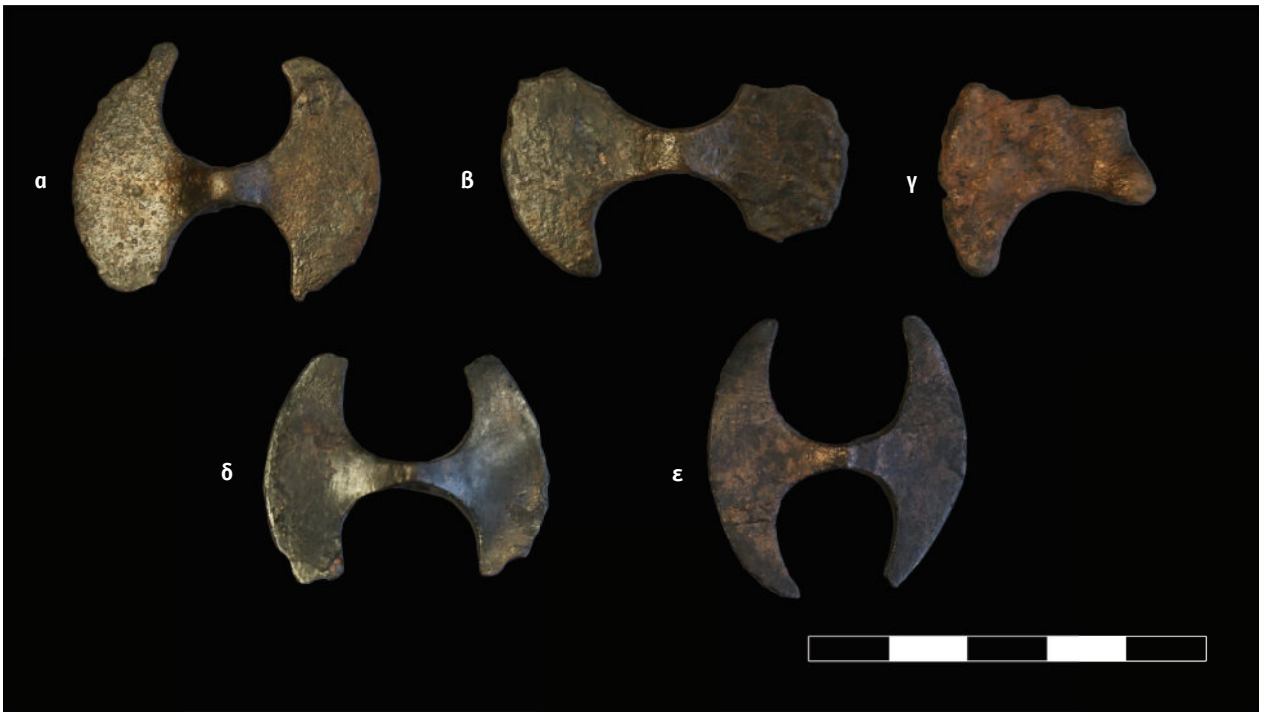
8 Ενδεικτικά, Μεθώνη: Μπέσιος 2012, εικ. 9, 17, 20-21, 32 (πρωτοκορινθιακές κοτύλες), 37 (Αττικός κρατήρας), 95 (οινοχόη ανατολικού εργαστηρίου). Σίνδος: Gimatzidis 2010, 420, αρ. κατ. 178, πίν. 21.178 (σκύφος ευβοϊκού τύπου). Άκανθος: Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 258, εικ. 4-5 (κρατήρας ανατολικού εργαστηρίου)

Εικ. 3. Ζώνη με χάλκινους διπλούς πελέκεις από το νεκροταφείο Ulanci, Βόρεια Μακεδονία *(προσαρμογή από Mitrevski 2007, εικ. 4)*.

Εικ. 4. Ομοιώματα διπλού πέλεκυ από το νεκροταφείο στο Παλαιό Γυναικόκαστρο: α. αρ. κατ. 9, β. αρ. κατ. 11 *(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κιλκίς, ευγενική παραχώρηση)*.

Εικ. 5. Μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις από την Ὀλυνθο: α. αρ. κατ. 45, β. αρ. κατ. 46, γ. αρ. κατ. 48, δ. αρ. κατ. 50, ε. αρ. κατ. 51 *(© Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ευγενική παραχώρηση)*.

Εικ. 6. Μικρογραφικός διπλός πέλεκυς από το νεκροταφείο τύμβων στη Βεργίνα, τύμβος Ι (αρ. κατ. 21)
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας, ευγενική παραχώρηση).

Εικ. 7. Λίθινη μήτρα κοσμημάτων από τη Βεργίνα (αρ. κατ. 23)
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας, ευγενική παραχώρηση).

Εικ. 8. Λίθινη μήτρα κοσμημάτων από την περιοχή Μεθώνης Πιερίας (αρ. κατ. 31)
(© Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ευγενική παραχώρηση).

στη Μακεδονία (βλ. παρακάτω τύπος 3, αρ. κατ. **41**). Γενικά πάντως αυτός ο τύπος πέλεκυ, ιδιαίτερα η παραλλαγή με τη διάτρητη μικρή θηλειά, δεν βρίσκει στενά παράλληλα εκτός Μακεδονίας· πιθανότατα πρόκειται για εντόπια παραλλαγή στα πλαίσια του γενικότερου συρμού της προσάρτησης επιραμμάτων στην ενδυμασία (ενδεικτικά Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012. Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, 36-77).

Τύπος 3. Λεπίδα χυτή ή σφυρήλατη, έντονα καμπυλόγραμμη, με υπερτονισμένες κυρτές κόψεις και βραχύ ταινιωτό κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται αυλός (π.χ. αρ. κατ. **45-51**, **εικ. 5**) ή σπανιότερα, οπή (έλασμα αρ. κατ. **21** [**εικ. 6**], με στενά παράλληλα από τις Φερές και τη Φίλια [Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 96.1685-1690) ή μικρή θηλειά (αρ. κατ. **27**). Η ανάρτηση/στερέωση θα ήταν ανάλογη, αντιστοίχως, με των τύπων 1 (λεπίδα σε κάθετη φορά, αυλός σε οριζόντια) και 2 (για την οπή/θηλειά). Τέτοιες λεπίδες, που ουσιαστικά αποτελούνται από τμήματα περιφέρειας κύκλου, ενίοτε σχεδιάζονταν με διαβήτη, όπως φαίνεται στις δύο μήτρες αρ. κατ. **23** (**εικ. 7**) και **31** (**εικ. 8**). Οι μήτρες διαφωτίζουν και άλλα στοιχεία κατασκευής και χρήσης των πελέκεων αυτού του τύπου, που είναι ο πιο ποικιλότροπος από τους τρεις. Έτσι, βλέπουμε δύο ασυνήθιστους τρόπους ανάρτησης: η αρ. **23** φέρει μεγάλη θηλειά από την οποία θα κρεμόταν η λεπίδα σε οριζόντια θέση (βλ. Μιχαηλίδου & Τζαχίλη 1986, 366 εικ. 2)[9], ενώ στην αρ. **31** υπάρχει διάτρητο στέλεχος κάθετο στο μέσον της μιας κόψης, έτσι ώστε η ανάρτηση θα ήταν έκκεντρη, πράγμα που δεν απαντάται αλλού (Galiniki, υπό δημοσίευση). Ασυνήθιστα είναι και τα εικαζόμενα υλικά χύτευσης: χρυσός στη μήτρα της Βεργίνας αρ. κατ. **23** και μόλυβδος στη μήτρα της Μεθώνης αρ. κατ. **31** (με παράλληλα στο ιερό της

9 Πρβ. μικρό χρυσό περίαπτο υστεροκλασσικών χρόνων από την Ἄκανθο (Στεφανή, Τσαγγαράκη και Αρβανιτάκη 2019, 232, αρ. κατ. 152 [Ο. Νασιώκα]).

Ορθίας στη Σπάρτη [Galiniki υπό δημοσίευση]). Και οι δύο τύποι φέρουν διακόσμηση, σπανιότατη στη Μακεδονία αλλά συγκρίσιμη με περίπου σύγχρονα παραδείγματα σε άλλες περιοχές (για τη στικτή διακόσμηση του αρ. κατ. **23** πρβ. ενδεικτικά Cook 1925, 638 εικ. 353 [χρυσός από τις Τράλλεις]· για τον γραμμικό διάκοσμο του αρ. κατ. **31** πρβ. Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 93.1569-1570 [χάλκινοι από Kumanovo και Beranci, της Βόρειας Μακεδονίας, αντίστοιχα]. Μόνο στον πέλεκυ αρ. κατ. **41** από τη Νέα Φιλαδέλφεια απαντά διακόσμηση, του οφθαλμωτού τύπου (πρβ. αρ. κατ. **43**, παραπάνω. Πρβ. επίσης Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 97.1700-1701, 1702 [θέρμο]). Όλα τα μακεδονικά παραδείγματα γνωστών διαστάσεων είναι μικρογραφικά –περίαπτα, ψήφοι, επιράμματα– ενώ αλλού απαντούν διάφορα μεγέθη και παραλλαγές (ό.π. 254-255, πίν. 96-98). Πουθενά οι πελέκεις αυτής της κατηγορίας δεν χρονολογούνται πριν τον 8ο αι π.Χ. (ό.π. 258). Το πρωιμότερο ίσως μακεδονικό παράδειγμα, ο αρ. κατ. **21** από τη Βεργίνα (**εικ. 5**), βρέθηκε σε διαταραγμένες επιχώσεις του τύμβου Ι, από τους νεώτερους στο νεκροταφείο (8ος – 7ος αι. π.Χ. [Ανδρόνικος 1969, 28]).

Διπλοί πελέκεις με έντονα καμπυλόγραμμες λεπίδες κυριαρχούν στη μινωική μεταλλοτεχνία της νεοανακτορικής περιόδου (Buccholz 1950, πίν. I, III, VII) και υιοθετούνται ευρέως στη μινωική και κρητομυκηναϊκή εικονογραφία, όπου συχνά συνδυάζονται με θηλειά / ιερό κόμβο. Μακρινός απόηχος του μοτίβου διπλός πελέκυς – κόμβος έχει αναγνωριστεί στον λαξευμένο τύπο της μήτρας αρ. κατ. **23** από τη Βεργίνα (**εικ. 7**), στην οποία άλλος λαξευμένος τύπος φέρει «μινωικό» κόμβο σε συνδυασμό με οκτώσχημο στοιχείο που παραπέμπει στις χαρακτηριστικές πόρπες της ΠΕΣ. Κατά την Άννα Μιχαηλίδου και την Ίριδα Τζαχίλη, τα δύο αυτά σχήματα αλλά και η όλη τεχνολογία της μήτρας (συμπεριλαμβανομένου και τεχνικού σημείου) πιστοποιούν τον μινωικό/αιγαιακό χαρακτήρα αυτού του μοναδικού, στη Μακεδονία, αντικειμένου και επιτρέπουν τον συσχετισμό του με το γενικότερο ζήτημα της μινωικής καταγωγής των Βοττιαίων κατοίκων της περιοχής (Μιχαηλίδου & Τζαχίλη 1986, 365 με παλιότερη βιβλιογραφία). Ωστόσο, τα (αμφιλεγόμενα) ερμηνευτικά σχήματα των πλυθυσμιακών μετακινήσεων και της γενεαλογίας των εντοπίων «εθνών» (βλ. Xydopoulos 2015. Bulatowic και άλ. 2021) δεν αρκούν για να αποτιμήσουμε τη δυναμική θεμελιωδών συμβόλων (όπως, κατά γενική παραδοχή, ο διπλός πέλεκυς)· τέτοια σύμβολα είναι ιδιαίτερα ανθεκτικά στον χρόνο και εννοιολογικώς ευέλικτα, διέρχονται πολλαπλούς κύκλους ζωής κατά εποχές και κατά τόπους, και επενδύονται με ποικίλο περίβλημα κατά τα εκάστοτε συμφραζόμενα (Νικολαΐδου 1994. Nikolaidou 2016, με βιβλιογραφία). Εξάλλου, δεν είναι αυτή η μόνη περίπτωση όπου ο διπλός πέλεκυς συμφύεται με άλλα στοιχεία ενός ευρύτατα διαδεδομένου συμβολικού αποθέματος: οι καμπυλόγραμμες λεπίδες χρησιμεύουν κάποτε ως βάσεις πτηνόμοφων περιάπτων της κατηγορίας των μακεδονικών χαλκών (Kilian-Dirlmeier 1979, πίν. 56.1049, 1050 [Φερρές], 1051 [Φίλια]· για τον συμβολισμό των περιάπτων βλ. Chausidis 2017)[10].

Δύο ακόμη, ιδιόμορφοι τύποι περιορισμένης εμβέλειας απαντώνται στη Μακεδονία: οι έξι μεγάλοι τρίδυμοι πελέκεις από τη Βεργίνα (αρ. κατ. **15-20, εικ. 9α-δ**)· και ένας σύνθετης μορφής με προτομές ζώων από τη Νέα Αγχίαλο/Σίνδο (αρ. κατ. **32**). Για τους πασίγνωστους και πολυσυζητημένους πελέκεις της Βεργίνας (βλ. επισκόπηση Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, κυρίως σελ. 75-77, 327) επισημαίνω ότι προσιδιάζουν στην εν λόγω θέση, χωρίς ακριβή παράλληλα αλλού, και ως σύνολο αντιπροσωπεύουν ένα σχετικά βραχύβιο (900-850 π.Χ.) επεισόδιο συμβολισμού στη μακραίωνη ιστορία του νεκροταφείου. Το τριπλό σχήμα τους έχει παραλληλιστεί με τις τριάδες μικρογραφικών πελέκεων, που θεωρείται ότι φοριούνταν μαζί, από άλλες ταφές του βορειοελλαδικού και βαλκανικού χώρου (Σπήλαιο, Ν. Φιλαδέλφεια, Kumanovo, Beranci, Tremnik [Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, 327. Chausidis 2017, 977-978]). Ωστόσο, οι πελέκεις της Βεργίνας παραμένουν μοναδικοί για το μέγεθός τους, τη σύνθετη μορφή τους και τον συναγόμενο «δημόσιο» χαρατκήρα τους ως διακριτικά αξιώματος επιφανών γυναικών (Αδρόνικος 1969, 250. Bräuning & Kil-

10 Πρβ. πρωιμότερα, την απεικόνιση πουλιών πάνω σε διπλούς πελέκεις σε σκηνές ιεροτελεστίας της υστερομινωικής σαρκοφάγου από την Αγία Τριάδα (ενδεικτικά Gesell 1985, πίν.112c, e).

Εικ. 9. Τρίδυμοι διπλοί πέλεκεις από το νεκροταφείο τύμβων στη Βεργίνα:
α. τύμβος ΑΔ (αρ. κατ. 16), β. τύμβος ΑΕ (αρ. κατ. 17), γ. τύμβος Φ (αρ. κατ. 15), δ. τύμβος ΑΗ (αρ. κατ. 18)
(© Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας, ευγενική παραχώρηση).

ian-Dirlmeier 2013, 75-77 με βιβλιογραφία, 151 πίν. 56). Τυπολογικά, συνδυάζουν γνωρίσματα από τους «κανονικούς» τύπους πελέκεων (ευθύγραμμους ή καμπυλόγραμμους) με άλλα, πρωτοφανή: στειλεό για την προσάρτηση σε λαβή (σκήπτρου;) και διακόσμηση με στοιχεία αγαπητά στην τέχνη της ΠΕΣ (έκτυπα ομφάλια, στικτά ή διαγραμμισμένα περιγράμματα, δίλοβες, οκτώσχημες ή διχαλωτές απολήξεις). Κανένας τρίδυμος πέλεκυς δεν είναι ακριβώς ίδιος με τους άλλους: εμφανέστερες ή λεπτότερες διαφοροποιήσεις σχήματος και διακόσμησης προσδίδουν στο κάθε αντικείμενο «ατομικότητα», η οποία πιθανώς αντανακλά την προσωπικότητα της κάθε κατόχου.

Ο πέλεκυς από τη Νέα Αγχίαλο/Σίνδο ανήκει σε τύπο που επιχωριάζει στη Βουλγαρία, ενίοτε όμως βρίσκεται πολύ νοτιότερα (π.χ. στο ιερό της Αφαίας στη Αίγινα). Με βάση τα ακέραια παράλληλα, ο Στέφανος Γιματζίδης προτείνει την αποκατάσταση του σχήματος ως μεγάλο μηνοειδές ξυράφι με επίστεψη από διπλό πέλεκυ και προτομές ζώων (Gimatzidis 2010, 301, σημ. 1914-1918). Φαίνεται πιθανό ότι τέτοια περίτεχνα, μάλλον δύσχρηστα, αντικείμενα θα είχαν συμβολική/τελετουργική χρήση (ίσως σε διαβατήρια δρώμενα;). Στη Νέα Αγχίαλο, ο πέλεκυς-«ξυράφι» βρέθηκε σε προαποικιακό κτίσμα, του οποίου ο τελετουργικός χαρακτήρας συνάγεται από την εύρεση τράπεζας προσφορών, πλινθόκτιστου θρανίου (;), μεγάλου χειροποίητου αγγείου με υπερτονισμένες λαβές και πλήθους υστερογεωμετρικών αγγείων συμποσίου (Τιβέριος και άλ. 1997, 300-302).

Παρατηρήσεις και σκέψεις

Η τυπολογία των μακεδονικών ομοιωμάτων αποτυπώνει τα επάλληλλα ταξίδια του θέματος του διπλού πέλεκυ μέσα στο «δικτυωμένο» πολυπολιτισμικό περιβάλλον του Αιγαίου και των γειτονικών του περιοχών. Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή (**εικ. 1**), δεν ξενίζει η παρουσία των ομοιωμάτων σε κομβικές θέσεις πάνω σε μεγάλους υδάτινους και χερσαίους δρόμους, που οδηγούσαν από Νότο προς Βορρά και από Ανατολή προς Δύση, συνδέοντας τη Μακεδονία με τον νοτιοελλαδικό χώρο, το Αιγαίο, την Ανατολία, τα Βαλκάνια,

την Ἠπειρο,[11] το Ιόνιο και την Αδριατική. Το πρώιμο[12] ομοίωμα διπλού πέλεκυ από το Καστρί της Θάσου (αρ. κατ. **8**) βρέθηκε σε ορίζοντα με πληθώρα μυκηναϊκής και μυκηναΐζουσας κεραμικής της ΥΕ IIIB (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 420-421), ενώ και τα σύγχρονα, στενά παράλληλά του από τη Βουλγαρία (Alexandrov, Petkov & Ivanov 2007) και τη Βόρεια Μακεδονία (Mitrevski 2007) προσγράφονται στην εκεί μυκηναϊκή παρουσία/επιρροή. Ας σημειωθεί ότι δεν υπάρχει προγενέστερη εγχώρια παράδοση τέτοιων ομοιωμάτων. Από τις αρχές της ΠΕΣ ο διπλός πέλεκυς διαδίδεται στη μακεδονική και βαλκανική ενδοχώρα, όπου από τον όψιμο 8ο αι. και εξής ενσωματώνεται και στη χαρακτηριστική τεχνολογία των μακεδονικών χαλκών. Σε αντίστροφη διαπολιτισμική πορεία, περίαπτα αυτής της κατηγορίας ταξιδεύουν από τις εστίες παραγωγής τους στον μέσο ρού του Αξιού, προς νότον και προς δυσμάς, φθάνοντας μέχρι το νότιο Αιγαίο και τη δυτική Μεσόγειο (Bouzek 1974· 2006. Gimatzidis 2011. Στεφανή και άλ. 2019, 150 αρ. κατ. 25-26 [Χ. Τελεβάντου]).

Ο διπλός πέλεκυς φθάνει στη Μακεδονία φορτισμένος με πλούσιο και μακρόβιο συμβολισμό, ο οποίος μεταπλάθεται και αναπτύσσεται σε νέες κατευθύνσεις. Η «προσαρμοστικότητα» του θέματος στο μακεδονικό περιβάλλον εκδηλώνεται στον κατεξοχήν κτερισματικό χαρακτήρα των ομοιωμάτων και, ιδιαίτερα, στη στενή σύνδεσή τους με τη γυναικεία ενδυμασία και κόσμηση[13]: ψήφοι, περίαπτα, εξαρτήματα περιδεραίων, ενωτίων, ζωνών (;)[14]. Ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, σε αυτά τα εντόπια έθιμα μπορεί να αποδοθεί ο δημοφιλής τύπος των επιραμμάτων μορφής διπλού πέλεκυ (τύπος 2). Είναι αξιοσημείωτο ότι στις ταφές με σημειωμένη την ακριβή θέση των ευρημάτων, οι πελέκεις βρίσκονται συχνά στην περιοχή της λεκάνης (ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η τριάδα των μικρογραφικών επιραμμάτων από ταφή στη Ν. Φιλαδέλφεια [αρ. κατ. **35-37**]) ή στην οσφυϊκή χώρα (αρ. κατ. **12** από την Αξιούπολη)· περιοχές του γυναικείου σώματος περιβεβλημένες με πλούσιο συμβολισμό, ο οποίος αποτυπώνεται και στις πολυτελείς κατάκοσμες ζώνες από γυναικείες ταφές (βλ. επισκοπήσεις Σαββοπούλου 2007, 609-614. Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, 36-77).

Στα φυλαχτά και άλλα κοσμήματα σε σχήμα διπλού πέλεκυ, στενά δεμένα με το σώμα και την ταυτότητα της/του κατόχου, θα έβρισκαν απτή έκφραση προσωπικές ανάγκες, προσδοκίες, ευχές, αντιλήψεις – τόσο στη ζωή, όπως μαρτυρούν τα περίαπτα από τον οικισμό της Ολύνθου (αρ. κατ. **45-52** [**εικ. 5**]), όσο και στον «διαβατήριο» χώρο του νεκροταφείου, όπου τέτοιοι συμβολισμοί θα προσελάμβαναν και συλλογική διάσταση στα πλαίσια του ταφικού τελετουργικού (Πρβ. Mavrodakou 2021. Τριανταφύλλου στον παροντα τόμο). Τον τρυφερό απόηχο τέτοιων συμβολισμών μας μεταφέρουν τα περίαπτα και επιράμματα που στόλισαν κοριτσάκια σε ταφές της Νέας Φιλαδέλφειας (αρ. κατ. **33-39**).

Παράλληλα, οι μεγάλοι εμβληματικοί πελέκεις μορφοποιούν το «δημόσιο» πρόσωπο συμβολισμών δεμένων με τους κατά φύλο (;) ρόλους επίλεκτων μελών της κοινότητας. Η έρευνα έχει αναζητήσει εκτενώς την ταυτότητα των ενηλίκων γυναικών (;) που είχαν το προνόμιο να κατέχουν τους τρίδυμους διπλούς πε-

---

11 Βλ. ενδεικτικά το μοναδικό ομοίωμα διπλού πέλεκυ από το νεκροταφείο της Βίτσας, σχεδόν πανομοιότυπο με τους μικρογραφικούς του Σπηλαίου (αρ. κατ. 24-26), που θεωρήθηκε μακεδονικό επείσακτο (Βοκοτοπούλου 1986, 71-72, αρ. κατ. 6).

12 Βλ. πρωιμότερα, μεσομινωικό ιερογλυφικό σφράγισμα με τη «σπονδική ρήση» και πλίνθο με «τεκτονικό σημείο» διπλού πέλεκυ από το Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης (Matsas 1993).

13 Οι «γυναικείες» συνδηλώσεις (Νικολαΐδου 1994. Haysom 2010) και οι ταφικοί συμβολισμοί (Μερούσης στον παρόντα τόμο) της αιγαιακής θεματογραφίας του διπλού πέλεκυ είναι πρόδηλοι και διαχρονικοί. Ωστόσο, σπάνια είναι η χρήση του ως κοσμήματος ή εξαρτήματος (βλ. χαρακτηριστικές εξαιρέσεις, Ξανθουδίδης 1900, πίν. 4 [υπομινωική μήτρα κοσμημάτων/αναθημάτων από το Παλαίκαστρο]). Cook 1925, εικ. 409 [επιράμματα βουκρανίου και διπλού πέλεκυ από τον ταφικό κύκλο Α των Μυκηνών]. Branigan 1973 [πρωτομινωικά περίαπτα]).

14 Πρβ. σε μεταγενέστερες περιόδους, χρυσά ταφικά κοσμήματα σχήματος διπλού πέλεκυ (π.χ. Βοκοτοπούλου και άλ. 1985 [Σίνδος]. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2001, 487 εικ. 4 [Αρχοντικό]. Στεφανή και άλ. 2019, 232 αρ. κατ. 152 [Ἄκανθος]) και ένα σπάνιο περιδέραιο με οστέινες ψήφους - διπλούς πελέκεις από το ιερό του Ποσειδώνα στο Ποσείδι (Βοκοτοπούλου 1991, 310).

λέκεις –μόνο έξι σε σύνολο 133 ταφών που αναγνωρίζονται ως γυναικείες με βάση τα κτερίσματα (Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, εικ. 36-38): αξιωματούχες δέσποινες, ιέρειες, μητέρες επιφανών οίκων και γενών (ό.π., 147-152, ιδιαίτερα πίν. 56), με κύρος και επιφάνεια ισότιμη των ανδρών. Αυτό μαρτυρεί ιδιαίτερα η μοναδική διπλή ταφή Μάλαμας Φ, που έχει παραλληλιστεί με αυτήν του «βασιλικού» ζεύγους στο Λευκαντί (Rhomiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989). Με ανάλογους όρους περιγράφεται η ταφή «πριγκίπισσας-ιέρειας» με πολλαπλούς (;) πελέκεις σε «βασιλικό» περίβολο στο νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμενα/Πάτελι (αρ. κατ. **14**). Τελετουργικό αξίωμα αποδίδεται και στην κάτοχο του διπλού πέλεκυ στην πλούσια ταφή Π5 της Αξιούπολης, τα διάσημα της οποίας περιλάμβαναν επίσης σιδερένιο μαχαίρι (βρέθηκε στην οσφυϊκή χώρα μαζί με τον πέλεκυ), αγκυρόσχημη κεφαλή σκήπτρου (;) (για τα χάλκινα αγκυρόσχημα βλ. Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, 75-77, 327) και μικρογραφική πυξίδα με πώμα, του τύπου που χρησίμευε ως δοχείο παραισθησιογόνων ουσιών (Σαββοπούλου 2007, 614-615. Πρβ. Σαββοπούλου στον παρόντα τόμο). Οι ερμηνείες αυτές είναι δελεαστικές και, σε μεγάλο βαθμό, εύλογες με βάση όσα γνωρίζουμε για την κοινωνία, τα έθιμα και τον υλικό συμβολισμό στη Μακεδονία της ΕΣ (πρβ. Σαββοπούλου, Τριανταφύλλου στον παρόντα τόμο). Ωστόσο παραμένουν αναγκαστικά ανεπιβεβαίωτες, εφόσον σε όλες τις περιπτώσεις η ταύτιση του φύλου έχει γίνει μόνο με βάση τα κτερίσματα, χωρίς παλαιοανθρωπολογική επίρρωση. Η μελέτη των σκελετικών λειψάνων, εάν ήταν δυνατή, ενδεχομένως να αποκάλυπτε και άλλες παραμέτρους, πέραν του φύλου καθαυτού και του κοινωνικού κύρους, που υπαγόρευαν την παρουσία του διπλού πέλεκυ στις συγκεκριμένες ταφές[15]. Αξιοσημείωτη, εξάλλου, και μοναδική μέχρι σήμερα είναι η εύρεση διπλού πέλεκυ (αρ. κατ. **43**) σε ανδρική ταφή, λιτά κτερισμένη, στο νεκροταφείο του οικισμού της Πολίχνης (πρόκειται για τον μοναδικό δημοσιευμένο διπλό πέλεκυ από αυτό το νεκροταφείο).

Η σπανιότητα διπλών πελέκεων είναι γενικότερη: μόνο ένας προέρχεται από τα τρία πλήρως δημοσιευμένα νεκροταφεία του Καστριού στη Θάσο, τρία παραδείγματα είναι γνωστά από σύνολο 600 και πλέον ταφών στο Παλαιό Γυναικόκαστρο (Σαββοπούλου 2001, 170, 173)[16], ενώ σποραδικά είναι και τα ευρήματα από τα νεκροταφεία περί τον Θερμαϊκό (Σταυρούπολη, Ευκαρπία) ή αυτά του Ολύμπου. Αν και συχνά διαθέτουμε μόνο προκαταρκτικές εκθέσεις, θα μπορούσαμε ίσως με επιφύλαξη να διακρίνουμε σχετική συγκέντρωση στα νεκροταφεία της Βεργίνας, όπου εκτός των έξι τρίδυμων έχουν βρεθεί και αρκετοί μικρογραφικοί (αρ. κατ. **21, 22**), και της Νέας Φιλαδέλφειας, με δυάδες ή τριάδες μικρογραφικών πελέκεων από πέντε διαφορετικούς τάφους (αρ. κατ. **33-42**), καθώς και στον οικισμό της Ολύνθου, όπου όμως και τα οκτώ μικρογραφικά παραδείγματα (αρ. κατ. **45-52**) προέρχονται από τις «προπερσικές» επιχώσεις, με άγνωστα συμφραζόμενα.

Το πλήρως δημοσιευμένο σύνολο της Νέας Φιλαδέλφειας έχει πρόσθετο ενδιαφέρον για δύο λόγους: για τη σύνδεσή του κατεξοχήν με γυναίκες και μικρά κορίτσια (βλ. όμως τις προαναφερθείσες επιφυλάξεις σχετικά με την απόδοση του φύλου)· και για την τυπολογική ποικιλία του, η οποία περιλαμβάνει παραδείγματα και από τους τρεις βασικούς τύπους που περιγράψαμε παραπάνω, κάποια από αυτά διακοσμημένα. Σημειώνουμε ιδιαίτερα την ασυνήθιστη παραλλαγή με επιμήκη τριγωνικά πτερύγια και ιδιαίτερα λεπτό δακτυλιόσχημο αυλό (αρ. κατ. **39**), που συναντάται πανομοιότυπη και στη Νέα Ευκαρπία (αρ. κατ. **44**· με βάση την κλίμακα στη δημοσιευμένη φωτογραφία, το μήκος αυτού του πέλεκυ υπολογίζεται στα 10 εκ., ίσο με του αρ. κατ. **39**). Αν λάβουμε υπόψη τη γεωγραφική εγγύτητα των δύο θέσεων, θα μπορούσαμε ίσως να μιλήσουμε για ιδιαιτερότητα ντόπιου εργαστηρίου, ή ακόμη και να υποθέσουμε συγγενικούς ή άλλους δεσμούς μεταξύ των

15 Για παράδειγμα, η νεκρή μιας από τις τις πλουσιότερες Γεωμετρικές ταφές στην Αθηναϊκή Αγορά αναγνωρίστηκε παλαιοανθρωπολογικά ως νεαρή έγκυος που πέθανε λίγο πριν γεννήσει ή στη διάρκεια πρόωρου τοκετού· η ταφή της επανερμηνεύθηκε υπό το πρίσμα διαβατηρίων τελετών σχετιζόμενων με τον γυναικείο κύκλο ζωής (Liston & Papadopoulos 2004).

16 Αναφέρονται και άλλοι χωρίς ακριβή αριθμό, ο οποίος όμως δεν θα πρέπει να είναι μεγάλος δεδομένου ότι σημειώνεται ειδικά η αφθονία άλλων μετάλλινων κοσμημάτων, όπως τα ομφάλια (Σαββοπούλου 2001, 278).

κατόχων. Σε κάθε περίπτωση, μας δίνεται εδώ η σπάνια ευκαιρία να ψηλαφίσουμε, διστακτικά έστω, μια τοπική «φυσιογνωμία» (αισθητική, νοηματική, κοινωνική) της θεματογραφίας του διπλού πέλεκυ, σε έναν εύπορο οικισμό πάνω στον ρού του χρυσοφόρου Εχέδωρου ποταμού.

Θα τελειώσω με ένα πρόσφατο εύρημα από την Αρχαία Μεθώνη, κοσμοπολίτικο εμπορείο στις δυτικές ακτές του Θερμαϊκού κόλπου (βλ. πρόσφατα Morris και άλ. 2020). Οι ανασκαφές των ετών 2014-2017 στον Δυτικό Λόφο έφεραν στο φώς τον μικρογραφικό οστέινο διπλό πέλεκυ αρ. κατ. **30**, στρωματογραφημένο στον ορίζοντα των αρχαϊκών εργαστηρίων του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα π.Χ. Πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα στη Μακεδονία που προφανώς κατασκευάστηκε κατά χώραν, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά συμφραζόμενα και τα συνευρήματα που περιλαμβάνουν υπολείμματα κατεργασίας οστού, αλλά και τα ορατά ίχνη κατεργασίας πάνω στο ίδιο το αντικείμενο (ο Adam DiBattista που το μελέτησε θεωρεί πιθανό ότι βρισκόταν στο στάδιο της τελικής επεξεργασίας [προσ. επικ.]). Αινιγματική είναι η απουσία της καθιερωμένης διαμπερούς οπής, δεδομένου ότι η μορφή έχει ολοκληρωθεί. Το αμφίπλευρο ανάγλυφο του σχήματος αποκλείει την εκδοχή ότι ο πέλεκυς ήταν ένθεμα. Το ερώτημα της χρήσης του παραμένει επομένως ανοιχτό, ακόμη δε περισσότερο το ποιοι τον παρήγγειλαν και για ποιο σκοπό. Τέτοια ερωτηματικά όμως διατηρούν αμείωτη τη γοητεία του ερευνητικού ταξιδιού…

Ευχαριστίες

Στην Κατερίνα Παπανθίμου χρωστώ την πρώτη μου φοιτητική μύηση στο προϊστορικό Αιγαίο και τα σύμβολά του. Ὁταν αργότερα διάλεξα τον μινωικό «λάβρυ» ως θέμα της διατριβής μου, αξιώθηκα την έμπειρη καθοδήγησή της παράλληλα με την εποπτεία της αξέχαστης Κικής Πιλάλη στα δαιδαλώδη μονοπάτια της έρευνας. Μαθητεύοντας στις πανεπιστημιακές ανασκαφές της διδάχτηκα τη μακεδονική προϊστορία. Το παρόν κείμενο είναι μικρό αντίδωρο της πολλαπλής οφειλής μου. Ελπίζω ότι, ενθουσιώδης ταξιδιώτισσα η ίδια, θα βρει ενδιαφέρον σε αυτό το σύντομο χρονικό ενός πολυταξιδεμένου θέματος της προϊστορίας.

Για την παραχώρηση εικόνων και την άδεια αναπαραγωγής ευχαριστώ την πανεπιστημιακή ανασκαφή του Α.Π.Θ. στην Τούμπα Θεσσαλονίκη, το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Ημαθίας και Κιλκίς, καθώς και την ανασκαφέα του Παλαιού Γυναικόκαστρου Θώμη Σαββοπούλου. Ευχαριστώ επίσης τους διευθυντές της ανασκαφής στην Αρχαία Μεθώνη Sarah Morris και John Papadopoulos που μου έδωσαν την άδεια να συμπεριλάβω τον οστέινο πέλεκυ αρ. κατ. 30, και τον Adam DiBattista που συζήτησε μαζί μου το εύρημα και διέθεσε στοιχεία από την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του. Για την παροχή πληροφοριών και διευκολύνσεων οφείλω ευχαριστίες στις Στυλιάνα Γκαλινίκη και Ευαγγελία Τσαγκαράκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, και στη Σοφία Κουλίδου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου. Οι Sarah Morris, Στρατής Παπαδόπουλος, Ευαγγελία Τσαγκαράκη, Δέσποινα Τσιαφάκη, Ἀκης Τσώνος και Trevor Van Damme συνέβαλαν με εποικοδομητικές συζητήσεις, βιβλιογραφικές και άλλες πληροφορίες. Ο γιος μου Ανδρέας επεξεργάστηκε τον χάρτη της εικ. 1. Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς τους δύο συνταξιδιώτες μου στη Μυρρίνη: τον Νίκο Μερούση, που παρακολούθησε με ενδιαφέρον τον προβληματισμό της μελέτης και πρόσφερε ουσιαστικές ερμηνευτικές παρατηρήσεις και χρήσιμες υποδείξεις· και τον Φώτη Υφαντίδη, που με γνώση, μεράκι και υπομονή επιμελήθηκε τις εικόνες και τη μορφοποίηση του άρθρου.

Cotsen Institute of Archaeology at UCLA

marianna@g.ucla.edu

Κατάλογος[17]

Εργαλεία και μήτρες

Τούμπα Αγίου Μάμα

(1) Διπλός πέλεκυς
Τύπος Ερμόνων-Κιερίου: ασύμμετρη λεπίδα τραπεζιόσχημης διατομής, η σωζόμενη κόψη ελαφρώς κυρτή· ελλειψοειδής οπή στειλέωσης με χαμηλό περιχείλωμα.
Στρώμα 8, Οίκημα 4, χώρος 2.
Ραδιοχρονολόγηση: 1610-1550 π.Χ.
Hänsel & Aslanis 2010, 198, 346, ένθετος πίνακας 6. Shalk 2016, κυρίως σελ. 330-333, εικ. 2.

Τούμπα Θεσσαλονίκης

(2) Διπλός πέλεκυς (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ΤΟ. ΚΕ 682) (**Εικ. 2**)
Μήκ. 22,5, πλ. 6-4,4, διαμ. οπής στειλέωσης: 3,1 x 2,6 (άνω), 3,6 x 2,9 (κάτω).
Τύπος Κιλιντίρ, με ανισομεγέθη πτερύγια και ασύμμετρο περίγραμμα. Ἰχνη σφυρηλάτησης στις κόψεις.
Φάση 4, αψιδωτό κτήριο Α.
περ. 1200 π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ)
Μαυροειδή και άλ. 2004, 318-320, σχ. 4, εικ. 3

(3) Λίθινη μήτρα χύτευσης (ανασκαφή Τούμπας ΚΕ 234)
Θραύσμα διπλής μήτρας από στεατίτη με λαξευμένο τύπο Κιλιντίρ. Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του ενός πτερυγίου (από την κόψη μέχρι περίπου το κέντρο), ίδιου σχήματος και ανάλογου μεγέθους με το αντίστοιχα του διπλού πέλεκυ αρ. κατ. **2**.
12ος αι. π.Χ.
Μαυροειδή, Ανδρέου & Βαβελίδης 2004, 318-319, σχ. 3 (άνω αριστερά).

(4) Λίθινη μήτρα χύτευσης (ανασκαφή Τούμπας ΚΕ 2384)
Θραύσμα διπλής μήτρας από στεατίτη με λαξευμένο τύπο Κιλιντίρ. Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του ενός πτερυγίου της λεπίδας, ίδιου σχήματος με αυτό της μήτρας αρ. κατ. **3**) αλλά μικρότερο.
12ος αι. π.Χ.
Μαυροειδή και άλ. 2004, 318-319, σχ. 3 (κάτω αριστερά).

Τούμπα Καλίνδριας/Κιλιντίρ

(5) Διπλός πέλεκυς (Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς Π455)
Μήκ. 12.
Τύπος Κιλιντίρ, με συμμετρικό σχήμα.
Στρώμα ΙΙc, περ. 1200 π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ).
Heurtley 1939, 101, εικ. 104bb. Buchholz 1960, 42 εικ. 6d.

Τούμπα Ασσήρου

(6) Λίθινη μήτρα χύτευσης (ανασκαφή Ασσήρου SF 710)
Σωζ. μήκ. 6.
Θραύσμα με λαξευμένο τύπο διπλού πέλεκυ, πιθανώς τύπου Κιλιντίρ. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του ενός καμπυλόγραμμου πτερυγίου και τμήμα από το παχύ κυλινδρικό περιχείλωμα της οπής στειλέωσης.
Πιθανότατα όψιμη ΥΕΧ, αν και βρέθηκε σε επιχώσεις ΠΕΣ (Φάση 1, 8ος – 7ος αι.).
Wardle & Wardle 1999, 39-40, εικ. 3.3.

(7) Σιδερένιος διπλός πέλεκυς
Λεπίδα σε σχήμα στενόμακρου παραλληλόγραμμου, ατρακτοειδούς διατομής· ελλειψοειδής οπή στειλέωσης. Αιγαιακός τύπος.
Πρώιμη ΠΕΣ (Φάση 3 ή 2, 1050-900 π.Χ.) ή ΥΕΧ.
Wardle 1987, 320, πίν. 51b. Τυπολογία: Buccholz 1959, 7-8, εικ. 1 (τύποι Ι, Ι/ΙΙΙ). Deshayes 1960, 256-258 (τύπος Β).

Ομοιώματα και μήτρες

Καστρί, θάσος, νεκροταφείο Τσιγανάδικα 1

(8) Μικρογραφικός διπλός πέλεκυς (Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου Δ 958)
Σωζ. μήκ. 0,039, συμπληρ. μήκ. 0,045, μεγ. πλ. 0,015.
Δύο πλατιά τριγωνικά πτερύγια άνισου μεγέθους συγκλίνουν σε κεντρικό ελλειψοειδή δακτύλιο.

---

17 Οι διαστάσεις των αντικειμένων αναγράφονται σε εκατοστά.
Το υλικό κατασκευής αναφέρεται μόνο όταν το αντικείμενο δεν είναι χάλκινο.
Το φύλο των νεκρών στις ταφές βασίζεται στα συνευρήματα.
Ὅπου δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον ακριβή αριθμό των ευρημάτων, το σύνολο έχει υπολογιστεί ως μονάδα.

Τάφος Τ1, Στρώμα ΙΙ με πολλαπλές ταφές. Δεν είναι δυνατή η απόδοση σε συγκεκριμένη ταφή.
Περ. 1200 π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ)
Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 127-128, αρ. κατ. 51, 414 σχ. 103, 604-606, πίν. 62.51, 356.7

Παλαιό Γυναικόκαστρο, νεκροταφείο περιβόλων
(**9**) Διπλός πέλεκυς (Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς αρ. ευρ. 630) (**εικ. 4α**)
Συμμετρικά, πλατιά τριγωνικά πτερύγια συγκλίνουν σε κεντρικό κυλινδρικό αυλό.
11ος – 9ος αι. π.Χ.
Σαββοπούλου 1987, 307, εικ. 11 (άνω μέσον).

(**10**) Διπλός πέλεκυς
Όμοιας μορφής και διαστάσεων με τον αρ. κατ. **9**, αλλά αποσπασματικά διατηρημένος.
11ος – 9ος αι. π.Χ.
Σαββοπούλου 1987, 307, εικ. 11 (άνω αριστερά).

(**11**) Διπλός πέλεκυς (Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς αρ. ευρ. 631) (**εικ. 4β**)
Πλατιά ταινιωτή λεπίδα με συνεχές περίγραμμα· τονισμένες κόψεις, βραχύ κάθετο στέλεχος, διάτρητο στην κυρτή άνω απόληξή του.
11ος – 9ος αι. π.Χ.
Σαββοπούλου 1987, 307, εικ. 11 (άνω δεξιά).

Αξιούπολη, νεκροταφείο
(**12**) Διπλός πέλεκυς
Λεπτό έλασμα, παραμορφωμένο. Στη δημοσιευμένη φωτογραφία διακρίνεται λεπίδα σε σχήμα δύο αντωπών τριγώνων, με κεντρικό αυλό (πρβ. αρ. κατ. **9**).
Εγχυτρισμός Π5, γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς τοποθετημένος στην οσφυϊκή χώρα.
Δεύτερο μισό 7ου – μέσα 6ου αι.
Σαββοπούλου 2007, 613-614, εικ. 14-15.

Άγιος Παντελεήμονας /Πάτελι, νεκροταφείο τύμβων
(**13**) Δύο μικρογραφικοί (;) διπλοί πελέκεις (Ρωσικές ανασκαφές του 19ου αι.)
Δύο πλατιά τριγωνικά πτερύγια, ελαφρώς καμπυλόγραμμα, συγκλίνουν σε κεντρικό σωληνοειδή αυλό.
8ος (Υστερογεωμετρική) ή μέσα 7ου αι. π.Χ.
Bouzek 1974, 148, εικ. 53.2. Kilian-Dirlmeier 1979, 255 (αρ. κατ. 1697), σελ. 258.

(**14**) Διπλοί πελέκεις (4;) (ανασκαφές δεκαετίας 2000, ΚΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)
Γνωστοί μόνο από ζωγραφική αναπαράσταση: καμπυλόγραμμη ταινιωτή λεπίδα με κεντρικό αυλό (;).
Τομέας ΙΙ, τύμβος ΙV, τάφος 25. Γυναικεία ταφή. Στην αναπαράσταση, ανά ένα ζεύγος διπλών πελέκεων, διαφορετικού μεγέθους, σε κάθε ώμο.
11ος – πρώτο μισό 7ου αι. π.Χ.
Mavrodakou 2020, 32-35 με βιβλιογραφία, πίν. 29.

Βεργίνα, νεκροταφείο τύμβων
(**15**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ανδρόνικου, τύμβος Φ ΙΙΙη) (**εικ. 9γ**)
Ύψ. 20,5, πλ. στελέχους 2, μήκ. πελέκεων 10,2, πάχος 0,15.
Τρεις επάλληλες ισομεγέθεις λεπίδες με τριγωνικά πτερύγια εκφύονται από κεντρικό ταινιωτό στέλεχος, το οποίο φέρει τριγωνική οπή προσάρτησης στο κάτω πέρας και απολήγει άνω σε διχαλωτή κεφαλή.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς (αρ. η) βρέθηκε στη θέση του δεξιού ώμου, με τον στειλεό στραμμένο προς το κεφάλι.
Περ. 900 π.Χ.
Ανδρόνικος 1969, 54 εικ. 16, 131, 248-251 εικ. 87, 276, 278-279, πίν. 104

(**16**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ανδρόνικου, τύμβος ΑΔ Ια) (**εικ. 9α**)
Μήκ. 22,3, πλ. στελέχους 2,1-2,6, μήκ. πελέκεων 9,5, πάχος 0,1.
Τρεις επάλληλες, περίπου ισομεγέθεις, λεπίδες με τραπεζιοσχήμα πτερύγια εκφύονται από κεντρικό ταινιωτό στέλεχος, όπου η θέση κάθε λεπίδας δηλώνεται με μεγάλο εγχάρακτο «ομφάλιο». Το στέλεχος στενεύει ελαφρά προς το κάτω πέρας, όπου υπάρχει τριγωνική οπή προσάρτησης, ενώ άνω απολήγει σε κυματοειδή κεφαλή.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς (αρ. α) βρέθηκε πάνω από τον δεξιό ώμο, με το άνω μέρος στραμμένο προς το κεφάλι.
Περ. 900 π.Χ.
Ανδρόνικος 1969, 67, 137, 248-251 εικ. 87, 276, 278-279, παρένθετος πίν. ΙΣΤ, πίν. 113.

(**17**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ανδρόνικου, τύμβος ΑΕ Vα) (**εικ. 9β**)
Μήκ. 21,5, πλ. στελέχους 2,1, μήκ. πελέκεων 9, πάχος 0,1.
Τρεις επάλληλες συναπτόμενες λεπίδες με πλατιά τρα-

πεζιόσχημα πτερύγια εκφύονται από κεντρικό ταινιωτό στέλεχος, δημιουργώντας ένα κλειστό φατνωτό σχήμα με τα περιγράμματα τονισμένα από λεπτή εγχάρακτη ταινία. Η άνω απόληξη του στελέχους σώζει το ήμισυ δίλοβης κεφαλής με στικτή διακόσμηση, ενώ το κάτω πέρας έχει προσηλωμένο πρόσθετο τετράπλευρο έλασμα με οδοντωτή την άνω ακμή και κυκλική όπή προσάρτησης.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς (αρ. α) βρέθηκε πάνω από τον αριστερό ώμο, παράλληλα και στραμμένος προς το κεφάλι.
Περ. 900 π.Χ. ή λίγο πρωιμότερος
Ανδρόνικος 1969, 69, 137, 248-251 εικ. 87, 276, 278-279, παρένθετος πίν. ΙΖ, πίν.118.

(**18**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ανδρόνικου, τύμβος ΑΗ ΙΙβ) (**εικ. 9δ**)
Μήκ. 17,4, πλ. στελέχους 1,2-2, μήκ. πελέκεων 10,3 (οι άνω), 2,8 (ο κάτω).
Τρεις επάλληλες λεπίδες, οι δύο άνω καμπυλόγραμμες και ισομεγέθεις, η κάτω μικρότερη και σχεδόν ευθύγραμμη, εκφύονται από κεντρικό στέλεχος, αφήνοντας ευρύχωρα ενδιάμεσα κενά. Το άνω πέρας του στελέχους είναι καμπύλο, ενώ το κάτω λείπει.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς (αρ. β) βρέθηκε πάνω από στην αριστερή πλευρά του κεφαλιού, στραμμένος προς τα πάνω.
Περ. 900 π.Χ. ή λίγο οψιμότερος
Ανδρόνικος 1969, 78 εικ. 20, 137, 248-251 εικ. 87, 276, 278-279, πίν. 130.

(**19**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Πέτσα, τύμβος Μάλαμα LXV Ξ44)
Μήκ. 23,6.
Κλειστό φατνωτό περίγραμμα. Τρεις επάλληλες συναπτόμενες λεπίδες με πλατιά καμπυλόγραμμα πτερύγια εκφύονται από πλατύ ταινιωτό στέλεχος, το οποίο απολήγει άνω σε δίλοβη κεφαλή από δύο κυκλικά αποκλίνοντα στοιχεία, ενώ το κάτω πέρας του είναι κυκλικό και διάτρητο με τριγωνική οπή προσάρτησης.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς (αρ. κατ. **44**) ήταν τοποθετημένος στο στήθος, με το στέλεχος στραμένο προς το σαγόνι.
Αρχές 9ου αι. π.Χ.
Kottaridi 2011, 98, εικ. 86 (κέντρο). Bräuning & Kilian-Dirlmeier 2013, 75-77, 214 (αρ. 44), 220 εικ. 134, 327.

(**20**) Τρίδυμος διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ρωμιοπούλου, τύμβος Μάλαμα Γ Ι6)
Μήκ. 26,3.
Κλειστό φαντωτό περίγραμμα. Τρεις επάλληλες συναπτόμενες λεπίδες με τραπεζιόσχημα πτερύγια εκφύονται από πλατύ ταινιωτό στέλεχος, το οποίο άνω απολήγει σε «οκτώσχημη» κεφαλή και στο κάτω μέρος φέρει προσαρμοσμένο σιδερένιο έμβολο.
Διπλή ταφή ενηλίκων, γυναίκας και άνδρα. Ο πέλεκυς (αρ. 6) βρέθηκε στον δεξιό ώμο της νεκρής, με τη λαβή στραμμένη προς το κεφάλι.
Αρχές 9ου αι. π.Χ.
Rhomiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989, 130-131, 140 (6), εικ. 20, 26.7.

(**21**) Μικρογραφικός διπλός πέλεκυς (ανασκαφή Ανδρόνικου, τύμβος Ιγ) (**εικ. 6**)
Μήκ. 2, πλ. 2,3, πάχος 1,5.
Ψήφος ή επίραμμα από λεπτό έλασμα. Ογκώδη, έντονα καμπυλόγραμμα πτερύγια και βραχύ κεντρικό τμήμα, διάτρητο με μικρή κυκλική οπή.
Από τη διαταραγμένη επίχωση του τύμβου.
Πιθανώς 8ος αι. π.Χ., κατά τα τυπολογικά παράλληλα
Ανδρόνικος 1969, 119 αρ. κατ. Ιγ, 257, πίν. 83

(**22**) Μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις (άγνωστος ο αριθμός)
Ευθύγραμμη λεπίδα με κεντρικό σωληνοειδή αυλό.
Από διαταραγμένες επιχώσεις τύμβων.
Ανδρόνικος 1969, 257.

(**23**) Λίθινη μήτρα. Τυχαίο εύρημα
Διαστάσεις μήτρας: 8 x 6,5 x 1,5. Διάμ. λεπίδας πέλεκυ: 2,8. (**εικ. 7**)
Το ήμισυ δίλοβης μήτρας από σκουροπράσινο οφίτη με διάφορους τύπους για κοσμήματα, πιθανότατα χρυσά. «Τεχνικό» εγχάρακτο σημείο στη μία γωνία.
Ο τύπος του περιάπτου/εξαρτήματος σε μορφή διπλού πέλεκυ είναι σχεδιασμένος με διαβήτη. Ογκώδη, έντονα καμπυλόγραμμα πτερύγια με τονισμένο περίγραμμα και στικτή διακόσμηση· μεγάλη θηλειά ανάρτησης στο κέντρο. Το σχήμα ανακαλεί τον μινωικό συνδυασμό διπλού πέλεκυ και κόμβου.
8ος – αρχές 6ου αι. π.Χ.
Μιχαηλίδου & Τζαχίλη 1986, 365, 370, 375, εικ. 1-3, 5.

Σπήλαιο Γρεβενών, νεκροταφείο (τύμβων;)
(**24-26**) Τριάδα μικρογραφικών διπλών πελέκεων
(**24**) Μήκ. 5 εκ.
Πλατιά λεπίδα με εξέχουσες, ελαφρώς κυρτές κόψεις και μικρή κεντρική θηλειά ανάρτησης.
(**25**) Πανομοιότυπος με τον προηγούμενο.
(**26**) Σωζ. μήκ. 2,5 εκ.
Πανομοιότυπος με τους άλλους αλλά αποσπασματικός.
Γυναικεία ταφή. Οι πελέκεις ήταν πιθανότατα φορεμένοι μαζί.
10ος – 9ος αι. π.Χ.
Ρωμιοπούλου 1971, 40, εικ. 4. Kilian-Dirlmeier 1979, 246 αρ. κατ. 1577-1579, πίν. 91.

Ὄλυμπος, νεκροταφεία τύμβων περιοχής Δίου
(**27-29**) Διπλοί πελέκεις από διαφορετικές ταφές
(**27**) Τέσσερεις διπλοί πελέκεις του ίδιου τύπου
Επιμήκης ταινιωτή λεπίδα με προεξέχοντα καμπυλόγραμμα πτερύγια και κεντρική οπή ή θηλιά ανάρτησης.
(**28**) Διπλός πέλεκυς
Λεπίδα με υπερτονισμένα, καμπυλόγραμμα και οξύληκτα πτερύγια, και ταινιωτό κεντρικό τμήμα με μικρή θηλειά ανάρτησης.
(**29**) Τμήματα δύο διπλών πελέκεων
Σώζεται από ένα πλατύ πτερύγιο με κυρτή κόψη και η αρχή του ταινιωτού κεντρικού τμήματος.
10ος – μέσα 8ου αι. π.Χ.
Πουλάκη-Παντερμαλή 2013, 72-74, εικόνα σελ. 73 (αρ. ζ)

Μεθώνη
(**30**) Οστέινος μικρογραφικός πέλεκυς (ανασκαφή Αρχαίας Μεθώνης ΜΕΘ 8146)
Μήκ. 3,4, πλ. 1,3-2,3, πάχος 0, 6.
Λεπίδα ατρακτοειδούς διατομής με τραπεζιόσχημα, ελαφρά ασύμμετρα πτερύγια· συμπαγής, χωρίς αυλό ή άλλη οπή. Ἴχνη κατεργασίας και στις δύο όψεις.
Δυτικός Λόφος, Νότια κλιτύς, Ορίζοντας αρχαϊκών εργαστηρίων.
Δεύτερο μισό 7ου αι. π.Χ.
DiBattista 2021, 473 αρ. κατ. 256, 562 εικ. Α.66, 598 σχέδιο Α.32.

(**31**) Λίθινη μήτρα. Τυχαίο εύρημα (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΤΑ 1081) (**εικ. 8**)
Διαστάσεις μήτρας: 5,3 x 4,9 x 3,4. Διάμ. λεπίδας πέλεκυ: 2.
Επτάεδρη μήτρα από λευκωπό ασβεστόλιθο με διάφορους τύπους κοσμημάτων, πιθανώς μολύβδινων. Ο τύπος περιάπτου/εξαρτήματος σε μορφή διπλού πέλεκυ είναι σχεδιασμένος με διαβήτη. Ογκώδη, έντονα καμπυλόγραμμα πτερύγια διακοσμημένα με διαγράμμιση και κυκλικά στοιχεία, σε ταινιωτή διάταξη· βραχύ, ευθύγραμμο κεντρικό τμήμα. Ἐκκεντρος τρόπος ανάρτησης με διάτρητο στέλεχος κάθετο στο μέσον της μιας κόψης.
8ος (Υστερογεωμετρική) – 7ος αι. π.Χ.
Γκαλινίκη 2006, 350-352, εικ. 5-6. Galiniki, υπό δημοσίευση.

Νέα Αγχίαλος/Σίνδος, διπλή τράπεζα
(**32**) Χάλκινος διπλός πέλεκυς - ξυράφι (;)
Σωζ. ύψ. 6, πλ. λεπίδας 6,2, πάχος 0,4.
Ιδιότυπο σχήμα. Στενή επιμήκης λεπίδα, διάτρητη στα δύο πέρατα, από το κέντρο της οποίας υψώνονται δύο κεραίες με πλαστικές προτομές ζώων (βοοειδούς [;] και αίγας ή λύκου). Η λεπίδα επιστέφει συμφυές κάθετο πλατύ έλασμα, τμηματικά σωζόμενο και ελαφρώς κυρτό, του οποίου το ελλείπον πέρας αποκαθίσταται (με βάση παράλληλα) σε μορφή μεγάλου μηνοειδούς ξυραφιού.
Κάτω τράπεζα, στρώμα καταστροφής μεγάλου τελετουργικού (;) οικήματος.
Μέσα 8ου αι. π.Χ.
Τιβέριος και άλ. 1997, 300, 302, εικ. 4. Gimatzidis 2010, 301, αρ. κατ. 787, πίν. 108, 113h.

Νέα Φιλαδέλφεια, νεκροταφείο
(**33-34**) Δύο διπλοί πελέκεις, τάφος 514
(**33**) (ΜΘ 19991) Μήκ. 7,20, πλ. 2,28-3,50, πάχος 1,50.
Πλατιά τραπεζιόσχημη λεπίδα με κεντρική διάτρητη θηλειά στην άνω παρυφή.
(**34**) (ΜΘ 20527) Σωζ. μήκ. 8,10, μεγ. πλ. 4,90.
Τμηματικά σωζόμενο, πλατύ τριγωνικό πτερύγιο και λεπτό κεντρικό τμήμα με διάτρητη θηλειά.
Γυναικεία ταφή. Οι πελέκεις βρέθηκαν στον αριστερό ώμο, με την οπή προς το σώμα.
8ος αι. π.Χ. ή λίγο μεταγενέστεροι
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 470-472, 477, σχ. 1, εικ. 2 και σχ. 2, εικ. 3, αντίστοιχα.

(**35-37**) Τρεις μικρογραφικοί πελέκεις, τάφος 1482
(**35**) (ΜΘ 20515) Σωζ. μήκ. 4,90, πλ. 1,70-4,10.
Λεπίδα με τονισμένες ευθύγραμμες κόψεις και καμπυλόγραμμο κεντρικό τμήμα, διάτρητο στην άνω

παρυφή.
(**36**) (ΜΘ 20516) Μήκ. 5,90, σωζ. πλ. 1,90-3,80.
Όμοιος με τον προηγούμενο, με μία πολύ μικρή πρόσθετη οπή στο ένα πτερύγιο
(**37**) (ΜΘ 20517) Σωζ. μήκ. 5.50, σωζ. πλ. 1,90-3,80.
Όμοιος με τους δυο προηγούμενους, με μία κεντρική οπή.
Ταφή μικρού κοριτσιού. Οι πελέκεις βρέθηκαν ως τριάδα στο ύψος της λεκάνης, με την κεντρική οπή προς το σώμα.
8ος αι. π.Χ. ή λίγο μεταγενέστεροι
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 470, 472-474, 477, σχ. 3, εικ. 4· σχ. 4, εικ. 5· σχ. 5, εικ. 6, αντίστοιχα.

(**38-39**) Δύο διπλοί πελέκεις, τάφος 972
(**38**) (ΜΘ 20086) Σωζ. μήκ. 5,50, σωζ. πλ. 2,20-3,90.
Μικρογραφικός. Λεπτό και πλατύ έλασμα καμπύλου περιγράμματος, πιθανότατα επίραμμα. Μεγάλα πτερύγια και ταινιωτό κεντρικό τμήμα με κάθετη σχισμή προσάρτησης στο μέσον. Η λεπίδα καλύπτεται με γραμμική και στικτή διακόσμηση.
(**39**) (ΜΘ 20087) Μήκ. 10, πλ. 0,40-3,30, πάχος 0,10-0,50, διάμ. αυλού: 0,40 (πρβ. αρ. κατ. 2)
Επιμήκη τριγωνικά πτερύγια, ελαφρώς καμπύλα, συγκλίνουν σε λεπτό ελλειψοειδή δακτύλιο/αυλό.
Ταφή μικρού κοριτσιού. Οι δύο πελέκεις βρέθηκαν στη χώρα της λεκάνης.
8ος αι. π.Χ. ή λίγο μεταγενέστεροι
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 473-474, 477, σχ. 6, εικ. 7 και σχ. 7, εικ. 8, αντίστοιχα.

(**40-41**) Δύο μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις, τάφος 2076
(**40**) (ΦΙΛ 224) Μέγ. μήκ. 6,40, πλ 0,70-4,80.
Σχετικά χοντρό έλασμα·ογκώδη καμπυλόγραμμα πτερύγια, βραχύ ευθύγραμμο κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται σωληνοειδής αυλός.
Τριπλή ταφή γυναίκας και δύο βρεφών (μητέρα και παιδιά;). Ο πέλεκυς βρέθηκε στο κέντρο του τάφου και ίσως κρεμόταν από τη μέση του ενός παιδιού.
(**41**) (ΦΙΛ 225) Μήκ. 4,20, σωζ. πλ. 0,50-2,40.
Μεγάλα τριγωνικά πτερύγια με καμπύλες κόψεις, φέρουν οφθαλμωτή διακόσμηση καις τις δύο όψεις· επίμηκες κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται σωληνοειδής αυλός.
Περισυλλέχθηκε από την επίχωση του τάφου.
7ος – αρχές 6ου π.Χ.
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 470, 473-474, 477, εικ. 9 και 10α-β, αντίστοιχα.

(**42**) Μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, τάφος 1943 (ΦΙΛ 223)
Μήκ. 3,30, πλ. 1,65-2,00, διάμ. αυλού: 0,30.
Καμπυλόγραμμη λεπίδα με τονισμένα πτερύγια και σχετικά πλατύ κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται σωληνοειδής αυλός.
Γυναικεία ταφή. Ο πέλεκυς ήταν πιθανότατα εξάρτημα του περιδεραίου της νεκρής.
7ος – αρχές 6ου π.Χ.
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 470, 474-476, 477 σχ. 8, εικ. 11.

Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης, δυτικό νεκροταφείο τράπεζας Πολίχνης
(**43**) Διπλός πέλεκυς, τάφος 199 (ΑΑ81)
Μήκ. 13,9 πλ. 4,5-7, πάχος 0,1-0,5.
Επίραμμα από χυτό έλασμα, διάτρητο κατά μήκος του περιγράμματος· μία ελαφρώς μεγαλύτερη οπή ανοιγμένη στο κέντρο της άνω παρυφής. Πλατιά λεπίδα με τραπεζιόσχημα πτερύγια και ενισχυμένο το κέντρικό τμήμα, κατάκοσμη με εγχάρακτους «οφθαλμούς» διατεταγμένους σε επτά παράλληλες κάθετες σειρές, με τη μεσαία πάνω στον κάθετο άξονα της λεπίδας· εγχάρακτη γραμμή περιτρέχει τις παρυφές της λεπίδας.
Ανδρική ταφή. Ο πέλεκυς βρέθηκε κάτω από τη δεξιά κερκίδα του σκελετού.
9ος αι.
Θεοδωρούδη 2021.

Νέα Ευκαρπία Θεσσαλονίκης, νεκροταφείο
(**44**) Διπλοί πελέκεις· άγνωστος ο ακριβής αριθμός, εικονίζεται ένα παράδειγμα
Επιμήκη τριγωνικά πτερύγια και λεπτός ελλειψοειδής δακτύλιος/αυλός στο κέντρο. Πανομοιότυπος με τον αρ. **39**.
10ος – 8ος αι. π.Χ.
Λαμπροθανάση-Κοραντζή και άλ. 2002, 252, εικ. 11.

Ὀλυνθος
(**45-52**) Οκτώ μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις. Από το «προπερσικό» στρώμα (8ος – 6ος αι.)
(**45**) 3, 8 x 3.2 x 0,15 (ανασκαφή Ολύνθου 31.179) (**Εικ. 5α**)
Χυτός, πιθανώς από τύπο εγγεγραμμένο σε κύκλο. Μεγά-

λα πλατιά πτερύγια, έντονα καμπυλόγραμμα, συγκλίνουν σε ενισχυμένο κεντρικό τμήμα με σωληνειδή αυλό.
Υπόγεια αποθήκη (Granary) G7.
Robinson 1941 141, αρ. κατ. 438, πίν. XXV. Bouzek 1974, 148, 150, 154. Kilian-Dirlmeier 1979, 256 (αρ. κατ. 1709), πίν. 98.

(**46**) 4,5 x 3,5 (ανασκαφή Ολύνθου 31.251) (**Εικ. 5β**)
Όμοιος τύπος με αρ. 45, αλλά με πιο επίμηκες το κεντρικό τμήμα. Τα πτερύγια σπασμένα.
Υπόγεια αποθήκη (Granary) G8.
Robinson 1941, 141 αρ. κατ. 439, πίν. XXV. Bouzek 1974, 148, 150, 154. Kilian-Dirlmeier 1979, 257 (αρ. κατ. 1734), πίν. 99.

(**47**) Ύψος 4 (ανασκαφή Ολύνθου 28.41)
Όμοιος τύπος με αρ. κατ. 44. Λείπει το ένα πτερύγιο.
Άγνωστο το σημείο εύρεσης.
Robinson 1941, 141 αρ. κατ. 440. Bouzek 1974, 148, 150, 154.

(**48**) 2,7 x 2,5 (ανασκαφή Ολύνθου 31.724) (**Εικ. 5γ**)
Σπασμένος και διαβρωμένος. Όμοιος τύπος με αρ. κατ. 44, αλλά με πλατύτερο το κεντρικό τμήμα.
Άγνωστο το σημείο εύρεσης.
Robinson 1941, 141 αρ. κατ. 441, πίν. XXV. Kilian-Dirlmeier 1979, 257 (αρ. κατ. 1740), πίν. 99. Bouzek 1974, 148, 150, 154.

(**49**) Μέγ. ύψος 3,4 (ανασκαφή Ολύνθου 31.262)
Θραύσμα, όμοιου τύπου με τους παραπάνω
Υπόγεια αποθήκη (Granary) G8.
Robinson 1941, 141 αρ. κατ. 442, πίν. XXV.
Kilian-Dirlmeier 1979, 257 (αρ. κατ. 1755). Bouzek 1974, 148, 150, 154.

(**50**) Μήκ. 3,5 (ανασκαφή Ολύνθου 34.464) (**Εικ. 5δ**)
Όμοιος τύπος με αρ. κατ. 51. Τα πτερύγια σπασμένα.
Νότιος Λόφος, Τομέας Κ· από επιχώσεις των μέσων του 5ου αι. π.Χ.
Robinson 1941, 128, 142 αρ. κατ. 444. Kilian-Dirlmeier 1979, 256 (nr. 1708), πίν. 98. Bouzek 1974, 148, 150.

(**51**) Μήκ. 3.5 (ανασκαφή Ολύνθου 34.470) (**Εικ. 5ε**)
Ακέραιος. Μεγάλα μηνοειδή πτερύγια, ενισχυμένο επίμηκες κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται αυλός.
Από επιχώσεις βόρεια της οδού VII.
Robinson 1941, 142 αρ. κατ. 445, πίν. XXV. Bouzek 1974, 148, 150, 154.

(**52**) Μήκ. 2,6, πάχος 0,5. Οστέινος (ανασκαφή Ολύνθου 31.178)
Ευθύγραμμη λεπίδα, με τραπεζιόσχημα πτερύγια και διαμπερές κάθετο τρήμα στο κέντρο.
Υπόγεια αποθήκη (Granary) G7.
Robinson 1941, 142 αρ. κατ. 443, πίν. XXV. Bouzek 1974, 148, 150, 154.

Αμφίπολη, νεκροταφείο (;)
(**53**) Μικρογραφικός διπλός πέλεκυς
Μήκ. 4.
Χυτός, πιθανότατα από τύπο σχεδιασμένο με διαβήτη. Υπερτονισμένα, σχεδόν ημικυκλικά πτερύγια συγκλίνουν σε βραχύ ενισχυμένο κεντρικό τμήμα όπου διαμορφώνεται αυλός.
8ος (Υστερογεωμετρική) ή μέσα 7ου αι. π.Χ.
Bouzek 1974, 148, 150, 154 εικ.48.8. Kilian-Dirlmeier 1979, 255 (αρ. κατ. 1706), πίν. 97.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου, Σ. & Κωτσάκης, Κ. 1996. Η προϊστορική τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα, *ΑΕΜΘ* 10Α, 369-386.

Ανδρόνικος, Μ. Χ. 1969. *Βεργίνα* Ι. *Το νεκροταφείον των τύμβων* (*Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* αριθ. 62), Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης* (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 33), Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1991. Ποσείδι 1991, *ΑΕΜΘ* 5, 303-318.

Βοκοτοπούλου και άλ. 1985: Βοκοτοπούλου, Ι., Δεσποίνη, Α., Τιβέριος, Μ. Α., & Μισαηλίδου, Β., *Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.

Γκαλινίκη, Σ. 2006. Μήτρες κοσμημάτων από τη συλλογή Στ. Τσάκου, στο Γ. Καζάζης (επιμ.), *Αρχαία ελληνική τεχνολογία. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Οκτώβριος 2005*, Αθήνα, 347-354.

Γραμμένος και άλ. 1994: Γραμμένος, Δ., Τζαχίλη, Ἰ. & Μάγκου, Ε., Ο θησαυρός των Πετραλώνων της Χαλκιδικής και άλλα χάλκινα εργαλεία από την ευρύτερη περιοχή, *ΑΕ* 75-116.

Θεοδωρούδη, Ε. 2021. 8. Χάλκινο έλασμα – διπλός πέλεκυς, στο Α. Λιούτας & Γ. Καρλιάμπας (επιμ.), *Κώμες και πολίσματα στον μυχό του θερμαϊκού κόλπου. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, 21 Δεκεμβρίου 2018-31 Μαΐου 2020, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 91-93.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*, τ. Ι-ΙΙΙ (*Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 45), Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2014. Η αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Απολογισμός και προοπτικές, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 153-177.

Λαμπροθανάση-Κοραντζή και άλ. 2002: Λαμπροθανάση-Κοραντζή, Ε., Παπαγιάννη, Ε. & Πολουκίδου, Χ. Ν., Ευκαρπία Θεσσαλονίκης: το νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου, *ΑΕΜΘ* 16, 249-256.

Μαυροειδή και άλ. 2004: Μαυροειδή, Ι., Ανδρέου, Σ., & Βαβελίδης, Μ., Μεταλλικά αντικείμενα και μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες κατά την Εποχή του Χαλκού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 18, 315-328.

Μιχαηλίδου, Ἀ. & Τζαχίλη, Ἰ. 1986. Λίθινη μήτρα για κοσμήματα από τη Βεργίνα: ένα αινιγματικό τυχαίο εύρημα, στο *Αρχαία Μακεδονία* IV. *Ανακοινώσεις κατά το Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου 1983* (*Εκδόσεις ΙΜΧΑ* 204), 365-376.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2012. Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 471-480.

Μπέσιος, Μ. 2012. Η ανασκαφή του «Υπογείου», στο Γ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας. Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το «Υπόγειο» της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 41-112.

Νικολαΐδου, Μ. 1994. *Ο διπλός πέλεκυς στην εικονογραφία των μινωικών σκευών. Προσεγγίσεις στη δυναμική του μινωικού θρησκευτικού συμβολισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Ξανθουδίδης, Σ. 1900. Μήτραι αρχαίαι εκ Σπτείας Κρήτης, ΑΕ 3, 25-50.

Παπαδόπουλος και άλ. 2001: Παπαδόπουλος, Σ., Αριστοδήμου, Γ., Κουγιουμτζόγλου, Δ. & Μεγαλούδη, Φ., Η Τελική Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Θάσο: η ανασκαφική έρευνα στις θέσεις Ἅγιος Ιωάννης και Σκάλα Σωτήρος, *ΑΕΜΘ* 15, 55-65.

Παπαδόπουλος, Σ. 2010. Η Ὑστερη Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία: παλαιά και νέα δεδομένα, στο *ΙΡΙΣ*, 159-179.

Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2013. *Μακεδονικός Ὄλυμπος. Μύθος – Ιστορία – Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη.

Ρωμιοπούλου, Κ. 1971. Ταφαί Πρωίμου Εποχής του Σιδήρου εις Ανατολικήν Πίνδον, *ΑΑΑ* 4, 37-41.

Σαββοπούλου, Θ. 1987. Ἕνα νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στο Παλιό Γυναικόκαστρο του Κιλκίς, *ΑΕΜΘ* 1, 305-311.

Σαββοπούλου, Θ. 2001. Παλιό Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των «περιβόλων», στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*, 169-185.

Σαββοπούλου, Θ. 2007. Ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρύ ῥέοντος, Ἀξιοῦ οὗ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδναται αἶαν, στο *Αρχαία Μακεδονία* VII: *Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως τον θάνατο του Φιλίππου Β΄*, Θεσσαλονίκη, 605-624.

Στεφανή και άλ. 2019: Στεφανή, Ε., Τσαγκαράκη, Ε. &

Αρβανιτάκη, Α., *Από τον Νότο στον Βορρά. Αποικίες των Κυκλάδων στο Βόρειο Αιγαίο. Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 12.07.2019 - 31.08.2020*, Θεσσαλονίκη.

Τιβέριος και άλ. 1997: Τιβέριος, Μ., Παντή, Ά., Σερόγλου, Φ., Αβραμίδου, Α., Λαχανίδου, Κ. , Oettli, M. & Καϊτελίδης, Κ., Οι Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου κατά το 1997, *ΑΕΜΘ* 11, 295-304.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2004. Ἀκανθος. Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004. *ΑΕΜΘ* 18, 158-164.

Χρυσοστόμου, Α. & Χρυσοστόμου, Π. 2001. Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2001, *ΑΕΜΘ* 15, 478-488.

Alexandrov και άλ. 2007: Alexandrov S., Petkov, V. & Ivanov, G., The Late Bronze Age Necropolis in the Town of Sandanski, Southwest Bulgaria, στο H. Todorova, M. Stefanovich & G. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory: In the Steps of James Harvey Gaul* 2, Sofia, 373-399.

Aslaksen, O. C. 2015. Travelers of the Bronze Age, *Archaeologia Austriaca* 99, 11-30.

Becks, R. & Thumm, D. 2001. Untergang der Stadt in der Frühen Eisenzeit, στο *Troia: Traum und Wirklichkeit. Begleitband zur Ausstellung*, Stuttgart, 419-424.

Bouzek, J. 1974. *Graeco-Macedonian Bronzes, Analysis and Chronology*, Prague.

Bouzek, J. 2006. Macedonian Bronzes – 30 Years Later, *Folia Archaeologica Balkanica* 1, 97-109.

Branigan, K. 1973. Some Minoan Pendants, στο *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi*, Catania, 93-102.

Bräuning, A. & Kilian-Dirlmeier, I. 2013. *Die eisenzeitlichen Grabhügel von Vergina. Die Ausgarbungen von Photis Petsas 1960-1961*, Mainz.

Buchholz, H.-G. 1959. *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt. Geschichte und auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols*, München.

Buccholz, H.-G. 1960. Die Doppelaxt - eine Leiform auswärtiger Beziehungen des ägäischen Kulturkreises? *PZ* 38, 39-71.

Bulatowic και άλ. 2021: Bulatowic, A., Molloy, B. & Filipovic, V., The Balkan-Aegean Migrations Revisited: Changes in Material Culture and Settlement Patterns in the Late Bronze Age, *Starinar* 71, 61-105.

Catling, H. 1980. Objects of Bronze, Iron and Lead, στο M. P. Popham, L. H. Sackett & P. Themelis (επιμ.), *Lefkandi* I: *The Iron Age Settlement* (*BSA* Supplement 11), London, 231-259.

Chausidis, N. 2017. *МАКЕДОНСКИТЕ БРОНЗИ И РЕЛИГИЈАТА ИМИТОЛОГИЈАТА НА ЖЕЛЕЗНОДОБНИТЕ ЗАЕДНИЦИ ОД СРЕДНИОТ БАЛКАН [Macedonian Bronzes and the Religion and Mythology of Iron Age Communities in the Central Balkans, Summary in English]*, Ckopje.

Cook, A. B. 1925. *Zeus: A Study in Ancient Religion*. Volume II, Part I, Cambridge.

Deshayes, J. 1960. *Les outils de bronze de l' Indus au Danube (IVe au IIe millénaire)*, Paris.

DiBattista, A. 2021. *Transformations of Animal Material in Early Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of California Los Angeles.

Fri, M. L. 2011.*The Minoan Double Axe: An Experimental Study of Production and Use* (*BAR* IS 2304), Oxford.

Galiniki, S. υπό δημοσίευση. Jewelry Molds from Methone from the Stamatios Tsakos Collection in the Archaeological Museum of Thessaloniki, στο S. P. Morris & J. K. Papadopoulos (επιμ.), *Excavations at Ancient Mehtone, 2003-2011 (Conducted by Matthaios Bessios, Athena Athanassiadou, and Konstantinos Noulas)*, Los Angeles.

Gesell, G. C. 1985. *Town, Palace, and House Cult in Minoan Crete*, Göteborg.

Gimatzidis, S. 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 26), Rahden/Westf.

Gimatzidis, S. 2011. The Northwest Aegean in the Early Iron Age, στο A. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D. D. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 957-970.

Hänsel, B. & Aslanis, I. 2010. *Das prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Ausgrabung und der Baubefund* (*Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 23), Rahden/Westf.

Haysom, M. 2010. The Double-Axe: A Contextual Approach to the Understanding of a Cretan Symbol in the Neopalatial period, *OJA* 29 (1), 35-55.

Heurtley, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia: An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron*

Ages, Cambridge.

Hodge, A. T. 1985. The Labrys: Why Was the Double Axe Double? *AJA* 89 (2), 307-308.

Horejs, B. & Jung, R. 2014. Η προϊστορική Ὀλυνθος: μια τούμπα της Εποχής του Χαλκού ανάμεσα στα Καρπάθια και στο Αιγαίο, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 299-308.

Ilieva, P. 2019. Phoenicians, Cypriots and Euboeans in the Northern Aegean, *AURA* 2, 65-102.

Kilian, K. 1975. Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *PZ* 50, 9-140.

Kilian-Dirlmeier, I. 1979. *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischer Zeit (Griechisches Festland, Ionische Inseln, dazu Albanien und Jugoslawisch Mazedonien*) (*PBF* XI 2), München.

Kleitsas και άλ. 2018: Kleitsas, C. N., Mehofer, M. & Jung, R., The Late Bronze Age Hoard of Stephani in Preveza, Epirus, NW Greece, *AA* 2018 (1), 73-107.

Korfmann, M. 2001. Der prähistorische Siedlungshügel Hisarlik, σε *Troia: Traum und Wirklichkeit. Begleitband zur Ausstellung*, Stuttgart, 347-354.

Kottaridi, A. 2011. Queens, Princesses and High Priestesses: The Role of Women at the Macedonian Court, στο *Heracles to Alexander the Great: Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy. Ashmolean Museum, Oxford, 7 April – 29 August 2011*, Oxford, 93-126.

Liston, M. & Papadopoulos, J. K. 2004. The "Rich Athenian Lady" Was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered, *Hesperia* 73, 7-38.

Marinatos, N. 1993. *Minoan Religion: Ritual, Image, and Symbol*, Columbia, SC.

Matsas, D. 1991. Samothrace and the Northeastern Aegean: The Minoan Connection, *Studia Troica* 1, 159-179.

Mavriyannaki, C. 1983. La double hache dans le monde hellénique à l'âge du Bronze, *RA* 2, 195-228.

Mavrodakou, P. 2020. Early Iron Age Grave Finds from the Tumuli Cemetery of Agios Panteleimon (Pateli) at Amyntaio in Western Macedonia, μεταπτυχιακή εργασία, International Hellenic University, Θεσσαλονίκη.

Merousis, N. 2004. Early Bronze Age in the Pella-Imathia Plain, W. Macedonia, στο E. Alram-Stern (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit,* 2.Serie. *Forschungsbericht 1975-2002,* 2.Band, Teil 2: *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Wien, 1285-1295.

Mitrevski, D. 2007. The Beginning of the Iron Age in Macedonia, στο H. Todorova, M. Stefanovich & G. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory: In the Steps of James Harvey Gaul* 2, Sofia, 443-450.

Morris και άλ. 2020: Morris, S. P., Papadopoulos, J. K., Bessios, M., Athanassiadou, A. & Noulas, K., The Ancient Methone Archaeological Project: A Preliminary Report on Fieldwork, 2014-2017, *Hesperia* 89, 659-723.

Nikolaidou, M. 2003. Miniatures and Models, στο E. S. Elster & C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970*. Volume 2: *The Final Report* (*Monumenta Archaeologica* 20), Los Angeles, 431-442.

Nikolaidou, M. 2016. Materialised Myth and Ritualised Realities: Religious Symbolism on Minoan Pottery, στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur, and J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences, and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014* (*Aegeaum* 39), Leuven-Liège, 97-108.

Nilsson, M. P. 1950. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, 2η έκδ., Lund.

Rhomiopoulou, K. & Kilian-Dirlmeier, I. 1989. Neue Funde aus der eisenzeitilichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien, *PZ* 64 (1), 86-151.

Robinson, D. M. 1941. *Excavations at Olynthus,* Part X: *Metal and Minor Miscellaneous Finds*, Baltimore.

Schalk, E. 2016. Die Doppelaxt aus der Toumba Agios Mamas, Prähistorischem Olynth, σε S. Terna & B. Govedarica (επιμ.), *Interactions, Changes and Meanings. Essays in Honour of Igor Manzura on the Occasion of His 60th Birthday*, Kishinev, 329-334.

Stefani, E. 2015. Before Colonisation: Mycenaeans in the Mediterranean, στο P. Adam-Veleni & D. Tsangari (επιμ.), *Greek Colonisation: New Data, Current Approaches. Proceedings of the Scientific Meeting Held in Thessaloniki (6 February 2015)*, Αθήνα, 149-167.

Varvarinou, D. 2017. Small Finds from the Sanctuary of Kythnos: The Bone and Ivory Jewellery, στο A. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, Rennes, 193-200.

Wardle, K. A. 1987. Excavations at Assiros Toumba 1986. A Preliminary Report, *BSA* 82, 313-329.

Wardle, K. A. & Wardle, D. 1999. Metal Working in Late Bronze Age Central Macedonia, *ΑΕΜΘ* 13, 29-48.

Wardle, K. A. & Wardle, D. 2007. Assiros Toumba: A Brief History of the Settlement, στο H. Todorova, M. Stefanovich & G. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory: In the Steps of James Harvey Gaul* 2, Sofia, 451-479.

Xydopoulos, I. K. 2017. Macedonians in Bottiaea: "Warriors" and Identities in Late Iron Age and Archaic Macedonia, στο I. K. Xydopoulos, K. Vlassopoulos & E. Tounta (επιμ.), *Violence and Community: Law, Space and Identity in the Ancient Eastern Mediterranean World*, London, 72-98.

DOUBLE AXES IN PREHISTORIC AND PROTO-HISTORIC MACEDONIA (LATE BRONZE AGE – IRON AGE): VARIATIONS ON A WELL-TRAVELLED THEME

Marianna Nikolaidou

Tool, ceremonial object, symbol, and pictorial motif with special prominence in the Minoan world, the double axe spread throughout the Aegean and the wider Mediterranean, Near East, and Europe during the Bronze Age and afterwards. The first, very sporadic Macedonian examples appear in the Late Bronze Age, but numbers increase and the theme develops during the Iron Age –and persists much later. The corpus of double axes in prehistoric and protohstoric Macedonia (16th – 7th century BC) comprises a few tools and casting molds, and some 50 effigies, including two jewelry molds. With the exception of two bone pendants, all effigies are made of metal: predominantly bronze, probably gold and lead as well. The range of forms and uses includes small ornaments (beads, pendants, appliques), dress accessories, and large insignia (?). Most belong to burials attributable to women or girls on the basis of grave goods; very few come from settlements. In terms of style, chronology, contexts, and inferred functions, the close similarities between the Macedonian and other Aegean and Balkan finds attest to the wide circulation of symbolic "goods", whereas some notable differences point to local and/or temporal variations. This paper considers both aspects, and further explores questions of technology, gender, agency, and ritual.

ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΤΟ ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΝΔΥΜΑ ΩΣ ΦΟΡΕΙΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ*

Λιάνα Στεφανή

Ι. Οι επικοινωνιακές διαστάσεις του σώματος και του ενδύματος

Το ανθρώπινο σώμα και το ένδυμα αποτέλεσαν για την αρχαιολογική έρευνα ένα πεδίο σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο. Από τη δεκαετία του '80 περίπου, άρχισε η συζήτηση για τη σημασία που μπορεί να έχει η μελέτη τους για την κατανόηση του τρόπου σκέψης και δράσης των ατόμων και των κοινωνιών του παρελθόντος, και για τους τρόπους «ανάγνωσής» τους ως μέσων επικοινωνίας. Είχε προηγηθεί, βέβαια, το ενδιαφέρον της κοινωνικής ανθρωπολογίας και γι' αυτό οι παλαιότερες σχετικές με το θέμα μελέτες είναι έργο κοινωνικών ανθρωπολόγων. Από το δεύτερο μισό του 19ου αι., στο πλαίσιο ευρύτερων ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών μελετών από σημαντικούς στοχαστές, όπως οι Charles Darwin, Herbert Spencer, Edward Burnett Tylor και Lewis Henry Morgan, έγιναν αναφορές σε αυτά τα ζητήματα (Eicher & Roach-Higgins 1992, 8-9). Μέσα στο κλίμα του εξελικτισμού, που χαρακτήριζε τη σκέψη εκείνης της εποχής, ήταν φυσικό το σώμα και το ένδυμα, και πιο συγκεκριμένα οι ποικίλοι μορφολογικοί τύποι του τελευταίου, να συνδεθούν με τις θεωρίες της κοινωνικής εξέλιξης και οι διαφορές στη μορφή και στους τύπους του ενδύματος να αποδοθούν σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των κοινωνιών ή στο διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης των δύο φύλων.

Στις αρχές του 20ου αι. οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι στράφηκαν στις επιτόπιες έρευνες σε ζώντες πολιτισμούς, ανοίγοντας με αυτό τον τρόπο νέους ορίζοντες στη μελέτη του ενδύματος και γενικότερα σε ζητήματα σχετικά με τη διαχείριση του ανθρώπινου σώματος (Eicher & Roach-Higgins 1992, 9-10). Στις μελέτες αυτής της περιόδου διακρίνει κανείς την ανάγκη να απαντηθούν ερωτήματα που κινούνται γύρω από το γιατί ο άνθρωπος είναι το μόνο έμβιο ον που ντύνεται και στολίζει το σώμα του, ποιοι είναι οι λόγοι που οδήγησαν τους ανθρώπους να αναζητήσουν τρόπους και μέσα για να διαχειριστούν το σώμα τους. Οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν ποικίλες: η ανάγκη προστασίας του ανθρώπου από φυσικές και υπερφυσικές δυνάμεις, η «αιδώς» ή αλλιώς η απόκρυψη των γεννητικών οργάνων, η επιθυμία να διεγερθεί το ερωτικό ενδιαφέρον (Στεφανή 2013, 19-20). Καμία από αυτές τις ερμηνείες δεν επικράτησε και δεν θεωρήθηκε ότι έδινε μια τελική απάντηση στο θέμα. Εκείνο που φαίνεται ότι έγινε κατανοητό ήταν ότι υπάρχει ανάγκη να ληφθούν υπόψη πολλοί παράγοντες, κοινωνικοί, οικονομικοί, ιδεολογικοί, ψυχολογικοί, για να απαντηθεί το ερώτημα γιατί οι άνθρωποι διαχειρίζονται με ποικίλους τρόπους το σώμα τους.

---

* Σημείωση των επιμελητών: Η Λιάνα σκόπευε να δημοσιεύσει στη ΜΥΡΡΙΝΗ τα μεταλλικά αντικείμενα από το Αγγελοχώρι της Ημαθίας, τον οικισμό που ανέσκαψε από το 1995 ως το 2003. Εδώ δημοσιεύεται η εισήγησή της στην ημερίδα που είχε οργανώσει η ίδια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με θέμα «Φύλο και αρχαιολογία: ανιχνεύοντας έμφυλες ταυτότητες» (Παρασκευή, 8 Μαρτίου 2019). Στο κείμενο, το οποίο είχε επεξεργαστεί η ίδια για να δημοσιευτεί στα πρακτικά της ημερίδας, έχουν γίνει περιορισμένες παρεμβάσεις και βιβλιογραφικές προσθήκες.

Κατά τη δεκαετία του ’80 το ενδιαφέρον για το ένδυμα και τα συναφή ζητήματα ήταν ιδιαίτερα έντονο. Στο πλαίσιο της μελέτης του στιλ (Sackett 1977, 369-380. Wobst 1977, 317-342. Conkey 1978, 61-85. Sackett 1985, 154-159· 1986α, 628-634· 1986β, 266-277. Conkey 1989, 121-132. Conkey & Hastorf 1990. Carr & Neitzel 1995) αναγνωρίστηκε στο σώμα και συνακόλουθα στο ένδυμα η τεράστια επικοινωνιακή δύναμή τους (κυρίως Wiessner 1989, 56-57· 1990, 106-107). Τόσο τα ενδύματα όσο και οι υπόλοιπες πρακτικές διαχείρισης και τροποποίησης του σώματος, όπως για παράδειγμα η δερματοστιξία[1], θεωρήθηκαν κώδικες κατάλληλοι για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Wiessner 1989, κυρίως 59-60. Davies 2020), κυρίως όταν συμμετέχουν σε χώρους πρόσφορους για τη διαπραγμάτευση της ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας. Το ένδυμα ως ενεργό μέσο διαμόρφωσης του ανθρώπινου σώματος έχει την ικανότητα να προβάλλει ποικίλες πλευρές της ταυτότητας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων και να μεταδίδει μηνύματα χωρίς την ανάγκη άμεσης απάντησης από τους άλλους, προσφέροντας ταυτόχρονα χρόνο ώστε να γίνουν κατανοητές οι προθέσεις και να διαμορφωθούν ανάλογες απαντήσεις (Wobst 1977, 317). Είναι, λοιπόν, όχι απλώς ένα πληροφοριακό μέσο αλλά και ένα σημαντικό εργαλείο κοινωνικής στρατηγικής (Wiessner 1984, 193-194). Αυτό σημαίνει ότι το ένδυμα ως μέσο προβολής του σώματος μπορεί άλλοτε να αναπαράγει υπάρχουσες ατομικές και κοινωνικές σχέσεις, άλλοτε να τις μεταβάλλει, ακόμα να δημιουργεί νέες ή να συσκοτίζει τις ήδη υπάρχουσες (πρβ. Wiessner 1984, 194). Αυτές οι θεωρητικές αναζητήσεις δοκιμάστηκαν σε έρευνες που καταπιάστηκαν με την ενδυμασία κυρίως των ιθαγενών πολιτισμών της Αμερικής (Carr & Maslowski 1995. Morris 1995, 430-431. Washburn 1995). Για παράδειγμα, η μελέτη του Timothy Earle (1990) για τις αρχηγικές κοινωνίες της Χαβάης έδειξε ότι η ενδυμασία είναι ένα πεδίο όπου εκδηλώνεται η διάκριση ανάμεσα στον μεγάλο αρχηγό και τους τοπικούς αρχηγούς, και μεταξύ των τελευταίων και του «απλού κόσμου». Μέσα από τη μελέτη των μερών της ενδυμασίας διαπιστώθηκε ότι οι διαφορές ανιχνεύονται τόσο στο χρώμα όσο και στο μέγεθος, στο σχήμα και σε όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν το στιλ των επιμέρους χαρακτηριστικών, αλλά και το συνολικό στιλ της εμφάνισης. Ο Earle προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω διαπίστωσε ότι οι αρχηγοί για να στηρίξουν την εικόνα τους ως απόγονοι των θεών, χρησιμοποιούσαν κατά τη διάρκεια τελετουργικών δρωμένων ειδικά ενδύματα, τα οποία θεωρούνταν από παράδοση ως θεϊκά. Με αυτό τον τρόπο επετύγχαναν έναν επιπλέον στόχο, να τονιστεί η ανώτατη θέση των αρχηγών και στη θρησκευτική ιεραρχία (Earle 1990, 76-78).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες έγινε φανερό ότι η διαχείριση του σώματος και κατ’ επέκταση το ένδυμα μπορούν να χρησιμεύσουν ως εργαλείο προσέγγισης των έμφυλων ταυτοτήτων σε κοινωνίες του παρελθόντος (πρβ. Scott 1986, 1053. Davies 2020). Εξάλλου, οι έρευνες των κοινωνικών ανθρωπολόγων είχαν καταδείξει αρκετές δεκαετίες πριν τη δυναμική του ενδύματος στον χώρο μελέτης των έμφυλων ταυτοτήτων. Πλούσια εθνογραφικά παράλληλα έχουν προσφέρει πλήθος από μαρτυρίες, όπως ότι αμέσως μετά τη γέννηση ενός παιδιού, τα ενήλικα μέλη της κοινότητας το ντύνουν με ενδύματα και εξαρτήματα που καταδεικνύουν το φύλο του (Eicher & Roach-Higgins 1992, 8, 17). Με το πέρασμα του χρόνου τα παιδιά είτε μαθαίνουν μόνα τους τις διάφορες διαδικασίες διαχείρισης και τροποποίησης του σώματός τους, έτσι ώστε να προβάλουν στοιχεία που σχετίζονται με τον κοινωνικό και βιολογικό ρόλο του φύλου τους, είτε συμμετέχουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, σε αλλαγές στην εμφάνισή τους, που επιβάλλονται από την κοινωνία όσο προχωρούν στα διάφορα στάδια της βιολογικής και κοινωνικής τους ζωής. Έτσι, η μετάβαση στην ήβη σηματοδοτούνταν συχνά με αλλαγές στην εμφάνιση. Για παράδειγμα, σε πρωτόγονες φυλές η είσοδος αγοριών και κοριτσιών στην εφηβεία γιορταζόταν με τελετές μύησης στο πλαίσιο των οποίων γινόταν δερματοστιξία στα σώματα των μυουμένων[2]. Με αυτόν τον τρόπο δημοσιοποιούνταν

1 Για τη δερματοστιξία στο προϊστορικό Αιγαίο βλ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997.

2 Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997, 107. Για διαβατήριες τελετουργίες στη μινωική Κρήτη βλ. Koehl 1986. Marinatos

η μετάβαση από τη μια φάση στην άλλη και η συνακόλουθη αλλαγή των ατομικών και κοινωνικών ρόλων (πρβ. Waldren 1995, 33).

Η διαχείριση του σώματος έχει και άλλους συσχετισμούς με το φύλο, με πιο ισχυρό τον ερωτικό. Ας μην ξεχνάμε ότι παλιότερες απόψεις εντόπιζαν την πηγή όλων των ενεργειών που σχετίζονται με τον στολισμό του σώματος στην ανάγκη να δηλωθεί η σεξουαλική διαθεσιμότητα και να διεγερθεί το ερωτικό ενδιαφέρον (Στεφανή 2013, 43 με βιβλιογραφία). Σήμερα, μετά από τις θεωρητικές συζητήσεις δεκαετιών, δεν είναι δυνατό να δεχθούμε ότι αυτή ήταν η κινητήρια δύναμη για τον τρόπο που επιλέγει ο άνθρωπος να παρουσιάσει και να διαπραγματευτεί την ταυτότητά του. Ωστόσο, αποδεχόμαστε ότι η ανάγκη να διατυπωθούν οι σεξουαλικές προτάσεις με τρόπους κοινωνικά αποδεκτούς είναι οπωσδήποτε ένας σημαντικός παράγοντας δημιουργίας και σύνθεσης της ατομικής εικόνας, κάτι που ανακλάται στο ένδυμα (Eicher & Roach-Higgins 1992, 18). Η σπουδαιότητα αυτού του συσχετισμού γίνεται ακόμα πιο καίρια αν λάβουμε υπόψη ότι το ερωτικό κάλεσμα έχει ως σκοπό τη συνεύρεση που οδηγεί στην αναπαραγωγή του είδους και της κοινότητας. Τα εθνογραφικά δεδομένα είναι αποκαλυπτικά των τρόπων με τους οποίους μπορεί να δηλωθεί η ερωτική επιθυμία. Για παράδειγμα, σε φυλή του Σουδάν οι γυναίκες, μετά την ολοκλήρωση του θηλασμού του πρώτου τους παιδιού, κάνουν τατουάζ που καλύπτει το πίσω μέρος του σώματος. Αυτή η σωματική τροποποίηση δηλώνει τη σεξουαλική τους διαθεσιμότητα μετά από ένα διάστημα αποχής. Ακόμα πιο ενδιαφέρον όμως είναι το γεγονός ότι εάν ο σύζυγος δεν δεχθεί να πληρώσει τον ειδικό για το τατουάζ, η γυναίκα μπορεί να αναζητήσει νέο εραστή, πρόθυμο να πληρώσει (Faris 1972, 100. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1997, 112-113. Davies 2020, 124-124, πίν. 15). Αυτό το παράδειγμα δείχνει ότι μέσω της διαχείρισης του σώματος και συγκεκριμένων αλλαγών στην εμφάνιση μπορεί όχι απλώς να δηλωθεί η ερωτική διαθεσιμότητα με έναν τρόπο άμεσο και ταυτόχρονα λιγότερο αμήχανο από τη λεκτική επικοινωνία, αλλά και να πραγματοποιηθεί ομαλά μια αλλαγή, στην προκειμένη περίπτωση η σχέση δύο ανθρώπων. Σε αυτή την περίπτωση οι πρακτικές διαχείρισης του σώματος λειτουργούν ως παράγοντες εξισορρόπησης αλλαγών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Επιπλέον, η ανθρώπινη εμφάνιση εκφράζει τους διάφορους ρόλους των δύο φύλων στο θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα. Το γεγονός ότι οι ρόλοι, οι αξίες και η θέση των φύλων σε αυτά τα συστήματα μεταβάλλονται συνεχώς καθιστά δύσκολη την αναγνωσιμότητα τους στο αρχαιολογικό υλικό και μας κάνει να αναζητούμε εκείνα τα πεδία όπου μπορεί να δηλώνεται η ποικίλη και κυμαινόμενη πρόσβαση των δύο φύλων σε διάφορους τομείς κοινωνικής δράσης (πρβ. Waldren 1995, 34). Ένα από αυτά τα πεδία είναι αδιαμφισβήτητα το ένδυμα, το οποίο με την επικοινωνιακή δύναμή του μπορεί να εκφράσει τους τρόπους με τους οποίους εμφανίζονται και συμμετέχουν τα δύο φύλα σε αυτούς τους τομείς. Καθώς οι διαστάσεις του ενδύματος αναδεικνύονται πολύπλοκες στον χώρο των έμφυλων ταυτοτήτων, δημιουργήθηκε ο όρος "gender dress" (ένδυμα κατά φύλο), με τον οποίο δηλώνεται όχι μόνο το βιολογικό φύλο του φορέα που φέρει την ενδυμασία αλλά και οι ρόλοι καθώς και η θέση του στην κοινωνία[3]. Αυτό σημαίνει ότι η αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων που εκπέμπει το ένδυμα οδηγεί σε αποκρυπτογράφηση των κωδίκων επικοινωνίας μεταξύ των δύο φύλων και γενικότερα στην ανίχνευση των σχέσεων και της πρόσβασης κάθε φύλου στα διάφορα συστήματα κάθε κοινωνίας. Μέσα από το κατά φύλο ένδυμα προβάλλονται διάφορες αξίες, μηνύματα, αρχές και κανόνες που διέπουν μια κοινότητα.

1987. Lebessi 1991.

3 Στεφανή 2013, 20, 23, κυρίως 45-46 όπου παρουσίαση και συζήτηση του όρου. Για τη σχέση ενδύματος και φύλου στο προϊστορικό Αιγαίο βλ. επίσης, ενδεικτικά, Chapin 2012. Hitchcock & Nikolaidou 2013, 508-511.

II. Αναπαραστάσεις του σώματος και του ενδύματος στη Μινωική Κρήτη

α. Προανακτορική εποχή

Ένα ευρύ πεδίο ανίχνευσης των έμφυλων ταυτοτήτων στη μινωική Κρήτη αποτελεί η μελέτη της διαχείρισης του σώματος με κύριο μέσο έρευνας το ένδυμα και άλλα συνοδευτικά στοιχεία, όπως η κόμμωση και η κόσμηση. Η προσέγγιση μπορεί να γίνει μέσα από το πλούσιο εικονογραφικό υλικό το οποίο εντάσσεται στο πλέγμα δεδομένων, που αφορούν στα σύνθετα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μινωικών κοινωνιών της Εποχής του Χαλκού. Ο περιορισμένος χώρος της παρούσας μελέτης δεν μπορεί να επιτρέψει παρά μια πολύ συνοπτική παρουσίαση ορισμένων από τα θέματα που προκύπτουν σε σχέση με το σώμα ως συμβολική έκφραση σχέσεων και ιδεολογιών του φύλου.

Εικ. 1. Ανθρωπόμορφο πήλινο ρυτό από τα Μάλια *(Στεφανή 2013, πίν. 1)*.

Εικ. 2. Ανθρωπόμορφο πήλινο ρυτό από τη Μύρτο *(Στεφανή 2013, εικ. 5)*.

Αν και τα εικονογραφικά δεδομένα από την προανακτορική εποχή είναι περιορισμένα, διαπιστώνεται το εξής ενδιαφέρον στοιχείο με βάση τη μελέτη των ειδωλίων, που αποτελούν την κύρια πηγή πληροφοριών: ενώ σε αυτά των πρώιμων φάσεων το φύλο δηλώνεται με την απόδοση των ανατομικών του χαρακτηριστικών, στις όψιμες φάσεις η δήλωση του φύλου αρχίζει να γίνεται με την απόδοση του ενδύματος (Στεφανή 2002, 19-20). Έτσι, ήδη από αυτή την περίοδο έχουμε τις πρώτες εικονογραφικές αποδόσεις του ανδρικού περιζώματος (Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, 5-7) και της γυναικείας κωδωνόσχημης φούστας και του καπέλου (Στεφανή 2013, 48-50). Αυτή η μεταβολή έχει πολλαπλή σημασία, καθώς αποτυπώνεται η στροφή από φυσικούς τρόπους δήλωσης του βιολογικού φύλου προς πρακτικές στις οποίες κύριο μέσο γίνεται ένα προϊόν μεταποίησης, δηλαδή ένα κομμάτι ύφασμα ή δέρμα. Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι ήδη από την περίοδο πριν από την ίδρυση των ανακτόρων, διαμορφώνονται οι βασικοί ενδυματολογικοί τύποι, οι οποίοι θα αναπτυχθούν στις επόμενες φάσεις, κάτι που σημαίνει ότι η ενδυμασία, με άλλα λόγια η τροποποίηση και διαμόρφωση του σώματος μέσω του ενδύματος, καθίσταται το κυρίαρχο μέσο δήλωσης του φύλου και των ρόλων που απορρέουν από αυτό (Στεφανή 2013, 54).

Με βάση αυτή την παρατήρηση, μπορούμε να πούμε ότι από τα τέλη της προανακτορικής εποχής η ενδυμασία αποκτά σημαντική θέση στην επικοινωνία μεταξύ ατόμων και ομάδων. Μάλιστα αυτό συμβαίνει την περίοδο ακριβώς που κυοφορούνται οι μεγάλες κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές αλλαγές, οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση των πρώτων ανακτόρων. Η συγκεκριμένη διαπίστωση πιστεύουμε ότι έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, μια και όπως έχει ήδη υποστηριχθεί σε μελέτες για το ένδυμα, η σημασία του δεν είναι στατική

και οι ενδυματολογικοί τύποι δεν διαμορφώνονται εφάπαξ, αλλά συνεχώς μεταβάλλονται (Sørensen 1997, 109· 2000, 160-161). Εξάλλου το γεγονός ότι στα προανακτορικά ανθρωπόμορφα ρυτά με τη μορφή γυναικών γίνεται προσπάθεια απόδοσης του ρούχου, υποδηλώνει την αυξανόμενη σημασία του υφάσματος ως προϊόντος εξειδικευμένης χειρωνακτικής εργασίας **(εικ. 1-2)** (για τα ειδώλια βλ. Nikolaidou 2012, 44-47. Στεφανή 2013, 49-51, 223-225, εικ. 3-7. Για το ύφασμα ως σημαντικής αξίας προϊόν βλ. Carr & Maslowski 1995, κυρίως 306-311. Costin 2012, με έμφαση στο φύλο. Για το Αιγαίο βλ. Barber 1991. Jones 2015. Ulanowska 2020). Σε ό,τι αφορά τους τύπους του γυναικείου ενδύματος σε αυτή την περίοδο, είναι αξιοσημείωτο ότι εκτός από την κωδωνόσχημη φούστα και το καπέλο, υπάρχει ένα παράδειγμα ενδύματος με οριζόντια volants, το οποίο απαντά σε παράσταση σφραγίδας από την Κνωσό (*CMS* II.2, αρ. 29)[4]. Η ομοιότητα του ενδύματος με αυτά που απεικονίζονται σε αρκετούς σύγχρονους ανατολικούς σφραγιδοκυλίνδρους υποδηλώνει ότι ήδη από τα τέλη αυτής της περιόδου υπάρχουν επαφές της Κρήτης με άλλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου και πιθανώς ασκούνται επιδράσεις σε ποικίλες πτυχές του υλικού πολιτισμού, όπως η ενδυμασία (ενδεικτικά βλ. Cadogan 1983, 514-517. Watrous 1994, 726, 734-736, 748-749).

β. Παλαιοανακτορική εποχή

Στην παλαιοανακτορική εποχή τα δεδομένα πληθαίνουν εντυπωσιακά. Ιδρύονται τα λεγόμενα πρώτα ή παλαιά ανάκτορα και ακμάζουν τα ιερά κορυφής με πλήθος πήλινων ειδωλίων αναθηματικού χαρακτήρα στα οποία παρατηρείται σημαντική ποικιλία ενδυμάτων, ενδυματολογικών συνδυασμών και χρήση εξαρτημάτων (αξεσουάρ)[5], τα οποία χαρακτηρίζουν τη γυναικεία εμφάνιση. Το ένδυμα γίνεται πλέον κυρίαρχο μέσο για τη δόμηση της γυναικείας εικόνας, ενώ ταυτόχρονα το περίζωμα και οι γυμνοί κορμοί χαρακτηρίζουν την ανδρική. Η κωδωνόσχημη φούστα με το απλό περικόρμιο είναι ο πιο διαδεδομένος τύπος ενδύματος (**εικ. 3**), αλλά υπάρχουν παραδείγματα πτυχωτής φούστας και εντυπωσιακά περικόρμια τύπου collar medicis[6] (Στεφανή 2002, 20-24, σχ. 1-2· 2013, 63-64, αρ. κατ. 5, 48, 49, 57, 59, 62, 63, 66, 67, 162, 187, πίν. 3-4). Το καπέλο[7] είναι το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο της γυναικείας εμφάνισης και αυτό στο οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη ποικιλομορφία, ενώ αρκετοί είναι οι τύ-

Εικ. 3. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο από τον Πετσοφά Σητείας *(Στεφανή 2013, πίν. 4)*.

4 Πρβ. το ίδιο ένδυμα που φορεί η μορφή σε βαβυλωνιακό σφραγιδόλιθο από τον θολωτό τάφο Β του Πλατάνου (*CMS* II.1, αρ. 306. Στεφανή 2013, 51-52, εικ. 9).

5 Για τον όρο βλ. Στεφανή 2013, 27.

6 Τύπος περικόρμιου με κύριο χαρακτηριστικό τον υψωμένο τριγωνικό γιακά στην περιοχή του αυχένα.

7 Εθνογραφικές έρευνες έχουν δείξει ότι τα άτομα που ασκούν εξουσία χρησιμοποιούν ανάμεσα στα εμβλήματά τους διάφορα εξαρτήματα για το κεφάλι, όπως το καπέλο, ή τροποποιούν το κεφάλι τους με διάφορα μέσα, όπως η κόμμωση. Βλ. Earle 1990, 77-78. Crowley 1995, 478-479. Sørensen 1997, 104· 2000, 167. Το καπέλο θεωρείται κατάλληλο μέσο για να μεταφέρει ποικίλα μηνύματα λόγω της υψηλής ορατότητάς του. Βλ. Wobst 1977, 332-333 και, για το πεδίο των μινωικών σπουδών, τις πρωτοποριακές μελέτες της Pilali-Papasteriou 1989, 98, 100· Πιλάλη-Παπαστερίου 1992.

ποι της ζώνης (Στεφανή 2013, 65-77). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι παρατηρούνται τοπικές παραλλαγές στους ενδυματολογικούς συρμούς και σε κάποιες περιπτώσεις ένας συρμός, αφού εμφανιστεί και καθιερωθεί σε ένα κεντρικό ιερό κορυφής, όπως ο Γιούχτας, στη συνέχεια φαίνεται ότι διαδίδεται και γίνεται μόδα σε πιο μικρά και περιφερειακά ιερά (Στεφανή 2013, 78-79, 276-278). Το γεγονός ότι το ένδυμα γίνεται την περίοδο ανάδυσης των σύνθετων ανακτορικών κοινωνιών ένας σημαντικός, ίσως ο σημαντικότερος, τρόπος έκφρασης του κοινωνικού «προσώπου» της γυναίκας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μέσα από μια ποικιλία συνδυασμών και επιμέρους ενδυματολογικών διαφοροποιήσεων, η γυναίκα μπορεί να εκφράσει τις λεπτές αποχρώσεις που συνθέτουν τη θέση και τις επιδιώξεις της στο πλαίσιο μιας έντονα ιεραρχημένης κοινωνίας. Όπως έχει διαπιστωθεί με βάση εθνογραφικά παράλληλα, οι ατομικές διαφορές στο ένδυμα μπορεί να δηλώνουν διαφορετικό πλούτο ή/και status αλλά και διαφορετική αισθητική ή διαφορετική αντίληψη της πραγματικότητας, με αποτέλεσμα να τονίζεται η ατομική ταυτότητα (Wiessner 1989, 57-63· 1990, 112). Η ενδυματολογική ποικιλία θεωρώ ότι ανακλά την κοινωνική ρευστότητα της εποχής και ταυτόχρονα υποδηλώνει την τάση αναζήτησης καινοφανών τρόπων έκφρασης και διεκδίκησης νέων κοινωνικών ρόλων. Η παλαιοανακτορική εποχή είναι μια περίοδος με έντονο ανταγωνισμό σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο,[8] στην οποία αναδύεται ταυτόχρονα η ανάγκη συλλογικότητας και εύρεσης κοινών τρόπων έκφρασης ως προϋπόθεση για τη στήριξη του ανακτορικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό της συνύπαρξης τάσεων ανταγωνισμού και συλλογικότητας διαφαίνεται σε μια σειρά εκφάνσεων του πολιτισμού αυτής της περιόδου, με ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα το ένδυμα (Στεφανή 2013, 241-244, 280-283. Πρβ. Nikolaidou 2002, 84-88).

Η ύπαρξη τοπικών ιδιαιτεροτήτων στην ενδυμασία θεωρώ ότι πρέπει να συσχετιστεί με τις διαφορετικές τοπικές παραδόσεις, που εξακολουθούν να υπάρχουν σε αυτή την περίοδο ως απόηχος της προανακτορικής εποχής, όταν τα τοπικά χαρακτηριστικά και οι τοπικοί ρυθμοί αποτελούσαν τον κανόνα (πρβ. κεραμική παραγωγή). Η συνύπαρξη παράδοσης και νεωτερισμού κατά την περίοδο των λεγόμενων παλαιών ανακτόρων αποτυπώνεται στην ποικιλία και στην κατανομή των γυναικείων ενδυματολογικών συνδυασμών της περιόδου (Στεφανή 2013, 280-281). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι μέσω των διαφορετικών ενδυματολογικών προτάσεων η κάθε περιοχή επιδιώκει να στηρίξει τη δική της παράδοση, να τονίσει τη διαφορετικότητά της έναντι των άλλων και πιθανώς να προτείνει νέους τρόπους επικοινωνίας σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο στο καινούργιο πολιτικό, διοικητικό, οικονομικό και ιδεολογικό τοπίο. Εξάλλου, όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες μελέτες, η ύπαρξη στιλιστικής ποικιλίας σε κοινωνίες που μετασχηματίζονται προς πιο συγκεντρωτικούς τρόπους οργάνωσης, είναι δυνατό να συνεχίζεται σε τοπικό επίπεδο ως ένδειξη διαφοράς ή υπεροχής[9]. Αυτό σημαίνει ότι είναι πιθανό οι τοπικές κοινωνίες να τονίζουν τις στιλιστικές διαφορές τους ως ένδειξη διαφοροποίησης ή ακόμα και αντίδρασης προς το κέντρο εξουσίας.

Στα τέλη της περιόδου (Μεσομινωική IIB-IIIA) συντελούνται δύο σημαντικές αλλαγές στη γυναικεία εμφάνιση: τα καπέλα δεν αποτελούν πια κυρίαρχο στοιχείο και αφήνεται ακάλυπτο το στήθος (Στεφανή 2002, 24, 26· 2013, 85, 116, 283-284). Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι οι περισσότεροι τύποι καπέλου, και κυρίως τα μεγαλύτερα και πιο εντυπωσιακά δεν χρησιμοποιούνται πλέον από τα τέλη της παλαιοανακτορικής, και αυτό συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της επόμενης περιόδου. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι και μετά από αυτή τη μεταβολή το κέντρο βάρους της γυναικείας εμφάνισης συνεχίζει να βρίσκεται στο κεφάλι. Αυτό επιτυγχάνεται τόσο με τη χρήση ενός εξαρτήματος κεφαλής, της ταινίας, όσο και με τη δημιουρ-

---

8 Για την εντατικοποίηση των ανταλλαγών κατά την παλαιοανακτορική εποχή στο εσωτερικό της Κρήτης και με περιοχές εκτός αυτής βλ. Walberg 1983, 90-137. Warren & Hankey 1989, 17-20. Watrous 1994, 735, 747-751. Alberti 2012, 22-33.

9 Earle 1990, 75. Πρβ. στον μινωικό χώρο το παράδειγμα της Ανατολικής Κρήτης, η οποία μετά την Υστερομινωική II περίοδο φαίνεται ότι ακολουθεί πορεία ανεξάρτητη από αυτή του υπόλοιπου νησιού βλ. Bennet 1987.

γία περίτεχνων κομμώσεων (**εικ. 4-5**) (Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 85 κ.ε. Στεφανή 2013, 85, 119-120. Για ειδώλια με πλούσια κόμμωση βλ. Στεφανή 2013, αρ. κατ. 116, 117, 124 -129, 135, 150). Αυτοί οι δυο τρόποι διαχείρισης του κεφαλιού συνδυάζονται, με αποτέλεσμα η ταινία να λειτουργεί ως μέρος της περίτεχνης κόμμωσης ή να χρησιμοποιείται για τον σχηματισμό ενός καπέλου σε συνδυασμό με την κόμμωση. Η απομάκρυνση του καπέλου από τη γυναικεία ενδυμασία και η παραχώρηση της θέσης του στις περίτεχνες κομμώσεις φαίνεται ότι έγινε σταδιακά. Είναι χαρακτηριστικό ότι συγκεκριμένοι τύποι καπέλου (Στεφανή 2013, 73-75, τύποι ΣΤ και Ζ· για τα καπέλα στη νεοανακτορική εποχή βλ. ό.π. 116-118), οι οποίοι εμφανίζονται στα τέλη της παλαιοανακτορικής περιόδου και σχηματίζονται από δακτυλιόσχημες ταινίες, συνδυάζονται ή καλύτερα αποτελούν οργανικό κομμάτι πολύπλοκων κομμώσεων (Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 119-121).

Εικ. 4. Κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου πιθανώς από τον Πύργο Τυλίσου *(© Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου)*.

Σχετικά με τη δεύτερη αλλαγή: σε αρκετά παλαιοανακτορικά ειδώλια δηλώνεται περικόρμιο με τριγωνικό ή άλλου σχήματος άνοιγμα στο στέρνο, που αφήνει μέρος του στήθους ορατό, μόνο όμως σε ένα παράδειγμα των τελών της περιόδου το περικόρμιο είναι εντελώς ανοιχτό και αφήνει το στήθος ακάλυπτο (Στεφανή 2013, 132, αρ. κατ. 83). Το γυμνό στήθος θα παγιωθεί κατά τη Μεσομινωική ΙΙΙ και στο εξής θα αποτελέσει αναπόσπαστο κομμάτι της γυναικείας εμφάνισης, όπως αυτή αποδίδεται στην εικονογραφία (Στεφανή 2011).

Εικ. 5. Κεφαλές πήλινων γυναικείων ειδωλίων από το Πισκοκέφαλο Σητείας *(Στεφανή 2013, πίν. 14-15)*.

Οι δυο αυτές αλλαγές κρίνονται σημαντικές όχι μόνο γιατί οδηγούν σε μια ουσιαστική μεταβολή του τρόπου με τον οποίο οργανώνει την εμφάνισή της η γυναίκα αλλά γιατί συντελούνται ακριβώς στη μεταβατική περίοδο από την παλαιοανακτορική στη νεοανακτορική εποχή. Καταρχάς το γεγονός ότι το επίκεντρο της διαχείρισης του γυναικείου σώματος και προβολής της εμφάνισης συνεχίζει μέχρι το τέλος της περιόδου να βρίσκεται στο κεφάλι, ίσως δηλώνει ότι η γυναίκα διεκδικεί μέρος από την εξουσία προβάλλοντας έντονα την ταυτότητά της. Αυτή η υπόθεση μπορεί να στηριχθεί σε όσα έχουν διατυπωθεί για τη σημασία του κεφαλιού στην ανθρώπινη εμφάνιση (Στεφανή 2013, 283-284). Κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από γυναίκες και άνδρες ένα εξάρτημα όμοιας μορφής και λειτουργίας, η ταινία[10]. Η μόδα των περίτεχνων γυναικείων κομμώσεων, που συγκρατούνται ψηλά στο κεφάλι με τη βοήθεια ταινίας, είναι σύντομη, αφού διαρκεί μόνο κατά τη μεταβατική Μεσομινωική ΙΙΒ- ΙΙΙΑ και στη συνέχεια υποχωρεί για να δώσει τη θέση της στα μα-

10 Για αναλυτική παρουσίαση της χρήσης της ταινίας από άνδρες και γυναίκες σε όλες τις φάσεις του μινωικού πολιτισμού βλ. Πιλάλη-Παπαστερίου 1992, 107-114.

κριά μαλλιά που είναι διευθετημένα σε πλούσιους πλοκάμους. Αναζητώντας τις αιτίες αυτής της μεταβολής, δηλαδή της απομάκρυνσης του καπέλου από τη γυναικεία ενδυμασία, και λαμβάνοντας υπόψη τη θέση για μίμηση των ενδυματολογικών συνηθειών της ελίτ από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, διατυπώνουμε τη σκέψη ότι από τη στιγμή που το καπέλο ως το χαρακτηριστικότερο τμήμα της γυναικείας ενδυμασίας υιοθετείται σε κάποιες μορφές του από την πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού, οι γυναίκες που ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικά ομάδες διαφοροποιούν την εμφάνισή τους προκειμένου να διατηρήσουν απόστασή από τις υπόλοιπες[11]. Έτσι, εγκαταλείπουν το καπέλο και σταδιακά στρέφονται σε νέους τρόπους οργάνωσης της εμφάνισής τους. Όπως έχει γραφτεί σχετικά με τους μηχανισμούς μίμησης και αλλαγής κανόνων συμπεριφοράς, «αν η κυρίαρχη τάξη επιθυμεί να διατηρήσει την κυρίαρχη θέση της πρέπει να την προφυλάξει ή να αποκτήσει νέα σύμβολα αυτής της διαφοροποίησης, που υιοθετούνται με στόχο να στηρίξουν την προηγούμενη αντίθεση» (Miller 1982, 89). Κάτι τέτοιο είναι πιθανό ότι συνέβη στη μετάβαση από την πρώτη φάση των ανακτόρων στη δεύτερη, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στις γυναίκες.

Παράλληλα με τις παραπάνω εξελίξεις, είναι αξιοσημείωτο, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι η ταινία χρησιμοποιείται τόσο από άνδρες όσο από γυναίκες. Αυτό το φαινόμενο, όπως υποστήριξα αλλού, μπορεί να υποδηλώνει την ανάγκη τόνωσης κοινών στοιχείων ανάμεσα στα δυο φύλα (Στεφανή 2013, 285). Ίσως μάλιστα το γεγονός αυτό να σχετίζεται με τη σταδιακή υποχώρηση των τοπικών και ατομικών ιδιαιτεροτήτων παράλληλα με την παγίωση και την ισχυροποίηση του ανακτορικού συστήματος. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ισχύει ο χαρακτηρισμός των Μεσομινωικών IIB και III φάσεων ως μεταβατικών περιόδων για τις μινωικές κοινωνίες, σε ό,τι αφορά την οργάνωση της γυναικείας εμφάνισης υπό την έννοια της συνύπαρξης του παλιού με το νέο. Τώρα υποχωρούν τα πιο προβεβλημένα χαρακτηριστικά για να δώσουν τη θέση τους σε άλλα, τα οποία σταδιακά θα πάρουν νέα και οριστική μορφή κατά τη διάρκεια της νέας εποχής.

γ. Νεοανακτορική εποχή

Κατά τη νεοανακτορική εποχή το ένδυμα αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό και ευδιάκριτο στοιχείο της γυναικείας μορφής σε όλους τους τύπους απεικόνισής της. Είναι, μάλιστα, ενδεικτικό της σημασίας του το γεγονός ότι στις πολυάριθμες παραστάσεις σφραγίδων, οι γυναίκες είναι ουσιαστικά ταυτόσημες με το ένδυμά τους, αφού δεν αποδίδεται κανένα άλλο χαρακτηριστικό τους με τόση λεπτομέρεια. Επίκεντρο της γυναικείας εμφάνισης είναι αναμφίβολα η φούστα (**εικ. 6, 7, 8, 9).** Όπως έχει γραφτεί, «οι Μινωίτες φαίνεται να είχαν κάποιου είδους εμμονή με τις πλουμιστές γυναικείες φούστες» (Alexandri 1994, 47), άποψη που εκφράζει τον σημαίνοντα ρόλο της φούστας στη νεοανακτορική εικονογραφία αλλά οπωσδήποτε δεν ερμηνεύει την αιτία αυτής της επιλογής. Σε αυτή την εποχή συντελούνται μεγάλες αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της γυναικείας εμφάνισης, οι οποίες θεωρώ ότι αντικατοπτρίζουν ευθέως τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην κοινωνική ταυτότητα της γυναίκας. Η πρώτη μεταβολή σχετίζεται με το γεγονός ότι από τη Μεσομινωική IIIA, οπότε εξαφανίζονται οι περίτεχνες κομμώσεις, και σε όλη τη διάρκειά των νέων ανακτόρων το επίκεντρο της γυναικείας εμφάνισης δεν βρίσκεται πλέον στο κεφάλι. Εάν λάβουμε υπόψη τη σημασία που δίνεται στη διαχείριση του κεφαλιού από την πλευρά ατόμων που έχουν ή διεκδικούν εξουσία[12], η επιλογή της γυναίκας να απομακρύνει το επίκεντρο της εμφάνισής της από αυτό, μπορεί να δηλώνει την αδυναμία της να διεκδικήσει ρόλους εξουσίας και γενικότερα την υποχώρησή της από τη δημόσια σφαίρα. Αυτό μπο-

11 Για την ερμηνεία της διαφοροποίησης στο εικονογραφικό στιλ μιας κοινότητας ως αποτέλεσμα ανταγωνισμού ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες βλ. Wiessner 1984· 1990, 108. Miller 1985, 184-205, εικ. 53. Επίσης για την εισαγωγή από την πλευρά των ομάδων με υψηλό status καινοτομιών, οι οποίες στη συνέχεια διαδίδονται στις κατώτερες ομάδες βλ. Miller 1982, 95.

12 Βλ. υποσημ. 8.

Εικ. 6. Χρυσό δαχτυλίδι από τον θολωτό τάφο Α στο Φουρνί Αρχανών *(Στεφανή 2013, πίν. 28)*.

Εικ. 7. Χρυσό δαχτυλίδι από τον τάφο στα Ισόπατα Κνωσού *(Στεφανή 2013, πίν. 30)*.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια της φούστας από τη γυναικεία μορφή σε τοιχογραφία του δωματίου 14 της έπαυλης στην Αγία Τριάδα *(Στεφανή 2013, πίν. 33)*.

ρεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους: ένας είναι η αδυναμία πρόσβασης σε παραγωγικά μέσα ή/και η αδυναμία προσαρμογής και ένταξής της στους νέους διοικητικούς και οικονομικούς μηχανισμούς (Hitchcock 1996, κυρίως 116, 121, 127. Στεφανή 2013, 267-270). Παράλληλα, σε αυτή την εποχή είναι φανερό ότι οι γυναίκες έχουν κυρίαρχο και πρωταγωνιστικό ρόλο στον τομέα των επίσημων, ανακτορικών και όχι μόνο τελετουργιών και γενικότερα της θρησκείας (Στεφανή 2013, 264-268).

Μια άλλη σημαντική αλλαγή που συντελείται στη γυναικεία εμφάνιση κατά τη νεοανακτορική εποχή, είναι η αποκάλυψη του στήθους μέσα από το ανοιχτό πλέον περικόρμιο **(εικ. 10-11)** (Στεφανή 2002, 27-28· 2011· 2013, 101-103). Αυτό το ενδυματολογικό χαρακτηριστικό για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις ότι άρχισε να διαμορφώνεται από την παλαιοανακτορική εποχή, είναι σίγουρο ότι τώρα γίνεται αναπόσπαστο γνώρισμα της γυναικείας εμφάνισης. Το γυμνό πλέον στήθος αποτελεί ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της γυναικείας εμφάνισης στην εικονογραφία και σηματοδοτεί μια πολυσήμαντη μεταβολή στον τρόπο αναπαράστασης της γυναίκας. Πιστεύουμε ότι η απογύμνωση του στήθους βρίσκεται στον πυρήνα μιας νέας σχέσης μεταξύ του σώματος και των ενδυμάτων, και γενικότερα των μερών που χρησιμοποιούνται για να συνθέσουν την εμφάνιση. Με αυτό εννοούμε ότι από τη στιγμή που το γυμνό στήθος συμμετέχει στην οργάνωση της εμφάνισης, δημιουργούνται ουσιαστικά δύο πόλοι στον τρόπο με τον οποίο η γυναίκα παρουσιάζεται στους άλλους. Ο ένας πόλος βρίσκεται στο πάνω μέρος του σώματος και είναι το ίδιο το γυναικείο σώμα και μάλιστα ένα από τα ισχυρότερα σημεία του, ενώ ο άλλος πόλος βρίσκεται στο κάτω μέρος του σώματος και εκφράζεται από ένα ένδυμα, τη φούστα. Αυτό το φαινόμενο είναι καινούργιο και συνιστά μια καινοτομία σε σχέση με ό,τι συνέβαινε ως τότε.

Η αλλαγή στη σχέση σώματος-ενδύματος θεωρούμε ότι είναι πιθανό να πηγάζει από τη διαφοροποιημένη αντίληψη της ίδιας της γυναίκας για το σώμα της αλλά και για τα ατομικά και κοινωνικά μηνύματα, που επιθυμεί να μεταδώσει μέσω του τρόπου διαχείρισης του σώματός της. Εάν μάλιστα

λάβουμε υπόψη μας την άποψη σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι ενδιαφέρονται έντονα να παρουσιάσουν θετική ατομική εικόνα στους άλλους, έτσι ώστε να κερδίσουν εκτίμηση και αναγνώριση (πρβ. Wiessner 1989, 57), μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γυναίκα στη νεοανακτορική Κρήτη θεωρεί ότι μπορεί να κερδίσει αναγνώριση, όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο αλλά και ως φύλο συνολικά, μέσω της προβολής ενός ανατομικού της χαρακτηριστικού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση και με δεδομένη την εξαιρετική σπανιότητα εικόνων μητρότητας στη νεοανακτορική εικονογραφία (Budin 2011), θα λέγαμε ότι οι γυμνοί μαστοί περισσότερο παραπέμπουν στον γονιμικό χαρακτήρα της γυναίκας με τη μεταφυσική του διάσταση και λιγότερο αποτελούν σύμβολο ενός κοινωνικού ρόλου, όπως είναι η μητρότητα (Στεφανή 2002, 28· 2011· 2013, 294-295. Για άλλες προσεγγίσεις βλ. Kopaka 2009. Morris 2009. Πλάτων 2014).

Ο τονισμός του γυμνού γυναικείου στέρνου στη νεοανακτορική εικονογραφία μπορεί να εκφράζει τα εξής:

α. στενή σύνδεση της γυναίκας με τη γονιμότητα, τον χώρο της θρησκείας και της μεταφυσικής, στοιχεία που ανάγονται στο προανακτορικό παρελθόν (Branigan 1969, 28-38. Fowden 1990, 15-18. Στεφανή 2002, 27-28· 2013, 295-296). Η έμφαση στους γυμνούς μαστούς πιθανώς παραπέμπει στις γυναικείες μορφές της προανακτορικής εποχής, κυρίως στα ανθρωπόμορφα αγγεία, οι οποίες με την ιδιότητα της τροφού ή/και της μητρικής θεάς προέβαλαν το στήθος τους. Από την άλλη μεριά, στη νεοανακτορική εικονογραφία βλέπουμε ότι η γυναίκα δανείζει τη μορφή της στις απεικονίσεις θεϊκών μορφών στις οποίες επίσης κυριαρχεί το γυμνό στήθος (ενδεικτικά Goodison & Morris 1998, 123-125). Το γεγονός αυτό θεωρούμε ότι δεν δηλώνει απλώς την ισχυρή θέση της γυναίκας στα λατρευτικά δρώμενα αλλά υπογραμμίζει για μια ακόμα φορά τη στενή σχέση της με τον χώρο της θρησκείας και τις όποιες μορφές εξουσίας απέρρεαν από αυτήν.

β. Το γεγονός ότι ο γυμνός κορμός αποτελούσε τυπικό χαρακτηριστικό της ανδρικής εμφάνισης

Εικ. 9. Ομοίωμα ενδύματος από φαγεντιανή. Ιεροί αποθέτες ανακτόρου Κνωσού *(Στεφανή 2013, πίν. 42)*.

Εικ. 10. Ειδώλιο «θεάς των Ὀφεων» από το θησαυροφυλάκιο του Ιερού στο ανάκτορο της Κνωσού *(Στεφανή 2013, πίν. 40)*.

Εικ. 11. Ειδώλιο «θεάς των Ὀφεων» από το θησαυροφυλάκιο του Ιερού στο ανάκτορο της Κνωσού *(Στεφανή 2013, πίν. 41)*.

ήδη από την προανακτορική περίοδο και σε όλη τη διάρκεια του ανακτορικών περιόδων, ενώ από την πλευρά της γυναίκας η απογύμνωση του στήθους ξεκινά δειλά στα τέλη της παλαιοανακτορικής και αποκρυσταλλώνεται στη νεοανακτορική, δηλώνει καταρχήν ότι πρόκειται για μια ανδρική συνήθεια στο πεδίο της διαχείρισης του σώματος, η οποία στη συνέχεια υιοθετήθηκε από τις γυναίκες. Οι μυώδεις και τεντωμένοι κορμοί, χαρακτηριστικό του ανδρικού ιδεώδους της εποχής, γίνονται αντικείμενο μίμησης από τις γυναίκες, οι οποίες προβάλλουν απέναντι στους ανδρικούς μυς τους μαστούς τους ως σύμβολα της δύναμής τους στις έντονα ιεραρχημένες μινωικές κοινωνίες των ανακτορικών χρόνων (Στεφανή 2002, 28· 2011· 2013, 296).

III. Επίλογος

Στη μινωική Κρήτη μέσα από το ένδυμα και γενικότερα τη διαχείριση του ανθρώπινου σώματος, όπως αποτυπώνεται στα εικονογραφικά τεκμήρια, εκφράζονται ποικίλες ιδέες, που χαρακτηρίζουν σε κάθε εποχή τις σχέσεις των δύο φύλων και τη σύνδεσή τους με τους μηχανισμούς εξουσίας. Το σώμα, το ένδυμα και τα εξαρτήματά του είναι ενεργά πεδία συμβολικής έκφρασης των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα φύλα, ένας δυναμικός χώρος όπου διαμορφώνονται, προβάλλονται και επαναπροσδιορίζονται κάθε στιγμή οι ανθρώπινες ταυτότητες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Το ένδυμα ως ισχυρό μέσο επικοινωνίας μετέχει ενεργά στη διαμόρφωση της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας, άλλοτε προβάλλοντας και ενισχύοντας και άλλοτε συσκοτίζοντας ή παραμορφώνοντας τις ανθρώπινες ταυτότητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. 1997. *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο*, Θεσσαλονίκη.

Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. 1992. *Μινωικά πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια της Συλλογής Μεταξά. Συμβολή στη μελέτη της μεσομινωικής πηλοπλαστικής*, Θεσσαλονίκη.

Πλάτων, Ε. 2014. Η «χειρονομία της αποκάλυψης»: ένα άγνωστο μέχρι σήμερα στιγμιότυπο των μινωικών τελετουργιών ενηλικίωσης, *ΚΧ* 34, 65-81.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ἐ. 1971. *Μινωικόν ζώμα*, Αθήνα.

Στεφανή, Λ. 2002. Η γυναικεία ενδυμασία στην ανακτορική Κρήτη, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 82, 19-29.

Στεφανή, Ε. 2011. Οι γυμνοί γυναικείοι μαστοί στη μινωική εικονογραφία: σύμβολο γονιμότητας ή εξουσίας; στο Μ. Βλαζάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α3, Χανιά, 523-538.

Στεφανή, Ε. 2013. *Η γυναικεία ενδυμασία στην ανακτορική Κρήτη. Πρόταση ανάγνωσης ενός κώδικα επικοινωνίας* (*Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών. Δημοσιεύματα* αρ. 14), Θεσσαλονίκη.

Alberti, M. E. 2012. Aegean Trade Systems: Overview and Observations on the Middle Bronze Age, στο M. E. Alberti & S. Sabatini, *Exchange Networks and Local Transformations: Interaction and Local Change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age,* Oxford, 22-43.

Alexandri, A. 1994. *Gender Symbolism in Late Bronze Age Aegean Glyptic Art*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Archaeology, University of Cambridge.

Barber, E. W. 1991. *Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in Europe and the Near East with Special Reference to the* Aegean, Princeton.

Bennet, J. 1987. The Wild Country East of Dikte: The Problem of East Crete in the LM III, *Minos* 20-22, 77-88.

Branigan, K. 1969. The Genesis of the Household Goddess, *SMEA* 8, 28-38.

Budin, S. 2011. *Images of Woman and Child from the Bronze Age: Reconsidering Fertility, Maternity, and Gender in the Ancient World*, Cambridge.

Cadogan, G. 1983. Early Minoan and Middle Minoan Chronology, *AJA* 87, 507-518.

Carr, C. & Maslowski, R. E. 1995. Cordage and Fabrics: Relating Form, Technology, and Social Processes, στο Carr & Neitzel 1995, 297-340.

Carr, C. & Neitzel, J. E. (επιμ.) 1995. *Style, Society, and Person: Archaeological and Ethnological Perspectives*, New York.

Chapin, A. 2012. Do Clothes Make the Man (or Woman)? Sex, Gender, Costume, and the Aegean Color Convention, στο M.-L. Nosch & R. Laffineur (επιμ.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment, and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference / 13e Rencontre égéenne international, University of Copenhagen, Danish Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010* (*Aegaeum* 33), Leuven-Liège, 297-304.

Conkey, M. W. 1978. Style and Information in Cultural Evolution: Toward a Predictive Model for the Paleolithic, στο C. Redman (επιμ.), *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating,* New York & London, 61-85.

Conkey, M. W. 1989. The Use of Diversity in Stylistic Analysis, στο G. T. Jones & R. Leonard (επιμ.), *Quantifying Diversity in Archaeology,* Cambridge, 121-132.

Conkey, M. W. & Hastorf, C. A. (επιμ.) 1990. *The Uses of Style in Archaeology*, Cambridge.

Costin, C. 2012. Gender and Textile Production in Prehistory, στο D. Bolger (επιμ.), *A Companion to Gender Prehistory*, Chichester,180-202.

Crowley, J. 1995. Images of Power in the Bronze Age Aegean, στο R. Laffineur & W. D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994* (*Aegaeum* 12), Liège/Austin, 475-492.

Davies, S. 2020. *Adornment: What Self-Decoration Tells Us about Who We Are*, London.

Earle, T. 1990. Style and Iconography as Legitimation in Complex Chiefdoms, στο Conkey & Hastorf 1990, 73-81.

Eicher, J. B. & Roach-Higgins, M. E. 1992. Definition and Classification of Dress: Implications for Analysis of Gender Roles, στο R. Barnes & J. B. Eicher (επιμ.), *Dress and Gender: Making and Meaning*, New York, 8-28.

Faris, J. 1972. *Nuba Personal Art*, London.

Fowden, E. 1990. The Early Minoan Goddess: Images of Provision, *JPR* III-IV, 15-18.

Goodison, L. & Morris, C. (επιμ.) 1998. *Ancient Goddesses: The Myths and the Evidence*, London.

Hitchcock, L. A. 1996. Engendering Domination: A Structural and Contextual Analysis of Minoan Neopalatial Bronze Figurines, στο J. Moore & E. Scott (επιμ.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London & New York, 113-129.

Hitchcock, L. & Nikolaidou, M. 2013. Gender in Greek and Aegean Prehistory, στο D. Bolger (επιμ.), *A Companion to Gender Prehistory*, Chichester, 502-525.

Jones, B. R. 2015. *Ariadne's Threads: The Construction and Significance of Clothes in the Aegean Bronze Age* (*Aegeaum* 38), Leuven-Liège

Koehl, R. B. 1986. The Chieftain Cup and a Minoan Rite of Passage, *JHS* 106, 99-110.

Kopaka, K. 2009. Mothers in Aegean Stratigraphies? The Dawn of Ever-continuing Engendered Life Cycles, στο K. Kopaka (επιμ.), *FYLO. Engendering Prehistoric "Stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno 2-5 June 2005* (*Aegaeum* 30), Leuven-Liège, 183-196.

Lebessi, A. 1991. Flagellation ou autoflagellation: Données iconographiques pour une tentative d'interprétation, *BCH* 115 (1), 99-123.

Marinatos, N. 1987. Role and Sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art, *JPR* 1, 23-34.

Miller, D. 1982. Structures and Strategies: An Aspect of the Relationship between Social Hierarchy and Cultural Change, στο I. Hodder (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology,* Cambridge, 89-98.

Miller, D. 1985. *Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India*, Cambridge.

Morris, C. 1995. Symbols to Power: Styles and Media in the Inka State, στο Carr & Neitzel, 419-432.

Morris, C. 2009. The Iconography of the Bared Breast in Aegean Bronze Age Art, στο K. Kopaka (επιμ.), *FYLO. Engendering Prehistoric "Stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno 2-5 June 2005* (*Aegaeum* 30), Leuven-Liège, 243-252.

Nikolaidou, M. 2002. Palaces with Faces in Protopalatial Crete: Looking for the People in the First Minoan States, στο Y. Hamilakis (επιμ.), *Labyrinth Revisited: Rethinking "Minoan" Archaeology*, Oxford, 74-97.

Nikolaidou, M. 2012. Looking for Minoan and Mycenaean Women: Paths of Feminist Scholarship Towards the Aegean Bronze Age, στο S. L. James & S. Dillon (επιμ.), *A Companion to Women in the Ancient World*, Chichester, 38-53.

Pilali-Papasteriou, A. 1989. Social Evidence from the Interpretation of Middle Minoan Figurines, στο I. Hodder (επιμ.), *The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression (One World Archaeology* 6), Cambridge, 97-102.

Sackett, J. R. 1977. The Meanings of Style in Archaeology, *American Anthropologist* 42, 369-380.

Sackett, J. R. 1985. Style and Ethnicity in the Kalahari: A Reply to Wiessner, *American Anthropologist* 50, 154-159.

Sackett, J. R. 1986α. Style, Function and Assemblage Variability: A Reply to Binford, *American Anthropologist* 51, 628-634.

Sackett, J. R. 1986β. Isochrestism and Style: A Clarification, *JAnthArc* 5, 266-277.

Scott, J. W. 1986. Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, The American Historical Review* 91 (5), 1053-1075.

Sørensen, M. L. S. 1997. Reading Dress: The Construction of Social Categories and Identities in Bronze Age Europe*, EJA* 5, 93-113.

Sørensen, M. L. S. 2000. *Gender Archaeology*, Cambridge.

Treherne, P. 1995. The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze Age Europe, *Journal of European Archaeology* 3 (1), 105-144.

Ulanowska, A. 2020. Textiles and Seals: Recognising the Relationship between Textile Production and Seals and Sealing Practices in Bronze Age Greece, *Revue de l'Archéologie du Vêtement et du Costume* 1, 1-25.

Walberg, G. 1983. *Provincial Middle Minoan Pottery*, Mainz.

Waldren, W. H. 1995. Gender, Ritual, Rites and Religion: An Overview, στο W. H. Waldren, J. A. Enseyat & R. C. Kennard (επιμ.), *Ritual, Rites and Religion in Prehistory. III Deya International Conference of Prehistory* (*BAR* IS 611), Oxford, 32-37.

Warren, P. & Hankey, V. 1989. *Aegean Bronze Age*

Chronology, Bristol.

Washburn, D. K. 1995. Style, Perception, and Geometry, στο Carr & Neitzel 1995, 101-122.

Watrous, L. V. 1994. Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period, *AJA* 98, 695-753.

Wiessner, P. 1984. Reconsidering the Behavioral Basis for Style: A Case Study Among the Kalahari San, *JAnthArc* 3, 190-234.

Wiessner, P. 1989. Style and the Changing Relations between the Individual and Society, στο I. Hodder (επιμ.), *The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression (One World Archaeology* 6), Cambridge, 56-63.

Wiessner, P. 1990. Is There a Unity to Style? στο Conkey & Hastorf 1990, 105-112.

Wobst, M. H. 1977. Stylistic Behavior and Information Exchange, στο C. E. Cleland (επιμ.), *For the Director: Research Essays in Honor of James B. Griffin (Anthropological Papers* 61*)*, Ann Arbor, 317-342.

GENDER IDENTITIES IN MINOAN CRETE: THE SYMBOLISM OF THE BODY AND THE DRESS

Liana Stefani

In every culture and era, dress and the treatment of the human body in general convey a host of ideas concerning gender relations and the interplay of gender and power. Body, dress, and costume are active, potent vehicles for the symbolic expression of sex and gender relations. They constitute a lively domain where human identities are formed, displayed, and constantly negotiated. In Minoan Crete, dress functioned as a powerful tool for shaping gender identities and communicating relevant messages, throughout the era. During the prepalatial period and especially in its latest phase, when major social, economic, and ideological transformations happened that led to the foundation of the first palaces, costume played a major role in the communication among individuals and groups. Key elements of the female costume that became dominant later on, including bell-shaped skirts, flounced skirts, and hats, first appeared at this time. In the following protopalatial period, women are attired in signature bell-shaped skirts, bodices, and hats in various combinations, whereas men are typically shown with naked torsos and wearing simple belts/loincloths. The rich array of feminine costume suggests that women used dress fashions to present, and assert, their position and aspirations within the strongly stratified palatial system. A novel type of bodice that left the breast uncovered first appeared towards the end of this period, and became mainstream during the subsequent one. The bare breast is the most diagnostic feature of the female appearance in neopalatial times, signaling a major shift in the representation of the woman, which likely expresses new attitudes regarding women's roles in contemporary society. A "response" to the masculine bare torso which had been a standard male attribute since prepalatial times, the bare feminine torso in the neopalatial iconography would have been an eloquent statement about the dynamic participation of women in power and authority.

από το παρόν
στο παρελθόν

ΤΟ «ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ» ΚΑΙ ΤΟ «ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΑΤΘΙΛΔΗΣ»: Η SALLY ROSEN BINFORD ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Δήμητρα Κοκκινίδου

ὅτι ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἐκείνοις δὲ οὐ δέδοται. ὅστις γὰρ ἔχει, δοθήσεται αὐτῷ καὶ περισσευθήσεται· ὅστις δὲ οὐκ ἔχει, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται ἀπ᾽ αὐτοῦ.

(*Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, 13.11-12)

Εισαγωγή

Η άνιση αναγνώριση του επιστημονικού έργου είναι γνωστή ως «φαινόμενο του Ματθαίου»· όπως στην παραβολή του σπορέα οι καρποί του θείου λόγου πολλαπλασιάζονται, όταν αυτός τηρείται, ενώ μαραίνονται, όταν λησμονείται, με τον ίδιο τρόπο οι επιφανείς συχνά γίνονται επιφανέστεροι σε βάρος των αφανών (Merton 1968). Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες, η αφάνεια έχει ονομαστεί «φαινόμενο της Ματθίλδης» σε ανάμνηση της Αμερικανίδας Matilda Gage, συνεργάτιδας στη συγγραφή της *Βίβλου της γυναίκας*[1], της φεμινιστικής αναθεώρησης των ιερών γραφών (Rossiter 1993).

Η μεθοδολογική τομή που έχει χαρακτηριστεί ως «επιστημονική ανθρωπολογία του παρελθόντος» (Milisauskas 2011, 13), δηλαδή η Νέα ή Διαδικαστική Αρχαιολογία, έχει ταυτιστεί με το όνομα του Lewis Binford (1931-2011), ώστε ο κάτοχός του να συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους εκπροσώπους του κλάδου τον 20ό αι.· μάλιστα, εκτός από τις πολυάριθμες διακρίσεις του επί γης, η φήμη του έχει προσλάβει συμπαντικές διαστάσεις χάρη στην τιμητική ονοματοδοσία του αστεροειδούς αρ. 213629 από τη Διεθνή Αστρονομική Ἕνωση, κατ᾽ αντιστοιχία με την παγκόσμια τροχιά στην οποία έθεσε ο ίδιος την αρχαιολογία (Carver 2011, 328). Την εξέχουσα θέση του στο ερευνητικό στερέωμα επιβεβαιώνει το πλήθος των νεκρολογιών και των αφιερωμάτων στη μνήμη του στα επιστημονικά περιοδικά (Audouze 2011. Borrero 2011. Fernández Martínez & Ruiz Zapatero 2011. Izquierdo-Egea 2011. Kelly 2011. Kuhn & Stiner 2011. Meltzer 2011. O'Connell 2011. Osborn 2011. Renfrew και άλ. 2011. Rigaud 2011· 2012. Straus και άλ. 2011. Fagan 2012. Πυργάκη 2012. Yu & Schmader 2015. Gamble 2016).

Ὅπως ο Ερρίκος Η' της Αγγλίας, ο Binford παντρεύτηκε έξι φορές (Kehoe 2011, 8), την τρίτη, πέμπτη και έκτη φορά με ομότεχνές του (Meltzer 2011, 28, υποσημ. 4. O'Connell 2011, 80. Gamble 2016, 102). Η τρίτη σύζυγός του, η Sally Rosen Binford (1924-1994), αν και διέγραψε μια σχετικά σύντομη ακαδημαϊκή πορεία από την έναρξη των διδακτορικών της σπουδών (1956) έως την τελευταία πανεπιστημιακή της

1 Elizabeth Cady Stanton (επιμ.), *The Woman's Bible*. Part 1: *Comments on Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers and Deuteronomy*, 1895· Part 2: *Comments on the Old and New Testaments from Joshua to Revelation*, 1898, New York.

θέση (1973), συνδιαμόρφωσε, όπως θα φανεί στη συνέχεια, τη διαδικαστική προσέγγιση κατά τη διάρκεια του γάμου της με τον Lewis (1963-1969), από τον οποίο τελικά επισκιάστηκε, όπως και άλλες «Ματθίλδες». Παρά τις επαγγελίες της Νέας Αρχαιολογίας περί επιστημονικού εκδημοκρατισμού στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής αμφισβήτησης τη δεκαετία του 1960 (Smith 2006 [συμμετοχές των Schiffer, Zubrow & Dennel]. Carver 2007, 7), οι εκπρόσωποί της δεν τις τήρησαν στην περίπτωση των γυναικών (Pope 2011).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η απάντηση στο ενδεχόμενο ερώτημα «ποια σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στον παρόντα τόμο και στη Sally Binford»: η Κατερίνα Παπανθίμου υπήρξε και αυτή πρωτοπόρος, καθώς μαζί με την αείμνηστη Κική Παπαστερίου εγκαινίασε τη γυναικεία παρουσία μεταξύ των προϊστοριολόγων στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και επιπλέον μέρος της θητείας της συνέπεσε με την ενθουσιώδη εισαγωγή της Νέας Αρχαιολογίας στο εν λόγω ίδρυμα, μολονότι η τιμωμένη δεν προσχώρησε στον συρμό[2].

Μια αντισυμβατική διαδρομή

Οι βιογραφικές πληροφορίες που ακολουθούν επελέγησαν από τη συνέντευξη της Sally στη Janet Clinger, η οποία δόθηκε το 1988 και συμπεριελήφθη σε μια έκδοση με ενθυμήσεις «αφανών» της αμερικανικής ιστορίας (Clinger 2005, 184-223)[3]. Αν οι γυναίκες χωρούν δυσκολότερα στην ιστορική μνήμη, ιδίως όταν η ζωή τους φέρει ενοχλητικές προεξοχές, που πρέπει να λειανθούν μεταθανάτια, μια τέτοια βιωματική κατάθεση αποτελεί πολύτιμη πηγή.

Με τη φράση «δεν αντέχω τις ανοησίες και τα ψέματα» η Sally Rosen δηλώνει από νωρίς την αντίθεσή της σε κάθε μορφή καταπίεσης, για να παραμείνει μαχητική σε όλη την υπόλοιπη ζωή της (αγώνες για τα δικαιώματα των γυναικών, των Αφροαμερικανών, των ιθαγενών, των ομοφυλοφίλων, των ηλικιωμένων). Γεννήθηκε στο Brooklyn της Νέας Υόρκης και, όταν ήταν εννέα χρονών, μετακόμισε με την οικογένειά της στο Long Island. Η εφηβεία της συμπίπτει με την άνοδο του φασισμού και οι εβραϊκές της ρίζες συμβάλλουν στην πολιτική της συνειδητοποίηση. Από πόρτα σε πόρτα συγκεντρώνει χρήματα για το Τάγμα «Αβραάμ Λίνκολν» των Διεθνών Ταξιαρχιών που μάχονταν στο πλευρό της δημοκρατικής Ισπανίας. Οι γονείς της ανήκαν στην Αριστερά, από την οποία απομακρύνθηκαν όταν ανήλθαν κοινωνικά, ωστόσο η οργή τους κατά του ναζισμού δεν τους εμπόδιζε να υποτιμούν, ως αυτοθεωρούμενοι εκπρόσωποι του «περιούσιου λαού», τους «μαύρους» και τους «κίτρινους»· ένας ανεστραμμένος ρατσισμός, στον οποίο θα αντιταχθεί η νεαρή κόρη τους.

Μετά την ολοκλήρωση των εγκυκλίων σπουδών της εγγράφεται στο Κολλέγιο Vassar (1942), που όμως την απογοητεύει και το εγκαταλείπει, αδιαφορώντας για την αντίδραση των γονιών της και την απόσυρση της οικονομικής τους στήριξης. Με τα χρήματα από την εξαργύρωση πολεμικών ομολόγων καλύπτει τα έξοδα για την εκμάθηση δακτυλογραφίας και στενογραφίας και βρίσκει σχετική εργασία στην ψυχιατρική κλινική του δικαστηρίου ανηλίκων της Νέας Υόρκης (1943-1945). Εγγράφεται στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου (1945), όπου σπουδάζει ανθρωπιστικές, κοινωνικές και φυσικές επιστήμες, παντρεύεται και χωρίζει δύο φορές. Από τον πρώτο γάμο της αποκτά μια κόρη. Λόγω βιοποριστικών δυσκολιών αναζητεί επαγγελματική

---

2 Η Νέα Αρχαιολογία δεν εξαιρείται από τον κανόνα της αργοπορημένης πρόσληψης των νέων ιδεών στην Ελλάδα: την εισηγείται, συνδυάζοντάς τη με τον μαρξισμό, ο Γιώργος Χουρμουζιάδης στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Χουρμουζιάδης 1979) και, μετά την εκλογή του ως καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας (1981), τη μεταφέρει στα φοιτητικά ακροατήρια.

3 Η συνέντευξη αναδημοσιεύεται στο *Susie Bright's Journal, From Tight Sweaters to the Pentagon Papers*, 16 Μαΐου 2008. https://susiebright.blogs.com/susie_brights_journal_/2008/05/sally-binford-n.html [τελευταία επίσκεψη στις 18/10/2020]· βιογραφικά στοιχεία περιλαμβάνονται επίσης στο βιβλίο *The Neighbor's Wife*, μια λεπτομερή καταγραφή της σεξουαλικής επανάστασης στις ΗΠΑ (Talese 1980, 355-360, 514-521).

διέξοδο στις μεταπτυχιακές σπουδές (1956). Την εποχή εκείνη μια διαζευγμένη μητέρα, που επέστρεφε στα φοιτητικά έδρανα, είχε λίγες πιθανότητες να ληφθεί στα σοβαρά υπόψη και ακόμη λιγότερες αν συνήθιζε να φορά στενά πουλόβερ και να βάφεται· αυτή η συνήθεια σκανδαλίζει το ανδροκρατούμενο Τμήμα Ανθρωπολογίας του παραπάνω πανεπιστημίου, όπως την πληροφορεί ο Clark Howell, ο μόνος που εκτιμά τις ικανότητές της και δέχεται να αναλάβει την επίβλεψή της. Ο ίδιος προτείνει το θέμα της διατριβής της, τη Μέση Παλαιολιθική στη Σαχάρα, και τη βοηθά να την ολοκληρώσει παρά την εχθρότητα του τμήματος εναντίον της (Schanfield 1962)[4].

Ο σεξισμός των πανεπιστημιακών αιθουσών δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από τα αρχαιολογικά σκάμματα: ο επικεφαλής ανασκαφής του Πανεπιστημίου του Harvard (Γαλλία, 1960), ο οποίος, σύμφωνα με την αφήγηση της Sally, αντιπαθούσε τις γυναίκες και τους Εβραίους και δεν πίστευε στο διαζύγιο, την προόριζε για βοηθό της συζύγου του στη σίτιση της ομάδας· μετά την παροιμιώδη απάντησή της ότι, όσο και αν της άρεσε η μαγειρική, δεν είχε ταξιδέψει από τις ΗΠΑ στη Γαλλία για να μαγειρεύει, αλλά για να σκάψει (**εικ. 1**), έπαψε να της απευθύνει τον λόγο και επικοινωνούσε μαζί της μέσω του επιστάτη[5]. Αυτή τη δυσάρεστη εμπειρία θα αντισταθμίσει η γνωριμία και η συνακόλουθη φιλία της με το ζεύγος των Γάλλων προϊστοριολόγων François Bordes και Denise de Sonneville-Bordes, στις έρευνες των οποίων θα συμμετάσχει αργότερα.

Εικ. 1. «Δεν είμ' εδώ για να μαγειρεύω, αλλά για να σκάψω» - Sally Binford *(πηγή: https://gr.pinterest.com/pin/275704808415296721/)*.

Λίγο μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού της (1962) πραγματοποιεί ανασκαφές στο Ισραήλ, στο Me'arat Shovakh ή Mugharet esh-Shubbabiq (S. R. Binford 1966α· 1966β). Η γενική συμπάθειά της λόγω καταγωγής μετατρέπεται σε τρόμο, όταν διαπιστώνει ότι το νεαρό κράτος υπερβαίνει σε ρατσισμό και μιλιταρισμό ακόμη και την Ισπανία του Franco, όπου είχε συμμετάσχει σε άλλη ανασκαφή. Η αρχαιολογική θέση βρισκόταν στην έξοδο μιας κοιλάδας προς τη λίμνη Τιβεριάδα· κάθε βράδυ ανέβαινε στους γύρω λόφους για να δει τη λάμψη από τις βόμβες στα υψίπεδα του Golan, που τότε ανήκαν στη Συρία.

Στο τμήμα της δίδασκε ο χαρισματικός αλλά και εριστικός Lewis (1961-1965). Η Sally, που είχε προηγουμένως αρνηθεί την πρότασή του να γίνουν ζευγάρι, επειδή είχε ως αρχή να μη δημιουργεί ερωτικούς δεσμούς με το διδακτικό προσωπικό, θα ενδώσει μετά την επιστροφή της από το Ισραήλ και θα συνεργαστεί μαζί του στην ανασκαφή στο Hatchery West (Νότιο Illinois 1963) (L. R. Binford κ.άλ. 1970). Μια εξωγαμιαία συμβίωση, αντίθετη προς τα ήθη της εποχής, πόσο μάλλον με μια διαζευγμένη και μεγαλύτερή του γυναίκα, θα επιδείνωνε τις ήδη τεταμένες σχέσεις με τους ανωτέρους του, γι΄ αυτό της πρότεινε γάμο· στην απάντη-

4 Υπογράφει τη διατριβή με το επώνυμο του πρώην συζύγου της.

5 Δεν κατονομάζει τον διευθυντή και τον ακριβή τόπο, μπορούμε όμως να τους ταυτίσουμε με τον Hallam Movius και την παλαιολιθική θέση Abri Pataud (ανασκαφές 1958-1964. Bricker 2007, 12).

Εικ. 2. Ο Lewis Binford κατά τη διάρκεια διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας (Los Angeles, 1967)
(φωτ. Jerry Morris. Πηγή: ArchaoAnth [http://archaeoanth.org/index.php?page=pics]).

σή της ότι δύο διαζύγια αποδείκνυαν ότι δεν της ταίριαζε ο έγγαμος βίος, η ανταπάντηση ήταν ότι δεν είχε ακόμη βρει τον κατάλληλο άνδρα. Τελικά δέχτηκε να τον παντρευτεί παρά τις βάσιμες, όπως αποδείχθηκε, επιφυλάξεις της.

Η κοινή τους ζωή δεν απέφυγε τον έμφυλο καταμερισμό καθηκόντων: η σύζυγος επιφορτίστηκε με τα του οίκου, στήριζε τον σύζυγο στη σταδιοδρομία του και συγχρόνως προσπαθούσε να φροντίσει τη δική της. Ενώ εκείνος διένυε μόλις δύο μίλια από τον τόπο κατοικίας τους μέχρι την εργασία του στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, εκείνη έπρεπε να διανύει είκοσι έξι μέχρι το Πανεπιστήμιο Northwestern (1964-1965). Μετά την απόρριψη της αίτησής του για μονιμοποίηση προσελήφθησαν στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στη Santa Barbara (1965-1966), όπου, όπως και σε άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα των ΗΠΑ, απαγορευόταν η πλήρης απασχόληση δύο μελών της ίδιας οικογένειας˙ στην πράξη αυτό σήμαινε ότι η σύζυγος έπρεπε να αρκεστεί σε μια θέση μερικής απασχόλησης, όπως συνέβη και με τη Sally.

Στον νέο εργασιακό της χώρο θα συναντήσει, ακόμη μια φορά, τον ρατσισμό, στον οποίο θα αντιτάξει την εβραϊκή καταγωγή της, προτείνοντας επιπλέον στο τότε νεοσύστατο τμήμα, που ζητούσε προσωπικό, έναν ιθαγενή και έναν Αφροαμερικανό: ο Alfonso Ortiz και ο Bill Shack θα αναδεικνύονταν σε σημαντικά ονόματα της ανθρωπολογίας, όμως ο διευθυντής προτιμούσε λευκούς. Αρνούμενη να ανεχτεί άλλο το νοσηρό κλίμα, ζητά από τον Lewis να μεταφέρει το συμβόλαιό του στο αντίστοιχο τμήμα του πανεπιστημίου στο Los Angeles (1966-1968) (**εικ. 2**), όπου τον ακολουθεί και πάλι ως έκτακτο προσωπικό. Εδώ δεν θα αργήσει να νιώσει αποστροφή με τη διαφθορά της ακαδημαϊκής κοινότητας: είναι η εποχή του πολέμου του Βιετνάμ και, ενώ η ίδια διαδηλώνει κατά του πολέμου και αξιοποιεί τις γνωριμίες της για να βοηθήσει τους φοιτητές αρνητές στράτευσης να συνεχίσουν τις σπουδές τους στον Καναδά, η CIA βρίσκει στην ανθρωπολογία πρόσφορο έδαφος για στρατολόγηση κατασκόπων.

Το Πανεπιστήμιο του Νέου Μεξικού προσφέρει στο ζεύγος μόνιμες θέσεις, ωστόσο η Sally αρνείται, αντιλαμβανόμενη ότι ο γάμος της έχει τελειώσει, μολονότι η στενή επαγγελματική σύνδεση των δύο θα δυσχεράνει την τυπική του λήξη. Εξασφαλίζει χρηματοδότηση για να συνεχίσει αυτόνομα την έρευνά της, όμως προσκρούει στο δίλημμα που της θέτει ο Lewis, «την υποτροφία ή εμένα». Η αποδοχή της πρότασής του να ζητήσουν από κοινού άλλη υποτροφία αποδεικνύεται μεγάλο λάθος, όπως θα παραδεχτεί αργότερα η ίδια: η υποχωρητικότητά της σε συνδυασμό με τον εθισμό του στο ποτό τον αποθρασύνει, σε σημείο που να την κακοποιεί. Ύστερα από ένα τέτοιο επεισόδιο αναγκάζεται να καλέσει την αστυνομία, η παρέμβαση της οποίας περιορίζεται σε φιλικές παραινέσεις προς τον δράστη. Με τη νέα υποτροφία πραγματοποιούν έρευνα στο εργαστήριο των Bordes στο Bordeaux. Όταν επιστρέφουν, τον ακολουθεί στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Νέου Μεξικού (1968), αποφασισμένη να εργαστεί εκεί μόνο ένα χρόνο: στο τέλος

του ακαδημαϊκού έτους, ενώ εκείνος βρισκόταν σε έρευνα πεδίου στην Αλάσκα, κρίνει ότι έχει έλθει η στιγμή να τον εγκαταλείψει.

Εικ. 3. Η Sally και ο Jake. *(φωτ. Honey Lee Cottrell [χωρίς χρονολογία]. Πηγή: Northwest Coast Archaeology [https://qmackie.com/2010/04/05/sally-binford/]).*

Ο εναγκαλισμός πανεπιστημίου και κυβερνητικής εξουσίας της προκαλεί όλο και μεγαλύτερη απέχθεια. Η φήμη του ταραχοποιού στοιχείου, η οποία τη συνοδεύει, και οι περικοπές των ερευνητικών κονδυλίων από την κυβέρνηση Nixon προδιαγράφουν αβέβαιο το ακαδημαϊκό της μέλλον. Παρ' όλα αυτά προτιμά να απορρίψει προσφορές εργασίας από τα Πανεπιστήμια του Central Michigan και της Montana και να επιστρέψει στο Los Angeles, καθώς τα χρήματα από την κληρονομιά του πατέρα της, ο οποίος είχε πεθάνει έναν χρόνο νωρίτερα, της επιτρέπουν μια σχετικά αξιοπρεπή διαβίωση χωρίς την ανάγκη να εργάζεται. Εντάσσεται στην κοινότητα ελεύθερων ερωτικών σχέσεων του Sandstone και εξακολουθεί να δραστηριοποιείται στο αντιπολεμικό κίνημα με αποτέλεσμα να βρεθεί στο στόχαστρο του FBI.

Μετακομίζει στο Vermont για να διδάξει στο Κολέγιο Goddard, όπου και κλείνει τον ακαδημαϊκό της κύκλο (1972-1973). Από εκεί καταγγέλλει μέσω του Ενημερωτικού Δελτίου της Αμερικανικής Ανθρωπολογικής Ένωσης την «εκκωφαντική σιωπή» των συναδέλφων της, καλώντας σε στήριξη των Ινδιάνων που είχαν συλληφθεί στην κατάληψη του Wounded Knee (Νότια Dakota, 1973), του ιστορικού τόπου όπου εκατοντάδες άοπλοι πρόγονοί τους είχαν σφαγιαστεί από τον αμερικανικό στρατό (1890): «Όλοι έχουμε ωφεληθεί, άμεσα ή έμμεσα, από την κατάσταση των Ινδιάνων της Αμερικής. [...] Οι αυτόχθονες Αμερικανοί μας έχουν προσφέρει, χωρίς αντάλλαγμα, υλικό για αναρίθμητες μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές. Ίσως είναι καιρός να πληρώσουμε τα χρέη μας» (S. R. Binford 1973).

Μετά το Vermont διασχίζει τη χώρα με τροχόσπιτο έως τη Δυτική Ακτή και το Μεξικό (1973-1976) και καταλήγει στη Χαβάη (1976-1978) πριν να εγκατασταθεί, για το υπόλοιπο της ζωής της, στο San Francisco (1978), το οποίο είχε για πρώτη φορά επισκεφτεί όταν ήταν παιδί (1933)· εντυπωσιασμένη, είχε υποσχεθεί στον εαυτό της ότι κάποτε θα επέστρεφε για να ζήσει σ' αυτή την πόλη, που τη θεωρούσε μια από τις τελευταίες πολιτισμένες και κατοικήσιμες πόλεις των ΗΠΑ, με φυσική ομορφιά και κοινωνική ανεκτικότητα. Εδώ θα συνεχίσει τη δράση της υπέρ της σεξουαλικής απελευθέρωσης με έμφαση στην τρίτη ηλικία, στην οποία πλησίαζε πια και η ίδια[6].

Στις 30 Ιανουαρίου 1994 αποφασίζει να ασκήσει το δικαίωμα αυτοδιάθεσης στον θάνατο και «αναχωρεί» μαζί με τον αγαπημένο της σκύλο, αφού πρώτα μοιραστεί μαζί του ένα «τέλειο μείγμα υπνωτικών» (Bright 2003, 121) (**εικ. 3**). Στη συνέντευξή της είχε εκμυστηρευτεί τον φόβο της για τα γηρατειά και, σύμφωνα με τη μαρτυρία φίλης της, σχεδίαζε την αυτοκτονία από τότε που είχε εισέλθει στη μέση ηλικία (Bright 2003, 124-125). Αποχαιρετώντας τα αγαπημένα της πρόσωπα εξηγεί ότι την απόφασή της δεν υπαγόρευσε η απελπισία ή η κατάθλιψη, αλλά η επιθυμία να τερματίσει ομαλά μια διαδρομή γεμάτη εμπειρίες: έπαιξε αρκετά, ώστε να γνωρίζει ότι είναι σοφό να αποχωρείς από το παιχνίδι όσο ακόμη κερδίζεις ή τουλάχιστον δεν χάνεις. Επιλέγοντας την «έξοδο» μία ημέρα πριν από τα εβδομηκοστά της γενέθλια έμεινε «για πάντα

6 Αναφορές σ' αυτή τη φάση της ζωής της υπάρχουν επίσης σε Faderman 1991, 290, 359, υποσημ. 29, κεφ. 11. Juhasz 2001, 86. Bright 2003, 122-123. Caroll 2007, 52.

εξήντα εννιά»· και με τη φράση αυτή, ως «επιτύμβιο επίγραμμα», κλείνει το αποχαιρετιστήριο σημείωμα (Bright 2003, 121)[7]. Ο συνειρμός με τα τελευταία λόγια ενός άλλου αυτόχειρα και ίσως του γνωστότερου προϊστοριολόγου του 20ού αι., του Vere Gordon Childe, είναι αναπόφευκτος: «Η ζωή τελειώνει με τον καλύτερο τρόπο όταν είσαι ευτυχής και δυνατός» (αναφέρεται από τον Daniel 1980, 3).

Η συνδιαμόρφωση της Νέας Αρχαιολογίας

Η «ιδρυτική διακήρυξη» της Νέας Αρχαιολογίας μπορεί να υπογράφεται μόνο από τον Binford (L. R. Binford 1981 [1962]), ωστόσο τα θεμέλια είχαν τεθεί συλλογικά από σημαντικό αριθμό Αμερικανών αρχαιολόγων τη δεκαετία του 1950, ενώ μέλη και της νεότερης γενιάς κινούνταν σε ανάλογη κατεύθυνση (Trigger 2006, 393). Μεταξύ αυτών η Sally ολοκληρώνει τη διατριβή της την ίδια χρονιά με τη δημοσίευση της «διακήρυξης» (Schanfield 1962). Η συγγραφέας έδειξε ότι η παλαιολιθική γεωμορφολογία της Σαχάρας επέτρεπε την κατοίκηση και την επικοινωνία μεταξύ των πληθυσμών, εφόσον η έρημος σχηματίστηκε πιθανώς στο τέλος του Πλειστοκαίνου, και με αυτόν τον τρόπο αντέκρουσε την αναχρονιστική, ρατσιστική θέση σύμφωνα με την οποία το υποτιθέμενο φυσικό εμπόδιο ευθύνεται για τις διαφορές λευκής και μαύρης φυλής. Σε μεταγενέστερες έρευνές της σχετικά με τη μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτερη Παλαιολιθική της ευρύτερης Μεσογείου διαπιστώνει στροφή από το γενικό στο επιλεκτικό κυνήγι, ιδιαίτερα στο εποχικό κυνήγι μεγάλων φυτοφάγων θηλαστικών, πράγμα που θα προϋπέθετε συνεργασία και θα ενίσχυε τους δεσμούς και, κατ' επέκταση, τη γενετική μείξη ανάμεσα στις μέχρι τότε αυτάρκεις ομάδες, με συνέπεια την εξελικτική αλλαγή από τον Neanderthal στον σύγχρονο άνθρωπο (S. R. Binford 1968α· 1968β· 1970) (**πίν. 1**).

Σκοπός της είναι να κατανοήσει την αλληλεπίδραση ανθρώπων και φύσης με βάση ελέγξιμες υποθέσεις εργασίας κατά τη συλλογιστική των θετικών επιστημών, οι οποίες και είχαν αποτελέσει μέρος των προπτυχιακών της σπουδών. Ορίζει τη μελέτη της ανθρώπινης εξέλιξης ως μελέτη του συστήματος συμπεριφορών, το οποίο συγκροτείται από δύο υποσυστήματα, το βιολογικό και το πολιτισμικό: μέσω του πολιτισμού τα ανθρώπινα όντα έμαθαν να διαχειρίζονται τον περιβάλλοντα κόσμο προσαρμοζόμενα στις εκάστοτε συνθήκες (S. R. Binford 1970, 280). Πίστευε ότι το σπουδαιότερο μάθημα της προϊστορίας αφορούσε την αξία της συλλογικότητας, η οποία διαδραμάτισε θεμελιώδη ρόλο στη διαμόρφωση του ανθρώπινου είδους, σε αντίθεση με τον ανταγωνισμό και τη βία, φαινόμενα πολύ μεταγενέστερα, απότοκα της μόνιμης εγκατάστασης, της συσσώρευσης πλούτου και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης· γι' αυτό απέρριπτε την αναγωγή τους σε κάποια εγγενή προδιάθεση κατά το απλουστευτικό, αλλά ελκυστικό, ψέμα του βιολογισμού στην υπηρεσία σύγχρονων σκοπιμοτήτων και ενάντια στην πολύπλοκη αλήθεια της ανθρώπινης περιπέτειας (S. R. Binford 1972).

Στη συνέντευξή της αποκαλύπτει ότι ο Lewis διακρινόταν για την παθολογική, αν και ασυνείδητη, τάση του να ψεύδεται στην προσπάθειά του να προσαρμόζει τα δεδομένα στις, κατά τα λοιπά, πρωτότυπες ιδέες του, τις οποίες επιπροσθέτως δυσκολευόταν να εκφράσει γραπτά με εύληπτο τρόπο· εκείνη επιχειρούσε να τον στρέψει σε ερμηνείες με εμπειρικό υπόβαθρο και στη συνέχεια αναλάμβανε τη γλωσσική φροντίδα του αποτελέσματος. Ας αναφερθεί ενδεικτικά ότι στη διδακτορική του διατριβή, την οποία, σημειωτέον, ολοκλήρωσε δύο χρόνια αφού η Sally είχε ολοκληρώσει τη δική της, την ευχαριστεί για τις διορθώσεις του χειρογράφου και, το σημαντικότερο, για την ενθάρρυνση των ακαδημαϊκών του φιλοδοξιών (L. R. Binford

7 Αναδημοσιεύεται στο *Susie Bright's Journal, Checking Out: Sally Binford and the Planned Suicide*, 28 Ιανουαρίου 2012. https://susiebright.blogs.com/susie_brights_journal_/2012/01/checking_out.html [τελευταία επίσκεψη στις 18/10/2020]· σχετικά με τη συλλογή ενθυμημάτων της, στην οποία περιλαμβάνεται και το σημείωμα, βλ. Gabriella Ripley-Phipps, *Archive for Sally Binford, Lineage: Matchmaking in the Archive*, 2009. https://egcrichton.sites.ucsc.edu/projects/matchmaking-in-the-archive/lineage-pairs/gabriella-and-sally/ [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Πίν. 1. Η Επανάσταση της Ανώτερης Παλαιολιθικής κατά τη Sally Binford. *(προσαρμογή από A. Gilman, Explaining the Upper Palaeolithic Revolution, στο M. Spriggs (επιμ.), Marxist Perspectives in Archaeology, Cambridge, 1984, 120, πίν. 1)*.

1964)· με ευγνωμοσύνη αναγνωρίζει και αλλού την οφειλή του στην κριτική της ματιά και στο γλωσσικό της χάρισμα (L. R. Binford 1965, 209· L. R. Binford και άλ. 1970, 90. Σχετικά με μαρτυρίες άλλων ως προς το θέμα βλ. Quinlan 2019, 4). Η συνεργασία τους στηριζόταν στην αλληλοσυμπλήρωση, δεδομένου ότι ο ένας προτιμούσε τη θεωρία και τη στατιστική ανάλυση και η άλλη γνώριζε το υλικό. Χωρίς τις μαρτυρίες των άμεσα ενδιαφερομένων δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η ακριβής συμβολή κάθε πλευράς και πάντως η Sally ποτέ δεν ισχυρίστηκε ότι συνέτασσε τα κείμενα του Lewis, αλλά μόνο ότι τα μετέγραφε σε αναγνώσιμη μορφή. Σε κάθε περίπτωση η σύγκριση της γλώσσας των δημοσιεύσεών του κατά τη διάρκεια του γάμου τους με τη γλώσσα των προγενέστερων και μεταγενέστερων δημοσιεύσεών του είναι διαφωτιστική (Quinlan

2019, 4)[8]. Στις γλωσσικές ικανότητες της Sally, κύριας επιμελήτριας των πρακτικών του συμποσίου «The Social Organization of Prehistoric Communities», το οποίο είχε διοργανώσει το ζεύγος στο πλαίσιο της 64ης Ετήσιας Συνάντησης της Αμερικανικής Ανθρωπολογικής Ένωσης (Denver, 1965. Binford & Binford 1968), οφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, η απήχηση του τόμου (Smith 2006 [συμμετοχή Schiffer]), ώστε η χρονιά της έκδοσής του να θεωρείται το *annus mirabilis* της Νέας Αρχαιολογίας (ό.π. [συμμετοχή Renfrew]).

Στην περίφημη διαφωνία Bordes και Binford σχετικά με την τυπολογία των εργαλείων της μουστέριας περιόδου, η θέση Bordes απέδιδε τα διαφορετικά σύνολα σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, με μια έννοια προδρομικές μορφές των «αρχαιολογικών πολιτισμών», ενώ η θέση Binford σε διαφορετικές δραστηριότητες της ίδιας ομάδας (βλ. Wargo 2009). Υπό την επίδραση των ιδεών της εποχής οι Binford στηρίζονται στο πρότυπο του άνδρα κυνηγού, που εξορμά σε πιο μακρινές αποστάσεις, και της γυναίκας τροφοσυλλέκτριας, που παραμένει στον καταυλισμό: σε αυτές τις διαφορετικές λειτουργικές απαιτήσεις αντιστοιχούν οι διαφορές των εργαλείων. Στην εικόνα την οποία ανασυνθέτουν, η ζωή των ανδρών και των γυναικών στις κοινότητες των Neanderthal μοιάζει να εκτυλίσσεται χωριστά, με διαφορετικές κατά φύλο ασχολίες και ελάχιστη μεταξύ τους συνεργασία. Σήμερα είμαστε σε θέση να ανασυνθέσουμε μια πιο πολύπλοκη εικόνα, χωρίς ταυτόχρονα να λησμονούμε ότι οι ερμηνευτικές δυνατότητες της παλαιολιθικής εργαλειοτεχνίας διευρύνθηκαν, πέρα από την περιγραφή και την ταξινόμηση, χάρη στην κριτική των Binford (Papagianni & Morse 2013, 98-99).

Στη βιβλιογραφία του θέματος το επώνυμο «Binford» τείνει να ταυτίζεται με τον Lewis, με βασική αναφορά ένα άρθρο του δημοσιευμένο την εποχή μετά τη Sally (L. R. Binford 1973. Βλ. παραπομπές σε Quinlan 2019, 4), το οποίο ουσιαστικά βασίζεται σε δικές της εργασίες ή κοινές τους εργασίες (S. R. Binford 1966α· 1966β· 1968α· 1968β· 1968γ· 1970. Binford & Binford 1966· 1969) και επιπλέον βρίθει από «φλυαρίες» (Butzer & Nobares 1974, 941), «ακατάληπτη ορολογία» και «δαιδαλώδεις ερμηνείες» (Quinlan 2019, 4). Η Sally, μεταξύ των πρώτων Αμερικανών αρχαιολόγων που θα άφηναν τη σφραγίδα τους στην έρευνα της απώτατης προϊστορίας του Παλαιού Κόσμου (Harold 2009, x), είχε ήδη ασχοληθεί με τη λιθοτεχνία στη διατριβή της (Schanfield 1962) και ήταν αυτή που έφερε τον Lewis σε στενότερη επαφή με τον Bordes[9]· επομένως δεν θα ήταν αβάσιμο να υποστηριχθεί ότι αυτή τον εξοικείωσε με την Παλαιολιθική της Ευρώπης και ότι δίχως τη δική της εμβριθή γνώση του υλικού η εν λόγω συζήτηση δεν θα είχε αρχίσει.

Η κριτική στη θεωρία της θεάς

Προϊόν της γυναικείας αμφισβήτησης, τις δεκαετίες του 1960 και 1970, υπήρξε και ο πολιτισμικός/πνευματικός φεμινισμός ή οικοφεμινισμός, ο οποίος αντιπαρέθεσε στον πατριαρχικό μονοθεϊσμό των ιστορικών χρόνων τη γυναικοκεντρική θρησκευτικότητα της προϊστορίας· επρόκειτο για μια αναθεωρητική οντολογία που θα αναζητούσε αποδείξεις στο έργο της Marija Gimbutas, αλλά θα δεχόταν σφοδρή κριτική από τον υπόλοιπο κλάδο, ιδιαίτερα από τις εκπροσώπους της τότε εμφανιζόμενης φεμινιστικής αρχαιολογίας

8 Όπως έχει εύστοχα σημειωθεί, πριν και μετά τη Sally έγραφε σε «μπινφορδιανά» (σχόλιο της Maxine R. Kleindienst, 28 Οκτωβρίου 2015, σε σημείωμα της Becky Wragg Sykes, Sally Binford στο *Paradigm Shifter, Trowelblazers: Women in Archaeology, Geology, and Palaeontology*. https://trowelblazers.com/sally-binford-paradigm-shifter/ [τελευταία επίσκεψη στις 18/10/2020]· σχετικά με την ελληνική εκδοχή των «μπινφορδιανών» βλ. τη μετάφραση του εμβληματικού κειμένου της Νέας Αρχαιολογίας «Η αρχαιολογία ως ανθρωπολογία» (L. Binford 1981 [1962]).

9 Ο Binford είχε γνωρίσει τον Bordes όταν ο δεύτερος έδωσε διαλέξεις στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου (1959), προσκεκλημένος του Howell (Sabloff 1998, 25), επόπτη της διατριβής της Sally· ο Bordes τούς προσκάλεσε να επισκεφτούν το εργαστήριό του στο Πανεπιστήμιο του Bordeaux (1964) και να λάβουν μέρος στην ανασκαφή στο Combe Grenal (1966 και 1968. L. R. Binford 1972, 190-192. Sabloff 1998, 29-30).

(βλ. Κοκκινίδου & Νικολαΐδου 2014. Kokkinidou 2020). Η Νέα Αρχαιολογία μπορεί να αναγνώριζε τη σημασία των συμβολικών εκφάνσεων ενός πολιτισμού (L. R. Binford 1981, 26 [1962, 219]), στην πραγματικότητα όμως τις περιόριζε σε επιφαινόμενα της υλικής βάσης, όταν δεν τις έκρινε απροσπέλαστες. Με το ίδιο θετικιστικό πνεύμα η Sally χαρακτηρίζει, στη συνέντευξή της, την «παλαιοψυχολογία» «επικίνδυνο πεδίο» και «επιστημονική φαντασία», με άλλα λόγια, ασύμβατη με την υποθετική-παραγωγική μέθοδο, η οποία δοκίμαζε την αντοχή μιας θεωρητικής αρχής πάνω στα εμπειρικά στοιχεία, με σκοπό να διατυπώσει νόμους γενικής ισχύος. Συνεπώς ήταν αναμενόμενο να επικρίνει τη θεωρία της θεάς, με το πρόσθετο επιχείρημα ότι η προσφυγή σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, στην ουσία, νομιμοποιεί την έμφυλη ανισότητα στο παρόν· εξάλλου σε αυτό συνίσταται η διαχρονική αναγκαιότητα των μύθων, στην εκλογίκευση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων (S. R. Binford 1979).

Η Sally εξιστορεί την αρχική απόρριψη του σχετικού άρθρου της με τίτλο «Myths and Matriarchies», η οποία είναι αποκαλυπτική ως προς την ιδεολογική ακαμψία και τη μικροπολιτική σκοπιμότητα ακόμη και του φεμινιστικού τύπου: η Gloria Steinem, εκδότρια του περιοδικού *Ms*, αρνήθηκε να το δημοσιεύσει και, όταν η συγγραφέας ζήτησε να μάθει τον λόγο, πήρε την απάντηση μέσω ενός κοινού τους φίλου ότι ζητούμενο δεν είναι η ιστορικότητα ή όχι γυναικοκεντρικών κοινωνιών αλλά η σύγχρονη χρησιμότητα μιας τέτοιας πίστης. Το άρθρο τελικά φιλοξενήθηκε στο περιοδικό *Human Behavior*, όπου και προκάλεσε πλήθος υβριστικών επιστολών· παρ' όλα αυτά αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Anthropology* (1981) και, χάριν πολυφωνίας, στο περιοδικό *Woman Spirit* (1979), καθώς και σε έναν τόμο αφιερωμένο στη γυναικεία πνευματικότητα, με τίτλο *The Politics of Women's Spirituality: Essays on the Rise of Spiritual Power within the Feminist Movement* (1982), με σχόλια της επιμελήτριας Charlene Spretnak και της Merlin Stone[10] και ανταπάντηση της συγγραφέως. Η παρέμβασή της περί θεάς σημειώνει το τέλος της αρχαιολογικής της συγγραφής, λίγα χρόνια μετά και το τέλος της πανεπιστημιακής της διδασκαλίας.

Κατά ειρωνικό τρόπο, η Sally Binford και η Marija Gimbutas αγνοήθηκαν και οι δύο από πολλούς και πολλές ομότεχνές τους (η πρώτη επειδή είχε ήδη απομακρυνθεί από το αντικείμενο και η δεύτερη επειδή συναίνεσε στη χρήση του έργου της για εξωακαδημαϊκούς σκοπούς), και έφυγαν από τη ζωή με διαφορά ελάχιστων ημερών (30 Ιανουαρίου και 2 Φεβρουαρίου 1994, αντίστοιχα).

Κατακλείδα

Κατ' αναλογία με τη ζωή των παλαιολιθικών ανθρώπων του γνωστικού της πεδίου, η ζωή της Sally Rosen Binford υπήρξε μια αδιάκοπη μετακίνηση σε αναζήτηση κατάλληλου περιβάλλοντος και ένας σπάνιος συνδυασμός επιστημονικής πρωτοπορίας και κοινωνικής αγωνιστικότητας. Το έργο της δεν έχει ακόμη βρει την οφειλόμενη αναγνώριση από τις νεότερες γενιές αρχαιολόγων (βλ. ωστόσο Quinlan 2019. Sykes σε υποσημ. 8)· ίσως γιατί το διαδικαστικό ρεύμα, εξαιτίας της επικέντρωσής του σε απρόσωπα συστήματα και υποσυστήματα, παρέβλεψε την ιστορική διάσταση και τους ίδιους τους φορείς των υλικών καταλοίπων, δηλαδή τα άτομα και τις μεταξύ τους σχέσεις, ώστε να θεωρηθεί, τουλάχιστον εν μέρει, υπεύθυνο για την καθυστερημένη συνάντηση της αρχαιολογίας με τον φεμινισμό (Wylie 1991). Όσο και αν η φεμινιστική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών έχει αρχίσει να μεταφέρει τα γυναικεία ονόματα από τις υποσημειώσεις στον κύριο κορμό της αρχαιολογικής ιστοριογραφίας, υπολείπεται ακόμη μακρύς δρόμος μέχρι την ανάσυρση όλων των «Ματθίλδων» από τη λήθη. Οι σελίδες που προηγήθηκαν κατατίθενται ως ελάχιστη συνεισφορά στην ανάδειξη αυτής της αγνοημένης κληρονομιάς και κυρίως της ηθικής συνάφειάς της με το σήμερα.

---

10 Συγγραφέως του διάσημου βιβλίου *When God Was a Woman*, New York, 1976.

Για την Κατερίνα

Από την εποχή των προπτυχιακών μου σπουδών η Κατερίνα Παπανθίμου ενθάρρυνε την ενασχόλησή μου με την προϊστοριολογία. Με το ίδιο ενδιαφέρον συνέχισε να παρακολουθεί τη μεταπτυχιακή μου πορεία και τις πρώτες μου απόπειρες στην αρχαιολογική συγγραφή. Παρά το πέρασμα του χρόνου η συμβολή της παραμένει κοντινή και γι' αυτό ουσιαστική.

Ευχαριστίες

Οφείλω ευχαριστίες στη Μαριάννα Νικολαΐδου και στον Νίκο Μερούση για την προσεκτική ανάγνωση και τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις.

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

kokkinidou.dimitra@ac.eap.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Binford, L. R. 1981. Η αρχαιολογία ως ανθρωπολογία (Archaeology as Anthropology, *AmerAnt* 28 (2), 1962, 217-225), μετάφραση Κ. Κωτσάκης, *Ανθρωπολογικά* 2, 24-31).

Κοκκινίδου, Δ. & Νικολαΐδου, Μ. 2014. Από τη «θεά της Παλαιάς Ευρώπης» στην αρχαιολογία του φύλου: Η κληρονομιά της Marija Gimbutas, στο *Μακεδονία 100 χρόνια*, 695-706.

Πυργάκη, Μ. Ε. 2012. Lewis R. Binford. Ο κορυφαίος θεωρητικός της διαδικαστικής αρχαιολογίας, *Προϊστορήματα* 5, 1-18. https://proistoria.files.wordpress.com/2008/07/cf80cf85cf81ceb3ceb1cebaceb7-cf80cf81cebfcf8acf83cf84cebfcf81ceb7cebcceb1cf84ceb1-5-2012.pdf [τελευταία επίσκεψη στις 18/10/2020].

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1979. *Το νεολιθικό Διμήνι. Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του νεολιθικού υλικού*, Βόλος.

Audouze, F. 2011. In memoriam: Lewis R. Binford. Un archéologue flamboyant qui a marqué l'archéologie mondiale de la seconde moitié du XXe siècle, *Bulletin de la Société préhistorique française* 108 (4), 784-791. https://www.persee.fr/doc/bspf_0249-7638_2011_num_108_4_14081.

Binford, L. R. 1964. *Archaeological and Ethnohistorical Investigations of Cultural Diversity and Progressive Development among Aboriginal Cultures of Coastal Virginia and North Carolin*a, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Michigan, Department of Anthropology, Ann Arbor.

Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process, *AmerAnt* 31 (2). Part 1, 203-210.

Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective. Studies in Archaeology*, New York & London.

Binford, L. R. 1973. Interassemblage Variability: The Mousterian and the "Functional Argument", στο C. Renfrew (επιμ.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory. Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects Held at the University of Sheffield, December 14-16, 1971*, London, 227-254.

Binford, L. R. 2002. *In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record*, 2η έκδοση, Berkeley & Los Angeles (1η έκδοση 1983).

Binford, L. R. με τη συνεργασία των Binford, S. R., Whallon, R. & Hardin, M. A. 1970. *Archaeology at Hatchery West* (*Memoirs of the Society for American Archaeology* 24), Washington, DC.

Binford S. R. 1966α. Me'arat Shovakh (Mugharet esh-Shubbabiq), *Israel Exploration Journal* 16 (1), 18-32.

Binford, S. R. 1966β. Me'arat Shovakh (Mugharet esh-Shubbabiq), *Israel Exploration Journal* 16 (2), 96-103.

Binford, S. R. 1968α. Variability and Change in the Near Eastern Mousterian of Levallois Facies, στο S. R. Binford & L. R. Binford (επιμ.) 1968, 49-60.

Binford, S. R. 1968β. Early Upper Pleistocene Adaptations in the Levant, *American Anthropologist* 70 (4), 707-717.

Binford, S. R. 1968γ. Ethnographic Data and Understanding the Pleistocene, στο R. B. Lee & I. de Vore (επιμ.), *Man the Hunter*, New York, 274-275.

Binford, S. R. 1970. Late Middle Paleolithic Adaptations and Their Possible Consequences, *BioScience* 20 (5), 280-283.

Binford, S. R. 1972. Apes and Original Sin, *Human Behavior* (Νοέμβριος-Δεκέμβριος), 26-33.

Binford, S. R. 1973. Aid for AIM: Wounded Knee Fund, *Newsletter of the American Anthropological Association* 14 (5), 2.

Binford, S. R. 1979. Myths and Matriarchies, *Human Behavior* (Μάιος), 63-66.

Binford, L. R. & Binford, S. R. 1966. A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies, στο J. D. Clark & F. C. Howell (επιμ.), αφιέρωμα: Recent Studies in Paleoanthropology, *American Anthropologist* 68 (2). Part 2, 238-295.

Binford, S. R. & Binford, L. R. (επιμ.) 1968. *New Perspectives in Archaeology*, Chicago.

Binford, S. R. & Binford, L. R. 1969. Stone Tools and Human Behavior, *Scientific American* 220 (4), 70-84.

Borrero, L. A. 2011. Lewis Roberts Binford, *Chungara* 43, 331-332. www.chungara.cl/Vols/2011/Vol43-e1/Obituario.pdf.

Bricker, H. M. 2007. Hallam Leonard Movius Jr., 1907-1987. A Biographical Memoir, *National Academy of Sciences*, Washington, DC, 1-21.

Bright, S. 2003. *Mommy's Little Girl: Susie Bright on Sex,*

Motherhood, Porn, and Cherry Pie, Santa Barbara, CA.

Butzer, K. & Nobares, D. 1974. Βιβλιοκρισία: Colin Renfrew (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory. Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects Held at the University of Sheffield, December 14-16,* 1971, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 1973, *American Anthropologist* 76 (4), 940-942.

Carroll, J. L. 2007. *Sexuality Now: Embracing Diversity*, 2η έκδοση, χωρίς τόπο έκδοσης.

Carver, M. 2007. Editorial, *Antiquity* 81 (311), 5-10.

Carver, M. 2011. Editorial, *Antiquity* 85 (328), 327-330.

Clinger, J. 2005. *Our Elders: Six Bay Area Life Stories*, Bloomington, IN.

Daniel, G. 1980. Editorial, *Antiquity* 54 (210), 1-6.

Faderman, L. 1991. *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in 20th Century America*, New York.

Fagan, B. 2012. Lewis Roberts Binford (1931-2011), *American Anthropologist* 114 (1), 173-176.

Fernández Martínez, V. M. & Ruiz Zapatero, G. 2011. Lewis Roberts Binford (1931-2011), *Complutum* 22 (1), 197-199. https://revistas.ucm.es/index.php/CMPL/article/view/36790.

Gamble, C. 2016. Lewis Roberts Binford, 1931–2011, *Biographical Memoirs of Fellows of the British Academy* 15, London, 101-119. www.thebritishacademy.ac.uk/documents/1541/06-Binford.pdf.

Harold, F. B. 2009. Foreword, στο *Anthropology without Informants: Collected Works in Paleoanthropology by L. G. Freeman*, Boulder, CO, ix-xiii.

Izquierdo-Egea, P. (επιμ.) 2011. Αφιέρωμα: Lewis R. Binford (1931-2011), *Arqueología Iberoamericana* 10. www.laiesken.net/arqueologia/archivo/2011/10/.

Juhasz, A. 2001. *Women of Vision: Histories in Feminist Film and Video* (*Visible Evidence* 9), Minneapolis & London.

Kehoe, A. B. 2011. Lewis Binford and His Moral Majority, στο P. Izquierdo-Egea (επιμ.), 8-16.

Kelly, R. L. 2011. Retrospective: Lewis R. Binford (1931–2011), *Science* 332 (6032), 928.

Kokkinidou, D. 2020. In Pursuit of the Goddess: Neolithic Imagery, Marija Gimbutas, and Debates in Feminism and Archaeology, στο B. Davis & R. Laffineur (επιμ.), *ΝΕΩΤΕΡΟΣ. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of His Retirement* (*Aegaeum* 44), Leuven-Liège, 67-80.

Kuhn, S. L. & Stiner, M. C. 2011. Lewis R. Binford, 1931-2011, *Evolutionary Anthropology* 20 (4), 121-122.

Meltzer, D. J. 2011. Lewis Roberts Binford, November 21, 1931 – April 11, 2011. A Biographical Memoir, *National Academy of Sciences*, Washington, DC, 1-39. www.nasonline.org/publications/biographical-memoirs/memoir-pdfs/binford-lewis.pdf.

Merton, R. K. 1968. The Matthew Effect in Science, *Science* 159 (3810), 56-63.

Milisauskas, S. 2011. Historical Observations on European Archaeology, στο S. Milisauskas (επιμ.), *European Prehistory. A Survey. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*, 2η έκδοση, New York, 7-21.

O'Connell, J. F. 2011. Remembering Lew Binford, *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte* 20, 79-89.

Osborn, A. 2011. Lewis R. Binford, 1931-2011, *The SAA Archaeological Record* 11 (4), 53. http://onlinedigeditions.com/publication/?i=82777#{"issue_id":82777,"publication_id": "16146","page":54}.

Papagianni, D. & Morse, M. A. 2013. *The Neanderthals Rediscovered: How Modern Science Is Rewriting Their Story*, London

Pope, R. 2011. Processual Archaeology and Gender Politics: The Loss of Innocence, *Archaeological Dialogues* 18 (1), 59-86.

Quinlan, L. M. 2019. ...and His Wife Sally: The Binford Legacy and Uncredited Work in Archaeology, ανακοίνωση, *Society of American Anthropology 84th Annual Meeting, Albuquerque, New Mexico, U.S., April 10-14*, 1-15. www.researchgate.net/publication/332103680_and_his_wife_Sally_The_Binford_Legacy_and_Uncredited_Work_in_Archaeology [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Renfrew και άλ. 2011: Renfrew, C., Houston, S., Raczynski, Y. H., Leone, M., McNutt, C., Watson, P. J., South, S., Gessler, N., Kelly, R. L., Yi, S., Klejn, L., Chapman, B., Paddayya, K., Clark, G., Adovasio, J. M., Barford, P. & Tabaczynski, S., & Gamble, C., Αφιέρωμα: Lewis Binford, 21 November 1931 - 11 April 2011, *Antiquity* (Tributes). www.antiquity.ac.uk/tributes/binford/ [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Rigaud, J.-P. 2011. Lewis R. Binford (1931-2011), *Paleo* 22, 19-25. https://journals.openedition.org/paleo/2059 [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Rigaud, J.-P. 2012. Lewis Roberts Binford, 1931–2011, *PaleoAnthropology* 19, 63-66. www.paleoanthro.org/media/journal/content/PA20120063.pdf [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Rossiter, M. W. 1993. The Matthew Matilda Effect in Science, *Social Studies of Science* 23 (2), 325-341.

Sabloff, P. L. W. 1998. *Conversations with Lew Binford: Drafting the New Archaeology*, Norman, OK.

Schanfield, S. R. 1962. *The Middle Pleistocene of the Western and Central Sahara*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Chicago, Department of Anthropology.

Smith, P. J. 2006. Διοργάνωση συζήτησης *Personal Histories in Archaeological Theory and Method: An Oral History of the New Archaeology of the 1960's, University of Cambridge, 23 Οκτωβρίου 2006,* με τη συμμετοχή των Colin Renfrew, Michael Schiffer, Ezra Zubrow, Graeme Barker, Robin Dennell, Rob Foley, Paul Mellars & Marek Zvelebil. https://sms.cam.ac.uk/media/1080569 [τελευταία επίσκεψη 18/10/2020].

Strauss και άλ. 2011: Strauss, L., Borrero, L. A, Hunter-Anderson, R., Longacre, W., Meltzer, D., Read, D., Sabloff, J. & Wendorf, F. 2011. Lewis Roberts Binford (November 21, 1931 – April 11, 2011), *Journal of Anthropological Research* 67 (3), 321-331.

Talese, G. 1980. *Thy Neighbor's Wife: A Chronicle of American Permissiveness before the Age of AIDS*, New York.

Trigger, B. G. 2006. *A History of Archaeological Thought* (1η έκδοση 1989), Cambridge.

Wargo, M. C. 2009. *The Bordes-Binford Debate: Transatlantic Interpretive Traditions in Paleolithic Archaeology*, διδακτορική διατριβή, Faculty of the Graduate School, University of Texas at Arlington. http://hdl.handle.net/10106/1766.

Wylie, A. 1991. Gender Theory and the Archaeological Record: Why Is There No Archaeology of Gender?, *στο* J. M. Gero & M. W. Conkey (επιμ.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Oxford & Cambridge, MA, 31-56.

Yu, P.-L. & Schmader, M. (επιμ.) 2015. Αφιέρωμα: Archaeology Is Anthropology: Lewis R. Binford's Dynamic Contributions to Archaeology Theory and Practice, *JAnthArch* 38. www.sciencedirect.com/journal/journal-of-anthropological-archaeology/vol/38/suppl/C.

THE "MATTHEW EFFECT" AND THE "MATILDA EFFECT": SALLY ROSEN BINFORD AND THE NEW ARCHAEOLOGY

Dimitra Kokkinidou

The surname "Binford" has been identified with the New Archaeology, later known as Processual Archaeology. This surname is, however, shared by Sally, who acquired it through her marriage to Lewis. As an unfortunate result of her husband's pomposity, Sally Rosen Binford's instrumental contribution to the scientific revolution witnessed by the discipline in the 1960s has often been overshadowed, if not completely ignored. She was not only a game-changing scholar, but also an uncompromising fighter for social justice. Committed to following her own radical path after she left both Lewis and archaeology in the late 1960s, she became one of the key figures of feminism and sexual liberation in the USA in the 1970s and 1980s.

The aim of this paper is to highlight the intellectual achievements of this pioneer woman, as well as emphasise the moral relevance of her stolen legacy for today's archaeology.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ: ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΠΟΛΥΤΡΟΠΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κοσμάς Τουλούμης

Το μόνο λάθος,
σχεδόν πάντα,
είναι να πιστεύω ότι η θέση όπου βρίσκομαι
είναι η καλύτερη για να διακρίνω την αλήθεια
Ο κουφός πάντα νομίζει ότι όσοι χορεύουν είναι τρελοί

Χόρχε Μπουκάϊ, *Να σου πω μια ιστορία*, Αθήνα 2008, σ. 107

1. «Ιστορίες ειδωλίων» και η πολυτροπική θεωρία της επικοινωνίας

Τα προϊστορικά ειδώλια μπορούν να χαρακτηριστούν ως το κυριότερο αρχαιολογικό φετίχ. Είναι αναμφίβολα οι «αστέρες» της προϊστορίας. Η εύρεσή τους σε μια αρχαιολογική ανασκαφή συνοδεύεται, συνήθως, από πανηγυρισμούς. Στα χέρια των αρχαιολόγων τυγχάνουν έτσι ιδιαίτερης περιποίησης, ενώ φωτογραφίζονται για τα εξώφυλλα αρχαιολογικών δημοσιεύσεων και μουσειακών εκθέσεων, θαυμάζονται από το κοινό στα αρχαιολογικά μουσεία και πρωταγωνιστούν σε ειδικές εκθέσεις (για παράδειγμα, Αδάμ-Βελένη και άλ. 2017).

Δεν είναι τυχαίο, προφανώς, και το γεγονός πως κάποια από αυτά είναι ιδιαίτερα δημοφιλή, κάποτε μάλιστα και επώνυμα και διάσημα. Από τα στεατοπυγικά, παχύσαρκα ειδώλια της Παλαιολιθικής που είναι γνωστά ως Αφροδίτες και Θεές-Μητέρες (Fagan & Beck 1996) μέχρι τη νεολιθική «Κυρά της Λίμνης» και τον «γέρο» του Δισπηλιού (Χουρμουζιάδης 2007, 62, εικ. 14-15. Κωτσάκης 2017, 124, 127, εικ. 219, 224), και από τα μαρμάρινα πρωτοκυκλαδικά ειδώλια, όπως ο αρπιστής ή ο «εγείρων πρόποσιν» (Παπαθανασόπουλος 1981, 206, εικ. 124-129. Ντούμας 1994, 99, εικ. 88), μέχρι τον μυκηναϊκό «άρχοντα της Ασίνης» («Lord of Asine», γυναικεία, πιθανότατα, μορφή [Demakopoulou 1988, 98, αρ. κατ. 24]), τα ανθρωπόμορφα αγγεία, όπως η πρωτομινωική «θεά της Μύρτου» (Warren 1972, πίν. 69-70), και τα δείγματα πρώιμης «γλυπτικής», όπως ο μινωικός χρυσελεφάντινος «κούρος του Παλαικάστρου» (Sackett 2006), τα παραδείγματα είναι πολλά και ποικίλα.

Ποιες να είναι, άραγε αυτές οι «ελκυστικές δυνάμεις» που εμπεριέχουν τα ειδώλια και «αποπλανούν τους αρχαιολόγους» (Bailey 2005, 12), αλλά και το κοινό της αρχαιολογίας; Μπορεί να γίνουν πολλές, σχετικές εικασίες.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως το ενδιαφέρον αυτό οφείλεται στο γεγονός πως τα ανθρωπό-

μορφα, τουλάχιστον, ειδώλια, τα οποία και καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος των σχετικών ερευνών (ενδεικτικά για τη νεολιθική εποχή βλ. Χουρμουζιάδης 1973. Marangou 1992. Talalay 1993. Gallis & Orphanidis 1996. Νανόγλου 2004. Naumov 2010. Bailey 2017), αφορούν την αναπαράσταση του είδους μας και ενισχύουν την εγγενή μας, εγωιστική για το είδος μας, τάση για αυτοαναφορά. Μπορεί, πάλι, οι αρχαιολόγοι να αισθάνονται, πολύ ταπεινά και ανθρώπινα, πως αυτά είναι τα μοναδικά προϊστορικά ευρήματα που ελκύουν την προσοχή και βοηθούν, συνεπώς, στην αναγνώριση της αρχαιολογικής τους δουλειάς, τόσο από τους ομότεχνούς τους όσο και από το ευρύ κοινό. Στον «ευτυχή ανώνυμο κόσμο της προϊστορίας» (Σακελλαράκης 2006), μάλιστα, η εμφάνιση μια σχηματοποιημένης ή πιο φυσιοκρατικής ανθρώπινης μορφής ίσως να δημιουργεί στους ερευνητές και στο ευρύτερο κοινό την ψευδαίσθηση μιας κατά πρόσωπο συνάντησης με τους ίδιους τους ανθρώπους της προϊστορίας. Η κατά κόρον πάλη των προϊστορικών ανασκαφέων με τη λάσπη και το χώμα φαίνεται έτσι πως μπορεί και να δικαιώνεται.

Η αρχαιολογική «ιστορία των ειδωλίων», λοιπόν, ξεκινά από τη στιγμή που «τα αντικείμενα αυτά θα βρεθούν στα χέρια του μελετητή» (Χουρμουζιάδης 2007, 59). Προέκυψαν έτσι πολλές «ιστορίες ειδωλίων». Μάλιστα, κάθε αρχαιολόγος που ασχολήθηκε μαζί τους θεώρησε, σαν τον κουφό του Χόρχε Μπουκάϊ στην προμετωπίδα αυτής της μελέτης, πως αυτός βρισκόταν στην καλύτερη θέση για να διακρίνει την αλήθεια.

Εδώ θα αντλήσουμε παραδείγματα από τις «ιστορίες» που έχουν αφηγηθεί οι ερευνητές για τα νεολιθικά ειδώλια. Παραθέτουμε, καταρχάς, δύο πρόσφατες, ενδεικτικές επισκοπήσεις που εστιάζονται σε αυτά. Ο René Treuil συνοψίζει τις προσεγγίσεις για τα ανθρωπόμορφα ειδώλια του ελληνικού χώρου, καθώς και τις μέχρι σήμερα κατηγοριοποιήσεις τους από την αρχαιολογική έρευνα (Treuil 2010). Οι συνήθεις ταξινομήσεις των ειδωλίων λαμβάνουν υπόψη τους το αν αυτά είναι φυσιοκρατικά ή σχηματικά, αλλά και το υλικό τους, τη διακόσμησή τους, γραπτή ή εγχάρακτη, το αναπαριστώμενο φύλο, τις χειρονομίες τους και το αν είναι καθιστά ή όρθια, αν είναι ολόκληρα ή τμήματα, αυτοτελή ή εξαρτημένα, καθώς και τις ερμηνείες για τη χρήση τους. Ο Treuil θεωρεί πως οι ερμηνείες αυτές βασίζονται σε a priori πεποιθήσεις των ερευνητών. Προτείνει τελικά (χωρίς βέβαια να είναι ούτε ο πρώτος ούτε ο μόνος) μια επιστροφή στη μελέτη των ίδιων των αντικειμένων, την οποία εκλαμβάνει τόσο ως μελέτη των συνθηκών εύρεσής τους όσο και ως λεπτομερή εξέταση των ίδιων των ειδωλίων -όπου όμως αναπόφευκτα εμπλέκονται και παραδοσιακές ταξινομήσεις, τις οποίες είχε απορρίψει προηγουμένως ως ερευνητικές προκαταλήψεις. Το στάδιο της κατηγοριοποίησης των ειδωλίων και η κατανόηση της πρακτικής τους χρήσης πρέπει, κατά την άποψή του, να προηγούνται των ερμηνειών.

Με τον ίδιο τρόπο ο Doug Bailey, επιχειρώντας μια επισκόπηση της έρευνας για τα νεολιθικά ειδώλια στη νοτιοανατολική Ευρώπη, επισημαίνει τους θεωρητικούς σταθμούς στη μελέτη των συγκεκριμένων τέχνεργων: από τις παλαιότερες απόψεις, της Marija Gimbutas ότι τα ειδώλια απεικονίζουν μητέρες-θεές, αντικατοπτρίζουν μητριαρχικές δομές και συνδέονται με τη γονιμότητα, μέχρι τις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις διαφόρων ερευνητών, που είτε τα εκλαμβάνουν ως μέσα επικοινωνίας (σημεία ταυτοτήτων, υποδηλωτικά ιεραρχικής θέσης και κοινωνικής δομής) είτε αναζητούν με κριτικό πνεύμα βαθύτερα νοήματα, εστιάζοντας πρωτίστως στην υλικότητά τους· για παράδειγμα, στο αν το υλικό κατασκευής (πηλός, πέτρα, οστό, όστρεο) παραπέμπει σε διαφορετικές νοηματικές συνδηλώσεις (Bailey 2017, 826-838).

Δεν είναι σκοπός της παρούσας συμβολής να διατρέξει αυτές τις ερμηνείες επισημαίνοντας τα ενδεχόμενα σωστά ή τα τρωτά της καθεμιάς. Άλλωστε όλες, από την πρώτη ως την τελευταία, ακολούθησαν τον ακαδημαϊκά κρατούντα επιστημονικό «λόγο» της εποχής τους και κάποιες θεωρήθηκαν έγκυρες ή και καινοτόμες όταν διατυπώθηκαν για πρώτη φορά. Πρόθεσή μας είναι να αναδείξουμε μια άλλη παράμετρο μελέτης της ειδωλοπλαστικής. Παρότι έχει ασκηθεί έντονη κριτική στον τρόπο με τον οποίο απομονώνουμε τα ειδώλια εκτός συμφραζομένων, όταν τα μελετούμε ως αυτόνομα αρχαιολογικά ευρήματα και τα κατηγοριοποιούμε ανάλογα με τα ερωτήματα που θέτουμε εμείς στο αρχαιολογικό υλικό (π.χ. Νανόγλου 2004, 41-46.

Treuil 2010. Bailey 2017), ο συναγόμενος από τα ευρήματα ρόλος των ειδωλίων μέσα σ' ένα ευρύτερο επικοινωνιακό πλαίσιο κατά την προϊστορία, πρέπει να μας απασχολήσει περισσότερο.

Αναμφίβολα και η επικοινωνιακή προσέγγιση, στην οποία εστιάζεται αυτή η μελέτη, προσθέτει μια ακόμα ερμηνευτική διάσταση των ειδωλίων χωρίς να δίνει κάποια σίγουρη λύση. Προσφέρει όμως, κατά τη γνώμη μας, δυο σημαντικές υπηρεσίες. Μας καθοδηγεί, πρώτον, να λαμβάνουμε πάντα υπόψη μας το ενδεχόμενο ύπαρξης επικοινωνιακών πλαισίων, στα οποία μπορεί να εντάσσονταν τα ειδώλια στην προϊστορία, και έτσι να μην υποκύπτουμε στον πειρασμό να τα μελετούμε απομονωμένα και αποκομμένα από τα συμφραζόμενά τους. Υπογραμμίζει, έπειτα, την ανάγκη να έχουμε σε όλες τις περιπτώσεις κριτική επίγνωση των σύγχρονων ερευνητικών επιλογών και ερμηνευτικών αναπλαισιώσεών τους, καθώς η μελέτη των ειδωλίων συνιστά επικοινωνιακή πράξη και στο παρόν, όπως θα αναπτύξουμε παρακάτω.

Συνεπώς, το κρίσιμο ερώτημα είναι αν οι αρχαιολόγοι μπορούν να προσεγγίσουν και να αποκαταστήσουν στο παρόν αυτό ακριβώς το προτεινόμενο, ιδιαίτερο κάθε φορά επικοινωνιακό πλαίσιο του παρελθόντος, στο οποίο συμμετέχουν τα ειδώλια παράγοντας και μεταφέροντας μηνύματα. Δεν πιστεύουμε, πάντως, πως η οποιαδήποτε ερμηνευτική πρόταση μπορεί να αποδειχθεί, με ακρίβεια, σωστή ή λανθασμένη ως προς την πραγματική χρήση των ειδωλίων. Θεωρούμε όμως πως οι σύγχρονες προσεγγίσεις στην επικοινωνία προσφέρουν μια ευκαιρία για να αναλογιστούμε και να αντιληφθούμε όλες εκείνες τις παραμέτρους που συνθέτουν το πρόβλημα.

Η πολυτροπική θεωρία της επικοινωνίας (Kress & Van Leeuwen 2001), συγκεκριμένα, μπορεί να καταστεί ένα χρήσιμο εργαλείο προς αυτήν την κατεύθυνση. Σύμφωνα με αυτήν, το «περιεχόμενο» της επικοινωνίας καθορίζεται από υποκείμενους «λόγους», ακολουθεί ένα «σχέδιο», ενώ μέσω της «παραγωγής» και της «διανομής» του προσδίδεται συγκεκριμένη «έκφραση» σε αυτήν την επικοινωνία. Κυρίαρχη είναι η έννοια «λόγος», όπως χρησιμοποιήθηκε από τον Γάλλο φιλόσοφο Μισέλ Φουκώ (Βεν 2008). Ο «λόγος» ή «συνεχής λόγος» (discourse) «οργανώνει και προσφέρει δομή στον τρόπο, με τον οποίο πρόκειται να συζητηθεί ένα θέμα, αντικείμενο ή διαδικασία» (Kress 2003, 29). Πρόκειται για το σύνολο όλων εκείνων των προειλημμένων και ασύνειδων κανόνων που χαρακτηρίζουν τον αυτόματο τρόπο με τον οποίο παίρνουμε αποφάσεις, αποφαινόμαστε και νοηματοδοτούμε τον κόσμο, δρώντας σε κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια, ενώ χρησιμοποιούμε «τους φαρδείς χιτώνες που ονομάζονται Επιστήμη, Φιλοσοφία κτλ.» (Βεν 2008, 77-83).

Με λίγα λόγια, πίσω από κάθε «λόγο» προϋπάρχει μια «γραμματική», με βάση την οποία αυτός συγκροτείται, εκφέρεται, πολλαπλασιάζεται και αποκτά νόημα, ανάλογα με την κάθε ιστορική στιγμή. Όπως ακριβώς όταν διατυπώνουμε προφορικά ή γραπτά μια πρόταση, αφού έχουμε κάνει κτήμα μας μια γλώσσα, ακολουθούμε χωρίς να το πολυσκεφτόμαστε προϋπάρχοντες γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες που τους θεωρούμε «αυτονόητους», με τον ίδιο τρόπο ενστερνιζόμαστε και αναπαράγουμε διαφόρων τύπων «λόγους», ενταγμένους ή μη στους παραπάνω «φαρδείς χιτώνες» της Επιστήμης, της Φιλοσοφίας και ούτω καθεξής. Ένας παρόμοιος «φαρδύς χιτώνας» είναι και η Αρχαιολογία και οι εκάστοτε θεωρίες της. Πώς, όμως, γινόμαστε κοινωνοί του «αυτονόητου»; Γιατί το αντιλαμβανόμαστε ως τέτοιο;

Σύμφωνα με την κοινωνιογλωσσολογία, ο «λόγος», η κοινωνία και η επικοινωνία βρίσκονται σε αξεδιάλυτη σχέση μεταξύ τους. Ο Michael Halliday επισημαίνει πως δεν υπάρχει παραγωγή οποιασδήποτε μορφής «λόγου» χωρίς την κοινωνία, μέσα στην οποία αυτός παράγεται και επεκτείνεται. Η επικοινωνιακή περίσταση ή το κοινωνικό πλαίσιο και η πράξη/πρακτική (practice) διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο τι θα πει κανείς, πώς θα το πει και πώς θα το προσλάβει ο δέκτης αυτής της επικοινωνίας. Τα νοήματα αναπτύσσονται με τον «λόγο» στη διάρκεια της επικοινωνίας (Halliday 1978). Ο Gunther Kress υποστηρίζει πως από τη στιγμή που συγκροτείται και μετά, ο λόγος «αποικίζει ιμπεριαλιστικά» τον κοινωνικό κόσμο (Kress 2003, 30). Σε κάθε κείμενο, συνεπώς, πρέπει να διερευνάται το γιατί και πώς γράφει κάποιος για ένα θέμα και

ποιοι άλλοι τρόποι υπάρχουν για να γράψει κανείς για το ίδιο θέμα (ό.π., 31).

Ο «λόγος», λοιπόν, όπως ορίστηκε παραπάνω, «αποικίζει» και τον ευρύτερο κοινωνικό κόσμο, με την έννοια ότι επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση πεποιθήσεων, στάσεων, αντιλήψεων, αξιών και, τελικά, νοήματος αναφορικά με οποιοδήποτε ζήτημα. Ως αποτέλεσμα αυτού του ιδιότυπου νοηματικού «αποικισμού», η προβαλλόμενη εκδοχή «λόγου» αποκτά τον χαρακτήρα του φυσικού, αφού θεωρείται ως η μόνη υπαρκτή δυνατότητα. Η δύναμη του «λόγου» μας οδηγεί, εν τέλει, να πιστεύουμε, σχεδόν μεταφυσικά, ότι αυτό που γνωρίζουμε, το γνωρίζουμε σαν να υπήρχε από πάντα και δεν μπορούμε να το διανοηθούμε αλλιώς (Fairclough 1989, 107-8).

Ο «αυτονόητος» και «αποικιστικός» λόγος, όπως τον περιγράψαμε παραπάνω, εξαπλώνεται «ιμπεριαλιστικά» εξασφαλίζοντας κύρος και εξουσία στους κατόχους και διαχειριστές του, οι οποίοι τον μετατρέπουν σε γνωστικό και ιδεολογικό «κεφάλαιο», ικανό να τους προσπορίζει υλικό ή συμβολικό κέρδος. Πρόκειται για τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο η γλώσσα, σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu, εξασφαλίζει, μέσα από τις γλωσσικές ανταλλαγές, το ανάλογο κύρος και εξουσία στους χρήστες της, καθώς συνιστά γι' αυτούς γνωστικό και ιδεολογικό «κεφάλαιο» (Bourdieu 1999).

Η δυσκολία έγκειται, όμως, στο να προσδιοριστούν οι «λόγοι» του παρελθόντος. Οι παιδαγωγοί χρησιμοποιούν (Ράπτης & Ράπτη 2007, 111) ένα ανθρωπολογικό παράδειγμα για να καταδείξουν το πρόβλημα. Πρόκειται για μια έρευνα του Georg Lakoff σε ιθαγενείς της Αυστραλίας (Lakoff 2007). Οι συγκεκριμένοι ιθαγενείς κλήθηκαν να κατατάξουν σε κατηγορίες μια σειρά από λέξεις που τους δόθηκαν. Η κατηγοριοποίησή τους βασίστηκε σ' ένα σκεπτικό εντελώς διαφορετικό της δυτικής σκέψης, το οποίο είχε ως βάση τις καθημερινές εμπειρίες τους. Τις κατέτασσαν, δηλαδή, ανάλογα με τη χρήση που αντιπροσώπευαν οι συγκεκριμένες λέξεις, αλλά και σύμφωνα με τους μύθους, τις δοξασίες και τις αντιλήψεις για όσες από αυτές θεωρούσαν πως αναφέρονται σε επικίνδυνα και εξαιρετικά όντα. Έτσι προέκυψαν οι εξής τρεις κατηγορίες εννοιών:

Α. άνδρες, καγκουρώ, φεγγάρι, ουράνιο τόξο, ψάρι, ακόντιο

Β. γυναίκες, σκυλιά, πουλιά, φωτιά, νερό, ήλιος

Γ. κρέας, μέλισσες, άνεμος, λάσπη

Πώς συνδέονται αυτές οι έννοιες μεταξύ τους; Το νερό σβήνει τη φωτιά, τα ουράνια τόξα θεωρούνται είδος μυθικών ανδρών, τα πουλιά είναι μυστηριώδη γυναικεία πνεύματα, τα σκυλιά είναι επικίνδυνα και μυστήρια ζώα και εντάσσονται, επομένως, στα επικίνδυνα και εξαιρετικά πράγματα και πλάσματα μαζί με τη φωτιά, τον ήλιο και τις γυναίκες. Είναι προφανές ότι ένα δυτικοκεντρικό εννοιολογικό σύστημα ταξινόμησης θα αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες να ανακαλύψει το νόημα και τη λογική αυτών των κατηγοριών. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι θα απέδιδε ένα «άλογο» στοιχείο στην πρωτόγονη σκέψη, υποπίπτοντας στο κλασικό λάθος των προσεγγίσεων που εκλαμβάνουν τον δυτικό τρόπο σκέψης σαν τον μοναδικό που θα μπορούσε να υπάρξει.

Στοιχεία από τις παραπάνω θεωρήσεις συναντώνται και στη σύγχρονη αρχαιολογική σκέψη. Η μεταδιαδικαστική προσέγγιση, ιδιαίτερα, έφερε στο προσκήνιο ανάλογα ερμηνευτικά εργαλεία (Hodder 2002, 130-135), δίνοντας έμφαση στη σημασία και τον ρόλο του κοινωνικού υποκειμένου ως ενεργού στοιχείου της Ιστορίας και αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα των συμφραζομένων και των συμβόλων στη διαμόρφωση της ανθρώπινη πράξης και των κοινωνικών πρακτικών. Θεμελιώδη σημεία αναφοράς είναι οι έννοιες της ενεργού δράσης (agency) και του έθους (habitus).

Η θεωρία της ενεργού δράσης (agency) συνίσταται σε τέσσερα κεντρικά στοιχεία:

1. *οι άνθρωποι αναπαράγουν την ύπαρξή τους και τις κοινωνικές τους σχέσεις μέσα από τις καθημερινές τους δράσεις και συμπεριφορές.*

2. *οι δράσεις και συμπεριφορές λαμβάνουν χώρα σε υλικές συνθήκες και εκδηλώνονται μέσω του υλικού πολιτισμού.*

3. *οι δράσεις παγιώνονται ως πρακτικές στο πλαίσιο παραδόσεων κληρονομημένων από το παρελθόν, οι οποίες περιλαμβάνουν πολιτισμικές πεποιθήσεις, συμπεριφορές και συνήθειες. Με αυτόν τον τρόπο οι δρώντες κατέχουν αξίες οι οποίες τους βοηθούν και να πράττουν και να περιορίζουν τις πράξεις τους.*

4. *όταν δρουν, οι άνθρωποι δεν αναπαράγουν απλώς τις υλικές τους συνθήκες, τις κληρονομημένες δομές νοημάτων και την ιστορική συνείδηση, αλλά επίσης τις αλλάζουν, τις επανερμηνεύουν και τις επανακαθορίζουν.*

(Robb 2005, 5, η μετάφραση δική μου)

Την έννοια του έθους (habitus) εισηγήθηκε ο ανθρωπολόγος και στοχαστής Pierre Bourdieu, ο οποίος την ορίζει ως το μεσολαβητικό στοιχείο ανάμεσα στις δομές και τις πρακτικές συμπεριφορές μιας κοινωνίας

«Τα *habitus* καθορίζονται ως συστήματα ανθεκτικών αλλά και μεταθετών προδιαθέσεων που περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, μια αντίληψη για την τιμή και την αξιοπρέπεια, αλλά επίσης το αριστερά/δεξιά, το πάνω/κάτω και άλλες δομικές αρχές. Τα habitus είναι αρχές που γεννούν στρατηγική, επιτρέποντας στα κοινωνικά υποκείμενα να ανταπεξέλθουν σε απρόβλεπτες καταστάσεις» (Hodder 2002, 130-1).

Η ενεργός δράση (agency) και το έθος (habitus), αντίστοιχα με την πράξη/πρακτική (practice) και την «προϋπάρχουσα γραμματική» που συζητήθηκαν παραπάνω, μπορούμε να δεχθούμε πως προσδιόριζαν και τους «λόγους» που καθόριζαν τους τρόπους, με βάση τους οποίους οι αρχαίες κοινωνίες αντιλαμβάνονταν, νοηματοδοτούσαν και ερμήνευαν τον κόσμο τους. Πάνω απ' όλα, όμως, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην «κατασκευή» των αρχαιολογικών ερμηνειών για το παρελθόν, στο εκάστοτε παρόν.

2. Τα ειδώλια ως «εικόνες» και ως «ιστορίες»: Η περίπτωση της Νεολιθικής

Η παρούσα μελέτη τονίζει την ανάγκη να προσεγγίσουμε τα ειδώλια ως συστατικά μέρη «εικόνων» και «αφηγήσεων» ενός κόσμου που έχει άμεση σχέση με την επικοινωνία. Μια τέτοια προσέγγιση δεν είναι φυσικά καινούργια. Στον ελληνικό χώρο ο Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης, στην πρωτοποριακή διδακτορική του διατριβή για τα νεολιθικά ειδώλια της Θεσσαλίας, είχε θεωρήσει τα ειδώλια κάτω από αυτό το πρίσμα, ως ένα είδος «πρωτογραφής» (Χουρμουζιάδης 1973). Στη θεμελιώδη μονογραφία της για τα ειδώλια της Ύστερης Νεολιθικής από το Φράγχθι, η Lauren Talalay συζήτησε επίσης διεξοδικά τους πολλαπλούς δυνατούς ρόλους (παιχνίδια, τελετουργικά η διδακτικά αντικείμενα κτλ.) και την επικοινωνιακή διάσταση των ειδωλίων, με βάση τόσο εθνογραφικά όσο και αρχαιολογικά παράλληλα (Talalay 1983).

Νεότερες μελέτες εστίασαν στα ειδώλια ως αναπαραστάσεις του σώματος και μέσα συνειδητοποίησης και συγκρότησης κοινωνικών ταυτοτήτων. Ανιχνεύτηκαν για παράδειγμα, σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση των ειδωλίων με τις ενσώματες, έμφυλες ταυτότητες (π.χ. Kokkinidou & Nikolaidou 1997. Mina και άλ. 2016), αλλά και η πολιτισμική φυσιογνωμία της εικονογραφίας κατά θέσεις, όπως στο Μάνδαλο της Δυτικής Μακεδονίας όπου εξετάζονται οι αιγαιακές και βαλκανικές συσχετίσεις των διαγνωστικών ακρόλιθων ειδωλίων της Χαλκολιθικής περιόδου (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 1987), ή διαχρονικές διαφοροποιήσεις κατά περιο-

χές, όπως στην Κεντρική Μακεδονία ανάμεσα στις αρχαιότερες και τις νεότερες φάσεις της Νεολιθικής (Νανόγλου 2017). Εδώ, όπως και αλλού στη Μακεδονία και Θεσσαλία, παρατηρείται μετατόπιση της έμφασης από τις χειρονομίες και τις στάσεις των μορφών στην εμφάνιση του σώματος, με την προσθήκη διακόσμησης, αλλά και εξελίξεις στην τεχνική και τα υλικά κατασκευής, ιδιαίτερα στη χρήση του λίθου παράλληλα με τον πηλό. Αυτές οι αλλαγές αποδόθηκαν σε διαφορετικές, κατά εποχή, ανάγκες προσδιορισμού του εαυτού από τους νεολιθικούς ειδωλοπλάστες η τις νεολιθικές ειδωλοπλάστριες (επισκόπηση ό.π., 29-30).

Γενικότερα, η αντίληψη πως τα ανθρωπόμορφα ειδώλια αποτελούν οπτικοποιήσεις της υλικής υπόστασης των ανθρώπινου σώματος (corporeality) και του πώς αυτό προσλαμβάνεται και νοηματοδοτείται στην προϊστορία (Bailey 2005), είναι αρκετά διαδεδομένη στις σύγχρονες νεολιθικές έρευνες. Σε αυτό το πλαίσιο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες οι προσεγγίσεις που θεωρούν, για παράδειγμα, πως το ανθρώπινο σώμα ενσωματώνεται και κυριαρχεί στον οπτικό πολιτισμό και στη συμβολική επικοινωνία των προϊστορικών κοινοτήτων, υποδηλώνοντας έναν «ανθρωποκεντρισμό» στη Νεολιθική των Βαλκανίων (Naumov 2010).

Με την πρόοδο των σπουδών επικοινωνίας και τη σύνδεσή τους με την κοινωνική σημειωτική, διευρύνονται και οι ορίζοντες μιας ανάλογης αρχαιολογικής οπτικής. Υπάρχουν, άλλωστε, ήδη απόπειρες να αξιοποιηθεί η κοινωνική σημειωτική προς αυτήν την κατεύθυνση, όπως η έρευνα της Patrycja Filipowicz, η οποία, με βάση τα ευρήματα από το Çatal Höyük και την Ανατολία, συνεξετάζει στον χώρο και τον χρόνο τα νεολιθικά ειδώλια μαζί με όλες τις άλλες ανθρωπομορφικές, ζωομορφικές και γεωμετρικές απεικονίσεις: με τις γνωστές τοιχογραφίες, με τα ενσωματωμένα στους τοίχους γλυπτά, με τις ανάγλυφες παραστάσεις, ακόμα και με τη διακόσμηση της κεραμικής· λαμβάνοντας, παράλληλα, υπόψη και τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα (Filipowicz 2016).

Η έννοια-κλειδί σε αυτού του είδους τις προσεγγίσεις είναι η μελέτη της «απεικόνισης» (imagery, κατά τον καθιερωμένο όρο στη διεθνή βιβλιογραφία [Danielsson και άλ. 2012]): η προσπάθεια, δηλαδή, της ανασύστασης των εικόνων του προϊστορικού κόσμου μέσα από τα ίδια τα δημιουργήματά του. Καθίσταται προφανές πως, σε ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν ενδιαφέρει η μεμονωμένη ανάλυση ειδωλίων αλλά η αποκατάσταση συνολικότερων εικόνων σε συνδυασμό με τα συμφραζόμενά τους. Ένα τέτοιο έργο, βέβαια, δεν είναι εύκολο και υπόκειται στον τρόπο που ο ερευνητής το προσεγγίζει κάθε φορά, και στους σύγχρονους «λόγους» που καθορίζουν αυτές τις προσεγγίσεις του.

Η Filipowicz, ακολουθώντας τη σημειολογική θεωρία του Αμερικανού φιλόσοφου Charles S. Peirce, επισημαίνει τη σημασία του νοήματος που εξάγεται κάθε φορά από τη σχέση σημαίνοντος και σημαινομένου. Αυτό το νόημα προκύπτει από μια ερμηνεία εν τω γεννάσθαι, μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα. Εξάγεται, δηλαδή, κάθε φορά και κάθε στιγμή ανάλογα με το πως προσλαμβάνεται και συγκροτείται, μέσα από τις συγκεκριμένες σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα σε ανθρώπους και αντικείμενα (Filipowicz 2016, 52). Υπό αυτήν την έννοια οι εικόνες που δημιουργούνται είναι υλικές, όχι αφηρημένες ιδέες που εκφράζουν πνευματικού τύπου πεποιθήσεις ή καλλιτεχνικές αντιλήψεις (ό.π., 60).

Αν μάλιστα οι σχέσεις αυτές σημαίνοντος και σημαινομένου θεωρηθούν και ως «πολυαισθητηριακές», που βιώνονται «διασωματικά» μέσω «αισθητηριακών ροών» οι οποίες δημιουργούνται ανάμεσα στους ίδιους τους ανθρώπους αλλά και στις σχέσεις τους με τα πράγματα (Χαμηλάκης 2013, 135-153), αντιλαμβανόμαστε τις αντικειμενικές δυσκολίες που ενέχει η κατανόηση του ρόλου των ειδωλίων από τους ερευνητές. Όλο και περισσότερο, παράλληλα, αναδεικνύεται η ανάγκη να λαμβάνονται υπόψη στη μελέτη των ειδωλίων πολυποίκιλες παράμετροι, στις οποίες μπορεί να συμπεριλαμβάνεται μέχρι και η αναζήτηση δακτυλικών αποτυπωμάτων στην επιφάνεια του ειδωλίου, κάτι που έχει επιχειρηθεί στα νεολιθικά ειδώλια από την Κουτρουλού Μαγούλα της Θεσσαλίας (Papadopoulos και άλ. 2019).

Από επικοινωνιακή άποψη, συνεπώς, τα ειδώλια μπορεί να αντιμετωπιστούν ως μήνυμα μεταξύ ενός

πομπού και ενός δέκτη (Talalay 1993), με τρεις βασικές παραδοχές. Η πρώτη είναι πως αυτά τα δύο μέρη της επικοινωνίας δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους και δεν μπορούν να μελετηθούν απομονωμένα το ένα από το άλλο. Η δεύτερη πως το μήνυμα συγκροτείται διαφορετικά ανάλογα με τα κάθε φορά συμφραζόμενα. Η τρίτη πως, σε κάθε περίπτωση, έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα διπλό επεισόδιο επικοινωνίας: ένα στο παρελθόν και ένα στο παρόν. Κατά το παρελθόν οι προϊστορικοί άνθρωποι ερμήνευαν τα ειδώλια σύμφωνα με τους δικούς τους «λόγους», στα δικά τους αυθεντικά πλαίσια επικοινωνίας. Σήμερα ο ερευνητής-ερμηνευτής τα προσεγγίζει ετεροχρονισμένα, εικάζοντας το πλαίσιο επικοινωνίας και τους «λόγους» του παρελθόντος, όντας δέσμιος των σύγχρονων «λόγων». Η τελευταία επισήμανση είναι πολύ σημαντική, κατά τη γνώμη μας, ως προς την κριτική επίγνωση της φύσης και των ορίων των ερμηνειών μας.

Είναι κοινός τόπος σήμερα πως τα ειδώλια δεν μπορούν να ερμηνευθούν όταν αντιμετωπίζονται μεμονωμένα, έξω από τα συμφραζόμενά τους (Bailey 2017). Μελέτες συνόλων ειδωλίων που βρέθηκαν μαζί έχουν, βέβαια, πραγματοποιηθεί και παλαιότερα, και συνεχίζουν να πραγματοποιούνται και σήμερα. Αρκεί να θυμηθούμε το γνωστό ομοίωμα εσωτερικού σπιτιού με τα οκτώ ειδώλια από την Νεότερη Νεολιθική στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Gallis 1996) και το λεγόμενο «συμβούλιο των γυναικείων θεοτήτων» από το χαλκολιθικό Cucuteni της Ρουμανίας (Mantu και άλ. 1997, 108, εικ. 12a)· ή το σύνολο 43 ανθρωπόμορφων ειδωλίων, ορισμένα από τα οποία κρατούσαν μικρογραφικά πήλινα εργαλεία, από τη νεολιθική θέση Stubline στη Σερβία (Bailey 2017, 823-826), ή ένα ακόμη σύνολο ειδωλίων, μερικά από τα οποία απεικόνιζαν άνδρες, έφεραν καπέλα και βρέθηκαν μέσα σε μικρογραφικά αγγεία, από τη χαλκολιθική Κολόνα στην Αίγινα (Alram-Stern 2016· 2017). Είναι χαρακτηριστικό, όμως, πως παρόλο το ενδιαφέρον για τα συμφραζόμενα και στην περίπτωση του Cucuteni και της Αίγινας, τα ειδώλια αυτά συνδέονται, σαν να πρόκειται για μια απόλυτα αυτονόητη και αυταπόδεικτη ερμηνεία, με τελετουργίες.

Συνεπώς, ακόμα και στην περίπτωση που υπάρχει πλήρης καταγραφή των συμφραζομένων (κάτι που προϋποθέτει κατάλληλα προσανατολισμένες και συνειδητοποιημένες προς αυτήν την κατεύθυνση αρχαιολογικές ανασκαφές), είναι πολύ πιθανόν ότι αποκομίζουμε και πάλι, και όσο αυτό είναι δυνατό, μια μόνο «εικόνα» από τις πολλές εναλλακτικές που μπορεί να υπήρχαν στο παρελθόν και στις οποίες θα μπορούσε να συμμετέχει ένα ειδώλιο.

Με λίγα λόγια, μπορεί τα ειδώλια να επιτελούσαν στο παρελθόν πολλαπλούς ρόλους, όπως ήδη έχουν επισημάνει από παλιά αρκετοί ερευνητές (Ucko 1968. Marangou 1992. Talalay 1993), αλλά οι ρόλοι αυτοί μπορεί επίσης να ήταν διαφορετικοί κάθε φορά στο πλαίσιο μιας διαφορετικής «απεικόνισης», η οποία οδηγούσε στην «αφήγηση» μιας διαφορετικής κάθε φορά ιστορίας. Αν θεωρήσουμε τα ειδώλια ως μέρος ανάλογων «εικόνων», αυξάνουμε τις πιθανότητες, αντλώντας από τη θεωρία της επικοινωνίας, να συνειδητοποιήσουμε την ύπαρξη πολλαπλών αναγνώσεων για αυτές τις «εικόνες» και ποικίλων ιστοριών στις οποίες αυτές παραπέμπουν, και ταυτόχρονα να αναστοχαστούμε κριτικά τον τρόπο με τον οποίο προχωρούμε σε αυτές τις αναγνώσεις σήμερα, ακολουθώντας τους κυρίαρχους «λόγους». Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει, επίσης, να λάβουμε υπόψη μας πως ενδέχεται οι παραπάνω αναγνώσεις, οι «εικόνες» και οι ιστορίες να συγκροτούνται και να μεταφέρουν τα μηνύματά τους με ποικίλους σημειωτικούς τρόπους· να είναι, δηλαδή, πολυτροπικές (Τουλούμης 2011).

Η συνειδητοποίηση αυτής της πολυτροπικότητας μπορεί να μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε εγγύτερα τα ειδώλια και να αντιληφθούμε πτυχές της υπόστασης και σημασίας τους. Πώς μπορούμε, όμως, να «διαβάσουμε» πολυτροπικές αφηγήσεις; Οι Gunther Kress και Teo van Leeuwen ανέλυσαν τον τρόπο ανάγνωσης των εικόνων ως κειμένων στον δυτικό κόσμο. Αναγνώρισαν τρεις αλληλοεξαρτώμενες μεταλειτουργίες, οι οποίες οδηγούν στην πρόσληψή τους. Αυτές σχετίζονται α) με τις προθέσεις του δημιουργού και τις επιλογές που αυτός κάνει για να συγκροτήσει και να αναπαραστήσει το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει, β) με τον ρόλο του δέκτη της επικοινωνίας, ως υποκειμένου που οδηγείται στις δικές του προσλήψεις, και γ) με

το πώς δομείται η πληροφορία ως κείμενο, ώστε να καταστεί αποτελεσματικότερη η πρόσληψη του μηνύματος που μεταφέρει (Kress & Van Leeuwen 2006).

Συνεπώς, το μήνυμα που μεταφέρεται κάθε φορά σε μια επικοινωνία σχετίζεται με την πρόθεση του πομπού και την πρόσληψη του δέκτη της επικοινωνίας. Σχετίζεται, όμως, επιπλέον και με το ευρύτερο πλαίσιο που μετατρέπει το μήνυμα σε οποιασδήποτε μορφής «κείμενο», το οποίο αποκρυπτογραφείται και νοηματοδοτείται με συγκεκριμένους τρόπους, υπακούοντας σε προϋπάρχοντες «λόγους». Έτσι και τα προϊστορικά ειδώλια εμπεριέχουν προθέσεις δημιουργών και προσλήψεις χρηστών, και συμμετέχουν σε ευρύτερες αφηγήσεις και «εικόνες», που χρήζουν αποκρυπτογράφησης και νοηματοδότησης στο πλαίσιο συγκεκριμένων «λόγων».

3. Η ανάγκη για μια κριτική ανάγνωση των σύγχρονων προσλήψεων των προϊστορικών ειδωλίων

Δεν μπορούμε βέβαια να ισχυριστούμε, ακόμη και με τις πιο αισιόδοξες προθέσεις, ότι η παραπάνω πολυτροπική προσέγγιση είναι ασφαλής πλοηγός για να προσδιορίσουμε ακριβώς το πώς οι προϊστορικοί άνθρωποι αντιλαμβάνονταν και προσελάμβαναν τα ειδώλια που έφτιαχναν, έβλεπαν ή χρησιμοποιούσαν, πολύ περισσότερο μάλιστα καθώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τους προϊστορικούς «λόγους». Μπορούμε όμως να αντιληφθούμε πως η πολυτροπική θεωρία της επικοινωνίας είναι δυνατό να βοηθήσει στο να αναστοχαστούμε για τους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουμε παρόμοιες πολυτροπικές «εικόνες», άρα και για το πώς αντιλαμβανόμαστε τα προϊστορικά ειδώλια στον δυτικό κόσμο, σήμερα. Μπορεί δηλαδή να αποτελέσει έναν χρήσιμο οδηγό για μια νέα προσέγγιση των προϊστορικών ειδωλίων και των νοημάτων τους σήμερα, και να εντάξει αυτά τα τέχνεργα και σύμβολα του παρελθόντος σε σύγχρονα πλαίσια πρόσληψης, αναπαράστασης, επικοινωνίας και «λόγου».

Ανάλογες προτάσεις αποσύνδεσης των ειδωλίων από το παρελθόν και ανάδειξης ενός νέου ρόλου τους στο παρόν έχουν διατυπωθεί, ήδη, στη σύγχρονη έρευνα. Ο Doug Bailey, για παράδειγμα, προτείνει μια συσχέτιση των αρχαιολογικών ευρημάτων με την καλλιτεχνική έκφραση στον σύγχρονο κόσμο, που την ονομάζει «τέχνη/αρχαιολογία» (art/archaeology), κατά την οποία κατάλοιπα του παρελθόντος, ανάμεσα στα οποία και τα ειδώλια, χρησιμοποιούνται για να παραχθεί νέο «καλλιτεχνικής» φύσης έργο, προσανατολισμένο προς το παρόν και το μέλλον. Έτσι προϊστορικά ειδώλια φωτογραφίζονται με ασυνήθιστους τρόπους και όχι με τους τυπικούς ακαδημαϊκούς, ή/και χρησιμοποιούνται σκόπιμα ως «καμβάς, μέσο ή ερέθισμα» στη δημιουργία σύγχρονης τέχνης από σύγχρονους καλλιτέχνες, με τη συμμετοχή και αρχαιολόγων (Bailey 2017, 839-844).

Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσαμε, επιπλέον, να προτείνουμε την αξία χρήσης των ίδιων καταλοίπων του παρελθόντος ως μέσων όχι μόνο δημιουργίας «καλλιτεχνικών» έργων αλλά και αφήγησης ιστοριών για το παρόν και το μέλλον. Παρόμοιες ιστορίες, άλλωστε, προσπαθούν να διηγηθούν και σχετικές μουσειακές εκθέσεις, που συνιστούν και τον κύριο αγωγό διοχέτευσης του αρχαιολογικού αγαθού στο ευρύτερο κοινό. Από την πρωτοποριακή έκθεση για τη Νεολιθική Εποχή που δημιούργησε ο Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης στο Μουσείο του Βόλου στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Σολομών 2008) μέχρι τις πιο πρόσφατες, ειδικότερες εκθέσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Βελένη και άλ. 2017) και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Μαντέλη 2018), όλες αυτές οι αφηγήσεις έχουν συγκεκριμένο θεωρητικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο (Χουρμουζιάδη 2006), το οποίο θα μπορούσε να συνδεθεί με προϋπάρχοντες υποκείμενους «λόγους» του παρόντος.

Όσο για τη σημασία των ειδωλίων στο παρελθόν, δεν υπάρχει, ίσως, άλλος δρόμος πέραν της διαπίστω-

σης πως τα ειδώλια δεν ήταν απαραίτητα ξεχωριστές μοναχικές «οντότητες» στην προϊστορία, αλλά ανήκαν σε ευρύτερα σύνολα, όπου «συλλειτουργούσαν» δημιουργώντας «εικόνες» και «αφηγήσεις» στις οποίες συμμετείχαν και άλλοι άνθρωποι και άλλα αντικείμενα, και πιθανώς, σύμφωνα και με την «αρχαιολογία των αισθήσεων» (Χαμπλάκης 2013), μυρωδιές, ήχοι, αγγίγματα ή άλλες κινήσεις, και ό,τι άλλο μπορεί να θεωρηθεί πως προκαλούσε αισθητική ή νοητική αντίληψη και πρόσληψη.

Σε δυο πεδία, συνεπώς, προσφέρονται πολλές δυνατότητες επιπλέον έρευνας. Πρώτα από όλα χρειάζεται η ενσωμάτωση των δικών μας προσεγγίσεων για τα ειδώλια στα ερευνητικά ζητούμενα. Είναι αναγκαία, με άλλα λόγια, μια συστηματική αναστοχαστική καταγραφή των τρόπων, με τους οποίους η αρχαιολογική έρευνα ερμήνευσε και κατέταξε σε πραγματικές ή φανταστικές κατηγορίες κάθε ειδώλιο ή σύνολο ειδωλίων. Από την άλλη μεριά θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο τα ειδώλια να αντιμετωπίζονται ως σύνολα και μέρη «συναθροισμάτων» (assemblages: Hamilakis & Jones 2017), που δημιουργούσαν στο παρελθόν και δημιουργούν στο παρόν «λέξεις», «προτάσεις», «περιόδους», «παραγράφους», «εικόνες» και «αισθήματα» για την έκφραση βιωματικών εμπειριών και την αφήγηση ιστοριών.

Η ερμηνευτική πρόταση που αναπτύξαμε εδώ διερευνά τη δυνατότητα εφαρμογής της πολυτροπικής θεωρίας της επικοινωνίας στη μελέτη των προϊστορικών ειδωλίων. Δεν ισχυριζόμαστε πως αποτελεί πανάκεια ούτε πως μπορεί να δώσει οριστικές απαντήσεις στο μεγάλο πρόβλημα της χρήσης και της ερμηνείας αυτών των ειδωλίων στην εποχή τους. Πιστεύουμε, όμως, πως μπορεί να στρέψει την προσοχή προς μια κατεύθυνση που θα είναι εποικοδομητικό να τύχει μεγαλύτερης προσοχής στην έρευνα. Μπορεί να βοηθήσει στο να αποκτήσουμε κριτική επίγνωση για το πώς ερμηνεύουμε και «αξιοποιούμε» τα προϊστορικά ειδώλια στην εποχή μας.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τους επιμελητές της έκδοσης και την αείμνηστη Λιάνα Στεφανή που με προσκάλεσαν να συμμετάσχω στον τιμητικό τόμο για την καθηγήτριά μας Κατερίνα Παπαευθυμίου-Παπανθίμου. Ευχαριστώ τη Μαριάννα Νικολαΐδου για την κριτική ανάγνωση και την εποικοδομητική μας συζήτηση σχετικά με το παρόν κείμενο.

ktoul@otenet.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη και άλ. 2017: Αδάμ-Βελένη, Π., Ζωγράφου, Η., Κουκουβού, Α, Πάλλη, Ο. & Στεφανή, Ε. (επιμ.), *ΕΙΔΩΛΙΟ. Ένας μικρόκοσμος από πηλό*, Θεσσαλονίκη.

Βεν, Π. 2008. Ο Μισέλ Φουκώ φέρνει επανάσταση στην ιστοριογραφία στο Θ. Νικολαΐδης (επιμ.) *Ο Μισέλ Φουκώ και οι ιστορικοί*, Αθήνα, 59-124.

Bourdieu, P. 1999. *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, μετάφραση Ν. Καψαμπέλης, Αθήνα.

Hodder, I. 2002. *Διαβάζοντας το παρελθόν*, μετάφραση Ν. Κούρκουλος, Αθήνα.

Kress, G. 2003. *Γλωσσικές διαδικασίες σε κοινωνιοπολιτισμική πρακτική*, μετάφραση Ε. Γεωργιάδη, Αθήνα.

Κωτσάκης, Κ. 2017. Δισπηλιό, στο Α. Βλαχόπουλος & Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Αρχαιολογία* IV - *Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα, 124-127.

Μαντέλη, Κ. 2018. Τα ειδώλια ως ολογράμματα αισθητικής του νεολιθικού πολιτισμού στην Ελλάδα: η απόδοση της ανθρώπινης μορφής, στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου (επιμ.), *Οι αμέτρητες όψεις του ωραίου στην αρχαία τέχνη*, Αθήνα, 321-331.

Νανόγλου, Σ. 2004. *Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της Βόρειας Ελλάδας: το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της Κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

Νανόγλου, Σ. 2017. Τα ειδώλια της Κεντρικής Μακεδονίας, στο Αδάμ-Βελένη και άλ. 2017, 28-30.

Ντούμας, Χ, 1994. Κυκλαδική τέχνη, στο *Η αυγή της ελληνικής τέχνης*, Αθήνα, 31-130.

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. 1987. Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας, στο Λ. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού & Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), *ΕΙΛΑΠΙΝΗ. Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο, 171-177.

Παπαθανασόπουλος, Γ. Α. 1981. *Νεολιθικά-Κυκλαδικά*, Αθήνα.

Ράπτης, Α. & Ράπτη, Α. 2007. *Μάθηση και διδασκαλία στην εποχή της πληροφορικής*, Α' Τόμος, Αθήνα.

Sackett, L. H. 2006. *Ο κούρος του Παλαικάστρου*, Αθήνα.

Σακελλαράκης, Γ. 2006. Η ευτυχής ανωνυμία της προϊστορίας, στο Ι. Βιγγοπούλου (επιμ.), *Ήρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, Αθήνα, 13-34.

Σολομών, Ε. 2008. Η έκθεση των νεολιθικών ευρημάτων στην αίθουσα «Χουρμουζιάδη» του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου: μια «ποιητική» του θεσσαλικού παρελθόντος, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Τόμος 1ος, Θεσσαλονίκη, 49-65.

Τουλούμης, Κ. 2011. Ο πολυτροπικός κόσμος των αρχαίων πραγμάτων και η χρήση του στην εκπαίδευση της ψηφιακής εποχής, στο Μ. Πουρκός & Ε. Κατσαρού (επιμ.), *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα. Εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και τη γνώση*, Θεσσαλονίκη, 510-526.

Treuil, R. 2010. Ειδώλια και ιδεολογία, στο Ν. Παπαδημητρίου & Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα, 54-65.

Χαμηλάκης, Γ. 2013. *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις*, μετάφραση Ν. Κούρκουλος, Αθήνα.

Χουρμουζιάδη, Α. 2006. *Το ελληνικό αρχαιολογικό μουσείο: ο εκθέτης, το έκθεμα, ο επισκέπτης*, Θεσσαλονίκη.

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της νεολιθικής Θεσσαλίας*, Βόλος.

Χουρμουζιάδης, Γ. Χ. 2007. Η μικρογραφία του Δισπηλιού ή με αφορμή τα ειδώλια ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού, *Εγνατία* 11, 51-71.

Alram-Stern, E. 2016. Men with Caps: Chalcolithic Figurines from Aegina-Kolonna and their Ritual Use, στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur & J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences, and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014* (*Aegeaum* 39), Leuven-Liège, 15-19.

Alram-Stern, E. 2017. Ritual and Interaction during the Final Neolithic Period: The Example of Aegina-Kolonna, στο A. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci & L. Karimali (επιμ.), *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece* (*International Monographs in Prehistory: International Archaeological Series,* Vol. 20), Ann Arbor, 399-414.

Bailey, D. W. 2005. *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, London & New York.

Bailey, D. W. 2017. Southeast European Neolithic Figurines: Beyond Context, Interpretation, and Meaning στο T. Insoll (επιμ.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, Oxford, 823-850.

Danielsson και άλ. 2012: Danielsson, I. M. B., Fahlander, F. & Sjostrand, Y. (επιμ.), *Encountering Imagery: Materialities, Perceptions, Relations*, Stockholm.

Demakopoulou, K. (επιμ.), 1988. *The Mycenaean World. Five Centuries of Early Greek Culture 1600-1100 BC,* Athens.

Fagan, B. M. & Beck, C. 1996. Venus Figurines, στο B. Fagan (επιμ.), *The Oxford Companion to Archaeology*, Oxford, 740-41.

Fairclough, N. 1989. *Language and Power,* London.

Filipowicz, P. 2016. Semiotics in Action: Neolithic Imagery on the Move, στο I. Milevski & T. E. Levy (επιμ.), *Framing Archaeology in the Near East,* Sheffield, 51-62.

Gallis, K., 1996. Die Grabungen von Platia Magula Zarkou, Soufli Magula und Makrychori 2, στο E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit*, Band 1: *Das Neolithikum in Griechenland*, Wien, 521-562.

Gallis, K. & Orphanidis, L. 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly*, Vol. 1, Athens.

Halliday, M. A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*, London.

Hamilakis, Y. & Jones, A. M. 2017. Archaeology and Assemblage, *CAJ* 27 (1), 77-84.

Knappett, C. 2012. Meaning in Miniature: Semiotic Networks in Material Culture, στο M. Jessen, N. Johanssen & H. J. Jensen (επιμ.), *Excavating the Mind: Cross-Sections Through Culture, Cognition, and Materiality*, Aarhus, 87-109.

Kokkinidou, D. & Nikolaidou, M. 1997. Body Imagery in the Aegean Neolithic: Ideological Implications of Anthropomorphic Figurines, στο J. Moore & E. Scott (επιμ.), *Invisible People and Processes: Writing Gender and Childhood into European Archaeology*, London, 88-112.

Kress, G. 2010. *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*, New York.

Kress G. & van Leeuwen, T. 2001. *Multimodal Discourse*, London.

Kress, G. & Van Leeuwen, T. 2006. *Reading Images. The Grammar of Visual Design*, New York.

Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, Chicago.

Mantu και άλ. 1997: Mantu, C.-M., Dumitroaia, Gh. & Tsaravopoulos, A. (επιμ.), *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Thessaloniki.

Marangou, C. 1992. *Ειδώλια. Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce* (*BAR* IS 576), Oxford.

Mina και άλ. 2016: Mina, M., Triantaphyllou, S. & Papadatos, Y. (επιμ.), *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, Oxford.

Naumov, G. 2010. Neolithic Anthropocentrism: The Principles of Imagery and Symbolic Manifestation of Corporeality in the Balkans, *Documenta Praehistorica* XXXVII, 227-238.

Papadopoulos και άλ. 2019: Papadopoulos, C., Hamilakis, Y., Kyparissi-Apostolika, N. & Diaz-Guardamino, M., Digital Sensoriality: The Neolithic Figurines from Koutroulou Magoula, Greece, *CAJ* 29 (4), 625-652.

Robb, J. 2005. Agency, στο C. Renfrew & P. Bahn (επιμ.), *Archaeology: The Key Concepts*, London.

Talalay, L. E. 1993. *Deities, Dolls, and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece* (*Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fascicle 9), Bloomington.

Ucko, P. J. 1968. *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete, with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece* (*Royal Anthropological Institute Occasional Papers*, No. 24), London.

van Dijk, T. A. 1993. Principles of Critical Discourse Analysis, *Discourse and Society* 4 (2), 249-83.

Warren, P. 1972. *Myrtos, an Early Bronze Age Settlement in Crete* (*BSA* Supplement 7), London.

PREHISTORIC FIGURINES: TOWARDS A CRITICAL READING BASED ON THE MULTIMODAL THEORY OF COMMUNICATION

Kosmas Touloumis

This paper makes the case for incorporating our own perceptions about prehistoric figurines into the archaeological research. In other words, we need a systematic reflection on the ways in which archaeological research has classified and interpreted real or imaginary categories of figurines. A particularly useful approach would be to envisage ancient figurines as "assemblages" and/or parts thereof, which created "words," "sentences," "paragraphs," and images for experiential storytelling, and evoked feelings. This paper draws on the multimodal theory of communication in order to explore the applicability of such an approach to prehistoric figurines. I consider the underlying principles and structural "design" that shape the "content" of the "discourse"-past and present- in which the figurines are involved; as well as the context-specific formulations and dissemination of this "discourse," both among ancient and modern audiences.

ΓΝΗΣΙΟ Ἢ ΠΛΑΣΤΟ; ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑ ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ευαγγελία Τσαγκαράκη

«Ὅταν μια σφραγίδα ή ένα σφραγιστικό δαχτυλίδι στερείται ασφαλούς προέλευσης και παρουσιάζει ασυνήθη ή μη αναμενόμενα χαρακτηριστικά, τότε αμφιβολίες μπορεί να προκύψουν σχετικά με τη γνησιότητά του» (Krzyszkowska 2005, 330). Η παρατήρηση αυτή εκφράζει την προβληματική στην οποία εντάσσεται το χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, κρητομυκηναϊκού τύπου και άγνωστης προέλευσης, που το 2005 περιήλθε στις συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΑΜΘ) (αρ. ευρετ. ΜΘ 23748).

Στόχος μου εδώ δεν είναι να αποφανθώ για τη γνησιότητα ή μη του συγκεκριμένου δαχτυλιδιού, καθώς υπάρχει ήδη η ετυμηγορία της εκτιμητικής επιτροπής του Υπουργείου Πολιτισμού (στο εξής ΕΕ), σύμφωνα με την οποία πρόκειται για σύγχρονο πλαστό τέχνεργο. Στην παρούσα μελέτη το ΜΘ 23748 προσεγγίζεται ως αντικείμενο που επί τη εμφανίσει του στο ΑΜΘ προκάλεσε σκέψεις όσον αφορά στην αυθεντικότητά του, κυρίως λόγω της άγνωστης προέλευσής του. Στόχος μου είναι η παρουσίασή του εδώ ως μια ενδιαφέρουσα περίπτωση που προσφέρει την αφορμή για να διερευνηθούν οι μέθοδοι με τις οποίες προσεγγίζονται σήμερα ανάλογα «ύποπτα» τέχνεργα[1]. Παράλληλα, επιχειρείται μια περαιτέρω ανάλυση και επανεκτίμηση των στοιχείων στα οποία βασίστηκε η γνωμοδότηση της ΕΕ.

Τα κρητομυκηναϊκά χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια συγκαταλέγονται στα πιο αντιπροσωπευτικά τέχνεργα τα οποία από τον ύστερο 19ο και πρώιμο 20ο αι. εμφανίζονται συχνά απογυμνωμένα από βέβαιη προέλευση (Becker 2018, 157-158) και ενδεδυμένα με τον μανδύα της αμφισβήτησης ως προς τη γνησιότητα και τη χρονολόγησή τους[2]. Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: έχει νόημα ένα τέχνεργο που έχει εκτιμηθεί ως πλαστό, όπως το ΜΘ 23748, ή έστω θεωρείται «ύποπτο», να αποτελεί αντικείμενο μελέτης; Στην πραγματικότητα, κανένα πλαστό δεν είναι «άχρηστο» (Hudler 2019, 1-3, 7). Μπορεί το δαχτυλίδι του ΑΜΘ να μην αποτελεί γνήσιο τέχνεργο της Εποχής Χαλκού, αλλά παραμένει ένα αντικείμενο εμπνευσμένο από αυτήν, ένα σύγχρονο έργο τέχνης που αποτυπώνει το τι θεωρούσε ως «μινωικό» ή «μυκηναϊκό» ο πλαστογράφος του και, γενικότερα, το πώς το παρελθόν αναδιαμορφώνεται για να καλύψει ανάγκες ή επιθυμίες

---

1 Αναγνωρίζοντας τη σημασία που έχει η ειδική επιστημονική γνώση και εμπειρία, απευθύνθηκα –αποστέλλοντας φωτογραφίες του ΜΘ 23748– στους αρχαιολόγους Prof. Dr. Ingo Pini, Dr. Olga Krzyszkowska και Δρ. Μαρία Αναστασιάδου, καθώς και στον σχεδιαστή-κατασκευαστή κοσμημάτων Ἄκη Γκούμα που ασχολείται με τη μελέτη των προϊστορικών τεχνικών μεταλλοτεχνίας. Τις απόψεις τους παραθέτω εδώ ως εξής: επώνυμο (προσωπική επικοινωνία 2020).

2 Η αυθεντικότητα ή μη τέχνεργων της αιγαιακής μικρογλυπτικής είναι ένα θέμα πολυδιάστατο και πολυσυζητημένο τόσο όσον αφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις (π.χ. χρυσά δαχτυλίδια «του Νέστορα», «του Μίνωα» και «του Θησέα», «θησαυρός της Θίσβης» κ.ά.) όσο και, γενικότερα, στο ζήτημα της πλαστότητας και αντιγραφής κρητομυκηναϊκών αντικειμένων. Με έμφαση στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία, βλ.: Hughes-Brock 2000. Δημοπούλου & Ρεθεμιωτάκης 2004. Krzyszkowska 2005, 127, 329-337. Papazoglou-Manioudaki 2009. Lapatin 2010. Marinatos & Jackson 2011. Eliopoulos 2015. Hudler 2019. Krzyszkowska 2020.

τού εκάστοτε παρόντος (Lapatin 2010, 140-141). Επιπλέον, η γνώση μας για την αιγαιακή μικρογλυπτική συνεχώς αλλάζει και αυτό που μια γενιά μπορεί να απορρίψει κατηγορηματικά ως μη γνήσιο, η επόμενη μπορεί να το εκτιμήσει διαφορετικά, αποκαθιστώντας τη «φήμη» του (Krzyszkowska 2005, 330· 2020, 253, 266). Αυτό συμβαίνει, αφενός, γιατί οι κρίσεις των ερευνητών συχνά βασίζονται σε υποκειμενικά κριτήρια και, αφετέρου, γιατί νέα αρχαιολογικά δεδομένα μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να οδηγήσουν σε αναθεώρηση παλιότερων συμπερασμάτων και έτσι να διευκρινίσουν τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα ενός αντικειμένου[3]. Αρκεί μια αναφορά στα τέσσερα χρυσά δαχτυλίδια που το 2015 αποκαλύφθηκαν στον ΥΕ ΙΙΑ τάφο του «Γρύπα Πολεμιστή» στην Πύλο (Davis & Stocker 2016): ο αντίκτυπός τους σε διάσημα «ύποπτα» δαχτυλίδια, όπως «του Μίνωα» και «του Νέστορα», που επί δεκαετίες απασχολούν την έρευνα, είναι ήδη ορατός, ενώ η δυναμική τους ως «σημείο αναφοράς» σε μελέτες περί αυθεντικότητας διαγράφεται περισσότερο από βέβαιη (Davis & Stocker 2016, 648 και υποσημ. 77. Hudler 2019, 3 υποσημ. 11, 7 και υποσημ. 47).

Η ιστορία του δαχτυλιδιού

Στις 16-11-2005 ο 91χρονος Χρήστος Χριστοδούλου, γεννημένος στον Γεροπλάτανο Χαλκιδικής το 1916, κάτοικος Θεσσαλονίκης από το 1924, και ωρολογοποιός στο επάγγελμα, παρέδωσε στο ΑΜΘ χρυσό δαχτυλίδι με έγγλυφη παράσταση δύο ζώων, καταθέτοντας αίτηση για χορήγηση αμοιβής[4]. Ὡπως δήλωσε, δεν γνώριζε τίποτε για την προέλευση του δαχτυλιδιού. Κατά τα λεγόμενά του του το είχε δωρίσει η μητέρα του λίγο πριν τον θάνατό της το 1980, λέγοντάς του πως ήταν του πατέρα του, ο οποίος το είχε κληρονομήσει από τον δικό του πατέρα. Επομένως, το δαχτυλίδι αναφέρεται ως οικογενειακό κειμήλιο το οποίο ο ίδιος κατείχε περίπου 30 χρόνια και, μάλιστα, το φορούσε επί δεκαετίες. Ἀρα, ως αρχικός κάτοχος του δαχτυλιδιού εμφανίζεται ο παππούς του, τον οποίο ο Χριστοδούλου δεν είχε γνωρίσει ποτέ και δεν θυμόταν καν το όνομά του. Από διηγήσεις της γιαγιάς του γνώριζε απλώς πως ήταν έμπορος και πιθανώς ταξίδευε και εκτός Ελλάδας. Στην παράδοση του δαχτυλιδιού προέβη μετά από παρότρυνση γνωστού θεσσαλονικιού χρυσοχόου, ο οποίος του επέστησε την προσοχή στη μεγάλη αρχαιολογική αξία που μπορεί να έχει.

Στις 13-3-2006 το δαχτυλίδι μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (στο εξής ΕΑΜ) προκειμένου να εξετασθεί ως προς τη γνησιότητά του. Στις 23-4-2007 εγκρίθηκε η συγκρότηση τριμελούς ΕΕ με σκοπό την «εξέταση της αυθεντικότητας και τον καθορισμό της χρηματικής αξίας» του δαχτυλιδιού[5]. Η ΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία και μια σειρά επιστημονικών δεδομένων, γνωμοδότησε «ότι πρόκειται για μη γνήσιο δαχτυλίδι, κατασκευασμένο από τεχνίτη των αρχών του 20ου αι., που είχε γνώση των κρητομυκηναϊκών δαχτυλιδιών και σφραγιδολίθων». Ἐκρινε, μάλιστα, σκόπιμο να παραμείνει το δαχτυλίδι στο ΕΑΜ ή στο ΑΜΘ, αφενός «ως δείγμα έργου, κατασκευασμένου στις αρχές του 20ου αιώνα» και αφετέρου για «να αποκλεισθεί η δυνατότητα να βρεθεί [...] στο κύκλωμα της εμπορίας 'αρχαίων' έργων». Με σχετική Υπουργική Απόφαση (11-4-2008) «υπέρ της μη έγκρισης χορήγησης αμοιβής», η υπόθεση Χριστο-

3 Βλ. ενδεικτικά τις διαφορετικές προσεγγίσεις και αναθεωρήσεις σχετικά με τη γνησιότητα του «δαχτυλιδιού του Νέστορα» και τη «θέση» του στη μινωική αρχαιολογία (Eliopoulos 2015, 209-211. Hudler 2019, 4-7. Vlachopoulos 2020). Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο συμβάν: όταν στο συμπόσιο του *CMS* το 1985 ο I. Pini, θέλοντας να δοκιμάσει τους συμμετέχοντες, έδειξε εικόνες ενός αδημοσίευτου τότε χρυσού δαχτυλιδιού (σήμερα: *CMS* VS1B, 115), οι περισσότεροι σύνεδροι έσπευσαν να το «καταδικάσουν» ως πλαστό, δημιούργημα ενός δευτεροκλασάτου πλαστογράφου, μέχρι που τους αποκαλύφθηκε ότι είχε βρεθεί σε συστηματική ανασκαφή σε τάφο των Ανδονιών! (Hughes-Brock 2000, 114. Krzyszkowska 2005, 330. Krzyszkowska 2020, 262).

4 Τα σχετικά με την υπόθεση έγγραφα φυλάσσονται στο αρχείο του ΑΜΘ.

5 Η *ΕΕ* αποτελούνταν από τις αρχαιολόγους: Π. Αδάμ-Βελένη, τότε προϊσταμένη ΑΜΘ (πρόεδρος), Ε. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, τότε προϊσταμένη Συλλογής Προϊστορικών, Αιγυπτιακών & Ανατολικών Αρχαιοτήτων του ΕΑΜ, και Ε. Στασινοπούλου, τότε προϊσταμένη Συλλογής Αγγείων & Μικροτεχνίας του ΕΑΜ.

δούλου μπήκε στο αρχείο. Στις 12-9-2017, μετά από δεκαετή παραμονή στο ΕΑΜ, το δαχτυλίδι επιστράφηκε μόνιμα στο ΑΜΘ. Αφορμή στάθηκε η διοργάνωση της περιοδικής έκθεσης «Αντιγράφοντας (σ)το παρελθόν. Ιστορίες αντιγραφής και έμπνευσης», όπου το δαχτυλίδι αποτέλεσε ένα από τα κύρια εκθέματά της (Τσαγκαράκη 2018, 148-149, αρ. κατ. 106). Ακόμα, όμως, και σήμερα που η έκθεση έχει ολοκληρώσει τον κύκλο της και το δαχτυλίδι φυλάσσεται στη μόνιμη συλλογή του ΑΜΘ ως «*δείγμα έργου, κατασκευασμένου στις αρχές του 20ου αιώνα*», οι τελευταίες σελίδες της «βιογραφίας» του δεν έχουν ακόμα γραφτεί: αυτό τουλάχιστον καταδεικνύει ο «πρωταγωνιστικός» του ρόλος στην παρούσα μελέτη, ως τέχνεργο που τροφοδοτεί σκέψεις γύρω από το περίπλοκο και επίπονο έργο της πιστοποίησης της αυθεντικότητας ενός αντικειμένου.

Το δαχτυλίδι

Μουσείο/Συλλογή: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης - Συλλογή Μεταλλοτεχνίας & Μικροτεχνίας αρ. 23748

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις σφενδόνης: μήκος 2,34 εκ., πλάτος 1,61 εκ., πάχος 0,20-0,45 εκ. (0,20 στα άκρα των στενών πλευρών, 0,28 στο κέντρο, 0,45 στο μέσο των μακριών πλευρών).

Διαστάσεις κρίκου: διάμετρος (εσωτερική) 1,97 εκ., πάχος 0,18 εκ., πλάτος 0,43 εκ.

Βάρος: 19,9332 γρ.

Υλικό: χρυσός, βλ. αποτελέσματα φυσικοχημικών αναλύσεων (**πίν. 1**).

Διατήρηση: Ακέραιο, μικρή παραμόρφωση στο κάτω μέρος του κρίκου. Πολλές λεπτές εγχαράξεις στην πάνω και κάτω επιφάνεια της σφενδόνης (**εικ. 2**): πιθανά ίχνη φθοράς που προκλήθηκαν κατά την πολυετή χρήση του δαχτυλιδιού ή/και ίχνη λείανσης της επιφάνειας με περιστροφικό εργαλείο. Διάσπαρτες ερυθροκάστανες κηλίδες στη σφραγιστική επιφάνεια (ίχνη διάβρωσης).

Σχήμα/Τύπος: Δαχτυλίδι με σφενδόνη ακανόνιστου ελλειψοειδούς περιγράμματος, ελαφρώς κυρτή/επιπεδόκυρτη στην πάνω επιφάνειά της και κοίλη στην κάτω ώστε να προσαρμόζεται στο δάχτυλο. Τα κάθετα τοιχώματα των μακριών πλευρών της συγκλίνουν ελαφρώς προς τα κάτω. Κρίκος σχεδόν κυκλικού σχήματος και (αρχικά) τριγωνικής διατομής, όπως διακρίνεται στα σημεία ένωσής του με τη σφενδόνη (**εικ. 3**). Η ημικυκλικής διατομής διαμόρφωση του κρίκου στο υπόλοιπο, μεγαλύτερο τμήμα του είναι αποτέλεσμα είτε φθοράς λόγω εντατικής χρήσης του δαχτυλιδιού από τον κάτοχό του είτε, λιγότερο πιθανόν, μεταγενέστερης λείανσης από κάποιον τεχνίτη. Η σφενδόνη είναι εγκάρσια προς τον κρίκο, ο οποίος προσφύεται σε αυτήν στο μέσο ακριβώς (και κάτω τμήμα) των πλευρικών τοιχωμάτων της.

Παράσταση: Ἐγγλυφη παράσταση δύο τετράποδων που ζευγαρώνουν (**εικ. 1-2, 4-5**). Τα ζώα αποδίδονται σε προφίλ προς τα δεξιά (προς τα αριστερά στο αποτύπωμα). Εξαίρεση, τα μπροστινά πόδια του θηλυκού που απεικονίζονται μετωπικά, καθώς αυτό στρέφει το κεφάλι του έντονα προς τα πίσω και κάτω. Ορισμένα ανατομικά χαρακτηριστικά, ιδίως στα κεφάλια, αποδίδονται πιο λεπτομερώς, ενώ άλλα, όπως οι κορμοί, διαμορφώνονται σαν ενιαίες λείες επιφάνειες, με εξαίρεση την ωμοπλάτη του αρσενικού που εμφανίζει πιο «μυώδη» διάπλαση. Η σκηνή μπορεί να χαρακτηριστεί φυσιοκρατική. Ωστόσο, η ακριβής ταύτιση των τετράποδων είναι προβληματική: η ΕΕ κάνει λόγο για «μάλλον ταύρο και αγελάδα», ενώ ο I. Pini (προσωπική επικοινωνία 2020) αναγνωρίζει πιθανώς κατσίκα και τράγο. Κατά τη γνώμη μου, τα δύο τετράποδα φαίνονται τόσο όμοια μεταξύ τους, ώστε ακόμα και η διάκριση αρσενικού-θηλυκού βασίζεται κυρίως στη στάση τους κατά το ζευγάρωμα παρά σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Πέρα από τη γενική ταύτισή τους ως κερασφόρα και οπληφόρα, το είδος τους είναι δύσκολο να προσδιοριστεί: τα σχετικά μακριά και ίσια κέ-

Εικ. 1. ΜΘ 23748: άνω όψη, κατατομή και κάτω όψη
(© ΑΜΘ. Φωτ.: Ορ. Κουράκης [δύο πρώτες] & Φωτογραφικό Αρχείο ΑΜΘ [δύο τελευταίες]).

Μέθοδος & Εργαστήριο	ΜΘ 23748: θέση ανάλυσης	Au (% w/w ± std)	Ag (% w/w ± std)	Cu (% w/w ± std)	Fe (% w/w ± std)
Φασματοκοπία φθορισμού ακτίνων Χ (XRF). Εργαστήριο Φυσικοχημικών Ερευνών & Αρχαιομετρίας, ΑΜΘ, 2019. Χρ. Κατσίφας	Σφενδόνη (άνω επιφάνεια)	97,62 (±0,2)	1,63 (±0,1)	0,75 (±0,02)	✓
	Κρίκος	97,82 (±0,2)	1,44 (±0,1)	0,73 (±0,01)	✓
	Ένωση (κρίκου-σφενδόνης)	97,46 (±0,3)	1,74 (±0,2)	0,80 (±0,03)	✓
Ηλεκτρονική Μικροσκοπία Σάρωσης (SEM). Εργαστήριο Αρχαιομετρίας «Δημόκριτου», 2007. Γ. Μανιάτης & Ε. Μάγκου	Σφενδόνη (;)	97,89	1,1	0,56	0,44
Φασματοκοπία φθορισμού ακτίνων Χ (XRF). ΕΑΜ, 2006. Α.Γ. Καρύδας & Χ. Ζαρκάδας	Σφενδόνη	98,04 (±0,2)	1,22 (±0,1)	0,74 (±0,1)	
	Κρίκος	97,94 (±0,2)	1,26 (±0,1)	0,80 (±0,1)	

std: standard deviation (τυπική απόκλιση) ✓: ανιχνεύθηκε

Πίν. 1. Αποτελέσματα των φυσικοχημικών αναλύσεων του ΜΘ 23748, που λήφθηκαν από τρεις διαφορετικές οργανολογίες σε τρία διαφορετικά εργαστήρια.

ρατα, οι πολύ λεπτές κάθετες εγχαράξεις κυρίως στο δεξί κέρατο του θηλυκού (**εικ. 6**), ο σχετικά λεπτός λαιμός του αρσενικού και τα όχι ιδιαίτερα ογκώδη σώματα, παραπέμπουν μάλλον σε αιγοειδή. Το μέγεθος των κεφαλιών, από την άλλη, και η αναλογία σώματος-κεφαλής υποδεικνύουν βοοειδή. Το βασικότερο δε στοιχείο για τη διάκριση βοοειδών-αιγοειδών, δηλαδή η ουρά (μακριά για τα πρώτα, κοντή για τα δεύτερα) (Krzyszkowska 2005, 20 υποσημ. 37, 210, 258, 264), απουσιάζει τελείως.

Τεχνική κατασκευής και διακόσμησης: Δαχτυλίδι με συμπαγή σφενδόνη και κρίκο, στοιχείο που επιβεβαιώνεται από τη μέτρηση του ειδικού βάρους του[6]. Για την κατασκευή του, σύμφωνα και με την ΕΕ, φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χύτευσης σε μήτρα, όπως υποδηλώνουν και κάποιες «ρωγμές» στην κάτω επιφάνεια της σφενδόνης (**εικ. 1**). Αβέβαιο είναι, ωστόσο, αν η σφενδόνη και ο κρίκος είχαν

6 Σύμφωνα με τις μετρήσεις του Γ. Ναζλή, χημικού του ΑΜΘ, το πραγματικό ειδικό βάρος (βάρος/όγκος) του ΜΘ 23748 είναι 18,687, ενώ το ειδικό βάρος του με βάση τη σύσταση του κράματος 19,1309. Η τόσο μικρή διαφοροποίηση οφείλεται μάλλον σε αποκλίσεις των μετρήσεων και επιβεβαιώνει τη μασίφ κατασκευή του δαχτυλιδιού.

χυτευθεί ως ενιαίο κομμάτι σε μία τριμερή μήτρα[7] ή χωριστά, δηλαδή σε δύο διαφορετικές (όπως υποστηρίζει η ΕΕ) και στη συνέχεια συγκολλήθηκαν, με δυσδιάκριτα πλέον τα ίχνη της συγκόλλησης (**εικ. 3**).

Όσον αφορά στην τεχνική διακόσμησης της σφενδόνης, η ΕΕ εκτιμά πως η παράσταση πρέπει να προέρχεται από μήτρα, ενώ ορισμένες μόνο λεπτομέρειές της έχουν γίνει εκ των υστέρων με το χέρι. Παρόλο που η θέση αυτή δεν τεκμηριώνεται περαιτέρω, μπορούμε να εικάσουμε πως βασίζεται, αφενός, στα λιγοστά ίχνη εργαλείων που είναι ορατά σε ορισμένες γλυφές (π.χ. στα πόδια και τα κέρατα) (**εικ. 6**) και, αφετέρου, στο ότι η παράσταση δεν χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ακρίβεια και προσοχή στη λεπτομέρεια[8]. Παρόμοιο, τεχνικά και αισθητικά, αποτέλεσμα θα μπορούσε να προκύψει και στην περίπτωση που το ΜΘ 23748 είχε κατασκευασθεί όχι με απευθείας χύτευση του μετάλλου σε μήτρα αλλά με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού» (Α. Γκούμας, προσωπική επικοινωνία 2020).[9]

Εικ. 2. ΜΘ 23748: η σφραγιστική επιφάνεια της σφενδόνης με εμφανή ίχνη φθοράς και/ή λείανσης και πιθανά ίχνη διάβρωσης (ερυθροκάστανες κηλίδες) *(© ΑΜΘ. Φωτ.: Δ. Καρολίδης)*.

Εικ. 3. ΜΘ 23748: λεπτομέρεια του σημείου πρόσφυσης της σφενδόνης και του τριγωνικής διατομής κρίκου *(© ΑΜΘ. Φωτ.: Δ. Καρολίδης)*.

Το δαχτυλίδι ΜΘ 23748 σε αντιπαραβολή με γνήσια κρητο-μυκηναϊκά χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια

Το ΜΘ 23748 ανήκει στην κατηγορία των χρυσών σφραγιστικών δαχτυλιδιών (signet rings)[10]: φέρει στη σφενδόνη του έγγλυφη παράσταση, η οποία παράγεται σε ανάγλυφο όταν αυτό πιεστεί πάνω σε μαλακό υλικό, όπως πηλό, κερί, πλαστελίνη κ.λπ. (**εικ. 5**). Ο τύπος του παραπέμπει γενικά στα κρητομυκηναϊκά[11] χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια, με ισχυρότερη ένδειξη το σχήμα σφενδόνης και κρίκου και τη μεταξύ τους εγκάρσια σύνδεση.

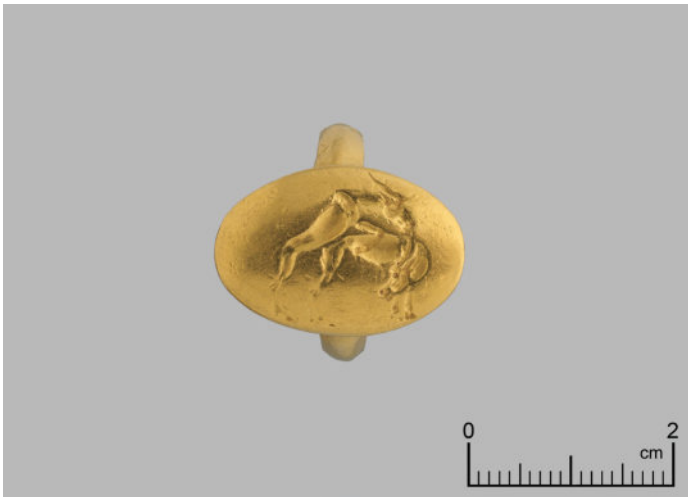
7 Όπως ισχύει για το γνήσιο, χρυσό, συμπαγές και χυτό, σφραγιστικό δαχτυλίδι *CMS* I, 125 από τις Μυκήνες. Βλ. Müller 2003β, 476 υποσημ. 6 και πίν. 2· 2005, 174, πίν. XXXIV. Konstantinidi-Syvridi & Kontaki 2009, 313, 314 εικ. 6, 317 εικ. 7. http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/157346 (τελευταία επίσκεψη στις 17-4-2020).

8 Σύμφωνα με τον I. Pini (προσωπική επικοινωνία 2020), η παράσταση του ΜΘ 23748 δεν φαίνεται να έχει γίνει με το χέρι αλλά με χύτευση σε μήτρα.

9 Για τη χρήση των μυκηναϊκών λίθινων μητρών στην τεχνική του «χαμένου κεριού» βλ. Konstantinidi-Syvridi & Kontaki 2009, 314, 316, 318.

10 https://www.uni-heidelberg.de/fakultaeten/philosophie/zaw/cms/seals/glossary.html (Signet ring) (τελευταία επίσκεψη στις 17-4-2020). Krzyszkowska 2005, 357.

11 Για τον όρο «κρητομυκηναϊκός» που, ουσιαστικά, δηλώνει τη δυσκολία διάκρισης μεταξύ «μινωικού» και «μυκηναϊκού» στιλ στη σφραγιδογλυφία, βλ. Krzyszkowska 2005, 235-236, 247. Pini 2009, 599-601, 608. Becker 2018, 285-298.

Εικ. 4. ΜΘ 23748: η σφραγιστική επιφάνεια της σφενδόνης με την έγγλυφη παράσταση ζευγαρώματος ζώων
(© ΑΜΘ. Φωτ.: Ορ. Κουράκης).

Εικ. 5. Γύψινο εκμαγείο της σφραγιστικής παράστασης του ΜΘ 23748.

Αυτό που επιχειρείται στη συνέχεια είναι η προσέγγιση των τεχνικών, εικονογραφικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών του ΜΘ 23748 σε σύγκριση με αντίστοιχα δεδομένα από τα δημοσιευμένα γνήσια κρητομυκηναϊκά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια. Στόχος είναι να εντοπισθούν οι συγκλίσεις και αποκλίσεις που τεκμηριώνουν, ή έστω προτάσσουν ως πιθανότερη, την πλαστότητα του ΜΘ 23748.

Τεχνική κατασκευής και διακόσμησης: Τα αιγαιακά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια της Εποχής Χαλκού δεν ήταν συνήθως χυτά (Krzyszkowska 2005, 12, 92 υποσημ. 34, 128, 130-131, 199-200, 241, 243-244· 2019, 41, 45. Becker 2018, 60-66). Πάνω από το 50% των δημοσιευμένων παραδειγμάτων ανήκει στην κατηγορία των «κούφιων δακτυλιδιών» (hollow rings)[12], τα οποία αν και ποικίλλουν ως προς την ποιότητα, το μέγεθος και τη διακόσμηση του κρίκου, είναι όλα κατασκευασμένα από περισσότερα του ενός φύλλα χρυσού (**εικ. 7**): ένα ή δύο για τον κρίκο και δύο για την ελλειψοειδή σφενδόνη, η οποία πιθανώς περιέκλειε πυρήνα από οργανικό υλικό (π.χ. πίσσα ή ρητίνη) που σήμερα πλέον δεν διατηρείται. Η έγγλυφη παράστασή τους εκτελούνταν αποκλειστικά με το χέρι, τεχνική που παρήγαγε μοτίβα με εξαιρετικές λεπτομέρειες.

Το ΜΘ 23748 παραπέμπει στα συμπαγή (massive/solid) κρητομυκηναϊκά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια (**εικ. 7**) που ήταν πολύ λιγότερα αριθμητικά (20%) είτε λόγω εξοικονόμησης του χρυσού είτε γιατί απαιτούσαν υψηλότερο βαθμό τεχνικής δεξιότητας[13]. Εκτός από δύο παραδείγματα (*CMS* I 391, 407) που ήταν σφυρηλατημένα από ενιαίο φύλλο χρυσού, τα υπόλοιπα ήταν χυτά, κατασκευασμένα σε δύο ξεχωριστά τμήματα (ένα για τη σφενδόνη και ένα για τον κρίκο) που στη συνέχεια συγκολλούνταν. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το *CMS* I 125: συμπαγές, χυτό αλλά μονοκόμματο (**εικ. 8**)[14]. Στις περιπτώσεις των γνήσιων παραδειγμά-

12 Για τον συγκεκριμένο τύπο χρυσών δακτυλιδιών, βλ. Younger 1984, 85-86, εικ. 3 (Types IV-V). Xenaki-Sakellariou 1995, 315 εικ. 2, 317 (Type IV). Βασιλικού 1997, 13-17, 19-21. Müller 2003β, 476-477, πίν. C και CIc-d. Papasavvas 2008. Becker 2018, 66 εικ. 8, 73-75 (Type III).

13 Για τα συμπαγή χρυσά κρητομυκηναϊκά σφραγιστικά δακτυλίδια, βλ. Younger 1984, 84-85, εικ. 2 (Type III). Xenaki-Sakellariou 1995, 315 εικ. 2, 316 (Type I). Βασιλικού 1997, 13, 17. Müller 2003β, 475, 476, πίν. C και CIa-b. Krzyszkowska 2005, 243-244. Papasavvas 2008, 175. Konstantinidi-Syvridi & Kontaki 2009, 313-318. Becker 2018, 66-69 (Type I).

14 Για την κατασκευή μυκηναϊκών σφραγιστικών δακτυλιδιών με τη μέθοδο της χύτευσης, βλ. Konstantinidi-Syvridi & Kontaki 2009.

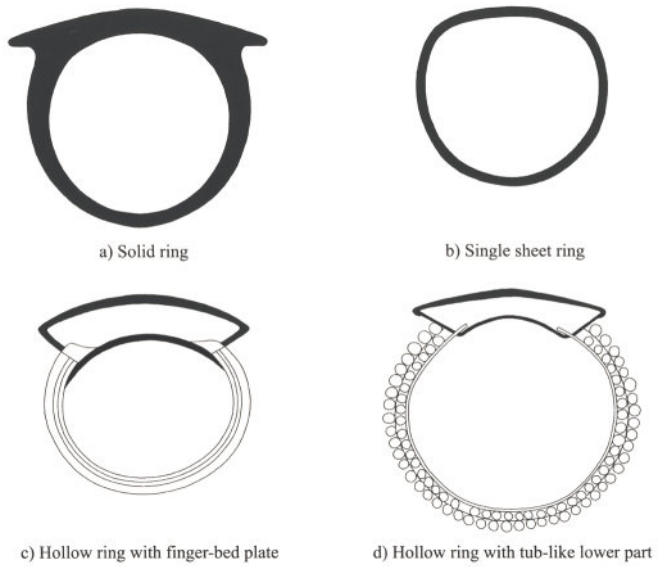
Εικ. 6. ΜΘ 23748: λεπτομέρεια της έγγλυφης σφραγιστικής παράστασης *(© ΑΜΘ. Φωτ.: Δ. Καρολίδης)*.

των, η έγγλυφη παράσταση θεωρείται πως γινόταν εκ των υστέρων με το χέρι, δηλαδή μετά τη χύτευση της (ακόσμητης) σφενδόνης, χρησιμοποιώντας χειροκάλεμο και/ή σφυροκάλεμο. Και αυτό, γιατί η προέλευση της παράστασης από μήτρα αντιτίθεται στη σφραγιστική χρήση των κρητομυκηναϊκών δαχτυλιδιών, η οποία προϋποθέτει τη μοναδικότητα κάθε σφραγιστικού μοτίβου. Επιπλέον, η χρήση μήτρας δεν επιτρέπει την παραγωγή λεπτοδουλεμένων παραστάσεων, με καθαρά περιγράμματα και λεπτομέρειες. Επομένως, όσον αφορά στην τεχνική διακόσμησης, το ΜΘ 23748 αποκλίνει από τα γνωστά μέχρι σήμερα γνήσια παραδείγματα της Εποχής Χαλκού[15], καθώς η παράσταση της σφενδόνης φαίνεται να έγινε με χύτευση σε μήτρα ή με την τεχνική του «χαμένου κεριού».

Σχήμα: Η ελλειψοειδής σφενδόνη, όπως αυτή του ΜΘ 23748, κυρτή ή επιπεδόκυρτη στην πάνω επιφάνεια και κοίλη στην κάτω ώστε να προσαρμόζεται στο δάχτυλο, καθώς και η εγκάρσια διευθέτησή της προς τον κρίκο, ήταν ο κανόνας στα χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια της Εποχής Χαλκού στον αιγαιακό χώρο (Krzyszkowska 2005, 127), όπως επισημάνθηκε και από την ΕΕ. Εξίσου συνήθεις ήταν και οι απλοί, τριγωνικής διατομής κρίκοι που κατά κανόνα ήταν συμπαγείς (Papazoglou-Manioudaki 2009, 585 υποσημ. 26. Becker 2018, 81). Μάλιστα, τα χρυσά δαχτυλίδια με συμπαγή σφενδόνη συνοδεύονταν συνήθως από συμπαγή κρίκο, συχνά ακόσμητο (Müller 2005, 174. Krzyszkowska 2005, 244), όπως ισχύει για το ΜΘ 23748[16].

15 Με χύτευση σε λίθινες μήτρες που έφεραν παραστάσεις θεωρείται πως παράγονταν μόνο οι σφενδόνες των μολύβδινων, ίσως και ορισμένων μπρούντζινων, κρητομυκηναϊκών σφραγιστικών δαχτυλιδιών. Βλ. Krzyszkowska 2005, 130-131, 246· Krzyszkowska 2019, 42. Becker 2018, 61, 67.

16 Ο κρίκος του ΜΘ 23748 αντιστοιχεί μορφολογικά στον ακόλουθο τύπο κρίκων των κρητομυκηναϊκών δαχτυλιδιών: 2a του Younger (1984, 88 εικ. 6), τριγωνικού προφίλ του Müller (2005, 173-174, πίν. XXXVIIc) και IIIa της Becker (2018, 79-85, ιδιαίτερα 80, εικ. 9, 81-82).

Εικ. 7. Τέσσερις από τους έξι βασικούς τύπους των μινωικών και μυκηναϊκών χρυσών σφραγιστικών δακτυλιδιών, σύμφωνα με τον W. Müller *(από: Müller 2003β, πίν. CI a-d)*.

Εικ. 8. *CMS* I, 125: συμπαγές, χυτό και μονοκόμματο, χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι από τις Μυκήνες *(© The Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals)*.

Κατά τη γνώμη μου, το τελευταίο μπορεί να παραλληλισθεί ως προς το σχήμα του[17] με το *CMS* I, 125 από τις Μυκήνες, το οποίο αν και χυτό (μονοκόμματο) μιμείται το σχήμα ορισμένων «κούφιων» δακτυλιδιών[18].

Διαστάσεις: Το σχετικά μεγάλο μέγεθος του κρίκου του ΜΘ 23748 επιτρέπει να φοριέται άνετα στα δάχτυλα ενός σύγχρονου ανδρικού χεριού. Επιπλέον, οι διαστάσεις της σφενδόνης (2,34 x 1,61 εκ.) και του κρίκου του (εσωτ. διαμ. 1,97 εκ.) δεν είναι ασύμβατες με αυτές των κρητομυκηναϊκών δακτυλιδιών, ειδικότερα αυτών της ύστερης φάσης της Ὑστερης Εποχής Χαλκού από την ηπειρωτική Ελλάδα: σε αντίθεση με τα μινωικά (Υστερομινωικά Ι) δακτυλίδια που συνήθως είναι μικρού μεγέθους (μέση τιμή: σφενδόνη 1,97 x 1,19 εκ., εσωτ. διάμ. κρίκου 1,31 εκ.), τα μυκηναϊκά της Υστεροελλαδικής ΙΙ-ΙΙΙΑ/Β τείνουν να είναι όλο και μεγαλύτερων διαστάσεων (μέση τιμή: σφενδόνη 2,69 x 1,69 εκ., εσωτ. διάμ. κρίκου πάνω από 1,8 εκ.)[19]. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη: α) ότι τα μυκηναϊκά δακτυλίδια από την ηπειρωτική Ελλάδα είχαν κρίκο εσωτερικής διαμέτρου 1,5-2,0 εκ., και β) ότι το μέγεθος του κρίκου στα σύγχρονα ανδρικά δακτυλίδια (φορεμένα στον παράμεσο) ανέρχεται γύρω στα 2 εκ. (Becker 2018, 98), γίνεται αντιληπτό πως το ΜΘ 23748 θα μπορούσε να φοριέται τόσο σε αρχαίο όσο και σε σύγχρονο ανδρικό δάχτυλο. Ὁμως, αν εστιάσουμε όχι στις μέσες προαναφερόμενες τιμές των γνήσιων κρητομυκηναϊκών δακτυλιδιών αλλά στις διαστάσεις μεμονωμένων παραδειγμάτων, προκύπτει πως ένας κρίκος εσωτερικής διαμέτρου περίπου 2 εκ., όπως του ΜΘ 23748, είναι σπάνιος[20].

Βάρος: Το βάρος του ΜΘ 23748 (19,9332 γρ.) προσεγγίζει τις ανώτερες τιμές των δημοσιευμένων χρυ-

17 Η παρατήρησή μου αυτή διαφοροποιείται από την άποψη της ΕΕ, η οποία συγκαταλέγει τη «σύνδεση κρίκου-σφενδόνης [που] δεν γίνεται ακριβώς στα σωστά σημεία» και την «ενιαία κυρτή πίσω επιφάνεια της σφενδόνης (χωρίς το σύνηθες περιχείλωμα...)» στα «ξενίζοντα στοιχεία» του δακτυλιδιού.

18 Την ίδια εντύπωση, δηλαδή ότι το ΜΘ 23748, αν και συμπαγές και χυτό, παραπέμπει ως προς το γενικό σχήμα του στα «κούφια» αιγαιακά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια των αρχών της Ὑστερης Εποχής Χαλκού, αποκόμισαν και οι I. Pini και O. Krzyszkowska (προσωπική επικοινωνία 2020).

19 Becker 2018, 96-98. Επίσης, Müller 2003β, πίν. C· 2005, 172-173, πίν. XXXIV-XXXV. Krzyszkowska 2005, 128, 130, 199, 243.

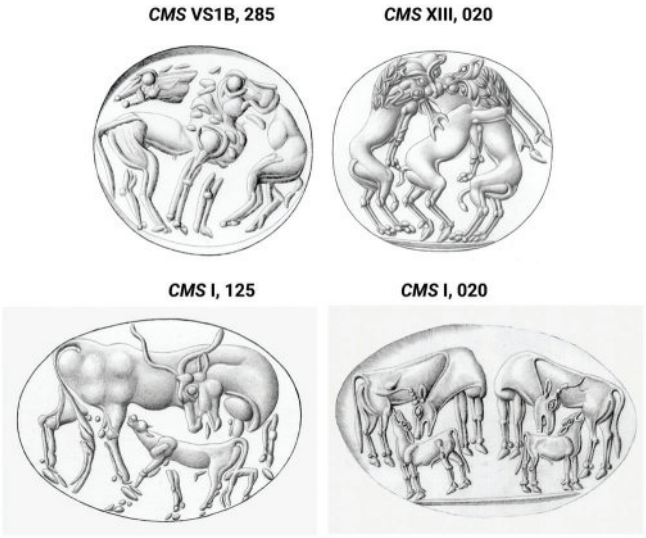
20 Σύμφωνα με την ΕΕ, «η μεγάλη διάμετρος του κρίκου, ώστε αυτό να φοριέται κυριολεκτικά στο δάχτυλο» αποτελεί ένα από τα «ιδιόμορφα στοιχεία» του δακτυλιδιού, καθώς «δεν είναι χαρακτηριστικό των γνήσιων δακτυλιδιών».

σών κρητομυκηναϊκών σφραγιστικών δαχτυλιδιών, καθώς αυτά που πλησιάζουν ή ξεπερνούν τα 20 γρ. δεν αριθμούν πάνω από δέκα. Τα περισσότερα, ωστόσο, συγκαταλέγονται στα «κούφια» δαχτυλίδια, ενώ ακόμα κι αυτά που είναι συμπαγή διαφέρουν από το ΜΘ 23748 ως προς τις διαστάσεις (ενδεικτικά: Müller 2003β, πίν. C. Becker 2018, R38, R39, R43-R46, R73, R87). Ως εκ τούτου, τα μεγέθη δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα.

Υλικό: Τα περισσότερα σωζόμενα κρητομυκηναϊκά σφραγιστικά δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από χρυσό (Au) αναμεμειγμένο με άλλα μέταλλα, κυρίως άργυρο (Ag) και χαλκό (Cu). Μάλιστα, το κράμα δεν ήταν τυποποιημένο, αλλά παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία, στοιχείο που δηλώνει τη χρήση του χρυσού σε ακατέργαστη μορφή και/ή την προέλευσή του από διαφορετικά κοιτάσματα και θέσεις εξόρυξης (Evely 2000, 401-402, 411. Müller 2003β, 479. Becker 2018, 57-60). Με βάση τις αναλύσεις του Müller (2003β, πίν. C. Becker 2018, 59-60), στα σφραγιστικά δαχτυλίδια της Εποχής Χαλκού η περιεκτικότητα σε Au κυμαίνεται από 63,2% έως 96,5% w/w, σε Ag από 1,2% έως 30,5% w/w και σε Cu από 0,2% έως 9,9% w/w. Στη μελέτη της Becker (2018, 333-450 [R1-R99]) τα ποσοστά διαφοροποιούνται ελάχιστα ως προς τον χρυσό και τον άργυρο: Au 60,9-97% και Ag 1,2-35% w/w.

Εικ. 9. Σφραγιστικές παραστάσεις με σκηνές ζευγαρώματος ζώων *(© The Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals)*.

Εικ. 10. Σφραγιστικές παραστάσεις με τετράποδο που ορθώνεται στα πίσω πόδια του, σε κατατομή (πάνω σειρά) και σκηνές θηλασμού (κάτω σειρά)
(© The Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals).

Εστιάζοντας στο ΜΘ 23748, τα ευρήματα των φυσικοχημικών αναλύσεων συνοψίζονται στα εξής:

α) Το κράμα του αποτελείται από 97,79% w/w Au, 1,39% w/w Ag και 0,73% w/w Cu (πρόκειται για τις μέσες τιμές των μετρήσεων που λήφθηκαν από τρεις διαφορετικές οργανολογίες τριών διαφορετικών εργαστηρίων, **πίν. 1**).

β) Με βάση τις αναλύσεις στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης, το κράμα χρυσού περιέχει και ελάχιστη ποσότητα σιδήρου (Fe 0,44% w/w), ενώ στο Πρακτικό της ΕΕ αναφέρεται, επιπλέον, πως «ο χρυσός του δαχτυλιδιού δεν περιέχει χώμα στις ρωγμές, στοιχείο που χαρακτηρίζει τα γνήσια δαχτυλίδια, περιέχει ελάχιστα εγκλείσματα χαλαζία, αλλά και κόκκους αστρίου και οξειδίου του σιδήρου»[21].

21 Παρόλο που η παρατήρηση αυτή δεν αξιολογείται περαιτέρω στο Πρακτικό Εκτίμησης, αξίζει να αναφερθεί ότι εγκλείσματα χαλαζία (Si02) εντοπίσθηκαν στη σφενδόνη και τον κρίκο του χρυσού δαχτυλιδιού από την Ακρόπολη Αθηνών (ΕΑΜ 19356 =

γ) Η σφενδόνη και ο κρίκος κατασκευάσθηκαν προφανώς από την ίδια πρώτη ύλη, καθώς η σημειακή στοιχειακή ανάλυση σε διαφορετικά σημεία της σφενδόνης, στον κρίκο και στην ένωσή τους έδωσε παραπλήσιες τιμές.

Με βάση τα παραπάνω, η συγκέντρωση χρυσού στο ΜΘ 23748 είναι πολύ υψηλή, ξεπερνώντας, έστω και ελάχιστα, τα ανώτατα όρια (96,5-97% w/w Au) των δημοσιευμένων χρυσών κρητομυκηναϊκών σφραγιστικών δαχτυλιδιών. Μια τέτοια περιεκτικότητα της τάξης του 98% w/w ίσως δηλώνει πως η πρώτη ύλη έχει υποβληθεί σε διεργασία εξευγενισμού. Επιπλέον, τα πολύ χαμηλά ποσοστά Ag και Cu φέρνουν το κράμα του ΜΘ 23748 κοντά στα κατώτερα όρια των χρυσών δαχτυλιδιών της εποχής χαλκού (Ag: 1,2% w/w, Cu: 0,2% w/w).

Παράσταση: Οι σκηνές ζευγαρώματος ζώων είναι σχεδόν ανύπαρκτες στην εικονογραφία της αιγαιακής μικρογλυπτικής, ίσως γιατί γενικά οι ερωτικές παραστάσεις συνιστούσαν ένα θέμα που δεν συγκαταλεγόταν στις απεικονιστικές επιλογές της εποχής. Τα γνωστά, μέχρι σήμερα, παραδείγματα με σκηνές ζευγαρώματος ζώων αριθμούν μόλις τρία (**εικ. 9**) και αφορούν σε απεικόνιση κατσικών ή αγριμιών: 1) *CMS* II.1, 369: Πρωτομινωική ΙΙΙ-Μεσομινωική ΙΑ κωνική σφραγίδα από δόντι ιπποπόταμου, από Σίβα Πυργιωτίσσης, 2) *CMS* II.2, 306a: Μεσομινωικός ΙΙ τρίπλευρος πρισματικός σφραγιδόλιθος από στεατίτη, άγνωστης προέλευσης, και 3) *CMS* VII, 068 ("Burgon Ring"): Μεσομινωικό ΙΙΙ -Υστερομινωικό Ι χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, άγνωστης προέλευσης (Κρήτη;) (Krzyszkowska 2005, 128 και υποσημ. 32. Crowley 2013, 62, 108 [I 92]. Anastasiadou 2018).

Το κοντινότερο παράλληλο για το ΜΘ 23748 από άποψη εικονογραφίας και υλικού είναι αναμφίβολα το λεγόμενο "Burgon Ring" (**εικ. 9**) με επίσης ενδιαφέρουσα «βιογραφία» (Krzyszkowska 2000, 154-156, εικ. 3· 2005, 127-128, 244 υποσημ. 50, 312 υποσημ. 6, 313-314 και υποσημ. 8, 389, 404. Becker 2018, 56 και υποσημ. 142, 67, 69, 249, 334-335 [R2] και υποσημ. 1396). Σφυρήλατο ή χυτό, έχει συμπαγή, ημικυκλικής διατομής κρίκο, συγκολλημένο σε συμπαγή κυκλική σφενδόνη με έγγλυφη παράσταση ζευγαρώματος αγριμιών (κρητικών αιγάγρων), δουλεμένη με το χέρι. Το δαχτυλίδι ανήκε στην ιδιωτική συλλογή αρχαιοτήτων του Thomas Burgon, Άγγλου εμπόρου, που ίσως το απέκτησε την περίοδο 1809-1814, όταν δραστηριοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο έχοντας ως βάση τη Σμύρνη και την Αθήνα. Το 1842 ο Burgon αναγκάστηκε να πουλήσει τη συλλογή του στο Βρετανικό Μουσείο, μαζί και το δαχτυλίδι. Αν και δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε, πού και υπό ποιες συνθήκες αποκτήθηκε, η γνησιότητά του δεν έχει αμφισβητηθεί.

Πέραν του εξαιρετικά σπάνιου εικονογραφικού θέματος του ΜΘ 23748, προβληματισμό προκαλεί ο τρόπος απόδοσης της παράστασης. Για παράδειγμα ξενίζει το ότι αποδίδεται μόνο το ένα πίσω πόδι του αρσενικού: στην κρητομυκηναϊκή σφραγιστική εικονογραφία, στις περιπτώσεις απεικόνισης τετράποδου σε κατατομή, δηλώνονται και τα δύο κάτω άκρα, εν είδει προοπτικής απόδοσης, ακόμα κι όταν αυτό ορθώνεται στα πίσω πόδια του (**εικ. 10**, πάνω). Επιπλέον, η στροφή της κεφαλής του θηλυκού προς τα πίσω και κάτω είναι μεν οικεία στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία αλλά κυρίως σε απεικονίσεις τετράποδου (κυρίως βοοειδούς) που γλείφει το πίσω πόδι του (*CMS*: I, 493. III, 432. VII, 99. XI 183. XIII, 83), ή φροντίζει το μικρό του (Crowley 2013, 62 και 109 [I 94]) ή στις πολυάριθμες σκηνές θηλασμού ζώων (**εικ. 10**, κάτω). Σε μια παράσταση ζευγαρώματος, όπως αυτή του ΜΘ 23748, φαντάζει σχεδόν αφύσικη. Επίσης, ο τρόπος απόδοσης ορισμένων ανατομικών χαρακτηριστικών, όπως τα κεφάλια των ζώων, ο ώμος του αρσενικού και ο λεπτός μακρύς λαιμός του, ξενίζουν τον σύγχρονο ερευνητή[22].

ΒΕ 2/2004 = «Δαχτυλίδι του Θησέα»), όπου και συσχετίζονται με το αρχικό μετάλλευμα και τη σφυρηλάτηση του χρυσού, και θεωρούνται στοιχείο υπέρ της γνησιότητάς του (Papazoglou-Manioudaki 2009, 585).

22 Την ύπαρξη ασυνήθιστων στιλιστικών χαρακτηριστικών όσον αφορά στη στάση και τα ανατομικά χαρακτηριστικά των ζώων

Εικ. 11. *CMS* XI, 272 ("Danicourt Ring"): χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι που φέρεται να βρέθηκε το 1867 σε τάφο στη Θεσσαλονίκη *(© The Heidelberg Corpus of Minoan and Mycenaean Seals)*.

Μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί η χρήση του χώρου και η όλη σύνθεση της παράστασης του ΜΘ 23748. Στην αιγαιακή σφραγιδογλυφία της Εποχής Χαλκού η σύνθεση συνδέεται στενά με το σχήμα της σφραγιστικής επιφάνειας (Krzyszkowska 2005, 89, 146, 210): συχνά εκπλήσσει το πόσο θαυμάσια ο χαράκτης προσάρμοζε τη στάση των ζώων στην κυκλική ή ελλειψοειδή σφενδόνη, αλλά και η αξιοσημείωτη ισορροπία που πετύχαινε μεταξύ του ελεύθερου χώρου και εκείνου που καταλάμβανε το μοτίβο. Ιδιαίτερα στην Ύστερη Εποχή Χαλκού ΙΙ-ΙΙΙ παρατηρείται η τάση πλήρους κάλυψης της σφραγιστικής επιφάνειας με μοτίβα (horror vacui). Στο ΜΘ 23748 η σύνθεση απέχει πολύ από τις εικονογραφικές συμβάσεις της Εποχής Χαλκού, όπως επισημάνθηκε από την ΕΕ: όχι μόνο τα δύο ζώα δεν είναι τοποθετημένα στο κέντρο της ελλειψοειδούς σφενδόνης, δημιουργώντας μια έλλειψη ισορροπίας στη σύνθεση, αλλά δεν υπάρχει κανένα παραπληρωματικό κόσμημα για να γεμίσει τον κενό χώρο στο αριστερό τμήμα της. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με την απουσία της ουράς του αρσενικού ζώου, ξενίζουν τόσο που κάποιος αναρωτιέται μήπως πρόκειται για ημιτελή παράσταση[23].

Εν κατακλείδι, η εντύπωση που δίνει στον σύγχρονο ερευνητή η παράσταση του ΜΘ 23748 μπορεί να περιγραφεί με την παρατήρηση της Ο. Krzyszkowska (προσωπική επικοινωνία 2020): «Το μοτίβο είναι εντελώς μη πειστικό. Αυτό δεν βασίζεται μόνο στο σπάνιο εικονογραφικό θέμα, αλλά περισσότερο στη στάση των ζώων και τη συνολική σύνθεση και χρήση του χώρου».

Προέλευση: Η εμφάνιση ενός κρητομυκηναϊκού τύπου δαχτυλιδιού στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και γενικότερα στον βορειοελλαδικό χώρο προξενεί εντύπωση. Και αυτό, γιατί με βάση τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα η Μακεδονία κατά την Εποχή Χαλκού ήταν μια περιοχή από την οποία απουσίαζαν πολιτισμικές εξελίξεις ανάλογες με εκείνες στη νότια και κεντρική Ελλάδα (Andreou 2010 και σειρά μελετών στον τόμο Μακεδονία 100 χρόνια, ιδιαίτερα Ανδρέου 2014).

Λαμβάνοντας υπόψη τα λεγόμενα του Χρήστου Χριστοδούλου, το έτος γέννησής του (1916) και ότι πρώτος κάτοχος του ΜΘ 23748 εμφανίζεται ο παππούς του, μπορούμε να εικάσουμε ότι το δαχτυλίδι περιήλθε στην οικογένεια του Χριστοδούλου (στη Χαλκιδική ή τη Θεσσαλονίκη) στο δεύτερο μισό του 19ου – αρχή 20ου αι. Ο τόπος και ο χρόνος εμφάνισής του αναπόφευκτα μας φέρνουν στον νου την περίπτωση ενός άλλου κρητομυκηναϊκού, χρυσού, συμπαγούς, σφραγιστικού δαχτυλιδιού (**εικ. 11**), του περίφημου "Danicourt Ring" (*CMS* XI, 272), με έγγλυφη παράσταση δύο ανδρικών μορφών που επιτίθενται σε δύο λιοντάρια (Boardman 1970. Krzyszkowska 2005, 244 και υποσημ. 50, 257-258. Becker 2018, 157, 375-376 [R34]. Hudler 2018,

επεσήμαναν η ΕΕ και οι Ι. Pini, Ο. Krzyszkowska και Μ. Αναστασιάδου (προσωπική επικοινωνία 2020).

23 Το ενδεχόμενο της μη τελειωμένης παράστασης επεσήμανε και η Μ. Αναστασιάδου (προσωπική επικοινωνία 2020). Σύμφωνα με τον Ι. Pini (προσωπική επικοινωνία 2020), στη σύνθεση του ΜΘ 23748 ξενίζει επιπλέον η ελαφρώς λοξή και όχι παράλληλη, ως είθισται, διευθέτηση της σκηνής σε σχέση με τον διαμήκη άξονα της σφενδόνης.

31-55. http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/167519 [τελευταία επίσκεψη στις 16-4-2020]).

Το "Danicourt Ring" είναι ένα από τα πρώτα χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια της αιγαιακής Εποχής Χαλκού που εμφανίσθηκε στην Ελλάδα τον 19ο αι. (Krzyszkowska 2005, 244 και υποσημ. 50). Η πρώτη δημοσίευσή του έγινε το 1874 από τον Γάλλο διπλωμάτη, συγγραφέα και εθνολόγο Arthur de Gobineau (1816-1882) (de Gobineau 1874, 238-239, πίν. IV, 44), ο οποίος είχε υπηρετήσει στη γαλλική πρεσβεία της Αθήνας το 1864-1868 (Budil 2008) και ήταν ο τότε κάτοχος του δαχτυλιδιού. Με βάση τις πληροφορίες που του δόθηκαν και τις οποίες ο ίδιος δεν μπόρεσε να επαληθεύσει, όντας τότε στην Αθήνα, το δαχτυλίδι βρέθηκε το 1867 σε τάφο στη Θεσσαλονίκη (de Gobineau 1874, 238). Ωστόσο, το πότε ακριβώς, πού και υπό ποιες συνθήκες περιήλθε το δαχτυλίδι στην κατοχή του παραμένουν άγνωστα (Boardman 1970, 3-4. Hudler 2018, 32-33, 35). Για μεγάλο χρονικό διάστημα αντιμετωπίσθηκε ως τέχνεργο αμφιβόλου γνησιότητας. Στην πορεία, ωστόσο, η «φήμη» του αποκαταστάθηκε (Hudler 2018, 35-55, με σχετική βιβλιογραφία) και σήμερα συγκαταλέγεται στα ωραιότερα δείγματα μυκηναϊκής σφραγιδογλυφίας.

Είκοσι έξι χρόνια μετά τη δημοσίευση του de Gobineau, ο Furtwängler (1900, 48, εικ. 25) αναφέρεται στο δαχτυλίδι ως προερχόμενο από τη Θεσσαλία(!): εκ παραδρομής λάθος ή εσκεμμένη διόρθωση εκ μέρους του, επειδή θεωρούσε απίθανη την εύρεσή του στη Θεσσαλονίκη; (Ξενάκη-Σακελλαρίου 1962, 19. Boardman 1970, 4 υποσημ. 1. Huddler 2018, 32 υποσημ. 125). Σε κάθε περίπτωση, η αμφιλεγόμενη προέλευση του "Danicourt Ring" από τη Θεσσαλονίκη –γενική και μη επιβεβαιωμένη, στην καλύτερη περίπτωση, ή λανθασμένη στη χειρότερη– στερεί την εμφάνιση του ΜΘ 23748 στον βορειοελλαδικό χώρο (Χαλκιδική ή Θεσσαλονίκη) από ασφαλή παράλληλα. Πιθανώς ποτέ δεν θα μάθουμε πότε ακριβώς και υπό ποιες συνθήκες περιήλθε το δαχτυλίδι στην οικογένεια του Χριστοδούλου. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, στην απόκτησή του του να βοήθησε το επάγγελμα είτε του φερόμενου πρώτου κατόχου του, του παππού εμπόρου, είτε του ίδιου του Χριστοδούλου (ωρολογοποιός).

Τελική αποτίμηση

Προτού προχωρήσω σε μια αποτίμηση της συγκριτικής εξέτασης που προηγήθηκε, οφείλω να επισημάνω ορισμένους περιορισμούς που μετριάζουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Κάποια από τα προαναφερθέντα κριτήρια, όπως η εικονογραφία και το στιλ, είναι ως ένα βαθμό υποκειμενικά. Ἀλλα, όπως το υλικό και ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες (κατασκευαστικές/διακοσμητικές), επιδέχονται πιο αντικειμενική κρίση, ιδιαίτερα όταν για την αξιολόγησή τους επιστρατεύονται οι φυσικές επιστήμες (Krzyszkowska 2005, 330, 333). Η εφαρμογή μη επεμβατικών εργαστηριακών αναλύσεων κερδίζει συνεχώς έδαφος στο πεδίο της αιγαιακής σφραγιδογλυφίας, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για τη χημική σύσταση του κράματος ενός χρυσού δαχτυλιδιού, τη μέθοδο κατασκευής του (συμπαγές ή κούφιο, σφυρήλατο ή χυτό κ.ο.κ.) και άλλες κατασκευαστικές λεπτομέρειες (ενδεικτικά: Müller 2003α· 2003β. Δημοπούλου & Ρεθεμιωτάκης 2004, 28. Papazoglou-Manioudaki 2009, 585. Davis & Stocker 2016, 648 και υποσημ. 71). Προκειμένου να περιοριστεί ο κίνδυνος αυθαίρετων συμπερασμάτων, απαιτείται συνεκτίμηση όλων των δεδομένων: τα αποτελέσματα όλων των ελέγχων, σε όλα τα πεδία (εικονογραφία, τεχνοτροπία, τεχνική κατασκευής και διακόσμησης, υλικό) οφείλουν να συγκλίνουν προς την ίδια κατεύθυνση (Δημοπούλου & Ρεθεμιωτάκης 2004, 26. Krzyszkowska 2020, 253, 256, 265).

Υπό το πρίσμα αυτό, τα συμπεράσματα για το ΜΘ 23748 συνοψίζονται ως εξής: το δαχτυλίδι παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε γνήσια κρητομυκηναϊκά χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια. Ως τέτοια εκτιμώνται το γενικότερο σχήμα του (σφενδόνης και κρίκου), η συμπαγής και χυτή κατασκευή του και, εν μέρει, οι διαστάσεις του. Η τεχνική διακόσμησής του δεν μπορεί να εκτιμηθεί ουσιαστικά, καθώς δεν είναι σαφές αν η παράσταση έγινε με χύτευση με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού» ή με απευθείας χύτευ-

ση σε μήτρα ή με χύτευση σε μήτρα και κατεργασία λεπτομερειών με το χέρι. Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του ΜΘ 23748 αποκλίνουν, περισσότερο ή λιγότερο, από εκείνα των κρητομυκηναϊκών χρυσών δαχτυλιδιών. Σε αυτά συγκαταλέγονται η μεγάλη εσωτερική διάμετρος του κρίκου (σχεδόν 2 εκ.) και η σύσταση του μεταλλικού κράματος, η οποία αφενός κυμαίνεται στα ακραία όρια των συγκεντρώσεων Au, Ag και Cu των δημοσιευμένων γνήσιων παραδειγμάτων και, αφετέρου, προσεγγίζει αυτή του πλαστού χρυσού δαχτυλιδιού *CMS* I 514[24]. Αυτό, όμως, που περισσότερο ξενίζει είναι η παράσταση του ΜΘ 23748: εξαιρετικά σπάνιο εικονογραφικό θέμα, αποδοσμένο επιπλέον με ασυνήθη τρόπο από άποψη σύνθεσης και τεχνοτροπίας. Τον «ύποπτο» χαρακτήρα του ενισχύει και η εμφάνισή του στη Βόρεια Ελλάδα (Θεσσαλονίκη ή Χαλκιδική), όπου αντίστοιχα κρητομυκηναϊκά τέχνεργα απουσιάζουν είτε ως ανασκαφικά είτε ως τυχαία ευρήματα (μοναδική εξαίρεση, το αμφιλεγόμενης προέλευσης "Danicourt Ring").

Είναι σαφές, επομένως, πως τα δεδομένα που αφορούν στο ΜΘ 23748 δεν συγκλίνουν όλα προς την ίδια κατεύθυνση. Ἀρα, είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ο πλαστός ή γνήσιος χαρακτήρας του δαχτυλιδιού. Σίγουρα, όμως, η πλάστιγγα γέρνει περισσότερο προς το ενδεχόμενο της μη γνησιότητάς του: πιθανότατα πρόκειται για τέχνεργο κατασκευασμένο από έναν πλαστογράφο στο τέλος του 19ου - αρχή 20ού αι., ο οποίος είχε γνώση των κρητομυκηναϊκών δαχτυλιδιών, όπως επεσήμανε και η ΕΕ. Υπέρ της πλαστότητας του δαχτυλιδιού τοποθετήθηκαν, εξάλλου, και οι I. Pini, O. Krzyszkowska, Μ. Αναστασιάδου και Ἀ. Γκούμας, με βάση αποκλειστικά το φωτογραφικό υλικό που τους εστάλη. Είναι ενδιαφέρον ότι και οι τέσσερις, επιστρατεύοντας την πολύτιμη εμπειρική γνώση και κριτική σκέψη τους, αποκόμισαν την ίδια εντύπωση: υπάρχει κάτι σε αυτό το δαχτυλίδι που τους «ξενίζει», κάτι που δεν τους «αρέσει», κάτι που το καθιστά μάλλον πλαστό.

Ἴσως, πηγή έμπνευσης για τον σύγχρονο κατασκευαστή του ΜΘ 23748 να αποτέλεσε το "Burgon Ring" (**εικ. 9**). Η ΕΕ, σωστά κατά τη γνώμη μου, επικαλείται την περίπτωση του Κύπριου Κωνσταντίνου Χριστοδούλου, δεινού κιβδηλοποιού και πλαστοποιού αρχαίων νομισμάτων στην καμπή του 19ου και κατά το πρώτο μισό του 20ού αι. Ο Χριστοδούλου, που πιθανώς ζούσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1950-60, δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα, αναστατώνοντας την αγορά κυρίως με τα κίβδηλα νομίσματά του αλλά και με τους πλαστούς σκαλιστούς σφραγιδόλιθούς του. Φέρεται, επίσης, να είχε ταξιδέψει και στο Λονδίνο, στο Βρετανικό Μουσείο (Μυκονιάτη 2014, 65, 151-156, 166, 178. Τιβέριος 2014, 28 36 υποσημ. 50 [με σχετική βιβλιογραφία]), στη συλλογή του οποίου ανήκε από το 1842 και το "Burgon Ring". Παρόλο που η σύνδεση του ΜΘ 23748 με έναν διάσημο πλαστογράφο, όπως τον Κ. Χριστοδούλου, αλλά και με ένα ξεχωριστό αρχαίο τέχνεργο, όπως το "Burgon Ring", είναι άκρως γοητευτική, παραμένει μια υπόθεση που είναι αδύνατον να αποδειχθεί.

Συνοψίζοντας, το δαχτυλίδι του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης έρχεται να προστεθεί σε μια μεγάλη ομάδα χρυσών σφραγιστικών δαχτυλιδιών, τα οποία φέρουν ορισμένα στοιχεία –στιλιστικά, εικονογραφικά ή τεχνικά– που παραπέμπουν στην Εποχή Χαλκού και παράλληλα, στερούνται βέβαιης προέλευσης. Για αυτά, μια 100% ασφαλής απόδειξη υπέρ ή κατά της γνησιότητάς τους συχνά είναι δύσκολο να υπάρξει. Αυτό ισχύει και για το ΜΘ 23748: ένα πιθανότατα πλαστό σύγχρονο τέχνεργο, η μη γνησιότητα του οποίου είναι δύσκολο να στηριχθεί με αναμφισβήτητα επιχειρήματα.

---

24 Au: 97,2% w/w (κρίκος), 98,6% w/w (σφενδόνη). Ag: 2,0% w/w (κρίκος), 1,2% w/w (σφενδόνη). Cu: 0,8% w/w (κρίκος), 0,16% w/w (σφενδόνη). Η στοιχειακή ανάλυση έγινε στο ΕΑΜ στις 3-4-2006 από τους Α. Καρύδα και Χ. Ζαρκάδα, σύμφωνα με τα έγγραφα που φυλάσσονται στο αρχείο του ΑΜΘ.

Ευχαριστίες

Η συγκεκριμένη μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την πολύτιμη συμβολή συναδέλφων και συνεργατών. Θερμές ευχαριστίες οφείλω, πρωτίστως, στους χημικούς του ΑΜΘ, Χρ. Κατσίφα και Γ. Ναζλή, και στους συντηρητές Δ. Καρολίδη, Β. Μιχαλοπούλου και Σ. Αθανασιάδου για την ανεκτίμητη πρακτική βοήθειά τους και τους προβληματισμούς που αναπτύξαμε από κοινού. Ευχαριστώ επίσης την Ε. Κωνσταντινίδη, αρχαιολόγο του ΕΑΜ, για τη συνεργασία, τον καθηγητή Δ. Παναγιωτόπουλο για την ευγενική παραχώρηση εικόνων από το αρχείο του *CMS*, τη Ρ. Βλαχοπούλου, γραφίστρια του ΑΜΘ, για την ψηφιακή επεξεργασία των εικόνων του άρθρου και την αρχαιολόγο Α. Τουλουμτζίδου για την ανταλλαγή απόψεων. Τέλος, είμαι ευγνώμων στους I. Pini, O. Krzyszkowska, Μ. Αναστασιάδου, Ἀ. Γκούμα και στους δύο επιμελητές του τιμητικού τόμου για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους, τον χρόνο τους και τα πολύτιμα σχόλιά τους.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

etsagaraki@culture.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου, Α. 2014. Εκατό χρόνια έρευνας στην Εποχή του Χαλκού της Μακεδονίας: Τι άλλαξε; στο *Μακεδονία 100 χρόνια* 141-152.

Βασιλικού, Ν. 1997. *Μυκηναϊκά σφραγιστικά δαχτυλίδια από πολύτιμα μέταλλα με θρησκευτικές παραστάσεις,* Αθήνα.

Δημοπούλου, Ν. & Ρεθεμιωτάκης, Γ. 2004. *Το δαχτυλίδι του Μίνωα και τα Μινωικά χρυσά δαχτυλίδια. Ο κύκλος της θεοφάνειας*, Αθήνα.

Lapatin, K. 2010. Κατασκευάζοντας το μινωικό παρελθόν, στο Γ. Χαμηλάκης & N. Momigliano (επιμ.), *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*, μετάφραση Ν. Κούτρας, Αθήνα, 121-144.

Μυκονιάτη, Α. 2014. *Πλαστές αρχαιότητες. Μια άλλη όψη στην πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς στο νέο ελληνικό κράτος*, Θεσσαλονίκη.

Ξενάκη-Σακελλαρίου, Α. 1962. Ἕνα σφράγισμα από την Πύλο, στο N. Himmelmann Wildschütz & H. Biesantz (επιμ.), *Festschrift für Friedrich Matz,* Mainz, 19-22.

Τιβέριος, Μ. 2014. *Πλαστές αρχαιότητες και παραχάραξη της ιστορίας. Η περίπτωση ενός εικονογραφημένου μολύβδινου ελάσματος*, Αθήνα.

Τσαγκαράκη, Ε. 2018. Αρ. κατ. 3-6 (ΣΔ 4, ΜΘ 10665-10666, ΚΑ 78/1702), 32-37 (ΜΘ 7550, 7524, 7537, 7547-7549), 106 (ΜΘ 23748) και 109 (σύγχρονο αντίγραφο του αρχαίου δαχτυλιδιού ΜΘ 8415), στο Ε. Στεφανή & Α. Κουκουβού (επιμ.), *Αντιγράφοντας (σ)το παρελθόν: ιστορίες αντιγραφής και έμπνευσης. Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Νοέμβριος 2018 - Νοέμβριος 2019,* Θεσσαλονίκη, 18-23, 46-49, 148-149, 154-155.

Anastasiadou, M. 2018. February 2018 (Minoan Valentine): *CMS* II,1 no. 446(a), στο *Seal of the Month*. https://www.uni-heidelberg.de/fakultaeten/philosophie/zaw/cms/monthlySeal/monthlySealOlder.html#2018 [τελευταία επίσκεψη στις 16-4-2020].

Andreou, S. 2010. Northern Aegean, στο E. H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 643-659.

Becker, N. 2018. *Die goldenen Siegelringe der Ägäischen Bronzezeit*, Heidelberg.

Boardman, J. 1970. The Danicourt Ring, *RA* 1, 3-8.

Budil, I. 2008. Arthur Gobineau and Greece: A View of a Man of Letters and Diplomat, στο A. Skrivan & A. Suppan (επιμ.), *Prague Papers on the History of International Relations*, Praha, 131-154.

Crowley, J. L. 2013. *The Iconography of Aegean Seals* (*Aegaeum* 34), Leuven.

Davis, J. L. & Stocker, S. R. 2016. The Lord of the Gold Rings. The Griffin Warrior of Pylos, *Hesperia* 85 (4), 627-655.

De Gobineau, A. 1874. Catalogue d'une collection d'intailles asiatiques, *RA* 27, 111-125, 238-248.

Eliopoulos, T. 2015. Some Observations on the Iconography of the "Ring of Nestor", *ASAtene* XCI (2013) [2015], 209-228.

Evely, R. D. G. 2000**.** *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction* (*SIMA* XCII:2), Jonsered.

Furtwängler, A. 1900. *Die antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum,* τ. III, Leipzig & Berlin.

Hudler, A. 2018**.** *Frühägäische Gemmae dubitandae und ihre Vorbilder*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien.

Hudler, A. 2019. (E)scaping Arguments: Gemmae Dubitandae and their Position in Exploring Aegean Bronze Age Archaeology, στο N. Ayash, F. Fritzsche & D. Wolf (επιμ.), *No (e)scape? Towards a Relational Archaeology of Man, Nature, and Thing in the Aegean Bronze Age. Student Conference, Heidelberg 23-25 March 2018*, Heidelberg.

Hughes-Brock, H. 2000. Echt oder Falsch? Trials, Rehabilitations and Banishments of Some Suspects in the Ashmolean Collection, στο I. Pini (επιμ.), *Minoisch-mykenische Glyptik. Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium Marburg, 23.-25. September 1999* (*CMS* Beiheft 6), Berlin, 107-121.

Konstantinidi-Syvridi, E. & Kontaki, M. 2009. Casting Finger Rings in Mycenaean Times: Two Unpublished Moulds at the National Archaeological Museum, Athens, *BSA* 104, 311-319.

Krzyszkowska, O. 2000. The Eye of the Beholder: Some Nineteenth Century Views of Aegean Glyptic, στο I. Pini (επιμ.), *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. Internationales Siegel-Symposium Marburg, 23.-25. September 1999* (*CMS* Beiheft 6), Berlin, 149-163.

Krzyszkowska, O. 2005. *Aegean Seals. An Introduction* (*BICS* Supplement 85), London.

Krzyszkowska, O. 2019. Minoan Seal Engraving: An Art in Miniature, στο Στ. Μανδαλάκη (επιμ.), *ΔΑΙΔΑΛΟΣ. Στα ίχνη του μυθικού τεχνίτη. Κατάλογος έκθεσης, 10 Μαΐου 2019 - 1 Μαρτίου 2020, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Ηράκλειο, 32-47.

Krzyszkowska, O. 2020. Changing Views of Style and Iconography in Aegean Glyptic: A Case Study from the Cabinet des Médailles in Paris, στο F. Blakolmer (επιμ.), *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography* (*Aegis* 18), Louvain-la-Neuve, 253-271.

Marinatos, N. & Jackson, B. 2011. The Pseudo-Minoan Nestor Ring and its Egyptian Iconography, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3 (2), 17-27.

Müller, W. 2003α. Minoan Works of Art - Seen with Penetrating Eyes: X-ray Testing of Gold, Pottery and Faience, στο K. P. Foster & R. Laffineur (επιμ.), *METRON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference / 9e Rencontre Égéenne Internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002* (*Aegaeum* 24), Leuven-Liège, 147-154.

Müller, W. 2003β**.** Precision Measurements of Minoan and Mycenaean Gold Rings with Ultrasound, στο K. P. Foster & R. Laffineur (επιμ.), *METRON. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference / 9e Rencontre Égéenne Internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002* (*Aegaeum* 24), Leuven-Liège, 475-481.

Müller, W. 2005. Gold Rings on Minoan Fingers, στο I. Bradfer-Burdet, B. Detournay & R. Laffineur (επιμ.), *ΚΡΗΣ ΤΕΧΝΙΤΗΣ. L'Artisan Crétois: Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu* (*Aegaeum* 26), Leuven-Liège, 171-176.

Papasavvas, G. 2008. A Closer Look at the Technology of Some Minoan Gold Rings, στο I. Tzachili (επιμ.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age. Proceedings of an International Symposium Held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Αθήνα, 169-181.

Papazoglou-Manioudaki, L. 2009. The Gold Ring Said to Be from the Acropolis of Athens, στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη,* Αθήνα, 581-598.

Pini, I. 2009. On Early LBA Signet Rings and Seals of Gold from the Greek Mainland, στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα, 599-610.

Vlachopoulos, A. 2020. The Ring of Nestor and the Quest for Authenticity, στο F. Blakolmer (επιμ.), *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography* (*Aegis* 18), Louvain-la-Neuve, 223-252.

Xenaki-Sakellariou, A. 1995. Les bagues-cachets créto-mycéniennes: art et fonction, στο I. Pini & J.-C. Poursat (επιμ.), *Sceaux Minoens et Mycéniens. IVe Symposium International, 10-12 Septembre 1992, Clermont-Ferrand* (*CMS* Beiheft 5), Berlin, 313-329.

Younger, J. G. 1984. Seven Types of Ring Construction in the Greek Late Bronze Age, στο C. G. Glotz (επιμ.), *Aux origines de l'hellénisme: la Crète et la Grèce. Hommage à Henri Van Effenterre* (*Histoire ancienne et médiévale* 15), Paris, 83-90.

AUTHENTIC OR FAKE? THOUGHTS ON A GOLD SIGNER RING OF CRETO-MYCENAEAN TYPE IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Evangelia Tsangaraki

This paper discusses a gold signet ring of unknown provenance (MΘ 23748), which was privately donated to the Archaeological Museum of Thessaloniki in 2005. The ring is solid-cast, with an engraved scene of mating animals (goats or bovines) on its oval bezel. In overall appearance, it resembles the Minoan-Mycenaean gold signet rings; however, it displays some strange typological and iconographical features that are inconsistent with the Aegean glyptic of the Late Bronze Age. Like any artefact that lacks a secure provenance or has a foggy "biography" *and* displays peculiar characteristics, this ring has raised suspicions as to its authenticity. The committee appointed by the Hellenic Ministry of Culture in 2007 in order to authenticate and appraise the ring, declared it a modern forgery.

The ring MΘ 23748 serves as a case study on how a dubious piece trapped in the "fake/authentic" divide, can be fruitfully studied by modern researchers. To this purpose, I offer here an in-depth analysis and review of the data on which the committee's opinion was based. The detailed reevaluation of the gold ring MΘ 23748 takes into consideration its shape, size, material, preservation, the construction and decoration techniques, the iconography and style of the engraved scene, as well as the ring's alleged past; the piece is also compared in detail to the corpus of authentic Aegean gold signet rings (mainly published in the *CMS* series). The results of this examination concur with, and further support the original assessment of the Ministry committee that the ring *must* be regarded as fake, although it is impossible to prove this with absolute certainty.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ISBN 978-960-9621-46-5